

VRIJE UNIVERSITEIT

Eer tegen eer

Een cultuurhistorische studie van schaking tijdens de Republiek, 1580 – 1795

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor aan
de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. V. Subramaniam,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de Faculteit der Sociale Wetenschappen
op dinsdag 4 juli 2017 om 13.45 uur
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Roelof Cornelis Hage

geboren te Groningen

promotor: prof.dr. H.W. Roodenburg
copromotor: prof.dr. M.P.C. van der Heijden

Voorwoord

In 1986 inventariseerde ik in het Rijksarchief in Groningen de stukken van de collectie van de familie Van Maneil, vanaf 1755 bezitters van de borg Luinga te Bierum in het noordoosten van Groningen¹. Tijdens mijn zoektocht naar informatie over deze familie trof ik tussen de opsommingen van geboorte, huwelijk en overlijden, van functies en familierelaties deze opmerking aan in *De Nederlandsche Leeuw* van 1925: Sara Warmoldina Willemina barones van Maneil (1782-1853) “wordt te Bierum geschaakt”, vermoedelijk 15 of 16 maart 1799. In een voetnoot meldt de schrijver van het artikel: “Bij mijn bezoek aan Bierum 9 Aug. 1923 werd mij het laantje aan de Oostzijde van de borgplaats getoond, waardoor de 16-jarige freule het moederlijk huis ontsnapte; volgens de daar nog bekende verhalen, wachtte haar ontvoerder daar met eene koets; typisch werd er bij verteld, dat deze laatste van „mindere familie” was (sic), denkelijk eene verdraaiing van het feit, dat hij R.C. was”². Uit een andere bron komen de mededeling dat de freule was geschaakt door een weduwnaar en de constatering: “Dat ze tenslotte in Frankrijk belandde, aan lager wal raakte en in bittere armoede stierf, maakt het verhaal wel romantischer, maar is niet helemaal in overeenstemming met de feiten.”³ Nee, dat was het niet. Sara huwde met haar ontvoerder Walrad Otto baron van Hugenhpoth tot den Berenclauw (1767-1814) te Colmschate in Overijssel op 30 maart 1799⁴. Ze woonden kennelijk zonder geldproblemen in het oosten van het land. De baron was “rentenier” of “zonder beroep”, zo blijkt uit akten van de burgerlijke stand⁵.

Deze gegevens trokken mijn aandacht, want ze schetsen een gebeurtenis die een grote emotionele impact gehad moet hebben op de betrokkenen: ongerustheid, liefde, spanning, verdriet, verlangen, boosheid, misschien wel opluchting. Schaking is toch iets buitenlands, dat past niet bij de nuchtere en weinig romantische Nederlander? Ik nam me voor om het thema schaking verder uit te diepen. In 2007 kon ik starten met de eerste verkenningen. Die toonden aan dat er veel meer gevallen bekend waren en dat er door enkele onderzoekers aandacht was besteed aan dit onderwerp. Maar van een diepgaand onderzoek naar schaking bleek geen sprake. Ik besloot om die lacune te vullen. Ik verzamelde zoveel mogelijke bronnen en gegevens uit de zeventiende en achttiende eeuw en artikelen over schaking.

Mijn promotor prof.dr. Herman Roodenburg begeleidde mij vanaf het begin in 2008 kritisch en deskundig. Zijn vragen en opmerkingen hielden mij scherp. Zijn inzet verdient alle lof en respect. Copromotor prof.dr. Manon van der Heijden dank ik voor haar suggesties en

¹ GrA, Archiefnr. 551 Familie Van Maneil, 1602-1804.

² Bijleveld (1925), 111. “R.C.” staat voor Rooms Catholiek.

³ Bronsema (1994-1996), 21; “49”.

⁴ Volgens de tekst op een gedachtenisbord voor de familie Van Maneil in het kerkje van Bierum.

⁵ GA, Archiefnr. 0207 Burgerlijke Stand, inv.nr. 2120, aktenr. 36, aangiftedatum 7 september 1811; inv.nr. 2753, aktenr. 9, aangiftedatum 24 februari 1826.

commentaar. Drs. Leo Nellissen ben ik erkentelijk voor de meeste vertalingen uit het Latijn. Ik dank mijn werkgever, de gemeente 's-Hertogenbosch, voor de beschikbaar gestelde uren. Maar bovenal gaat mijn dank uit naar mijn gezin, dat mij in staat heeft gesteld het onderzoek te doen.

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inhoudsopgave	5
Hoofdstuk I Inleiding	8
1.1 Betoog	8
1.2 Gebruikte bronnen	17
1.3 Aantal schakingen	20
1.4 Opzet van dissertatie	25
Hoofdstuk II Historiografie van schaking	26
1 Nederlandse publicaties	26
2 Onderzoek van schaking in Europa	36
3 Schaking in mediterrane gebieden	42
4 Conclusie	47
Hoofdstuk III Eer	48
1 Inleiding	48
2 Wat is eer?	50
3 Eergroep	53
4 Familie-eer	57
5 Eervertoog	59
5.1 Eervertoog als combinatie van discours met eercode	59
5.2 Schakingsvertoog en tegenvertoog	64
5.2.1 Schakingsvertoog	64
5.2.2 Tegenvertoog	70
5.3 Eer en recht	73
5.3.1 Inleiding	73
5.3.2 Romeins recht	74
5.3.3 Gereformeerde opvatting	76
5.3.4 Plakkaten in het gewest Holland	77
5.3.5 Wetgeving in andere gewesten	86
5.3.6 Opvattingen van vroegmoderne juristen	89
5.3.7 Rechtspositie van de jonge vrouw	96
6 Erehandel en buurt- en dorpseer	99

6.1 Erehandel	99
6.2 Buurt- en dorpseer	100
7 Eerpositie.....	104
8 Persoonlijke en groepseer.....	109
9 Samenvattend: mijn interpretatie van eer.....	111
 Hoofdstuk IV Figuratie	114
1 Inleiding	114
2 Schakingsfiguratie.....	116
 Hoofdstuk V De Ontdekking.....	121
1 De figuratie.....	121
2 Eerposities jongeman en jonge vrouw verenigd	123
3 Ontdekking: familie-eer hersteld, maar niet afdoende	133
4 Paar moet uit eerbehoud weg	143
5 Afloop.....	153
6 Conclusie.....	172
7 Paar zoekt sterke machts- en eerpositie: Kermisch-praetgen 1664.....	176
 Hoofdstuk VI De Overrompeling.....	192
1 De figuratie.....	192
2 Eerposities jongeman en jonge vrouw heimelijk verenigd	194
3 Paar stil vertrokken, familie-eer ernstig aangetast	205
3.1 Inleiding.....	205
3.2 Aanloop bekend.....	205
3.3 Aanloop onbekend.....	226
4 Afloop zonder proces	232
5 Afloop met proces	255
6 Conclusie.....	279
 Hoofdstuk VII De Weigering.....	283
1 De figuratie.....	283
2 Paar formeert eerpositie en wil huwen	284
3 Familie weigert huwelijk uit eerbehoud.....	295
4 Paar vertrekt uit behoud persoonlijke eer.....	303
5 Strijd van eer tegen eer: familie tegen paar	313
6 Afloop: vaak verzoening of dispensatie	326
7 Conclusie.....	337

Hoofdstuk VIII De Eigenrichting.....	340
1 De figuratie.....	340
2 Eerpositievorming paar door haar familie gestaakt.....	342
3 Jongeman rooft uit eerbehoud de jonge vrouw	352
4 Eer- en machtsstrijd tijdens de vlucht	364
5 Familie-eer hersteld.....	382
6 Conclusie.....	394
 Hoofdstuk IX De Familieruzie.....	 397
1 De figuratie.....	397
2 Anna van Swanevelt tegen de voogden van haar dochter	399
3 Maria van Lyer tegen de medevoogden van haar dochter	405
4 Etta Coenders tegen de voogden van haar kleindochter	409
5 Hendrik Casimir Paul van Rammingen tegen de voogden van zijn nicht.....	416
6 Conclusie.....	423
 Hoofdstuk X Conclusie	 425
 Samenvatting.....	 439
 Summary	 444
 Bijlagen	 449
1 Lijsten van ‘geschaakte’, ongehuwde jonge vrouwen	449
2 Literatuur.....	458
3 Gedrukte werken van voor 1800	474
4 Archieven en collecties	481
5 Websites	486
6 Index op personen, plaatsen, relevante eerbegrippen en wetten	487

Hoofdstuk I Inleiding

1.1 Betoog

Schaking definieer ik als de door erehandel beheerste verandering van de eerposities van een jongeman en van een jonge vrouw, die tot uitdrukking komt in het gezamenlijk wegreizen. Het doel van schaking, het wegreizen, is het aangaan van een door de familie van de jonge vrouw ongewenst en de eerpositie van die familie aantastend huwelijk.

Tot nu toe is schaking vanuit een rechtshistorisch perspectief benaderd. Daarin wordt schaking een maatschappelijk verschijnsel genoemd dat sinds de late middeleeuwen steeds vaker een conflict aan het licht bracht tussen de rooms-katholieke leer over het consensueel huwelijk en de belangen van vermogende families. Dit perspectief wil ik aan de hand van opvattingen van enkele rechtshistorici en juridische maatregelen van overheid en kerk toelichten.

De Amsterdamse rechtshistoricus Hans Ankum formuleerde dat in 1978 zo: “Du 13e au 16e siècle, on constate un divorce croissant, entre un droit inspiré par une doctrine théologique, et l’intérêt des familles, surtout des familles fortunées, désirant se protéger contre des mésalliances pouvant porter atteinte à leur patrimoine et à leur rang dans la société.”⁶. De Israëlische historica Myriam Greilsammer meent dat in Vlaamse en Brabantse steden de burgers streefden naar “de sauvegarder leurs intérêts (défense de l’ordre établi et du patrimoine, consolidation de l’autorité parentale) - prendre position et légiférer contre cette liberté de choix, voire tenter de la supprimer. Tot aan het Concilie van Trente (1545-1563) konden jongeren, die aan de ouderlijke voorkeuren wilden ontsnappen om toch rechtsgeldig met de partner van hun keuze te huwen, profiteren van de consensusleer, en wel op twee manieren: “le mariage clandestin et le rapt”: een clandestien huwelijk of een schaking. Greilsammer noemt de kerkelijke wetgeving vanaf de dertiende eeuw een “véritable épée de Damocles pour le patrimoine familial”⁷.

De wereldlijke overheid trachtte door regelgeving en bestraffing schaking zo onaantrekkelijk mogelijk te maken⁸. Voor de noordelijke Nederlanden als geheel gold sinds

⁶ Ankum (1978), 208.

⁷ Greilsammer (1988), 52, 56.

⁸ In de keur van Dalem van 1382 onderscheidt men een ontvoering van iemand tegen zijn wil van een ontschaking van een minderjarige met diens toestemming, maar niet van diens ouders. In dat laatste geval gaat de helft van het bezit van de geschaakte naar de heer, de andere helft naar zijn erfgenamen. Hans Ankum geeft vele voorbeelden van dergelijke bepalingen, zie Ankum (1978), 216. In bijvoorbeeld de Blijde Inkomste van 1356, het document dat het aantreden van de nieuwe hertogin Johanna bezegelde, NL-HtSA Archiefnr. 001 Oud Stadsarchief, inv.nr. 11, staat over schaking het volgende vermeld: “Waert dat enighe vrouwe ocht Joncvrouwe ontscaect werde die crete ocht dat men vonde ten waerheit dadt Ieghen haren wille ware, ende si bi den man zittende bleve soe soudon wij hare have altemale hebben, en de hare erve alsoe langhe alse si leefde ende na hare doet soe soude hare Erve weder gaen daert sculdech ware te gane. Ende en bleve si niet sittende bi dien man soe en soudon wij hebben noch hare have noch hare erve, Ende die man die dien scaec dade soude verboeren siin Lijf ende siin goed tot eweleke daghen alsoe verre alse hiit verboeren mach. Ende waert dat enich man enighen

1540 het *Eeuwig Edict* van Karel V⁹. Dat zou in de noordelijke gewesten van de Republiek tot 1809 van kracht blijven, zij het vanaf circa 1572 in beperkte mate¹⁰. Voor ons is artikel 17 van belang. Dat stelt de heimelijke huwelijken door jongeren aan de orde omdat die buiten raad en toestemming van ouders, vrienden of raadgevers tot stand komen. In de tweede zin staat: “Wy aenmerckende dat na dispositie van gheschreven rechte, sulcke Houwelicken niet en corresponderen tot eerbaerheyt ende goede gehoorsaemheyt, ende ghemeynlick komen tot swaren eynde”. Voor mijn betoog, dat ik straks zal weergeven, is dat direct essentieel: de koppeling van de wijze van het sluiten van een huwelijk aan eer. Het artikel stelt dat het verboden is een meisje te verleiden dat jonger is dan twintig jaar of te huwen met een meisje zonder toestemming van haar vader, moeder of familie of, als ze ouderloos is, van de lokale overheid. De jongeman mag niet beschikken over de goederen die het meisje nalaat. Dat geldt ook wanneer beiden achteraf alsnog toestemming voor het huwelijk van ouders of justitie zouden krijgen¹¹. Die zijn dan te beschouwen als helpers, als medeplichtigen. Andersom geldt ook: de jongeman moet ten minste 25 jaar zijn, anders is toestemming van zijn vader of moeder nodig, of van zijn familie of van de lokale justitie. Verder worden derden die helpen bij de totstandkoming van een clandestien huwelijk gestraft met een boete van 100 gouden Carolusguldens. Het *Eeuwig Edict* kent geen bepaling die een lijfstraf oplegt aan de dader(es), dus ook niet de doodstraf¹². Het artikel rept niet van schaking, wel van ‘vervordering’, het in vervoering brengen, verleiden.

De rooms-katholieke kerk ondernam eveneens actie tegen clandestiene huwelijken. Tijdens het Concilie van Trente werd uitgebreid gesproken over het indammen ervan.

joncfrouwe ontscaecke ocht ontleide die onder hare Jare ware dat die man verboert sal hebben siin lijf ende siin goed”. In *De Constitutio Criminalis Carolina* uit 1532, die overigens niet gold in de Nederlanden, staat in artikel 118: “unverleumbte jungkfrawen wider des ehemannens oder des ehelichen vatters willen, eyner unehrlichen weiss enpfüret, darumb mag der ehemann oder vatter, unangesehen ob die ehewraw oder jungkfrawen iren willen dazu gibt, peinlich klagen, und soll der thetter, nach satzung unser vorfarn, und unser Keyserlichen recht darumb gestrafft und derhalb bei den rechtverstendigen radts gebraucht werden.” De dader werd naar ‘ons keizerlijk recht’ berecht. Uit dit artikel; blijkt net als in het Romeinse recht dat een ontvoering met wil van de dochter gelijkgesteld is met het tegen haar wil ontvoerd worden. De misdaad wordt gezien als gericht tegen de vader, niet de dochter. Let ook op de zinsnede: op “oneerlijke wijze ontvoert”. Zie voor de complete tekst van de *Carolina* in facsimile:

[https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:De_Constitutio_criminalis_Carolina_\(1533\)#/media/File:De_Constitutio_criminalis_Carolina_\(1533\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:De_Constitutio_criminalis_Carolina_(1533)#/media/File:De_Constitutio_criminalis_Carolina_(1533)). Het citaat staat in jpeg 61 en 62. De Duitse rechtshistoricus Schramm (2011), 46, merkt op dat in dit artikel “ausdrücklich” geen onderscheid werd gemaakt tussen de “(unfreiwilligen, d.h. mit List oder Gewalt verbundenen) Frauenraub und Entführung mit Willen der Frau”. In de “List oder Gewalt” herkennen we het doorgaan en schaking als de vormen van schaking zoals het Romeinse recht dat bedoelde en zoals dat ten tijde van de Republiek gold.

⁹ Voor de tekst zie Cau (1655), kolommen 311-322.

¹⁰ Ankum (1978), 217, 234.

¹¹ Deze zin levert verschillende vertalingen op. Ankum (1978), 217 stelt dat zelfs wanneer achteraf toestemming is verleend, dan nog kreeg de schaker geen beschikking over haar goederen: “Cette incapacité ne pouvait être levée même si le consentement requis était obtenu après consommation du mariage.”, terwijl Greilsammer (1988), 71 zegt: “Les époux perdent ainsi tout droit sur les biens de leur conjoint, sauf s’ils reçoivent l’accord des parents, de la famille ou de la justice, après le mariage.” Maar Ankums weergave is juist, zie de bespreking van de *Lex Unica Codex* van Justinianus in paragraaf 5.2.3.

¹² Haks (1982), 127.

Families zagen hun positie en vermogen bedreigd wanneer een jonge dochter buiten hun weten door verliefdheid of verleiding door een voor de familie onaanvaardbare man een huwelijk aanging. Op aandringen van de Franse delegatie kwam een voorstel in stemming om huwelijken van een meisje jonger dan zestien en een jongen jonger dan achttien zonder de instemming van de ouders ongeldig te verklaren¹³. De clerus had er veel moeite mee. Die leidde uit Genesis 2:24 af dat er geen ouderlijke toestemming nodig was, want ‘de man verliet zijn ouders om zich te binden aan een vrouw’. Was het wel aan mensen om door hun weigering jongeren te beletten te huwen, om dit sacrament, een van de genademiddelen, te verwerven? Ze hechtten groot belang aan onderlinge consensus bij het huwelijk¹⁴. Dat ontstond wanneer twee instemmende partners ten overstaan van God vrij en ongedwongen daartoe besluiten. Dat was dus in strijd met de Romeinsrechtelijke opvatting, die de keuze bij de familie legde. Het uitspreken van een trouwbelofte, de *sponsalia de futuro*, was in de middeleeuwen voldoende: *consensus facit nuptia*¹⁵. De wederzijdse wilsverklaring kon worden vervolmaakt tot een *matrimonium perfectum* door de geslachtsdaad, waardoor een onlosmakelijke en ondeelbare band was gecreëerd tussen twee mensen, die daardoor tevens meerderjarig werden, als hun leeftijd, meisje ten minste 12 jaar en de jongen 14 jaar, daartoe aanleiding gaf¹⁶. Er kon dus geen consensus zijn wanneer een van beiden zich gedwongen voelde door geweld en vrees¹⁷. De eerbied voor een vader mocht niet gelijk gesteld worden met vrees, wanneer een kind zijn toestemming gaf tot het huwelijk alleen maar uit eerbied voor de vader, omdat die dat wilde. Dwang was onverenigbaar met het heilige karakter van het huwelijk.

De kerk vond het moreel verwerpelijk dat er geen ouderlijke toestemming was, maar wilde daaraan geen gevolgen als nietigheid van het huwelijk verbinden¹⁸. Het bepleiten van ouderlijke toestemming werd zelfs tot anathema verheven.

Deze en andere opvattingen werden vastgelegd in het pauselijke decreet genaamd *Tam etsi* dat vanaf de afkondiging in november 1563 tot 1908 in de katholieke geloofsgemeenschap rechtskracht had. Daarin werden niet alleen de toestemming van de aanstaande echtgenoten vereist¹⁹ voor een geldig huwelijk, maar ook enkele andere voorwaarden gesteld²⁰. Er moesten drie openbare voorafkondigingen door de pastoor gedaan

¹³ Storme (1994), 192 ev; Ankum (1978), 203-249.

¹⁴ Voor meer toelichting Van Apeldoorn (1925), 63 ev; Van Overveldt (1953), 15 ev; Storme (1994), 192 ev.

¹⁵ Kooy (1985), 32.

¹⁶ Kooy (1985), 32, 34; Greilsammer (1988), 51.

¹⁷ “*necessitas imposita contraria voluntati; nihil consensui tam contrarium est (...) quam vis atque metus*”.

¹⁸ Storme (1994), 195; deze opvatting had volgens de Amerikaanse historicus Muir (2005), 45, het gevolg dat seducties en abducties legitiem werden, want toegestaan. Dit gaf grote problemen voor wat hij noemt de “larger kin group” van het paar, in mijn opvatting te beschouwen als de eergroep waartoe de dochter behoorde. Hij voegt eraan toe dat vanaf Trente de openbaarheid boven het sacramentele van huwelijken werd gesteld.

¹⁹ Van Apeldoorn (1925), 63.

²⁰ [Http://www.rkdocumenten.nl/index.php?docid=735&id=2865](http://www.rkdocumenten.nl/index.php?docid=735&id=2865) Sessio xxiv de clandestinate irritante; Greilsammer (1988), 55; Van Overveldt (1953), 14.

worden die het huwelijk ging bevestigen; sluiting in het bijzijn van twee of drie getuigen²¹; registratie van de verbintenis. Het huwelijk werd dus een openbare, publieke gebeurtenis. De priester en de twee getuigen moesten zich vergewissen van en tegenwoordig zijn bij de openbare wilsverklaring van beiden. Die dienden voor hen en de getuigen de *sponsalia de praesenti* af te leggen. *Sponsalia de futuro*, de beloften om in de toekomst te huwen, hadden geen rechtskracht meer.

Geheime huwelijken waren vanaf toen verboden²², dus ook huwelijken waarbij de geschaakte in de macht van de schaker stond.²³ Het meisje moest geheel vrij, buiten de aanwezigheid van de schaker en aan diens macht onttrokken, over een huwelijk met hem beslissen: *rapta a raptore separata in loco tuto et libero constituta*. Praktisch kwam dat erop neer dat zij weer onder het gezag van haar familie kwam die een eigen agenda had. Om te bepalen of er sprake was van dwang vanwege raptus moest voldaan zijn aan een aantal voorwaarden. Zo diende vastgesteld of er sprake was van wegvoeren van de ene naar de andere locatie: *abductio de loco in locum*. Het meisje moest uit haar huis en omgeving gebracht zijn, een zichtbare herkenbare verplaatsing. Ze moest feitelijk in zijn gevangenschap verkeren. Vervolgens diende de kerkelijke rechter te onderzoeken of dit met geweld was gebeurd, dus met fysieke of psychische dwang die de vrije zelfbeschikking ondenkbaar maakte²⁴. Geweld werd aanwezig verondersteld wanneer vluchten niet meer kon voor de *rapta*, of dat vrees haar weerhield om weerstand te bieden. Er mocht geen enkel woord of geen enkele handeling suggereren dat ze akkoord ging met de gang van zaken. Dit onderscheidde zich van de *seductio*: verleiding en beloftes²⁵. Dan was er wel een vrije wil aanwezig, weliswaar verzwakt en beïnvloed, maar vond er geen *abductio* plaats. Er kwam een *raptus* tot stand na *dolosae artes*, zoals verleidingen, *preces* (smeekebeden), *blanditiae* (vleierij), *dona* (gift), *aut aliae amatoriae artes*, andere de liefde bevorderende kunstgrepen. In de noordelijke Nederlanden heeft *Tam etsi* geen rechtskracht gekregen²⁶, daar was de reformatie al aan de gang. Maar deze begrippen werden wel gebruikt om schaking in de vorm van doorgaan door list en bedrog vast te stellen. De consensusleer bleef na de reformatie aanwezig in bijvoorbeeld de landrechten van Groningen (1689) en Drenthe (1712): ouders mochten niet zonder hun toestemming hun kinderen uithuwelijken²⁷.

²¹ Ankum (1978), 208.

²² Van Apeldoorn (1925), 63; Kooy (1985), 32.

²³ Storme (1994), 197.

²⁴ Kaiser (1858), 42.

²⁵ Yans (1984), 23-49, die citeert in noot 2 Simon, J.: “Les actions du chef de séduction, devant les juridictions ecclésiastiques du Brabant (XVIIe et XVIIIe siècles)” *Bulletin des Anciennes Lois et Ordonnances*, XI(1925) 244-344. Hij onderscheidt schaking, *rapt de séduction*, van defloratie: bij de *rapt* volgt een jonge vrouw haar *ravisser*. Om het een *rapt* te laten zijn moet het voldoen aan: a) een materieel element: *conductio de loco ad locum*, en b) een “element intentionnel”: de dader moet handelen met als doel haar mee te nemen naar een andere locatie en haar daar te houden “contre la volonté des siens”.

²⁶ Gemert, dat onder de soevereiniteit van de katholieke Duitse Orde viel, uitgezonderd, net als Ravenstein en andere katholieke enclaves.

²⁷ Ankum (1978), 205.

Vanaf 1572 ging in Holland en later in de andere noordelijke gewesten onder invloed van de gereformeerde religie een nieuw regime voor huwelijken gelden. De eerste synode van de nieuwe leer vond plaats te Emden in 1571. Daar bepaalde men over het huwelijk, dat ouderlijke toestemming dan wel die van de voogd noodzakelijk was om een voorgenomen huwelijk geldig te maken. Mocht een ouder weigeren, dan moest door de kerkenraad op billijkheid worden beoordeeld of de heilige verbintenis verhinderd moest worden. Het paar was dan in ondertrouw, die aldus wettelijk was geschied en niet verbroken mocht worden, ook niet wanneer beide partners daarmee instemden. Daarom moest bij de ondertrouw een ouderling of voorganger aanwezig zijn, die zich verzekerde van onder andere het volgende: bekenden zij zich tot de ware religie? gaven beider ouders toestemming? Dan volgde het afroepen van de namen van de beoogde echtelieden aan de gemeente op de drie zondagen voor hun huwelijksdag, de zogeheten ‘geboden’ of ‘proclamaties’. Bij zondigen tegen deze regels werd het paar of de in gebreke blijvende vermaand en onder kerkelijke tucht gesteld. Hardnekkige zondaren wachtte excommunicatie of uitsluiting en verbanning uit de gemeenschap²⁸.

In 1578 kwamen te Dordrecht gereformeerde predikanten bijeen voor de eerste synode in de Nederlanden, feitelijk de tweede synode na die van Emden in 1571. Inzake het huwelijk werd bepaald dat de ondertrouw geschiedt *per verba de praesenti*, dus het ten overstaan van getuigen afleggen van de huwelijksbelofte zondervoorwaarden te stellen²⁹. Heimelijke huwelijksbeloften werden ongeldig, tenzij er twee of drie personen van beider zijde familie, verwanten of andere geloofwaardige personen getuigen ervan zijn geweest. De aanwezigheid van een dominee was nuttig en gewenst, doordat die de naam des Heren kon aanroepen en het tweetal gelijk vragen, ten eerste, of ze iemand anders een dergelijke belofte hadden gedaan, ten tweede, of de andere partij ook de ware religie was toegedaan en ten derde, of er was voldaan aan een aantal andere eisen³⁰. Bijvoorbeeld: een belofte van huwelijk mocht in geval van minderjarigheid alleen met toestemming van ouders of voogden gebeuren, zo niet dan was de belofte van geen enkele waarde. Maar wanneer die weigerden en de weigering was onredelijk en onwillig, dan moest de kerkenraad beslissen wat te doen. De macht van de ouders, althans het recht om toestemming te geven voor een huwelijk, eindigde bij het meerderjarig worden: het meisje wanneer zij 20 jaar (in Holland) werd en de jongen 25. Regelgeving tegen schaking werd overgelaten aan de wereldlijke overheid, zoals we in hoofdstuk 5.3 Eer en recht zullen zien.

²⁸ Biesterveld ea. (1905), hoofdstuk 4 Acta Emden 1571. Zie ook de Politieke Ordonnantie van 1580.

²⁹ Nauta ea. (1978), 159 ev.

³⁰ Biesterveld ea. (1905), Acta Dordrecht: Hoofdstuk V “Van het houwelick”: III: “Het soude oock nut ende te wenschen syn dat wanneer de seluighe gheschieden, een Kerckendienaer ofte Ouderlinck daer by ware, Op dat hy den name des Heeren aengheroepen ende beyde de partyen hares ampts vermaent hebbende neerstelick mochte ondervraghen of sy yemants anders beloftenisse hebben ghedaen, ende soo een van beyden een lidtmaet der Kercke is, of de andere partye oock der Religie is toeghedaen, Ende voornemelick op dat hy versekert mocht werden van dese navolghende stucken.”

Kennelijk hielpen deze wettelijke en kerkelijke maatregelen niet of niet afdoende. Mijn bronnenonderzoek wijst uit dat er bijna tweehonderd casussen zich hebben voorgedaan in de Republiek in periode van 1580 tot 1795, althans in archieven en publicaties uit deze periode worden genoemd. We weten niet hoeveel gevallen zich werkelijk hebben afgespeeld. Waarom vonden ze ondanks de zware sancties toch plaats? Dat is de centrale vraag van mijn onderzoek. Ik meende eerst dat ik die op eenzelfde wijze kon gaan analyseren zoals tot nu toe in Nederland is gebeurd. Ik bespreek dat in paragraaf 1 van hoofdstuk II. Ook overwoog ik methoden en inzichten uit onderzoeken in ons omringende landen te gebruiken, zoals in paragraaf 2 van hoofdstuk II staat weergegeven. In beide vormen van analyse, voor zover daarvan sprake is, staat een benadering vanuit een emotioneel, juridisch of economisch en soms een literair perspectief centraal. Maar verliefdheid of geldzucht hoeven op zich niet te leiden tot een schaking.

Uit de casussen wordt duidelijk wat een bijzondere, complexe en voor de betrokkenen emotionele en schokkende gebeurtenis een schaking in de vroegmoderne tijd moet zijn geweest. De daarin verwoorde acties en reacties laten al enigszins zien hoe de samenleving ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden omging met een dergelijke ernstige inbreuk op de openbare orde en het familieleven. Dat is niet te verklaren uit alleen de vrijwilligheid van het meisje of het gebruikte geweld door de jongeman. Mijn stelling is dat het gaat om allerlei uitingen van de eer van de betrokkenen. Het in de bronnen beschreven gedrag geeft aan welke eercodes, regels, idealen, omgangsvormen, gewoonten en normen werden aangetast of bescherming vereisten. Deze aanpak is nieuw. Er zijn geen studies, ook niet in het buitenland, te vinden die schaking op de wijze zoals ik uiteen ga zetten, verbindt met eer. Er is in Nederland überhaupt weinig onderzoek gedaan waarbij eer zo nadrukkelijk is betrokken.

Schaking wil ik gaan onderzoeken als een complex vroegmodern sociaal verschijnsel vanuit inzichten over eer, machtsvervlochteningen en sociale interactie. Schakingen draaien naar mijn mening om vele aspecten, waarvan er een paar uitspringen: de persoonlijke eer, de familie-eer en het schakingsvertoog. De redenen waarom ik dat vind, wil ik nu eerst in grote lijnen uitleggen.

Ik ga het woord schaking gebruiken als een neutrale aanduiding, als overkoepelend begrip voor alle verschillende benamingen voor het verschijnsel. De omschrijving van schaking heb ik aan het begin van mijn betoog geïntroduceerd: de door erehandel beheerste verandering van de eerposities van een jongeman en van een jonge vrouw die tot uitdrukking komt in het gezamenlijk wegreizen met als doel het aangaan van een door de familie van de jonge vrouw ongewenst en de eerpositie van de familie aantastend huwelijk. De schaking in engere zin, namelijk het moment van wegvoering, zal ik als zodanig betitelen. Waar ik over schaking spreek bedoel ik dus het proces en de verandering, niet het moment. Ik beperk mij

tot schakingen van minderjarige ongehuwde jonge vrouwen en laat die van meerderjarige of gehuwde op een enkele uitzondering na buiten beschouwing. De leeftijdsgrens waarop geen ouderlijke toestemming meer nodig was, was niet in elk gewest dezelfde. In Holland was die voor haar 20 jaar, in Utrecht 25, in Gelderland onbepaald, maar voor weggevoerde jonge vrouwen gold een grens van 25 jaar. In Groningen was die eveneens 25 jaar. In een enkel geval zien we dat ze een *aetatis venia* aanvraagt.

Eer was voor elke vroegmoderne man of vrouw een bekend en belangrijk gegeven. De samenleving kende en leefde naar dit verschijnsel. We gaan zien dat motieven als liefde, wil, ouderlijke macht, geld, geloof of het rechtssysteem van - soms grote - invloed zijn, maar dat juist door ze met eer te verbinden een antwoord is te geven op de vraag waarom paren tot schaking kwamen. Het belang van eer verwoord ik in de titel van dit proefschrift: *Eer tegen eer*. Dat drukt uit dat de strijd niet ging om de eer van een van beide partijen, maar om hun beider eer. Tussen de eer van het paar, van soms de jongeman alleen en die van de familie van het meisje speelde zich een conflict af dat gekenmerkt wordt door erehandel. Het eerconflict kwalificeer ik als een eerstrijd tussen het paar en haar familie. Dat wil zeggen: beide partijen streefden naar behoud van de eigen, persoonlijke eer en hun eerposities in hun eergroep. Beiden wilden geen gezichts- of reputatieverlies lijden. Schakingen draaiden om een eerconflict rond de partnerkeuze, culminerend in het vertrek van een dochter.

Het eerconflict ging over het ongeoorloofd verlaten van een jonge vrouw van de eergroep van haar vader, moeder, voogd, broer, de ‘vrienden’ (in de vroegmoderne betekenis van familie), of een ongewenste verloofde³¹. Dat eerconflict ging niet over de twijfels van de ouders of voogden of de jongeman wel beviel of een goede huisvader zou zijn, maar primair over de wijze waarop de relatie buiten hen tot stand was gekomen, en uiteraard over zijn afkomst en zijn maatschappelijke en financiële vermogen³². Zijn eerpositie, in de bronnen aangeduid met zijn “kwaliteit” of “conditie”, werd beoordeeld, dat wil zeggen de mate van zijn eerzaamheid, de vermaardheid van zijn familie, zijn maatschappelijke functie en zijn uitzicht op eventuele eerverhoging vanwege een erfenis of een titel. Die eeraspecten werden in relatie gebracht met die van de eigen familie, dus die van de jonge vrouw. Als zijn eerpositie in de ogen van de familie tekortschoot maar in die van de dochter niet, dan kon dat leiden tot het vertrek van hun dochter of pupil. Haar eer, die ik breder zie dan bescherming en behoud van haar maagdelijkheid of kuisheid, liet haar geen andere keuze. Dat wijst op een

³¹ *De Nederlandsche Leeuw* 99(1982), 70-71. Zelfs degene met wie al trouwbeloften waren uitgewisseld kon de benadeelde zijn, zoals blijkt uit een aanklacht van de schout tegen Adriaen Claesz. Adriaentgen Jans uit Papendrecht had zich via trouwbeloften verbonden met Adriaen Cornelisz. Plaet. Maar “alle eere ende trouwe” vergetende heeft zij echter Adriaen Claesz “vervordert”, zonder dat Plaet van zijn verplichtingen was bevrijd, haar bij nacht weg te brengen en te vervoeren. De schout vond dit een “openbaere en violentelicke vervoeringe ende ontschakinge”. Hij eiste tegen Claesz. een amende van 600 carolus guldens en verbanning voor drie jaar. In 1626 huwde Adriaentgen toch met Adriaen Claesz.

³² Schmidt (1986), 10-11, introduceerde het begrip ‘maatschappelijk vermogen’. In zijn boek *Om de eer van de familie* beschrijft hij de geschiedenis van de familie Teding van Berkhout. Naar het begrip eer verwijst hij zijdelings in termen als geslacht, standsbesef, voorrecht.

sterk ontwikkeld eergevoel, op persoonlijke eer. In enkele gevallen was de dochter meerderjarig, in de meeste ging het om een minderjarig meisje. Maar in het plakkaat van 1751 in Holland is de leeftijd niet meer aan de orde en heet het: “zonder onderscheyd van welke jaaren of ouderdom die Dogter zy, quame te ontvoeren, of met deselve door te gaan”. Ook het vijfde gebod spreekt niet van een leeftijdslimiet. Een kind moet altijd zijn vader en moeder eren.

Ouders, voogden en familie vonden zich door het moment van vertrek, dus de schaking in engere zin, in hun eer aangetast. Ze uitten dat door het vertrek te benoemen als schaking, een met eerverkorting beladen term. Hun goede naam, hun reputatie was beschadigd door het verdwijnen van hun dochter. Die was soms al eerder op de proef gesteld toen haar relatie met de jongeman bekend werd. Het vertrek was een publieke handeling, althans bedoeld door het paar om publiekelijk kenbaar te maken dat de eerposities vanaf dat moment grondig waren gewijzigd. De familie deed alles om haar eer te herstellen en dat kon door haar dochter of pupil terug te halen. Ze werd gesteund door verwanten, de eigen eergroep, overheid, justitie en kerk, en de publieke opinie. Tot nu toe zijn door Nederlandse onderzoekers de jongeman en de jonge vrouw als belangrijkste partijen bij een schaking beschouwd, ik voeg daaraan als derde toe de familie van het meisje en als vierde de autoriteiten als de kerk, de overheid en de publieke opinie. Alle betrokkenen handelden volgens een eerstrategie met als doel de eigen eer te beschermen of te vergroten.

Liefde was belangrijk voor het paar, voor hun onderlinge relatie. De rooms-katholieke consensusleer was dus niet helemaal verdwenen. Maar naar buiten toe woog de eer van de jongeman of van de jonge vrouw, maar vooral van hen samen, zwaarder. De jongeman zag zijn persoonlijke eer vergroot door een huwelijk met een dochter uit een vooraanstaande familie. De dochter zag haar persoonlijke eer vermeerderd door een huwelijk, dat haar losmaakte van haar familie.

Niet alleen de persoonlijke eer en de eerposities van de betrokkenen staan in mijn betoog centraal, maar ook wat ik noem het schakingsvertoog. Dat is een geheel van argumenten, juridische en religieuze motieven, eernoties, redeneringen en axioma's tegen schaking uitgedrukt en verwoord door de dominante groepen in de samenleving als de overheid, de magistraat, de kerk en diverse juristen. Schaking wordt hierin veroordeeld als onbehoorlijk, eerverlagend, crimineel en de maatschappelijke orde verstorend. Een paar dat met de beschuldiging van schaking werd geconfronteerd, kreeg te maken met een discours waarin een overmacht van oorzaken, verklaringen en argumenten als het ware waren voorgeprogrammeerd, ongeacht de werkelijke omstandigheden en gebeurtenissen. Als de jongeman als 'schaker' wordt aangeduid, gebeurt dat door de tegenpartij die hem hiermee tot crimineel en eerloos veroordeelt. Een weerwoord van het paar, wat ik noem het tegenvertoog, werd als niet relevant of als door de dader gefabriceerd vanuit het schakingsvertoog terzijde geschoven. Ook de ouders en familie moesten trouwens terdege rekening houden met dat

schakingsvertoog om niet geconfronteerd te worden met eerverlaging door hun *peers* als zij iets deden wat tegen de eercode inging, bijvoorbeeld door toch toe te geven aan de dwang van de dochter.

Het antwoord op de kernvraag waarom schakingen plaatsvonden, wil ik gaan zoeken in eer. Bijvoorbeeld omdat de dochter de dwingende rol van de familie-eer en de macht van de familie onderschatte. Of omdat de jongeman en het meisje wilden huwen, een nieuwe eerpositie als echtpaar nastreefden en daaraan, uit eerbehoud, vasthielden. Of omdat de betrokkenen geen aantasting van hun persoonlijke eer duldden. Dat verklaart ook waarom veel schakingen een nasleep van jaren kenden. Andere vragen waarop ik een antwoord wil geven, zijn: Welke vormen van schaking zijn te herkennen en op grond van welke criteria? Hoe verliepen die schakingen per vorm? Welke maatschappelijke rol en functie hadden ze? Welke invloed oefende het geloof uit op het gedrag van de betrokkenen? Welke historische ontwikkeling maakte elke schakingsvorm en schaking in het algemeen door?

1.2 Gebruikte bronnen

Voor het onderzoek heb ik gezocht naar gebeurtenissen die eind zestiende en in de zeventiende en achttiende eeuw met begrippen als *rapt*, schaking, doorgaan of een ander synoniem werden aangeduid. De gebeurtenissen, inclusief het vertrek, moeten werkelijk in de Republiek tussen 1580 en 1795 hebben plaatsgevonden, blijkend uit archiefstukken of procesdossiers en soms literaire werken, of een combinatie hiervan. Onder de Republiek als territorium schaar ik ook Staats-Brabant en Staats-Limburg en enkele zich daarbinnen bevindende of aangrenzende soevereine gebieden, zoals Culemborg, Vianen en Ravenstein.

De onderzochte periode begint in de tweede helft van de zestiende eeuw, wanneer het protestantisme in de jonge Republiek als religie de plaats gaat innemen van het katholicisme. Ze eindigt in 1795, met de oprichting van de Bataafse Republiek.

Ik maakte bij de zoektocht dankbaar gebruik van wat andere historici en heemkundigen al gesignaleerd en gepubliceerd hadden. Van de meeste artikelen over een schaking heb ik de vermelde bronnen opgezocht en bestudeerd. Ik heb ze gefotografeerd en in een database of Word-document ondergebracht³³. De zoektocht leverde soms slechts een enkele verwijzing, soms juist vuistdikke procesdossiers op. Deze bevatten verklaringen van de betrokkenen, getuigenverklaringen, uitspraken of vonnissen van de rechters en bewijsstukken. Er zijn in de dossiers weinig documenten te vinden die voorafgaande aan of tijdens de schaking, dus in wat we nu noemen *in real time* zijn opgesteld. Dat zijn briefjes van het paar die elkaar om hulp vragen of standvastigheid bepleiten. De meeste zaken bestaan uit naderhand opgestelde getuigenverklaringen waarop weer andere getuigen reageren. Het zijn meestal stukken die soms jaren later verzameld en opgesteld zijn door de aanklager. Deze stukken tonen een reconstructie van wat er gebeurd was en de verontwaardiging die het ontlokte. Er zijn diverse getuigenissen en verhoorverslagen van de meisjes te vinden. Lang niet alle procesdossiers zijn compleet, in die zin dat veel zaken in een zeker stadium zijn blijven steken en niet tot veroordelingen hebben geleid. Niet van alle gerechtshoven en rechtbanken zijn de archieven goed toegankelijk. Het is goed mogelijk dat daar nog diverse zaken te vinden zullen zijn. Een andere bron vormen de notariële archieven. Daarin zijn verklaringen van betrokkenen te vinden, of huwelijksvoorwaarden, ontervingen en andere relevante stukken. Verder zijn er zaken genoemd in de notulen van de Staten-Generaal, van de Gewestelijke Staten en van lokale bestuurscolleges. Ook in enkele notulenboeken van kerkenraden is informatie aangetroffen over individuele casussen.

Contemporaine beschouwers als Cats en Van Effen behandelen het onderwerp meer vanuit een maatschappelijk perspectief en geven zoekende ouders raad. Er zijn diverse dagboeken waarin schakingen worden besproken, soms zijdelings, zoals bij Christiaan

³³ Ik streef er naar die te publiceren via www.schaking.nl.

Huygens (1629-1695), Johanna Dorothea Lindenaer (1664-1737?)³⁴, Jacob Bicker Raije (1703-1777 en Gijsbert Jan van Hardenbroek (1719-1788. In de negentiende eeuw treffen we de eerste publicaties aan die een casus van enige afstand beschrijven. Daarin geven de schrijvers hun eigen visie in de stijl van de Hollandse Romantiek, deels gebaseerd op brononderzoek en voorzien van bedachte conversaties en dialogen. De bekendste is Jacob van Lennep, die in 1850 zijn *Een schaking in de 17^e eeuw* het licht liet zien³⁵. Zijn weergave van de schaking van Catharina van Orliens met verzonnen dialogen is nog steeds populair. Andere voorbeelden zijn die van Elisabeth St Mourel door de jurist en letterkundige J.I.D. Nepveu uit 1852³⁶ en van Maria Petronella Victor die de Amsterdamse archivaris N. de Roever in het *Amsterdamsch Jaarboekje* van 1888 onder de titel “Eene schaking in de achttiende eeuw” beschreef. Ook J. Eijsten jr. en de oud-rijksarchivaris in Limburg A.J.A. Flamant schreven over individuele schakingsgevallen, net als de Leidse archivaris R. van Roijen over Catharina Bruijninck³⁷, de Amsterdamse archivaris en historica mevrouw I. van Eeghen over Catharina Blauw³⁸ en de Groningse archivaris mejuffrouw N. Tonckens over de dubbele schaking in Groningen in 1667. In 1985 beschreef J.J. de Jong in zijn proefschrift *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad. Gouda, 1700-1780* de verwikkelingen rond Johanna Catharina van Rietveld en Adriaan ten Haghuijs. Predikant en hoogleraar L. Knappert liet in 1910 te Haarlem *Het zedelijke leven onzer vaderen in de achttiende eeuw* het licht zien³⁹. Hij geeft enkele voorbeelden als die van Anna Maria Ernst van Bassen, Maria Victor, Maria van Rijnberk en Hillegonda van Tricht. Daarna is het Haks geweest die in 1982 het onderwerp herintroduceerde, gevolgd door Van Nierop.

De aantrekkingskracht van het beschrijven van individuele casussen blijkt nog steeds groot te zijn: zie bijvoorbeeld het artikel van de Berlicumse genealoog J.P.A. Kocken “Een schaking te Neerlangel”⁴⁰. Machiel Bosman maakte van het geval Elisabeth de Flines een voor het brede publiek toegankelijk verhaal. In 2011 verscheen in het *Gelders Jaarboek* van de hand van historisch onderzoeker Bert Koene “De verboden liefde van Maria van Wassenaer” over de lotgevallen van Maria van Wassenaer van Duijvenvoorde⁴¹. In diverse lokale en regionale historische en heemkundige bladen verschenen verhalen van geschaakte meisjes⁴². Het *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* bevat verschillende verwijzingen naar schakingen in de biografieën van vrouwen uit de periode van 1580 tot 1795.

³⁴ De Haas “Lindenaer, Johanna Dorothea” *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.

³⁵ Van Lennep romantiseerde in zijn novelle weliswaar de dialogen; de feiten heeft hij, voor zover te controleren, grotendeels gebaseerd op bronnenonderzoek.

³⁶ Nepveu (1852). Deze zaak behandel ik niet, want bronnen die deze geschiedenis verifiëren, ontbreken.

³⁷ Van Roijen (1947) en (1949).

³⁸ Van Eeghen, (1970).

³⁹ Knappert (1910), 49 ev.

⁴⁰ Kocken (2003).

⁴¹ Koene (2011), 161 ev.

⁴² Zie de literatuurlijst.

Van de in totaal 187 gevonden zaken uit de periode 1580-1795 heb ik die, waarvan ik de meeste contemporaine informatie heb aangetroffen, namelijk ongeveer 70, gebruikt in de volgende hoofdstukken. Voor deze dissertatie heb ik de meeste van deze zaken gebruikt, want daarin zijn de verklaringen en opvattingen van ten minste beide partijen (paar en haar familie) aanwezig. Zaken die we alleen maar kennen vanuit één perspectief, behandel ik niet, tenzij er redenen waren om daarvan af te wijken⁴³.

Ik laat literaire uitingen en kluchten waarin schakingsscenes voorkomen buiten beschouwing. Ik probeer juist te achterhalen hoe een schaking ontstond en verliep, hoe het paar en de familie van de jonge vrouw reageerden, al dan niet onder verwijzing naar juridische terminologie. Daarbij helpen deze bronnen niet. Ik zie in de procesdossiers geen enkele verwijzing naar kluchten of naar bijvoorbeeld Jacob Cats. Het *Wederzyds Huwelijksbedrog* van Pieter Langendijk uit 1714, bijvoorbeeld, kan het schakingsvertoog hebben gestimuleerd en het schandaliseren van schaking versterkt, maar hoe en in welke mate heb ik niet verder onderzocht. Dat deed de Amerikaanse historica Amanda Pipkin wel, die in haar boek uit 2013 *Rape in the Republic, 1609-1725: Formulating Dutch Identity* zich tot doel stelt “to illuminate the way influential men employed images of rape to encourage political cohesion and galvanize a Calvinist social hierarchy that benefited powerful patriarchs”⁴⁴. Ze doet dat onder andere door Bijbelse voorstellingen en de geschriften van Cats en Vondel te analyseren. Maar haar analyse van verkrachting (*rape*) onderbouwt ze niet met kwantitatief en kwalitatief archiefonderzoek⁴⁵. De Amerikaanse onderzoeker Scott K. Taylor wijst in 2008 erop dat het beeld van eer dat we hebben van het vroegmoderne Spanje gebaseerd is op literatuur, toneelstukken en geschriften van een bepaalde bevoorrechte bovenlaag en niet van wat eer in het dagelijkse leven betekende. Ook hij pleit voor het kritisch benaderen van deze bronnen⁴⁶. De Amerikaanse historicus Renato Barahona hanteert in 2003 dezelfde opvatting voor vroegmoderne bronnen uit Biskaje⁴⁷. In paragraaf 3 van hoofdstuk II komen hun analyses aan bod.

⁴³ Een voorbeeld is de zaak van Isabeau de Wispelaer. Dit drama is alleen bekend uit een sententie van het Hof van Holland. De meningen van de schaker en zijn zuster, van haar voogden en familie, zijn niet bekend. Vanwege deze eenzijdigheid is het moeilijk op te maken welke figuratie van toepassing is. Zie voor de veroordeling: NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5656, 4 april 1653.

⁴⁴ Pipkin (2013), 30. Dat patriarchie minder dominant was dan Pipkin voorstelt, blijkt uit wat Van der Heijden Van Nederveen Meerkerk en Schmidt opmerken in hun artikel “Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek” dat verscheen in het *Tijdschrift voor sociaaleconomische geschiedenis* in 2009. Pipkin heeft dit artikel niet in haar literatuurlijst staan. Ik behandel hun bevindingen kort in paragraaf 5.3.7 van hoofdstuk III *Rechtspositie van de jonge vrouw*.

⁴⁵ Pipkin (2013), 18-30.

⁴⁶ Taylor (2008), 7.

⁴⁷ Barahona (2003), 120.

1.3 Aantal schakingen

Hoe vaak kwam schaking voor? Was een schaking een bijzondere gebeurtenis in de vroegmoderne tijd of een veelvoorkomend verschijnsel waarvan wij slechts het topje van de ijsberg terugzien in de archieven? Spreken we van een zeldzame en geïsoleerde daad, was het een beproefde methode of een uitlaatklep voor maatschappelijke spanningen? Er blijkt geen eenduidigheid hieromtrent. Haks noemt in zijn *Huwelijk en gezin in Holland* uit 1982 diverse voorbeelden uit Holland. In zijn artikel in het *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* in 2011 vertelt hij dat hij veertig voornamelijk Hollandse zaken heeft bestudeerd. Onderzoekers als Marijke Gijswijt-Hofstra, Pieter Spierenburg, Henk van Nierop en Conrad Gietman noemen soms dezelfde maar ook verschillende andere casussen. Gijswijt registreerde in de periode van 1600 tot 1795 85 gehuwde of ongehuwde paren die asiel aanvroegen in de diverse soevereine locaties als Buren, Culemborg, Leerdam, IJsselstein of Vianen. Van de 85 zijn 14 asielverzoeken verleend aan paren die geen toestemming hadden om te trouwen, vermoedelijk omdat ze waren weggelopen⁴⁸. Roodenburg constateert dat het kiezen voor deze “spectaculaire oplossing” uitzonderlijk was⁴⁹. Haks meldt dat vanaf het midden van de zeventiende eeuw de Hoven en Staten van diverse gewesten klaagden over het grote aantal paren dat van huis wegliep⁵⁰. Fruin merkte op: “Voor zulk een ontvoering, in die dagen verre van zeldzaam, was de trouwe vader bijzonder bezorgd en op zijn hoede.”⁵¹ Van Nierop vond het een “beproefde methode” wat suggereert dat schakingen vaak moeten zijn voorgekomen. Spierenburg meent dat schaking een populair gebruik was onder verliefde paren in Holland⁵². In de aanhef van diverse plakaten wordt gewag gemaakt van het veelvuldig voorkomen van weglopen. In bijvoorbeeld die van 1650 van Utrecht staat als aanleiding dat er veel jongelui weglopen. In die van 1751 van Holland constateert men dat veel jongeren wegliepen of doorgingen.

Na het uitgebreide literatuur- en archiefonderzoek dat ik voor deze studie verrichte, zullen veel nieuwe, grote zaken niet meer boven water komen. In de eerste plaats omdat publiciteit en openbaarheid van groot belang waren om de aangetaste reputatie te herstellen, wat betekent dat in bekende bronnen de zaak beschreven zal zijn. In de tweede plaats misschien ook omdat volgens het Romeinse recht de ouders wel moesten procederen, en dus de zaak bekendheid kreeg, op straffe van deportatie⁵³. In de derde plaats omdat de publieke aandacht in het algemeen voor dergelijke zaken groot was. Het publiek smulde van deze

⁴⁸ Het paar Peter Gerardsen en Maria Vivien uit Utrecht ontbreekt in de lijst van Gijswijt-Hofstra (1984). GA, Archiefnr. 0370 Archief van de Heren en Graven van Culemborg, inv.nr. 1627.

⁴⁹ Roodenburg (1990), 264.

⁵⁰ Haks (2011), 45.

⁵¹ Fruin (1869), 369 ev.

⁵² Spierenburg (1995), 95.

⁵³ Dat gebeurde overigens zelden; de enige zaak die enigszins in de buurt komt is die van Hester Dijkmans en Antoni Manrique uit 1646, NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5239.19 en idem inv.nr. 5655, 18 mei 1646.

schandalen, men sprak, schreef en publiceerde erover. Of er dus sprake is van *underreporting* is dan ook de vraag⁵⁴. *Underreporting* is het vermoeden dat veel zaken wel voorkwamen maar niet zijn vastgelegd, bijvoorbeeld omdat ze justitie niet bereikten. Ruff vindt dat er sprake is van *underreporting* van *rape cases* in vroegmodern Europa: slechts 5% zou gerapporteerd zijn. Zelfs voor de extra gewelddadige vroegmoderne tijd is dat aantal laag⁵⁵. Het betreft dan wel verkrachtingszaken, waaronder lustschakingen ofwel een gewelddadige roof van een jonge vrouw met daaropvolgend een verkrachting.

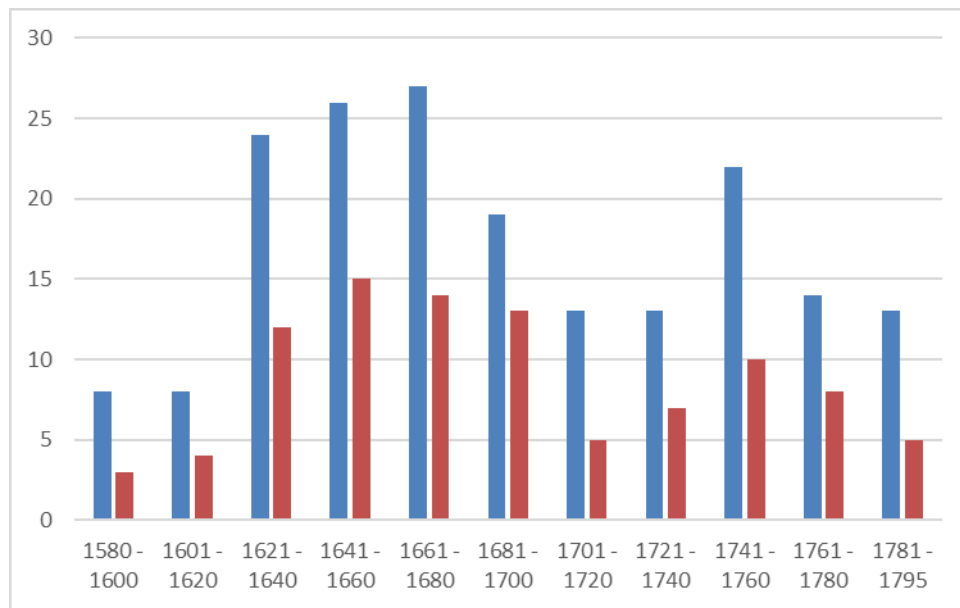
Maar er is ook een andere verklaring. De Tilburgse rechtshistoricus Erik-Jan Broers constateert dat in het Romeinse recht verkrachting, *stuprum violentum*, werd onderscheiden van schaking, *raptus*. Voor de laatste categorie was het irrelevant of de vrouw was verkracht of niet⁵⁶. Sommige juristen uit de vroegmoderne tijd meenden dat dat wel van belang was, wat volgens Broers enige verwarring stichtte. Het blijkt echter dat in de zaken die ik bestudeerd heb die relatie niet altijd wordt gelegd. Wel wordt *stuprum* (zonder *violentum*, geweld) naast ontvoering ten laste gelegd aan de jongeman, maar ook dat gebeurt zelden, en als het gebeurt, dan gaat het om zaken waarbij het tweetal duidelijk verliefd is en de seks van beide kanten gewenst lijkt. De relatie schaking - verkrachting blijft dan voor juristen nog wel bestaan, in de praktijk lijkt die te verdwijnen, al vrij snel vanaf het begin van de zeventiende eeuw. Wat rest is de relatie schaking - ontering, in de betekenis van het verlies aan eer, aan maatschappelijke en eigenwaarde.

Het aantal schakingen, na het natrekken van zoveel mogelijk verwijzingen in de bovengenoemde bronnen, is in het corpus gefixeerd op 187 casussen in de periode van 1580 tot 1795. Met fixatie bedoel ik dat ik deze dissertatie schrijf op basis van bronnen die ik tot medio 2015 heb verzameld.

⁵⁴ Ruff (2001), 140; Hufton (1998), 260 en 271.

⁵⁵ Pipkin (2013), xv, constateert een bijna schokkend laag aantal dat diverse Nederlandse auteurs als Els Kloek, Manon van der Heijden, Sjoerd Faber en Herman Roodenburg melden: Faber bijvoorbeeld zag slechts acht registraties van beschuldigingen van verkrachting in Amsterdam tussen 1680 en 1811.

⁵⁶ Broers (2003), 73.

Aantal schakingscasussen in de Republiek in de periode van 1580 tot 1795. De blauwe staven omvatten alle vermeldingen, de rode de vermeldingen alleen in Holland. N=187.

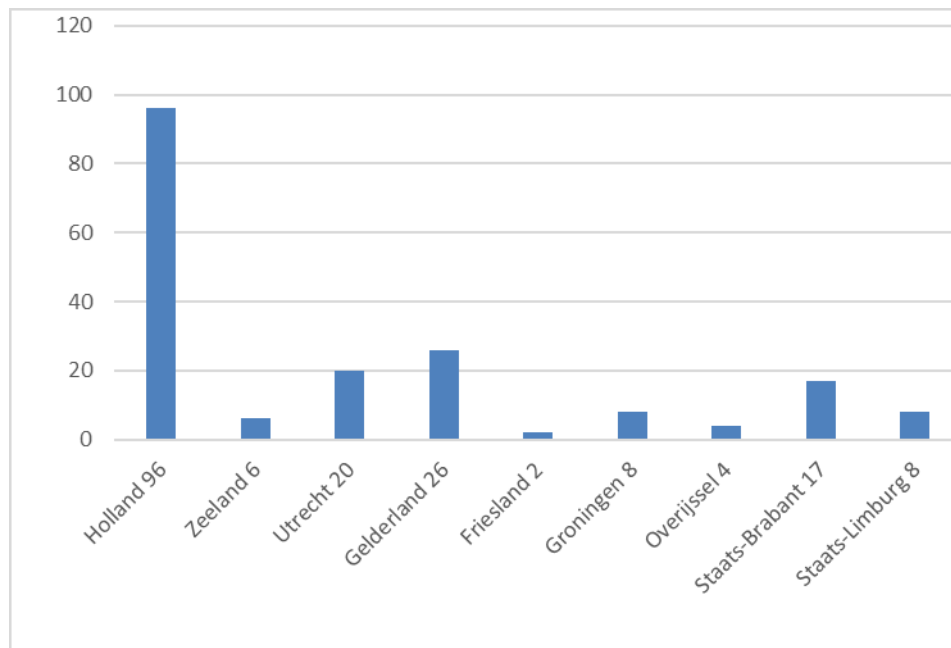
Uit deze grafiek blijkt dat het aantal zaken rond het midden van de zeventiende eeuw het hoogst was. Toen werden de bekende antischakingsplakaten afgekondigd. Eenzelfde beweging zien we rond 1750. Het aantal valt in het niet bij het totaal aantal huwelijken in deze periode. Gezien de opmerkingen over het veel voorkomen ervan is het dan opmerkelijk dat er ‘maar’ 187 gevallen bekend zijn. De meerderheid van de zaken betreft niet meer dan een vermelding dat een paar zich door schaking of doorgaan onttrok aan de normale procedures voor een huwelijk, soms aangevuld met informatie over een opgelegde straf.

Als ik de cijfers zie van criminele rechtszaken in Biskaje over een periode van ongeveer 200 jaar die de Amerikaanse onderzoeker Renato Barahona voor zijn onderzoek gebruikte, dan lijkt er een verhouding van 350 op 24 te bestaan. De Amerikaanse onderzoekster Valentina Cesco bestudeerde 347 raptuszaken in Istrië over een periode van ongeveer 150 jaar⁵⁷. De Vlaamse historicus Bert de Munck analyseerde 90 zaken van een hoge rechtsinstantie over de periode 1700-1784⁵⁸. Ik heb geen gewogen vergelijking gemaakt, maar het lijkt erop dat de 187 casussen in de Republiek in Europa geen extreem laag of juist exceptioneel hoog aantal vormen.

Zoals al opgemerkt richt mijn onderzoek zich niet alleen op het gewest Holland. Ook in de andere provincies vonden schakingen plaats. In aantallen is dat als volgt verdeeld:

⁵⁷ Zie voor een behandeling van hun onderzoeken paragraaf 6 van hoofdstuk II.

⁵⁸ Zie paragraaf 2.3 van hoofdstuk II.

Aantal schakingscasussen per provincie. Zie voor de namen van de betrokken ongehuwde jonge vrouwen Bijlage 1. N = 187.

Waarom in Holland extreem veel schakingen te vinden zijn in de bronnen, heeft niet alleen te maken met het gegeven dat daar de meeste mensen woonden. De stedelijke gebieden konden een zekere anonimiteit bieden voor paren die rondreisden.

Wat voor inzicht geven de aantallen ons, met andere woorden welk antwoord kunnen we geven op de vraag die ik aan het begin van deze paragraaf stelde: was schaking een uitzonderlijke gebeurtenis of een stap die paren vaak overwogen? Het enige juiste antwoord is: Dat weten we niet en dat kunnen we niet weten. We moeten rekening houden met het *dark number*. Dat is het verschil tussen het aantal schakingen dat we kennen uit de bronnen en het ware aantal⁵⁹. We weten niet of en hoeveel ouders en families door snel te handelen schakingen wisten te voorkomen⁶⁰ dan wel, wanneer het vertrek reeds had plaatsgevonden, ze snel te beëindigen door het paar te achterhalen of de jongeman te verjagen⁶¹. Evenmin hoe vaak zij door de ontstane situatie na het vertrek te accepteren en een huwelijk toe te staan, konden voorkomen dat het publiek er kennis van kreeg en een schandaal ontstond. Van deze gang van zaken heb ik slechts één voorbeeld gevonden⁶². Ze waren niet ondenkbaar zoals we kunnen opmaken uit genealogieën die soms voor achttiende-eeuwse huwelijken vermelden

⁵⁹ Bovenkerk (2007), 6.

⁶⁰ Zie bijvoorbeeld de zaak Sara van der Dussen en Jacob Overheul uit 1664 die ik in hoofdstuk IV De Ontdekking. Er kwam geen schaking tot stand omdat haar vader net op tijd ingreep. Deze zaak maakt dus geen deel uit van het totaal aantal schakingen van 187. Ik bespreek deze wel vanwege de voorgeschiedenis.

⁶¹ Een voorbeeld hiervan is de zaak van de meerderjarige Christine Coenegracht en Caspar Galliot uit 1711, zie RHCL, Archiefnr. 20.091B Commissarissen-deciseurs Maastricht (rechterlijk), processen, inv.nr. 526. Haar broers wisten het moment van de huwelijksluiting voor een priester nog net op tijd te voorkomen.

⁶² Zie paragraaf 5.3 van hoofdstuk VI.

dat die ‘na schaking’ waren gesloten zonder een bron te noemen. Als voorbeeld geef ik de dochter van de Gorcumse pensionaris en drossaard Abraham van Hoey, Cornelia van Hoey (1723-1750), die volgens het *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* van 1972⁶³ te Dietz in Nassau op 19 augustus 1750 “(na schaking)” huwde met generaal Georg Adam Gmeling (1720-1799). Maar notariële, rechterlijke en kerkelijke archieven in Gorcum maken geen enkele melding van die schaking, noch is duidelijk uit welke bron de schrijver van het artikel dit gegeven heeft gehaald. Deze ‘schaking’ behoort dus niet tot de 187 zaken die als basis voor deze dissertatie zijn gebruikt omdat nadere, verifieerbare informatie ontbreekt.

⁶³ Jaarboek (1972), 83. Van wat er wel bekend is zou kunnen worden opgemaakt dat de omstandigheden overeenkomen met schakingen die passen in de figuratie “De Overrompeling”, zie Hoofdstuk V.

1.4 Opzet van dissertatie

In de komende hoofdstukken zal ik betogen dat schakingen gedomineerd werden door een eerconflict tussen het paar en de familie van het meisje. De opzet is als volgt. In hoofdstuk II behandel ik de inzichten over schaking van Nederlandse onderzoekers en de benadering van schaking in de ons omringende landen en in mediterrane regio's.

Hoofdstuk III wijd ik aan de betekenis, rol en functie van eer, voor zover uiteraard van belang voor mijn betoog. Ik introduceer begrippen als eerpositie, persoonlijke en groepseer. Ik baseer me daarbij onder andere op de inzichten van Herman Roodenburg, Luuc Kooijmans, Julian Pitt-Rivers, James Bowman, Frank Henderson Stewart, Alexander Welsh en Robert Oprisko. Ook komt het begrip eervertoog aan de orde, dat tot nu toe niet zo expliciet door onderzoekers is genoemd.

In hoofdstuk IV leg ik uit welk format ik heb gekozen om recht te doen aan de verwickelingen op casusniveau. De daartoe meest geëigende analysevorm vond ik in de figuraties van Norbert Elias (1897-1990). Ik noem dat format de *schakingsfiguratie*. Uit de bronnen blijken vijf van deze figuraties rond schaking te bestaan. De vijf figuraties heb ik naar de aard van de belangrijkste ontwikkelingen in de eerposities genoemd: de Weigering, de Ontdekking, de Overrompeling, de Eigenrichting en de Familieruzie. De hoofdstukken V tot en met IX gaan elk over deze schakingsfiguraties. Daarin beschrijf en analyseer ik schakingscasussen aan de hand van de in hoofdstuk III gepresenteerde eernoties.

In hoofdstuk X, Conclusie, vat ik de bevindingen uit de voorgaande hoofdstukken samen aan de hand van de geïntroduceerde eerbegrippen. Ook ga ik in op de verbanden tussen de motieven van de betrokkenen en hun eer, en de historische ontwikkeling van schaking gedurende de onderzochte periode.

De bijlage bevat lijsten van 'geschaakten' en van de geraadpleegde en gebruikte bronnen. Wat de spelling van de namen betreft heb ik gekozen voor één variant, namelijk die, die het meeste gebruikt werd.

Hoofdstuk II Historiografie van schaking

1 Nederlandse publicaties

Schakingen zijn tot nu toe geen onderwerp van diepgaande analyse geweest. De eerste die in Nederland schaking op de kaart zette, is de Leidse historicus Donald Haks in het hoofdstuk “Fraudeurs en schakers” van zijn *Huwelijk en Gezin in Holland in de 17^e eeuw* uit 1982⁶⁴. In slechts enkele pagina’s onderscheidt hij twee typen: die, waarbij de dochter tegen haar wil, met geweld door een jongeman wordt ontvoerd, de zogeheten *schaking*, en die, waarbij ze vrijwillig met de jongeman weggaat, het zogeheten *doorgaan*⁶⁵. Dit onderscheid zien we terug bij diverse onderzoekers na hem die een schaking onder de loep nemen en daarbij Haks aanhalen. We moeten ons realiseren dat Haks ons wijst op een mogelijkheid die nader onderzoek vergt en niet naar een uitgewerkte zienswijze.

Bij zijn indeling wil ik enkele kanttekeningen plaatsen. De eerste geeft hijzelf al aan. Hij merkt op: “Wel moet men onderscheid maken, *maar niet altijd is dat goed mogelijk* (cursief van mij -rh), tussen de gewelddadige schaking tegen de zin van de geschaakte en de schaking, dan ook beter ‘doorgaan’ genoemd, voortkomend uit de wil van beide betrokkenen. Ons interesseert vooral de tweede vorm waarin het meisje zich min of meer gewillig laat schaken.” Waarom hij het onderscheid ‘moet’ aanbrengen, legt hij niet uit. Beide vormen noemt hij schaking, waarbij de bereidwilligheid van de jonge vrouw het criterium is.

Een tweede kanttekening betreft de rol van de familie van het meisje. Die is bij Haks onderbelicht. Hij brengt de wil van de jonge vrouw in relatie tot de jongeman en niet tot haar familie. Maar in de meeste gevallen was zij minderjarig en lag de verantwoordelijkheid voor haar bij haar ouders of voogden. Haar wilsbekwaamheid werd tot haar meerderjarigheid bepaald door de wil van haar ouders of voogden. Die moeten dus een cruciale rol hebben gespeeld. Als die het met haar partnerkeuze eens waren, was een schaking niet nodig.

Ik heb een derde opmerking die voortkomt uit het onderscheid tussen wat de partijen beweren in de bronnen en wat we uit diezelfde bronnen kunnen opmaken over de feitelijke gebeurtenissen. Waar families spreken van ‘geweld’ tegen hun dochter, of tegen hen, blijkt daarvan in de archieven niets terug te vinden. Dat leidt tot de vraag waarom dat verschil bestond. Zoveel echt gewelddadige schakingen, dus die waarbij de jongeman met geweld een tegenstribbelende jonge vrouw ontvoerde, waren er niet. Ik heb 187 gevallen van ontvoering, schaking of doorgaan of hoe men de gebeurtenis toen noemde in de periode van 1580 tot 1795 aangetroffen. Ongeveer 5 %, negen van de 187, laat zien dat de schaker geweld tegen de weigerachtige dochter pleegde, voor zover de bronnen ons daarover inlichten. Zou dan ongeveer 95 % als ‘weglopen’ gekwalificeerd kunnen worden? Deze cijfers sporen niet met

⁶⁴ Haks (1982), 126-128.

⁶⁵ Als derde type stelt Haks het speelreisje voor. Ik bespreek die in paragraaf 4.3 van hoofdstuk II.

Haks' bevindingen, want die suggereren dat tot 1751 schakingen te verdelen zijn in gewelddadige en vrijwillige varianten en vanaf dat jaar ook nog in de speelreisjes. De circa 95 % van de casussen die, Haks' redenering volgend, onder doorgaan zijn te rekenen, vormen dus een ruime categorie. Zoals straks zal blijken, kunnen we alle schakingen als 'doorgaan' beschouwen, enkele uitzonderingen daargelaten. En die zijn niet allemaal op eenzelfde wijze verlopen.

De vierde kanttekening plaats ik bij de wil als verklaringsgrond voor schaking. Wat is de wil? Was er wel sprake van een "‘eijge vrije en libre wille' van de geschaakte", zoals Haks zelf terecht opmerkt? Een antwoord vermeldt hij in een noot: "Het verdient opmerking dat het Hof (van Holland -rh) geen onderscheid wilde maken tussen onwilligheid en willigheid die het als schijnwilligheid, door verleiding voorafgegaan, interpreteerde."⁶⁶ Het Hof concludeerde dus dat de wil van de jonge vrouw er niet toe deed. Het was de schaker die zijn wil aan haar oplegde. Deze zienswijze maakt duidelijk dat juist deze tweede vorm die Haks het meest interesseert, namelijk die waarin een meisje "zich min of meer gewillig laat schaken", althans voor de rechter, niet speelde, niet kon bestaan.

Toch zullen er jonge vrouwen zijn geweest die welwillend genoeg waren. We zullen paren tegenkomen die graag wilden huwen en daartoe de weg van schaking insloegen. Soms kwam de wens om te huwen pas tijdens de vlucht tot stand. Om met Haks te spreken: hoe vrij was haar wil? Was die wil niet een instrument van haar, of van hem, of onderdeel van hun beider strategie, dus dat haar wil gespeeld was?

Als wij de bronnen analyseren, zien we dat we het initiatief om weg te gaan genuanceerder dan 'met geweld' of 'vrijwillig' moeten opvatten. Om als jonge vrouw niet alleen of alleen met haar meid te hoeven reizen, verklaarde zij in een aantal gevallen dat zij het was die de jongeman had gevraagd haar te vergezellen, te "accompagneren". Dit verzoek werd gedaan op het moment van vertrek in het bijzijn van getuigen die dat moesten vastleggen voor een notaris. Deze handelwijze beschouw ik als een uitdrukking van de eerbare bedoelingen die zij had. Haar verzoek moest juist aantonen dat hij haar eer niet had verlaagd met een schaking. Ze werd in haar ogen niet geschaakt, maar verzocht het gezelschap van een man tijdens haar tocht. Zo beschermde zij haar eer - en die van de jongeman - juist door elke suggestie van schaking of doorgaan uit te bannen.

We zullen straks zien dat sommige contemporaine juristen wel iets zagen in het argument dat de jonge vrouw geen willoos slachtoffer was maar met haar geliefde samenwerkte. Ook hun opvattingen zullen het paar gesterkt hebben om op deze wijze te handelen. Maar laten we kritisch blijven. Een casus uit 1757 draait om een nog net geen dertienjarig meisje. Was zij zo wereldwijs dat zij een dergelijke strategische zet zelf had

⁶⁶ Haks (1982), 127, noot 116. In paragraaf 4 van hoofdstuk V geef ik het citaat letterlijk weer. Het komt uit het dossier van de zaak Anna van Wouw-Jurriaen Everhard uit 1689, NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5359.10.

bedacht? Of was zij daarbij geïnstrueerd door haar schaker? En wat zegt dat dan over haar wil? Dergelijke verklaringen beschouwden haar familie, net als de rechter, als een lage streek van de jongeman, passend in zijn “schandaleuse dessein”⁶⁷. Zij kon in hun ogen niet anders dan de verleide en gedwongen dochter zijn, wier handelen, denken en wil onder invloed stonden van de jongeman. Het tegendeel, namelijk dat zij weloverwogen en na rijp beraad maar buiten haar familie om had besloten met hem te huwen, was ongehoord en onbetamelijk. Die lijkt voort te komen uit een strategische keuze. Niet alle schakingen werden aan een rechter voorgelegd, dus er was een kans dat de familie toch aan de dochter of het paar zou toegeven. En al was juridisch de wil van de jonge vrouw buiten de orde geplaatst, dat weerhield haar er uiteraard niet van om zaken naar eigen inzicht en bevinding uit te voeren.

De rol en betekenis van eer bij schaking ontbreekt in de benadering van Haks. Dat hij aan eer geen aandacht schonk, is te begrijpen. Eer was in 1982 nog geen onderzoeksthema in het historische onderzoek in Nederland. Als we de wil van de jonge vrouw plaatsen in de context van eer kan haar optreden bij schaking vanuit een bredere optiek beter begrepen worden. De wil is namelijk ook een eernotie volgens de Engelse antropoloog Julian Pitt-Rivers (1919-2001), die in de jaren '60 van de vorige eeuw eer in de belangstelling bracht bij sociologen en historici en geldt als een van de grondleggers van eer als onderzoeksterrein⁶⁸. “This emphasis on intention or will marks an essential point: the essence of honour is personal autonomy”. En op basis van deze uitspraak wil ik Haks' eerste verkenningen verder gaan uitwerken.

De historicus Henk van Nierop behandelde enkele jaren na de publicatie van Haks een aantal gevallen van schaking en doorgaan. Ook hij besteedde slechts enkele passages aan het onderwerp. Van Nierop zegt dat het voor de Hollandse adel een ernstige zaak was wanneer edelen hun geliefden schaakten en zo het precaire huwelijkssysteem in gevaar brachten⁶⁹. “Hierbij moet wel onderscheid gemaakt worden tussen de schakingen, waarbij de schaker zijn slachtoffer tegen haar zin en met geweld wegvoerde, en de schakingen waaraan het slachtoffer haar medewerking verleende. De laatste variant werd door de tijdgenoten ‘doorgaan’ genoemd.”⁷⁰ Hij volgt dus Haks en diens analyse. Hij noemt doorgaan zelfs “een beproefd middel” om de ouders onder druk te zetten, wanneer zij geen toestemming tot een huwelijk wilden verlenen⁷¹. Diverse auteurs zullen later Van Nierop met deze opmerking van “beproefd” citeren⁷². Maar we weten niet hoe vaak jongemannen met jonge vrouwen ongeoorloofd weggingen. En ook niet welke criteria Van Nierop heeft, laat staan het vroegmoderne paar, om een vertrek als geslaagd en dus als aantrekkelijk alternatief voor

⁶⁷ Uit de zaak Maria Helena van Gulpen en Samson. Pronier uit 1660, zie hoofdstuk VI De Overrompeling.

⁶⁸ Pitt-Rivers (1968), 503-511.

⁶⁹ Van Nierop (1984), 96-105.

⁷⁰ Van Nierop (1984), 98-99.

⁷¹ Van Nierop (1984), 99.

⁷² Onder andere Bosman (2008), 14, noemt het weglopen niet een “onbezonnen actie, maar een beproefde strategie”.

andere middelen te zien. Van Nierop geeft net als Haks geen aantallen. We moeten rekening houden met het *dark number*.

Van Nierop komt met een aantal observaties dat de visie van Haks aanvult. Zo constateert hij dat een schaking meestal weinig profijt opleverde. De meeste casussen laten inderdaad zien dat profijt niet een belangrijk doel was, gezien de maatregelen die de familie kon nemen. Het versterken van de eigen financiële positie door de schaker veronderstelt een zekere ondernemingszin en financiële risicoafweging, die ik zelden in de zaken tegenkom. Slechts een enkele jongeman zegt gedreven te zijn door zucht naar fortuin.

Van Nierop constateert dan ook dat schakingen voornamelijk uit liefde werden gepleegd⁷³. Volgens hem beschouwden de Hollandse edelen verliefdheid als een “ziekte” en dus als onvoldoende grond voor een huwelijk. Dat stemt overeen met wat ik in de casussen tegenkom. In de aanloopfase van de schaking ontstaat wederzijdse genegenheid, vaak buiten en over sociale grenzen heen en soms buiten het gezichtsveld van de familie van het meisje. We zien dat diverse ouders die liefde opvatten als verliefdheid, een *amour fou*, waartoe de jongeman hun dochter zou hebben gebracht en die haar oordeelsvermogen en dus haar wilsbekwaamheid aantastte. Maar net als bij Haks merk ik op dat Van Nierop de rol en positie van ouders of voogden bij schakingen onvoldoende onderkent.

Van Nierop meent dat een groter standsverschil de situatie kon verergeren, “maar meestal waren beide partijen van dezelfde stand.” Misschien was dat bij de adel waarover Van Nierop schrijft zo, maar de meeste schakingsgevallen die ik onderzocht, hebben als wezenlijk kenmerk het verschil in status of stand van jongeman en meisje. De mogelijkheid dat een meisje zo verliefd is dat zij een jongeman ertoe brengt met hem weg te gaan, dus dat zij als schaakster opereert, noemen Van Nierop en Haks niet. Het soms subtiële krachtenspel tussen de betrokkenen blijft bij hun indeling van schakingen buiten beeld, terwijl dat spel zo bepalend is voor het verloop van een schaking.

Een andere suggestie die Van Nierop naar voren brengt, is dat een schaking beschouwd kan worden als een ontsnapping⁷⁴. Dat wil zeggen dat de dochters weg wilden uit een onhoudbare thuissituatie. Dit argument van het huis willen verlaten zien we terug in de bronnen. Dat geeft een belang aan van het meisje. Zij wilde zich niet ‘laten schaken’, maar ze wilde weg en vond daartoe de mogelijkheid, zij het een gevaarlijke en risicovolle, om met haar geliefde weg te gaan. De spanningen thuis waren vaak de enige eerzame reden op grond waarvan zij haar vertrek publiekelijk kon rechtvaardigen.

Van Nierop wijst tevens en terecht op de rol van gekwetste familie-eer en geschade familiebelangen. Zoals gezegd gaat hij niet diep in op de rol van ouders en voogden. Een goede partnerkeuze was van groot belang voor de continuïteit van de familiereputatie, waarvan uiteindelijk alle leden zouden profiteren.

⁷³ Van Nierop (1984), 98, 103.

⁷⁴ Van Nierop (1984), 103.

Diverse onderzoekers onderzochten na Haks en Van Nierop opzichzelfstaande casussen, bijvoorbeeld die van Catharina van Groll en Elisabeth de Flines. Maar er verschenen geen nieuwe studies over schaking of doorgaan als te analyseren verschijnsel, hoewel historisch onderzoeker en publicist Bert Koene in 2011 wel een poging deed naar aanleiding van de zaak van Maria van Wassenaer⁷⁵.

Integendeel, de idee van een onderscheid tussen de gewelddadige schaking en het vrijwillige doorgaan van Haks heeft in de casusstudies een bepaalde, juist weinig subtiele betekenis gekregen. Historicus Machiel Bosman schetste in zijn *Elisabeth de Flines* uit 2008, hoewel deze publicatie niet was bedoeld als wetenschappelijke studie, doorgaan op deze wijze: “Weglopen van huis en volharden in je liefde, tegen de zin van je ouders in - ‘doorgaan’ heette dat. Het idee erachter was je relatie zover door te voeren dat er met goed fatsoen geen weg terug meer was. Zodat je ouders wel moesten instemmen in een huwelijk om de schade te beperken.”⁷⁶ Literatuurhistorica Anna de Haas beschrijft in 2008 de casus van Maria Romana de Hooghe en Cornelis van der Gon uit 1692 zo: “Er was dus geen sprake van ontvoering maar van, zoals dat heette, ‘doorgaan’: in gezamenlijk overleg schaken en geschaakt worden om ouderlijke toestemming voor een huwelijk af te dwingen.”⁷⁷ De zienswijze van Haks zien we in 2010 ook terug bij de schrijvers van *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*⁷⁸. Die merken op: “Op schaking van een meisje stond in principe de doodstraf. Daarom verklaarde een geschaakt meisje doorgaans dat het initiatief tot de vlucht van haar was uitgegaan. Dan was sprake van een gezamenlijk weglopen of ‘doorgaan’, wat als veel minder ernstig werd beschouwd en daarom hooguit leidde tot verbanning of confiscatie van goederen.” In het *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* is bij de lemma’s van Aleida van Vlierden, Betje Bekker en Anna Maria Ernst van Bassen vermeld dat zij zich hebben “laten schaken”.

De cultuurhistoricus Conrad Gietman onderscheidt in zijn *Republiek van Adel* uit 2010 op basis van Haks eveneens een gewelddadige en een vrijwillige variant⁷⁹. Gewelddadige schaking kwam in het oosten van de Republiek bij de adel volgens Gietman zelden voor, hoewel dat volgens hem wel de traditionele adellijke geweldsvorm was. Het vormde een extreme verstoring van het huwelijkssysteem. Het verdween na de eerste decennia van de zeventiende eeuw uit het repertoire van de adel. Dit gold volgens hem niet voor schakingen waarbij liefde het belangrijkste motief was en de vrouw haar medewerking verleende, omdat zij een onmogelijke relatie in de ogen van bloedverwanten niet kon opgeven. Dit soort schakingen zouden zich de hele zeventiende eeuw nu en dan blijven voordoen.

⁷⁵ Koene (2011), 199-201. In hoofdstuk X Conclusie kom ik hierop terug.

⁷⁶ Bosman (2008), 14.

⁷⁷ De Haas (2008), 71.

⁷⁸ Bakker ea. (2010), 138.

⁷⁹ Gietman (2010), 161.

Schakingen spraken volgens Gietman tot de verbeelding en werden graag toegevoegd aan het fonds van verhalen ter versterking van de eigen adellijke familiegeschiedenis. Aan de hand van de zaak van ritmeesterszoon Maximiliaan du Bois en de adellijke Anna van Lawick stelt Gietman dat deze duidelijk laat zien “dat men heel verschillend kon antwoorden op de vraag of een schaking nu een eervolle of eerloze daad was.”⁸⁰

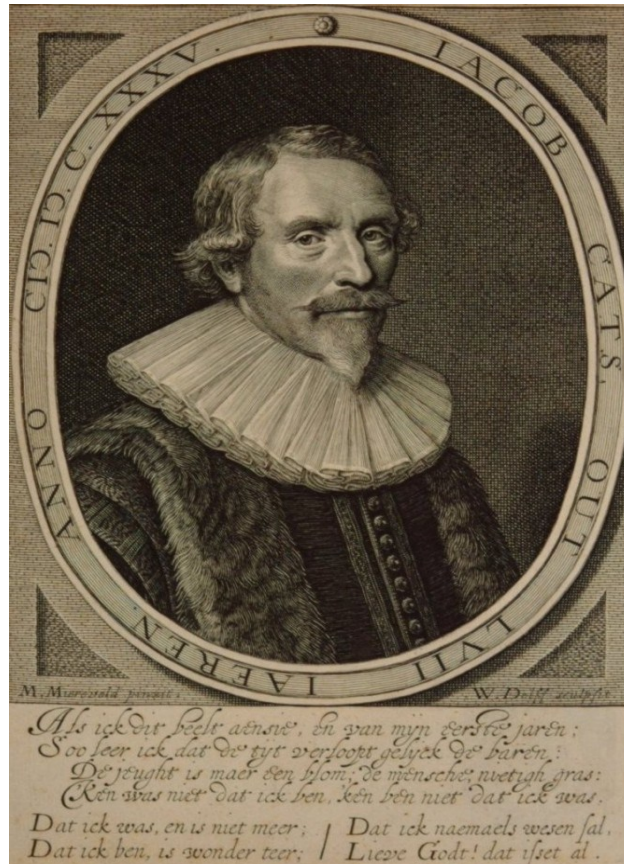
Haks’ vraag over hoe vrij de wil van de dochter was, stelt niemand meer. De door hem onderkende vaagheid tussen de begrippen schaking en doorgaan is versimpeld tot de vraag of de schaking met geweld gebeurde of niet. Doorgaan is kennelijk volgens de huidige inzichten vrijwillig en had tot doel de ouders tot toestemming te dwingen. De nuance die Haks oppert is blijkbaar moeilijk toe te passen.

In 2011 publiceerde hij in het *Jaarboek van het Centraal Bureau Genealogie* een bijdrage getiteld: “Schaking, doorgaan en speelreisjes”⁸¹. In dit artikel bouwt hij voort op zijn standpunten uit 1982, waarbij eer echter weinig aandacht krijgt.

Haks bevestigt zijn inzichten zoals uiteengezet in 1982, en nu op basis van veertig casussen uit voornamelijk Holland. Nu geeft hij iets meer informatie over de reden van het onderscheid tussen schaking en doorgaan. Hij haalt Jacob Cats (1577-1660) aan, die volgens hem het begrip schaking “ruim” opvatte: “een minderjarige vrouw die door een man aan het ouderlijk gezag wordt onttrokken of die zich daaraan zelf onttrekt door er met een jongeman van door te gaan, in beide gevallen met het kennelijke doel een huwelijk te sluiten, buiten de ouders en voogden om”. Cats gebruikt één woord voor de twee vormen en dat is schaking.

⁸⁰ Gietman (2010), 227. Deze zaak behandel ik in hoofdstuk VIII De Eigenrichting.

⁸¹ Haks (2011), 3-50.

Jacob Cats op 58-jarige leeftijd, door Willem Jacobsz. Delff, naar Michiel Jacobsz. van Mierevelt. Rijksmuseum, RP-P-BI-6856.

Nog steeds meent Haks terecht dat het “onderscheid tussen schaking en doorgaan niet altijd even helder” is. Over het eerste type sprak men, zo zegt Haks, meestal als roof, schaking. Het tweede, waarbij een meisje zich met haar kennelijke instemming door een man liet schaken noemde men ter onderscheiding ook wel doorgaan of heengaan. Haks past zich aan het toenmalige spraakgebruik aan⁸². Op zich kan dat. Maar we moeten ons realiseren dat het gebruik van bepaalde woorden deel uit maakt van de machtsstrijd tussen de partijen. Spraakgebruik is zelden een waarde vrije indicatie van algemene betekenissen, maar veel vaker uitdrukking van de opvattingen van belanghebbenden. In veel zaken wordt wat Haks als doorgaan betitelt ook aangeduid als schaking of wordt de dader neergezet als schaker.

De woorden “liet schaken” of “laten schaken” zie ik nergens in de bronnen terug, behalve een enkele keer om het volstrekt onbetamelijke van dergelijk gedrag te verwoorden. Het “laten” vertaalt zich dan in het zich laten gaan, alle schroom verlatend, zich buiten de macht van de familie plaatsend. De dochter krijgt hierbij het zelden uitgesproken verwijt van haar familie dat zij zich gedraagt als een ‘hoer’, als ze beweert dat zij vrijwillig is meegegaan. De familie bedoelt daarmee dat zij wegens de seks voor het huwelijk zich onzedelijk gedraagt, niet dat zij letterlijk een prostituee is geworden. Een zedeloze vrouw, een ‘hoer’ was niet

⁸² Haks (2011), 35.

eerbaar, die kon straffeloos geschaakt worden. Het kon niet zo zijn dat een jonge vrouw uit een vooraanstaand gezin zich zo zou vergooien. De familie, het meisje trouwens ook, beschouwde dat als onmogelijk. De jonge vrouw moest dus in de gevallen waarin geen sprake was van fysiek geweld zorgvuldig formuleren en haar argumenten afwegen wanneer zij publiekelijk haar optreden moest toelichten. Door haar vrijwilligheid te benadrukken en te verklaren dat er geen schaking had plaatsgevonden, maakte ze de schande in de ogen van haar familie groter. Haar enige eerbare rechtvaardiging was dat zij haar thuis moest verlaten omdat de spanningen daar te groot waren. Dat dit argument weinig weerklank vond, maakt duidelijk hoe precair haar eerpositie bij een schaking was.

Haks voegt in 2011 naast schaking met geweld en doorgaan een derde type toe: de speelreisjes, die hij in Holland in de tweede helft van de achttiende eeuw ziet ontstaan. Een stel ondernam een speelreisje met medeweten van de ouders en besloot onderweg te huwen. De wil van het meisje lijkt me in dit geval vrij en zou dan op grond van Haks' benadering als doorgaan zijn te beschouwen. Overigens zien we het speelreisje als strategie terug in zaken van vervoer 1750⁸³.

Het woord speelreisje suggereert een vergoelijking, zodat de handeling van het ongeoorloofd weggaan niet geassocieerd zou worden met schaking⁸⁴. Het is dus geen nieuw type van schaking maar een van de gehanteerde strategieën om weg te gaan. Ik kom het speelreisje ook tegen in de situatie waarin het paar onder valse voorwendsels een speelreisje aankondigt en toestemming van ouders of voogden verwerft voor een uitje⁸⁵. Juridisch zou die instemming niet tot een aanklacht moeten leiden. Maar dat lukte niet vanwege het strenge plakkaat van 1751. Bij terugkomst zagen de ouders zich gedwongen in te stemmen, overigens vaak maar al te graag. Achteraf ontstonden er discussies of er sprake was van doorgaan en dus

⁸³ Hierboven is Suzanne Huygens geciteerd die in 1664 de vlucht van Mortaigne een "speelreis" noemt. Een van de eerste verwijzingen naar een speelreis als een eufemisme voor schaking in de onderzochte periode van 1580 tot 1795 staat in een verslag van het verhoor van 21 december 1595 van een dienstmeisje van Catharina Bruijninck. Deze Janneken Roeloffs was door Alfonso de 'schaker' van Catharina, gevraagd om op een zondag mee te gaan "spelen vaeren". Ze weigerde als hij dat alleen met haar wilde doen. Toen hij uitlegde dat zijn 'vrijster' meeging, stemde ze in. NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5233. Deze zaak wordt besproken in hoofdstuk IV De Ontdekking. Haks (2011), 39, noemt zelf het speelreisje van Johanna van Rietveld en Adriaan ten Haghuys in 1711.

Een ander voorbeeld, waarvan ik geen primaire bronnen heb gevonden, betreft de rijksbarones Marie Catherine Sohier de Vermandois (1647-?) uit Holland die met een gezelschap verwanten voor een uitstapje naar Kleef was gereisd in 1666. Daar ontmoette ze jonker Hans Rauter, heer van Arnstein en Tiefensee (1637-?). Zij keerde niet terug naar Holland. Ze bleek in 1667 met hem gehuwd, en deed dat dat in stilte nog een keer in september 1667 in Ter Heijde nabij Monster in de huidige gemeente Westland in Zuid-Holland. Dat zou in die plaats zijn gebeurd omdat hij Luthers zou zijn. Het paar ging wonen op het goed Oud-Poelgeest te Oegstgeest. Zie Bijleveld (1940).

⁸⁴ Zie de casus van Isabeau de Wispelaer uit 1652. De daders, Willem en Maria van Raessenburgh, wisten volgens de procureur-generaal van het Hof in de gratie te komen van de schoolhouder bij wie Isabeau en haar zusje waren ondergebracht. In juli 1652 vroegen de daders aan hem of zij de meisjes "eens souden mogen brengen ofte spelevaren tot Leijden". Dit vormde de start van een tragische schaking. De daders werden niet gepakt, maar wel veroordeeld tot eeuwige verbanning NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5656, 4 april 1653.

⁸⁵ Bijvoorbeeld de casussen van Samson Pronier en Maria. Helena van Gulpen uit 1660 en van de graaf van Todtleben en Maria Victor uit 1750.

het gedrag van het paar conform het plakkaat strafbaar was. Als ze zouden worden veroordeeld had dat grote vermogensconsequenties. Een broer kon dan een veel grotere erfenis aan zich voorbij zien gaan. Het plakkaat van 1751 introduceerde dus geen nieuw type, maar breidde de strekking van de strafbaarheid uit over dergelijke speelreises⁸⁶. Voor nu volstaat dat vanaf toen onder schaking ook werd verstaan het ‘weglopen’, de omstandigheid waarin geweld in de vorm van psychische druk van de dader niet aan de orde zou zijn. Enige wil of vrije wil van de dochter - en ook voor de zoon - werd door het plakkaat volledig ondergeschikt gemaakt aan de ouderlijke toestemming om de familie-eer en vooral het familievermogen te beschermen.

De strategie van een speelreije slaagde in een paar casussen die ik in hoofdstuk IX De Familieruzie bespreek. In die figuratie streden de families van haar vader en haar moeder om het meisje en haar vermogen, nadat een van haar ouders was overleden. Een van die families wist onder valse voorwendselen toestemming van de andere familie te krijgen om haar mee te nemen op een speelreis, maar bracht haar niet terug.

Haks constateert dat liefde vaak aanwezig was bij het paar. Soms werd het meisje door de jongeman onder enige druk gezet, soms ging ze graag mee. Haks geeft geen diepere analyse over wat er tussen de twee gebeurde, waarom zij het waren die elkaar troffen en waarom schaking in hun geval de enige uitweg was. Ook de rol van de ouders of voogden blijft nog steeds onderbelicht. Haks lijkt, om met de Amerikaanse historica Natalie Zemon Davis te spreken, weinig oog te hebben voor de “fictie” in archiefstukken, voor de strategieën van de partijen die de bronnen ons tonen⁸⁷. De uitspraken van de betrokkenen benaderen Haks en ook Van Nierop weinig kritisch, terwijl de betrokkenen zeer bewust met een bepaald doel, namelijk het aantonen van het eigen eerbare handelen, opereren. Hun afstand tot de strategieën van de partijen is te klein.

Eer behandelt Haks kort⁸⁸. Gezien de sinds de jaren ‘90 verschenen publicaties over eer bevreemdt dat. Haks vraagt zich af of het voor het meisje niet beter zou zijn met de schaker te huwen, want haar eer was, zoals hij zegt, vermoedelijk aangetast, ervan uitgaande dat de schaker met haar had geslapen. In de bronnen zie ik het paar inderdaad de weg van ‘constringentie’ van de ouders kiezen, dat wil zeggen hen door een schaking dwingen tot huwelijksinstemming. Hoe moesten zij het gedrag van hun dochter uitleggen aan de ‘wereld’?

⁸⁶ Zie paragraaf 5.3.4 van hoofdstuk III.

⁸⁷ Davis (1987), 3 ev. Ook Cesco (2011) 360-361 benadrukt de noodzaak van kritische benadering van de bronnen: “Nonetheless, it is necessary to proceed with caution. As Guido Ruggiero and Edward Muir have pointed out in *History from Crime*, legal records offer complex representations of reality, influenced by the procedures, motivations, and power relationships between the parties, as well as by narrative elements as Natalie Zemon Davis has stressed in *Fiction in the Archive*. In *Marriage Wars*, Joanne Ferraro underscores Zemon Davis’ points by emphasizing both the narrative and sometimes deliberately false character of the testimony recorded in legal records. Nevertheless, she maintains, the testimony had to be credible to be recognized within the proceedings, and to that extent even the obviously false testimonies can be judged as accurate reflections of the cultural constructs of the time.”

⁸⁸ Haks (2011), 34.

Haks lijkt te suggereren dat de dochter geen andere keus had dan haar schaker te huwen vanwege haar eerverlies. Ze zou door hem zijn onteerd. Maar uit de bronnen blijkt dat wanneer een meisje na een schaking niet met de dader huwde maar met een ander, dat niet altijd hoefde te betekenen dat deze van een lagere status zou zijn dan wanneer zij zonder schaking met een man naar keuze van de familie zou huwen. Catharina van Orliens huwde met een ander dan haar schaker maar haar echtgenoot was niet sociaal inferieur aan haar. Daartegenover kon een schaker soms wel nog jaren later aangesproken worden op zijn gedrag jegens een jonge vrouw en haar familie⁸⁹.

⁸⁹ Bijvoorbeeld: de wijze waarop Elisabeth Visch in 1747 zich bij predikant Abdias Velingius vervoegde werd door zijn opposanten beschouwd als doorgaan, als een schaking. In 1759 werd zijn beroeping naar Heusden onderwerp van discussie voor de Staten van Holland wegens de 'misdad' die hij twaalf jaar eerder had gepleegd. NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 207 13 september 1759, 1038. Zie voor de casus hoofdstuk IV De Ontdekking.

2 Onderzoek van schaking in Europa

Er lijkt geen etymologisch equivalent voor het woord schaking te bestaan in de ons omringende taalgebieden, afgezien van het Franse *echec*, dat schaak als in schaakspel betekent, maar ook mislukking, nederlaag. Het Frans kent voor schaking diverse vertalingen: *enlèvement* (aangevuld met *de force, par séduction of consenti*) en *rapt* (aangevuld met *de séduction, de subornation of de violence*). Ook het woord *ravissement* wordt gebruikt⁹⁰. Dat laat zich vertalen met vervoering in de gecombineerde huidige betekenis van exaltatie en transport⁹¹. In enkele zaken in de Republiek zien we deze Franse termen terug. Het Engelse *elopement* of *abduction* of het Duitse *Frauenraub* of *Entführung* ben ik niet in onze bronnen tegengekomen. Ik heb geen werken gevonden uit het Duitstalige gebied anders dan van opzichzelfstaande casussen. In België is er wel een discussie gaande over de motieven voor schakingen die in de late middeleeuwen plaatsvonden⁹². Over de vroegmoderne tijd behandel ik straks de opvattingen van de Antwerpse historicus Bert de Munck. Er is tot nu toe geen vergelijkende studie van schakingen in (West-)Europa in de vroegmoderne tijd verschenen⁹³. In deze paragraaf beperk ik mij tot enkele publicaties die schaking met eer verbinden om te bezien of die inzichten van belang kunnen zijn voor mijn betoog.

Engelse onderzoekers beschouwen *abduction* als een vorm van *rape* waarbij de dader met geweld een dochter, liefst een *heiress*, rooft, en definiëren *elopement* als het weglopen door het paar dat vaak van gelijke sociale stand is. Veel recente studies bestuderen *abduction* en *elopement* in de literatuur van die tijd, zoals de geschriften van Shakespeare. Uiteraard wordt *elopement* genoemd in diverse werken, maar de onderzoekers zijn vooral geïnteresseerd in het anekdotisch weergeven van de verwickelingen⁹⁴. In deze populairwetenschappelijke

⁹⁰ Haase-Dubosc (1999), 36, 147 en 150. Er zijn subtiele betekenissen te hechten aan *subornation*, bijvoorbeeld in geval het standsverschil groot is, of juist klein, of er sprake is van een man of vrouw uit hogere dan wel lagere stand en vice versa. In dit geval kon er sprake zijn van een man van lagere stand die een jongedame van hogere stand inpalmdde.

⁹¹ Haase-Dubosc (1999), 147 ev. Vervoering zien we ook terug in het vaker bij schaking gebruikte begrip “vervordering”. *WNT*: “vervordering”: Het naar een andere locatie brengen van iets. *WNT*: “Vervorderen”: zich verstouten, de “euvelen moed” hebben de in het verbaal complement genoemde handeling te doen die ongeoorloofd is, niet overeenkomt met de normen, regels, verwachtingen van anderen.

⁹² Zie voor de zestiende eeuw en dan nog vanuit een algemeen perspectief van huwelijk en samenleving in protestants Duitsland: Harrington (1995).

⁹³ Er zijn diverse opvattingen: 1) schaking als middel voor jongeren om in te gaan tegen de geldende huwelijksnormen waarbij de liefde en de vrije wil van de jonge vrouw wordt beklemtoond 2) schaking als middel voor de jongeman om zijn eigen positie te verbeteren. Volgens Delameillieure (2016), 100, was schaking voornamelijk gericht op sociaaleconomische motieven en werd ze gepleegd door verwanten. Schaking was “een haalbare huwelijksstrategie in het vijftiende-eeuwse Leuven, en wel vooral als het meerderjarige ‘slachtoffer’ bereid was om voor de schepenen te verklaren dat zij ‘haers dancks ende moetswillen gegaen es’.”

⁹⁴ Sinclair, (1989); Vickery (1998), 49, 56, 73. Op dezelfde wijze zijn zaken beschreven die zich in Ierland afspeelden door Barnard (1998), Malcomson (2006) en Power (2010). Over de situatie in Wales informeert ons de Engelse historica Garthine Walker⁹⁴. Abductie is volgens haar meer gericht tegen “male property” en is dus een vorm van diefstal, dan tegen de “female person”. Ook zij probeert soorten abductie en reacties daarop te categoriseren in plaats van de zaken eerst op zich te analyseren. Macht is in haar ogen macht over het meisje, en vooral over de rijke erfgename. Wanneer die wees was, was haar lot grimmig te noemen⁹⁴. Zij ziet dat de

publicaties gaat het om gehuwde vrouwen uit vooraanstaande, vaak adellijke kringen die weglopen met een geliefde of door hun echtgenoot met geweld worden geschaakt⁹⁵. Eer wordt genoemd in de betekenis van reputatie en dan in negatieve zin. Dat de goede naam van de familie van het meisje en in het geval van een gehuwde vrouw wordt aangetast, wordt gepresenteerd als vanzelfsprekend. Maar analyses over de rol van eer bij *elopements* of *abductions* van minderjarige meisjes heb ik niet aangetroffen⁹⁶.

In het katholieke Frankrijk ging de staat, gefrustreerd door de weigering van het Concilie van Trente om huwelijken zonder ouderlijke toestemming als ongeldig te bestempelen, een eigen burgerlijke wetgeving ontwikkelen⁹⁷. We zien hier net als in de jonge Republiek pogingen ondernomen worden om schaking als seculiere misdaad te vervolgen en buiten de macht van de kerk te brengen. De maatschappelijke, erfrechtelijke en vermogensrechtelijke gevolgen van clandestiene huwelijken waren te schadelijk. De Franse literatuurhistorica Danielle Haase-Dubosc publiceerde in 1999 *Ravié et enlevée* met als ondertitel: *De l'enlèvement des femmes comme stratégie matrimoniale au XVIIe siècle*.⁹⁸ Ze behandelt diverse soorten schakingen, zoals de *enlèvement de force*, de *enlèvement consenti*, *rapt de subornation*, *rapt de violence*. Haase-Dubosc geeft de perspectieven van de diverse partijen weer. Haar werk gaat slechts zijdelings in op de rol van machtsvervlechtingen en op die van eer⁹⁹. Eer komt bijvoorbeeld aan de orde in de paragrafen "L'accomodation d'honneur" en "L'enlèvement et l'honneur". Het eerste is een publiek ritueel, waarbij de strijdende partijen - vaak uit de hogere kringen - zich ten overstaan van vooraanstaande figuren verzoenen. Haase beschrijft zo'n ritueel, waarbij de dochter zich in het bijzijn van hooggeplaatsten en familieleden huilend aan de voeten van haar vader werpt en om vergiffenis smeekt, waarna zij elkaar omhelzen. Aan de ceremonie gingen zakelijke onderhandelingen vooraf. "Il est évident que les jeunes couples dépendaient de l'appui matériel des familles pour pouvoir s'établir et que leur volonté de réintégration familiale était financièrement fondée. Mais cette considération - aussi important soit-elle - ne suffit pas à

voogden haar dan beschouwden als een object verbonden aan vermogen dat verkocht kon worden aan de hoogste bieder.

⁹⁵ Bijvoorbeeld Moore, W. *Wedlock. How Britain's worst husband met his match* (London Phoenix 2010) en Rubenhold, H. *The scandalous Lady W. An eighteenth-Century Tale of Sex, Scandal and Divorce* (London Vintage 2015).

⁹⁶ Vanuit een juridisch perspectief redenerend geeft de Engels rechtshistorica Rebecca Probert (2009) een overzicht van de problemen die de *Clandestine Marriage Act* van 1753 creëerde. De Engelse historicus Brian Outhwaite in zijn *Clandestine Marriages 1500-1850* uit 1995 een overzicht van wat ik noem afwijkingen van de normaal geachte wijze van huwen⁹⁶ waarbij *elopement* zijdelings wordt genoemd. Historica Garthine Walker geeft in 2013 een overzicht van termen en betekenissen van *rape*. Ze stelt: "In early modern Europe, 'rape' denoted a range of incidents related to but not limited to those consonant with the type of coerced sex associated with rape today"⁹⁶. Ze bevestigt de risico's die kleven aan het uitgaan van de toen gebruikte termen. Een onderzoeker moet zich vergewissen van de context waarin de term wordt gehanteerd, en door wie.

⁹⁷ Storme (1994), 196.

⁹⁸ Haase-Dubosc (1999).

⁹⁹ Farr (1995), 109, doet dat zijdelings ook. Hij spreekt over de situatie in vroegmodern Bourgondië en constateert dat rechters streefden naar "repair of honor, return to parental control; forced marriage; required child support" van de jonge vrouw.

expliquer à quel point chaque être se sentait rattaché aux siens (...) il (de jongeman -rh) veut surtout être considéré digne d'être reconnu par le père de sa femme"¹⁰⁰. Zo'n verzoeningsritueel of accommodatie zien we terug in de Republiek, wanneer een vertrokken paar de ouders en familie in zoverre weet te overtuigen dat er een verzoek om gratie, pardon of dispensatie aan de soeverein wordt voorgelegd. Deze belangrijke erehandel is een onderdeel van de schaking en heeft van Nederlandse onderzoekers geen aandacht gekregen.

In "L'enlèvement et l'honneur" bespreekt Haase-Dubosc schaking (*l'enlèvement*) als "événement social"¹⁰¹. Want welk imago moet een jonge vrouw na zo'n publiek schandaal van en voor zichzelf gaan uitdragen? Haar eigenwaarde moet hersteld worden maar ook haar reputatie. Die beperken zich niet tot "leur sentiment de l'honneur à la conservation de leur virginité ou de leur chasteté menacée", maar om vrouweneer als functie van hun "pudicité", te vertalen als kuisheid, schaamtegevoel, en hun bekwaamheid die uit te dragen. Ze moest dus een weg vinden om zich weer zo deugdzaam mogelijk te presenteren. Het weer verwerven van eer, dus het goed gevoelen van anderen, het op eigen benen staan, het beheren van een "espace de liberté dans la société tout en y conservant son honneur", was een bekend vraagstuk in Frankrijk in de zestiende eeuw. Haase-Dubosc' gedetailleerde casusbeschrijvingen en de aandacht voor eer doet haar werk verschillen van die van bijvoorbeeld Haks.

Er zijn meer parallellen te vinden tussen wat zich rondom schakingen afspeelde in de Republiek en Frankrijk dan tussen de Republiek en Engeland. Als we de ontwikkelingen rond de *rapt de séduction*¹⁰², de term die uiteindelijk alle afwijkingen, ook schaking, op het aanvaarde huwelijksproces zou gaan omvatten, naast die in de Republiek plaatsen, zie ik vanaf het midden van de zeventiende eeuw een verschil optreden. Daar, wellicht vanwege een sterke ontwikkeling van het schakingsvertoog, zie ik juist naast het huwelijksrecht vanaf rond 1650 een afzonderlijke juridische route ontstaan van expliciet door de wetgever verboden en zwaar te straffen schaking, in welke vorm dan ook.

Een van de weinige onderzoekers die schaking in een breder perspectief plaatst, is Bert de Munck. Hij behandelt in zijn artikel "Free Choice, modern love, and dependence" uit 2004 de *rapt de séduction* in de Oostenrijkse Nederlanden in de achttiende eeuw¹⁰³. De Munck begint met te stellen dat *rapt de séduction* is verenigd met verleiding: "“abduction through seduction” to denote marriages of minors without parental consent.” Deze omschrijving wijst op verleidingen in het algemeen, zoals in de Republiek voor de Staatse gebieden geformuleerd in artikel 86 van het *Echt-Reglement* van 1656, en niet specifiek op schaking, waarbij het weggaan cruciaal is. Schakingen maken in de Oostenrijkse Nederlanden, net als in

¹⁰⁰ Haase-Dubosc (1999), 126.

¹⁰¹ Haase-Dubosc (1999), 210.

¹⁰² Zie voor de boeiende geschiedenis van *rapt de séduction* bijvoorbeeld Van Overveldt (1953), 15-34; Storme (1994); Hanley (2003).

¹⁰³ De Munck (2004), 183 ev.

Frankrijk en Engeland, deel uit van het brede scala van soms moeilijk te onderscheiden en verboden partnerkeuze-strategieën. De Munck stelt dat van een vrije keuze of van begrippen die vrijwilligheid suggereren, geen sprake was. “The problem was not, however, an increasing licentiousness or individualism of youngsters, wanting to choose their partners freely. Although a given word was crucial for the ecclesiastic authorities, as parental consent was for secular courts, “free choice” was not the issue”¹⁰⁴. Het kiezen van een huwelijkspartner was een familiestrategie, een ook voor mijn betoog essentieel gegeven, met soms als slachtoffers de jongeren tot 25 jaar.

Ik deel De Muncks opmerking dat onderzoekers “have often overlooked the concrete, practical, and discursive situations contemporary individuals lived in.”¹⁰⁵ Allerlei zaken moeten we volgens De Munck in samenhang bekijken, zoals economische, symbolische, sociale, culturele en morele factoren. Hij zegt dat in de achttiende eeuw geld geruild kon worden voor een adellijke titel. Sociale en morele ideeën waren min of meer synoniem. Jongeren streefden niet naar grootse progressieve veranderingen, maar liepen in dezelfde valkuilen als hun ouders. Van vrije handelingen was nauwelijks sprake voor ouders en voor kinderen. Die vrijheid was beperkt. Geen van beide partijen wist bewust wat te doen. Deze visie wil ik nuanceren, want uit de casussen uit de Republiek blijkt dat sommige partijen gericht en planmatig te werk gingen. En de erehandel geeft aan schakingen juist een dynamisch karakter. Schaking is te beschouwen als een proces van gecreëerde, benutte en verdedigde machtskansen, van de verandering van eërposities van de betrokkenen. Hierop kom ik terug in hoofdstuk X Conclusie.

De Munck bestudeerde 90 procesdossiers van rechtszaken over huwen zonder ouderlijke toestemming in de periode van 1700 tot 1784. Tussen 1750 en 1775 ziet De Munck in de Oostenrijkse Nederlanden meer dan wat kwantitatieve verschuivingen. De Munck bespreekt drie van die ontwikkelingen. In de eerste plaats veranderde de sociale achtergrond van de jongeren en de elkaar betwistende families. De spanning zat hem niet in de relatie tussen paar en ouders, maar tussen families. Die hielpen hun kind bij het binnenhalen van een interessante partner, bijvoorbeeld door verleiding, door ‘afpersing’ door het slachtoffer in een compromitterende positie te brengen of door seksuele gemeenschap met hem te bevorderen. De vraag was in de achttiende-eeuwse Oostenrijkse Nederlanden: wie verleidde nu eigenlijk wie? De meisjes stonden onder grote druk van familie of de veel oudere verleider en zijn familie. Diens familie stond vaak achter de verleider en hielp deze, soms stilzwijgend, soms financieel of anderszins. “After all, trapping a girl of a higher station must have generated a kind of prestige in the eighteenth century.” De autoriteiten waren ook geïnteresseerd in de ouders van de verleide persoon, vooral in het exacte moment waarop zij kennis kregen van de verhouding van hun kind. “If that time was situated conspicuously before the moment the two

¹⁰⁴ De Munck (2004), 184.

¹⁰⁵ De Munck (2004), 183, 184.

partners plighted their troth or before the moment the parents effectively reacted, it was assumed that the latter were to some degree at fault.” Ze konden dan de situatie gewild hebben en dus strafbaar zijn aan medeplichtigheid. Een huwelijk was niet zo zeer een zaak van zware onderhandelingen tussen jongen en dochter, maar tussen hun ouders, over het hoofd van de minderjarigen heen. Soms gebruikten de ouders geweld; soms sloten ze de dochter op. De ouders maakten zich meer druk om de reputatie van de galant dan om de daden van hun eigen kind. Niet de reputatie van zijn familie, maar van hemzelf, zijn recente gedrag speelde, terwijl die toch naar mijn mening onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. En zijn geboorte, afstamming, staat en conditie: dat vond men belangrijk, net als de financiële mogelijkheden van de kandidaat, hoewel de vaagheid van categorieën als onegaliteit, positie, geschiktheid niet duidelijk een onderscheid maakte tussen geld, beroep of titels.

Deze inzichten gaan ten dele op voor de Republiek. De ouders van de jongeman staan doorgaans op de achtergrond. Zaken waarbij de wederzijdse ouders onderhandelen over de hoofden van de minderjarigen heen vind ik alleen terug in de figuratie De Familieruzie. Dat de reputatie van de galant voor de ouders belangrijker is dan de daden van hun dochter blijkt niet altijd het geval te zijn. De eigen familie-eer staat voorop. De dader is wegens zijn daad al min of meer gediskwalificeerd. En dat de dochter de familie-eer aantast door haar gedrag wordt haar zeer kwalijk genomen.

In de tweede plaats, zo stelt De Munck, blijken vanaf het einde van de jaren 50 van de achttiende eeuw juist vrouwen de verleidende partij te zijn, ten minste net zo vaak als mannen. Tot circa 1750 was het meisje geen partij, over haar werd beslist. Soms wilde ze gewoon ontsnappen aan haar familie en uit haar ouderlijk huis. Daarna kwamen er juist meer dochters in actie om als verleidster actief op te treden. Dat was geen zaak van emancipatie, maar meer van het vinden van een geschikte partner binnen de eigen, bekende groep. Door hun optreden werden ze vaker libertijns of avonturierster genoemd. Ze investeerden hun lichaam in een poging zich van een goede toekomst te verzekeren. Soms lijkt er sprake van prostitutie en van het zetten van een seksuele val. Ze moesten naast geboorte en erfenis hun lichaam en glimlach inzetten¹⁰⁶.

Ook deze bevindingen tref ik maar gedeeltelijk aan in de casussen. Het meisje dacht wel degelijk mee, mede uit behoud van haar eer. Zoals we zullen zien was zij het die bijvoorbeeld in de figuratie De Weigering bij de jongeman aandrang op vertrek, hoewel we deze actie wel kritisch moeten benaderen. Ze had namelijk alle belang bij een dergelijk *frame*, net als de jongeman dat had. Het zetten van seksuele vallen kom ik in de bronnen over schakingen niet tegen. Dat strookt met het beschermen van de eigen eer door de jonge vrouwen dat we in vele zaken tegenkomen. Schaking is vanuit dat oogpunt te beschouwen als het beschermen van haar eer tegen ‘prostitutie’ door haar familie, die haar om financiële of standsredenen wil koppelen aan een voor haar onaanvaardbare, althans onbekende jongeman.

¹⁰⁶ De Munck (2004), 196.

Ten derde ziet De Munck een opvallende verandering in de bestraffing van de jongeren. In het begin van de achttiende eeuw was het de actieve, verleidende partij die straf kreeg, in de loop van de achttiende eeuw werd de verleide partij, zeg maar het slachtoffer, gestraft met “private confinement”. Dit wijst op grotere mentale transformaties die afstand nemen van welke ‘vrije keuze’ opvatting dan ook. De autoriteiten bleken vrij schappelijk jegens de daders. In de helft van de door hem bestudeerde 90 gevallen kwam geen huwelijk tot stand. De aandacht verschoof van vader naar de dochter.

We zien die “private confinement” terug in zaken uit de zeventiende eeuw. En van schappelijkheid jegens de daders blijkt niet veel. Schaking was een ernstige misdaad die zwaar bestraft werd, als het tot een veroordeling kwam.

De Munck komt met zijn benadering in de buurt van mijn betoog. Ook hij wijst op strategieën, op prestige, op de rol van de eigen groep, op de dochter als pion in een spel tussen families. Hij maakt echter geen scherp onderscheid tussen verleiding en schaking.

3 Schaking in mediterrane gebieden

De combinatie van geweld en eer, veel onderzoekers gebruiken begrippen als *honour and violence*, zou specifiek zijn voor de eercultuur, de *culture of honour*, in mediterrane gebieden. In het noorden zou die relatie minder pregnant zijn geweest vanwege de eerder ontwikkelde pacificatie en civilisatie. De relatie eer en geweld is al langer bekend, bijvoorbeeld door de Franse historicus Richard Muchembled en Pieter Spierenburg. De mannelijke eer vereiste fysieke kracht en dapperheid, de vrouwelijke eer was verbonden met kuisheid en passiviteit. Een vrouw beschikte over beperkte mogelijkheden om haar eer zelf te verdedigen. Eer was ‘highly gendered’¹⁰⁷.

Maar er begint twijfel te ontstaan over deze indeling. Garthine Walker meent dat vrouwen in de praktijk wel degelijk actief waren en geweld gebruikten, ondanks hun onderworpenheid aan de echtgenoot. Dat blijkt uit criminele procesdossiers. Van der Heijden constateert in een studie van dergelijke dossiers in Rotterdam en Bologna in 2016 dat er tussen het zuiden en het noorden minder verschillen bestonden in het gewelddadige optreden van vrouwen en mannen, althans in kleinere zaken, niet in die van moord en verwonding¹⁰⁸. Er is ook een verschil: in Rotterdam werd huiselijk geweld tegen vrouwen serieus aangepakt, in Bologna kon de vrouw daar nauwelijks iets tegen ondernemen. Daarbij wordt vrouwelijke eer breder gedefinieerd dan kuisheid, namelijk ook in termen van economische eer. Van der Heijden ziet het verdedigen van de kuisheid en economische eer door vrouwen terugkeren in rechtszaken. Maar wat nu precies de eer of economische motieven betreft, acht zij minder duidelijk¹⁰⁹. Wel citeert ze de Amerikaanse historicus Scott K. Taylor, die stelt dat in vroegmodern Spanje vrouwen in woord en daad de eigen eer breder zagen dan hun seksualiteit en dat ze die, hij noemt dat hun “social positions in the community”, verdedigden door roddel en laster en soms fysiek geweld. Ook zij moesten wat hij noemt hun “credit and debt relationship” onderhouden¹¹⁰.

Kunnen deze inzichten ons helpen bij het goed begrijpen van schaking en eer in de Republiek? Laten we schaking in het zuiden van Europa nader bekijken aan de hand van de bevindingen van de Amerikaanse onderzoeker Renato Barahona, de Amerikaanse onderzoekster Valentina Cesco en de Amerikaanse historicus Scott Taylor. Barahona publiceerde in 2003 in zijn *Sex Crimes, Honour, and the Law in Early Modern Spain* een aantal casussen uit Biskaje (Vizcaya) uit de periode 1528-1735. Van de 350 door hem onderzochte rechtszaken betroffen 24 ontvoeringen. Ter vergelijking: ik heb 187 schakingen gevonden in de periode 1580-1795, waarvan een deel buiten de rechter om. Daaronder vallen

¹⁰⁷ Van der Heijden (2016), 1 ev.

¹⁰⁸ Van der Heijden (2016) 16-17.

¹⁰⁹ Van der Heijden (2016), 2: “Consequently, honour becomes a blurry concept when explaining gender and violence in the early modern period.” Uit hoofdstuk III blijkt dat eer minder vaag is dan zij veronderstelt.

¹¹⁰ Taylor (2008), 9.

oplossingen via de soeverein naar aanleiding van verzoeken om gratie, via de familie of via de kerk. Valentina Cesco richt zich in haar artikel uit 2011 op “Female Abduction, Family Honor, and Women’s Agency in Early Modern Venetian Istria”. Over de periode 1602-1759 vond Cesco in de kerkelijke archieven 347 raptuszaken. Ze onderscheidt in de eercultuur van Istrië drie vormen van schaking: de gewelddadige abductie en verkrachting, de “elopement” met instemming van de jonge vrouw maar tegen de zin van haar ouders. De derde betreft de in het noorden onbekende “consensual abduction”, waarbij een weduwe of wees werd gedwongen in te trekken bij een man. Scott K. Taylor heeft in 2008 Castiliaanse criminele procesdossiers uit de Gouden eeuw van Spanje, de periode van 1500 tot 1650, onderzocht, waarin schakingen overigens niet voorkwamen. Ik zal de drie onderzoeken bespreken aan de hand van eernoties.

Wat opvalt is dat de persoonlijke eer van de jongeman in de onderzochte regio’s een sterk gewelddadig karakter had. Barahona noemt ontvoering “another significant form of violence against women”. Hij onderscheidt net als andere onderzoekers “elopement” van gedwongen ontvoeringen¹¹¹. De dwang die Barahona in diverse voorbeelden beschrijft, leidde tot verkrachting en ontmaagding. Het slachtoffer werd vaak letterlijk uit het huis gesleept. Barahona meent dat de reden hiervoor was gelegen in een laatste poging om de jonge vrouw te dwingen, wanneer andere vormen van overreding en verleiding waren gestrand¹¹². Maar er zijn ook enkele gevallen waarbij het maar de vraag is in hoeverre het slachtoffer zo gedwongen was. Soms was de ‘ontvoering’ door zowel de jongeman als de jonge vrouw gewild. Het doel was dan door beiden gewilde geslachtelijke omgang en een huwelijk, tegen de wensen van de ouders in.

De *patria potestas*, de vaderlijke macht, was in het zuiden veel sterker dan in de Republiek. Clandestiene huwelijken kwamen veel voor. Geweld tegen vrouwen, vooral binnenshuis, werd niet vervolgd. Ze huwden op veel jongere leeftijd. Ze hadden geen broodwinning buitenshuis¹¹³. Vrouwen mochten zich niet vrij buiten bewegen. Er waren rechtsregels die dit bepaalden. Hun eer was verbonden met en ondergeschikt aan die van de vader of de echtgenoot.

Barahona benadrukt dat in de rechtszaken de rolverdeling van de agressieve man en de passieve vrouw naar voren kwam. Een uit eigen beweging erkennen van seksuele activiteit zou een vrouw in moeilijkheden brengen: “Attributing sexual agency to women was dangerous in litigation since endowing them with an active will increased their moral and legal responsibilities while diminishing those of defendants in sex crimes.”¹¹⁴ In de Republiek was het, alweer globaal gesproken, de verliefdheid die meer problemen veroorzaakte dan de seksuele activiteiten. Barahona haalt de vergelijking van eer met glas aan. Vooral de eer van

¹¹¹ Barahona (2003), 73.

¹¹² Barahona (2003), 77.

¹¹³ Van der Heijden (2016).

¹¹⁴ Barahona (2003), 79-80.

vrouwen, want als het glas is gebroken kan het niet meer worden gelijmd¹¹⁵. Maar aan de andere kant ziet hij eer als een “tangible commodity that can be quantified, repaired, and partially restored.”

Barahona vindt het opvatten van eer als een *zero-sum* spel te simpel. Eer is veel flexibeler en veelvormiger. Er was geen definitie van eer in vroegmodern Spanje. Er was een verschil tussen eer in het dagelijkse leven en een ideale eer zoals voorgesteld door literatoren, politici en clerici. Hij ziet betekenissen van eer als iets wat door anderen wordt toegekend wanneer iemand gedrag vertoont dat door die anderen als eerzaam wordt beoordeeld. Eer is dus kwetsbaar in het publieke verkeer en moet daarom behoedzaam worden beheerd. Of eer nu via geboorte werd verkregen of niet, men had het. Mannen verkregen eer door sociaal verkeer, vrouwen door maagdelijkheid en kuisheid. Vrouwen dienden hun seksualiteit te beschermen en te bewaken. Het verlies ervan betekende vooral het verliezen van de mogelijkheid om een gunstig huwelijk te sluiten. En dat leidde weer tot verlaging van de sociale positie. Eer was zeker niet voorbehouden aan de hogere klassen, maar was voor velen een werkelijkheid.

Een schaking leidde voor een jonge vrouw tot het innemen van een andere eerpositie. Als zij haar eer had verloren, als haar reputatie van maagdelijkheid was aangetast, had ze enkele mogelijkheden. De eerste was het accepteren van de schande. Een ander was het treffen van een regeling met de dader. Een volgende was het starten van een juridische procedure. Op deze laatste wijze, zo stelt Barahona, verving de rechtbank de familie van de vrouw. Haar eer kon niet helemaal worden gerepareerd, maar ze kon financiële genoegdoening afdwingen die haar in staat stelde haar eerpositie enigszins te herstellen. Barahona merkt op dat dat eerherstel de vrouw zelf betrof, en niet haar familie. Door de publieke rechtszaak werd haar eer al ten dele hersteld, zonder overigens over het herstel letterlijk een uitspraak van de rechter te krijgen¹¹⁶. Juist door de publieke behandeling kreeg de vrouw de kans om haar eer te verdedigen, of beter gezegd haar reputatie als eerzame vrouw wier eer door de verleidingen van de dader was aangetast te herbevestigen. Haar ouders en anderen hielpen daarbij.

Scott K. Taylor ziet eer niet zozeer als strenge code die door geweld wordt gehandhaafd, maar als een bij conflicten in te zetten strategie. Hij vraagt zich af of daarin inderdaad sprake was van het beeld van eer en geweld waarmee de mediterrane cultuur zo vaak vereenzelvigd wordt. Klopt het dat de eer van mannen afhankelijk was van het gedrag van hun dochters, vrouwen of zusters? En dat die eer geheel afhing van hun seksuele gedrag? En dat ontierend of eerverlagend gedrag alleen maar met geweld was te beantwoorden? Taylor refereert aan onderzoekers uit de jaren '80 die stellen dat “honor was a code that everyone

¹¹⁵ Barahona (2003), 119 ev.

¹¹⁶ Barahona (2003), 123-124.

carried in the forefront of their minds and that guided their behavior.”¹¹⁷ In het verlengde hiervan zou het bestaan van eer in Zuid-Europese gebieden samenhangen met de onderontwikkelde economie terwijl die in het noorden verbonden was met familie. Alles zou in de mediterrane gebieden draaien om de *honor code*, de kapstok waaraan elk gedrag kon worden opgehangen. Een externe dwang die mannen tot wraak en gewelddadigheid bracht.

Taylor ziet in deze visie scheuren ontstaan. In de eerste plaats is dit beeld opgeroepen vanuit literatuur, in toneelstukken, die vooral een selecte groep aansprak. Taylor stelt dat deze schrijvers wellicht zelf niet wisten hoe eer nu werkelijk werkte. Verwijzen naar de eercode verklaart te weinig, vindt hij. In de tweede plaats is de werking van eer te vinden in de criminele procesdossiers waarin de elite juist niet figureerde. Uit deze processen blijkt dat eer niet een val was die vroegmoderne Spanjaarden tot soms tragische en gewelddadige handelingen dwong. Taylor beschouwt eer als een instrument, een *tool*. Iemand kon ervoor kiezen om dat instrument te gebruiken. “Invoking honor was just one of the many possible strategies that Castilians might use when pursuing disputes against their neighbors.”¹¹⁸ Zowel mannen als vrouwen konden hun eer en die van anderen in taal en gebaren uitdrukking geven. Dat was hun repertoire. Vandaar dat Taylor voorstelt “to refer to honor not as a *code* but as a *rhetoric*: The rhetoric of honor.” Eer omvatte veel meer dan seksueel gedrag. Vrouwen waren niet afhankelijk van hun mannelijke familieleden. Ook zij beseften het belang van kuisheid, maar ook het beschermen van andere familieleden, het bijdragen aan erehandel door roddel en geweld, het onderhouden van kredietwaardigheid. Dus Castilianen “might invoke honor whenever interpersonal problems arose”, kozen voor eer om publieke conflicten op praktische wijze te lossen.

Cesco meent dat er niet zo heel veel verschil was tussen gewelddadige en vrijwillige schakingen. Zij formuleert dat zo. “A category forged by Roman law and assimilated into civil law (*ius commune*) and Venetian law, *raptus* referred primarily to abduction and punished the separation of a woman from her father or other party possessing authority over her, even when such separation occurred with her own consent since the latter was not the defining feature of this legal category.” Als een vrouw haar eer verloor, dus haar maagdelijkheid buiten een huwelijk, al dan niet met geweld, was de oplossing een huwelijk, juist om haar eer en die van haar familie te herstellen. “I argue that it was precisely the reparable and negotiable nature of honor in this area that gave women and their partners a certain degree of agency.” De eerpositie van de geschaakte vrouw nodigde dus uit tot onderhandeling. Zij en haar partner gebruikten deze strategie als ze geen ‘normaal’ huwelijk mochten sluiten, “knowing that once the woman’s sexual honor was lost, marriage would have been the lesser evil in the eyes of whomever intractable relative had previously opposed their union.”

¹¹⁷ Taylor (2008), 4.

¹¹⁸ Taylor (2008), 8.

De bepalende eergroep was in Istrië juist wel de familie van de jonge vrouw. Eerherstel werd gerealiseerd door een huwelijk. Dat was voor de vrouw en haar familie de meest eervolle uitkomst. Dat bood ruimte voor het paar om het beste resultaat te bereiken, althans het was beter dan ongehuwd blijven. Het zoeken naar een compromis in schakingszaken acht Cesco een kenmerk voor Istrië. Zij geeft het voorbeeld waarin de vaders van het paar besluiten tot een uitwisseling van bruiden. De geschaakte huwt haar schaker en haar broer huwt een zuster van de schaker. Wat de vrouwen zelf hiervan vonden wordt in de bronnen niet vermeld. Waarom de geschaakte niet aan haar familie werd teruggegeven, verklaart Cesco uit eer. De maagdelijkheid van de jonge vrouw was niet van haar, maar van haar familie. Ze bewaakte die uit naam van haar familie. De ‘puurheid’ van het bloed moest worden gewaarborgd. En dat kon dan het beste, of alleen zoals Cesco stelt, door een huwelijk. Teruggave werd gezien als eerverlagend en een inbreuk op de reprociteit. Op deze wijze werd een vete vermeden. Schaking was dus een familiezaak die door de mannelijke vertegenwoordigers werd ‘opgelost’. “Within this system of values, gender distinctions defined different and yet interdependent [sic -rh] roles for men and women”, concludeert Cesco.

Opvallend verschil met de eerdergenoemde aanpak van het zoeken naar compromis tussen families, was de aandacht van de kerk voor de mening van de vrouw. Die moest daarvoor in een veilige plaats gebracht worden, zoals het Concilie van Trente voorschreef. Deze handelwijze strookte niet met de belangrijke rol van haar familie in huwelijkszaken. Cesco wijst op de context van de verklaringen van de vrouwen zoals door Natalie Zemon-Davis is aangedragen. Het kiezen voor een huwelijk was de eerherstellende weg. Soms moest het paar een boete betalen en een publieke vergeving afsmecken. Wanneer een vrouw tegen haar zin was weggevoerd en vervolgens verkracht, dan restte haar als eerreparatie als enige mogelijkheid een huwelijk met de dader. De reden hiervoor ziet Cesco in het verlies van maagdelijkheid buiten het huwelijk dat leidde tot schaamte en reputatieverlies, te herstellen met een snel huwelijk, want anders zou de vrouw als ongehuwde nog meer eerverlies ervaren. Liever huwen met een man die zij verafschuwt dan haar eer verliezen. De vrouw was hierbij afhankelijk van haar vader, maar daar was enige ruimte voor onderhandeling, want door zijn dochters eer te herstellen, repareerde hij zijn eigen eer.

4 Conclusie

Wat hebben we nu over schaking geleerd? De stand van zaken in Nederland is nu dat wanneer een onderzoeker een schaking behandelt, die indeelt in vrijwillig doorgaan of een schaking met geweld. Daarbij is de wil van het meisje beslissend. De rol van eer blijft beperkt tot het noemen van de aantasting van de familie-eer en van het schenden van de eer van het meisje, dat daardoor gedwongen is met haar schaker te huwen. Geld en liefde zijn de motieven voor een schaking. De familie speelt een secundaire rol.

Schaking tijdens de gehele Republiek is geen onderwerp van onderzoek geweest. In de studies uit de ons omringende landen en mediterrane gebieden kunnen we weinig bijdragen vinden voor mijn betoog, omdat er tot nu toe nog niet op mijn wijze, dus via eer, is gekeken naar schakingen. De enige die dat wel enigszins doen zijn Bert de Munck en Scott Taylor. Hun analyses zijn echter meer van toepassing op katholieke samenlevingen dan op de protestantse Republiek. Toch meen ik dat zij eer niet langer als een vanzelfsprekend gegeven beschouwen maar als een van invloed zijnde factor in het gedrag van de vroegmoderne mens.

Hoofdstuk III Eer

1 Inleiding

Uit het vorige hoofdstuk blijkt dat het onderzoeken van schakingen op grond van de vrijwilligheid van de jonge vrouw vanuit alleen de perspectieven van de betrokken partijen of vanuit contemporaine juridische bronnen of religieuze verhandelingen vragen oproept. Bijvoorbeeld: Waarom besloten paren het gevaarlijke middel van schaking te gebruiken? Dat gebeurde niet uit een opwelling, uit lust, of impulsief en ad hoc, noch om criminele redenen, een enkele casus daargelaten. Voor het verklaren van schaking moeten we ons richten, conform mijn betoog, op de eer en daarmee samenhangend de wil zowel van de jongeman en de jonge vrouw als van haar familie.

Eer is geen anachronisme, een archaïsch relict of iets wat vooral in mediterrane gebieden speelde. Eer is volgens de Duitse historicus Winfried Speitkamp een open, veranderlijk cultureel concept “und als soziale Praxis gestaltener Kraft, ob es einem behagt oder nicht. Sie folgt ihrer eigenen Logik und kann integrieren, aber auch zerstörerische Wucht entfalten.”¹¹⁹ De Duitse historica Ute Frevert onderstreept de betekenis van eer als emotie, als sociaal en cultureel belangrijk, en niet alleen voor de achttiende eeuw¹²⁰. Beiden suggereren dat eer universeel en van alle tijden is. Vanuit deze opvatting kan schaking niet of nauwelijks diepgaand onderzocht worden zonder daarbij eer te betrekken.

Eer is een complex begrip. Het is vrijwel onmogelijk om een omschrijving of definitie van eer te vinden die wordt gedeeld door de meeste onderzoekers. De een noemt eer een “elusive concept”, anderen “polyvalent” of “blurry”¹²¹. Speitkamp vraagt zich af of er wel een geschiedenis van eer is te schrijven als we beseffen dat eer op zich al ongrijpbaar is¹²². Dit neemt niet weg dat er in het algemeen wel eensgezindheid bestaat over de voornaamste ingrediënten. Ik behandel in hoofdstukken een aantal eernoties dat ik bij de analyse van de casussen zal gebruiken. Dat betekent tevens dat ik diverse eerbegrippen zoals etiquette, aristocratische of militaire eer en het verlenen van eerbewijzen buiten beschouwing laat. De door mij gehanteerde eerbegrippen zijn niet scherp te definiëren, ze overlappen elkaar deels. Ik zet uiteen hoe onderzoekers als Pitt-Rivers, Henderson Stewart, Bowman, Welsh en Oprisko die formuleren. Dat geldt ook voor onder andere Blok, Roodenburg, Kooijmans en

¹¹⁹ Speitkamp (2010), 22.

¹²⁰ Frevert (2011), 40-48.

¹²¹ Thomas (2009), 148, noemt reputatie en eer “elusive concepts”, een omschrijving die we terugvinden bij Henderson Stewart (1994), 5). Voor Burkhart (2006), 11 en 12, schijnen “Semantik und Pragmatik des Lexems Ehre” polyvalent”. Van der Heijden noemt in een voordracht in 2016 het nog maar de vraag in welke mate “the rather abstract, blurry concept of the honour culture provides a useful explanatory tool when comparing gender dynamics in violent transgressions”.

¹²² Speitkamp (2010), 19.

Frijhoff. Het gaat om opvattingen die recent, dat wil zeggen voornamelijk de laatste twee decennia, zijn gepubliceerd.

Vrijwel alle genoemde onderzoekers komen tot hun inzichten uit het bestuderen van recente literatuur of vroegmoderne handboeken en (moraal)geschriften. Slechts een enkeling baseert zich op eigen archiefonderzoek of antropologisch veldwerk. In de woorden van de Amerikaanse antropoloog Frank Henderson Stewart: er zijn “lexical” studies vanuit de leunstoel en “conceptual” studies, waarbij de onderzoeker uitgaat van een zeker algemeen idee van wat eer is om vervolgens “to examine its particular features in a certain society.”¹²³ Mijn betoog is gebaseerd op dit laatste principe. Het wekt enige verbazing dat de in paragraaf 5 van hoofdstuk II behandelde onderzoekers als Haase-Dubosc, Cesco en Barahona in hun “conceptual” aanpak nauwelijks ingaan op de reikwijdte en betekenis van eer. Barahona wijdt dat aan het ontbreken van een “universal definition of the concept of honour and its relative *honra* in early modern Spain.”¹²⁴ In de conclusie van dit hoofdstuk formuleer ik wat ik onder eer versta in relatie tot schaking.

¹²³ Henderson Stewart (1994), 5.

¹²⁴ Barahona (2203), 120.

2 Wat is eer?

Hugo de Groot definieerde eer in engere zin als: “het goet gevoelen dat anderen van ons hebben”¹²⁵. De jurist Simon van Leeuwen ging verder en stelde in 1664 vast hoe belangrijk eer was: “Naar ’t leven en is niet kostelijker als de Eer, ende het gevoelen dat een ander van ons heeft”¹²⁶. Beiden onderstrepen de afhankelijkheid van ‘anderen’, mensen in de nabije omgeving, wier opinie ertoe deed. De vroegmoderne mens wilde als waardig en gewaardeerd beschouwd worden door zijn medemens. Het *WNT* omschrijft eerlijk als de rechtschapenheid van personen in relatie tot hun maatschappelijke positie - het niet-eerloos zijn. Maar ook tot eer strekkend, niet leugenachtig of bedrieglijk, gepast en behoorlijk, tot iemands eer strekkend. De negentiende-eeuwse Duitse filosoof Arthur Schopenhauer stelt dat “die Ehre ist, objektiv, die Meinung anderer von unserm Wert, und subjektiv, unsere Furcht vor dieser Meinung”. Hij meent dat de oorsprong van het innerlijke besef van eer en schande in ieder mens die niet complete verdorven is en van de hoge waarde die aan eer wordt toegedicht, ligt in het volgende¹²⁷. Een mens heeft de hulp van anderen nodig om zich staande te houden in het leven, om iets te bereiken. Slechts in een gemeenschap kan hij zich ontwikkelen in het besef door anderen als een nuttig lid beschouwd te worden. Een persoon moet zich gedragen zoals verwacht mag worden en zoals zijn of haar positie in de samenleving dat vereist.

De Engelse antropoloog Julian Pitt-Rivers (1919-2001) die in de jaren '60 van de vorige eeuw eer in de belangstelling van sociale wetenschappers en historici bracht, noemt eer een gevoel, dat hij toen nog onderscheidde in drie facetten: “It is a sentiment, a manifestation of this sentiment in conduct, and the evaluation of this conduct by others, that is to say, reputation.”¹²⁸ Het gaat hem om de “value of a person in his own eyes” (innerlijk) en in die van anderen (uiterlijk) uit zijn eergroep en de wijze waarop die hem behandelen. Een persoon heeft een innerlijke “claim to pride”. Daarnaast heeft hij een uiterlijke “right to pride” (recht op trots), dus de erkenning van zijn innerlijke “claim to pride” door de gemeenschap. Het derde facet leg ik uit als eervol gedrag vertonen opdat men als eerzaam zal worden gezien. Dat betekent tevens dat men, op oneerlijke wijze, zou kunnen doen alsof men eerlijk zou zijn. Volgens Henderson Stewart beperkte Pitt-Rivers zich vanaf 1977 tot twee facetten: innerlijke en uiterlijke eer¹²⁹. Ik kan niet precies achterhalen waarom, maar ik vermoed dat in de ogen van Pitt-Rivers de innerlijke eer een gegeven is en dat een eerzaam mens nooit zijn of haar eer zal kunnen compromitteren. Henderson Stewart wil evenals Pitt-Rivers eer zien als een recht, “the right to be treated as having a certain worth.”¹³⁰

¹²⁵ Groenewegen van der Made (1664), 355.

¹²⁶ Van Leeuwen (1708), het XXXVIIe deel, 427.

¹²⁷ Schopenhauer [1850], hoofdstuk 4, 47.

¹²⁸ Pitt-Rivers (1968), 503.

¹²⁹ Pitt-Rivers (1966), 22; Henderson Stewart (1994), 13.

¹³⁰ Henderson Stewart (1994), 21.

In Nederland lijken onderzoekers de uiterlijke eer te benadrukken. Historica Lotte van de Pol omschrijft in 1992 eer als “in essentie iemands reputatie, iemands goede naam bij anderen”¹³¹. Zij somt enkele aanvullende kenmerken op: gepast seksueel gedrag, het geven van eerbewijzen en voorrang verlenen bij ceremonieën. Volgens haar betekende eer in West-Europa betrouwbaar zijn in geldzaken, het buiten justitie en rechtspraak blijven en het bewijzen van de ‘laatste eer’ aan stervenden. Ook de Nederlandse historici Willem Frijhoff en Marijke Spies gaan in 1999 uit van een van de twee facetten, namelijk de uiterlijke eer, als zij eer uitleggen als: “iemands reputatie, als zijn of haar goede naam in de ogen van anderen. Het is iemands aanspraak op trots, op rang en stand, en tegelijk erkenning van het goed recht van die aanspraak.”¹³² De veel aangehaalde Amerikaanse journalist James Bowman beschouwt in 2006 eer in zijn meest simpele vorm als de goede opinie van die mensen die voor ons belangrijk zijn, die we zien als gelijken en die de macht hebben ons gedrag te beoordelen¹³³.

De Duitse cultuuranthropologe en literatuurwetenschapper Dagmar Burkhart (2006) zoekt de betekenis van eer, net als Pitt-Rivers, in het gegeven dat het woord eer twee begrippen omvat¹³⁴. De eerste is de innerlijke eer, in de betekenis van moraal, zedelijkheid, geweten, deugd, “Selbstwertschätzung” en schaamtegevoel van een individu. Die moeten leiden tot eerlijkheid en gematigd handelen, “die den guten Ruf einer Person begründet und zu Achtung und Ansehen in der gemeinschaft berechtigt”. Tegelijkertijd kan eer ook de uiterlijke eer aanduiden: de erkenning, de waardering door anderen, de reputatie, de door de samenleving met eerbewijzen bekrachtigde sociale positie of prestaties.

De Amerikaanse literatuurwetenschapper Alexander Welsh definieert eer in 2008 als een “measure of esteem and commendation”¹³⁵ en noemt eer “imperative”, wat ik vertaal als verplichtend, vereist. Hij onderscheidt eer in “fame” en “honor”. “Fame” komt globaal overeen met uiterlijke eer, “honor” met de innerlijke vorm. Welsh vertaalt ze in “obedience” en “respect”. De Latijnse oorsprong van respect, *respicere* betekent volgens hem ‘terugkijken’, “hence to look back and forth in a social context”. Het betekent ook het aankijken en uitwisselen van blikken, daarmee het belang van eer in *face-to-face* contacten benadrukkend. Jonge mensen en nieuwkomers in een samenleving zullen de gedragsregels leren óf van anderen, dus door gehoorzaamheid óf door respect voor “a consensus on how to behave that we want to be part of.” Over respect schrijft Welsh: “the sense of honor that moves a person to act or refrain from acting in a given case is generated within a real or imagined peergroup”. Ongehoorzaamheid leidt tot bestraffing, tot schuldgevoel. Het verliezen

¹³¹ Van de Pol (1992), 179-187.

¹³² Frijhoff en Spies (1999), 185.

¹³³ Bowman (2006), 4.

¹³⁴ Burkhart (2006), 12. Ook Bowman (2006), 1, doet dat en noemt ze “The two kinds of honor”.

¹³⁵ Welsh (2008), 1. Thomas (2009), 149 ev, gaat nog wat verder en noemt eer de “external recognition of superior worth”; 151: eer kent een zekere hiërarchie, waarin sommige meer eer hadden dan anderen. Tussen eergelijken kon gemakkelijk een strijd of competitie ontstaan. Het belang van voorrang of achterstelling was groot.

van respect leidt tot schaamtegevoel¹³⁶. Speitkamp deelt in 2010 de opvatting van de dualiteit van eer. Hij geeft voor de innerlijke en uiterlijke eer een aantal gelijksoortige combinaties: “Selbstbild und Fremdbild”, trots en erkenning of prestige, “Selbstachtung und Achtung durch Andere”, persoonlijke identiteit en authenticiteit. Een, zoals hij noemt existentiële crisis ontstaat wanneer de twee bestanddelen van een combinatie niet langer in overeenstemming met elkaar zijn. En hij voegt aan de bestanddelen toe dat eer status verschaft. Eer ontstaat “in der Kommunikation, sie wird durch Sprache, Gesten, Symbole und Dinge vorgeführt und ausgehandelt.”¹³⁷ Hierin herkennen we de erehandel die straks aan de orde komt.

Speitkamp onderscheidt in eer diverse strengen¹³⁸. Dat zijn de verhouding tussen individu en collectief, de politieke ordening of macht en openbaarheid en de ordening naar geslacht, dus man en vrouw. “Immer wieder geht es darum, was männliche und weibliche Ehre ausmacht.” In veel eerkwestie waren vrouwen vaak de aanleiding of veroorzakers. Geweld is ook een streng: “Wer von Ehre spricht, darf von Gewalt nicht schweigen.”

Cultuurhistoricus Conrad Gietman verbindt in 2010 de eer van de adel in Oost-Nederland met de door God verleende en door bloed, afstamming doorgegeven waardigheid en een aanspraak op aanzien. Daarbij is de adellijke deugd de “innerlijke zijde van het eerbegrip en duidt een positieve eigenschap aan van een man of vrouw die zich conformeert aan de normen van zijn of haar stand.” Die deugden zijn dapperheid, gerechtigheid, matigheid en wijsheid. Adellijke eer verwijst naar hiërarchie en een recht op voorrang. Vanwege zijn exclusieve positie behoorde een adellijke heer zijn autoriteit te vestigen, heroïsch gedrag te vertonen, een voorname staat te voeren. “Het adellijke eerbegrip had dientengevolge een sterk normerend karakter”.¹³⁹

De Amerikaanse politicoloog Robert Oprisko definieert eer in 2012 als “a multiphenomenal category of concepts that, as a system, hierarchically structure society by inscribing value onto an individual by an other.”¹⁴⁰ Met de van oorsprong Duitse filosoof Hans Speier (1905-1990) ziet hij drie eerprocessen: het toekennen van eer, het dragen van eer en het in acht nemen ervan door de overige groepsleden. Eer leidt tot een systeem van competitie tussen twee partijen, gezien door een groep toeschouwers. Eer stelt grenzen, disciplineert het leven, schept taboes maar ook een mate van excellentie in datgene wat is toegestaan. Eer creëert een zekere orde in het leven, gebaseerd op verplichtingen en verboden. Eer stelt de waarde van goed en slecht vast in een samenleving¹⁴¹.

¹³⁶ Welsh (2006), 5-6.

¹³⁷ Speitkamp (2010), 17.

¹³⁸ Speitkamp (2010), 20-21.

¹³⁹ Gietman (2010), 12-13.

¹⁴⁰ Oprisko (2012), 159. Deze definitie is opgenomen in “Appendix I Key concepts” van zijn boek. Het bevat een lijst van definities of omschrijvingen van vele eergegerelateerde begrippen.

¹⁴¹ Oprisko (2012), 9-12.

3 Eergroep

Welsh citeert de Franse negentiende-eeuwse wetenschapper Alexis de Tocqueville: “Every time men come together to form a particular society, a conception of honor is immediately established among them, that is to say, a collection of opinions peculiar to themselves about what should be praised or blamed.”¹⁴² In Welsh’ visie is eer “the respect that motivates and constraints members of a peer group.”¹⁴³ James Bowman beschouwt een eergroep als de groep die een opinie over ons mag geven en wier mening voor ons belangrijk is. Het schikken van individuele wensen naar die van de groep wordt als eerzaam beschouwd. Families zijn “natural honor groups”. Mensen maken deel uit van meerdere groepen en dat kan leiden tot spanningen¹⁴⁴.

Pitt-Rivers legt al in 1968 uit dat een groep collectieve eer bezit waarin de individuele leden participeren. Er treedt een wisselwerking op. Eerverlaging of -verhoging van een lid wordt gevoeld door alle leden. Hogergeplaatsten konden iemand belonen, zijn gelijken konden iemand vanwege zijn verdiensten roemen. Leden van een groep zijn herkenbaar aan omgangsvormen, heraldiek, kleding, woonplaats, functies en symbolen. De meest belangrijke groepen zijn volgens hem de familie en de staat¹⁴⁵. Die behandel ik dan ook separaat in paragraaf 4 Familie-eer en in paragraaf 5.3 Eer en Recht.

De eergroep, of *honor group*, dient volgens Henderson Stewart uit gelijken in rang en stand te bestaan. Het toekennen van respect door gelijken noemt hij horizontale eer. Die kan worden verloren dan wel teruggewonnen op grond van een eercode. Horizontale eer kan niet worden vergroot, want dan overstijgt iemand het recht op respect van zijn gelijken. Daarom heet horizontale eer ook wel negatieve eer. Horizontale eer contrasteert met verticale, positieve eer. Dat is het recht op respect dat hoger geplaatsten opeisen. Als in geval van verticale eer een lager geplaatste een hogere beledigt, dan zal deze die uitdaging onbeantwoord laten. Want dan verlaagt de hogere zich tot het niveau van de lagere, door hem het respect dat aan een gelijke behoort, te tonen. Zijn eigen gelijken zullen zich van hem afkeren omdat hij zich verwaardigt om te gaan met en te reageren op inferieuren. Hij kan door zijn gelijken niet langer als gelijkwaardig worden beschouwd. Hij kan niet langer deel uitmaken van de eergroep. Een lagere kan wel in opdracht van iemand van hogere stand worden aangepakt door ingehuurde lieden. Ook de Finse historicus Markku Peltonen constateert dat verticale of positieve eer, het respect voor iemands superioriteit, kan worden vergroot. Horizontale eer daarentegen kan niet worden vermeerderd maar alleen verloren en soms met moeite hersteld, vandaar de aanduiding negatieve eer¹⁴⁶.

¹⁴² Welsh (2008), xi.

¹⁴³ Welsh (2008), 10.

¹⁴⁴ Bowman (2006), 6.

¹⁴⁵ Pitt-Rivers (1968), 503-511.

¹⁴⁶ Peltonen (2003), 35.

Eer kleeft volgens Oprisko aan iedereen en deelt hen in conform hun sociale waarde. Elke groep kent “unequal distribution of value” die iemands plaats in de hiërarchie bepaalt. Die heeft een maatschappelijke positie geënt op eer. Niet vanuit hemzelf, noch vanuit zijn daden, maar door anderen die eer kunnen geven en dat ook willen doen. Eer is publiek, althans binnen een bepaalde groep. James Bowman meent dat persoonlijke eer en respect fungeren als sociale controle¹⁴⁷. Hij ziet eer in betekenis groeien in de periode van semi-anarchie waarin de natiestaat nog niet de kracht en de macht had corrigerend op te treden. Volgens Henderson Stewart ontwikkelde zich aan het einde van de renaissance in Europa een “increased sensitivity to insult”¹⁴⁸.

Oprisko meent dat eer het ‘cement’ vormt van een groep. De door eer gegenereerde hiërarchie binnen een eergroep veroorzaakt ongelijkheid. Soms is aan bepaalde individuen zelfs helemaal geen waarde toegekend, die ‘bestaan’ niet meer. “An individual who does not count as a person, who is denied human dignity, is being socially annihilated and lives under existential siege.” Juist die ongelijke verdeling creëert spanningen. Zij die niet profiteren azen eerder op aanpassen van het waardesysteem. Wat ze aanzet is de mate van *honorableness*, dus eerbaarheid, eergevoel. Eergevoelige personen koppelen dat veel sterker aan hun sociale positie dan personen die minder eergevoelig zijn, aldus Oprisko.

Hij noemt het geven en ontnemen van eer het eerproces, *the process of honoring*, dat continu plaatsvindt¹⁴⁹. Constant is iemands eer onderwerp van revisie en interpretatie, of die persoon dat nu wil of niet. Het is mogelijk dat iemand in diverse eergroepen verkeert en in de ene eer verwerft en in een andere verliest¹⁵⁰.

Niet alleen binnen maar ook tussen diverse eergroepen bestaan gedragsvormen. Pitt-Rivers had in 1968 al op het belang van *precedence* gewezen. De Engelse historicus Keith Thomas werkte dit in zijn *Ends of Life* uit 2009 verder uit.¹⁵¹ Eer werd in vroegmodern Engeland gezien als het ultieme doel van een mens op aarde, althans in geschriften van en bronnen overvooraanstaande personen. Daartoe moest men zijn plaats in de samenleving kennen en lagergeplaatsten voorrang verlenen aan hogergeplaatste, vooraanstaande personen. De eersten vertoonden een zekere onderdanigheid bij het ontmoeten van hogergeplaatsten, zoals de hoed afnemen, opstaan bij binnenkomst en het aanspreken. In het dagelijkse leven waren er “carefully ranked orders of precedence”. Hierin zien we het hiërarchische karakter van eer terug. Thomas wijst op het *zero-sum* spel dat hiermee samenhangt. Dat wil zeggen dat wat de een aan eer verliest, de ander wint. Als iedereen eer heeft, heeft niemand het, zo citeert hij de Engelse zestiende-eeuwse filosoof Thomas Hobbes. Pitt-Rivers geeft ten aanzien van voorrang een voor mijn betoog belangrijk kenmerk aan: “It is the fact of precedence that

¹⁴⁷ Bowman (2006), 54.

¹⁴⁸ Henderson Stewart (1994), 69-70.

¹⁴⁹ Oprisko (2012), 5.

¹⁵⁰ Oprisko (2012), 12.

¹⁵¹ Thomas (2009), 148-151.

establishes the right to command and the privilege of speaking first or last. In this sense, therefore, honor and leadership imply one another, for both are subject to the reality of power.”¹⁵² Macht en eer bespreek ik in hoofdstuk IV.

Hoewel Keith Thomas onderscheid maakt in de eer zoals gehanteerd bij de adel en bij het volk, noemt hij ook overeenkomsten. “A good reputation was valued at every level of society; and individual self-esteem almost always depended on securing the approval of others.”¹⁵³ In de steden en dorpen waren het de inwoners die zorgden voor het eerbaar maken van hun werk als bijvoorbeeld handelaar. Personen die de eercode overtraden, konden rekenen op straf. In deze lokale gemeenschappen bestonden ook eerverhogende functies. Ook daar waren eergroepen die streefden naar handhaven en vergroten van hun reputatie.

Hiërarchie suggereert onderscheid in eer, standsbesef zoals de historici Frijhoff en Spies dat noemen, tussen diverse maatschappelijke groepen¹⁵⁴. Er waren eerlozen, zoals zigeuners, joden en beroepsgroepen als slagers, vilders, barbiers en beulen. Iemand kon door de rechter eerloos worden verklaard¹⁵⁵. We zullen dat tegenkomen in paragraaf 5.3 van dit hoofdstuk. Eerloosheid, infamie, was een kwalificatie die inhield dat men niet langer recht had op allerlei ‘eerlijke’ rechten, zoals het mogen afleggen van getuigenverklaringen of het bekleden van publieke functies (inhabiëlverklaring). Eerloos worden verklaard betekende uitstoting. Verbanning was zo’n eerloos makende straf.

Frijhoff en Spies onderscheidden in 1999 in de vroegmoderne stedelijke samenlevingen twee ordeningsbeginselen: het corporatieve beginsel van burgerschap en het symbolische beginsel van eer¹⁵⁶. Beide beginselen gaven een individu een publieke plaats in de gemeenschap. Men moest eervol zijn en zijn eer behouden. Alleen eervolle of als eerlijk omschreven personen konden openbare ambten uitoefenen. Verlies van eer kon grote consequenties hebben, vooral wanneer de overheid iemand publiekelijk te schande zette. Ze verklaren dat als volgt: “Eer bestond eigenlijk slechts in de relaties tussen mensen en draaide dan ook in wezen om macht. Dat verklaart de nauwe band tussen eer en hiërarchische verhoudingen.” Regels voor rangorde en voorrechten en de strijd en discussies daarover tonen dat aan. Het tekende ook het standsbesef en de verbondenheid met de eigen sociale groep. Deze relatie tussen macht en eer is voor mijn betoog van groot belang.

Net als de Duitse negentiende-eeuwse socioloog Georg Simmel ziet Oprisko een constante druk op een gemeenschap of groep. Simmel noemt de noodzaak voor het behoud van de groepseenheid “social maintenance”. Oprisko stelt dat wanneer een groep door externe invloeden onder spanning komt te staan, dit de interne spanningen vermindert. Oprisko ziet het gevoel van “wij” en “zij” ontstaan. De leider van de groep moet dus een, in Oprisko’s

¹⁵² Pitt-Rivers (1968), 503-511.

¹⁵³ Thomas (2009), 160.

¹⁵⁴ Frijhoff en Spies (1999), 187.

¹⁵⁵ Huber (1742), 958-960.

¹⁵⁶ Frijhoff en Spies (1999), 185-188.

woorden “social planning” opzetten en gebruikt daarvoor een systeem van toekennen van aanzien en prestige. “The social incentives employed for control of individual action fall under the general heading of honor”. Eer ziet hij als de basisvorm van sociale controle, die creëert en wordt gecreëerd door sociale verschillen. Ook James Bowman meent dat persoonlijke eer en respect fungeren als sociale controle¹⁵⁷. Daarbij had de erehandel, zoals we in paragraaf 3.4 zullen bespreken, een belangrijke functie.

Het wij-zijgevoel kennen we ook van Norbert Elias en John L. Scotson. Zij publiceerden in 1994 *The Established and the Outsiders. A sociological enquiry into community problems*. Zij beschrijven de grote invloed die een groep nieuwkomers had in een Engelse gemeenschap in de jaren '60 van de vorige eeuw. De kampen ontwikkelden beelden van elkaar, vertoonden bepaald gedrag met als doel voor de gevestigden om hun superioriteit en exclusiviteit te benadrukken. De nieuwkomers werd niet toegestaan een bestuurlijke functie te vervullen. Beide partijen raakten afhankelijk van elkaar, kregen een eigen identiteit door de strijd. Elias geeft voorbeelden van de werking van status tussen beide groepen. Hij gebruikt de term eer niet, maar wel diverse eernoties als roddel, sociale controle, charisma en schande, hiërarchie en macht. Voor schakingen in de Republiek betekent deze benadering dat de gevestigden, als we de vooraanstaande families die met een schaking werden geconfronteerd zo aanduiden, in vele gevallen te maken kregen met een buitenstaander, de jongeman. Die was dus niet per definitie een eerloze, bijvoorbeeld een jood of een zigeuner¹⁵⁸, maar een eerzaam iemand die echter niet behoorde tot de groep mensen wier opinie voor de familie van belang was. Een eergroep zal op grond van haar eercodes eisen of voorwaarden stellen aan wie werd toegelaten en wie niet. Voor mijn betoog moeten we buitenstaanders zien als die personen, met wie een huwelijksband onbestaanbaar werd geacht. We kunnen stellen dat ook op groepsniveau sprake was van horizontale en verticale eer.

¹⁵⁷ Bowman (2006), 54.

¹⁵⁸ Roodenburg noemt in 1996 gevestigden en buitenstaanders in die zin, dat sommige groepen door de gevestigden collectief werden gestigmatiseerd. Joden, zigeuners maar ook beulen en vilders werden op deze wijze uitgesloten.

4 Familie-eer

Indachtig de opmerking van Pitt-Rivers was naast de vroegmoderne staat de familie de belangrijkste eergroep. Hoe welgestelder en invloedrijker die was, hoe groter de gevolgen waren als de familie-eer werd aangetast¹⁵⁹. Het eervertoog van vooraanstaande families bevatte formuleringen over de noodzaak van continuïteit van de familie. Dat draaide om geld, om bezittingen, relaties en cultureel kapitaal, om een gedeeld en als heroïsch voorgesteld verleden, om maatschappelijke functies en eer. Huwelijken en de kuisheid van de dochters speelden een essentiële rol. De eer van de vrouwen in deze families was verbonden met de eer van de vaders. Deze families betrokken bij eerconflicten de overheid, dus het bestuur of justitie, eerder dan families in buurten en dorpen. Het zijn deze families die last hebben van in hun ogen en volgens het schakingsvertoog opdringerige en sociaal lager geplaatste jongemannen, die door liefde te veinzen het hart van hun dochter of pupil op hol zouden brengen.

Volgens Luuc Kooijmans was vriendschap in de vroegmoderne tijd nauw verbonden met de familie¹⁶⁰. Met vrienden of “vrunden” worden volgens het *WNT* bloed- en aanverwanten bedoeld, soms uitgebreid met goede kennissen of personen met wie men zich verbonden had of van wie men afhankelijk was. Zijn ideeën over familie-eer geef ik hier ruim weer omdat ze nauw met schakingen zijn verbonden en hij dieper op familie-eer ingaat dan Roodenburg, die zich vooral richtte op het buurtleven. Ze bevestigen hoe gevoelig families waren voor aantasting ervan en zo fel reageerden wanneer ze geconfronteerd werden met zo’n zware inbreuk op hun eer als schaking. Kooijmans stelt dat familierelaties essentieel waren voor de samenleving. De familie bepaalde hoe sociale en financiële verworvenheden werden doorgegeven aan de volgende generaties. Men beseftte een schakel te zijn in een keten die men met de voorouders verbond.

Hierin herkennen we de *social maintenance* van Simmel. Kooijmans vervolgt: ieder familielid moest bijdragen aan het handhaven van de maatschappelijke positie van de familie. Handhaving daarvan gebeurde door competitie, “van beschikking krijgen en houden over middelen die daarvoor noodzakelijk waren.” Die competitie speelde zich af tussen groepen, maar ook binnen een groep. De strijd ging om kapitaal, banen, kennis, beschaving, relaties, goede reputatie en behoud van eer. De samenhang hiertussen kan men aanduiden, voortbouwend op Pierre Bourdieu, als ‘maatschappelijk vermogen’. Dat moest worden beheerd en uitgebouwd, niet alleen door investeringen van kapitaal, maar ook door opvoeding, educatie en relatiebeheer. Dit laatste is tevens te beschouwen als het beschermen van de familie-eer.

¹⁵⁹ Van Bourgon diën (2011), 61.

¹⁶⁰ Kooijmans (1997), 16-17.

Kooijmans plaatst eergevoel in een bredere context¹⁶¹. De mens was van nature lui, onbetrouwbaar, agressief, zwak en gemakkelijk te verleiden, zo beschrijft hij. Voor de samenleving was het zaak die uitwassen en afwijkingen te disciplineren, beteugelen en aan banden te leggen: het goede gedrag belonen en het slechte te straffen. De overheid kon dit maar in beperkte mate doen in de vroegmoderne tijd. “Zelfbeheersing en aanpassing werden grotendeels afgedwongen door de familie, vooral door middel van onderlinge controle en het bijbrengen van ethisch besef.” Beheersen en conformeren, daar ging het om. Men deed een beroep op eergevoel en consciëntie. “Er werd duidelijk gemaakt dat een bepaald gedrag werd verwacht, dat als eerlijk, respectabel of fatsoenlijk werd bestempeld. Wie zich ‘eerlijk’ gedroeg, hield men kinderen voor, werd beloond met een goede naam.” Anders zouden schande en spot zijn deel zijn. Dat beroep op eergevoel moest ervoor zorgen dat afwijkend gedrag werd vermeden, om een negatief oordeel van ‘anderen’ te voorkomen. De “wereld” is de groep van opinievormers die voor een persoon van groot belang is om zijn eerpositie te kunnen vaststellen. Zij zijn de ‘anderen’ uit de definitie van Hugo de Groot, die een goed ‘gevoelen’ moeten tonen aan iemand, dus zijn eer bepalen.

Volgens Kooijmans had het openbare leven wat hij noemt een hoog “vertoningsgehalte”. Het zich niet houden aan codes leidde tot reputatieschade en mogelijk beledigen van anderen. Dat moest weer eerherstel te weeg brengen. Eeraantasting moest gerevancheerd worden, om de publieke opinie en dus de reputatie positief te houden. Iedereen kende elkaar en dus kon men zich daaraan niet onttrekken. Als men dat wel deed, dreigde in het ergste geval sociale degradatie. “Eerbesef werkte dus regulerend.” zegt hij. Eer was voorbehouden aan hen die eerbiedwaardig lid van de groep waren en zich hielden aan de normen.

Iemands positie in de groep was medebepalend¹⁶². Net als diens afstamming, naast rang en stand. De eigen reputatie hing af van die van de voorouders, althans in vooraanstaande families. De familie kende dus een collectieve eer, waarin alle leden deelden. Maar “met name de adolescentie was een bijzonder riskante periode.” Jongeren waren geneigd, zegt Kooijmans, zich te laten leiden door hun passies. Huwelijken vonden op latere leeftijd plaats. Eerst moesten de jongemannen een bestaan opbouwen. In de tijd tussen adolescentie en huwelijk konden gemakkelijk misstappen worden begaan. “Omgang met jongedames diende zich dus te beperken tot diegenen met wie men eventueel een huwelijk zou kunnen aangaan.”¹⁶³ Excessen lagen op de loer, terwijl matigheid en ingetogenheid geprezen werden. Afwezigheid hiervan “beswaert de consciëntie, ende crenct de eere”¹⁶⁴.

De familie-eer is een groepseer, een equivalent van de persoonlijke eer. Ik onderscheid deze eer van de buurt- of dorpseer, die ik in paragraaf 6 van dit hoofdstuk beschrijf.

¹⁶¹ Kooijmans (1997), 39.

¹⁶² Kooijmans (1997), 346 noot 43: hij citeert hier Pitt-Rivers.

¹⁶³ Kooijmans (1997), 41.

¹⁶⁴ Kooijmans (1997), 38 ev.

5 Eervertoog

5.1 Eervertoog als combinatie van discours met eercode

De Duitse historicus Rainer Walz introduceerde in 1992 het begrip *agonale Kommunikation*¹⁶⁵. Daarmee bedoelt hij de dagelijkse strijd op het Duitse platteland in de vroegmoderne tijd om het bestaan, om de schaarse goederen, van mensen die de reputatie van anderen ter discussie stelden, de constante uitwisseling van beledigingen en bedreigingen en ander geweld.

De Duitse historicus Gerd Schwerhoff kan zich wel indenken dat wij nu, terugkijkend naar die vroegmoderne tijd, in alles eer willen zien, of dat wij misschien worden misleid door een vroegmoderne mens die zijn diepere beweegredenen achter eer verschuilt¹⁶⁶. Maar hij meent dat eer de gemeenschappelijke taal was. Eer homogeniseerde heterogene motieven. Eer was voor iedereen belangrijk en te begrijpen, dus een beroep op eer verstond iedereen. De taal van eer werd gebruikt om “commonly shared values and norms” duidelijk te maken, of, passend bij mijn thema van eer tegen eer: “aimed at suggesting a breach of norms by the opponent.”

Ook Dagmar Burkhart¹⁶⁷ spreekt van eer als een “diskursiv erzeugtes Konstrukt”. Zij definieert discours als “Regularitäten der Kommunikation, die an eine bestimmte Tradition von Wissensbeständen und sozialen Wertsetzungen (Axiologien) gebunden sind”, en onderscheidt daarin vier niveaus. Ten eerste de “Objektsprache”, het gebruiken van bepaalde eerbegrippen om een onderwerp te omschrijven in woorden die voor de betrokkenen een bekende en gedeelde betekenis hebben. De tweede is het metaniveau van handboeken, etiquetteboeken en ceremoniële protocollen. Het derde is het metaniveau van filosofische, religieus/ethische en juridische geschriften over eer. Het vierde betreft het metaniveau in fictie, dat wil zeggen eer als thema van kluchten, toneelspelen, romans en verhalen. Ik wil me op basis van de archieven en procesdossiers vooral richten op het eerste niveau, zonder het derde niveau uit het oog te verliezen.

In de Amerikaanse en Engelse literatuur wordt de “Objektsprache”, dit discours, aangeduid met *code of honor*. Robert Oprisko¹⁶⁸ onderstreept de visie van Frank Henderson Stewart dat een individu eer kan verliezen of terugverdienen via bepaalde regels vanuit een *code of honor*, de eercode, van de eergroep. Die eercode is volgens Henderson Stewart een “set of standards that has been picked out as having particular importance, that measures an individual’s worth along some profoundly significant dimensions”¹⁶⁹. De reden voor het

¹⁶⁵ Walz, R., “Agonale Kommunikation im Dorf der frühen Neuzeit” *Westfälische Forschungen* 42(1992) 215-51.

¹⁶⁶ Schwerhoff (2004), 234.

¹⁶⁷ Burkhart (2006), 14.

¹⁶⁸ Oprisko (2012), 79.

¹⁶⁹ Henderson Stewart (1994), 55.

bestaan van een eercode is dat volgens hem “in a given society, honor will be allocated according to certain rules.”¹⁷⁰ Die zijn ervoor het vermeederen, verhogen van persoonlijke eer en voor het verliezen of verlagen ervan. Thomas constateert net als Welsh dat eer een dwingend karakter had. De eercode binnen een eergroep bepaalde dat eer “thus functioned as a social discipline, encouraging all members of society to perform their allotted social role by holding out the incentive of collective approbation and the deterrent of disgrace.”¹⁷¹ Het verschil met een rechtstelsel brengt hij scherp tot uitdrukking. Hij stelt dat eerregels iemand dwongen om zich eerzaam te gedragen, zo niet, dan verloor iemand zijn goede naam. Daar waren geen wetten en regels voor. In Engeland, en ook de Republiek, was juist op dat terrein waarvoor geen recht bestond de kracht van eer op het persoonlijke gedrag van mensen het grootst. “The law courts prosecuted theft and manslaughter, but it was honour which outlawed cowardice, idleness, incompetence, insulting words, and behavior inappropriate to one’s sex or social status.” Straffen door iemand te beschamen hadden groot effect, net als het belonen van goed gedrag. Keith Thomas merkt op dat vanaf het einde van de zestiende eeuw het aantal rechtszaken tegen defamatie, dus eerverlaging, steeg¹⁷². Ook Roodenburg neemt vanaf het begin van de zeventiende eeuw een stijging waar van het aantal kleine eer gerelateerde rechtszaken in de Republiek, zij het op basis van weinig gegevens¹⁷³.

Henderson Stewart introduceerde het begrip *reflexive honor*: als A de eer van B betwist, dan is B’s eer aangetast, tenzij B reageert¹⁷⁴. Reflexieve eer vereist een reactie, er moet snel iets gedaan worden tegen de belediger. Vandaar, wanneer de eeraantasting publiek gebeurt, er een snelle opeenvolging van handelingen zichtbaar wordt. Tijdens de renaissance in West-Europa was reflexieve eer nauw verbonden met “the ‘point of honor’ and the duel”. Ook in de Republiek kwamen die voor¹⁷⁵. Pitt-Rivers verbindt de twee met elkaar. Het uitwisselen van eeruitingen was gereguleerd en de ultieme sanctie voor het overtreden van de regels was een duel¹⁷⁶.

Uit Taylors opmerkingen over eer, besproken in paragraaf 3.4 van hoofdstuk II, maak ik op dat hij eercode aanduidt met het woord eerretoriek, welk door ‘gewone’ mensen werd gehanteerd. In woord en gebaar maakten zij duidelijk wat hun sociale positie in bepaalde omstandigheden was. Hij verwierpt dus de idee dat er een eercode was die voor alle Castilianen in de zestiende eeuw gold. Het was geen “trap that forced early modern Spaniards to act in certain tragic and bloodthirsty ways.”, maar het was een instrument, een “tool, used

¹⁷⁰ Henderson Stewart (1994), 23.

¹⁷¹ Thomas (2009), 177.

¹⁷² Thomas (2009), 165.

¹⁷³ Keunen en Roodenburg (1992), 292, zie ook Roodenburg (1992), 371.

¹⁷⁴ Henderson Stewart (1994), 64. Bowman introduceerde de term reflexie ook, in 2006, 6.

¹⁷⁵ Het duel is net als schaking een uiting van de strijd van eer tegen eer. Het grote verschil is dat een duel behoort plaats te vinden tussen gelijken, en dat bij schaking de gelijkheid tussen partijen juist door de familie van het meisje wordt verworpen. Matthey (2005, 2012) is de deskundige in Nederland op het gebied van duels. Voor duels op een lager sociaal niveau, bijvoorbeeld als escalatie van kroegruzies: zie Deseure (2008).

¹⁷⁶ Pitt-Rivers (1968), 503-511.

equally by men and women to manage relations with their neighbors and maintain their place in the community.”¹⁷⁷ Een eercode was volgens hem niet een geheel van regels waaraan men zich moest houden, maar het kiezen van een vervolgactie uit een waaier van mogelijkheden, variërend van het toepassen van geweld tot het streven naar verzoening. En het kiezen uit deze waaier was niet alleen voorbehouden aan mannen, ook vrouwen deden dat.

In Nederland is het Conrad Gietman geweest die net als Burkhart verwijst naar een bepaalde gelaagdheid in het interpreteren van waarden, in zijn geval die van de adel in Oost-Nederland. “De eerste laag was het min of meer officiële en intellectuele vertoog waarmee de stand zijn geprivilegieerde positie duidde en rechtvaardigde. Dit discours was niet onveranderlijk: het ontwikkelde zich, paste zich aan nieuwe omstandigheden (veranderende machtsverhoudingen bijvoorbeeld) aan, riep tegenbeelden op en schiep ook ‘werkelijkheid’-in die zin dat edelen zich deze voorstellingen konden eigen maken en ernaar gaan handelen.”¹⁷⁸

Er zijn verschillen waarneembaar tussen enerzijds de “Objektsprache”, het discours en de eerretoriek, anderzijds de *code of honour*. De eercode lijkt op Burkharts derde niveau, omdat het bij een eercode gaat om regels en voorschriften en minder om discussies over de evaluatie en betekenis van eerzaam gedrag. Ik gebruik het woord *eercode* in plaats van het woord *erecode*, dat ik verbind met Burkharts tweede metaniveau van protocollen en etiquette. Een eercode lijkt statisch van karakter omdat het die regels en standaarden bevat, die te overtreden zijn en kunnen leiden tot straf of beloning. Een eercode is te reconstrueren aan de hand van het discours, van bepaalde patronen in eergedrag, van uitspraken van algemene aard die betrokkenen doen over concrete situaties, waardoor de onderliggende en impliciete regels manifest worden. Een discours is echter het dynamische proces van continu meten en wegen van de waarde van iemand in het sociale verkeer naar aanleiding van diens gedrag en houding in bepaalde concrete situaties. Een scherpe grens is, zoals uit het bovenstaande blijkt, niet altijd te trekken. Betrokkenen in eerconflicten zullen argumenten zowel uit de eercode als het discours, wetten en plakaten putten om hun gelijk te halen.

Het voert te ver om de verschillen expliciet te gaan benoemen, ze lijken op elkaar. Daarom wil ik het Duitse *Diskurs* en de Anglo-Saksische *code of honour* samenbrengen binnen één begrip, dat ik van toepassing vind voor de Republiek, namelijk het eervertoog. Het is een eernotie die nog niet eerder is gebruikt in Nederlands onderzoek¹⁷⁹. Een vertoog is, overeenkomstig de omschrijving van Gietman die ik echter ook op andere eergroepen dan de adel wil toepassen, een continu discours, een construct van samenhangende begrippen die een

¹⁷⁷ Taylor (2008), 7-8.

¹⁷⁸ Gietman (2010), 13-14.

¹⁷⁹ Grootes (2001) behandelt het gebruik van de begrippen heusheid (komt overeen met hoffelijkheid) en beleefdheid in de zeventiende eeuw in enkele literaire werken. Het zijn woorden die met name de omgang tussen gelijken duiden. Enige relatie met eer noemt hij niet. Toch gebruikt in het paragraaf *Standverschil* van zijn artikel enkele woorden uit het eervertoog, zoals achtbaarheid en grootmoedigheid.

dwingend beeld van de werkelijkheid scheppen¹⁸⁰. In een vertoog schuilt de macht om te bepalen wat ‘normaal en abnormaal’ is. Ik zie het als een set van ongeschreven regels en standaarden, waarnaar een persoon handelt in het dagelijkse verkeer met anderen, zowel gelijken als hoger geplaatsten, in bepaalde situaties. Het is een contemporaine, dynamische, permanente discussie die soms stil ligt en soms opsteekt in gevallen waarin eer een rol speelt. Ik onderscheid het eervertoog niet van de eercode, maar wel van het recht, in het besef dat overlappingsen kunnen bestaan. Met recht bedoel ik niet de wetgeving en rechtsgeleerde opvattingen over eer, maar die over schaking. Die wetten geven de sancties aan die de staat (dus in het geval van de Republiek een gewest) oplegt aan overtreders van die regels en standaarden. Dat is althans de zienswijze die ik in de casushoofdstukken V tot en met IX zal hanteren. Ik ga in paragraaf 5.3 hierop in.

In de vroegmoderne tijd bestond er in de Republiek een dwingend vertoog rond eer. Mensen lazen over eer in moraalgeschriften. Ze spraken erover of beschreven gevallen waarin eer een rol speelde in hun dagboeken of correspondentie met verwanten of kennissen. Men zag kluchten waarin een tekort aan of overdreven eergedrag te kijk werd gesteld. Het eervertoog is de wijze waarop een samenleving uitdrukking geeft aan eer, ernaar verwijst bij gebeurtenissen. Het eervertoog geeft uitleg en betekenis aan die gebeurtenissen door ze te plaatsen in een context van eer. Het eervertoog verwoordt hoe mensen moeten, ‘behoren’, te handelen en waaraan handelingen worden afgemeten. Het woord ‘behoorlijk’ betekent in contemporaine teksten dan ook niet omvangrijk of substantieel, maar conform de norm, de regel, zoals het behoort. Gebeurtenissen worden door toeschouwers of toehoorders voorzien van commentaar met begrippen uit het eervertoog. Schrijvers als Cats en Van Effen droegen bij aan het uitleggen en aanscherpen van eernoties. Mensen in de vroegmoderne tijd werden geacht zich te houden aan de eercode die vervat was in het eervertoog en gold binnen de groep waarin zij *face-to-face* verkeerden.

Woorden die tot het eervertoog behoren, deel uitmaken van het eervertoog en een positieve betekenis hebben, zijn: eren, prijzen, loven, eerlijk, behoorlijk, betamelijk, eerbaar, eerzaam, deugd, kuisheid, achting, fatsoen, roem, faam, respectabel, aanzien, reputatie, vermaardheid, merite (verdienste), loffelijk, karakter, conduite, prestige, ‘krediet hebben’, grootmoedigheid. Negatieve begrippen zijn bijvoorbeeld: schande, schaamte, blaam, beschimping, notoir (berucht), belediging (iemand ‘leed’ aandoen, *WNT*: “door woord of daad iemand kwetsen in zijne eer of zijn goeden naam”), injurie (belediging), minachting, infaam, inhabiel (niet toegestaan een openbare functie te bekleden), oneerlijk¹⁸¹, hoon, laster, smaad, kwade reuk, onkuisheid, verongelijking, eerloos, slecht (*WNT*: gering, onaanzienlijk, dom), spot en scheldwoorden als schelm, dief of hoer. Termen als accommodatie, verzoening,

¹⁸⁰ Zie voor vertoog Foucault (1976).

¹⁸¹ Van de Pol (1992), bespreekt ook enkele eerbegrippen en noemt op pagina 192 de term ‘oneerlijk leven’ uit gerechtelijke dossiers dat aan hoererij is gekoppeld en ‘oneerlijk huishouden’ aan een hoerhuis, een plaats waar werd vals gespeeld of gestolen goederen verhandeld.

satisfactie, amende of reparatie geven eerherstel aan. Het *framen* van het gedrag van de tegenstander of van het eigen gedrag kan deel uitmaken van het eervertoog.

Een eervertoog zal een regeling bevatten voor het terugkeren van hen die de code overtraden. Dat wordt 'reparatie' of eerherstel genoemd. Haase-Dubosc beschreef accommodatie, een ritueel dat in hogere kringen in het Frankrijk van de zeventiende eeuw bestond om een inbreuk op de eer te lijmen. In de Republiek kon het slachtoffer via de rechter zijn belager aanpakken door een amende te eisen, een genoegdoening bestaande uit een publieke schuldverklaring of een schadevergoeding.

Het eervertoog is essentieel voor mijn betoog, waarin ik stel dat rond schaking een eigen eervertoog bestond. Ik noem dat het schakingsvertoog en zal dat in de volgende paragraaf nader toelichten en uitwerken.

5.2 Schakingsvertoog en tegenvertoog

5.2.1 Schakingsvertoog

Als we het eervertoog koppelen aan schaking, dan zien we door de ene partij woorden gebruikt worden die duidelijk maken dat in de vroegmoderne tijd een dominant vocabulaire van uitdrukkingen bestond voor de eerverlagende en schokkende gebeurtenis van schaking. Deze uitspraken zien we terug bij juristen, dominees, priesters, families, bestuurders of rechters. In de machtsstrijd is het bijna vanzelfsprekend dat de schaker een “eerloosen roover” wordt genoemd door de familie van het meisje¹⁸². Hoe sterker de familie, de overheid of de kerk dat vertoog benadrukte en dus de aantasting van de eer van de familie beklagde, des te eerlozer werd de dader. Daarbij maakten de familie, maar ook de jongeman of het paar, gebruik van *framing*. In hun streven naar behoud van hun eer presenteerden ze de omstandigheden van een schaking op een voor hen gunstige en voor de tegenpartij ongunstige manier. Het schakingsvertoog is een uitdrukking, een onderdeel van het eervertoog. Dat verwoordde dat iedereen zich had te houden aan de gangbare eercode van de groep waarvan men deel uitmaakte of deel uit wilde maken.

Het schakingsvertoog geeft ‘de’ waarheid aan en het sloot de tegenstander, de schaker, uit. Zijn waarheid is niet van belang voor de benadeelde ouders, behalve als bevestiging van zijn criminele handel en wandel. Het schakingsvertoog is gericht tegen de schaker en zijn helpers, en beschermt de dochter, maar keert zich ook tegen haar wanneer zij blijft volhouden dat zij vrijwillig maar tegen de zin van haar ouders of familie handelt.

Er is zelfs een zienswijze die van doorgaan een ernstiger misdaad maakt dan van schaking met geweld. Volgens de achttiende-eeuwse publicist Justus van Effen (1684-1735) beging men in Frankrijk niet alleen “Maagdenroof met geweld en tegen onwilligen, maar ook *par seduction*, dat is door verleiding, tegen die geenen, die men listelyk overreed heeft om gewillig het gezach der Ouderen te ontvluchten”¹⁸³. Dat was volgens Van Effen zelfs voor de Fransen een vuile zaak “en ik verbeelde my, dat zulks al een merkelyk bewys is van de weezendlyke schandelykheid der schaakinge die hier met den naam van met elkander door te gaan gedoopt wordt.” In de Republiek werd “geweldige Maagdenroof” ten strengste gestraft, terwijl het doorgaan door de vingers gezien of liever gezegd bij gebrek aan bewijs ongestraft bleef. Van Effen vindt dat vreemd omdat “het laatste daarom in zich zelve niet min verfoejelyk dan het eerste is.” Hij is van mening dat schaking met geweld leidt tot “gruwelyke smert en ongelyk”, maar dat is verdraaglijker dan wanneer niet alleen het lichaam maar ook het hart van het kind wordt ontvreemd. Iemand die een maagd tegen haar zin schaakt, overheerst haar lichaam met zijn beestachtige lust, maar niet haar geest. “Haare ouders en ’t

¹⁸² Nationaal Archief, Den Haag, Legatie Frankrijk, 1747-1810, nummer toegang 1.02.14, inventarisnummer 521.

¹⁸³ Van Effen (1734), vertoog nummer 293, 16 augustus 1734.

maagschap blijven haar even lief en waard, ja ze zal de handen van haaren overweldiger niet ontvluchten, of ze durft zich rustig onder 't oog haarer bloedvrienden begeeven, die haar met openen armen ontvangen zullen, als aller deernis waardig, en gansch onschuldig zynde.” Van Effen onderscheidde dus binnen het schakingsvertoog de gewelddadige schaking, die de eer van het meisje onaangetast liet maar die van haar familie aantastte, van de psychische of mentale ontvoering, die zowel de eer van het meisje als van haar familie verkortte.

Het schakingsvertoog suggereert een rationeel en weloverwogen inzicht, maar het was niet meer of minder dan het appelleren aan een groter en samenhangend geheel. Het feit was ‘bewezen’ door het ongeoorloofde vertrek van de jonge vrouw. Het schakingsvertoog was een manier van beschouwen van de wereld die met velen werd gedeeld. Het verwoordde het algemene gevoel van de verwerpelijkheid van een schaking. Het schakingsvertoog had net als het eervertoog het karakter van een axioma en werd gaande gehouden, gevoed, door juristen, de wetgever, de kerk, de bestuurders, de betrokkenen en andere dominante spelers in de vroegmoderne samenleving. We zagen hiervan voorbeelden in het vorige hoofdstuk. De maatschappelijke orde werd volgens hen verstoord door een schaking. Schaking bleef gedurende de gehele onderzochte periode van 1580 tot 1795 als verwerpelijk gezien. Het schakingsvertoog was een dominant en taai discours met weinig ruimte voor nuanceren.

Welke woorden en uitdrukkingen maakten deel uit van het schakingsvertoog en gebruikten ouders of voogden? Dat waren naast de begrippen uit het eervertoog ook schaking en doorgaan zelf, waarbij we zien dat het eerste werd gekoppeld aan fysiek geweld. Wanneer in vroegmoderne dossiers sprake is van een schaker dan wordt dat woord gebruikt door de tegenpartij om de dader als zodanig zwart af te schilderen. Het tweede duidde de verleiding en bedreiging aan die de jongeman gebruikte om de dochter zogenaamd vrijwillig tot weggaan te bewegen. Er waren vele andere, soms wat exotische en verhullende synoniemen die men naast en soms door elkaar gebruikte om de daad van schaking aan te duiden. Deze omschrijvingen kwam ik ook tegen in de bronnen: ontvoeren, vluchten, wegvoeren, vervorderen, wegbrengen, heengaan, weggaan, vertrekken, roven, aufugeren (onbekende herkomst, ‘wegvluchten’), abripiëren (‘wegrukken’), equarteren (onbekende herkomst, wellicht aanduidend het ‘uit een kwartier, verblijfplaats halen’), convoyeren, ontduisteren, doorlopen, ontrapiciëren (combinatie van ont- en *raptus*), enleveren (uit het Frans: onder andere wegnemen, ontvoeren, maar ook opnemen), ontschaken, (tacite) *raptus* (stilzwijgende ontvoering). De schaker was een raptieur, een debauchant (iemand die aanzet tot desertie, een losbandig, ontuchtig en liederlijk persoon) die de dochter had geseduceerd (verleid) of geïnduceerd (aangezet) tot het verlaten van haar familie. Die voelt zich geconstringeerd, gedwongen, iets wat gezien de grote waarde die men hecht aan vrijheid veel emotie oproept. Men hanteerde voorts termen als ontering, slechte afloop, ruïne, armoede en ellende.

“Schaking van de vrouw” door Samuel van Hoogstraten uit 1648-1650. Deze ets komt uit zijn “Schoone Roseliin of, de getrouwe liefde van Panthus” (Dordrecht, 1650). Op de afbeelding is rechtsonder de spiegel van een jacht te zien. Op de dijk kijkt een vrouw toe. Ik heb geen relatie kunnen vinden tussen de afgebeelde gebeurtenis en een schaking uit de onderzochte bronnen. De afbeelding plaats ik daarom in het kader van het schakingsvertoog. Rijksmuseum, RP-P-OB-12.800.

Deze zienswijze zien we ook in woordenboeken terug. Het *Middel Nederlands Woordenboek* (MNW) definieert schaken ‘bepaaldelijk in de betekenis “ontteeren”’.¹⁸⁴ Het citeert schaken als een sterk werkwoord schaken-scheken in een rechtsregel uit het Oldambt: “wen (*wanneer*) ein suster scheeket (*zich buiten voorkennis verwijderd of ergens heen begeeft, er van doorgaat*) edder van huse unde hove to ein man buten vrenden raet in echtschop gaet, wat men haer medegeven sal.” Geweld wordt hierin niet genoemd, wel de belangrijke rol van de ‘vrenden’ of vrienden, dat wil zeggen verwanten. In feite staat hier: de aantasting van een ‘zuster’ is de aantasting van de ‘vrenden’.

“Ontschaken” wijst volgens het *MNW* meer op het ontvluchten, het er vandoor gaan van een vrouw met een man. Het omschrijft het als: “(Met een object van den persoon) *Ontrooven, ontvoeren, rooven*, vooral gezegd van eene vrouw of maagd, *met geweld ontvoeren*; ook gezegd van een minnaar, *schaken, eene maagd met of zonder hare*

¹⁸⁴ *MNT*: “schaken”, “ontschaken”, “ontschaking”.

toestemming, doch in elk geval tegen den zin harer ouders, voogden of opzieners wegvoeren; ook de door Kiliaen en Plantijn opgegeven beteekenis *onteerden, verkrachten* is in het Mnl. bekend geweest; vgl. *ontscakinge*.” Bij het lemma “ontscakinge” wordt ontschaking gezien als de schending van de vrouwelijk eer. Een “ontschaker” is volgens het *MNW* iemand die een vrouw schaakt, meestal met het bijbegrip dat hij haar onteert, verkracht. “Doorgaan” is volgens het *MNW*: Haastig of in stilte heengaan, zich wegpakken, ervandoor gaan. Interessant is ook een andere betekenis: “weglopen met”, dit is namelijk ook figuurlijk te lezen als: geheel vervuld zijn van verrukking, exaltatie, het weglopen met iets. Hier herkennen we het Franse *ravisser*. Een relatie met een vrijwillige schaking legt het *MNW* niet.

Het *Woordenboek der Nederlandse Taal* (WNT) ziet “doorgaan” als een vorm van heengaan, weggaan, een vlucht. Specifiek van gelieven, zegt een Gelderse resolutie uit 1613¹⁸⁵. Nergens verwijst het *WNT* naar vrijwilligheid van het meisje. Doorgaan kan ook net als in het *MNW* betekenen: “In den zin van: ”weglopen met”, d. i. geheel vervuld zijn met verrukking over.” Het *WNT* definieert schaking als ‘in een bepaalde toepassing op het ontvoeren van een vrouw of meisje door haar minnaar’¹⁸⁶.

Een andere, wat uitgebreidere omschrijving komt van Lambert ten Kate uit 1723. We weten niet waarop hij zijn bevindingen baseert, doch ze zijn interessant genoeg om hier weer te geven. Schaken, volgens hem verwant aan het Engelse *shake*, heeft als grondbetekenis schudden, of uitschudden, zoals rovers een slachtoffer uitschudden en ontdoen van waardevolle spullen. Vanuit het Latijn komt *rapere*, schaking in de betekenis van met geweld de eer roven. Uit het Hoogduits is bekend het woord schacheren, *lucrum capere ultra decorum*, “ziende voornaemlijk op de zulken, die een ander, terwijl hy verlegen is, boven behooren en gewoonte winst of woeker afknevelt, en van de gelegenheid zig als een roover bedient.” De oorsprong van het woord schaken is vaag, vermoedelijk Noord-Europees¹⁸⁷.

Onderdeel van het schakingsvertoog is de “Venis’ stricken”, ofwel de strop van Venus. Dat begrip is genoemd in stukken van de zaak van de dochter van Pieter Mens die in 1651 zonder dat haar vader het wist een huwelijk wilde aangaan met Cornelis Pieters¹⁸⁸. De *amour fou*, blinde verliefdheid, was de grote *Angstgegner* van een familie, zo meent Van Nierop¹⁸⁹. Verliefdheid had een verderfelijke invloed op een dochter, gevoelig als ze als zwakke vrouw geacht werd te zijn voor kwalijke verleidingen. Verliefdheid zorgde ervoor dat de zorgvuldig opgebouwde maatschappelijke machts- en eerpositie in gevaar kwam. De ouderlijke toestemming vereist voor huwelijken tussen minderjarigen kon het gevaar van ongewenste verbintenissen afwenden.

¹⁸⁵ Betreft de zaak van Elisabeth van Wijnbergen, zie hoofdstuk VI De Overrompeling.

¹⁸⁶ *WNT*: “schaking”.

¹⁸⁷ Noordegraaf ea. (2001), 692; *Etymologisch Woordenboek*: “schaken”.

¹⁸⁸ Zie voor deze casus paragraaf 5 van hoofdstuk VI De Overrompeling.

¹⁸⁹ Zie paragraaf 1.1 van hoofdstuk II.

Volgens het eervertoog waren het de ouders of voogden die absolute macht over en zeggenschap uitoefenen over hun minderjarige dochter of pupil. Die behoorde onder hun ‘opzicht’, of toezicht, in hun macht te staan. Volgens het schakingsvertoog was een schaking een activiteit die ‘buiten weten en willen’ van de ouders of voogden geschiedde.

Het handelen van een verliefde dochter werd in het schakingsvertoog benaderd als het handelen van een kind of een geesteszieke. Daar hoefde men geen rekening mee te houden. Zij verkeerde in de macht van de schaker, *in potestate raptoris*. Zij kon dus nooit een huwelijk arrangeren of ‘willen’. Zij werd in een dergelijke situatie beschouwd ‘gek van liefde’ te zijn en daarom wils- en handelingsonbekwaam. Verliefdheid werd voorgesteld als een bedreigende en kwetsbare gesteldheid, die een onschuldig meisje tot wanhoopsdaden kon voeren en de familie-eer en het voortbestaan van een familie in gevaar bracht. Ze werd geacht geen wil te hebben. In veel zaken werd het meisje door haar ouders, voogden of justitie als ‘onnozel’ of ‘slecht’: onontwikkeld, onschuldig, nog niet tot ‘de jaren des onderscheids gekomen’, aangeduid¹⁹⁰. Ze was nog een kind, niet in staat te begrijpen hoe de wereld in elkaar stak. Dat waren rechtvaardigingsgronden die moesten aangeven dat zij niet in staat zou zijn oneerlijk te handelen. Het schakingsvertoog bevatte geen uitdrukking voor het vrijwillig weggaan zonder enige druk van de jongeman. Het kende wel een zelden gebruikt woord voor de variant van schaking door een meisje van een jongen: *raptrice*. Dat wil zeggen dat zij het voortouw nam, zij de jongeman soms tegen zijn zin en zeker tegen die van zijn familie wist te overtuigen om weg te gaan.

De familie zei conform het schakingsvertoog dat zij beroofd was van hun recht om toestemming voor een huwelijk te geven. Dat de jongeman als schaker de eer van de familie en van het meisje aantastte, waarbij hij *altijd* ‘geweld’ gebruikte. Dat wil zeggen, het enkele feit dat hij de dochter had weten te verleiden tot vertrek werd als een gewelddaad opgevat, psychisch geweld tegen haar, maar vooral tegen haar familie. Zelfs wanneer zij beweerde dat zij de jongeman had bewogen haar te vergezellen, dan nog zou hij door haar familie als ‘dief’ of als schaker worden aangemerkt. Tegen diefstal van een dochter ageerde de familie met het instellen van een juridische actie wegens *spolie*, Latijn voor diefstal. We weten van Kersteman en Boey dat het ongeoorloofd weggaan op zich juridisch voldoende was om een schaking te constitueren¹⁹¹. Dat lezen we ook uit het plakkaat van 1751. Schakers hadden daartoe de misdaad voorbereid en werkten volgens een kwaad ‘dessein’, plan. De dochter, eenmaal weg en in zijn macht, moest wel gedwongen zijn tot seks. De jongeman wilde zijn wellust bevredigen, *libidinis causa*. Ze was ‘gedefloreerd’, er was *stuprum* bedreven, ongeacht of dat bewezen was. Maar het woord ‘vrouwenkragt’ of verkrachting zien we, zoals ik hierboven al aangaf, zelden terug in de casussen en maakt geen deel uit van het schakingsvertoog.

¹⁹⁰ *MNW/WNT*: “onnozel”, “slecht”.

¹⁹¹ Zie paragraaf 5.3.6 van dit hoofdstuk III.

We lezen ook geregeld het woord ‘misleiding’, een aanduiding die het onwaarachtige handelen van een eerzaam mens benadrukt en dus een directe aanval inhoudt op de persoonlijke eer.

Andere vaak geuite redeneringen verwoordden hoe het meisje ‘moest’ terugkeren naar de familie, hoe zwaar de dader gestraft moest worden. En dat de straf moest dienen als afschrikwekkend ‘exempel’. De misdaad van schaking was een misdaad tegen de openbare orde. De daad was ook een zonde, omdat daarmee het vijfde gebod ‘eert uw vader en uw moeder’, werd overtreden. Op deze wijze werd het schakingsvertoog een bron voor rechtvaardiging van de acties van de benadeelde familie. Het was een discours waarmee de eer van de betrokkenen kon worden beschermd, dan wel begrippen en woorden leverde om de eer van de tegenpartij te verkleinen.

Wanneer ouders ondanks de schande zich toch gedwongen zagen een huwelijk te accepteren, bijvoorbeeld omdat het meisje zwanger was, dan was er sprake van constringeren. In de wetgeving tegen schaking en in zaken komt dit woord geregeld voor.

Een ander onderwerp van het schakingsvertoog was het aandikken van de statuskloof met de schaker. Adriaan ten Haghuijs had ‘stijl noch functie en heeft geen beste reputatie’, lezen we in het dossier van de zaak van Johanna Catharina van Rietveld¹⁹². In andere komen we het begrip ‘inegaal’ tegen.

Met de geruchtmakende schaking van Catharina van Orlens kreeg het schakingsvertoog een extra dimensie, namelijk die van het pamflet. Vanaf 1664 verschenen diverse geschriften tegen Mortaigne en zijn wandaad. Ook in andere casussen zullen we boze ouders of op wat inkomsten beluste brooddichters tegenkomen die hun gedachten via een pamflet publiek maakten.

De woorden ‘laten schaken’ komen soms in het schakingsvertoog voor in de betekenis van een jonge vrouw die het zover had laten komen dat ze met een man buiten kennis van de familie vrijwillig en vol overtuiging, en dus niet ‘schijnwillig’, wegging. In de ogen van haar familie handelde zij zo oneerbaar, dat zij in ‘hoererie’ zou kunnen vervallen, dat wil niet zeggen dat zij een prostituee was maar seks buiten het huwelijk had¹⁹³. Alleen eerbare vrouwen konden worden geschaakt. Dat blijkt bijvoorbeeld uit wat de Vrouwe van Nieuwlandt, Anna Maria Tromp, in 1700 opmerkte over de Helmondse Sophia Alberts. Die was in dat jaar uit vrije wil weggelopen om met Johan Benetru te trouwen. Tromp zei: “Men weet wel dat het (denoterende de voornoemde Sophia) een hoertje en een dieffegge is.”¹⁹⁴ Hieruit merken we ook een ander thema uit het schakingsvertoog op: een schaker was vaak

¹⁹² Zie hoofdstuk VII De Weigering.

¹⁹³ De Witt (1749), 222, meent dat dochters die zich niets aantrekken van de mening van hun ouders “zich verlopen mochten in hoererie”. Dat zou dus kunnen gebeuren: het vervallen in losse, seksuele contacten, buiten het huwelijk.

¹⁹⁴ Sassen (1890), 42, akte 107.

niet alleen een ontvoerder, maar ook diverse andere misdrijven werden hem aangewreven omdat zijn karakter wel verdorven moest zijn.

Interessant wordt het wanneer een verzoening heeft plaatsgevonden en het paar en de ouders justitie of de soeverein moesten uitleggen wat er gebeurd was. Dan blijkt wat eerst als schaking werd gezien slechts het ‘vertrek’ te zijn geweest, afgedaan als ‘absenteren’, ‘ontwijken’, of ‘transporteren’. Of er was sprake van een ‘demarche’ of een ‘speelreis’, waarvan de betrokkenen niet beseften dat die als de misdaad schaking zou worden beschouwd. Het ritueel van verzoening, aangeduid met gratie, genade, pardon, abolitie, rappel van ban (intrekking van de veroordeling van verbanning), submissie, remissie, dispensatie of ‘purge’ (zuivering en herstel van de goede naam van iemand) markeerde de formele en publieke terugkeer van het paar, de jongeman of de jonge vrouw tot de eerder door hen verlaten eergroep. De formuleringen bewegen zich op de grens tussen schakingsvertoog en eervertoog.

Tenslotte merk ik op, dat het schakingsvertoog al te gemakkelijk wordt overgenomen door onderzoekers. In zekere zin zien we het terug bij Haks, die Cats aanhaalt om tot een onderscheid te komen tussen schakingen met geweld en het vrijwillige ‘laten schaken’. Van Nierop doet dat ook. Ik heb in paragraaf 1 van hoofdstuk II al gewezen op Amanda Pipkins *Rape in the Republic, 1609-1725: Formulating Dutch Identity* uit 2013. Zij verbindt aan het schakingsvertoog het ontstaan van de “Dutch Identity” als gevolg volgens haar van de felle weerstand tegen *rape*.

5.2.2 Tegenvertoog

Niet alleen het schakingsvertoog komt voort uit het eervertoog, ook het tegenvertoog. Met tegenvertoog bedoel ik de argumentatie om aan te tonen dat wat er gebeurd was niets met schaking van doen had. Dit tegenvertoog zien we na een verzoening tussen het paar en haar ouders, waarbij de schaking op een andere, mildere manier werd aangeduid, of zelfs niet meer besproken. We treffen het ook aan voor de verzoening. Het paar en met name de dochter proberen het dominante schakingsvertoog te omzeilen. We zien het tegenvertoog al vanaf de eerste schakingen na 1580 doorklinken in de verweren van de dochters, de jongemannen of hun raadsmanen. Zij stelden juist *niet* oneerlijk te hebben gehandeld. Vooral in de eerste decennia, maar ook later (zie Cornelia Velthuysen in 1699) verwijzen de jonge vrouwen naar wat God hen had ingegeven. Vanaf globaal het begin van de zeventiende eeuw zien we dat de dochter zich gedwongen voelde om ter bescherming van haar eer weg te gaan, waarbij zij de hulp van een jongeman vroeg. Zij gebruikte woorden uit het eervertoog en niet uit het schakingsvertoog. We zullen zien dat diverse jonge vrouwen dergelijke zinsneden lieten vastleggen waarin tot uitdrukking kwam dat zij het was, die de jongeman had aangespoord haar mee te nemen. Onderdeel daarvan was dat er geen geweld door hem was gebruikt. De formulering “laten schaken” zoals door Haks beschreven en besproken in paragraaf 1.2 van de

Inleiding, gebruikten zij niet, omdat dat ontierend zou zijn. Er was geen sprake van schijnwilligheid, zo betoogden zij, nee, zij moesten zelfs de jongeman overtuigen. We moeten wel bedenken dat dit soort uitspraken gedaan werden terwijl zij, buiten hun families, in de macht van de schaker verkeerden. Althans zo zag de familie dat ook, die dit verwoordde in het schakingsvertoog.

Het tegenvertoog, het verweer, hielp hen echter niet in een rechtszaak, ook niet om een lichtere straf te krijgen. Soms haalde het paar of de dochter, meestal via hun juridische adviseur, de jurist Hendrik Brouwer aan die in een bijzonder geval meende dat er geen strafoplegging wegens schaking mogelijk was. Die situatie speelde volgens hem wanneer beiden van dezelfde stand waren, de dochter niet was gedwongen, beiden uit liefde naar een andere locatie waren vertrokken, soms om daar met elkaar naar bed te gaan en om de ouders duidelijk te maken dat zij hun huwelijksinstemming wilden. De rechter ging niet in op deze argumentatie, ondanks het appel dat de jongeman deed op de publieke opinie. Jurriaen Everhard liet in 1689 een pamflet drukken en verspreiden om duidelijk te maken dat hij eerbaar handelde door op het verzoek van Anna van Wouw in te gaan om haar naar een veilige plaats te brengen. Het mocht niet baten. Ook het tegenvertoog van Michiel Verboom en Eva Cohen uit 1681 verscheen in pamfletvorm. Maar of dat tot het gewenste succes heeft geleid, weten we niet. Het tegenvertoog van de jurist Alexander de Muinck die beschuldigd werd van schaking, had daarentegen wel een gunstig resultaat. Deze zaken komen in de figuratiehoofdstukken aan de orde.

In het tegenvertoog komen we woorden tegen die een onhoudbare of onmenselijke situatie voor het meisje omschrijven. Maria Anna van Heukelom was in 1713 ongeveer 17 jaar. Ze gaf de volgende informatie aan de Gelderse landdag, de Staten van Gelderland en Zutphen in een verzoek om *venia aetatis*, meerderjarig te mogen worden verklaard, zodat zij kon huwen met de jongeman die met haar was weggegaan. Zij was na de dood van haar vader, een luitenant-generaal, “onder het opzicht en opvoeding van Hendrikske van Gelder geweest sijnde, van deselve op so een harde en tirannique wyse behandelt en buyten alle conversatie van fatsoenelyke menschen gehouden.”¹⁹⁵. Ze had gemerkt dat Hendrikske tegen haar wil en “genegentheit” haar trachtte uit te huwelijken, en als zij daaraan geen gehoor wilde geven, gewoon was ‘haare vele rude bejegeningen toe te voegen ende te doen uijtstaen’. Ze merkte ook dat niemand van haar bloedverwanten zich “het belang van haar heeft willen aanmaetigen”. Ze had haar gedachten laten gaan over de middelen waardoor zij “uijt dese Slavernije gereddet soude mogen worden”. Dit bracht haar ertoe zich in ondertrouw te begeven met ritmeester Philip Menthen “ende vervolgens nae een rijp overleg van saeken doen resolveren van haare vrijheidt en retraite voor eenige tijt elders te moeten zoeken”. Ze heeft zich toen op 31 juli 1713 “vrijwillig en uijt eigen beweging met haar meijt alleen en sonder toedoen van ijmand anders uijt haar huijs en buijten de stad begeven”, naar een plaats

¹⁹⁵ GA, Archiefnr. 1707 Gelderse Landdagsrecessen, 11 augustus 1713, inv.nr. 088.

waar ze veilig kon verblijven. Aldus formulerend ontweek ze woorden die zouden kunnen leiden tot het beeld dat zij was geschaakt of vrijwillig meegegaan. Zonder dat expliciet te noemen handelde ze eerzaam en beschermde ze haar eer tegen de ‘slavernij’. Menthen was een zoon van de burgemeester van Arnhem. Hij had Maria Anna van Heukelom uit haar huis vervoerd, zo klaagden haar verwanten, “niet alleen met kennis en bijstand van bijnae sijne geheele Familie, maar ook van verscheijdene andere Borgeren van die stad”. Hun klacht baatte niet, het paar huwde in februari 1714 te Rheden¹⁹⁶. De machtsbalans met haar familie was door de hulp van de familie van Philip Menten in haar voordeel uitgeslagen. ‘Tyranneke’, ‘rude’, ‘slavernij’, ‘inclinatie’ (genegenheid) zijn typische woorden voor het tegenvertoog, net als in andere casussen verwijzingen naar boze en hardvochtige vaders of voogden. Het woord ‘retraite’ wil suggereren dat het geen schaking was. We lezen ook over het ‘vergezelschappen’ of het ‘accompagneren’ waartoe de jongeman uitdrukkelijk door de jonge vrouw werd verzocht. Het paar was tenslotte een ‘eerlycke vrijagie’ aangegaan. Op de ernstige beschuldiging van ‘misleiding’, dus oneerlijk gedrag, moest een eergevoelige jongeman wel reageren.

Als een verweer niet dreigde te slagen, dan bracht men soms het argument naar voren dat de uit de ‘warme’ zuidelijke streken komende rechtsregels niet goed strookten met de noordelijke, koudbloediger aard. In 1689 geeft Jurriaen Everhards in een gedrukte verdediging tegen de beschuldiging van schaking van Anna van Wouw als argument aan dat “de strengheid van de Roomse rechten, tot inbindinge van een heeter volk geschreven, door de getempertheid van onsen landaerd sodanig is versacht, dat in ’t selve cas, naer de hedendaegse practyke, de saek ten scherpste genomen, niet dan een geldboete of een geringe correctie plaetse heeft”¹⁹⁷. Twee juristen stellen in 1750 in een advies, vermoedelijk aan een collega over de casus van een geschaakt meisje, dat de Romeinse rechten, in casu de *Lex Unica Codex* en daarvan afgeleide regelingen “niet en sijn specialijk geabrogeert (buiten rechte gesteld -rh), des niet te min alle saaken en statuten niet wel sijn te compasseren met onse Landaart”¹⁹⁸.

¹⁹⁶ GA, 0176 Retroacta Burgerlijke Stand, inv.nr. 1357, 36.

¹⁹⁷ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5359.10.

¹⁹⁸ NL-HtSA, Archiefnr. 014 Oud Rechterlijk Archief der Schepenbank, inv.nr. 113/02, ingevoegde losse brief door Ellinchuijsen en Hoyink van Papendrecht uit Den Haag., 12 oktober 1750, kopie.

5.3 Eer en recht

5.3.1 Inleiding

Ik heb in paragraaf 5.1 uitgelegd wat het verschil is tussen enerzijds het eervertoog gecombineerd met de eercode en anderzijds eer en recht. Mijn overweging om recht en met name wetgeving tegen schaking in dit hoofdstuk over eer te beschouwen, is gelegen in de definitie van eer. Eer wordt bepaald door het ‘goede gevoel’ dat anderen hebben. Eer komt voort uit het meten van de waarde van iemand. Anderen, en dan vooral degenen binnen de eergroep, bepalen of iemand juist of juist handelt, of diens gedrag eerverhogend of eerverlagend is. De eergroep kan dus bepaald gedrag straffen. Op staats- of gewestniveau zijn in de Republiek de regels en de soort bestraffing bij overtreding opgenomen in plakaten en ordonnances, die vaak weer gebaseerd zijn op het Romeinse recht. Juristen publiceerden over deze regels en de wijze van interpreteren. Deze drie rechtsbronnen (Romeins recht, plakaten en rechtsgeleerde opvattingen over schaking in relatie tot eer) komen in deze paragraaf aan de orde.

De relatie tussen eer en recht is complex. Pitt-Rivers stelt in 1968 dat in de mediterrane regio’s eer werd beschouwd als een strafuitsluitingsgrond wegens “disculpating” en “justifiable” gedrag¹⁹⁹. In het noorden zou het recht van een man om zijn eer te beschermen niet zo sterk zijn. Dan moet er materiële schade zijn om een belediging voor de rechter te brengen. Pitt-Rivers onderkent een overeenkomst tussen eer en wet: beide beogen “constancy” en “regularity”. Het verschil is echter dat eer gericht is op mensen en zich centreert rond de wil; de wet op abstracties, op principes en de mens als legale categorie. Ze zouden dus kunnen conflicteren. Daar waar de wet zwak is, komt de eercode tevoorschijn “to allocate the right to precedence and dictate the principles of conduct”. Dat gebeurt in allerlei groepen, zowel open als gesloten.

Speitkamp constateert dat eer en recht waarneembaar worden in gevallen van het benemen van vrijheid en slavernij²⁰⁰. Precies deze eernoties zien we terug in het tegenvertoog (zie 5.1). Slavernij betekent volgens hem “sozialen Tod”, het ontnemen van eer, het eerloos verklaren, dus het ontnemen van een eerpositie en van status in de samenleving of eergroep waartoe men behoort. Zo kunnen we ook verbanning opvatten: een eerstraf die iemand buiten de eergroep plaatst.

De Duitse historicus Martin Dinges introduceerde in 2004 het begrip *Justiznutzung*²⁰¹. Dat komt neer op de keuzemogelijkheden die een vroegmodern individu had om zijn gelijk te halen. Naar de rechter gaan was slechts één ervan. Het werd vaak gebruikt als laatste middel, de opponent te dwingen om buiten de rechter om tot een vergelijk te komen. Een van de

¹⁹⁹ Pitt-Rivers (1968), 503-511.

²⁰⁰ Speitkamp (2010), 19.

²⁰¹ Dinges (2004), 160.

manieren om conflicten op te lossen was wat we nu mediatie zouden noemen. In de Republiek speelden de buurtmeesters en de kerkenraden hierbij een rol²⁰². Deze aanpak gold voornamelijk voor buurten en dorpen, waarin eerkwesties hoog konden oplopen en een snelle oplossing vergden. Vooral personen die een goede reputatie hadden konden door anderen van echt of vermeend wangedrag worden beschuldigd. Roodenburg beschreef dit in 1992 en haalt Peter Burke aan, die het bestaan van een ‘traditionele’ aanpak waarbij de overtreder te schande werd gezet door de eigen gemeenschap onderscheidt van een opkomend, door de staat gecontroleerd rechtssysteem dat strafe. Maar zo ging het niet in de Republiek, zo betoogt Roodenburg, die juist een groeiende gang naar een formele, weliswaar lagere rechter constateert. De hogere rechters, dus die van rechtscolleges als het Hof van Holland, werden door deze lagere rechters ontlast. Er was dus geen sprake van twee rechtssystemen naast elkaar, maar van een verdere deling van de functie van rechtspraak. De zaken waarbij grof geweld werd gebruikt, overheidsfunctionarissen of vooraanstaande lieden in het geding waren, kwamen voor de schepenbanken en hogere instanties.

De meest recente publicatie over recht en eer dateert van 2014²⁰³. Ook daarin wordt opgemerkt dat eer als verklaring voor een conflict tot nu toe niet aan de orde is geweest²⁰⁴.

5.3.2 Romeins recht

In veel casussen wordt verwezen naar de *Lex Unica Codex* uit 528 van de Romeinse keizer Justinianus (482-565). Het onderdeel boek negen, paragraaf 13, bevat de rechtsregels *de raptu virginum de seu viduarum nec non sanctimonialum*: het ontvoeren van maagden, weduwen en religieuze vrouwen²⁰⁵. Justinianus definieerde *raptus* zo: “Vandaar noemt men het schaking, zo vaak als een eerbare vrouw of maagd uit wellust met geweld weggevoerd wordt of met geweld overweldigd wordt”²⁰⁶. Niet alleen geweld maakte een schaking, ook haar schijnbare ‘vrijwillige’ deelname: “Maar er worden meisjes geschaakt, tegen hun zin of met hun instemming”²⁰⁷. Er is sprake van schaking wanneer de dochter met valse listen wordt verleid tot het verlaten van haar ouderlijk huis: “Omdat juist de wil van vrouwen wordt verleid door de listen van een waardeloze vent, die een schaking voorbereidt. Behalve als hij haar ertoe gebracht heeft, behalve als hij haar met weerzinwekkende kunstgrepen bedrogen heeft, zal de

²⁰² Roodenburg (1992), 368-371.

²⁰³ Cools, H, M. van Croesen en J. Pollman red. *Het Gelijk van de Gouden Eeuw. Recht, onrecht en reputatie in de vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum 2014).

²⁰⁴ Swart, E. “‘Man tegens man’. Eer en recht in het conflict van Filips van Hohenlohe en Maria van Nassau tegen Maurits van Nassau, ca 1584-1606”, in Cools, H, M. van Croesen en J. Pollman red. *Het Gelijk van de Gouden Eeuw. Recht, onrecht en reputatie in de vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum 2014), 35. Voor de uitleg van eer gebruikt hij de indeling van de Amerikaanse historicus Brian Sandberg voor de vroegmoderne Franse krijgsadel. Die onderscheidt eer in kwaliteit, godvruchtigheid, voorrang en reputatie.

²⁰⁵ Zie voor de Latijnse tekst: <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/codex9.shtml>.

²⁰⁶ “*Hinc raptum dicunt, quoties honesta mulier aut virgo vi abducitur libidinis causa, aut per vim opprimitur*”.

²⁰⁷ “*Sed suive nolentibus suive volentibus puellis raptus committatur*”.

wil van haar er niet toe leiden dat ze zich overlevert aan zo'n grote schande"²⁰⁸. De mogelijkheid van een weloverwogen besluit van een vrouw om buiten haar familie om een huwelijk aan te gaan en daarom met haar geliefde te vertrekken, was dus ondenkbaar vanwege de schande die zij de familie aandeed. *Raptus* ontstond uit beide situaties: verleiding en geweld. Schaking wordt dan *raptus cum abductio*, roof met wegvoering. Die wegvoering is essentieel voor schaking. De misdaad *crimen raptus* kon volgens Justinianus alleen een eerbare vrouw betreffen. Justinianus zag in de *raptus* de krenking van de eer van de familie, wanneer de geschaakte *honestas* was. Dus een oneerbare vrouw kon wel geschaakt worden, maar deze handeling werd niet als een misdaad of strafbaar beschouwd. Dit is cruciaal, want deze Romeinsrechtelijke redenering gold net als andere klassieke rechtsregels ook voor de vroegmoderne tijd.

Raptus kon volgens het Romeinse recht ontstaan wanneer degenen die gezag over haar uitoefenen, niet instemden met haar partnerkeuze. In Justinianus' tijd waren die gezagsdragers ouders, bloedverwanten, opvoeders of voogden, beschermheren, heren en echtgenoten²⁰⁹. In het geval van een jonge, minderjarige vrouw was de wegvoering met haar wil een *raptus in parentes*, een misdrijf tegen de ouders²¹⁰. Uit deze redenering kunnen we afleiden dat haar wensen omtrent haar huwelijkspartner er niet toe deden. Haar eer was de eer van de familie. Haar rol was het bestendigen en vermeerderen van de familie-eer. Als haar keuze voor een partner overeenstemde met die van haar familie, dan was er niets aan de hand. Verschilde die, dan kon een probleem ontstaan.

Volgens de *Lex Unica Codex* moesten alle ontvoerders de doodstraf krijgen en hun vermogens geconfisqueerd worden. Gingen de ouders toch akkoord met het huwelijk, dan dreigde hen *deportatio* en verlies van hun eigen vermogen. Ze werden dan beschouwd als medeplichtige. Zo zwaar achtte men toen de inbreuk op de openbare orde. De straffen voor de ontvoerder golden ook voor iedereen die hem bij de daad hielp, ongeacht geslacht²¹¹. Justinianus verbood een huwelijk tussen *raptor* en *rapta* omdat dat inging tegen de openbare

²⁰⁸ "Quia hoc ipsum velle mulierum ab insidiis nequissimi hominis, qui meditatur rapinam, inducitur, nisi etenim eam sollicitaverit, nisi odiosis artibus circumvenierit, non faciet eam velle sese in tantum dedecus prodere".

²⁰⁹ "Parentes, consanguineos, tutores vel curatores, patronos, dominos, maritos".

²¹⁰ Carp (1881), 11. Zijn proefschrift uit 1881 gaat over het Romeins recht, de Code Penal en de negentiende-eeuwse wetgeving, maar bevat niets over de vroegmoderne tijd. Vóór hem waren in de eerste helft van de achttiende eeuw al enkele juristen gepromoveerd op onderwerpen die gerelateerd zijn aan *raptus*, zoals Ellinchuijsen en Steven Harpertsz de Groulard, de vader van Jacoba Adriana. de Groulard. Harrington (1995), 173, constateert voor het Heilige Roomse Rijk in de middeleeuwen dat lokale regelgeving huwelijken van minderjarigen zonder ouderlijke toestemming beschouwden als "a kind of rape (*raptus in parentes*), comparable with the *Frauenraub* of Germanic times." Hoewel deze huwelijken niet ongeldig waren, konden ze wel worden bestraft door overdracht van vermogen naar de jongeman of rechtsgang voor het paar tegen dergelijke acties van de vader te blokkeren. Harrington voegt er aan toe: "Only the true love match, oblivious to disinheritance or other negative consequences, could ignore the necessity of parental approval for a secure marriage."

²¹¹ Helpers kunnen rekenen op dezelfde straf als de dader: "Ceteros autem omnes, qui conscii et ministri huiusmodi criminis reperti et convicti fuerint vel eos susceperint vel quacumque opem eis intulerint, sive masculi sive feminae sunt, cuiuscumque condicionis vel gradus vel dignitatis, poenae tantummodo capitali subicimus, ut huic poenae omnes subiaceant, sive volentibus sive nolentibus virginibus seu aliis mulieribus tale facinus fuerit perpetratum".

orde. Er was geen strafvermindering mogelijk wanneer het de ontvoerder niet om ontucht was te doen. De *castitas*, de kuisheid van de eerbare vrouwspersoon, werd namelijk door het wegvoeren op zich al aangetast, omdat zij buiten wil en weten van haar familie in de macht van de dader verkeerde.

De opvattingen van Justinianus zullen we in de volgende hoofdstukken geregeld tegenkomen bij rechtszaken. Advocaten van het paar betoogden dat de omstandigheden van de schaking niet passen binnen de Romeinsrechtelijke opvattingen. De aanklagers en rechters daarentegen hanteren soms een soort checklist waarop de voorwaarden waaraan volgens het Romeinse recht een *raptus* of schaking moest voldoen, werden afgevinkt.

5.3.3 Gereformeerde opvatting

De gereformeerde predikant David Knibbe (1639-1710) behandelde in zijn veelgelezen leerboek over de Heidelbergse catechismus de 41^e zondag wanneer een tekst over ontvoering wordt gepredikt²¹². Op de vraag wat *rapt* of ontvoering is, moet geantwoord worden: Wanneer iemand een ongetrouwde, een vrijster of weduwe met geweld ontvoert om daarmee zijn “vuyle lusten” te doen en de voogden en ouders zo te dwingen om met haar te trouwen. Dit was een zonde, want in de eerste plaats was het een soort mensendiefferij, verboden volgens Gods Woord, Exodus 21:16. Ten tweede kwam het voort uit vuile lust, ten derde was het onrechtvaardig tegenover de ouders of voogden, ten vierde moesten volgens Justinianus de rover en zijn helpers met de dood gestraft worden en mocht de familie de rover, op heterdaad betrapt, doden, ten vijfde, als de vrouw zelf mee wilde, dan werd de straf niet minder, omdat het “niet te vermoeden is, dat soo een haer soude laeten vervoeren”. Het was ondenkbaar, in mijn terminologie oneerlijk, oneerbaar, en volgens Knibbe dus zondig, wanneer zij bewust en vrij, buiten haar familie om, zou kiezen voor het meegaan, zich zou ‘laten schaken’ in de woorden van Haks.

Predikant Petrus Curtenius (1716-1789) voegde hier later nog aan toe dat schaking gelijk stond met mensenroof en “duidelijk in Gods Woord verboden is”²¹³. Het was tevens een “snoode onrechtvaardigheid”, want het recht op de dochter van ouders of voogden werd gekrenkt en benadeeld. Een dochter had namelijk “zoo lang zelve geen magt over haar eigen lichaam”. De straf voor het weglopen en schaken door lidmaten was de censuur, het hen ontzeggen van de avondmaalsviering. Het paar moest voor de kerkenraad uitleggen wat er was gebeurd. Voor de gemeente dienden zij hun schuld te bekennen en om vergeving te vragen.

Het vijfde gebod schrijft voor: Eert uw vader en uw moeder. In het midden van de achttiende eeuw kwam naar aanleiding van een schaking de spanning naar voren tussen enerzijds de opvattingen hierover van de gereformeerde kerk en anderzijds de wetten van de

²¹² Knibbe (1713), 661- 662.

²¹³ Broes (1792), 12 ev.

‘politieke overheid’. Het is moeilijk in te schatten welke effecten dit conflict tussen religieuze en seculiere eeropvattingen teweeg hebben gebracht in de Republiek. In een openlijke pamflettenstrijd uit de jaren 1748-1749 betoogde de predikant Abdias Velingius (1721-1803) dat hij op een volkomen eerlijke en wettige wijze, hoewel tegen de zin van haar moeder met zijn meerderjarige vrouw nabij Kleef was gehuwd, terwijl predikant Cornelis de Witt (1695-1771) stelde dat hij het vijfde gebod had overtreden²¹⁴. Die vond dat een clandestien huwelijk, buiten weten van ouders in het buitenland gesloten, een schandelijke en onbetamelijke misdaad was en dus gecensureerd zou moeten worden. Het vijfde gebod gold volgens hem altijd, ongeacht de leeftijd van de kinderen en dat die zich daaraan, en dus aan hun ouders hebben te onderwerpen. Kinderen zijn daartoe in hun geweten verbonden om hun “Eer, liefde en trouw en gehoorzaamheid” aan de ouders te “verzeegelen”. Deze zaak behandel ik uitgebreid in hoofdstuk IV De Ontdekking.

Voor schakingen was nog een aspect van belang. Paren die wilden huwen in een andere plaats dan hun woonplaats moesten een attestatie overleggen van de predikant of secretaris van de kerkenraad van hun woonplaats²¹⁵. Dat had tot gevolg dat een paar wel naar een asielpaats of naar het buitenland moest gaan om te huwen om aan ontdekking te ontkomen. In de casussen van de dochter van Pieter Mens uit 1651 en van Catharina de Voocht uit 1659 zien we dat het paar dat niet deed. Het opvragen van de attestaties zorgde ervoor dat de ouders ingelicht werden over zijn verblijfplaats. Die protesteerden vervolgens tegen het voorgenomen huwelijk²¹⁶. Andersom konden de kerkenraden een attestatie weigeren aan paren die waren weggelopen²¹⁷.

5.3.4 Plakkaten in het gewest Holland

In Holland werd op 1 april 1580 de *Politieke Ordonnantie* gepubliceerd. Het was de eerste belangrijke seculiere huwelijksregelgeving. Het was blijkens de inleidende tekst noodzakelijk om een einde te maken aan alle onduidelijkheden en misbruiken met als doel herstel van de rust en welvaart zoals God wenst.²¹⁸ Dat verwijst naar de maatschappelijke orde, van God gegeven, waaraan de mens zich heeft te onderwerpen. Het verstoren van die vrede werd dus bestraft. In artikel 3 staan de vereisten voor een geldig huwelijk. Het paar moet voor magistraat of dominee van de woonplaats verschijnen en het voorgenomen huwelijk moet publiekelijk aangekondigd worden vanaf kansel, raadhuis of rechthuis op de drie zondagen of marktdagen voorafgaande aan de geplande trouwdag: de huwelijksgeboden. De verzoekers

²¹⁴ P.v.d. A. (1748); De Witt (1749).

²¹⁵ Artikel 11 van het *Echt-Reglement* van 1656 formuleert dat zo: “t Welck oock sal gevolgt worden, indien een van beyden in andere Plaetsen onder desen State ghehoorende woonachtigh is, ofte lest een Jaer ende ses weecken gewoont sal hebben. Ende sullen extracten vande gedane inschryvinge debit  moeten werden vertoont ende overgelevert, geautheniseert zijnde met de hant vande Secretaris ofte Predicanten respectieve, daer de inschryvinge gedaen is, om alle bedrogh te betervoor te kome”.

²¹⁶ Zie voor de beschrijving van deze zaken hoofdstuk VI De Overrompeling.

²¹⁷ Van Meeteren (2006), 125, 142.

²¹⁸ [Http://nl.wikisource.org/wiki/Politieke_Ordonnantie_van_de_Staten_van_Holland](http://nl.wikisource.org/wiki/Politieke_Ordonnantie_van_de_Staten_van_Holland).

mogen geen aankondigingen laten doen als de jonge vrouw jonger dan 20 en de jongeman jonger dan 25 is en ouderlijke toestemming ontbreekt. Als het paar ouder is en een van hun beider ouders toch bezwaren heeft, dan dient deze voorafgaande aan de eerste proclamatie binnen veertien dagen te reageren op een verzoek van magistraat of de dominee om zich nader te verklaren. Komt men niet, dan gaan de geboden door. Komt men wel en de bezwaren worden gegrond bevonden, dan kan de procedure niet doorgaan en zullen de schepenen zich over de zaak buigen. Is alles in orde bevonden, dan kan het huwelijk plaats vinden voor magistraat of dominee volgens nadere bepalingen. Deze verordening spreekt alleen van ouders en niet van voogden; dat is nog eens bevestigd in een plakkaat in 1646²¹⁹. Nieuw was het artikel 13, dat verklaart dat alle huwelijken die niet op de voorgeschreven wijze gesloten zijn, van “nul ende onweerden” zijn, alsof die nooit hebben bestaan²²⁰. De regels en straffen vastgelegd in het *Eeuwig Edict* van 1540 blijven van kracht, zegt artikel 13. Volgens artikel 18 ook het Romeinse recht en dus de mogelijkheid om de doodstraf op te leggen: “in vigore te blijven alle de straffen ende penen in de keyserlijke ende beschreven rechten gestatueert tegens alle crimen van ontschaecken, ontvueren ende bloetschenden ende dierghelijcke ghequalificeerde hoereryen”²²¹. Voor een geldig huwelijk waren proclamaties nodig om de gemeenschap op de hoogte te stellen van een voorgenomen echtverbintenis. Een huwelijk kon nooit buiten weten van anderen tussen twee mensen tot stand komen. In feite zegt de *Politieke Ordonnantie* dat er zware straffen blijven bestaan tegen alle afwijkingen op deze huwelijksprocedure. Dat betekent dus ook dat naast de bestraffing van schaking een huwelijk daaruit voortkomend vernietigd kon worden. Van ‘doorgaan’ wordt niets vermeld, waaruit ik opmaak dat het ‘vrijwillig meegaan’ tegen de zin van de ouders niet als afzonderlijke misdaad of overtreding werd beschouwd of als vallend binnen de termen van deze ordonnantie werd geacht.

Naast wet- en regelgeving nam de gewestelijke magistraat ook de vervolging op zich van overtreders van de regels²²². Om de zaken goed af te handelen werden door diverse stadsbesturen uit hun midden speciale commissarissen voor de huwelijks zaken benoemd en voorzien van reglementen, zoals in 1604 in Amsterdam.

Maar blijkbaar was deze regelgeving niet voldoende. Diverse lokale bestuurders klaagden bij de Staten van Holland over de “veele ende verscheijden poincten ende groove sonden, iegenwoordelick alomme in swanck”. Het Hof van Holland had op verzoek van de Staten op 22 november 1625 een advies opgesteld²²³. Daarin noemde het die misstanden, waaronder in het bijzonder de vraag “met wat peijnen behooren gestraft te werden, de geene die een getroude off ongehuwede vroupersoon, haer man, ouders, off voochden ontvoert, met

²¹⁹ Scheltus (1770), 808.

²²⁰ Van Apeldoorn (1925), 88.

²²¹ Schorer ea. (1777), 90-91 inzake de denkbeelden van Hugo de Groot over onterving.

²²² Van der Heijden (1998), 301.

²²³ Zie het advies van het Hof van Holland aan de Staten van Holland geschreven, in: Nationaal Archief, Den Haag, Staten van Holland, nummer toegang 3.01.04.01, inventarisnummer 1252aa.

desselffs persoon wille off onwille.” Het Hof constateerde ook dat in de *Politieke Ordonnantie* voogden of naaste bloedverwanten niet worden genoemd, wanneer de ouders zijn overleden, als degene die toestemming moeten geven in geval van minderjarigheid van hun pupil. Het Hof verzocht dit op deze wijze in de *Politieke Ordonnantie* te corrigeren. Over ontvoeringen merkt het Hof op dat die meermalen zijn gepleegd zonder dat iemand daarvoor is gestraft, zonder overigens deze constatering te onderbouwen. Die straf bleek voor het merendeel van de inwoners onbekend. Daarom wilde het de bepaling laten opnemen dat wie een vrouw wegvoert bij haar man, ouders of voogden, al dan niet met haar wil, “gestraft sal werden metter doot, ende alle sijne goederen geconfisqueert. Ende off het gebeurde, t’sij door voorvluchticheijt van den ontvoerder off anderssints, dat d’selve peijne jegens hem niet en conde werden geexecuteert, ende dat hij geduijrende sijn absentie mette selve vrouwe quame te trouwen, dat deselve trouwe voor geen wettich houwelick sal gehouden werden, noch eenig effect vandien hebben, al waer’t dat de ouders off voochden daerinne naemaels consenteerden.” Iedereen die van de ontvoering weet en met raad en daad helpt, moet gestraft worden met geseling, verbanning voor vijftig jaar en confiscatie van driekwart van zijn goederen. De adviezen werden niet door de Staten overgenomen²²⁴.

Dit advies strookt met de Romeinsrechtelijke opvattingen die hierboven in paragraaf 5.3.2 staan en laat zien dat er geen onderscheid wordt gemaakt tussen schaking en doorgaan. Het gaat juist om het wegvoeren uit de macht van man, ouders of voogden, dat was het strafbare. Waarom de Staten nu hierover niet tot een besluit kwamen, is onduidelijk.

Uit de opvattingen van Brouwer, Van Leeuwen en anderen, vooral de advocaten van de schakers, blijkt dat er naast schaking (met fysiek geweld) en doorgaan (met psychisch geweld) een derde type herkend werd, namelijk de schaking die zonder geweld, dreigementen, dwang, verlokkingen, verleidingen, smekingen, ‘dolle desseinen’ of kwade voornemens plaats vond. De wetgever in Holland zag zich na lang aarzelen gedwongen om tegen deze vorm, steeds vaker ‘weglopen’ geheten, op te treden. Daartoe werd na jaren van voorbereiding in 1751 een plakkaat uitgevaardigd dat het karakter lijkt te hebben van een laatste en ultieme poging om schakingen onder welk mom dan ook streng te bestraffen²²⁵. Haks²²⁶ suggereert dat het plakkaat van 1751 te maken heeft gehad met de geruchtmakende zaak uit 1750 van het weglopen van Maria Petronella Victor met de graaf van Todtleben²²⁷. Misschien bracht deze daad de totstandkoming in een stroomversnelling. Het plakkaat zelf was echter niet van toepassing op de graaf, zo stelt de Amsterdamse gemeentearchivaris N. de Roever²²⁸. Waarom

²²⁴ Veenendaal-Barth (1987): “*Vrijdag 4 december 1626 voornoen*: 2489. M.K. 24e point: omme aff te doen de correctiën van de ordonnantie opte houwelijcxen zaecken. Edelen: fiat. Dort excuseert crimen raptus als naederhandt de houwelijcken geaccordeert worden. Amsterdam: blijven bij ordre ende straffe van overspel examineren, hoereers oock te onderscheyden, te letten opte minder- off meerderjaricheyt. Rotterdam: overspel bannissement 12 jaeren ende 200 raptus schavoth. Arrest: in besogne.” (2285, 2680).

²²⁵ Fockema Andreae (1888), 160, noemt dit plakkaat “eene uitvoerige en strenge resolutie”.

²²⁶ Haks (1982), 128.

²²⁷ De Roever (1888), 3 ev.

²²⁸ De Roever (1888), 44.

legt hij niet uit. Vermoedelijk was dit omdat het feit plaats vond voordat het plakkaat van kracht werd. De wegvoering van Maria Victor bespreek ik in het hoofdstuk VI De Overrompeling.

Maar de Staten van Holland bespraken al in 1663 de in 1650 en 1659 te Utrecht afgekondigde wetgeving inzake ontvoeringen en doorgaan van ongetrouwde jongelui. Ze benoemden een commissie om te bekijken of er niet zo'n plakkaat voor Holland zou moeten komen²²⁹. Brouwer bespreekt in 1664 deze materie²³⁰. Hij vindt dat de *Provisionele Interdictie*, een voorlopig verbod opgesteld door het Hof van Holland tegen de van het voornemen van schaking verdachte Jacob Overheul al voldoende aanknopingspunten gaf en een speciaal plakkaat niet beslist noodzakelijk was²³¹. Deze *Interdictie* bevatte in de kern al wat er in 1751 door de Staten werd bepaald.

De jurist Sybrandus Fockema Andreae (1844-1921) schetste in 1881 de aanloop naar het plakkaat van 1751²³². De naleving van artikel 3 van de *Politieke Ordonnantie* uit 1580 inzake de huwelijksvereisten bleek moeilijk. “De liefde zoekt listen en deed dit ook in de 18^e eeuw.” Kinderen liepen weg en wendden vervolgens de voldongen feiten, *faits accomplis*, dat wil zeggen zwangerschap of een elders al gesloten huwelijk, aan als middelen om de vereiste toestemming te eisen²³³. Daartegen bestond eigenlijk al artikel 17 van het *Eeuwig Edict* uit 1540, dat in artikel 13 van de *Politieke Ordonnantie* was opgenomen, maar dat bleek een onvoldoende waarborg. Want die gold voor de situatie dat toestemming niet of eerst na het huwelijk was verkregen. De *Politieke Ordonnantie* bepaalde dat een huwelijk pas tot stand kwam door solemnisatie en om die af te dwingen liepen ze weg. Fockema stelt ook dat de sancties van 1540 onvoldoende waren. Een paar huwde of verbleef elders en kwam pas terug als de ouders in het huwelijk toestemden. Overigens kwam dit volgens Hans Ankum niet vaak voor, juist vanwege de nieuwe wetgeving. Ankum constateert dat minderjarigen wegliepen van hun voogden, wier consent overigens niet was voorgeschreven in Holland behalve in enkele steden²³⁴. Jongeren gingen naar Vianen, Culemborg of Leerdam om een volgens Hollands recht ongeldig huwelijk te sluiten of gingen tijdelijk daar leven²³⁵. Daar werd niet gevraagd om attestaties uit hun woonplaats. Ouders of voogden en de overheid zagen het verblijf in een asielpaats als een vorm van chantage die men wilde bevechten met nieuwe regelgeving. Het paar liet de ouders weten niet terug te keren als ze niet hun huwelijk ratificeerden of vooraf schriftelijk toestemming voor een huwelijk gaven. Deze *chantage à la*

²²⁹ NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 96, vrijdag 28 september 1663.

²³⁰ Warmelo (1967), Deel II, 83.

²³¹ Zie hoofdstuk V De Ontdekking, paragraaf 7.

²³² Fockema Andreae (1888), 159.

²³³ Hoewel Fockema dat niet noemt past de door het paar aangebrachte schande en ereverlaging aan de ouders van het meisje conform mijn betoog in het rijtje van ‘voldongen feiten’.

²³⁴ Ankum (1978), 239 ev; citaat staat op 241.

²³⁵ In de asielpaats Culemborg werd de reden van hun verblijf en dus van het betalen van het niet malse ‘entreegeld’ misschien wat eufemistisch maar niet onjuist omschreven als “bevordering van trouwe”, welke omschrijving de eerlijkheid, de eerbaarheid van het paar onderstreepte. Zie ook Gijswijt-Hofstra (1984).

Vianaise werd nog eens versterkt door mogelijke zwangerschap²³⁶. Dat noemt Ankum naar Fockema een *fait accompli*²³⁷. Dit voorbeeld van machtsvervlechting trachtte men dus te pareren met een nieuw plakkaat. Ik zie deze chantage, dit dreigen met schande, als erehandel van het paar. Dat had alleen dit wapen om haar ouders tot inkeer te dwingen.

In 1742 vroeg het Hof aan de Staten van Holland om een plakkaat te maken tegen het ‘doorgaan’²³⁸. Recentelijk hadden zich twee gevallen voorgedaan in strijd met de “pligten van onderhoorigheid van Kinderen ontrent der selver Ouders, die bij God Almagtig soo dierbaar aan haar zyn aanbevoelen”. Dochters waren op clandestiene wijze en buiten kennis van hun ouders of voogden heen gegaan met mannen. Hun wachtte door de “intrigues en sinistre mesnées” van de jongemannen onherstelbare ruïne. Hun ouders en voogden waren in grote “afflictie” geraakt. Tervoorkoming van verdere rampspoed werden ze gedwongen zulke onbehoorlijke verlovings met een huwelijk te bekrachtigen. Het exces werd verergerd doordat dochters van zeer fatsoenlijke en notabele families weggingen met mannen van het “alderslegste soort, en conditie”. Dat het Hof zich zorgen maakte, zien we terug in de zaak van Judith Douglas en Harmannus Hoising uit 1745. Het Hof had al enkele jaren geleden gevraagd om een nieuwe landswet, maar aangezien die nog niet van kracht was, gold gewoon het Roomse recht²³⁹. Een reden voor de zorg van het Hof zien we terug in de opmerking van de procureur-generaal dat, nu zo veel gevallen “ongeremarqueerd” passeerden, die van Hermannus Hoising nu niet opeens streng kon worden aangepakt. Maar potentiële daders moeten worden afgeschrikt, want Hoising had buiten alle tegenspraak en volgens eigen bekentenis het gezag, de eer dus, van het Hof aangetast en “gevilipendeerd”.²⁴⁰

Het Hof wilde dat de Staten een plakkaat zouden vaststellen, te vergelijken met dat van Utrecht uit 1650 en de nadere uitleg ervan vastgelegd in de Utrechtse “ordonnantie decisoir” van 1659. Omdat deze zaken voor het grootste gedeelte gebeurden *spe lucri captandi*, in de hoop ‘winst’ te behalen, gaf het Hof de Staten in overweging de daders zo te straffen dat ze nooit enige voordelen uit de bezittingen en aankomende bezittingen van het meisje zullen genieten, ook al zouden de ouders of voogden naderhand met hun huwelijk instemmen. Ouders die dit soort onbetamelijke verlovings tot een huwelijk lieten komen, moesten ontmoedigd worden met de sanctie van deportatie. De straffen moesten ook gelden voor dochters en vrouwen die mannen, die onder gezag staan van ouders of voogden, ontvoerden.

²³⁶ Vrij naar Ankum (1978), 242, die een dergelijk huwelijk “à la Vianaise” noemt en in de daaropvolgende zin het woord chantage gebruikt.

²³⁷ Ankum (1978), 242; daar noemt hij het *fait accompli*, dat bij Fockema Andreae (1881), 160, heet: “voldongen feiten”. Dat meervoud wijst dus niet alleen op zwangerschap, maar ook naar mijn mening op de schande van het weg zijn.

²³⁸ Nationaal Archief, Den Haag., Familiearchief Van Slingelandt-De Vrij Temminck, nummer toegang 3.20.52, inventarisnummer 352.

²³⁹ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5452.

²⁴⁰ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5452.

Het opstellen van het nieuwe plakkaat werd met belangstelling door juristen gevolgd. Dat blijkt uit een brief van François Ellinchuijsen en Reinier Bernardus Hoyneck van Papendrecht van 12 oktober 1750. Deze brief heb ik in kopievorm aangetroffen in het dossier van de schaking van Jacoba de Groulard door Frederik Scheijdt uit 1757²⁴¹. Zij antwoorden op een vraag van Johan van Heijst, vader van de minderjarige Maria, nadat deze was verdwenen met Wouter Olifiers, of er sprake was van *raptus*, zodat deze nooit met zijn dochter zou mogen trouwen. De advocaten stellen dat er inderdaad sprake moet zijn van *raptus* als zij het Roomse recht volgen: *sive nolentibus, sive volentibus* en dus met de dood strafbaar. Maar, zo vervolgen zij, deze wet is dan wel niet afgeschaft in de Republiek, ze past niet bij onze landsaard. Ze halen een zaak aan van enige tijd terug die voor het Hof van Holland speelde, waarbij een dochter, “met een Jongman doorgestaan sijnde, zelfs dien raptor is gepermitteert geworden met dat meijse te mogen trouwen”, na betaling van een boete. Ik weet niet om welke zaak het gaat. Het Hof had om deze en andere redenen, zo schrijven zij, een verzoek aan de Staten gericht om aan dergelijke “onbesonne ondernemingen” paal en perk te stellen. Maar de Staten hadden nog geen besluit genomen. Daarom achtten juristen de kans op succes gering om te beletten dat Olifiers “met Maria van Heijst op fundament van de gepretendeerde gedane schakinge niet en soude vermogen te trouwen.” Daarbij kwam nog de overweging dat Olifiers door “Juffrouw van Heijst speciaal was versogt, en gebeden om met haar te willen meede gaan”²⁴². In de bovengenoemde brief van Hof aan Staten was opgenomen dat “bij reciprocatie” ook dochters en vrouwen die “eenige manspersoonen sonder onderscheid van Jaaren hebbende ouders of staande onder voogden tot het gunt voorseid is soudén koomen te induceren.” Met andere woorden, Maria zou weleens als schaakster kunnen worden berecht. De beide juristen wezen een actie af.

In december 1750 kwamen de vertegenwoordigers van de Hollandse ridderschap en steden bijeen in een zogeheten Besogne om het Hof opdracht te geven een concept voor een plakkaat op te stellen. Daarna volgde enkele zittingen om commentaar te leveren op de versies. Zo wilde het Besogne alle mogelijkheden van materieel voordeel afsnijden, zodat er geen enkele financiële motivatie kon bestaan om weg te lopen. De Staten poogden alle gaten te dichten. Men beoogde de grote smart die aan familieleden werd aangedaan, te repareren.

Het laatste Besogne werd gehouden op 23 februari 1751 in aanwezigheid van de stadhouder. Men discussieerde verder over de mate en vorm van de straf. Delft had een afwijkend standpunt: “Wij zijn gelast te adviseeren, dat het aen de Heeren onse committenten voorkomt, dat door een placæet het oogmerk, om het weg loopen voor te komen, niet zal werden bereijkt. Door het placæet kan de liefde van Jonge luijden niet werden uijtgedooft & zulks het weggaen niet werden voorgekomen. De ouders zullen noijt anders zeggen, als dat haer kint & bijzonder haer Dogter met haar wil is weggegaan. Het placæet zou weg nemen de

²⁴¹ NL-HtSA, Archiefnr. 014 Oud Rechterlijk Archief der Schepenbank, inv.nr. 112/3.

²⁴² Zie ook BHIC, Archiefnr. 19 Raad van Brabant, inv.nr. 788.3602 (1752).

gehoorsaamheid van de kinderen der weggeloopene tegens haere ouders. Dus het concept placacet niet te arresteren.” Toch gebeurde dat op 25 februari 1751.

De officiële titel van het plakkaat luidt: *Placaat van de Staaten van Holland, raakende de Huwelyken van jonge luiden, die buiten kennis hunner Ouders of Voogden wegloopen en doorgaan. Den 25 February 1751.*²⁴³ In de aanhef staat dat men gemerkt heeft dat de laatste tijd veel jongeren weglopen en doorgaan zonder toestemming van hun ouders of voogden, aldus handelend in verachting van God en in strijd met de gehoorzaamheid en eerbied voor de ouders, die daaronder lijden, welk gedrag “ook allesints oneerbaar en onbetamelyk is, doorgaans ook agtervolgt van een slegte en quaade uytkomst”. Om dit tij te keren komen de Staten met zes bepalingen.

Ten eerste: Als een man een dochter zonder onderscheid van jaren ontvoert (minderjarigheid speelt dus niet meer) of met haar doorgaat, of dat een dochter zich onttrekt aan haar ouders of haar ouderlijke woonplaats of huis verlaat “daar door dies te eerder tot consent van het Huwelyk te constringeeren”, dan zullen zij beide “aanstonds en de facto” onbekwaam zijn om over hun goederen te beschikken of over mogelijke *ab intestato* erfenissen, dat zijn nalatenschappen waarvoor geen testament is opgesteld. Hier staan dus de drie vormen naast elkaar genoemd: schaking met geweld van een dochter, na dreigementen jegens het meisje, en na dwang jegens de ouders. Ook mogen zij geen voorzieningen maken voor hun minderjarige erfgenamen dan met toestemming van de rechter. Bij uitzondering wordt aan het paar dat na de ontvoering alsnog wettig is getrouwd toegestaan om over bovengenoemde goederen ten gunste van hun eigen kinderen te beschikken. Hoe dan ook ontstaat er geen enkele gemeenschap van goederen ongeacht de vorm, bijvoorbeeld cessie, testament of lijfrente. Dat zal ook niet gebeuren zelfs wanneer de dochter verklaart dat zij de jongeman zelf heeft aangespoord om door te gaan, of zelfstandig besloten had weg te gaan.

Ten tweede: Uitdrukkelijk geldt bovenstaande ook voor jongemannen ongeacht hun leeftijd die ontvoerd worden door vrouwen of zich onttrekken aan de ouderlijke macht.

Ten derde: plegen een man of vrouw van buiten het gewest de ontvoering of het doorgaan, dan zal tegen hen verbanning worden geëist. Dit werd ter beoordeling aan de rechter overgelaten.

Ten vierde: alle goederen worden vanaf het moment van weglopen of doorgaan onder beheer en administratie gesteld van de lokale weeskamer of van een andere instantie te bepalen door Hof of andere gerechten. De goederen worden uitgekeerd na het overlijden van beide weglopers aan hun erfgenaam *ab intestato*. Alleen in geval van nageslacht uit een alsnog wettig gesloten huwelijk worden inkomsten en vruchten van de goederen aan hen uitgekeerd ter ondersteuning van de opvoeding van hun kind(eren). Ook mogen de ouders met toestemming van de rechter uit de boedel een schenking doen bij een wettig huwelijk van hun kinderen, dan wel bij het opzetten van een bedrijf of beroep.

²⁴³ Allart (1795), 535-537.

Ten vijfde: helpers en aanstichters kunnen rekenen op een boete van maximaal 2000 gulden.

Ten zesde: iedereen die had kunnen weten dat zij doorgegangene personen thuis ontvangen of laten logeren of onderhouden, kan maximaal 1000 gulden als boete verwachten. Daarbij gelden onverminderd alle straffen en boeten in geval van gewelddadige ontvoeringen, waarvoor dit plakkaat niet in de plaats komt. De rechters mogen zelf bepalen of zij naast de beschreven straffen verbanning of gevangenisstraf opleggen.

Deze zware sanctie betekende het feitelijke financieel-economisch en sociaal doodverklaren van de dader en de dochter. Men greep terug op middeleeuwse regelgeving²⁴⁴. Ankum vergelijkt het plakkaat van 1751 met dat van Utrecht en Gelderland en constateert dat de jongeman in dat van 1751 niet getroffen wordt door infamie of een ontzegging van het uitoefenen van een openbare functie²⁴⁵. Het was niet gericht tegen de jongelui, maar bedoeld voor “la préservation des patrimoines familiaux”, en om de ouders en voogden te wapenen tegen “l’enlèvement et la fuite des mineurs.” Toch zegt hij: “Les données de l’histoire peuvent sans doute renforcer notre conviction que les sanctions pénales sont des *ultima remedia* aussi peu efficaces qu’inopportuns lorsqu’il s’agit d’établir des rapports harmonieux entre les mineurs et leurs parents et tuteurs.”²⁴⁶

²⁴⁴ Genootschap van Rechtsgeleerden (1776), Deel I, observatie xxxix, (“II. B. 16. D. § 3. & Seqq.”), 104 ev.

²⁴⁵ Ankum (1978), 242.

²⁴⁶ Ankum (1978), 243.

PLACATA.

De Staaten

van Holland en Westvriesland. Allen den geenen die diesen sul-
len sin of hooren
leren / salut : Dorn
te weten : Alsso Wp
in verdringte zyn ge-
hooren / dat sedert
een geruyten tyd her-
waards vele ongt-
roude jonge Wp-
den kuyten kennisse en in wederwil van der selve
Ouderen / de langstlevende van dien en Doogden /
met den anderen wegloopen en doogden / alles in
betragttinge van de Oponnantie Gods / en sterfde
met de plicht van gehoorsamenheid en eerbied / die
kinderen aan Ouders of die oer haar gestelt zyn /
verschuldigt zyn : En dewyl sodanig doen niet al-
ken is staakende tot goede opvoeding van de Ou-
deren / Doogden en Naastlevenden / maar ook
alshints onrechtbaar en onbetamelijk is / dooggaus
ook agtervolgt van een sigte en quaade op-
hoofte.

SOO IST. Dat Wp tegens sulke ongeregel-
heden en quaade opvoedinge begeerende te wo-
nen / op de Ouderen / Doogden en Naastlevenden
van de goede Angezetenen dieser Landen goetge-
bonden hebben te statueren / gelijk Wp statueren
by diesen.

Eerstelijc / dat soo enig Manspersoon / enige
jonge Dogter / Vader en Moeder hebbende / of een
van deselve / sonder onderscheyd van welke jaeren of
ouderdom die Dogter 33 / quame te ontvoeren / of
met deselve doog te gaan / of dat de voorszeyde
jonge Dogter sig aan haare Ouderen / of de langst-
levende van dien quame te onttrekken / of upt
haare woonplaats of huysinge te absterken /
omme de voorszeyde Ouders of de langstle-
vende van dien daar doog dies te eere tot con-
sent van het huwelijc te constringeren / soodanig
Manspersoon en jonge Dogter beyde aantskens en
de facto / upt hage van dese Wet / sullen inhabil
zyn om te konnen disponeren onder de Levenben
of ter saake des doogs van de Ouderen / dewelke
sp ten tyde van het committeren van het doog-
scheyde sal sullen besitten / geene van dien uptge-
sontert / en sulke sonder onderscheyd upt wat hoofde
of van waer deselve aan haare sonden moogen op-
geloopen zyn / soo als sp merke niet sullen kunnen
disponeren van soodanige Goederen / als sp daar
na van haare Ouders of Naastlevende / waer aan
sp ab intestato souden moeten succederen / op enige
wijse sullen konnen te acquireren / en sal het ook
aan de voorszeyde Manspersoon en jonge Dogter
niet weesen gepermittert enige voorsingings / in cas
van minderjarige haare Erfgenaamen / omtrent
de voorszeyde Goederen te moogen oore / sullen de
de voorsingings daar van gelaaten moeten woyden aan
de dispositie van de Wde / of het goetbinden van
den kuyte / onder welkers Jurisdicte sien soodan-
rige minderjarige Erfgenaamen souden moogen
geerekt woyden te behooren.

Verquamen Wp eyte upt rene sonderlinge gatie
aan de voorszeyde dooggaame Persoonen / inden
tusschen deselve en wylig huwelijc sal zyn ge-
contracteert / en daar upt kinderen moogen zyn ge-
procreert / de vyfde om oer de voorszeyde Oe-
deren onder deselve kinderen by uperke Wille te
moogen disponeren / gelijk ook om / in gevalle
geen kind of kinderen moogen nablyden / onder der

selve respectie Erfgenaamen ab intestato soodanige
Erfstamentaire voorsingings te doen / als sp sullen
konnen goed te vinden.

Des sal tusschen den voorszeyden Manspersoon
en jonge Dogter geen gemenschap van Goederen
of van winst of verlies plaas hebben / en sullen
deselve ook ten geenen tyde van den anderen upt de
voorszeyde Goederen moogen nemen / of by sin
enige Douaire / Vysfagt of andere gaaden / het 33
upt hage van huwelijcke Doogwaerden / by
Erfstamente / Gifte / overdracht / ceste of andersins /
in wat maniere het ook souden moogen weesen / alles
niettegenstaande de voorszeyde jonge Dogter souden
moogen verklaaren den Manspersoon tot het ver-
boeren of dooggaan verlegt en aangepoet te heb-
ben / of van sijn en sonder enige inductie sig
haare Ouders of de langstlevende van dien ont-
trokken / of in die hoogen sig upt haare woon-
plaats of huysinge nabintert te hebben / al waar
het souden dat diergelijc verklaaringe beoonten woyde
antennitijc de voorszeyde verdoeringe of dooggaan
gedaan te zyn.

Doogts opvoeren Wp / dat al het geene hier
heboort is gestatuerd omtrent de jonge Dogters /
ook sal plaats hebben in het regard van de Jong-
mans / Ouders hebbende of een van dien / sonder
onderscheyd van welke jaeren of ouderdom de vooz-
seyde Ouders / Doogden en Naastlevenden Wp / dat al
het gunt voorszeyde is ook sal stant geyen in het
geval dat minderjarige Oudersloos onder Doogp
staande Mans- of Doogwypersoonen konnen doog
te gaan.

In gevalle / daar het voorszeyde wegvoeren of
dooggaan van jonge Wpden die Ouders hebben of
onder Doogp staan / souden moogen weesen ge-
commiteert doog een Manspersoon of jonge Dogter /
geens gebore Oudersloos of gestabilieert Angezeten
van de gepubliceert zyn / soo opvoeren en sta-
tuieren Wp / dat tegen deselve sal moogen woyden
geannabertert tot ontfing van het Land / by
soo byre de kuyte na onderscheyd van saaken en
erigentie van dien sulke al ooyne te behooren.

En werden / willen en opvoeren Wp / op dat
Onse saluare intentie te verheere haare effect so-
teere / dat de Goederen en Erfeten welke soodanige
Persoonen / die na dese wet den andere sullen kon-
nen doog te gaan en weg te loopen / alsoan sullen
besitten / van stonden aan gebagt sullen werden te
Weshauer van de Jorden of Plaatsen waer ou-
der deselve reffoyeren / of wel / in gevallen daar de
Weshauer is upgerloopen / onder soodanige andere
verreutende Persoonen / als het doof of de respectie
Erfeten ter naafer intentie van de Erfstamenten
van welke de Goederen ghewoonen zyn / dienstig en
raadzaam sullen ooyne / soo als ingehis alle
Erfstamenten en Weshauer sullen haare in het ver-
volg souden moogen opwoonen van haare Ouders
of andere Nabestaande / waer aan 33 ab intestato
souden moeten succederen / om alle deselve Goederen
alsoan soo lange bewaard en gadministreert te we-
den / tot dat deselve / na de dood van de voorszey-
de Persoonen sullen worden upgeheert aan die ge-
nen / die ab intestato of volgens de dispositie van
desse Wet daar toe gerigt beoonden sullen woy-
den. Maakens niet te min mit een sonderlinge ga-
tie aan de voozs Persoonen / soo wel van de vyg-
ten en inkomsten haare Ouders / als den kuyte
in later regard competent / na onderscheyd van sa-
ken / sal ooyne te behooren / den welken Wp
daar toe qualificeert by dees / met breder magt /
om / in gevalle mit consent van de Ouders / de
langstlevende van dien of van de Doogden / tus-

schen de voozs weggeloopde Persoonen een welig
huwelijc souden moogen weesen gecontracteert / en
daar upt een of meer kinderen souden moogen zyn
gebooren en in leeden beoonden woyden / tot better
alimentatie en educatie van deselve kinderen soo wel
meer van de vygten en inkomsten der voozs Oe-
deren aan de Ouders upt te lieren als de staat
en gelegentijc der selve Goederen sal toelaaten /
als merke om de voozs kind of kinderen / sien met
consent van haare Ouders ten huwelijc begeren-
de / ofte sig in de Dogte of in enig ander Berog
stabiliserende / upt de Goederen sijn na redelijc-
heyt te voieren of een sester somme toe te voe-
gen / de bepalinge of begoojtinge van al het welke
Wp merke overlaaten aan het ooyne en goetbin-
den van den kuyte.

En upsoen / opvoeren en statueren Wp / dat
alle de geene die aan het voorszeyde verboeren of
dooggaan / het 33 de Jongman / het 33 de jonge
Dogter daar van de ooyne souden moogen weesen /
by de voorszeyde hand sal of sullen geeret hebben /
het 33 met raad of niet raad / daer oer loer mit
een penneleke mulde sijn tot twee duysend gulden
toe sal of sullen werden gecorrigert / na erigentie
van saaken.

En by alden de voorszeyde hulpsaamheid sou-
de moogen geschied weesen doog het middel van list
en bedrog / soo opvoeren en statueren Wp / dat
by dees / dat beoonden de voorszeyde penneleke
mulde / tegens alle sulke Persoonen sal geproceert
werden tot confinement / bannissement of soodanige
andere straffen als den kuyte na onstantigheyt
van de saak / in goede Justitie sal vinden te be-
hooren.

Ten souden / verbiiden Wp ook wel scherpelijc /
dat niemant van Onse Angezetenen de voorszeyde
Persoonen / die sp souden moogen weeten alsoo weg-
geloopen en dooggaan te zyn / in sijn huys ont-
fangen / loeyen of onderhouden sal / op een boete
van een duysend gulden.

En die alles / woyden en behouden de straffen en
poenen by de bescheyden kuyten op het sijn van
de gevelaagige verdoeringen gestatuerd / die Wp
niet willen dat hier doog in einigen oplicht sullen we-
den gerooyert / als deselve hende van haare vol-
koonen hage.

Leatens daar by aan de kuyten in Onsen
Landen / omme na onstantigheiden van saaken / in
betwelke de voorszeyde verdoeringen of dooggaan
met loeyen list en bedrog volkoonen zyn / beoonden
de straffen en poenen hier beoorende gemeld / verder
soodanig arbitraijc / het 33 tot bannissement of
confinement te proceeren / als 33 in goede justitie sul-
len beoonden te behooren.

En op dat niemant hier van enige ignorantie
souden kunnen opvoeren / soo beoonden Wp dat
desse alomte sal worden gepubliceert en geafficeert /
ter plaake daar sie behoort en te geschieden gebyu-
elijc is : Laetende ook alle kuyten en Officieren
deser Provincie / desen Onsen Placate na te kon-
nen en te doen nalkoomen / proceederende tegens de
Contracteurs / sonder enige ooghupinghe / diffami-
latis of verdrag / want Wp sulke alsoo ten dienst
van den Lande en ten besten van de goede Ange-
zetenen van dien beoonden hebben te behooren.
Sodaan in dien dage onder het kuyte Zegel van
den Lande den 25 february 1751.

Onder stont /
Ter ordonantie van
de Staten.
Was getuht /
C. Brey.

By JACOBUS SCHELTUS, ordinair Drukker van de Edle Groot Mog.
Heeren Staaten van Holland en Westvriesland. Anno 1751.
Met Privilegie.

Op 26 juni 1783 namen de Staten van Holland een besluit naar aanleiding van de casus Thimon Cornelis van Heerdt - Johanna Jacoba Herbertina Maurita van der Does van Noordwyk wier beider families een verzoek om dispensatie van de straffen uit het plakkaat van 1751 hadden ingediend. Voortaan zouden zij de regel hanteren dat dispensatie van de straffen na weglopen alleen werd toegestaan wanneer een huwelijk was gesloten met toestemming van de wederzijdse ouders en dat die tevens expliciet instemden met en zich voegden bij het verzoek om dispensatie door het paar. Pas dan kon voor de echtelieden de dreiging van toepassing van het plakkaat worden weggenomen²⁴⁷. Men ging dus niet in op de oorzaak, het reisje of het weglopen, maar op het wegnemen van de strafgevolgen als aan deze eisen was voldaan.

Er zijn diverse zaken waarin geen enkele verwijzing naar dit plakkaat is te vinden, noch gewag wordt gemaakt van het vorderen van de bezittingen van beide weglopers. We zien dit bijvoorbeeld bij de zaak van de Amsterdammers Cornelia Gildemeester en Nicolas O'Brenan uit 1764 en van Hermannus Harten en Jansje Vijvers uit Beverwijk uit 1788²⁴⁸. Waarschijnlijk waren juridische acties niet nodig vanwege de snelle afloop en terugkeer van de dochter bij haar familie.

5.3.5 Wetgeving in andere gewesten

De enige plakkatén tegen schakingen of weglopen naast die van Holland uit 1751 zijn zoals gemeld die van Utrecht, Gelderland en het *Echt-Reglement*. Het plakkaat van Utrecht uit 1650 heette: *Placaat (...) jegens het ontvoeren en doorgaan van ongetroude jonge luyden; mitsgaders jegens de houwelyken gecontraheert buyten consent van de Ouders, Voogden naaste Vrienden ofte Magistraat, in dato den 30 Mai MDCL*. De meerderjarigheidsleeftijd werd voor zowel de jongen als het meisje bepaald op 25 jaar. Huwelijken die na weglopen of doorgaan in weerwil van hun ouders, of buiten toestemming van hun ouders worden gesloten, strekken niet tot eerbaarheid of gehoorzaamheid en lopen doorgaans slecht af, zo staat in de aanhef. Hiermee stelt de wetgever dat weglopen 'oneerlijk' is. Wanneer een jongeman een jonge dochter jonger dan 25 jaar ontvoert of met haar doorgaat of wanneer een jonge dochter zich door aansporingen van de manspersoon laat onttrekken aan haar ouders, of uit haar woonplaats en huis vertrekt om zodoende haar ouders "daar door des t'eerder tot het consent van 't houwelyck te constringeren, dat soodanig manspersoon sal wesen infaam ende inhabil, om eenige Ampten, ofte Officien in dese Provintie te mogen bedienen" en "arbitrallyk" gecorrigeerd moet worden. Beiden zullen inhabiel worden verklaard, dus niet in staat zijn om over hun goederen te beschikken; ze moeten *ab intestato* erven op hun naaste vrienden en mogen geen goederen *ab intestato* van hun ouders erven, ook niet de legitieme portie, tenzij

²⁴⁷ NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 245 26 juli 1783 en 272, 30 juli 1790; Haks (2011), 44-46.

²⁴⁸ Nationaal Archief, Den Haag, Legatie Frankrijk, 1747-1810, nummer toegang 1.02.14, inventarisnummer 522; NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5541.38; Hardenberg (1976), 99 ev.

dat uitdrukkelijk door de ouders is aangegeven. Dit geldt ook wanneer een vrouw met een minderjarige jongeman doorgaat of “quame te ontwijcken”. Een vrouw kon dus als schaaakster worden berecht²⁴⁹. Wie de vluchters helpt met logies en onderdak of aanwezig is bij het verboden huwelijk, krijgt een boete van ten minste 600 Carolus gulden of meer. Notarissen mogen geen huwelijksvoorwaarden maken op straffe van verlies van hun ambt. Naast eerloos werd de jongeman met de dochter dus handelingsonbekwaam verklaard. Schaking uit geldzucht werd hiermee, althans op papier, een hopeloze zaak.

In Gelderland gold vanaf 1597 de *Echtordnungh*²⁵⁰. Daarin was opgenomen dat kinderen “in alles” gehoorzaam moeten zijn aan hun ouders. Er is geen leeftijdsgrens bepaald. Alle huwelijken zonder hun toestemming gesloten zijn van geen enkele waarde, zoals beschreven in de keizerlijke, dus Romeinse, rechten, “ten ware die ouders, het houwelick naemals approbierden ende bewilligden”. Geheime huwelijken van verleide en bedrogen kinderen leiden tot bedroefde ouders en schandalen, en zijn niet langer toegestaan. Geldige huwelijken worden gesloten in aanwezigheid van twee familieleden van zowel man als vrouw. Ontbreken die, dan zijn twee “lofweerdige” personen als getuige vereist.

In 1603 besloot de Landdag, dat is de gezamenlijke vergadering van de Staten van Zutphen en Gelderland, tot een resolutie over straf op “rapt en onteeringh”²⁵¹. Wanneer een jonge dochter, vroom en eerlijk, “onder blyckelycke toesage van trouw bedrogen, en haer eer ontset sal hebben” en de jongen niet met haar wil trouwen, dan moet die haar “nae haere qualiteyt en nae syne macht ut tho setten, off tho versien van hielix stuyr” dat wil zeggen: betalen of huwen. Kan hij dat niet betalen, dan zal hij aan den lijve gestraft worden. Indien de vrouw tegen haar wil is ontvoerd, ontschaakt of verkracht (“ontfuert, ofte ontschaeckt, ofte verkrechtigt”), dan krijgt de dader de doodstraf “sonder genade”. En deze straf krijgt ook de ontvoerder van een “eerlycke jonge dochter” jonger dan 25 jaren die hij tegen de instemming van haar ouders, “alwaert oock dat sij selfs daer in geconsenteerd hadde, ontfuert sal hebben”.

De Gelderse Staten bepaalden in 1613 dat in geval van “door-gaen” onterving als straf mag worden opgelegd²⁵². Het is de eerste melding van doorgaan die ik in de bronnen ben tegengekomen. Het gaat om Elisabeth van Wijnbergen, wier zaak aan bod komt in het hoofdstuk VI De Overrompeling.

En dan nog blijken de toch heldere wetten niet voldoende. De Staten van Gelderland en Zutphen menen in 1660 een afzonderlijke regeling²⁵³ tegen het schaken van kinderen

²⁴⁹ Cats (vol. 2, 1658), 91 bespreekt het thema van de vrouw als schaaakster in “t’Samensprake roerende d’ontschakinge” tussen Philogamus en Sophroniscus. Sophroniscus citeert de Franse rechtsgeleerde Jaques Papon, die verhaalt hoe in Frankrijk een jonge vrouw een rijke jongeling met haar schoonheid wist te verleiden tot een huwelijk. Dit werd beschouwd als “by ontschakinge geschiedt zijnde” en ontbonden. Papon vond dat een vrouw wel een jongeman kon schaken. Een dergelijk huwelijk werd juridisch gezien als een *rapt de séduction*.

²⁵⁰ NL-AhGldA, Gelders Archief. Groot Gelders Placaet boek (Van Loon), 2D57 en 58.

²⁵¹ NL-AhGldA, Gelders Archief. Groot Gelders Placaet boek (Van Loon), 2D92.

²⁵² Resolutie uit NL-AhGldA, Gelders Archief, Groot Gelders Placaet boek, 2D136. Het betreft Elisabeth van Wijnbergen die door soldaat en neef? Corst Havermans is geschaakt.

²⁵³ Van Loon (1701), DI 2 D, 382.

“staende in de macht van hare olderen” te moeten vaststellen: *Placaet tegens het vervoeren en ontschaken van jonge luijden*. Er zijn namelijk nog steeds personen die kinderen uit de macht van de ouders ontschaken, met of tegen hun wil. Dit is “tot groot schandael van den houwelijcken staet”, maar ook tegen de ouders en voogden, en tegen de staat. Wie een gehuwd persoon ontschaakt krijgt de doodstraf, wie een minderjarige dochter tegen de wil van haar ouders en “expresselyck tegens hare eygen wil” ontvoert, ook. Is de dadervoortvluchtig, dan worden zijn goederen geconfisqueerd. In het geval dat een minderjarige dochter wel consenteert doch tegen de wil van haar ouders wordt geschaakt, dan wordt zij onterfd, de schaker “infaem ende inhabil tot eenige officien in dese Provincie te bedienen” verklaard en door de rechter gestraft. Ook hier worden aan beiden de bekende vermogensrechtelijke beperkingen opgelegd, en gelden de regels ook wanneer een vrouw een jongeman schaakt. Mocht het meisje onder voogdij staan en met haar consent ontvoerd worden, dan zal er geen gemeenschap van goederen mogen ontstaan of via huwelijkse voorwaarden profijt verkregen worden. Deze bepalingen golden ook voor een “ontvoerderesse” die een minderjarige man ontvoerde. De Staten van Gelderland zouden geen enkel verzoek om onterving op grond van dit plakkaat van 1660 hebben afgewezen²⁵⁴. De Gelderse jurist Johan Jacob van Hasselt²⁵⁵ noemde in 1764 ontvoeringen een zaak van “openbaer geweld” en een misdaad tegen de eer.

Voor de Staatse gebieden Brabant en Limburg vaardigden de Staten-Generaal in maart 1656 het *Echt-Reglement, Over de Steden, ende ten Platten Lande, in de Heerlijckheden, ende Dorpen staende onder de Generaliteyt* uit²⁵⁶. Naast de bekende verplichtingen bepaalde artikel 46 net als artikel 3 van de *Politieke Ordonnantie* dat wanneer meerderjarigen zonder consent een huwelijk willen sluiten, de ouders worden opgeroepen om binnen 14 dagen uit te leggen of en waarom ze weigeren die toestemming te geven. Artikel 85 bespreekt de ontvoering van vrouwspersonen, met de expliciete bepaling dat wanneer de schaker “gheduyrende syne absentie met de selve Vrouwe quame te trouwen” dat huwelijk nietig zal zijn en dat de dader (niet de vrouwelijke dader -rh) “ghestraft sal werden aenden lyve naer exigentie van saken, selfs oock metter doot.” Artikel 86 van het *Echt-Reglement* stelt een

²⁵⁴ Schomaker (1738), 561-563.

²⁵⁵ Van Hasselt (1764), 131.

²⁵⁶ Cau (1664), kolommen 2429-2448. Volgens Van der Heijden (1998), 304, zou het *Echt-Reglement* ook in Holland van kracht zijn geweest. Zij citeert Blécourt ea. (1919), 275-287 art. LII. Een bewijs voor haar stelling biedt Callenbach. (1910), 141. Hij beschrijft hoe in Rotterdam de zaak van predikant Abdias Velingius en Elisabeth Visch uit 1747 art. 46 van het *Echt-Reglement* werd aangehaald. Maar Brouwer zegt dat het *Echt-Reglement* juist niet gold voor Holland, zie Warmelo (1967), Deel I, 56. In enkele enclaves in Holland en Gelderland die in het bezit waren van de stadhouder was het *Echt-Reglement* van 1656 overgenomen, bijvoorbeeld in Buren. Zo wordt in de notulen van de kerkenraad van Buren van 2 oktober 1698 het wegvoeren van Adriana van Rynberck besproken. Dit verslag is geciteerd in *De Navorscher* 67(1918), 116/117 en daarin wordt verwezen naar het “Echt-Reglement van Syn Conincl. Majt van GrootBrittanye als Grave van Bueren gestatueert ende wel expresselyck dicterende Art. 85 his verbis dat wie eenigh vrouwspersoon getrouwt ofte ongetrouwt haer van ouders ofte vooghten ontvoert, gestraft sal werden aen den lyve na exigentie van saecken nota En of het gebeurde tzy door voortvluchtigheid van den ontvoerder ofte andersints dat deselve bene tegen hem niet conde werden geexecuteert en dat hy gedurende sijne absentie met deselve vrouwspersoon quaeme te trouwen, dat die trouw nul en van geender waarde sal syn noch eenigh effect van wettig houlyck genieten Nota, al waer ‘t dat de ouders ofte vooghten daerinne namael consenteerden”.

boete van 100 guldens op verleiding zonder wegvoering: wie een eerbare dochter, meer- of minderjarig, met mooie woorden tot een trouwbelofte brengt, haar eer krenkt of defloreert, moet haar tevens ondersteunen naar haar kwaliteit. Schaking verschilt van verleiding vanwege het ontvoeren.

In februari 1643 was er al een plakkaat afgekondigd tegen de praktijk van onordentelijk trouwen door rooms-katholieken²⁵⁷. Zij mochten alleen huwen met attestatie van de magistraat of van de predikant van hun woonplaats. In die attestatie moet onder andere staan, dat de drie geboden in hun woonplaats zijn voltrokken en dat er verder geen belemmeringen zijn. De priester moest dus deze attestatie in zijn bezit hebben. Rooms-katholieken moesten zich houden aan de voorschriften van de eigen kerk en de staatse regels.

Dat er ook een gelijkwaardiger opstelling wat de rechten van de minderjarigen ten opzichte van de ouders betreft mogelijk was, blijkt uit bepalingen uit de Groninger en Drentse wetgeving. In de Groningse *Ordonnantie op saacken van houlijken* van 15 mei 1689 staat: “De ouders ofte voorstanders mogen hare kinderen of pupillen sonder derselven onbedwongen wille niet beraden of uijthouwelijken”.²⁵⁸ Ook het Oldambster Landrecht bevatte een dergelijke bepaling²⁵⁹. In het Drentse Landrecht van 1712 staat dat “Geen Personen onder de vijf-en-twintig Jaren zullen zichzelf mogen Verloven, buiten expresse toestemminge Harer Ouderen of Mombaren; Gelijk daar-en-tegens de Ouderen of Mombaren Hare Kinderen of Pupillen, buiten derzelver onbedwongene wille niet zullen mogen uittrouwen”²⁶⁰.

Schaking was net als elders strafbaar met de dood, zoals het Ommelander Landrecht het verwoordde: “Item soo wie een Jonck-vrouwe ofte een Vrouwe entschaket, dat is tegen haren willen ende tegen de wille van haer Olderen ofte Voorstanders entvoert, al geeft deselve Vrouwe ofte Jonck-vrouwe daer nae haer consent daer toe, sal men dien nochtans straffen aen den Hals, soo verre de Vrunden voor Recht comen clagen. In gelijcken manieren sal men straffen den genen, die andere luyden kinderen om die Olderen te schatten ofte om de Kinderen te vervremden, vervoeren ofte vervoeren laten.”²⁶¹

5.3.6 Opvattingen van vroegmoderne juristen

Hugo de Groot (1583-1645) noemt een “ontschaaker” een “vrouwekragter”²⁶². Net als *raptus* maakt dat deel uit van de hoon, een misdaad tegen de vrijheid: “T alleswaerste hoon is Vrouwen-kragt”²⁶³. Als we hoon begrijpen als smaad, krenking, schande aandoen, belediging

²⁵⁷ De Mooij (1998), 344 en 345; Cau (1655), kolommen 359-362. In 1644 volgde een heruitvaardiging vanwege misstanden.

²⁵⁸ Ankum (1978), 205.

²⁵⁹ Van Apeldoorn (1925), 79.

²⁶⁰ *Het Lantrecht van Drenthel. van 1712* (1979), artikel 1, 54.

²⁶¹ Tonckens (1962), 10-11.

²⁶² Groenewegen van der Made (1729), 258, 286.

²⁶³ Groenewegen van der Made (1652), deel 35, 351 ev.

door daden²⁶⁴, dan is schaking in De Groots ogen een ontorende en vrijheid berovende daad. Hij onderscheidt geen vrijwillige of gedwongen variant.

De vaak aangehaalde Hollandse jurist Hendrik Brouwer (1624-1683) wijdt in zijn *De Iure Connubiorum* (1664) een hoofdstuk aan *raptus* en schakingen²⁶⁵. Hij stelt dat schaking van doen heeft met het aangaan van een huwelijk en wel op een wijze die verboden is. Een dader kan strafbaar zijn omdat hij niet zelf het recht in eigen handen moet nemen maar naar de rechter moet stappen. Als de vader een dochter tegen haar zin belooft aan een man en zij wordt ontvoerd, dan zijn vader en dader strafbaar. Ook de vader, omdat hij tegen de goede zeden in zijn dochter tegen haar zin in een huwelijk uitgeeft. Wat dit inhoudt behandelt Brouwer in een ander hoofdstuk, waarin hij de rechten van de vader en dochter bij onenigheid over het huwelijk bespreekt²⁶⁶. Het gezag van de vader bij het uitgeven van zijn kinderen in huwelijk is in zoverre beperkt, dat hij zoon noch dochter tot een huwelijk mag dwingen. De dochter heeft de vrijheid om met haar vader van mening te verschillen. Alleen met argumenten mag zij door haar familie overtuigd worden om te huwen met de persoon die haar vader heeft uitgekozen, niet door dreigementen en slaag. Wil de vader zijn dochter dwingen om tegen haar zin te trouwen, dan kan zij de hulp van een rechter inroepen. Ook mogen ouders niet met kwade bedoelingen hun kind een huwelijk verbieden. Meerderjarigen kunnen bij tegenstand van de ouders naar de rechter. De meerderjarigheid gaat in na de laatste dag van het 20ste of 25^e jaar (dus de dag waarop zij 21 wordt en hij 26). Uit deze formuleringen blijkt dat ouders, en vooral de vader, de eer van hun dochter moeten respecteren. Dwang moet namelijk vermeden worden, want anders kan er een rechtszaak ontstaan.

Brouwer stelt dat de dader wegens *raptus* of schaking strafbaar is, omdat hij een zware misdaad in strijd met de wetten heeft gepleegd. Het oneerlijke optreden van de dader tegen de dochter kan nooit door haar worden vergoelijk. Zij kan niet zelf de krenking van haar eer herstellen. Dat moet door de soeverein gebeuren. Die zal bij zijn besluit laten meewegen of de schaker zich heeft onderworpen aan het gezag van haar ouders. Dit alles geldt dus de gewelddadige ontvoering.

Over de bewilligende dochter citeert Brouwer Cats. Cats meldt, zo zegt Brouwer, dat in zijn tijd meisje en dader in de ‘trunk’, een primitieve gevangenis, gegoooid werden, ook al zei ze dat zij het was die de schaking had georganiseerd, hem gevraagd had haar te vergezellen, dus hem tot de ontvoering verzocht had. Brouwer meent dat dan gekeken moet worden naar de omstandigheden en de sociale positie van beide partijen. Ik zie hierin een verwijzing naar de eerposities van de betrokkenen ten opzichte van elkaar. Brouwer zegt dat het een schande zou zijn voor haar, haar ouders en haar familie, *tum ipsi, tum parentibus, tum familiae dedecori esset*, wanneer zij zou huwen met een man van “plebejische”, lage, afkomst,

²⁶⁴ WNT: “hoon”.

²⁶⁵ Warmelo (1967), Deel II, hoofdstuk 23. “De Iure Connubiorum” is in 1664 opgesteld.

²⁶⁶ Warmelo (1967), Deel I, 51, 53.

gevorderde leeftijd of slechte levenswandel. Zelfs wanneer zij na verleiding in het huwelijk zou instemmen, dan moet de dader zwaar gestraft worden, zwaarder dan wanneer de ouders naderhand akkoord zijn gegaan. De soeverein moet gratie voor de overtreding worden afgesmeekt als er geen openbaar geweld is gebruikt. Hij vindt dat voor het wegvoeren van een meisje uit verliefdheid ook met haar eigen wil de dader van alle waardigheden die hij bekleedt, ontslagen zou moeten worden en eerloos wordt, onwaardig om enig ambt in Holland en West-Friesland uit te oefenen²⁶⁷. Hier spreekt hij van doorgaan in de betekenis van schaking na list en misleiding voortkomend uit gekmakende verliefdheid, waartoe de jongeman het meisje heeft gebracht. Brouwer noemt in dit verband niet de doodstraf, maar wel verbanning, dus uitstoting, uit de samenleving. De dader wordt buiten de staat als eergroep geplaatst²⁶⁸. De dader mag ook niet over zijn eigen vermogen beschikken. Zijn goederen vervallen *ab intestato* aan zijn naaste familieleden. Brouwer citeert deze bepalingen uit de *Provisionele Interdictie* die het Hof van Holland in 1664 formuleerde tegen Jacob Overheul. Zijn relatie met burgemeestersdochter Sara van der Dussen bespreek ik in paragraaf 7 van hoofdstuk IV De Ontdekking. Het betrof dus geen plakkaat van de Staten. De *Provisionele Interdictie* is te vergelijken met de inhoud van de plakaten van Utrecht uit 1650 en Gelre uit 1660. De dader wordt eerloos, maar wel na een rechterlijke uitspraak.

In diverse zaken worden Brouwer en de jurist Simon van Groenewegen van der Made (1613-1652) aangehaald om wat ik het tegenvertoog van het paar noem te ondersteunen. Dat tegenvertoog hanteert het, en vooral de dochter, om aan te tonen dat weggaan zonder toestemming van ouders of voogden in bepaalde omstandigheden toegestaan zou zijn volgens deze juristen. Brouwer meent met Van Groenewegen dat er geen straf tegen een schaking van toepassing is, wanneer het meisje niet is aangezet of verleid maar *amoris impatientia*, rusteloos van liefde, de jongeman verzoekt of met hem samenspanst en instemt met de ontvoering. Ze moeten dan naar een andere plek toegaan waar zij met hem, zonder geweld en in samenwerking, het bed deelt. Brouwer verklaart deze handelwijze als volgt: het ongeduld van de liefde dwingt de jongeman, die met haar gelijk staat in status, vermogen, afkomst of familie, eerder tot een ‘afscheiding’ dan een ontvoering, om de ouders te laten instemmen met het huwelijk. Dit is een voor mijn betoog essentiële uitleg, die wijst op de eerbaarheid van het vertrek als die zonder dwang geschiedt. Er is volgens Brouwer tot 1664 nooit een zaak geweest waarin de rechter de jongeman in een dergelijke situatie veroordeelde²⁶⁹. Uitgaande van de aan de familie van het meisje gelijke stand van de jongeman gaat dit op voor de casussen die ik beschrijf in de figuratie De Weigering, zie hoofdstuk VI.

²⁶⁷ Warmelo (1967), Deel II, 83; *Provisionele Interdictie* (1664).

²⁶⁸ Walker (2013), 433 stelt dat “we ought not *automatically* (Walkers cursief -rh) to designate non-capital punishments as ‘lenient’; certainly not all were intended to be so. (...) Banishment, too, was one of the most rigorous and severe punishments available. The man who was sentenced to life banishment from the city (thereby losing his family, home, occupation and community) is unlikely to have found this punishment modest.” Kortom, hij wordt eerloos in zijn eigen omgeving.

²⁶⁹ Warmelo (1967), Deel II, 82.

Simon. van Leeuwen (1626-1682) was een vooraanstaande Hollandse jurist. In het hoofdstuk “Misdaad tegen de Aangebore Vryhey” in zijn *Rooms-Hollands Regt* behandelt Van Leeuwen geweld, verkrachting, huisvredebreuk en “ontschaking en vervoering”²⁷⁰. Uitgangspunt is volgens Van Leeuwen net als Brouwer dat aan niemand enig leed of ongelijk mag worden aangedaan. Wie een dochter met geweld wegvoert “is de dood schuldig”. Wanneer dat met haar zin en wil geschiedt, is de daad echter niet strafbaar, waarvoor Van Leeuwen vele klassieke rechtsgeleerden citeert. Blijkbaar onderscheidt Van Leeuwen een dochter die gek van liefde is van die, die blijkbaar rustig en bedachtzaam haar keuze heeft gemaakt. Van Leeuwen breekt dus net als Brouwer met de Romeinsrechtelijke benadering dat er geen onderscheid is in de bestraffing van een gewelddadige of een niet-gewelddadige schaking. Zij mag wel met de schaker in het huwelijk treden, maar het is niet duidelijk of daardoor de misdaad wordt vernietigd. Van Leeuwen merkt in 1667 in een ander werk²⁷¹ op dat het ontschaking en ontvoering betreft, wanneer iemand een eerlijke dochter tegen haar wil en tegen die van degene onder wie zij staat met geweld ontvoert “om tot zijn wille te krijgen”, dus gemeenschap te hebben, wat met de dood bestraft moet worden. Van Leeuwen²⁷² meent dat er geen huwelijk tussen het paar achteraf kan worden toegelaten, “Alhoewel het selve by ons soo hoog niet werd opgenomen, en veel door de vingers gesien werd.” Toch heeft de staat, zegt Van Leeuwen, in het geval van de schaking van Catharina van Orlens in 1664, mede om te benadrukken dat de wet niet was verouderd of vernietigd, de daders vervolgd.

Brouwer en Van Leeuwen menen dat vervoering met instemming van de dochter niet of lichter strafbaar zou zijn. Uit diverse uitspraken van het Hof van Holland blijkt het tegendeel. De procureur-generaal van het Hof reageerde in zijn intendit, de tenlastelegging, in de zaak Anna van Wouw-Jurriaen Everhard uit 1689²⁷³ op een beroep dat Jurriaen deed op de ‘vrijwilligheid’ van Anna om met hem weg te gaan. Volgens de procureur kon hij zich niet verschonen voor de *rapt* of voor de straf wanneer de dochter zelf uit haar huis naar hem was toegegaan, want: “*sive quo ad raptum, sive quo ad poenam*, dat de dochter in desen vermeldt, uijt haer ouders huijs alleen is gegaen” om zich bij hem te vervoegen in het “Stincksteeghie, en soo gesamentlijk sijn *doorgegaen* (cursief van mij -rh)”. Jurriaen Everhard ontnam haar ouders het gezag over haar. De procureur-generaal beschouwde het doorgaan als de vlucht, als het haastige en stiekeme vertrek. De *raptus* bleef dus in stand “want behalve, dat ijemant werd verstaen om willigh te sijn, die door geweld, of vrees, of gebeden, ende smeeckingen, ofte door eenige andere quade middelen of kunsten wert gedwongen ende misleyt; Ende dat sulcx in die gevallen eerder een onwilligheyt, als een wille genaemt wert.” Dit is de passage die Haks citeerde en die ik in paragraaf 1 van hoofdstuk II noem.

²⁷⁰ Van Leeuwen (1708), 467 ev.

²⁷¹ Van Leeuwen (1667), 441.

²⁷² Van Leeuwen (1686), 128-131.

²⁷³ Zie hoofdstuk IV De Ontdekking.

In de casus van Cornelia Velthuysen en Aernout Crayvanger uit 1699 stelde het Hof van Holland dat er sprake was van “ontvoeren en daarmede door te gaen, ’t welck alsoo onbetamelijck en voor den suppliant niet lijdelijcken is”. In de ogen van de suppliant, dat was Cornelia’s vader, had er een schaking plaatsgevonden, hoe verliefd het paar ook was. Bij Johanna Catharina van Rietveld en Adriaan ten Haghuijs gebruikte de aanklager in 1711 de woorden “ontvoeren en doorgaan” om de toch door Johanna zeer gewilde schaking aan te duiden²⁷⁴. Nog een voorbeeld, nu uit 1745. Toen vond de procureur-generaal het vertrek van Judith Douglas, door haar gewenst, met Harmannus Hoising strafwaardig als *rapt* en gebruikte de woorden *sive nolentibus, sive volentibus*²⁷⁵. Hij kon zich niet voorstellen dat een welopgevoede jonge vrouw als Judith zich actief zou hebben bemoeid met haar schaking. De aanklager zegt dat de wil van Judith is “te attribueren aan een voorafgegaane seductie”. Haar medewerking had “wijnig of geen aparentie van waarheid dat een jonge Dochter van die jaaren als de voornoemde Judith Douglas, de schaamte en eerbaarheid so verre soude hebben afgelegd, dat sij aen den Suppliant (Harmannus Hoising -rh) een voorstel om haar te vervoeren soude hebben gedaan sondervoorafgegaane persuasie en seductie.”²⁷⁶ Dus ‘doorgaan’ werd door justitie, door Cats trouwens ook, en door de ouders, beschouwd als een schijnwillige schaking en niet als een vertrek in volkomen vrijheid besloten door het meisje. Dat blijkt ook uit de sanctie die voor doorgaan en schaking hetzelfde was. Ik heb geen verschillende strafmaten aangetroffen.

In de *Codex Batavus* uit 1711 bespreekt de jurist Eduardus van Zurck (ca. 1660-1726) “Rapt, ontschaking, vervoering, verkragting”²⁷⁷. Hij citeert een spreekwoord: “ik laet myn hanen uyt, elk bewaer zyne hennen” om aan te geven dat vaders hun dochters moeten beschermen en waarschuwen tegen het hanige gedrag van jongemannen. De ‘haat’ blijft nooit lang, zegt hij, dat zit niet in onze landsaard. In het “vier der liefde” wordt alles verslonden. Al consenteert een meisje in de ontvoering, zij kan niet met hem huwen en hij kan de doodstraf niet ontlopen. Haar mening heeft geen betekenis, zo lang zij in de macht van de schaker verkeert, *in potestate raptoris*. Van Zurck zegt in navolging van Leeuwen: “By ons is ’t niet strafbaer, zo de vervoering is met de zin van de Dogter: maer, of daer door de misdaed geheel, en al word vernietigt, is by ons niet zeker.” Van Zurck leest bij Brouwer dat in 155 jaar voorafgaande aan de zaak van Catharina van Orliens en Johan Diederik de Mortaigne in 1664 zich maar één *rapt* in Holland heeft voorgedaan, en citeert hierbij de Engelse ambassadeur Sir William Temple die verklaard zou hebben “dat men in Holland weinig weet van verlieven:

²⁷⁴ Zie hoofdstuk VII De Weigering. Dezelfde formule van ‘ontvoeren en doorgaan’ is gebruikt door Isaac Velthuysen en het Hof van Holland in hun oproep aan Aernout Crayvanger om zich te melden. Zie eveneens hoofdstuk VII De Weigering.

²⁷⁵ Zie hoofdstuk VI De Overrompeling.

²⁷⁶ Zie hoofdstuk VI De Overrompeling.

²⁷⁷ Van Zurck (1757), 965-967.

maar d'exemplen, hier bygebragt, toonen anders, z. tr. De jure connub. 2. 23. 38.”²⁷⁸. Brouwer doelt op de gewelddadige schaking en verkrachting van Catharina de Grebber door Gerrit van Raaphorst in 1509²⁷⁹. Uit dit commentaar van Van Zurck rijst het beeld op van de vervlechting van liefde, schaking, rollen van man en vrouw, vrijwilligheid en dwang.

Franciscus Kersteman (1728-ca.1793) beschouwt in zijn *Hollandsch Rechtsgeleert Woorden-boek* uit 1768 “Schaaken” als een van de allerzwaarste soorten van publiek geweld dat geschiedt “uit oorzaak van wellust”²⁸⁰. Het maakt niet uit of het meisje instemt of niet; de daad wordt begaan tegen haar ouders. Hieruit maak ik op dat schaking volgens Kersteman altijd een inbreuk is op de eer van de familie. De dochter heeft door valse listen haar toestemming moeten geven “welk verleiden zelfs uit presumtie word opgemaakt, als hy die schaakt, een door en door slegt of geabandonneerd mensch is”²⁸¹. Deze misdaad gaat vaak vergezeld van “Vrouwen kragt”, *stuprum violentum*, maar verschilt daarin, dat “in Schaaken, zonder op verkrachting agt te neemen, alleen gezien word op het vervoeren”. Dat hij met haar wil trouwen, excuseert de dader niet van het vervoeren. Hoeren of andere oneerlijke vrouwen kunnen niet worden geschaakt.

Wat betreft de onwilligheid of toestemming: de misdaad omvat alleen het geweld, maar ook alle machinaties en valse streken waardoor een eerbare vrouw, verleid zijnde, zich overgeeft om “zo groot een schandvlek over haar te haalen”, haar eigen eer te bezoedelen. Zo kunnen personen of briefjes waarin de jonge vrouw haar geliefde quasi verzoekt haar te verlossen van haar harde ouders of dat zij anders zichzelf iets aan zou doen “en wat van diergelyke doekjes voor het bloeden meer zy” deze misdaad niet uitwissen. Deze redenen zijn niet van belang voor de wet. Ik zie hierin een verwijzing zonder dat Kersteman dat zo aangeeft naar het plakkaat van 1751, “dewelke het vervoeren *alléén zonder iets meervoor Schaaken houdt*”. Mocht de schaker geraakt zijn door die “cruelle” behandeling door haar ouders, dan had hij namens haar naar de rechter moeten gaan. Op zodanige wijze iemand overhalen is meer dan dwingen. Van de persoon die verleid is en door streken en listen tot toestemming vervoerd, kan niet worden gezegd dat die vrijwillig heeft geconsenteerd. Indien er enig willen is, dan moet er zachter worden gestraft. Maar stel nu dat er geen geweld is gebruikt, noch dat de jongeman allerlei pogingen in het werk heeft gesteld om haar te bewegen, noch dat hij haar heeft willen overhalen en de vrouw is wel met volkomen consent meegegaan. Stel dat ze de schaker zelfs daartoe zelf heeft aangezet, dan heeft die echter op deze ongeoorloofde wijze haar ouders willen “illuderen” en is dus een arbitraire straf volgens Kersteman op zijn plaats. Dat moet zeker overwogen worden wanneer de dochter minderjarig is, onder “de heilige bewaaring” van haar ouders of voogden staat en zij door vleierij uit de

²⁷⁸ Sir William Temple (1628-1699) was de Engelse ambassadeur in Den Haag die het huwelijk tussen Willem III en Mary voorbereidde en in 1673 *Observations upon the United Provinces* publiceerde. Zie Encyclopaedia Britannica.

²⁷⁹ Volbeda (Grebber, Catharina de 2014).

²⁸⁰ Kersteman (1768), 483 ev.

²⁸¹ Zie ook Kersteman (1789), 281 ev.

macht van de ouders naar een andere locatie, zoals hij omschrijft, ‘is geseduceerd’, ‘geretireerd’ of zelfs ‘geschonden’ om zo toestemming van het huwelijk te krijgen. Zo kan niet na rustig overleg een vrijwillige toestemming ontstaan. Wanneer een ongehuwde vrouw, niet verleid door sinistere praktijken, met haar volkomen vrije wil, naar een andere locatie gaat met een jongeman die daar met haar verblijft en haar met haar toestemming bezwangert, is er geen sprake van schaking. Hoewel hij dat niet meldt, zal de bedoelde vrouw meerderjarig moeten zijn.

Kersteman treedt met deze opvattingen grotendeels in de voetsporen van zijn voorgangers. Zijn uiteenzetting over de gewelddadige schaking is academisch te noemen, want die heb ik in de achttiende eeuw niet aangetroffen. Opvallend is ook dat hij het plakkaat van 1751 niet bespreekt.

De jurist Timon Boey behandelt *rapt* in zijn *Woorden-tolk* in 1778²⁸². “Ook is de schaker niet te verontschuldigen om dat de persoon die hy geschaakt heeft, daarin heeft bewilligt, want de schakinge betreft niet allen de persoon die geschaakt is, maar ook haar Ouders die daar door zyn onteert, dus is het een zaak daar het Gemeen belang in heeft, en van groote aangelegenheit, dat het zelve door alle moogelyke middelen werd geweert, ook zoude hy te vergeefs bybrengen tot zyn verontschuldiging, dat hy haar niet oneerlyk heeft aangeraakt, om dat het genoeg is, dat de zaak ter uitvoer is gebragt, om strafbaar te zyn na Wetten”. De schaking is volbracht door het samen weggaan, ongeacht of de vrouw *intacta* is gebleven. De “injurie”, die ik uitleg als de ontering of belediging van haar en haar ouders blijft wel “altoos”. Vervolgens onderscheidt hij *rapt* met geweld en *rapt* door verleiding. *Rapt* betekent roof en in de praktijk wordt onder *rapt* met geweld verstaan vervoering of schaking met geweld van een eerlijke en deugdzame dochter of vrouw. *Rapt* door verleiding is het verleiden van een jonge vrouw door listen en aanzoekingen om zich meester te maken van haar hart en genegenheid, misbruik makend van haar onervarenheid, om haar te onttrekken aan de macht van haar ouders of anderen die boven haar gesteld zijn. We zien hierin het “doorgaan”, dat blijkbaar in Boeys ogen zo versmolten is met mogelijke, wel oprechte en ongedwongen redenen voor de dochter om weg te gaan dat hij beweert dat de Staten van Holland daartegen hebben voorzien in hun plakkaat van 1751. Dat plakkaat had een iets andere strekking, zoals we zagen. Verderop komt bij Boey het lemma “Vervoeren” aan bod, dat hij omschrijft als het tegen wil en dank iemand of iets van de ene naar de andere locatie vervoeren, of wie een al dan niet gehuwde vrouw van haar man, ouders of voogden vervoert. Hierop staat de doodstraf. Bij het lemma “*Casus regius*”, dat zijn zaken die uitsluitend door de soeverein kunnen worden behandeld, somt hij tien misdrijven op die “directelyk worden begaan tegen de Oppermagt of Soeverain, en waar door zyn aanzien en gezag word beleedigt”²⁸³. Die heeft een direct belang om die te doen straffen, ter handhaving van zijn rechten, gezag

²⁸² Boey (1773), 566 ev.

²⁸³ Boey (1773), 117 ev.

en de algemene rechtszekerheid. Als tiende noemt hij het *crimen raptus*, of vervoering met geweld.

5.3.7 *Rechtspositie van de jonge vrouw*

In katholieke streken in het zuiden van Europa kon het paar besluiten tot een geldig huwelijk. In de Noord-Europese, protestantse benadering was het huwelijk van minderjarigen een zaak voor de ouders. Die dienden toestemming te geven. Zonder die bewilliging was een huwelijk ondenkbaar. Het paar restte dan wachten totdat de meerderjarigheid was bereikt. Deze regelingen zijn tijdens de Republiek in wetgeving vervat, bijvoorbeeld in de Politieke Ordonnantie van 1580.

Op het eerste gezicht roept het behandelen van de rechtspositie van de jonge vrouw in dit eerhoofdstuk de vraag op, wat dat met het eervertoog van doen heeft. Mijn antwoord is dat ik hiermee wil aangeven dat er een verschil is tussen eer en recht. De rechtspositie zie ik als een uitdrukking van wat in de samenleving als aanvaardbaar werd beschouwd en is opgenomen in een stelsel van regels, codes, met sancties bij overtreding. Het naleven ervan werd als eerzaam beschouwd, het niet naleven als eerverlagend, en dat kon als argumentatie dienen binnen het eervertoog.

De jonge vrouw had in de Republiek meer vrijheid dan in bijvoorbeeld mediterrane gebieden om haar eigen huwelijkspartner te kiezen. Die keuze was meer gericht op wederzijdse liefde en gezinsvorming dan op de voortplanting zoals bij het katholieke geloof. Weliswaar stond zij onder de macht van haar vader, maar die macht was niet zo groot dat hij alleen haar huwelijkspartner bepaalde. Deze relatieve keuzevrijheid hangt samen met andere vrijheden en rechten voor vrouwen in de Republiek, die we niet tegenkomen in zuidelijke streken. Niet alleen Roodenburg en Van der Heijden wijzen daarop in diverse publicaties²⁸⁴. Zo hadden vrouwen een gelijk erfrecht als mannen, waren ze handelsbekwaam, konden ze als weduwe een bedrijf leiden en hadden ‘grass-widows’, vrouwen van zeelui, de mogelijkheid om tijdens diens langdurige afwezigheid in hun levensonderhoud te voorzien en rechtshandelingen te verrichten. Vrouwen huwden op latere leeftijd. Vrouwen verkeerden in openbare ruimten en leidden een publiek bestaan. Echtscheiding was onder bepaalde voorwaarden mogelijk. Geweld tegen vrouwen werd afgekeurd en vervolgd. Van der Heijden laat zien dat ook vrouwen vervolgd werden voor vechtpartijen²⁸⁵. De eerpositie van vrouwen had een eigenstandigheid die verder ging dan behoud van maagdelijkheid en kuisheid.

Van der Heijden, Van Nederveen Meerkerk en Schmidt merken in hun “Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek” uit 2009 op dat minderjarige jongeren alleen mochten trouwen met de goedkeuring van hun ouders en dat die regel ook in de praktijk werd nageleefd. Schaking of ontvoeringen worden niet genoemd in het artikel, maar hun

²⁸⁴ Roodenburg (1996) 132-135; Van der Heijden (2004), (2009) en (2016).

²⁸⁵ Van der Heijden (2016), 17.

bevindingen in deze zijn interessant genoeg om een deel van hun artikel hier bijna geheel aan te halen.

Ouders bleken dat recht eigenlijk alleen te gebruiken als zij door hun kinderen niet in de huwelijkskeuze waren gekend. Bij de conflicten die hieruit voortkwamen steunden overheden en kerkenraden zowel ouders als kinderen, vooral door de communicatie tussen ouders en kinderen te bevorderen. De nadruk lag op onderlinge overeenstemming en veel minder op de uitoefening van het patriarchale gezag. Misschien nog veel belangrijker was dat ouders door de strikte regels van ouderlijke toestemming en openbare huwelijksluiting veel beter in staat waren om hun kinderen te beschermen. De ouderlijke macht trof namelijk alleen minderjarigen, die misschien nog niet in staat waren om een gezin te onderhouden. Ouders maakten vooral bezwaar tegen het huwelijk van hun dochter als zij vreesden dat haar aanstaande man nog te weinig ervaring of vaardigheden had om zijn beroep te kunnen uitoefenen. De ouderlijke toestemming was dus ook een middel voor ouders om hun jonge kinderen te behoeden voor armoede en financiële ellende die zijzelf wellicht niet konden overzien. Ten slotte was de reikwijdte van de nieuwe regels rond de ouderlijke macht beperkt. Tot ver in de zeventiende eeuw was meer dan de helft van de bevolking niet protestants en hing een belangrijk deel van de bevolking nog steeds het katholieke geloof aan. Daarnaast konden ouders in Holland alleen het huwelijk van hun minderjarige kinderen tegenhouden. Jongens vanaf 25 en meisjes vanaf 20 jaar hadden die ouderlijke toestemming niet nodig, precies de leeftijd waarop jonge paren in West-Europa vanaf de late middeleeuwen trouwden. Binnen het West-Europese huwelijkspatroon begonnen jongeren normaal gesproken immers pas aan een gezin als zij zichzelf en hun kinderen konden onderhouden. In die zin kwamen de nieuwe regels overeen met de bestaande praktijk van huwelijksluiting. Zowel kerk als overheid bleek jonge vrouwen te steunen in hun acties tegen mannen die trouwbeloften niet nakwamen. Kerkenraden spanden zich in om eerherstel van meisjes te bewerkstelligen door een schriftelijke verklaring of een financiële genoegdoening. Jongens werden flink onder druk gezet om hun verplichtingen na te komen. De gereformeerde kerk kon dat alleen via de censuur, maar de middelen van de overheid reikten verder. Jongens die ondoordacht beloften hadden gedaan, stonden soms raar te kijken als de magistraat hen sommeerde om alsnog met het meisje te trouwen. De nieuwe regels zorgden ervoor dat ouders hun minderjarige dochter beter konden beschermen, terwijl zij, eenmaal meerderjarig, nog steeds vrij waren om hun eigen keuze te maken. Daarnaast steunde zowel de kerk als de overheid jonge vrouwen in hun acties om jongens te wijzen op hun (financiële) verplichtingen. De komst van het ouderlijke consent betekende in de praktijk dus geen versterking van de patriarchale verhoudingen²⁸⁶. Het benoemen van de Republiek als patriarchale samenleving moet dus gerelativeerd worden.

De ouders van het meisje waren vooral bezorgd om de economische onafhankelijkheid van het gezin dat met de jongeman werd gevormd. Die moest een ‘wif en kinderen’ kunnen

²⁸⁶ Idem, p 32-34.

onderhouden, een vak beheersen voordat gehuwd kon worden²⁸⁷. Vandaar dat vaak op latere leeftijd werd gehuwd. De opmerking uit de inleiding van deze paragraaf van Greilsammer dat de ‘katholieke’ vrije partnerkeuze door de komst van het protestantisme beperkt werd, moet dan ook genuanceerd worden²⁸⁸.

In 2014 verscheen *Misdadige vrouwen* van Van der Heijden. Ze noemt schaking niet, wel vrouwen die meisjes verleidden en ontvoerden om in de prostitutie te laten werken²⁸⁹. Zij bevestigt daarin het beeld dat eer en schaamte met alle facetten van het vroegmoderne leven waren verbonden. “De publieke reputatie bepaalde in grote mate het zelfbeeld, waardoor eigen verantwoording en persoonlijk schuldbesef van ondergeschikt belang werden geacht.” We zullen inderdaad zien dat de bronnen over schakingen weinig uitingen van gewetensnood bevatten²⁹⁰. Van der Heijden beschrijft tal van misdrijven waarvoor vrouwen werden veroordeeld. We weten uit de wetgeving dat vrouwen beticht konden worden van schaking. Daarvan geeft zij echter geen voorbeelden, vermoedelijk omdat die er niet zijn.

²⁸⁷ Van der Heijden (2004), 363.

²⁸⁸ Greilsammer (1988), 83-84.

²⁸⁹ Van der Heijden (2014), 68.

²⁹⁰ Ze zijn er wel, bijvoorbeeld bij Anna van Wouw, Anna de Merode en Elisabeth van Bergen van der Gryp die wijzen op hun ‘conscientië’.

6 Erehandel en buurt- en dorpseer

6.1 Erehandel

Erehandel is, zoals Roodenburg die in het themanummer “Schimpen en schelden” van het *Volkskundig Bulletin* uit 1992 omschrijft, een systeem van informele sociale controle: “Het is in feite een overkoepelend begrip, waartoe wij niet alleen de netwerken van roddel en achterklap kunnen rekenen, waarin de eervoortdurend gemeten werd, maar ook de beledigingen zelf, de vormen die die beledigingen konden aannemen, en uiteraard de gevolgen van een en ander: het eerherstel of juist het blijvend eerverlies.”²⁹¹ Roodenburg voegt een voor mijn betoog essentieel element toe: “Met ditzelfde begrip wordt bovendien het procesmatige, het element van wedijver en strijd, van geven en nemen, aangegeven.”²⁹¹ Het is het voortdurende proces van afmeten van iemands maatschappelijke waarde aan de hand van opinies van anderen, van het toebrengen van eerverkorting aan een ander of het vermeerderen van de eigen eer. Uit de literatuur over eer blijkt dat eer en erehandel in de vroegmoderne tijd een sociale realiteit vormden, een sociaal feit, in de woorden van Oprisko. Hij gebruikt het begrip eerproces, *honor process*, om hetzelfde aan te geven. Iedereen was zich van zijn of haar eer bewust en streefde naar behoud ervan. Erehandel kwam mede voort uit constante waakzaamheid om maar niet in de eer aangetast te worden of te schande gezet. Men trachtte reputatieschade te vermijden of te beperken. De werking van eer, te zien als het continue proces van eerbescherming, van het bepalen, handhaven, verzwakken of versterken van iemands eerpositie ten opzichte van anderen is samen te vatten met het begrip erehandel.

Een schaking zal dus gepaard gaan met erehandel, met actie en reactie (eerreflexen), niet zelden met scheldpartijen, verwensingen of bedreigingen, omdat de tegenover elkaar staande partijen niet alleen menen dat zij eerzaam handelen maar dat de tegenpartij zich schuldig maakt aan gedrag dat hun eer aantast. Het reageren is alleen eerzaam wanneer het een gelijke betreft. Iemand van een lagere stand werd ‘de eer’ niet gegund door een hogere te worden berispt. Dat zou weer diens eer verlagen. We zullen dus in de casushoofdstukken een bepaald gedrag kunnen verwachten van de vaak vooraanstaande familie jegens de vaak lager geplaatste jongeman. Hoe reageert de familie op de uitdaging van de jongeman?

²⁹¹ Roodenburg (1992), 371.

6.2 Buurt- en dorpseer

Roodenburg beschrijft in zijn artikel “De notaris en de erehandel” uit 1992 de erehandel in steden, buurten en dorpen²⁹². Hij citeert de Australische socioloog en historicus David Garrioch²⁹³, die stelde: “Eer en reputatie waren zo belangrijk omdat die de mensen een plaats in hun gemeenschap gaven”. Het ‘buurt’-eervertoog kenmerkt zich door informele controle, door strategieën die gericht zijn op behoud van de eigen reputatie en het aantasten van die van anderen onder verwijzing naar het eervertoog²⁹⁴. Het huishouden speelde hierbij een belangrijke rol. De eer van de huisvader was verbonden met zijn economische positie. Die van de huisvrouw was verbonden met die van haar man en met de wijze waarop zij haar huishouden deed en het gezin ondersteunde. Roodenburg gaat weliswaar in op kleinere zaken als belediging en achterklap, toch zijn zijn constatering ook voor schaking als kapitale misdaad van belang. Die kleinere zaken gingen over het beschadigen van iemands reputatie. Roodenburg citeert een Amsterdamse predikant die de werking van schelden goed inzag. Als iemand een ander beschimpt, dan beeldt hij zich immers een “vermeerderinge” in van zijn eigen “eere ende goede fame, ende dat soo veel te grooter, als hy ’t den ander ontreckt, dien hy scheldet”²⁹⁵. Eerverlies van de een is eerverlies van de ander. Dat wijst op eer als een *zero-sum* spel²⁹⁶. Dit is te begrijpen wanneer nagenoeg gelijkwaardige partijen in een rechtstreekse *face-to-face* confrontatie tegenover elkaar staan voor een publiek.

Roodenburg betitelt het schelden en de reparatie als een informeel, traditioneel systeem van sociale controle, als erehandel. Erehandel wijst volgens hem op de min of meer bewuste strategieën waarin de regels zo nodig werden bijgebogen of omgebogen. Hij citeert de Amerikaanse socioloog Erving Goffman (1922-1982): eer is geen set van regels die moet worden gevolgd, maar regels die men beschouwt als te omzeilen of juist te volgen. Dit lijkt op Taylors eerretoriek. De Franse socioloog Pierre Bourdieu (1930-2002) adviseerde te kijken naar strategieën en concrete praktijken in plaats van regels. Voor een goed begrip van schakingen vind ik dit inzicht onontbeerlijk. En zoals ik opmerkte, die erehandel strekte zich uit tot in de rechtszaal. Roodenburg ziet dat het netwerk van rechtsregels en het rechterlijk apparaat in die strategieën werd ingebouwd, net als roddel en achterklap en de bemiddeling van buurtmeesters en kerkenraden. Anders dan in Frankrijk speelden notarissen daarbij niet een actieve, bemiddelende rol, maar een passieve, registrerende. Men legde gebeurtenissen vast in attestaties voor notarissen. De functie ervan was om te dienen als voorbereiding op een proces, dan wel om te dreigen met een proces. Net als de Duitse historicus Martin Dinges

²⁹² Roodenburg (1992), 367-388.

²⁹³ Garriochs publicatie is *Neighbourhood and Community in Paris, 1740-1790* (Cambridge enz. 1986).

²⁹⁴ Zie ook Roper (1989) *The Holy Household* en “Will and honor: sex, words and power in Augsburgs criminal trials”.

²⁹⁵ Roodenburg (1992), 370.

²⁹⁶ Thomas (2009), 151, constateert dit ook. Hij haalt de Engelse filosoof Hobbes aan die over eer stelde: “if all man have it, no man hath it”.

suggereert Roodenburg dat een gang naar de notaris een laatste waarschuwing was aan de tegenpartij dat de volgende stap die naar de schout of schepbank zou zijn. De verklaringen hadden geen bewijsfunctie in een procedure, maar de geciteerde getuige kon wel aangesproken worden op de inhoud ervan. Het doel was om te komen tot een formele *amende honorable*, herstel van de eer van degene die uitgescholden werd. De stellers verklaarden naar eer en vroomheid de waarheid te spreken. Een notaris kon geen eed afnemen. Toch waren notariële getuigen- en andere verklaringen van groot belang voor de rekwiranten, dat zijn degenen die aan een derde verzochten om een verklaring af te geven. Keer op keer komen we ze straks tegen in schakingszaken en niet alleen bij die zaken, die in buurten speelden.

Ik maak hieruit op dat de rekwirant zo probeerde vast te leggen dat niet hij oneervol was, maar de tegenpartij. Altijd was een attestatie een strategische manoeuvre van de rekwirant. Soms werd cruciale informatie niet vermeld, vaak ook omdat daarnaar niet werd gevraagd.

Roodenburg verhaalt vervolgens de betekenis van scheldwoorden als ‘schelm’, waarmee de financiële en professionele onbetrouwbaarheid van een man werd aangeduid. Die was dan ‘oneerlijk’ en werd sociaal gestigmatiseerd. Het woord dief was een synoniem. Voor vrouwen was ‘hoer’, in de betekenis van ‘hoererij’ zeer kwetsend. De term duidt seksuele onbetrouwbaarheid aan. Niet zozeer dat ze dat zou zijn, maar omdat deze kwalificatie haar oneervol maakte. Deze scheldwoorden waren sociaal gevaarlijk, want ze ondermijnden de sociale positie van degene tegen wie ze waren gericht. De slechte naam die ze bezorgden, kon leiden tot minder klandizie, of, in het geval van vrouwen, tot het afblazen van huwelijken met goede kandidaten ²⁹⁷. Hun eer was in het dorpse en stedelijke leven hun enige kapitaal²⁹⁸.

Het leven in dorpen en buurten werd gekenmerkt door de erehandel bij grotere en kleinere disputen. Daarbij was het gebruik van geweld niet ongewoon. Dat maakte onderdeel uit van de sociale controle. Dat definieert Dinges als “all forms by which historical agents define deviant behaviour and react to it by taking measures.”²⁹⁹ Hieronder vallen allerlei vormen, zoals roddel, charivari, infrajudiciële regelingen, maar ook veroordelingen, gevangenisstraf, verbaal en fysiek geweld. Het antwoord op deviant gedrag kan ook buiten, boven of naast het reguliere rechtssysteem geschieden. In deze discussies wordt het begrip eer van groot belang geacht. En wie over eer spreekt, zoals Speitkamp beweert, mag over geweld niet zwijgen.

²⁹⁷ Roodenburg (1996), 133.

²⁹⁸ Roodenburg (1996), 134-135, haalt de historica Florence Koorn (1951-2008) aan, die stelt dat de vrouwen in staat waren de aantasting van hun eer, bijvoorbeeld door het niet nakomen door een man van zijn trouwbelofte nadat ze van hem zwanger was geworden, over te brengen op hem. In 1987 schreef zij een artikel over ongehuwde moeders in het achttiende eeuwse Twente, die de vader van hun kind wilden laten houden aan zijn trouwbelofte. Bij te lang uitstellen trokken zij in optocht met andere vrouwen naar het huis van de verleider om hem het kind te tonen. Zo werd de schande omgekeerd. Niet (alleen) haar eer was verlaagd, maar nu ook publiekelijk het zijne.

²⁹⁹ Dinges (2004), 161.

De Duitse historicus Gerd Schwerhoff meent dat de aanloop, de oorzaken, de ontwikkeling van geweld – en tot op zekere hoogte de gewelddaden zelf ook – “should be thought of as a process”. Dat proces kon eenvoudig beginnen en heftig eindigen, met allerlei fasen van escalatie, van erehandel. Pas achteraf zijn dan de dader en het slachtoffer herkenbaar. Escalatie gaat via bepaalde regels, een soort liturgie van geweld. Er was geen script, wel “behavioral components”. De focus lag daarbij op de component eer, als de meest karakteristieke voor een vroegmoderne samenleving. Mensen letten op “the acts and utterances of others for potentially defamatory aspects” en hadden “an urge to react.” Wraak was één vorm van reactie; escalatie met nog krachtiger daden en woorden een andere.

Hij stelt dat “interactions in premodern times always aimed at preserving and defending one’s honor and respect”. Schwerhoff heeft het dus over ‘interactions’, wat ruimer op te vatten is dan conflicten. Soms kleine opmerkingen of gedragingen konden door een ander als eerverkortend worden opgenomen. “The issue of honor is closely connected to this (die beledigingen of beledigende gebaren –rh) as a key motive of early modern violent acts”³⁰⁰. Beledigingen werden als gewelddadig ervaren door de vroegmoderne mens, zo stelt Schwerhoff, hoe vreemd ons dat ook voorkomt. Beledigingen raakten de eer en was even erg als het aantasten van de lichamelijke integriteit. Eer was een soort tweede huid die verdedigd moest worden tegen aanvallen, net als de eerste, biologische huid.

Schwerhoff onderscheidt *social control of violence* van *violence as social control*³⁰¹. Het eerste betekent het beheersen van geweld, het tweede het gebruik van geweld om beheersing te bewerkstelligen. Wat betreft de eerste speelden de steden een belangrijke rol. De stadsvrede mocht niet gebroken worden, de beide strijdende partijen moesten een derde, neutrale, partij erbij betrekken, en dat was het stadsbestuur. Die moest het geweld als deviant gedrag voorkomen en indammen. Het hielp dan wanneer bepaalde regels werden opgeschreven waaraan burgers zich dienden te houden. De meeste straffen waren in de vorm van boetes. Maar veel belangrijker was het dat partijen zich verzoenden en dus de vrede herstelden, terugbrachten. Schwerhoff stelt dat het niet zo zeer ging om de sociale stigmatisering van de dader en de criminalisering van zijn daad, maar het voorkomen van geweld, het opleggen van een bescheiden bestraffing maar vooral een “reintegration of the culprit into society”. Geweld was dus niet iets marginaals, maar juist wezenlijk voor een vroegmoderne gemeenschap. We zullen bijvoorbeeld gaan zien dat kerkenraden zich inspanden om door mediatie en overleg partijen tot elkaar te brengen en de vrede te herstellen.

Violence as social control definieert Schwerhoff als “each form of social interaction and communication in which deviant behavior of persons or groups is defined and measures taken against it.” Als we accepteren dat sociale controle geen onderscheid maakt tussen persoonlijke en algemene normen en dat elk instituut, persoon, groep een “decisive center of

³⁰⁰ Schwerhoff (2004), 233.

³⁰¹ Schwerhoff (2004), 234-239.

defining nonconforming behavior” kan zijn, dan is fysiek geweld te beschrijven als een daad van sociale controle, net als een beschuldiging in een rechtszaak of roddel om de publieke opinie te beïnvloeden.

7 Eerpositie

Het begrip eerpositie is net als eervertoog nog niet eerder in Nederlands onderzoek gehanteerd. Eerpositie beschrijft de relatie tussen een individu of groep en een ander individu of groep. In eerterminologie: de persoonlijke eer van een individu komt tot uitdrukking in de eerpositie die hij in een eergroep inneemt en die eerpositie wordt bepaald door ‘het goede gevoelen’ dat anderen in die eergroep van hem of haar hebben. De relatie kan ‘gelijk’ zijn, dus horizontaal, maar ook verticaal, ongelijk. Iemand kan in diverse eergroepen een eerpositie innemen. Een jongeman uit een vooraanstaande familie kan binnen zijn familie als bijvoorbeeld de derde zoon een zekere, aan zijn vader of oudere broers ondergeschikte eerpositie bekleden, maar buiten zijn familie, bijvoorbeeld ten opzichte van personeel of pachters een bovengeschiedte positie hebben.

De geboorte van iemand bepaalde zijn eerpositie. Deze persoon kon die positie en vaak bescherming die zijn of haar familie of *peergroep* hem of haar bood, verliezen of ontstijgen. Als de jongeman uit zou zijn op statusverhoging en daartoe bijvoorbeeld een meisje van een hogere stand schaakt, dan streeft hij volgens de Vlaamse historicus Walter Prevenier naar “sociale promotie”. Hij beschreef dit proces voor casussen in Zeeland in de vijftiende eeuw³⁰². Behoud en bescherming van de eerpositie was zo belangrijk dat er regels bestonden voor de wijze waarop dat moest geschieden. De relatie tussen eerpositie en eercode vinden we bij Cats, die bijvoorbeeld deze regel formuleerde:

Dus wie ghy wesen meught, ’t zy arrem ofte ryck
Doet wel, geminde vrient, en paart met uws gelyck.³⁰³

Frijhoff en Spies menen terecht dat eer aan een persoon was gebonden. Dat vereiste bepaald gewenst gedrag, op straffe van verlies van ‘sociaal kapitaal’. Dit speelde ook binnen de kerk, waar men overtreders uiteindelijk kon straffen met een vorm van uitsluiting. Het dreigen hiermee was vaak voldoende om iemand tot inkeer te brengen. Ze leggen een relatie tussen eer en samenleving. “Eer was een groepsgebonden, maar alomtegenwoordig begrip dat de samenleving structuur gaf.” Voor een man “was eer een belangrijk beginsel van heel het maatschappelijk leven.” Alle aspecten van zijn publieke leven raakten zijn eer. Keith Thomas merkt op dat in de vroegmoderne tijd in Engeland, en waarom zou dat niet opgaan in de Republiek, “all individuals, whatever their rank in society, regarded themselves as entitled to

³⁰² Prevenier (1987), 410 ev ziet bijvoorbeeld dat in de casussen een echte reden voor de jongemannen ontbrak. De daders hadden voordien geen misdaad begaan, en genoten zelfs goede faam. Hij meent dat deze “wel heel merkwaardige redenering over sociale honorabiliteit” een voorbeeld is van *fur collar crime* waarbij invloedrijke personen ongestraft misdaden - laten - plegen en rechtsvervolgning omzeilen.

³⁰³ Van Vloten (1862), 701, slotzinnen uit Jacob Cats’ gedicht “ongelijcke peerden trecken qualijck”.

honour and respect if they lived in accordance with the standards appropriate to their particular social role.”³⁰⁴

Eer is niet statisch in de zin van: je hebt het of je hebt het niet. De vroegmoderne mens lette constant op kansen op eervermeerdering of op dreiging van eerverlaging. De eerpositie is iets wat constant aan de orde is, wordt gewogen, om behoud en bescherming op korte en lange termijn vraagt. Status is de eerpositie die anderen iemand toedichten. Een jongeman met een ontluikend eerbeseft zal anders met zijn eer, zijn maatschappelijke waarde omgaan dan een oudere man, die zijn positie en krediet al lang heeft veiliggesteld. Een jongeman die relatief buiten een eergroep staat en van die eergroep deel wil gaan uitmaken, zal zich terdege rekenschap moeten geven van zijn eergevoel en de waardering die hij van die groep wil verwerven. Dit proces maakt deel uit van Simmels *social maintenance*, het vinden van een balans tussen de persoonlijke, innerlijke eer en de uiterlijke eer, de reputatie, de eer die men van anderen toebedeeld krijgt³⁰⁵.

Leuker en Roodenburg noemen in hun artikel uit 1988 “heimelijkheid en geheimhouding belangrijke strategieën om de eigen eer of eerbaarheid te bewaren”. Zij doelen hiermee op het beeld dat iemand bij een ander wil oproepen, wil beïnvloeden om maar een zo gunstig mogelijke opinie te krijgen. Zij verwoorden een extra eerfacet. In paragraaf 2 *Wat is eer?* heb ik vermeld hoe Pitt-Rivers eer definieerde: een gevoel, een uitdrukking van dat gevoel en de evaluatie daarvan door anderen. Wat Leuker en Roodenburg aangeven is dat die evaluatie door anderen voor degene die zijn eer wil ‘meten’ geen te ondergane actie is, maar door een zekere schijn op te houden kan worden bespeeld. Iemand kan zich dus eerzaam voordoen terwijl hij voor zijn eerpositie belangrijke informatie achterhoudt. Dat is zien als *framing*. De Amerikaanse socioloog Erving Goffman (1922-1982) onderzocht de wijze waarop mensen met elkaar omgaan in *face-to-face* situaties en legde dat onder andere vast in zijn publicatie *Framework analysis. An Essay on the Organization of Experience* uit 1974. *Frames* geven ons antwoord op de vraag: wat is het dat er gebeurt in onze directe nabijheid? *Framing* is het opdringen van een bepaalde, soms misleidende voorstelling van zaken die anderen tot het inzicht moet brengen dat er eerlijk gehandeld is. Dat leidt tot een zekere achterdocht. Leuker en Roodenburg beschrijven dat mensen in de vroegmoderne tijd op elkaar letten, elkaars gedrag bespraken, er soms op los roddelden. Ook dat verliep binnen bepaalde kaders.

Hugo de Groot merkt in zijn *Inleydinge* op dat laster een misdaad is tegen de eer³⁰⁶. Hoon, volgens De Groot een misdaad tegen de vrijheid, richt zich tegen de eer. Laster is alles, wat in het bijzijn van derden, schriftelijk of in het geheim gedaan, de eer van iemand krenkt, dus zijn of haar eerpositie in de eergroep bedreigt, zelfs als het gestelde waar is, uitgezonderd

³⁰⁴ Thomas (2009), 171.

³⁰⁵ Simmel (1897), 681 ev.

³⁰⁶ Groenewegen van der Made (1652, 35^e en 36^e deel, 235, 239.

die zaken die reeds voor de rechter zijn gebracht. De ‘verevening’, dus het intrekken van de krenking, is mogelijk door een publieke uitspraak door de krenker waarin die schuld bekent en vergiffenis vraagt en bekent dat hij van de gelasterde niets anders weet dan “deugt ende eere”. Dat gebeurt wanneer het gestelde onwaar is. Is het gestelde wel waar, dan kan men naar de rechter; is het een onbehoorlijke uitspraak, dan kan ook nog een geldelijke vergoeding worden geëist. Ik vertaal laster als een misdaad tegen de eerpositie van iemand.

De Duitse historicus Winfried Speitkamp zoekt naar de betekenis van eer en vraagt zich af of men “kollektive Ehre mit denselben Begriffen und Kategorien erfassen [kann] wie individuelle Ehre?”.³⁰⁷ Of, toegepast op schaking: beledigt de jongeman door de schaking de vader of voogd individueel óf haar hele familie, het gezin, de samenleving?

Welsh brengt een zekere tijdsdimensie aan in eer. Het is namelijk niet zo dat handelingen of uitspraken *direct* leiden tot publiek herstel of openbare correctie. Veel van deze communicaties gebeuren in de privé-omgeving. Als ze naar buiten komen dan kan er enige tijd overheen gaan voordat de eer, dus de reputatie van iemand, daadwerkelijk in negatieve zin verandert en diens eerpositie navenant marginaliseert. Met eer kan worden gespeeld, het verhogen van de eigen eer door die van anderen aan te tasten kan worden geregisseerd.

In mediterrane regio’s viel de eerpositie van de vrouw samen met de eerpositie van hun vader of echtgenoot. Volgens Barahona wil dat niet zeggen dat zij dan ‘eerloos’ was. In rechtszaken tegen verkrachting in vroegmodern Spanje blijken de slachtoffers wel degelijk een gevoel van eer te hebben. Door het afgedwongen verlies ervan in rechtszaken luid te verkondigen konden ze een vergoeding verwachten, die hen in staat stelden te huwen en hun sociale respect en eerzaamheid min of meer te herstellen. Barahona: “Essentially, therefore, succesful litigation probably redressed lost sexual honour and reputation to a considerable extent, allowing women to regain their public place in society on reasonably good terms.”³⁰⁸

Maria-Theresia Leuker en Herman Roodenburg citeren in hun artikel “Die dan hare wyven laten afweyen”³⁰⁹ uit 1988 moraalgeschriften uit de Republiek waarin werd gesteld dat de vrouw moest letten op haar reputatie en daarmee de eer van hun man. Daartoe kon zij het beste haar ‘schaamte’ tonen. De minste aanleiding tot roddel zou haar haar hele leven achtervolgen. De vrouw zou, zo halen ze de zestiende-eeuwse Spaanse humanist Juan Vives aan wiens werk werd vertaald en in 1553 in de Lage Landen verscheen, maar één deugd hoeven te bezitten, namelijk haar reinheid, of “eerbaer suyverheydt”. De man moet wijs zijn, mild, grootmoedig, welsprekend, sterk en rechtvaardig. Vives stelde ook dat de maagdelijkheid van de ongetrouwde vrouw haar vader toebehoort en haar kuisheid, nadat ze is gehuwd, haar echtgenoot. In de Republiek werd deze zienswijze maar ten dele gevolgd. Een

³⁰⁷ Speitkamp (2010), 12.

³⁰⁸ Barahona (2003), 122.

³⁰⁹ Leuker en Roodenburg (1988), 65-73.

man was geen ‘eigenaar’, wel een leidsman van de vrouw. Een man had ervoor te zorgen dat zijn vrouw geen overspel zou plegen, maar niet door haar streng te bewaken. Een meisje dat voor haar huwelijk het bed deelde met een man bracht schande en oneer over haar familie. Maar thuis opsluiten ging te ver. Leuker en Roodenburg citeren Jacob Cats³¹⁰:

‘Denkt vry dat menig wyf is uit den band gesprongen,
Omdat se veel te zeer was in den band gedwongen.
Van hier dan alle dwang: ons Neerland is te vry:
Geen deugd en werd geleert door harde slaverny.’

In de Republiek moesten vrouwen zich kuis gedragen, maar ook voor hen golden de algemene vereisten voor eerbaarheid. Zo is onder het lemma “Eerlijk” in het *WNT* een aantal situaties en betekenissen beschreven waarbij geen onderscheid is gemaakt tussen de eer van een man of een vrouw, hoewel die van de man het meest aan de orde komt³¹¹. Zo kan “eerlijk” de rechtschapenheid van personen in relatie tot de maatschappelijke positie aanduiden, het niet-eerloos zijn. Maar ook tot eer strekkend, niet leugenachtig of bedrieglijk, gepast en behoorlijk, tot iemands eer strekkend.

Roodenburg komt in 1996 tot de formulering van een aantal ordeningsprincipes. Het eerste betreft de relatie man-vrouw. Hij merkt op dat vrouwen in de Republiek dikwijls buitenshuis, in de openbare ruimte aanwezig waren en werkten, bijvoorbeeld als dienstmeid of in de kleine handel. Van de Pol wijst erop dat vrouwelijke eer geen synoniem was voor maagdelijkheid. Als een paar na uitwisseling van trouwbeloftes gemeenschap had met haar verloofde, dan was er, net zoals Welsh formuleerde, eerder sprake van “opgeschorte eer dan van eerloosheid”³¹².

Martin Dinges bespreekt in zijn artikel “Geschlecht und Ehre in der frühen Neuzeit”³¹³ de relatie tussen eer en gender. Hij verbindt mannelijk geweld aan de relatief jonge leeftijd van de ongetrouwde daders omdat zij nog niet in staat waren een zelfstandig huishouden te voeren, en dus een eervol bestaan op te bouwen. Vrouwen gebruikten mannen om hun eigen eer te beschermen. Door het grote belang van aanzien van een huishouden speelden vrouwen een belangrijke rol bij het in ere houden ervan. Zo moest haar gedrag in dienst staan van de gezinseer. Ook kinderen dienden hun bijdrage te leveren; een al te speelse dochter kon worden opgemerkt en besproken, waardoor een smet op het huisgezin kon vallen. Mannen konden aantijgingen aan het adres van hun echtgenotes - en dochters voeg ik eraan toe - niet

³¹⁰ Leuker en Roodenburg (1988), 70. Het citaat komt uit J. Cats, “Houwelick, dat is, het gansche beleyt des echten-staets”, in *Alle de wercken, soo oude als nieuwe* (Amsterdam 1655), 135.

³¹¹ *WNT*: “eerlijk”.

³¹² Van de Pol (1992), 188.

³¹³ Dinges (1997), 171-214.

over hun kant laten gaan. Het ‘huis’ was dus meer dan een gebouw, het symboliseerde de eer van de bewoners.

Dinges meent dat het eerprofiel van mannen “meerpolyger” was dan dat van vrouwen, wier eer meer verbonden was met seksualiteit. De man kon op tal van andere maatschappelijke terreinen eer verwerven zoals bij de schutterij, in de kerkenraad, in het lokale bestuur. De vrouw zag men als zwak en meer onderhevig aan een of meer van de vier ‘humeuren’ of lichaamssappen zoals voorgesteld door Galenus. Dat leidde eerder tot seksuele lust. Mannen konden daarvan gebruik maken door te verklaren dat de vrouw hen tot verleiding had aangemoedigd. De dagelijkse bescherming van maagdelijkheid of kuisheid vergde veel aandacht. Als jonge vrouwen dan toch ingingen op seksuele avances, dan was dat pas nadat ze de trouwbelofte hadden ontvangen, de verzekering dat de man hun eventuele kinderen zou verzorgen.

We kunnen ons voorstellen dat families zeer beducht waren voor huwelijken die de eerpositie van de familie bedreigden. Voor vooraanstaande - dus een belangrijke eerpositie innemende - families gold dat nog sterker.

8 Persoonlijke en groepseer

Nauw verbonden met eerpositie is de persoonlijke eer. Pitt-Rivers noemt dat expliciet in zijn verhandeling uit 1968³¹⁴. Eer is geconcentreerd in de fysieke mens. Als er iets in zijn of haar omgeving gebeurt, dan verplicht dat een persoon, onwillekeurig, negatief of positief, te reageren. Pitt-Rivers: “he is inescapably a party to what he witnesses, and his will is thereby committed. This is important because the essence of the social person comprises his will and (as moralists understood, though in a different context) his intentions.” Dit is een verbinding van wil met eer, en een die van groot belang is voor Pitt-Rivers. Hij geeft een voorbeeld: het verontschuldigen voor een affront gebeurt in de vorm van een ontkenning van de intentie. Daardoor wordt de belediging onbedoeld want niet gewild. Deze nadruk op intentie of wil is essentieel: “the essence of honor is personal autonomy”. Ik leg dat uit dat wanneer de persoonlijke eer wordt aangetast door een belediging of door loftuitingen, de eerpositie van iemand in het geding komt.

Henderson Stewart constateert dat in de literatuur conform de denkbeelden van Pitt-Rivers een innerlijke en een externe eer worden onderscheiden, die niet los van elkaar zijn te zien³¹⁵. Hij beschouwt de innerlijke en uiterlijke eer tezamen als *personal honor*³¹⁶. Hij verbindt dat met de gemeenschap die de eer van iemand erkent. Ik zou deze definitie eerder willen verbinden met eerpositie.

Pitt-Rivers’ definitie van eer, althans de eerste woorden daarvan, wijzen echter naar het sentiment, het gevoel: “It is a sentiment, a manifestation of this sentiment in conduct, and the evaluation of this conduct by others, that is to say, reputation.”³¹⁷. De persoonlijke eer drijft een mens en die weet, voelt aan wanneer zijn of haar eer wordt uitgedaagd of geprezen. We kennen dat uit uitdrukkingen als ‘dat is mijn eer te na’. Een mens zou als uiterste consequentie liever de dood kiezen dan zijn eer verliezen. Het idee van vasthouden aan een ingenomen standpunt, het niet onder druk van anderen wijken, het nakomen van beloften, het beseffen wanneer de eerlijkheid als in *honesty* in het geding is, zijn tekenen van het bestaan van een persoonlijke eer.

Alexander Welsh stelt dat eergevoel niet alleen een maatstaf is voor roem of status maar ook functioneert “as a kind of moral imperative.”³¹⁸ Dat vertaal ik als een moreel dwingende verplichting. Een belangrijke constatering, die duidelijk maakt dat iemand zich verplicht, gedwongen voelt om te ageren in het belang van zijn of haar eer. Eer brengt mensen ertoe iets te doen of te laten, afhankelijk van het moment en de relevante groep. Welsh verbindt morele verplichtingen die uit eer volgen aan twee categorieën: gehoorzaamheid en

³¹⁴ Pitt-Rivers (1968) 503-511.

³¹⁵ Henderson Stewart (1994), 11-19. Zie ook mijn behandeling van zijn inzichten in paragraaf 2 Wat is eer? en 3 Eergroep.

³¹⁶ Henderson Stewart (1994), 54-59.

³¹⁷ Pitt-Rivers (1968), 503.

³¹⁸ Welsh (2008), ix ev.

respect. De eerste komt voort uit het gehoorzaam zijn aan iemand met het gezag, de autoriteit om ons iets op te dragen. De sanctie is straf of strafdreiging. Ongehoorzaamheid leidt tot schuldgevoelens. De tweede, het respect, betreft de consensus die er is over hoe we ons dienen te gedragen. In de groep waarvan we deel uitmaken is het proces gaande van verdienen en delen van respect: “the sense of honor that moves a person to act or to refrain from acting in a given case is generated within a real or imagined peer group. Like commands, respect from others can also be internalized and acted upon. To lose that respect, however, threatens shame rather than guilt.”³¹⁹ Het zich conformeren aan de groep via schuld is te beschouwen als onderwerping, als gehoorzaamheid; schaamte ontwikkelt zich in de strijd en vergelijking met gelijken, terwijl conformisme aan de groep door schaamte leidt tot identificatie, dus respect. Naast deze twee uitgangspunten formuleert Welsh nog een derde hypothese: bij het volwassen worden zal een individu respect zoeken bij zijn *peers*. Dat lukt niet altijd. Dan volgt rebellie. “Rebellion and indeed the demand for justice have a long history of association with honor.”³²⁰

Sommige mensen hebben een sterk ontwikkeld eergevoel en zullen reageren op elke verwijzing naar een vermeend tekort aan eer, naar mogelijke eerverlagende handelingen, zoals misleiding of oplichting. Het *point d'honneur* betekent dat een belediging of eerverkorting moet worden ingetrokken en hersteld door de tegenpartij, anders dreigt een duel, of een schaking als beschreven in de figuratie De Eigenrichting.

Jonge mensen merken tijdens de adolescentie het bestaan van hun eigen eer door af te tasten wat de grenzen van hun persoonlijke eer zijn of geconfronteerd te worden met gedrag van anderen die hen corrigeren of door de aantasting van hun persoonlijke eer hun eerpositie beperken. Hoewel ik daarvan geen suggesties uit de onderzoeksliteratuur heb gevonden, meen ik dat liefde een bijzondere combinatie is van de persoonlijke eer van twee jonge mensen. Die drukt zich uit in de wens om te huwen, een wens die hun beider eerpositie aangaat. Zij wensen samen in de eergroepen waarin zij verkeren de eerpositie van gehuwd echtpaar in te nemen. Wanneer die persoonlijke eer, bijvoorbeeld uitgedrukt in huwelijksstrouw, publiekelijk in twijfel wordt getrokken, wordt aangetast, komt hun eerpositie in gevaar.

Naar dat eergevoel wordt in de vroegmoderne tijd verwezen met woorden als geweten, wil en deugd of met het zich beroepen op God om een handeling te rechtvaardigen.

³¹⁹ Welsh (2008), 6.

³²⁰ Welsh (2008), 8.

9 Samenvattend: mijn interpretatie van eer

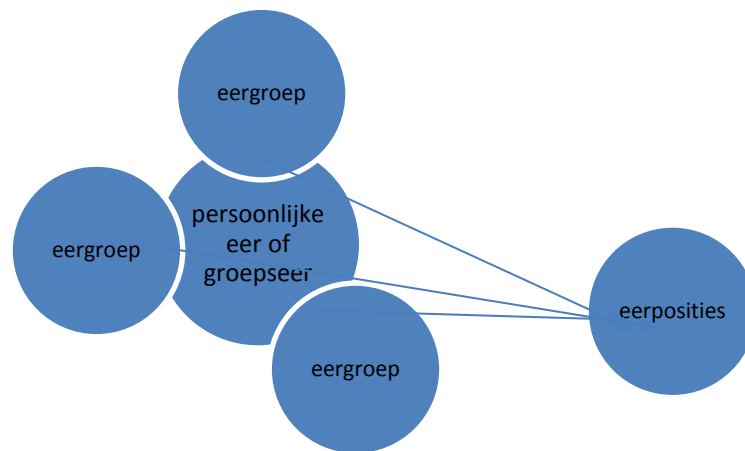
Wat weten we nu meer van eer in de Republiek? Eer beschouw ik ter aanvulling op Frijhoff en Van de Pol als een specifieke combinatie van innerlijke eer, het eergevoel, het persoonlijke idee van de waarde die men denkt te hebben met de uiterlijke eer, de wijze waarop anderen die waarde zien en bespreken. Het specifieke hieraan is dat de twee continu op elkaar reageren. Dat is het eerproces, soms expliciet in de openbaarheid komend in de vorm van erehandel en illustreert hoe de persoonlijke eer van iemand of de groepseer van de familie beschermd moet worden tegen al dan niet vermeende aantastingen. De titel van deze dissertatie: *Eer tegen eer* verwoordt die strijd, als we schaking in het kader van eer plaatsen.

De persoonlijke eer is gegeven, is een constante, verbonden aan de fysieke persoon. Dat geldt voor mannen en voor vrouwen, hoe verschillend ook zij in het eervertoog worden behandeld. De persoonlijke eer is gekoppeld aan de eerpositie die iemand inneemt in de eergroep waarin men verkeert. Alleen in en door de eergroep wordt eer toegekend of ontnomen. Het eigen eergevoel wordt bevestigd en gestimuleerd in het gezelschap van gelijken of van de familie. De eerstrategie van een persoon is gericht op continuering, bescherming en bevordering van de eigen, persoonlijke eer. Op groepsniveau is sprake van een groepseer.

Het is de uiterlijke eer, de reputatie, die de persoonlijke en de groepseer op scherp stelt en een individu of groep dwingt om aantastingen recht te zetten en te herstellen door de eeraantaster. Eeraantasting door lager geplaatsten of buitenstaanders vraagt om een andere aanpak dan die door gelijken of hogergeplaatsten. Onwetendheid, nonchalance, vooringenomenheid, argwaan, wantrouwen, bevooroordeeld zijn beïnvloeden het beeld over iemand of een groep, kunnen dus diens reputatie maken of breken. Uiterlijke eer is vanwege de afhankelijkheid van niet te beïnvloeden of te sturen beelden, indrukken of opvattingen van anderen een dynamisch concept.

Het eerproces omvat de erehandel en het eervertoog waarmee de eerpositie en de eerstrategieën van een persoon of groep wordt bepaald. Die zal op zijn beurt reageren vanuit zijn persoonlijke of groepseer, zijn of haar eerstrategie. Het eerproces uit zich verbaal, in intonatie, gebaar, in escalatie (hogergeplaatste personen of officiële instanties inroepen), in eisen van eerherstel, reparatie of genoegdoening, in juridische acties als amendes vorderen of een zaak voorleggen aan de rechter, in mediatie (door de gereformeerde kerk) en in verzoeken om pardon, gratie of dispensatie aan de soeverein. Er kan dan sprake zijn van een tijdsperiode, de 'eeroverschorting', tussen de verongelijking, de eeraantasting en het eerherstel. De erehandel komt tot uitdrukking in die casussen waarin de schaking zich afspeelt in buurten, dorpen of kleine steden en minder in die gevallen waarin relatief vooraanstaande families betrokken zijn. De belangrijkste eergroepen zijn de familie, de staat, de buurt of het dorp.

Schematisch en vereenvoudigd weergegeven:

Het eerproces is de door het eervertoog, erehandel en eerstrategie bepaalde relatie tussen de persoonlijke of groepseer, de eerpositie van de persoon of groep en de eergroep waarbinnen de persoon of de groep zich bevindt. Deze termen³²¹ interpreteer ik als volgt. Tot de persoonlijke eer, gevestigd in een fysieke persoon, reken ik vroegmoderne begrippen als wil, deugd, consciëntie, geweten, eigenwaarde, trots, eergevoel, “humeur”, *point d’honneur*, geboorte, schaamte, schuldgevoel, ‘natuurlijke vrijheid’. De groepseer omvat deze begrippen voor een bepaalde groep. Onder eerpositie versta ik de plaats die een persoon of groep inneemt ten opzichte van een ander, of denkt in te nemen, en waaraan symbolisch of maatschappelijk kapitaal is verbonden, status, “conditie”, “karakter”, “kwaliteit”, prestige, stand, rang, functie, kuisheid, fatsoen. Een eergroep is de groep waarbinnen een persoon of een groep een eerpositie inneemt: familie, buurt, dorp, kerkgemeenschap, gilde, bestuur, leger, staat, de “wereld”. Het eervertoog (eercode, discours, recht) en erehandel zijn te herkennen aan woorden, intonatie, regels, wetten, waarmee eerposities worden gemonitord en bepaald binnen een eergroep. De eerstrategie is de wijze waarop iemand zijn of haar persoonlijke eer veiligstelt en bevordert, het eerproces beïnvloedt en tracht te sturen.

Vergeleken met de inzichten van Van de Pol (zij noemt als belangrijkste kenmerken van eer gepast seksueel gedrag, betrouwbaarheid in zaken, het buiten justitie blijven en het op betamelijke wijze de laatste eer verlenen aan stervenden³²²), Frijhoff (eer en macht), Roodenburg (erehandel en de door hem in 1996 geformuleerde diverse ordeningsprincipes voor eer: adel-burgerij, ingezetenen-buitenstaanders, man-vrouw, stad-stadsbuurt) en Gietman (eer als normerend kadervoor de adel, gesteund door een intellectueel vertoog) werk ik het begrip eer verder en dieper uit. Niet alleen door meer nadruk op de persoonlijke, innerlijke en

³²¹ Zie ook de begrippen gebruikt in het eervertoog paragraaf 5.1 van hoofdstuk III.

³²² Van de Pol (1992), 185-187.

groepseer te leggen en te koppelen aan wat ik noem de eerpositie van iemand of een groep, maar ook door het eervertoog te introduceren. Zo ontstaat de ketting van eernoties die van invloed op elkaar zijn.

Hoofdstuk IV Figuratie

1 Inleiding

Om een schaking integraal, dat wil zeggen vanuit diverse perspectieven te kunnen bestuderen heb ik een format nodig. Daarvoor heb ik gekozen voor Norbert Elias' figuratie.

Figuraties zijn vervlechttingsmodellen, maatschappelijke knooppunten, ontstaan en in stand gehouden in situaties waarin mensen een functionele relatie met elkaar onderhouden. Die relaties zijn gebaseerd op macht³²³. Dat is een feitelijke toestand, niet zozeer een uitdrukking van een waarde³²⁴. Macht speelt tussen mensen. Een machtsbalans is altijd aanwezig, zo stelt Elias, waar een functionele interdependentie tussen mensen bestaat. De balans geeft de relatieve 'speelsterkte' aan tussen mensen. Dat wijst op strijd, namelijk het streven om niet te lijden onder de macht van de ander door die macht te verzwakken en de eigen macht te versterken. In dat proces komt de onderlinge afhankelijkheid, de vervlechting tussen de twee strijdende partijen tot uitdrukking³²⁵. De handelingen van de ene partij zijn niet los te zien van die van de andere en zijn slechts te begrijpen als ze in hun samenhang worden geanalyseerd. Eendimensionale, monocausale verklaringen schieten tekort. Elias trekt de vergelijking met een voetbalwedstrijd of een kaartspel, waarbij spelers, het spel en het publiek een zeker spanningsveld creëren met elkaar³²⁶.

Elias stelt een machtstheorie voor op basis van zijn *The established and the outsiders* uit de jaren '60³²⁷. Hij beschrijft een figuratie in een buitenwijk van Leicester, waarin de gevestigden zich dominant gedroegen jegens als inferieur beschouwde nieuwkomers. De macht die de gevestigden uitoefenden vindt plaats binnen machtsbalansen en machtsverhoudingen. In sommige figuraties zijn die relaties multipolair en complex van aard. Macht beschouwt Elias op zich niet als iets kwalijks of negatiefs: "balances of power are always present wherever there is functional interdependence between people...[power] is a structural characteristic of a relationship - of all human relationships"³²⁸. Vijandschap laat goed zien hoe functioneel die relatie is voor de strijdende partijen, want ze is "based on the compulsion they exert over each other by reason of their interdependence"³²⁹.

Elias meent dat het louter benoemen van variabelen of oorzaken onvoldoende verklaring geeft voor een gebeurtenis omdat die vaak gerelateerd zijn aan een fase in de strijd, en weinig betrekking hebben op het verloop van die strijd. Het zijn de tijdens het proces van

³²³ Tennekes (1990), 94-101.

³²⁴ Elias (1971), 80 ev; 106 ev.

³²⁵ Die onderlinge afhankelijkheid is treffend weergegeven op de omslag van de *Balans van de Sociologie*, Nijmegen, 1990, derde druk, van Johan Goudsblom. Daarop zie we enkele figuren op een ballon staan. De een hoger, de ander lager. De beweging van de een leidt tot beweging van een ander op die ballon.

³²⁶ Elias (1971), 145 ev.

³²⁷ Elias ea. (1994) en (1971), 153.

³²⁸ Dunning ea. (2013), 66.

³²⁹ Dunning ea. (2013), 60 ev.

schaking ontwikkelde vervlechtingen en onderlinge afhankelijkheden die samenhang brengen in die fasen. Het toeschrijven van een gebeurtenis aan het handelen van een enkel individu - bijvoorbeeld de jongeman - is onvoldoende. De figuratie waarbinnen hij of zij te werk gaat, vormt met de andere spelers een geheel met een eigen orde, structuur, samenhang en regelmatigheden. Binnen de figuratie bestaat een voortdurende integratie en wederzijdse verbondenheid tussen de individuele spelers, de betrokkenen. De complexiteit wordt groter wanneer we diverse partijen van meerdere individuen kunnen onderscheiden. Binnen elke partij zijn op zich weer bepaalde figuraties te herkennen. Er is een zekere schikking, rubricering mogelijk. Relaties tussen hogere en lagere personen, en dus ook groepen, zijn niet vaststaand en ondubbelzinnig maar ambivalent, strijdend tussen wederzijdse afhankelijkheid en vijandschap. Hieronder is de grilligheid van de erehandel te scharen.

Dat wil niet zeggen dat de persoonlijke inbreng verwaarloosbaar is ten opzichte van het geheel. De machtsruimte en daarmee de distantie die een betrokkene heeft ten opzichte van anderen, bepaalt evenzeer het proces en vormt zich binnen de figuratie. Elias dicht bepaalde posities een “specifieke elasticiteit” toe die afhankelijk is van de sterkte van de bekleder. Die kan machtsinstrumenten inzetten en een strategie bepalen. Elias stelt dat individuen plaats maken voor anderen, maar dat de figuratie zelf kan blijven bestaan. “Figuraties zijn relatief autonoom ten opzichte van bepaalde afzonderlijke individuen, maar niet ten opzichte van individuen in het algemeen.”³³⁰ Die zorgen voor de instandhouding ervan.

Bepaalde aspecten zijn per figuratie als typerend te benoemen. In zijn boek *De Hofsamenleving* is dat onder meer de eer in de vorm van ceremonie en etiquette. Dat zijn belangrijke machtsmiddelen, waarvan Lodewijk XIV zich bediende. Door ondergeschikten een rol te laten vervullen, door de een voorrang te geven boven een ander, verdeelde hij macht en oefende hij gezag uit. De adel en andere partijen kenden een op deze wijze gereguleerde en geregisseerde prestigecompetitie. Men kwam in een zekere dwangpositie terecht, voortkomend juist uit de onderlinge afhankelijkheid³³¹. Concurrentie leidde ertoe dat men moest zorgen niet te verzwakken, niet toe te geven aan de druk van anderen. Rivaliteit op persoonlijk maar ook op groepsniveau was eveneens een typisch kenmerk van een hofsamenleving. Elias wijst op eer als motivatie voor gedrag: “De dwang die ervan uitgaat, is dwang tot instandhouding van het bestaan van haar dragers als een sociaal gedistantieerd bestaan”. Eer is een waarde op zich, die verder geen rechtvaardiging nodig heeft. Het feit dat men zodoende een waarde aan bepaald gedrag koppelt, onderscheidt hen van anderen.

³³⁰ Elias (1997), 45.

³³¹ Elias (1997), 109 ev.

2 Schakingsfiguratie

Uit paragraaf 1.2 van hoofdstuk I Inleiding blijkt dat er in de onderzoeken naar schakingen tot nu toe weinig aandacht is geweest voor eer en macht, terwijl wat bijvoorbeeld Frijhoff en Spies beweren over macht en eer, goed aansluit bij mijn betoog. Aan het begin van mijn onderzoek heb ik gezocht naar een benadering die recht zou doen aan het analyseren van de casussen zoals ik die in de bronnen aantrof. Uiteraard was daar het perspectief van de wil van de jonge vrouw, zoals Haks dat aandraagt. Ook vanuit liefde of geldzucht bekeek ik de gevallen, evenals vanuit het standpunt van de betrokkenen. Die zijn te onderscheiden in die van de jongeman, de jonge vrouw, haar ouders en de autoriteiten. De ouders en familie van de jongeman komen in de meeste casussen niet voor of spelen een marginale rol³³². De ‘autoriteiten’ zijn onder te verdelen in bestuur, rechtspraak, de kerk en de soeverein.

Wat ik merkte was dat een samenhang tussen deze aspecten, motivaties en uitgangspunten van de betrokkenen ontbrak. De bronnen blijken niet altijd voldoende informatie te bevatten over liefde of de wil. Die laatste bleek ook nog grillig, zie het voorbeeld van Catharina van Orlens uit de Inleiding. Geld komt zelden als belangrijkste motivatie aan bod want de meeste jongemannen zijn niet arm. Standverschillen worden wel degelijk opgemerkt, maar van een streven van de jongeman om deel te gaan uitmaken van de eergroep van de familie van het meisje en dus te gaan profiteren van alle maatschappelijke voordelen van dien en dus ook de eerpositie van de familie was geen sprake. De onderlinge verhoudingen tussen de betrokken partijen verschilden per geval. Daarbij speelde mee dat het moment waarop de autoriteiten bij een schaking werden gehaald en dus de publieke opinie zich kon laten gelden eveneens per casus anders was. Kortom, schakingen lijken door de hoogoplopende emoties en de vele gebeurtenissen chaotisch te zijn verlopen.

Ik zocht naar een aanpak waarin de genoemde aspecten en de belangen van de betrokkenen met elkaar in verband kon worden gebracht, want bij nader inzien waren er wel overeenkomsten maar ook verschillen te herkennen. Kennelijk waren er toch een ‘orde’, een verloop, een organisatie te herkennen. Dat vermoeden werd bevestigd door Kooijmans, die stelt dat eerbeseft ‘regulerend’ werkt. Er moet dus een zeker patroon in de strijd aanwezig zijn. Zonder schaking in matrixen of schema’s te willen vervatten zocht ik naar een manier van beschrijven waarmee ik recht kon doen aan de relatieve chaos en aan de relatieve orde die ik in schakingen aantrof. Voorafgaand aan schakingen bevonden betrokkenen zich in eerposities

³³² Een enkele vader raadt zijn zoon af zich druk te maken over het meisje omdat die van een veel vooraanstaander familie is. Andere vaders prijzen hun zonen voor het grijpen van de kans die een te nonchalante vader hen bood. Gietman (2011), 225, noemt een bijzondere bemoeienis van een vader bij de schaking die zijn zoon pleegde. Jacob Dunnewolt zou eind 1597 of begin 1598 zijn zoon Evert hebben geholpen Maria Mom te schaken. Volgens Gietman had de vader schulden. “Vaak speelde daarbij de hoop mee dat een afgedwongen bruidschat een einde kon maken aan geldzorgen”. Daarvan heb ik niet meer dan alleen dit voorbeeld aangetroffen. Bronnen, onder andere GA, Archiefnr. 0124 Hof van Gelre en Zutphen., inv.nr. 935, brieven jan-mrt 1598, over deze zaak bieden geen helderheid.

ten opzichte van elkaar. Door bepaalde, soms toevallige of soms gewilde omstandigheden die voortkwamen uit veranderingen in de onderlinge machtsverhoudingen, was de strategische stap naar schaking, het afstand nemen en separatie een logische. Met Frijhoff en Spies stel ik dat de wijziging in eerposities samenhangt met de wijziging van de hiërarchische structuur waarin de betrokkenen functioneerden. Ze raakten, zonder dat zij zich daartegen konden verzetten, om hun eer te beschermen, verzeild in een machtsspel van reactie en tegenreactie: eer was reflexief. Dat is de kern van de opbouw van de schakingsfiguraties: die onderscheiden zich door een specifieke keten van eerreflexen, ofwel erehandel.

Om macht bij schakingen te analyseren maak ik daarom gebruik van het figuratiebegrip van Norbert Elias³³³. Het gebruik van het begrip figuratie bij schakingen heeft als voordeel dat het neutraal en dynamisch van karakter is, met daarbinnen telkens verschuivende machtsbalansen. We hoeven niet te doorgronden wie er nu gelijk heeft, wat de ‘waarheid’ is³³⁴. Dat is moeilijk te bepalen. Het weergeven door betrokkenen van de opeenvolgende activiteiten en de interpretatie ervan lopen vaak door elkaar, want ze worden ons als vaak een *frame* voorgehouden. De feiten worden deel van de legitimering van daden die soms maanden eerder hadden plaatsgevonden en dus soms jaren later, aangepast aan de eerpositie van de getuige, verhaald.

Een ander voordeel is het gegeven dat schakingen door ze als een figuratie te benaderen, vergelijkbaar worden vanwege het procesmatige, relationele en structurele karakter. Ook is het een aanpak die bronnenstudie een vooraanstaande rol geeft en die vanuit die empirie gelegenheid biedt tot het doen van algemene uitspraken. De uitdaging is nu om aan de hand van schakingen de betekenis van eer in figuraties, bijvoorbeeld als machtsmiddel, nader te onderzoeken.

Tenslotte is er een aspect van figuraties dat speciale aandacht verdient. De socioloog en Eliaskenner Eric Dunning formuleert dat als volgt: “While figurations can persist even after the individuals who comprised them at one time died and became replaced, they only exist through the ongoing participation of constituent members”³³⁵. Hiermee hangt samen dat een individu als speler onderworpen is aan de spanningsvelden en machtsbalansen binnen een figuratie en afhankelijk is van het doen en laten van anderen daarin. Nu zijn schakingen doorgaans gebeurtenissen die kleinschalig te noemen zijn. Toch is er op dat abstractere niveau, een hoger aggregatieniveau, wel iets te zeggen over schakingen. Ik bedoel daarmee het schakingsvertoog, het kernverhaal van schaking ten tijde van de Republiek. Het schakingsvertoog is nauw verbonden met figuraties. In het schakingsvertoog is het niet van belang wie precies de schaker is of wie de dochter. Wanneer een paar in een schakingssituatie belandt, zal het handelen en reageren zoals anderen dat gegeven de omstandigheden ook

³³³ Elias (1971) en (1997).

³³⁴ Elias (1997), 14.

³³⁵ Dunning (2013), 53; Elias (1997), 44-45.

zouden doen, ‘passend’ binnen het schakingsvertoog. Het schakingsvertoog is in de vroegmoderne tijd het dominante instrument om schakingen te plaatsen en te veroordelen, ongeacht de feitelijke toedracht. Het tegenvertoog kan daar niet tegenop.

Elias stelt dat mensen onderling functionele relaties onderhouden. Het wordt dan interessant om te bezien wanneer die relaties zich tot een figuratie ontwikkelen³³⁶. Of, analoog aan schakingen: wanneer, hoe en op welk moment tijdens het proces van schaking de schakingsfiguratie ontstaat. Op zich leidt het verliefd worden en omgang hebben tussen twee mensen niet tot schaking. De kans daarop wordt echter verhoogd omdat de vroegmoderne samenleving in de Republiek de ouders een beslissende rol in de keuze van een huwelijkspartner gaf. Daar zit al een kern van conflicten in, omdat de relatie tussen ouders en kinderen niet altijd goed hoeft te zijn. Op familieniveau is in diverse casussen die spanning herkenbaar. De dochter of vader wil een relatie en huwelijk, de ouders weigeren hun consent. Zodra het besef van twee botsende inzichten doordringt, kan de schakingsfiguratie zich ontwikkelen. Dat wil zeggen dat één of beide partijen beseffen dat een schaking kan plaats vinden. Als dat gebeurt, is de schande onomkeerbaar. In een enkel geval, zoals dat van Jacob Overheul en Sara van der Dussen in 1664 zien we bijvoorbeeld het paar allerlei plannen maken, maar tot de uitvoering kwam het niet vanwege het aankondigen van hun voornemen³³⁷. In potentie was er dan wel sprake van een aanloop, een opbouw van de schaking, en de dreiging van de uitvoering ervan zagen de betrokkenen toen ook duidelijk. Dus de aanloop tot wat later een schaking gaat worden, vraagt om bestudering, misschien nog wel meer dan het moment zelf.

Vooruitlopend op de analyses in de volgende hoofdstukken presenteer ik twee situaties die als proces van schaking zijn op te vatten. Die situaties baseer ik op het volgende. Schaking ‘overkwam’ een familie op een zeker moment. Er was dus een fase die voorafging aan de aanvang van het proces dat ik in de Inleiding als schaking heb gedefinieerd en waarin machtsverhoudingen en eerposities als ‘normaal’ kunnen worden beschouwd. Het proces van schaking ontstaat wanneer de dochter en/of de jongeman verliefd raken. Hiervan worden zelden details gegeven in de bronnen. In de ene is de familie van het meisje eerst niet op de hoogte van de relatie die hun dochter of nicht onderhoudt met een jongeman. Er zijn dan twee wegen die tot een schaking leiden. Wanneer de verhouding wordt ontdekt kunnen de emoties en de eerposities zodanig wijzigen, dat de enige oplossing voor het meisje en de jongeman weggaan is. Deze schakingsfiguratie noem ik De Ontdekking. Of hun relatie wordt ontdekt door de familie even nadat ze zijn vertrokken en de familie door de daad overrompeld achterblijft. Voor het gemak duid ik die aan met De Overrompeling.

In de tweede situatie kent de familie de jongeman wel. Er is een haar bekende relatie tussen hun dochter, nicht of pupil met de jongeman gaande, die dus volgens de eercode tot

³³⁶ Elias (1997), 57.

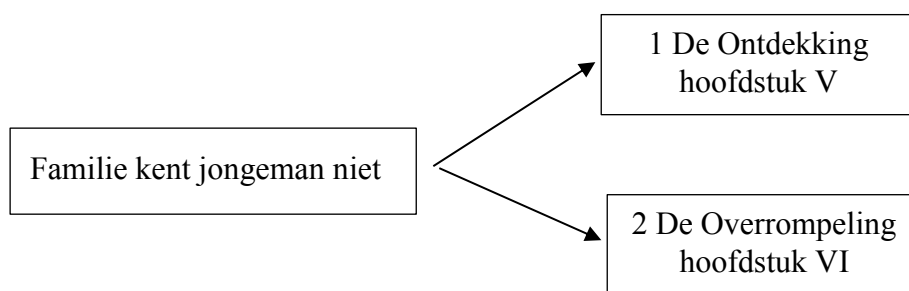
³³⁷ Deze zaak wordt besproken in hoofdstuk IV De Ontdekking.

stand kwam. Toch besluit de familie een verzoek om een huwelijk te weigeren. Deze schakingsfiguratie heb ik De Weigering genoemd. Of het meisje verwerpt de weigering en zoekt samen met haar geliefde een oplossing door met hem weg te gaan om zo haar familie toch tot huwelijksinstemming te dwingen. Of de weigering wordt door het meisje geaccepteerd maar niet door de jongeman, die het recht in eigen hand neemt. Deze schakingsfiguratie heet De Eigenrichting.

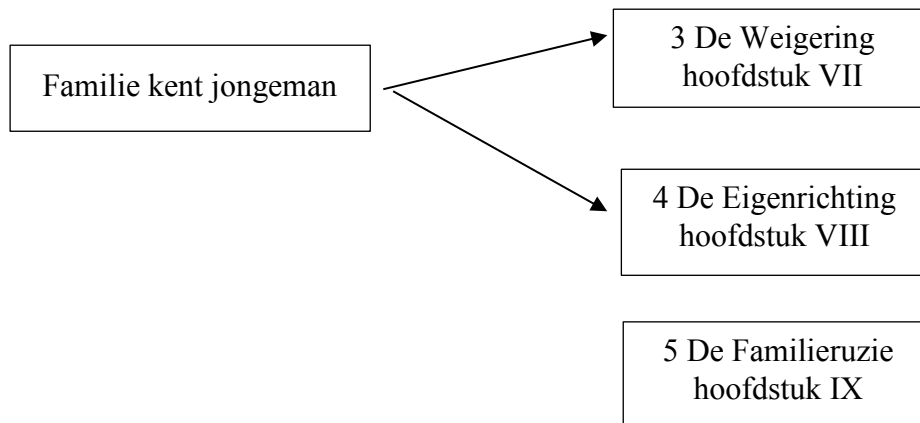
Een afzonderlijke situatie ontstaat door een ruzie tussen de familieleden van het meisje, dat wil zeggen tussen de familie van haar -soms overleden- vader of van haar -soms overleden- moeder. Die willen haar en vooral het aan haar toekomende vermogen verwerven. Daartoe organiseert een van de ouderlijke partijen een reis met het meisje waarvan zij niet terugkeert. Deze speelreis wordt door de tegenpartij beschouwd als een schaking en als zodanig voor de rechter gebracht. Daarbij hanteert die partij het schakingsvertoog. Deze vijfde figuratie draagt de naam De Familieruzie.

Uiteraard geldt dat geen twee schakingsprocessen dezelfde zijn, altijd zijn er kleinere of grotere variaties, bijvoorbeeld in de precieze relatie tussen dader en dochter, de mate van betrokkenheid van justitie, de overheid, de kerk of de familie. Het is de erehandel die zoals gezegd binnen een figuratie zorgt voor een zekere grilligheid in het verloop van de gebeurtenissen. Elke schaking is uniek. Als we met Elias de vergelijking trekken met een spel, een wedstrijd, dan zal het verloop ervan op diverse wijzen beïnvloed kunnen worden³³⁸, zelfs al voordat die wedstrijd is aangevangen. De sterkte van de teams, van de individuele spelers en de aard van de wedstrijd, de commentaren van deskundigen zijn met elkaar vervlochten en met het spel zelf. Allerlei anticiperende handelingen worden uitgevoerd.

Schematisch zijn schakingen als volgt in te delen. Ik heb het hoofdstuk vermeld waarin de betreffende figuratie aan de orde komt.

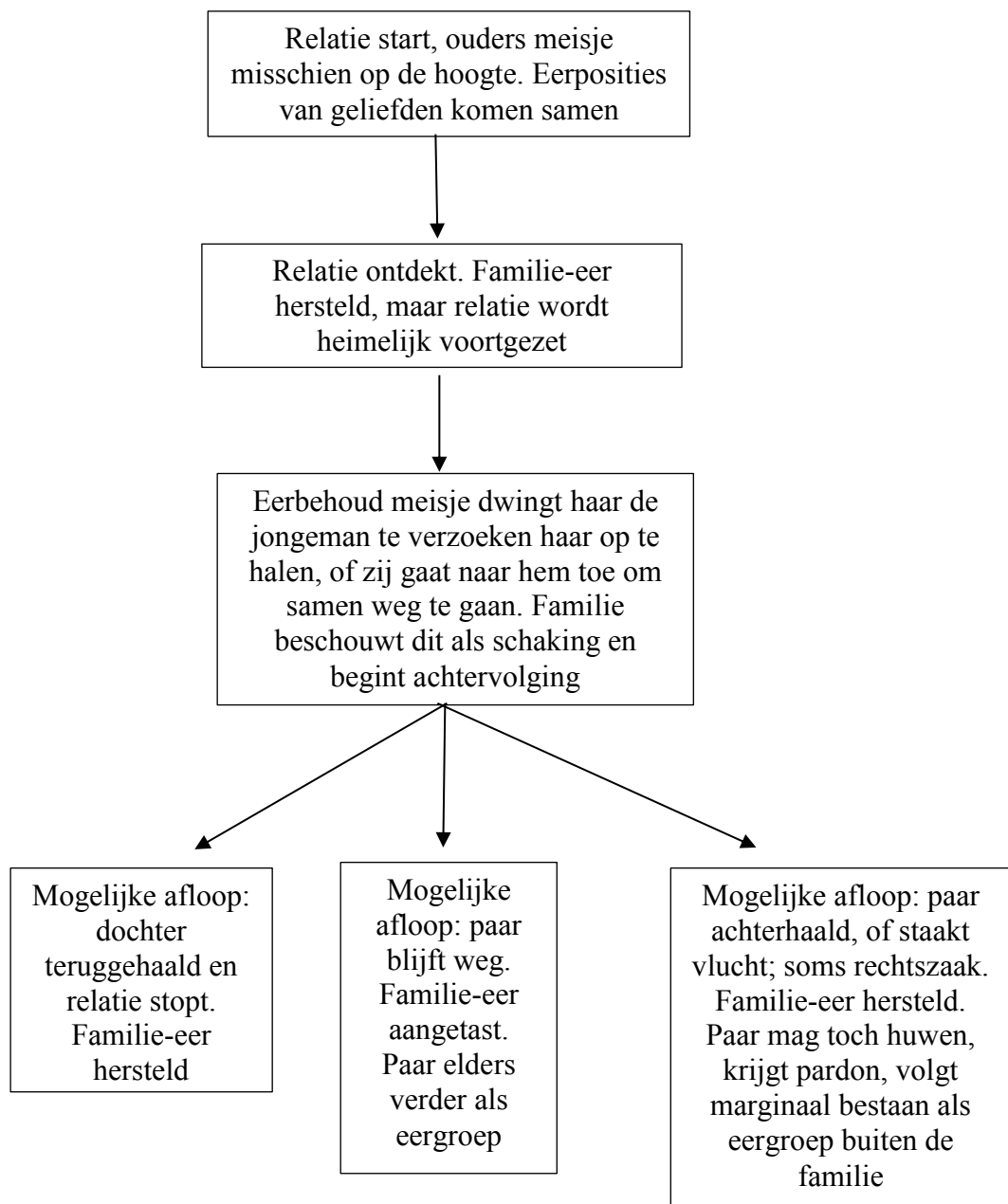

³³⁸ Elias (1971), 144 ev.

1 De figuratie

Deze figuratie baseer ik op tien casussen, waarvan een aantal in dit hoofdstuk aan de orde komt. De keuze is gebaseerd op de hoeveelheid informatie in de archieven die van beide partijen beschikbaar is. De eerste casus dateert van 1595, de laatste van 1767. Een bekend geval is dat van Elisabeth de Flines uit 1700, beschreven door Machiel Bosman in 2008. Schematisch is de keten van eerreflexen, van de belangrijkste acties en reacties, als volgt opgebouwd. Deze ketens bespreek ik in de volgende paragrafen:

Ik sluit dit hoofdstuk af met een bijzondere casus. Het gaat over de in een pamflet weergegeven plannen die Sara van der Dussen en Jacob Overheul in 1664 maakten om samen weg te lopen. Andere archiefbronnen over de daarin beschreven zaak heb ik niet kunnen vinden. Er is wel een dossier (het is geen complete rechtszaak geworden) te vinden in het archief van het Hof van Holland dat informatie bevat over enkele gebeurtenissen na de ontdekking van hun plannen. Desondanks en ondanks het feit dat de schaking niet doorging, bespreek ik de casus omdat deze bron een goed inzicht geeft in de eerstrategie van de jongeman en het meisje, en de wijze waarop zij een tegenvertoog trachten te formuleren en zich rekenschap geven van het eer- en schakingsvertoog. Dergelijke overwegingen in de periode voorafgaande aan de schaking in engere zin zien we zelden in de bronnen terug.

2 Eerposities jongeman en jonge vrouw verenigd

“Met haer vrije eijgen wille”

Nicolaes Bruijninck was raadsheer van Prins Maurits³³⁹. Vanaf 1593 woonde hij met zijn gezin in Den Haag. In de bronnen is opgetekend hoe de familie kennis kreeg aan de toen 23-jarige Spaanse officier Alfonso Cacho de Caupulo. Die was in dienst van het Staatse leger en kwam geregeld bij de familie over de vloer. De relatie werd zo hartelijk dat ze hem aanduidden met *mon frère*; de moeder noemde hem “haer soon”. Bruijninck zelf hield echter wat meer afstand. Dochter Catharina voelde meer dan zusterlijke genegenheid voor hem. In het voorjaar van 1595 vroeg ze hem tijdens een wandeling of hij wel eens het hof had gemaakt aan haar oudere zuster. Hij bekende dat hij eigenlijk meer belangstelling voor haar, Catharina, had. Zij antwoordde dat als dat waar was zij dan beloofde dat zij niemand anders zou beminnen dan hem. Ze gaven elkaar daarop een hand. Hij verzekerde haar echter dat hij geen huwelijk ambieerde omdat hij een arm soldaat was en haar vader niet met zijn keuze zou instemmen. In juni 1595 ging een gezelschap jongelui, onder wie Alfonso en Catharina, naar het Haagse Bosch voor een banket bij vrienden. Daar raakten de twee weer aan de praat, waarbij zij hem verweet meer aandacht voor anderen te hebben dan voor haar. Hij beloofde bewijzen te geven van zijn liefde. Volgens haar eigen verklaring, na de schaking afgelegd in december 1595, was zij vervolgens met hem en een gezelschap naar het strand van Scheveningen gegaan “alwaer sij sijt met malcanderen gaen wandelen upt Strang ende dat sij die spreekt alsdan de voornoemde Alfonso met haer vrij eijgen wille sonder persuasie ofte inductie van yemanden haer trouwe gegeven heeft”. Zelfs al zou haar vader bezwaar maken, zo beloofde zij, zij zou niet van hem “affgaen”. Alfonso beloofde op zijn beurt “malcanderen nijet te verlaten maer ten eewighen daghe als echte luijden bij te blijven”.

De volgende weken zag het paar elkaar geregeld, totdat Alfonso bevel kreeg op veldtocht te gaan. Hij nam op indrukwekkende wijze afscheid van de familie. Zijn opmerking dat hij hoopte dat bij zijn terugkeer “mon père alsdan beter sinnen sal hebben”, zou kunnen beduiden dat de ouders van Catharina al iets vermoedden van zijn relatie met haar. Toen kwam het bericht dat hij was overleden. Voor haar ouders was dit het moment waarop ze begrepen dat er meer aan de hand was dan een broer-zus verhouding, want Catharina was diep bedroefd.

Laten we de omstandigheden nader analyseren. Alfonso was een Spaanse huurling, dus zoals Roodenburg en Elias zouden zeggen een buitenstaander, die in normale omstandigheden nooit een kans zou maken om met Catharina, dochter van een vooraanstaande man, te huwen. Misschien was deze ‘onmogelijkheid’ juist de reden waarom hij werd toegelaten tot de privésfeer van de familie. Zijn eerpositie was ten opzichte van Catharina praktisch horizontaal, hoewel hij zich wel degelijk van zijn ondergeschiktheid, de

³³⁹ Van Roijen (1947), 99 ev; NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5233.

asymmetrie, de verticale eer, met de familie bewust was. Het vertrouwen dat de ouders hun dochters gaven, uitte zich in de vrijheid die zij kregen om uit te gaan. De ouders speelden bij deze vervlechting een belangrijke rol. Zij lieten Catharina in goed vertrouwen begaan. Het meisje werd zeer verliefd, en ook Alfonso voelde veel voor haar. De weergave achteraf van Catharina past in het tegenvertoog en toont ons hoe eerzaam en ongedwongen zij, maar ook Alfonso, had gehandeld. Nog sterker: haar keuze was uit eigen vrije wil gedaan. Ik leg dat uit als zijnde in overeenstemming met haar persoonlijke eer. Hun gedrag was ingegeven door liefde of verliefdheid, maar de verwijzing naar de formele handeling van de trouwbelofte geeft aan dat hun verbintenis in overeenstemming was met hun persoonlijke eer. Een dergelijke belofte was beslist niet vrijblijvend, zelfs bindend en kon niet gemakkelijk worden verbroken. Haar ouders wisten niets van deze belofte, wel haar oudere zuster. De ouders zullen wel enig vermoeden hebben gehad en misschien gemeend hebben dat de storm wel zou overwaaien. Uit niets blijkt dat ze hun dochter in een vroeg stadium aanspraken op haar in hun ogen ongewenste verliefdheid. Als Catharina haar ouders direct had ingelicht, dan had ze kunnen vernemen of ze zouden instemmen met de uitgewisselde trouwbelofte of niet. Ook dit leg ik uit als persoonlijke eer. Zijzelf was overtuigd van de juistheid van haar daad. Dat deed ze niet en in dit spanningsveld verkeerde het paar, een spannende schemerzone waarin tal van onzekerheden en ontwikkelingen plaats vonden zonder dat haar ouders daar kennis van hadden.

Die schemerzone, de fase waarin het paar het geheim van hun relatie verborg, maakte niet alleen het meisje kwetsbaar, maar ook de nog onwetende ouders. Die geheimzinnigheid was een voorwaarde voor de sterke vervlechting van beide verliefden. Het paar volgde, zonder dat ze het lijken te beseffen, een ramkoers. Voor Alfonso gold dit ook. Hij moest tussen dochter en ouders laveren om zichzelf niet onmogelijk te maken. Het vertrouwen dat de ouders Alfonso gaven, maakte hem bewust van zijn verantwoordelijkheden. De schemerzone is per definitie buiten de openbaarheid, doch net als in diverse andere figuraties is de heimelijkheid relatief. Nogal wat betrokkenen, zoals Catharina's zuster, vrienden van de zusters en het personeel moeten meer gezien en vermoed hebben. Catharina moet hebben beseft dat haar ouders eens iets zouden vernemen en reageren. Blijkbaar zag ze dat moment met vertrouwen tegemoet. Nu achtte zij zich met een licht weifelende Alfonso sterk genoeg om de onafwendbare confrontatie met haar ouders aan te gaan.

Van enig seksueel verkeer wordt geen gewag gemaakt. De persoonlijke vrijheid van handelen van Catharina contrasteert met wat Taylor ons voorhoudt als het klassieke beeld van eer: een kuise jonge vrouw die onder de macht staat van een vader of voogd³⁴⁰. Maar het strookt wel meer met wat hij ziet in procesdossiers: een jonge vrouw die in woord en gebaar haar eer, haar sociale positie in acht neemt.

³⁴⁰ Zie hoofdstuk II, paragraaf 3: Schaking in mediterrane gebieden.

“Tegens haer gedaene eedt”

De volgende casus kent twee ontdekkingen. In het dossier dat naar aanleiding van de tweede ontdekking werd gevormd, zijn diverse stukken te vinden over die eerste geschiedenis, die niet had geresulteerd in een vlucht of een rechtszaak³⁴¹.

Johan de Baecke was een man van lage adellijke afkomst. Dat toonde hij aan in de later over deze casus gevoerde rechtszaak. Zijn grootvader was in Elburg gehuwd, welk huwelijk van zo’n kwaliteit was dat de hertog van Alva, landvoogd over de Nederlanden namens de Spaanse koning Philips II tussen 1567 en 1573, hem waardig genoeg achtte om zijn zoon als page in zijn gevolg op te nemen. En de vooraanstaande edelman en lid van de Raad van State Charles de Berlaymont³⁴² droeg Johans “bestevaer” de regering van Elburg op. Johan werd in het Land van Overijssel erkend als edelman “maer om dat hij van papistische geloove is soe wordt hij niet verschreven ter Landttschaps vergaderinge”. En in die tijd toen Deventer en Zutphen nog Spaansgezind waren, moesten zijn vader en grootvader om in hun levensonderhoud te voorzien, ossen weiden op hun eigen land. Johan kon niet bepaald een staat voeren die paste bij zijn eerpositie.

Johan de Baecke beschreef in juni 1638 zijn visie op hoe Derck Willemsen Plaet en zijn dochter Hermanna te werk waren gegaan. In deze reconstructie stelt hij dat hij zijn weerspannige dochter “altoos eerlick nae haere qualiteit heeft onderhouden ende geeduceert gehad”. Hij had haar voorzien van mooie kleren en kleinodiën wat “aen verscheidenen Cavalliers een oorsaecke heeft gegeven, om met haer een alliantie van houwelick te contraheren”, maar dat Hermanna telkens weigerde. Hij toonde brieven van deze edellieden “die welcke men om der eerbaerheits wille niet sal tentoonstellen”. Ze zitten dus helaas ook niet in het dossier. Johan zei mooie goederen te hebben in het ambt van Oldenbroek net onder Zwolle. Zijn dochter leidde zijn huishouden, omdat hij geen huisvrouw had. Ze verzorgde een halfbroer en haar stiefmoeder die niet goed bij zinnen was. Zijn familie constateerde dat hij “Sijne Dochter in alle Eehre ende reputatie heeft gehouden”. Zij hadden van haarzelf gehoord “dat sij hermtien Baecke aen een Edelman int landt van der Merck getrouwet ende verlooft was, met consent van haeren vader”. Kortom, hij beroemt zich erop eerzaam te leven naar de mogelijkheden die hij had. Hij had als goed huisvader en vooral als hoofd van de familie alles gedaan voor *social maintenance* te zorgen door zijn dochter strategisch uit te huwen.

En het klopte dat, zoals hij door de tegenpartij werd aangeduid, “huismansoon” (boerenzoon) Derck Willems als voerman hem en zijn dochter menigmaal vervoerd had en zich zodoende had weten “in haere goede gratie t’insinueren”. Met als gevolg dat er een gerucht ontstond dat deze met zijn dochter vrijde en met haar wilde trouwen. We weten niet hoe of wanneer dit de vader bereikte. Hoe dan ook werd het gedrag van Hermanna nu met

³⁴¹ GA, Archiefnr. 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 5187, map 52.

³⁴² Charles de Berlaymont (1510-1578) was adviseur van Margaretha. van Parma en beroemd om zijn uitspraak over de edelen die in 1566 naar Brussel kwamen: “Ce ne sont que des gueux”.

andere ogen bekeken door haar vader en haar familie. Zij spraken haar op de geruchten aan en vroegen haar naar haar bedoelingen met deze “tegenwoordigen huijsman”. Hadden zij beloften van trouw uitgewisseld? Zij antwoordde dat helemaal niet te willen. Hermanna bezwoer ten overstaan van getuigen en “alle den Vrunden, mit affgrisselicke Eeden” dat haar omgang met Derck een loos gerucht en niet meer dan geroddel van het gemene volk was. Ze verklaarde “op haere uijtterste salicheitt ende de hoochste vervloekinghe, datt sij mett den voerman niett hadde te schaften, ende datt haer sulcx qualick wierde nagegeven. Jae, datsij inder ewicheitt hem niett en begeerde, ende haer selffs soedaenige oneere niet en soude begeeren aen te doen noch haeren vader soes eer vertoornen”. Hermanna beseftte dus toen zeer goed dat ze de eer van haarzelf en van haar familie op het spel zette als ze de relatie met Derck zou voortzetten. Dat haar gedrag nu scherp werd geobserveerd, werd nog eens bevestigd door het beeld dat een dienstmeid van haar schetste. Die getuigde hoe Hermanna haar stiefmoeder tot bloedens toe had geslagen, en dat haar vader zilverwerk en zaaizaad miste, vermoedelijk gestolen door Hermanna, die haar vader met alle listigheid heeft verraden en bedrogen. Ze had ook linnen uit huis gehaald. Net zoals we in diverse andere zaken zullen zien, wordt vermeend oneerlijk gedrag beklemtoond door te suggereren dat de beklaagde ook nog eens een dief was. Deze *framing* had tot doel haar voor de buitenwereld eveneens als eerloos af te schilderen. Of de aantijgingen waar waren, was kennelijk niet aan de orde, want de rechter liet dat niet onderzoeken.

Johan had geen goed woord voor Derck over, althans liet niets na aan te tonen dat die ongeschikt was voor zijn dochter. Hij sloot Derck buiten zijn familie, buiten de kring van potentiële huwelijkskandidaten door zijn relatie met hem als verticaal af te schilderen. Johan meldde dat hij Derck na de verovering van de Schenckenschans³⁴³ had ingehuurd op dagloon om het koren binnen te halen, te dorsen en naar Kampen te brengen. Deze mededeling moest benadrukken dat Derck als boerenknecht in stand ver beneden die van de adellijke Johan stond. Zo werd indirect Hermanna gecompromitteerd als een dochter die, de familie-eer vergetend en uit op eigen belang, te vertrouwd omging met een ondergeschikte persoon. Een bestraffing als onterving zou dus zeer terecht zijn. Daar ging de rechtszaak over.

Maar Hermanna had ook een opvatting over deze eerste ontdekking. Zij had de moeilijke taak om zich te verweren tegen deze argumenten. We moeten ons realiseren dat zij dat verweer, het tegenvertoog, voerde na de tweede ontdekking, dus nadat zij gevlucht was. De eerste ontdekking werd toen bij het schakingsvertoog van de tweede casus betrokken. Ze moest dus vanuit een bijna onmogelijke eerpositie vanwege de diefstal en haar vlucht, als leugenaarster en oneerbare vrouw haar verdediging voeren. Haar persoonlijke eer was in het geding. Zij vertelde niet te geloven dat er brieven van cavaliers waren, die had ze nooit gezien. Ze kon moeilijk reageren op iets wat ze niet wist. Ze had inderdaad op verzoek van haar vader vuil werk thuis opgeknapt, maar ook landbouwwerk en “onderhoudinge van

³⁴³ Een fortificatie op de grens met het huidige Duitsland, in april 1636 door Frederik Hendrik veroverd.

bestialen”. Ze merkte op dat Derck “wel ende behaechelijck geconditioneert moet geweest zijn”. Dat wil zeggen: van voldoende eer om haar omgang met hem te rechtvaardigen. Wat betreft haar eed stelde zij, dat haar vader haar vaak aanleiding gaf om met Derck om te gaan. Ze ontkende dat haar vader ooit getracht had om haar “gepasseert sijnde 25.jaren nae hare conditie te hylicken”³⁴⁴ en dat hij niet “op ende tegens alle ende ijgelicke vrijers, die de Gedaagde van den voorseide Derck Willemsen Plaet gehadt heeft, ijert heeft weten te seggen om int houwelick ende uijtsettinge vanden Gedaagde niet te consenteren.” Haar vader had zelfs “uijt idele imaginatie gevanteerd (zich beroemd op -rh)” dat de “vrijers van groten state ofte geslachte” waren die huwelijksaanzoeken deden. Volgens Hermanna zei haar vader dat om vrijers van mindere staat of geslacht te kunnen afwijzen. Haar vader meende op deze wijze, zei ze, haar “tot moeilicke ende vuijle huijsdiensten te houden ende t’employeren”, zodat hij in feite haar had verboden te trouwen. Haar vader had volgens Hermanna “*acerbe et rigide patriam potestatem* geexerceert”, dus zijn vaderlijke macht te rigide uitgeoefend. Hier kunnen we een verwijzing naar de ‘slavernij’ als onderdeel van het tegenvertoog zien. Indirect maakt ze hiermee duidelijk dat het haar vader was die door zijn gedrag haar eer aantastte. Hermanna’s vrijheid, haar persoonlijke eer was aangetast doordat haar vader haar eerpositie binnen de familie door zijn handelwijze niet in overeenstemming hield met wat Hermanna als haar persoonlijke eer beschouwde. Ook de volgende argumentatie past daarin. Een getuige in haar voordeel liet namelijk weten dat Dercks ouders altijd vroom en eerlijk waren geweest, en dat Derck zich nooit onbehoorlijk of ongemanierd had gedragen. En dat hij ook geen knecht was geweest of op het goed van Johan had gewoond. Andere getuigen die namens Hermanna in maart 1638 werden gehoord, verklaarden dat de vader van Johan een “ossenweijer” was, burger van Elburg, “ghien Edelman”, en zich ook nooit daarvoor had uitgegeven, en ook niet door iemand “oijt Joncker is geheten”.

Dus met deze verklaringen ontkracht zij de verticale eerpositie die haar vader met haar Derck presenteerde en benadrukt Hermanna de ‘horizontale’ eerpositie die zij ten opzichte van Derck meende te hebben. Het was die getuigen ook niet bekend van welke stand Johan was of welke middelen hij bezat. Ze wisten dat hij eerder gehuwd is geweest, en ruiter was. En dat Johan wat land had gekregen via zijn eerste vrouw Hermanna Crachtsen of Cratzen, waarschijnlijk de moeder van Hermanna. Hij woonde toen vermoedelijk in een gemeubileerd huis, met linnen, tinnen en zilverwerk voorzien. Johan was daarna gehuwd met Henrica van Halsteren, die zinneloos werd. Hermanna had haar tweede moeder met haar kinderen geholpen met alle “wercken ende nedricheiden dat geene maecht desgelijcken solde hebben willen doen”. Zij weten niets van allerlei vrijers die zich zouden hebben aangediend en voor Johan te min zouden zijn geweest, hopende op nog betere kandidaten.

³⁴⁴ De Gelderse *Echtordnung* uit 1597 spreekt van “Also die kynderen staen in de macht van de olders, die sy in alles behoren te gehoorsamen”. Er was dus hierin geen leeftijd genoemd waarop kinderen meerderjarig werden.

De getuigen wisten wel dat Derck voerman was geweest, en dat hij niet als knecht bij De Baecke had gewerkt. Ze konden niet getuigen of hij grote vrijheid in de omgang met Hermanna had gehad in het bijzijn van haar vader, die daartoe genoegzaam alle gelegenheid zou hebben gegeven. En dat argument moet eveneens benadrukken dat Hermanna in seksueel opzicht niets te verwijten viel en zelfs eerzaam handelde omdat haar vader haar omgang met Derck niet tegenhield.

Al deze opmerkingen refereren aan het streven van Johan om zijn familie binnen de adellijke eergroep te houden. Er zijn geen verwijzingen naar geldzucht van Derck, noch naar een *amour fou*. Zelfs van het streven naar sociale verbetering wordt Derck niet beticht. Johan had te zorgen voor een geschikte kandidaat, dat wil zeggen geschikt in de ogen van zijn *peers*. En dat was een voerman niet. In Alexander Welsh' woorden: deze situatie was voor Johan "imperative". En Hermanna werd geacht zich te onderwerpen aan de eerstrategie van haar vader en haar familie, maar dat accepteerde ze dus niet. Derck stond hier relatief buiten.

Toen Hermanna had gezworen van Derck af te zien als huwelijkskandidaat was voor Johan blijkbaar de kous af. Hij liet hen in goed vertrouwen begaan. Toch bleef ze hem ondanks haar eed zien. Die "boer ende voerman" bleef openlijk omgang met haar houden, met medeweten van haar vader, die bijvoorbeeld had toegestaan dat zij tweeën alleen uit wandelen mochten; het was hem zelfs "aengedient" dat ze vrijden. Derck kon het wel goed vinden met Johan want ze brachten halve nachten drinkend en spelend, in aanwezigheid van Hermanna, door. Toch zegt Johan de Baecke naderhand: "Maer des onaengesien soe heeft die Gedaagde vergetende alle eer ende vaderlick respect oock tegens haer gedaene eedt, heimelicke ende familiere conversatie gehouden met de voornoemde voerman."

Dit is de kern van de zaak: het aantasten van de eer van haar vader. Het zich niet houden aan de eed maakte Hermanna's eer nog kleiner en haar eerpositie nog precairder. Net als bij diverse andere casussen dringt zich het beeld op dat de vader van de dochter een bij de adellijke afstamming passend eerzaam gedrag ten opzichte van de buitenwereld verwacht. Hij wilde en mocht op haar gehoorzaamheid en nakoming van haar eed rekenen. Het feit dat zij zich niet aan haar eed had gehouden, zal van cruciaal en doorslaggevend belang blijken te zijn voor haar eerpositie ten opzichte van haar familie. Daarom was de tweede ontdekking zo pijnlijk voor Johan. Die bespreek ik straks.

"Ex singularii affectione"

In de volgende casus zijn er eveneens geen aanwijzingen dat de jongeman een vooropgezet plan had om een in stand veel hoger geplaatste dochter te verleiden. De aanvang en het verloop van de relatie zijn globaal in het dossier beschreven door de tegenpartij³⁴⁵. "Eenen",

³⁴⁵ GA, Archiefnr. 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 5986, map 8. Deze casus diende als basis voor het kinderboek *Ontvoerd* (Tielt, 2013) van de schrijfster Agava Kruijsen. Zij kreeg voor een ander kinderboek in 2013 de Thea Beckmanprijs. De tocht van het paar is in 2013 nagespeeld: <http://www.ijssellID.nl/activiteiten/%E2%80%98ontvoerd%E2%80%99-re-enactment-en-fietsroute>.

dat wil zeggen een onbekende en vooral ook qua eerpositie onbeduidende persoon, Henrik Evers, 25 jaar oud, werkte bij de adellijke familie van Boshoff-Van Raesfelt op het kasteel Coldenhove nabij Eerbeek “alwaer hij niet anders mede converseerde als domestiq”. Hij was geboren in Silvolde, een dorpje in de Achterhoek. Hij verklaarde via zijn raadsman naderhand dat hij met de zestienjarige en dus minderjarige oudste dochter Margaretha “ex quotidiane et familiari conversatione”, haar dagelijks en op vertrouwenwekkende wijze sprak, wat vervolgens tot een relatie kwam. Henrik moest later aan de rechter in Zutphen zijn daad toelichten. “Gefraecht sijnde, hoe hij hem soo hebbe verstoutet, dat hij die Joffer weesende veerre niet sijns gelijcken hebbe dorven debouscheren ende tot sijne wille te brengen, segt, dat ongeveer Kersmisse laestleden die Joffer hadde getrouwet met een golden rinck, dien sij willich ontfangen”. Tot “sijne wille brengen” betekent geslachtsgemeenschap hebben. Hij antwoordde toe dat “niet eerder als omtrent drie weecken voor Vastelavont daeraen volgende, deselve eerst tot sijnen wille gekregen, ende beslaepen.”

Deze mededeling deed hij feitelijk, zonder schaamte of omhaal. Hij geeft in zijn tegenvertoog aan eerlijk te zijn geweest door een eerlijke relatie met haar op te bouwen, haar eerst een trouwbelofte te doen en daarna met haar geslapen te hebben. Blijkbaar vond hij deze gang van zaken, want in harmonie met Margaretha voltrokken, al een voldoende antwoord. Zijn standpunt toont hij ook in een andere verklaring, waarin hij haar “ex singularii affectione et amore getrocken sijnde, deselve In ehren versocht en oock met haer believen getrouwet heeft, In mejninge haer niet t’onteeren ofte te vitieren maervoor zijn echter vrouwe tho holden, eer bevoor hij oock ipsig pudicitiam attentiert (iets ondernam tegen haar maagdelijkheid -rh) ofte sonsten, haer eenigen maten oneerlick aengeraeck heeft”. Hij noemde haar “alderliefste”. Ze was van hem zwanger geworden. Henrik merkte tijdens de rechtszaak op dat de moeder, Agnes van Raesfelt, de weduwe van Rogier van Boshoff, van hun verhouding wist en die min of meer gedoogde. En suggereert daarmee dat, omdat die niet door haar werd verboden, de omgang zou zijn geoorloofd. Gezien de gang van zaken die hij beschrijft, is dat niet onlogisch.

Ook in deze casus was er tot op dat moment geen sprake van een schaking. Het paar was met zichzelf bezig, met de opbouw van hun eigen, gezamenlijke eerpositie en maakte zich niet druk over de toekomst, die zagen de twee kennelijk met vertrouwen tegemoet. Nergens noemt het dat er een zekere heimelijkheid speelde. Kennelijk had het stel voldoende speelruimte om hun relatie uit te bouwen en deed dat op een discrete manier. De minderjarige Margaretha is degene, die de groeiende intimiteit toestond. Ze was de dochter des huizes en ook nog Henriks werkgever. Ze maakt een wat eenzame indruk, maar dat kan door de reconstructie ten behoeve van de rechtszaak komen. Een dergelijke indruk heb ik ook van andere jonge vrouwen in diverse andere zaken. Er zijn geen vriendinnen of zussen in het spel, noch tantes of schoonzussen. Er zijn geen andere kapers op de kust. Andere motieven dan verliefdheid zijn voor het gedrag van Margaretha in het dossier niet te vinden. Zij zal in haar

ogen de standsgrens niet hebben overschreden, gesterkt door het uitblijven van een verbod op de omgang met Henrik. Aan de andere kant zijn er ook te weinig aanwijzingen dat Margaretha als het ware misbruik maakte van haar machtspositie ten opzichte van hem. Gezien zijn leeftijd, 25, en zijn werk bij een adellijke familie, mag verwacht worden dat hij zich wel degelijk bewust was van zijn eerpositie overschrijdende handelingen, of ze nu door Margaretha waren gestimuleerd of niet. In die zin zal hij net als Alfonso de Cacho en Derck Willemsen Plaet de relatie tussen zijn geliefde en haar familie nauwlettend hebben gevolgd en zelf behoedzaam zijn eerpositie tussen hen hebben ingenomen.

“Seer hard aengeweest”

In de volgende zaak is een onderscheid tussen een vooropgezette actie om tot een relatie te komen en een toevallige ontmoeting moeilijker te trekken dan in de voorgaande casussen. Nu zien we de bemoeienissen van enkele leden van de familie van het meisje met de verhouding die zij aangaat. Er is dus een andere machtsbalans dan in de vorige casus. Uit getuigenissen van enkele familieleden en kennissen van de familie Van Wouw, opgesteld in 1688 op verzoek van Jurriaen Everhard, wordt duidelijk hoe zijn relatie met Anna begon³⁴⁶. Anna had op zeker moment aan vermoedelijk haar tante Lucia van Wouw (1665-?) gevraagd om haar naar het huis van een juffrouw Mulder te brengen, aan het Noordeinde in Den Haag. Anna had juffrouw Mulder ontmoet toen haar tante Lucia in de kraam lag. Het “humeur” van Mulder beviel Anna wel, maar Lucia vond het minder geslaagd dat Anna met getrouwde vrouwen omging. Toch is ze uiteindelijk overstag gegaan en is met haar nicht op bezoek gegaan. Terwijl de dames van hun thee genoten, kwam Jurriaen Everhard binnen, ”beschoncken sijnde”. Anna kende hem niet. Jurriaen Everhard was juwelier van beroep en kwam langs om zijn waren te tonen aan de dames. Bij een volgende gelegenheid had Anna haar tante verzocht Everhard bij haar thuis te ontbieden om hem juwelen te laten zien die hij zou kunnen vermaken. Eerst had Lucia geweigerd, omdat ze hem “niet familiair genoeg kende”, maar ging later toch akkoord. Er volgden meer bezoeken, waar Everhard en Anna Frans met elkaar spraken, een taal die Lucia niet verstond. Lucia wist niet beter dan dat Anna hem voor het eerst bij juffrouw Mulder sprak en voor de tweede keer bij haar, Lucia, thuis. Deze juffrouw sprak zeer positief over Jurriaen tegen Anna. Ze raadde haar aan om hem tot haar vrijer en man te nemen. Juffrouw Mulder en Lucia van Wouw stelden er genoegen in om hen enkele keren samen te brengen en soms zelfs alleen te laten. Aangemoedigd door deze vrijheid, zoals ook in de bovengenoemde casussen gebeurde, raakten beiden verliefd.

Anna's persoonlijke eer werd door de dames onder enige druk gezet. Waarom zij dat deden wordt niet duidelijk. Anna moest zich een houding gaan aanmeten om haar persoonlijke eer in stand te houden. Als dochter van een vooraanstaande medicus had ze haar

³⁴⁶ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5359.10; NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5658 12 juli 1690.

vader te gehoorzamen. Dat blijkt uit het volgende. Ze maakte blijkbaar opmerkingen tegen Jurriaen over mogelijke weerstand van haar ouders tegen hem als huwelijkskandidaat. Hij vertelde dat huwelijken tegen de zin van de ouders “hondertmael geschieden ende dat sulcke huwelijcke de beste waeren, hebbende daertoe bijgebracht exempelen van personen, die doorgelopen waeren, ende geseijt dat die naderhand de beste ende liefste kinderen gewerden waeren.” Hieruit is op te maken dat het tweetal aftastte of hun omgang gepast was, conform het eervertoog. Een volgende keer was zij weer alleen met Everhard in een kamer gelaten, die haar “seer hard heeft aangeweest” om een trouwbelofte te geven, wat ze uiteindelijk naar haar zeggen maar deed. Hij had de tekst al opgeschreven zodat zij die kon kopiëren, vol met “seer swaere ende diere eden”, zoals de procureur-generaal in zijn tenlastelegging aan het Hof van Holland omschreef. Jurriaen ging in zijn ogen over de grens van het betamelijke door Anna te dwingen tot medewerking. Anna aarzelde omdat haar vader daar niet blij mee zou zijn. Ze wilde niets doen, zo zei zij, tegen de zin van haar ouders. Haar bezwaren werden weggewimpeld door Jurriaen. Ook in andere casussen zien we dat de dochter haar vader moet overtuigen om toestemming te geven voor een huwelijk, niet de jongeman. Misschien beseft Jurriaen ook wel dat hij nul op het rekest zou krijgen en alleen via Anna dat doel kon bereiken. Hij had haar in een moeilijke eerpositie gebracht net als haar tante en juffrouw Mulder. Het toont de kwetsbaarheid van de persoonlijke eer van een onervaren en jong meisje, zoals we zagen bij Kooijmans, die de adolescentie een kwetsbare periode noemt.

Volgens de procureur-generaal waren dit allemaal intriges die door Everhard waren opgezet. Hij twijfelde niet aan de oneerlijkheid van Jurriaens handelen en dus evenmin aan de eerlijkheid van Anna. De vermelding van zijn leeftijd, tussen de 30 en 40 jaar oud, was al een suggestie dat hij als oudere veel beter had moeten weten. Hij was de zoon van Bernhard Everhard, “ordinaris houder³⁴⁷ int groot keizershof alhier”. Daarmee serveerde hij Jurriaen af als huwelijkskandidaat vanwege de eerpositie van diens vader. Jurriaen had geen relatie met de dochter van een vooraanstaand medicus moeten willen. Om de eerpositie van Jurriaen nog verder te ‘verticaliseren’ bracht de procureur-generaal een eerdere confrontatie met justitie in de herinnering. Een dergelijke geschiedenis was op zich al eerverlagend³⁴⁸ en dat was precies wat de procureur-generaal voor ogen had. Jurriaen was nu, door deze tweede zaak met Anna, ook nog eens een recidivist, verwijzend naar 1678 toen Jurriaen manslag had begaan. Hij had toen weliswaar brieven van ‘remissie’, van intrekking van de beschuldiging wegens een schulditsluitingsgrond, gekregen. De voorwaarde was toen wel dat “derselven Jurriaen Everhard sigh wel hadde behooren gecompoteert te hebben, Soo als een eerlyck, geschickt, vroom ende deugtsaem Jonghman behoorde ende toestont te doen” en niet opnieuw een misdaad moest begaan. Het was een waarschuwing zonder een strafsanctie. Maar hieraan had hij zich dus niet gehouden, hij deed meer dan wat hem was toegestaan, suggereert de

³⁴⁷ Een ordinaris is een soort restauranthouder.

³⁴⁸ Zie Van de Pol (1992), 185-187.

procureur. Het feit dat Jurriaen ondanks de waarschuwing toch weer in de fout was gegaan, tekent diens oneerlijkheid volgens de procureur. De procureur-generaal weet dus het schakingsvertoog te versterken met een extra beschuldiging, net zoals andere schakers van diefstal van goederen werden beschuldigd. De eerpositie van Jurriaen schetst hij zodanig dat elk contact met die van de familie Van Wouw zich had moeten beperken tot een tijdelijke, functionele. Jurriaen had afgezien hiervan niets te zoeken bij de familie Van Wouw.

En ook in deze casus wordt nergens in de stukken verwezen naar Jurriaens geldzucht. Verliefdheid was er wel. Maar al deze factoren werden door de aanklager in een sfeer van eer getrokken. We zullen straks zien hoe vader Van Wouw na ontdekking van de relatie reageerde.

“Groote eerezucht”

Abdias Velingius (1721-1803) was de zoon van predikant Wilhelmus Velingius te Rotterdam. Daar maakte hij in 1747 via zijn vader kennis met Elisabeth Christina Visch (1722-1777), een van de vijf dochters van de weduwe Geertruijt Visch. De families van de weduwe, geboren Geertruijt Scheepers, en die van haar echtgenoot Jacob Visch waren van oorsprong bestuurdersgeslachten. Ze woonde met haar dochters en, volgens de Rotterdamse predikant en historisch publicist Jacobus Callenbach (1862-1945) die deze casus beschrijft, “met haar groote eerezucht” op het Haringvliet. Ze wilde hen koppelen aan voorname families in de hoop haar familienaam weer te vestigen in de hoogste kringen van Rotterdam. Met de andere dochters was dat niet gelukt, dus haar hoop was op een van haar jongere dochters, Elisabeth, gevestigd. De juiste partnervoor haar zou glorie brengen “indien al niet over ’t huis, dan toch over Mevrouw Visch zelve” aldus Callenbach³⁴⁹. Met 25 jaar was Elisabeth meerderjarig doch nog niet voorzien van een pretendent, een jongeman die een huwelijk met haar wilde aangaan³⁵⁰.

Elisabeth was kennelijk niet van plan haar moeders wil uit te voeren. Het kostte de weduwe moeite om haar tot vroomheid en bescheidenheid te bewegen. Ze zocht daarbij de hulp van Wilhelmus Velingius, geëerd predikant en huisvriend. Die bracht haar met geestelijke literatuur en gesprekken weer op het rechte pad. Volgens Callenbach ontmoette Elisabeth tijdens een van haar bezoeken aan de predikant diens zoon Abdias. Zijn welsprekendheid trof haar, zo bleek de moeder, die maar weinig zag in deze jongeman, de dorpspredikant van Benthuisen, en in die tijd, 1747, beroepen naar 's-Hertogenbosch.

³⁴⁹ Callenbach (1910), 132 ev. Callenbach baseert dit verhaal op notulen van de Rotterdamse kerkenraad, die tevens de bron zijn voor de citaten.

³⁵⁰ *WNT*: “pretendent”: man die een vrouw ten huwelijk vraagt of haar met dit doel het hof maakt.

3 Ontdekking: familie-eer hersteld, maar niet afdoende

“Impatientich van vorder dilay”

Terug naar Catharina Bruijninck in 1595. Haar geliefde Alfonso was op krijgstoelt gegaan. Het bericht bereikte haar en haar familie dat hij zou zijn gesneuveld. Catharina was ontroostbaar. Voor vader en moeder Bruijninck was dat een teken dat er veel meer aan de hand was geweest dan huiselijke omgang. Toen na een maand Alfonso weer gezond en wel opdook, verbood haar vader haar verdere conversatie en omgang met hem. Hij wilde niet dat ze met elkaar zouden trouwen. Hij zag niets in een huwelijk met de Spanjaard, ondanks de familiere omgang een buitenstaander, en achtte de trouwbelofte van geen waarde omdat Catharina nog steeds minderjarig was. Nicolaes Bruijninck ging voor advies naar predikant Johannes Wtenbogaert³⁵¹. De predikant sprak daarop met Alfonso en lichtte hem in over de afwijzing van de familie. Alfonso begreep dat en wilde Catharina niet tegen de wil van de familie huwen. Hij sprak enkele keren met de predikant over de mogelijkheid dat Nicolaes alsnog zijn toestemming zou geven. In dat geval zou hij haar “eerlicker” onderhouden met zijn inkomsten die hij uit zijn diensten aan de Republiek zou verwerven. Maar daarvan kon geen sprake zijn. Toen stelde hij voor dat als Catharina in zijn bijzijn en dat van haar vader hem van zijn belofte ontsloeg, hij hetzelfde zou doen “omme met eere daarvan ontslagen te zijn”. Hij wilde de dochter hen niet tegen hun “wil en danck ontrecken”³⁵².

Alfonso laat zien dat hij heel goed zijn eerpositie kende en zijn persoonlijke eer wilde beschermen. Zijn voorstel lijkt op die van een accommodatie, een openbare verzoening, maar dan van een publieke erkenning over en weer dat de weg naar een huwelijk was afgesloten. Door zo te handelen, erkende hij de machtspositie van Nicolaes Bruijninck, maar kon hij ook rekenen op een eerzame beëindiging van hun relatie.

Maar Catharina had geen enkele lust om hem van de belofte te ontslaan. Zij bleef proberen haar vader te overtuigen van het geven van toestemming, hem dreigende “zoo hij tzelve nijet en werde doen, dat het hem zeer berouwen zoude.” Ze schreef ook naar Wtenbogaert, op 5 december 1595. Ze was ten einde raad omdat het “Godt de heer belieft heeft mij te besuchen met swaricheijt”. Ze kon het in haar hart niet anders “gheraden vinden dan hem te begerren voor mynnen echten man aengesien het godt de heer dus ver met ons beyder heeft laten comen”. Zij presenteerde zichzelf als een gelovig persoon die door God zover was gebracht. Zo legde zij de verantwoordelijkheid voor haar handelen bij een hogere macht en niet bij zichzelf. Ik leg dit uit dat haar persoonlijke eer en haar geloof haar geen andere keuze overliet dan met Alfonso haar leven te delen. Dat was haar motief om ongehoorzaam te zijn aan haar vader en de wetgeving, althans dat bracht zij zo tegenover de

³⁵¹ Johannes Wtenbogaert (1557-1644), toen predikant in Den Haag, later remonstrant.

³⁵² Deze twee citaten komen uit een getuigenverklaring van 26 december 1595 door Johannes Wtenbogaert aan het Hof, te vinden in NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5233.

predikant. Aan Alfonso die weer op veldtocht was gegaan, liet ze weten dat hij “constant” moest blijven, ook al was de hele wereld tegen hen. Hij deed van zijn kant ook moeite om een uitweg te vinden. Hij sprak met prins Maurits, die Bruijninck naar zijn mening vroeg. Maar die wilde niets weten van een huwelijk. Een advies aan de Spanjaard om Catharina te overtuigen om te wachten, resulteerde in haar afwijzing, “impatientich wesende van vorder dilay”. Ze stelde dat de zaak nu eenmaal zo lag dat zij zich meer verbonden voelde met Alfonso dan met haar vader, en dat zij wilde doen wat meer jonge dochters deden, namelijk “mijn vader verlaten en mijn man volgen”³⁵³.

Het tegenvertoog zien we hier opkomen, hoewel van een schaking of schakingsvertoog nog geen sprake was. Dat zal in deze tijd, 1595, wellicht nog niet de scherpste hebben gehad als in latere decennia. Het zou kunnen zijn dat Catharina dacht in termen die in de katholieke tijd gangbaar waren, waarin een dochter door ongeoorloofd met haar geliefde weg te gaan weliswaar een clandestien maar geldig huwelijk kon sluiten. Gezien het gereformeerde milieu acht ik deze redenering minder waarschijnlijk. Haar vasthoudendheid lijkt meer van doen te hebben met de *amour fou* die zij voor Alfonso voelde. Catharina meende dat zij door haar ‘man’ te volgen haar eerbaarheid zou behouden. Zij uitte daarover geen twijfel. Diverse personen rond de prins, van haar voornemen op de hoogte, rieden het haar af, want Alfonso had geen middelen om haar te onderhouden, ze zou bij de prins in ongenade vallen en haar vader zou haar onterven.

Deze gebeurtenissen gaan over eer, over het anticiperen op mogelijk eerverlies. Alfonso beseft heel goed welke eerpositie hij moest innemen: open, overleggend, onderwerpend. Hij werkte actief mee met het vormen van een gunstige opinie over hem, over Catharina, over de zaak. Hij had meer dan jongemannen in andere zaken toegang tot diverse vooraanstaande personen binnen de relatie- en eerkring van Nicolaes Bruijninck, wat trouwens zijn eerpositie versterkte. Hij handelde zoals van hem in deze situatie verwacht mocht worden, dus conform de inzichten die men had over dergelijke liefdes- of relatieproblemen. Hij werd niet *geframed* als ‘debaucheur’ ten overstaan van derden, integendeel. Zijn optreden werd kennelijk als passend beschouwd. Catharina komt naar voren als degene die doorzet. Gezien het grote belang van beloftes en eden rond huwelijken moest zij dat wel, maar vooral vanuit haar persoonlijke eer. Ook die waren voor een vrouw van groot belang en bepaalden, naast haar maagdelijkheid (over de aantasting daarvan wordt niets gemeld in de stukken), haar eer en via haar die van haar familie. Haar eigen eer stelde zij boven de wetgeving en de familie-eer.

“Sij nemen mijn kint met geweld”

De ontdekking door vader Johan de Baecke dat zijn dochter tegen zijn uitdrukkelijke wens in en in weerwil van haar eigen belofte toch intiem was blijven omgaan met Derck Willemsen

³⁵³ Van Roijen (1947), 102.

Plaet vond plaats op Hemelvaartsnacht 1636. Hermanna verklaarde later dat zij naar Oldenbroek was gegaan, uit het huis van haar vader naar het huis, waar een gezelschap bestaande uit Derck en twee vrouwen, gezellig bij elkaar was. Johan had wellicht van zijn zoon vernomen dat Hermanna daar was en kwam met een mes in de hand het huis binnen, eisend dat ze mee naar huis ging. Derck en zijn familie beletten dat. Hermanna werd meegevoerd door haar vader, “smijgende den impetrant (eiser, in dit geval Johan de Baecke -rh) onder de voeten”, zijn mond toehoudend. Hermanna wist hem het mes afhandig te maken. Zij is toen volgens eigen zeggen “met stilte uit het huis gegaan, zonder dat Derck haar vader met een mes of andere ‘geweer’ of met kwade woorden of werken bejegend had. Derck volgde even later. Johan bleef achter en begon na een kwartier als een uitzinnige te roepen. Het was midden in de nacht, volgens getuigen was het roepen onbetamelijk, omdat het de nachtrust verstoorde van de bureen. Jenneken Willemsen, vermoedelijk Dercks zuster, hield Johan vast en hield zijn mond toe, maar met zo weinig kracht dat hij kon weglopen.

Johans versie laat een iets ander verloop zien. Waarom hij nu wel optrad en eerder niet, is echter niet duidelijk. Na de belofte van Hermanna was zijn vertrouwen in zijn dochter hersteld. Had Hermanna’s broer iets losgelaten over de al te intieme omgang? Waren er andere signalen dat Hermanna opnieuw zijn eer en de eer van zijn familie aantastte? Hij beschreef in termen van het schakingsvertoog het gebeurde. Hij had Hermanna naar zijn huis weten mee te nemen. Bij de poort kwam Derck met zijn trawanten hem achterna en ontnamen hem “met geweld” zijn dochter. Ze brachten haar terug naar het huis waar ze gefeest hadden. Om zijn dochter te “beschudden”, beschermen, vanwege het ‘geweld’ waarmee zij in dat huis was geraakt, wilde hij haar ophalen en met haar naar buiten gaan, maar de aldaar aanwezigen hielden de deur dicht. Hij riep om hulp. Derck en zijn familie hadden hem met geweld tegengehouden waardoor zijn dochter met geweld werd weggevoerd en hem werd ontnomen. Hij wist los te komen en op straat liep hij in de nacht de “schenders” na, roepend: “moort, moort, moort, wraecke inden hemel, is daer geen menschen troost, sij nemen mijn kint met geweld.” Hij bedreef zo’n misbaar “dat het een heidens herte soude hebben moeten ontfarmen”. Alle “tyrannie” van Derck was in verklaringen vastgelegd. Het ergerde Johan zeer dat Hermanna in het wegvoeren en de gepleegde gewelddaad consenteerde en daarin zelfs “een behagen genomen” had. Het stak hem ook dat Hermanna tegen haar eed in toch conversatie met Derck had gehad. “Kunnende den impetrant haeren getrouwen vader geen grooter Schande noch oneere aendoen, als sij gedaen heeft gehadt. Besonderlick haer trachtende te copuleren met een persone, die van humile afkomste is ende met haer niet van sortable conditie, aengezien sij is van adelicke familie ende haeren wechvoerder een gewesenen voerman van haer vader”. “Daer benevens soe heeft de Gedaagde (Hermanna -rh) gestudeert (zich toegelegd -rh) tot disreputatie van haere familie te nemen een persoon, die met haere qualiteit niet esgaal was.” Zij handelde *contra honestatum familiae et progeniei aut stemmatis*, tegen de familie-eer, geslacht of stamboom, zo schreef hij.

Het onverwachte bezoek aan het huis waar Hermanna, Derck en zijn vrienden verbleven, beschreef Johan zodanig, dat alle schuld voor de situatie alleen bij de aantaster van de eer van zijn familie, namelijk Hermanna, kon liggen, en niet Derck. Hermanna bedreigde de eerpositie van de familie, niet haar partner. Waarom hij kennelijk Hermanna niet had weerhouden om verder om te gaan met Derck blijft onduidelijk. Het ging Johan alleen om zijn eer en die van de familie.

“Amasons harte”

Medicus Pieter van Wouw, de vader van Anna, werd op de hoogte gesteld van de daden van Jurriaen Everhard en van de trouwbeloften die hij met zijn dochter Anna had uitgewisseld. Hoe dat gebeurde, is niet in het procesdossier te vinden. Hij ontbood Everhard bij hem thuis in Den Haag. Hij eiste de trouwbeloften terug en Everhard gaf die hem. Hij beklagde zich bij Jurriaen, “dat hij niet als een eerlyck man, maer als een schelm hadde gedaen”, die zijn dochter sinds haar zestiende had vervolgd, misleid en aangezet tot het geven van trouwbeloften zonder zijn medeweten. Hij zou hem nooit zijn dochter geven en de trouwbeloften konden niet bestaan. Everhard beloofde daarop dat hij direct noch indirect ooit nog tegen Van Wouws wil zijn dochter zou “moveren”, haar hart veroveren. ‘Oneerlyck’ en ‘schelm’ waren zware woorden die aantonen hoe hoog Van Wouw de zaak opnam. In deze erehandel laat hij niets aan duidelijkheid over hoe hij dacht over zijn eigen eer en die van Jurriaen. Jurriaen werd de wacht aangezegd en had zich maar te onthouden van verder contact met Anna.

Desalniettemin bleef hij haar opzoeken en was haar “nagegaen, ende op alle plaetsen, soo tot Naeltwijk, ’s Gravesande, Dordrecht, als hier (Den Haag -rh), in alle kercken heeft geobserveert ende over haer is gaen staen ende sitten”, zo beschreef de procureur-generaal het in zijn aanklacht. Jurriaen werd neergezet als een *stalker avant la lettre*. Hij wees Anna in de kennelijk wel mogelijke ontmoetingen of briefwisselingen op de zwaarte van de beloften die zij had gedaan en dat ze die behoorde na te komen. Hij kon het voor God niet verantwoorden dat haar geweten nu zou knagen, nu zij naar alle schijn een valse eed had afgelegd. Hij ‘verzocht’ haar, bij “forme van dreijgen”, dat hij nooit zou kunnen toelaten dat zij met een ander zou trouwen, opdat “sij geen valschen eedt zoude comen te doen, ende geen kint der verdoemenisse en werde”. Deze passages tekenen zijn wil om met haar te huwen. Zijn persoonlijke eer dwong hem ertoe deze zware strategie toe te passen. Ook wilde hij haar weer spreken zonder dat iemand het wist. Nog steeds volgens de procureur-generaal schreef Jurriaen haar en maakte haar, in de taal die zij eerdere voor hun intieme conversatie gebruikten, voor alles uit: “sans arrest, foible, vaine, legere, inconstante, bizarre, ingrate, mensongere, pleine de trahison, sans ame et sans pitié, capable de tout faire, horsmis une fidelle amitié.” Deze erehandel geeft aan hoe hij de twijfel van Anna zag. Met liefde heeft dit niets te maken, wel met de eerpositie van Anna ten opzichte van hem. Haar houding suggereerde het

terugkomen op de trouwbelofte, daartoe gedwongen door haar vader. Ze moest nu dapper zijn en zich niets daarvan aantrekken. Hij verwachtte een besluit van haar “alsoo haere vrunden het nummermeer soudén toestaen, bij aldien sij niet en vigileerde.” Hij had haar iets belangrijks te zeggen en wilde afspreken, maar zij moest zwijgen, ze moest de brief verbranden. Hij had dus Anna, 16 jaar, volgens de procureur-generaal “in haer gewisse ontroert ende ongerust gemaect”.

Dat is zwak uitgedrukt. Hij had haar zwaar onder druk gezet om zich aan haar belofte te houden, om haar toezegging gestand te doen en dus haar eer niet te verkorten. Jurriaen moest terugvallen op dreigementen. De eerpositie van Anna ten opzichte van Jurriaen was ontwikkeld van eerst verticaal - zij die als dochter van een medicus een rondreizende ‘juwelier’ ontbood -, naar horizontaal - de uitwisseling van verliefdheden -, tot uiteindelijk sterk verticaal in negatieve zin: ondergeschikt aan Jurriaen. Laten we ons wel realiseren dat de procureur zijn aanklacht formuleerde en kracht bijzette met termen uit het schakingsvertoog. Hij baseerde zich op de verklaringen van Anna’s vader.

In een andere brief zette Jurriaen Anna uiteen wat haar te doen stond om van dit verdrietige leven verlost te zijn en dat ze troost kon vinden bij hem, die haar nooit zou verlaten. Hoe langer ze wachtte, hoe erger het met “haer gaen soude”. Hij vreesde dat ze haar ergens naar toe zouden brengen zodat ze elkaar niet meer zouden kunnen zien. Hem restte niets meer dan de bedroefde dood. Als zij naar hem zou komen, kon hij haar genezen van alle smart. Hij zou haar dienen als een godin en haar alles geven wat haar behaagde. Hij begreep niet waarom ze zich door haar familie liet “gouverneren als een kint”. Was ze misschien bang dat men haar zou onterven? Dat kon toch niet, dat was een dreigement, dat kon niet geschieden. Ze had niets te vrezen. Hij zou haar onderhouden naar haar staat en schenken wat haar hart begeren mocht, “dat al het plaisir, hetgeen in de werelt bedacht konde werden, voor haer bereijst was”. Zij vreesde teveel, hij dacht dat zij een “Amasons harte hadde, bequaem om te strijden”. Everhard ging door met die volgens de procureur-generaal “vuijle, onbetamelijcke valsche ende bedriegelijcke practijcquen ende kunsten.”, kortom zijn oneerlijk gedrag.

Al deze bedreigingen, dreigementen, verleidingen en verlokkingen moesten Anna bewegen hem te vertrouwen en de eer van haar familie lager te plaatsen dan die van hem en haar. Door deze acties zo weer te geven, liep de procureur vooruit op de beschuldiging van ‘doorgaan’. Jurriaen had door deze *odioses artes*, deze verwerpelijke kunstgrepen, de wil van Anna sterk beïnvloed. Zo kon Jurriaen aangeklaagd worden wegens *crimen raptus*. Maar op dit moment in het schakingsproces zelf was er nog geen sprake van weggaan, toch plaatste de procureur de gebeurtenissen al in het schakingsvertoog. Wat ook opvalt, is dat Anna geen hulp zocht bij haar familie. Als zij werkelijk was aangedaan door de opmerkingen van Jurriaen, dan had zij alle gelegenheid gehad haar vader in te lichten. Dat deed zij niet. Was zij

bang voor de woede van haar vader? Voelde zij toch nog veel voor Jurriaen? Of was het haar eer te na haar eed, haar belofte aan Jurriaen, te breken?

Pieter van Wouw ontdekte de geheime correspondentie nadat hij een meid tot een bekentenis had gedwongen. Hij zette haar op straat. Jurriaen was zo “onbeschaemt” geweest, zo meldde de procureur, om naar het huis van Van Wouw te komen om het voor de meid op te nemen. Daarbij vielen volgens de procureur-generaal harde woorden. Everhard had toen weer beloofd aan Pieter van Wouw om nooit meer aan Anna te denken en verzocht om teruggave van zijn brieven. Hij hoopte dat de vader hem niet zou ruïneren.

Het dossier uit het archief van het Hof bevat enkele andere stukken, die blijkbaar voor de procureur-generaal niet interessant genoeg waren om in zijn aanklacht te behandelen. Ze spreken van de harde aanpak van Anna door haar vader. Geweld van vaders tegen dochters of echtgenotes was niet strafbaar. De Duitse historicus Gerd Schwerhoff noemt dat soort geweld de “legitimate power (*potestas*) that the head of the family or the parents possessed”. Dit geweld werd niet gezien als een vorm van het strafbare *violentia*³⁵⁴. Misschien heeft de procureur-generaal ze gekregen van Jurriaen als bewijs voor de ‘vrijwilligheid’ van Anna, als beweegredenen voor haar eigen keuze om weg te gaan. Ze geven veel voor ons interessante informatie over wat zij thuis meemaakte, in de eerste plaats omdat ze door haarzelf zijn geschreven, in de tweede plaats omdat ze als het ware *in real time* zijn opgesteld. Zonder haar bedoelingen en belangen uit het oog te verliezen, maken ze de indruk oprecht en vol zorg te zijn. De teksten zijn geen reconstructies. Ze was op dat moment gevangen in het huis van haar vader. De briefjes zijn alle gekopieerd op 11 januari 1690 en dateren oorspronkelijk uit augustus en september 1689, net voor haar vertrek. In het eerste exemplaar merkte ze met groot leedwezen op hoe haar vader hun trouwbelofte in handen had gekregen en verscheurd. Ze stuurde nu nieuwe om haar getrouweheid te bewijzen. Ze hoopte niet dat Jurriaen zou denken dat het haar schuld was: “de groote godt weet het dat ick het met groot leetwesen heb aengesien”. Ze is “gereet tot allen tijden mijn beloften te volbrengen als het U Edele wil sal sijn. Wenste U Edele eens mondelingh te spreeken en met een te bewijzen mijn getrouwe liefde die nooit veranderen sal en blijve tot inder doot. Was getekend U Edele dienseresse zo lang zij leeft”. Haar trouwbelofte luidt: “Ick ondergetekent bekenne voor Godt allemachtich als dat ick nooyt soo lange als ick leef geen ander tot mijn eghte man sal nemen als mijn heer Georg Everhert en geret ben tot allen tijde als het hem goet dunckt sal te volbrengen. Soo waerlick als ick dit meen Soo warelick help mijn Godt allemachtich. Hage den achtsten september 1689. Was Getekend AvW (Anna van Wouw)”.

Dan is er een briefje met de aanhef “Montre Cheer Cœur”³⁵⁵. Ze is blij dat zijn gezondheid goed is: die van haar gaat nog wel “behalve dat U Edele niet hier en is, want het is mij een groot kruijs dat ick bij U Edele niet en sij, een dach valdt mij wel een Jaer”. Hij moet

³⁵⁴ Schwerhoff (2004), 231.

³⁵⁵ “Mon très cher cœur”?

zichzelf niet bloot geven, maar voorzichtig zijn omdat het geen kleine zaak is. In een volgend briefje zegt ze dat ze naar hem verlangt. Gelukkig schrijft hij haar dagelijks een brief over waar hij is, ze zou anders de dood gestorven zijn van ongerustheid. Zij had hem verwacht en had de hele dag naar de deur gestaard, iedereen kwam behalve hij. “Wij en sagen u niet”. Blijkbaar wist Jurriaen nu en dan heimelijk langs te komen en briefjes bij haar besteld te krijgen.

Ze meldt in de volgende brief dat ze wordt “wel nagesien”, er wordt goed op haar gelet. Ze wenst verlost te zijn van deze plaag en wil met hem haar leven delen. In een ander meldt ze dat ze geen ander middel heeft om haar consciëntie te bevrijden van haar voorgaande eed. Die eed is haar trouwbelofte, die kan zij door haar gevangenschap niet nakomen. Ze is opgesloten: “Het is mijn onmogelick langer te kunnen uijt te staen, door het tormenteren van de een en de anderen, ick naght noch dach rust, soo woor ick geplaeght kan geen voutd stapp van de eene plaets op de andere gae of ick heb een of twee gerdiane (bewakers -rh) bij mijn, Wenste wel U Edele eens te spreekken om mijn van alle dese slavernij te helpen, waer naer mijn hert verlange. Ick heb geen tijt om U Edele meer te schrijven, ick heb dese met ertyckelen geschreven, nu en dan een of twee regelen, om dat ick soo achtervolght wort, ick hoop dat U Edele die gesproocken sal hebben, dat ick de brieven door het keldergadt sou steecken. Verwacht antwoord.” In de kopie van 9 oktober 1689 kondigt ze aan dat ze naar hem toekomt. “Mijn heer, ick soude wel wenschen of U Edele de goetheyt liefde te hebben van Morgen avont tusschen Seven en Achten tuijs te sijn, dat sal ick aen U Edele huijs comen om U Edele te versoecken om met mij te gaen in de een of andere plaets tot mijn sekuereteit, ick wil dan hoopen dat U Edele niet en sal man: (mankeren? -rh) om tuijs te sijn; gelieft dan alle noodt wendegeden (noodwendigheden -rh) daer toe geret te maken, hier mede sal ick onveranderlick blijven”. Het ‘verzoek om securiteit’ moet duidelijk maken dat zij gedwongen is naar hem toe te gaan, niet vanwege of door hem, maar vanwege de voor haar persoonlijke eer onhoudbare situatie thuis.

Kortom, het paar is fysiek van elkaar gescheiden, maar weet toch contact te houden. Waarom vader Pieter van Wouw dit kon laten gebeuren, is alleen te verklaren uit het vertrouwen in zijn dochter dat zij hem zou gehoorzamen en in de maatregelen die hij trof om haar van Jurriaen te isoleren³⁵⁶. Er is in het dossier geen gewag gemaakt van een andere

³⁵⁶ Die sociale isolatie zien we ook terug in een andere zaak, die in 1686 speelde en we kennen uit enkele getuigenverklaringen, zie HUA, Archiefnr. 34 Notarissen; Notariële akten, inv.nrs. U97a003, 24 nov 1686; U064a013, 20 aug 1686; U093a011, 11 okt 1686; U064a013, 13 aug 1686. Die bieden te weinig informatie om te bepalen bij welke figuratie deze actie hoort. Voor nu is van belang het geweld dat de vader tegen zijn dochter pleegde. Elisabeth Pierson de Courval, dochter van François de Pierre P(i)erson, baron du Courval, kolonel in het Staatse leger en nu buiten dienst, werd begin juli 1686 in Maarseveen geschaakt door Jodocus de Vati Jimenez, ook wel gespeld Gemini, de Vatti of de Vat Gemini. De Vati verzocht in oktober 1686 een buurman van de baron vast te leggen dat hij, de buurman, meerdere malen had gehoord en gezien dat de baron zijn dochter Isabelle (Elisabeth) uitmaakte voor “vodde-hoer ende andere injurieuse, schrickelijke vloecken ende versweeren”. De baron had enkele keren gezegd dat hij niet kon geloven dat hij haar vader was. Hij was van plan haar in een “klooster te brengen dat niemant soude weten waar sij vervoert offte gebleven was”. Hij dreigde haar “de hals te breecken”, daarbij voegende “Mort Dieu, ik kan niet meer als eenen doot sterven”. Zijn vrouw zaliger

huwelijkskandidaat van haar familie. De eerstrijd is in volle gang en zal een extra dimensie krijgen in de volgende fase.

“Jonkheid daartoe vervallen”

Dirk van Bijlevelt, een gefortuneerde brouwer uit Utrecht, was in 1720 onaangenaam verrast door een verzoekschrift van zijn dochter Maria (?-1725) en Willem Post (?-1722?), met wie zij al enige jaren in Vianen ongehuwd leefde³⁵⁷. Het verzoekschrift was gericht aan de Staten van Utrecht. Het behelsde het verzoek tot dispensatie van het plakkaat van 1650, tot terugkeer naar de provincie, tot het aangaan van een huwelijk en tot het daardoor legitimeren van het kind dat het paar ondertussen had verwekt. Van Bijlevelt publiceerde daarop een pamflet. Daarin geeft hij de wijze weer waarop het paar de gebeurtenissen in hun verzoekschrift had gereconstrueerd.

De minderjarige Maria zou liefdeloos en slecht behandeld zijn door haar moeder. Ze was toegebeten dat ze een ruilkind zou zijn, dus bij haar geboorte verwisseld met een ander kind. Ze had Willem Post, een dertigjarige grutter, weten te overtuigen om met haar te huwen, want haar ouders wilden “haar maar buyten huys” hebben. Willem had haar voorgehouden dat hij gereformeerd en zij katholiek was. Ze besloten dan ook op twee voorwaarden de belofte van trouw uit te wisselen: haar ouders stemmen in en zij gaat over tot de gereformeerde religie. Maria werd zwanger. Haar familie merkte dat en stelde haar voor om in een klooster te bevallen en begijn te worden. Willem Post zou wel verteld worden dat het kind dood ter wereld was gekomen. Nog steeds volgens het rekest van het paar zou de familie hebben besloten haar te ontvoeren, in een klooster te brengen en “aldaar haar leven te doen eyndigen”. Ze zouden aan Willem zeggen dat ze juist niet zwanger was, een grote leugen volgens Van Bijlevelt. Hij wil niet ingaan op andere argumenten, “figmenten, opschickingen ende ongegronde raisonnementen” waarmee dat verzoekschrift, of in zijn woorden dat “gedrukt lasterschrift” was volgepropt.

Deze weergave is dus in de eerste plaats een tegenvertoog van Maria en Willem, geciteerd door vader Dirk van Bijlevelt om te dienen als uitgangspunt voor zijn uitleg, passend in het schakingsvertoog. De feitelijk gebeurtenissen hadden zich al enkele jaren terug voor gedaan. Maria en Willem wilden eerherstel om terug te keren naar hun oorspronkelijke woonplaats en eergroep. Hun handelen was eerzaam geweest, zo stellen zij, omdat haar ouders haar eer zo ernstig hadden aangetast dat hen niets anders restte dan weggaan. Met de

was “eenen ondeugende vodde” geweest en zijn dochter had dezelfde natuur als haar moeder. Hij had de getuige toevertrouwd dat hij kleding en sieraden aan haar had ontnomen. Die zag Isabelle in “eenen seer slecht gewaet van kledinge haer heeft moeten behelpen sulcx dat niet en dorstte bij eerlijke lieden comen.” De baron wilde zijn middelen weggeven zodat zijn kinderen er niet van konden genieten. De getuige zag dat de juffrouw bedroefd was en haar vader vreesde. Ze had hem toevertrouwd dat zij “in benauthijd sijnde van het leven benomen te sullen worden”. Ze kon het niet veel langer meer bij haar vader harden. De vaderlijke macht gold ook haar broer. De getuige zegt in een kamer een kram in de muur gezien te hebben “waer aen de soon (soo hij hem verclaert heeft), met eenen groot ketten acht a 10 dagen lanck hadde vastgesloten gelegd.”

³⁵⁷ HUA, Archiefnr. 203 Familie van Bijlevelt, inv.nr. 11.

argumenten dat Maria gereformeerd was geworden - het paar was in 1720 gereformeerd gehuwd in de asielpplaats Vianen - en het paar een kind had gekregen, zagen zij geen belemmering meervoor terugkeer. Maar Dirk van Bijlevelt dacht daar anders over.

Hij reconstrueert de aanloop zoals die volgens hem was, met als doel de soeverein, dus de Staten van Utrecht, te bewegen niet op het verzoek in te gaan. Willem Post had via een klopje, een semi-religieuze vrouw, een “heymelyke conversatie” onderhouden met Maria, die toen nog maar 19 jaar was. Willem had haar verleid en “tot syn wille bekomen”, dat wil zeggen gemeenschap met haar gehad. Hij wilde wel met haar trouwen en lichtte een vriend in, dat ze beiden dat voornemen hadden en dat haar ouders nog van niets wisten. Post wilde dat deze kennis haar ouders zou overhalen om toestemming te geven. Deze kennis zag daar niets in, Post voorhoudende dat de ouders het huwelijk nooit zouden toestaan. Willem bleef aandringen en gaf aan dat hun toekomstige kinderen in de Roomse religie zouden worden opgevoed. Ook zou hij, nadat hij zijn erfenis van zijn vader had verkregen, zelf Rooms worden. Maar dan moest hij wel eerst huwen. Hij wilde deze beloftes schriftelijk vastleggen, zelfs in bijzijn van Van Bijlevelt en zijn vrouw, mits zijn eigen vader er maar niets van zou horen. De kennis bleef bij zijn standpunt dat haar ouders niet zouden instemmen. Daarop wilde Willem, iets terug hebben van Maria wat hij haar bij de uitwisseling van trouwbeloften gegeven had en wat hij van haar had gekregen aan haar teruggeven. Met andere woorden: dan wilde hij dat zij elkaars trouwbelofte zouden intrekken. Maria gaf haar penning terug, doch Willem weigerde zijn deel aan Maria te overhandigen. Daarop barstte zij in huilen uit, mismoedig geworden, zeggende dat ze door Post was verleid en vanwege haar “jonkheid daartoe vervallen”. Zij verzocht de kennis om haar ouders alles te vertellen. Dat deed deze persoon. Daarop kwam Maria bij haar ouders en vroeg hen op de knieën vallend om vergiffenis. De ouders gaven uit ouderlijke affectie toe, want ze was nog zo jong en zo misleid. Ze verboden nog verder het onderwerp in huis te bespreken. Haar moeder behandelde haar weer met ouderlijke liefde.

Dirk van Bijlevelt laat hiermee zien dat hij zijn vaderlijke macht heeft weten te handhaven door Maria in genade weer aan te nemen. De eer van de familie was hersteld, de dreiging van een aantasting ervan door de gereformeerde Post afgewend.

“Zoo ’n eerloozen huichelaar”

In 1747 ontdekte de moeder van Elisabeth Visch dat in een stichtelijk boek, dat dominee Velingius voor Elisabeth had meegebracht, een liefdesbrief van zijn zoon Abdias verborgen zat. Het bleek dat de twee al langer correspondeerden. De moeder was ontzet over het feit dat haar dochter zich zo had vergeten en dat de waardige dominee haar vertrouwen had beschaamd. Ze stuurde het boek aan hem terug met een kil briefje waarin ze meldde: “soodanighe handeling niet eenmaal te hebben verwacht van een wolf, veel min van eenen herder der schaapen”.

Velingius beseftte zijn onwaardige rol van *postillon d'amour*, maar achtte de omgang wel een “eerlijke verkeerung”. Er was niets tegen een verbintenis, als mevrouw haar toon wat zou matigen. Hij meende dat “de hoogmoedige eierzucht van mevrouw Visch de eenige oorzaak was van deze gansche zaak”. Hij vond haar handelwijze “on-Christelijk”. De volgende dag bezocht hij haar. Dat leidde echter niet tot een vermaning aan haar, maar een tot een stroom verwijten aan hem. Elisabeth was getuige ervan toen haar moeder zei: “zoo zij zich wil vergooien aan zoo’n eerloozen huichelaar, zal zij weten, dat ik nog moeder ben”.

Wilhelms Velingius (1692-1765) door Pieter Anthony Wakkerdak. Rijksmuseum, RP-P-1910-1557.

Deze erehandel leidde tot het verharden van de standpunten. Beide partijen bleven op hun mening staan. Hun persoonlijke eer kon niet velen dat er water in de wijn werd gedaan en de gemoederen gesust zouden worden. De machtsbalans tussen Abdias en Elisabeth enerzijds en de moeder van Elisabeth anderzijds begint zich af te tekenen. Dat de laatste Abdias een eerloze huichelaar noemt, én daarbij haar dochter diskwalificeert als een onverstandige jonge vrouw die zich ‘vergooit’, dus onteert, droeg niet bij aan een harmonieuze oplossing. Wel leidde dat, zoals wel vaker bij schakingen, dat het paar zich door deze uitspraken nauwer verbonden ging voelen, zoals we straks zullen vernemen.

4 Paar moet uit eerbehoud weg

“Gebiet”

Catharina Bruijninck was tegen haar vaders wens in van plan haar ‘man’ Alfonso de Cacho te volgen en maakte zich daartoe gereed. Ze gaf haar dienstmeid 70 à 80 gulden voor reiskleren. Een laatste waarschuwing van Christiaan Huygens (1551-1624), de secretaris van de Raad van State en vader van Constatijn Huygens, leidde tot niets; zo geheim waren haar vertrekplannen dus niet. Zij wilde weg, of ze nu in ongenade zou vallen bij de prins of ontferd zou worden of niet. Ze zou nog liever met “fenijn (gif -rh), verdrincken ofte anders” haar leven benemen, dan hem verlaten. Ook dit soort uitspraken waarin de spreker schermt met de dood, tekenen de overtuiging van Catharina, van de juistheid en eerzaamheid van haar voornemen. Alfonso gaf toe en was eveneens bereid voor haar zijn leven te wagen. Hij liet een koets gereed staan in de Poten, een straat in Den Haag. Catharina zou hem gevraagd hebben of hij haar naar vrienden zou willen “convoyeeren”.

Een lakei van Alfonso getuigde dat hij op zondagmiddag 17 december 1595 met de wagen naar de Poten was gegaan en aldaar had gewacht, waarop een juffrouw die alleen een meid bij zich had naar de wagen kwam. Alfonso was na een half uur gekomen, dus wat later, volgens de Rotterdamse archivaris Van Roijen vol twijfels over de daad³⁵⁸. Hij had haar “gaerne” afgeraden weg te gaan. In de koets zei Catharina tot hem: “ick ben nu in U gebied³⁵⁹; ghij moet nu met mij doen dat U gelieft en ick zal nu zyen off ghij mij getrouw zijn zult”. Hiermee gaf zij aan dat hij haar eer moest beschermen en dat ze nu een eergroep vormden. We kunnen hier ook uit aflezen dat zij zich bereid toonde gemeenschap met hem te hebben. Alfonso antwoordde echter dat hij pas na een wettig huwelijk haar als zijn vrouw zou beschouwen. Ze wisselden gouden ringen uit. Het plan was om de nacht in Leiden door te brengen en de dag daarna naar Alphen te gaan. Ze hoopten daar in ondertrouw te gaan en door “tusschen spreekken van goede vrunden consent van d’ouders soude moegen verwerven”. Alfonso zou weer naar Den Haag reizen om prins Maurits en Marie de Brimeu, prinses van Chimay, te overtuigen de ouders van Catharina tot instemming te bewegen. Deze prinses was een hoog adellijke en invloedrijke dame aan het hof van Prins Maurits³⁶⁰. Wellicht dat Alfonso vanwege zijn goede naam en reputatie en de publieke bekendheid van de vrijage meende de gevolgen van de weinig eervolle actie beperkt te houden³⁶¹.

Uit de weergave van deze conversatie kunnen we opmaken dat het paar nauwelijks enige spijt of schande voelde. Het handelde op een wijze die beiden tenminste niet eer aantastend vonden. Nog sterker: naar de prins gaan was een eerbare stap. Een toch niet bepaalde hoge officier als Alfonso ging zijn opwachting maken bij een veel hogergeplaatste

³⁵⁸ Van Roijen (1947), 99 ev en (1949), 92 ev.

³⁵⁹ Dit woord staat niet in het *WNT* of het *MNW*.

³⁶⁰ Egmont (2014). Marie de Brimeu (ca 1550-1605), sinds 1580 Prinses van Chimay.

³⁶¹ Van Roijen (1947), 99.

persoon. Nogmaals merk ik op dat hij zich kennelijk in vooraanstaande kringen bewoog en niet aarzelde deze te benaderen, de zaak te ‘escaleren’. Hij moet dus de hoop hebben gehad dat prins Maurits zijn gedrag zou aanvaarden en hem bij Nicolaes Bruijninck zou aanbevelen. Hij zette een verticale eer relatie in om zijn eerpositie te versterken. Of het zou helpen was maar de vraag. Uit de casussen van de gezusters De Merode en van Gerrit van Bevervoorde en Anna Magdalena van Rheede weten we dat prins Maurits schakingen afkeurde³⁶². Maar evengoed zou een weigering van de prins hem eervol hebben kunnen ontslaan van zijn verplichtingen en beloften aan Catharina.

Al enige uren later op dezelfde dag van hun vertrek stuurde de gewaarschuwde procureur-generaal van het Hof van Holland bodes naar steden als Alkmaar, Zandvoort, Leiden, Amsterdam, Haarlem en Voorschoten om de autoriteiten op de hoogte te brengen van de vlucht. De vrijage was, zoals we zagen, algemeen bekend en het vertrek was nu ook niet bepaald heimelijk ’s nachts op een stil uur gebeurd. Ondanks Alfonso’s eerpositie was het vertrek aanleiding voor deze juridische actie.

Vlak buiten de Wittepoort te Leiden, maar binnen de Leidse vrijdom overnachtte het paar in een herberg. De gebeurtenissen werden in opdracht van de Leidse stadsregering opgetekend³⁶³. Uit deze bron komt het volgende relaas.

De procureur-generaal van het Hof, Gilles van Flory, had in de nacht van 17 op 18 december een Spanjaard en Catharina uit de bewuste herberg gehaald en naar Den Haag vervoerd “ter oorzaecke zomen zijde, ende de gemeen fame ging” dat die Spanjaard haar had “ontschaect” en het “crijm van Rapt gecommitteert soude hebben”. De “fame” werd bevestigd in het rondschrijven van het Hof dat de schout van Leiden die avond al had ontvangen. De stadsregering achtte het noodzakelijk om de “Jurisdictie deser Stede te bewaeren” en dus om Alfonso eerst te ondervragen en aan de hand daarvan, op advies van de stadsadvocaat, te bepalen wat nu verder te doen stond “tot behoudenis van des Stadts gerechticheijt”. Kennelijk was de stad Leiden beducht voor inmenging in de stadse aangelegenheden door het Hof van Holland.

De waard van de herberg werd ondervraagd. Die vertelde dat hij op die zeventiende, nadat hij al het hek had gesloten en de valbrug gelicht had, toch nog een gezelschap had binnengelaten, bestaande uit een jonker, een juffrouw, een page, een meid en de voerman. Men wilde een kamer, een goed vuur en een maaltijd. De waard kende Alfonso, hij had hem wel eens in Den Haag gezien. Hij vroeg of Catharina Alfonso’s zuster was, waarop Catharina antwoordde: nee ik ben zijn huisvrouw, we zijn sinds een maand getrouwd. De waard zei dat hij hier niets van gehoord had. Alfonso beaamde echter, dat het “heijmelijc off stillekens

³⁶² Zie voor de casus van De Merodes hoofdstuk VII en voor die van Van Rheede hoofdstuk VIII.

³⁶³ ELO, Archiefnr. 0501A Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SAII)), inv.nr. 1, privilegeboek D, folio’s 133 ev. Zie voor de transcriptie van deze tekst: Elsevier (1869), 229-234.

toegegaen was”, wat hij diverse keren herhaalde. De maaltijd verliep prettig, de waard zag dat zij met elkaar “goede thieren maeckte”. Daarna ging het paar naar een slaapkamer.

Zo rond 11 uur ‘s avonds arriveerden de procureur-generaal en zijn mannen. Alfonso stelde zich direct in handen van de bezoeker. Catharina was wat minder bereid de zaak zo snel op te geven. “Wilt ghij mijn lieff quetsen off doden, doet my van gelycken”. Alfonso werd vastgebonden en op een stoel gezet. Het meisje kroop bij hem op schoot, hem “cussende ende veel vrundelicheijts betogende”. Flory zegde toe dat Alfonso zou gebracht worden “op een eerlicke camer”, dus niet in de Voorpoorte van het Hof in Den Haag, en Catharina naar zijn eigen huis, waar hij haar blijkbaar wilde opvangen. Daarop verhoopte ze: “Och lieff, off wy tsamen op een plaetsse gevangen mochten blyven”. Beiden herinnerden de waard eraan, dat “tgunt zy hem en zyne huysvrou aen taefel, vermaent hadden, te willen zeggen smergens voor haer opstaen geweest soude zyn, dat haer byslaepen op trouwe ende eere waere geschiet, ende zy malcanderen getroudt hadden ende voor zulcx hielden”. Door de bijslaap was een in hun ogen eerzaam huwelijk tot stand gekomen. De tijdelijke oneer, de opgeschorte eer, die vanaf het moment van vertrek en de bijslaap had bestaan, was gerepareerd. Kennelijk speelde de katholieke opvatting van het huwelijk ondanks de voorschriften van 1580 nog steeds: wederzijdse instemming gevolgd door de bijslaap. Alfonso kwam echter toch terecht in de Voorpoorte van het Hof in Den Haag en legde daar zijn verklaring af.

De stad Leiden was niet blij met deze inbreuk van de soevereiniteit, van haar jurisdictie. De zaak werd gesust met de verklaring dat het hier ging om het “metter verscher daet bevindt gedelingueert te hebben”, waartoe artikel 19 van de Instructie van het Hof de procureur-generaal voldoende opsporingsbevoegdheid gaf.

“Hoererije”

In de Hemelvaartsnacht van 1636 vluchtten Hermanna de Baecke en Derck Willemsen Plaet naar Zwolle. Hermanna verscheen begin 1637 voor de kerkenraad aldaar, als dochter van “eenen Johan de Baeck”, samen met “eenen” Derck Willemsen “dewelcke sij tot haer man getrouwt ende genomen hadde”. Ze was van hem bezwangerd. Ze verzocht de raad om namens haar te bemiddelen en haar vader te schrijven met het verzoek dat hij toch mocht toestaan dat zij in Zwolle wettelijk trouwde. Alle bezwaren waren eindelijk afgehandeld, zo meende zij. Graag wilde ze dat de kerkenraad aan hem zou schrijven om te vernemen welke redenen hij heeft om het huwelijk te verhinderen. Hermanna vond het “niet en betaemelijck ofte geoorloft, dat sij langer in hoererije met malcanderen leefden”. Ze voelde de last, de minderwaardigheid van haar omstandigheid. Haar eer moest hersteld worden. Nog steeds was zij afhankelijk van haar vader. Ze zocht toenadering via deze bemiddeling. Gezien de ernst van de zaak zou ze een drastische, maar eerzame stap moeten zetten, namelijk complete onderwerping aan haar vader en haar familie. Alleen deze eerpositiewisseling gaf een kans op

eerherstel. Maar dat deed ze niet. Ze koos kennelijk voor de weg van bemiddeling via de kerkenraad en niet voor het starten van een rechtszaak.

De kerkenraad schreef inderdaad een brief en Johan de Baecke reageerde snel. We hebben deze correspondentie niet, maar uit de notulen van de kerkenraad blijkt dat hij nu en in de eeuwigheid het huwelijk tussen zijn dochter en Derck Willemsen Plaet niet kon en wilde toestaan. Hij klaagde over Derck als een raptor of geweldenaar, zich ondersteund wetende met getuigenissen die voor het gerecht van Kampen waren opgesteld. Een lid van de kerkenraad moest toch naar Kampen en zou De Baecke gaan opzoeken om hem te bewegen, om “alle onheijl, oneere ende schande van sijn dochter te vermijden [en] tot haere trouwen consenteren woude”. Lukte dat niet, dan zou de zaak naar de magistraat verwezen worden.³⁶⁴ Op 11 maart 1638 huwden ze toch, met proclamaties, te Zwolle³⁶⁵. Hermanna was nu meerderjarig.

Johan de Baecke kon deze handelwijze van Hermanna niet accepteren en startte een proces om onterving voor het Hof van Gelre. Daar werden stukken ingediend en uitgewisseld waarin de bovenstaande gebeurtenissen zijn beschreven. Zijn eis werd op 27 september 1641 ingewilligd³⁶⁶. Hermanna huwde na Dercks dood - we weten niet in welk jaar - nog twee keer, de laatste echtgenoot was jonker Jan Crispijn Pijll³⁶⁷. Het ziet er naar uit dat het niet meer goed gekomen is tussen haar en haar familie.

Voor Hermanna was haar vertrek dus uitgelopen op schande. Haar goede naam was aangetast. Het was niet alleen een gewetenskwestie, die voor haarzelf deze schande ondraaglijk maakte. Haar gemoed zal zijn beïnvloed door het besef dat velen wisten wat er met haar was gebeurd en dat dat de reden was waarom zij nu, ongehuwd, van haar familie vervreemd, met een slechte naam, probeerde eerherstel te krijgen. Haar persoonlijke eer had een gevoelige tik gekregen. Gezien haar vaders verslagenheid zal die niet nagelaten hebben zijn dochter publiekelijk zwart te maken. De enige die haar kon helpen en haar eer repareren was haar grootste tegenstander, haar vader. Maar ze wilde niet tot onderwerping overgaan. De botsing van de eer van haar vader, haar familie, met die van haar persoonlijk, en de bitterheid van die strijd, leidde ertoe, dat verzoening, een *accomodation honorable*, voor beide partijen niet meer haalbaar was. Haar gedrag en haar trouweloosheid aan door haar gedane eden creëerden de onwil en de schande voor haar familie. En de familie wiste de schande van de ongehoorzame dochter uit door haar te verstoten.

³⁶⁴ HCO, Archiefnr. 1140 Nederlands Hervormde Gemeente Zwolle, inv.nr. 1.

³⁶⁵ Zie naast het dossier in GA, Archiefnr. 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 5187, map 52 ook: Baake (1998), 144.

³⁶⁶ GA, Archiefnr. 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 4885, civiele sententieboek fol 167v-168v, 27 september 1641.

³⁶⁷ Baake (1998), 144.

“Niet langer harren”

Van de ontdekking in mei 1642 dat Henrik Everts een relatie met Margaretha van Boshoff had, is niet meer bekend dan dat haar moeder er kennis van kreeg³⁶⁸. Als gevolg daarvan stuurde zij Margaretha van kasteel Coldenhove naar De Wiersse, het buitenhuis van haar broer Rodolf van Raesfelt. Wat er vanaf toen gebeurde, beschreef Henrik in zijn reactie op de aanklacht van moeder Agnes van Raesfelt en liet hij bevestigen door enkele getuigen.

Henrik was op haar verzoek naar haar toe gekomen. Margaretha had van hem begeerd dat hij een kistje, waarin haar juwelen zaten, zou ophalen uit Coldenhove. Hij moest die brengen op een plaats waar ze goed bewaard zouden worden, want zo zei ze “wij willen tesaemen ewech gaen want ick kan het hier bij de vrienden niet langer harren”. Dat deed hij. Hij ging weer naar De Wiersse en gaf de sleutels terug. Henrik zou de volgende dag komen “omme met malckanderen wech te gaen”. Hij huurde een wagen om met de juwelen en Margaretha te vertrekken. Hij schreef dat zo aan haar, zij antwoordde toen met een brief, die Henrik in kopie aan de rechter gaf. Daarin schreef ze dat zij “niet en kan koemen als ghi mij niet en halt”.

Hij ging op haar verzoek in en ging naar een huis in de buurt van De Wiersse. Zij kwam daar ook en ze zijn “die nacht doorgaen”. Of nu dit ‘doorgaan’ moet worden gelezen als het vrijwillig geschaakt worden, het ‘laten schaken’ vind ik te ver gaan. Daarvan zou meer sprake zijn als het woord doorgaan zou zijn gekoppeld aan het moment van vertrek van Margaretha uit De Wiersse. De betekenis van ervan doorgaan, vluchten, past veel beter in deze situatie.

Ze kwamen bij een huis aan waar ze die volgende dag tegen de avond weer vandaan vertrokken “omme soo wechtovuijren”. Ze wilden via Zelhem naar Gulick gaan naar het leger waarin Henrik nu diende als trompetter. Maar na enkele tientallen meters op de wagen onderweg werden ze door Israel van Holle, Beerent Bouwmeester en nog een soldaat “te rugge gedreven ende gedwongenende met den waegen tot Vorden gebracht”. Het drietal had hem “seer qualick ende met onstuimicheit getractiert, oock swaerlick int hooft ende arm gequetzet, niet tegenstaende bij hem vrijwillich gefangen gegeven, waerover hij ten hoogsten over geweld sijn klaegende”. Op weg terug naar Vorden adviseerde Israel hem: “Trompetter springt van den waegen, ende gaet loopen, ghij kont van het goet noch lange leven”. Maar Henrik antwoordde dat hij dat niet wilde doen “wanneer hem die Joffer niet mochte geworden”. De drie mannen hadden hem meermalen gezegd dat hij kon gaan.

De wagenvoerder bevestigde op verzoek van Henrik de gewelddadige aanhouding door Israel en zijn kornuiten. Ze hadden een degen en twee roers, een soort geweer, bij zich. Ze sloegen Henrik. Ze hadden de opdracht het paar te halen. De joffer riep: “Slaet niet, wat ghij mijnen man doet dat ghij mij self”. Ze smet kleren over zijn hoofd en trachtte met haar handen de slagen af te weren. Henrik had zich toen ze terugreden naar Vorden rustig gedragen

³⁶⁸ GA, Archiefnr. 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 5986, map 8.

en had niet gepoogd weg te komen. Margaretha had wel nog geroepen “O slaet hem niet meer, hij heeft geen schult, ick hebbe die schult allene, laet ons vaeren al wat ick hebbe dat wil ick u gieven”. Terug te Vorden maakte Israel duidelijk wie zijn opdrachtgever was. “Ick hebbe Raesfelts zijn eijgen handt dat ick hem levendich offte doot sal de brengen.” Het paar werd van elkaar gescheiden en Henrik ging naar Zutphen “om syne klachte over geweld to doen”. Maar daar werd hij aangehouden en gevangen gezet.

Dat ingehuurde mannen het paar vervolgden, is geen toevalligheid. Rodolf van Raesfelt zal als edelman slechts minachting voor de huisknecht gehad hebben en liet het vuile werk over aan anderen. Wat er met Henrik gebeurde was voor de familie niet zo relevant, althans de familie zal hebben gehoopt dat hij uit beeld zou verdwijnen met de juwelen van Margaretha. Raesfelt had zijn machtspositie bevestigd, Margaretha was weer terug onder zijn gezag en die van haar moeder.

“Gerapieerde matres”

Anna van Wouw vroeg aan Jurriaen om haar op te vangen wanneer zij uit haar ouderlijk zou ontsnappen. Ze kon dat doen omdat haar vader uithuizig was. Dat geschiedde volgens de procureur-generaal in weerwil van Jurriaens beloften die hij tot tweemaal toe aan haar vader had gedaan. In de uiteindelijke veroordeling, die bijna conform de aanklacht was, staat dat Everhard haar had aangezegd dat hij haar zou opwachten en dat zij haar juwelen en goudbeurs mee moest nemen. Op 10 oktober 1689 's avonds tussen 7 en 8 uur stond hij bij de pomp op de hoek van het Stinckstraatje aan de Kneuterdijk om, in de woorden van de procureur-generaal “met de selve door te gaen, ende sulcx de selve te rapieren ende te vervoeren, ontroovende alsoo de Vader ende moeder van haer minderjarigh kint ende dochter”, tesamen met ene Willem Roels. Volgens de veroordeling “sijn gesamentlijck doorgegaen (...) want behalve, dat ijemant werd verstaen om willigh te sijn, die door geweld, of vrees, of gebeden, ende smeeckingen, ofte door eenige andere quade middelen of kunsten wert gedwongen ende misleyt; Ende dat sulcx in die gevallen eerder een onwilligheyt, als een wille genaemt wert.” Ende dat in cas sulx al een wille mochte werden genoemd, evenwel geen absolute of simple wille can genoemd werden, maer een gedwongen wille.” Dit is het citaat waarop Haks de schijnwilligheid baseert, zoals in paragraaf 1.2 van hoofdstuk I is verwoord.

Gedrieën zijn zij verder gelopen op de Cingel onder de Uilenbomen om te overleggen wat nu te doen. Men besloot om de nacht door te brengen in het huis van Jurriaens moeder op het Plein om de volgende dag samen in een chaise te vertrekken. Er staat in het dossier geen enkele suggestie dat Anna het bed met Jurriaen deelde. De volgende dag zijn ze naar Leiden gereisd en huurden daar een koets om via Haarlem naar Amsterdam te gaan.

Haar ouders ontdekten het vertrek vermoedelijk de volgende ochtend en stuurden familie en bekenden, onder wie de echtgenoot van Anna's tante Lucia van Wouw, Cornelius Hurnius of Van Heurn, achter hen aan. Die haalden de koets bij Lisse in. Everhard herkende

de mannen en riep zijn voerman om hen niet te laten inhalen. Daarbij werd de chaise in een poging de koets te passeren omvergereden en viel die om. Zo kon hij met zijn “gerapieerde matres” ontsnappen.

Na enige weken van rondzwerven keerde Anna naar Den Haag terug en kwam weer onder de gehoorzaamheid van haar ouders. Dit is vrij bijzonder, meestal bleef het paar weg, slechts zelden keerde het meisje alleen terug³⁶⁹. We zullen verderop zien dat Jurriaen daar wel een verklaring voor had. Thuisgekomen beklaagde Anna van Wouw zich over de seductie, de “persuasie” en de misleidingen door Jurriaen. Ze verkeerde weer in de macht van haar familie en dat klinkt door in haar toen afgelegde verklaring. Ze moest kennelijk haar ervaringen zodanig formuleren, dat ze pasten in het schakingsvertoog. Dat betekende dat ze door Jurriaen gedwongen was geweest om mee te gaan. Ze herstelde nu haar eer door haar onschuld aan te geven, alleen aan hem had toegegeven om haar eigen eer te beschermen. Hij had haar tot doorgaan en ‘enlèvement’ aangezet. In het schakingsvertoog paste ook de redenering dat zij diverse brieven en akten had moeten opstellen, zoals de trouwbelofte en een waarin zij hem om het ‘enlèvement’ zou hebben verzocht. Die moesten worden geantedateerd alsof ze al in Den Haag waren geschreven. Zo wilde Jurriaen op slinkse wijze zijn onschuld bewijzen, alsof zij hem had aangezet tot de schaking. Overigens weten we uit andere zaken dat deze actie, passend in de eerstrategie van de jongeman en het paar, geen enkel effect sorteerde.

Waarom had Anna de lokale autoriteiten niet tijdens de rondtocht ingelicht? Heeft ze pogingen gedaan om briefjes met hulpkretten naar haar familie te sturen, net zoals zij voorafgaande aan het vertrek Jurriaen via een geheime correspondentie had weten te bereiken? Vermoedelijk omdat ze wel degelijk voor Jurriaen had gekozen. Voor de schepenen van Oss, waar ze kennelijk waren beland³⁷⁰, had zij een verklaring tot zijn voordeel laten passeren. Deze akte is in het dossier aanwezig en dateert van 29 oktober 1689, dus enkele weken na hun vertrek. Die bevat de uit het tegenvertoog bekende bewoordingen. Daarin verklaarde Anna dat zij met Jurriaen twee à drie jaar “eerlicke conversatie” had gehad en dat zij aan hem had verzocht haar naar een andere locatie te brengen “om particuliere redenen”. Hij was op dat verzoek ingegaan en had haar op 10 oktober 1689 van haar huis opgehaald. Haar verzoek had hij ingewilligd zonder dat hij haar daartoe had aangespoord. Nee, integendeel, zelfs toen zij bij hem kwam en naderhand ook, was zij het die zei: laten we maar gaan. Ze handelde geheel uit eigen “motieff” net zoals zij ook haar goed in haar ouders’ huis zelf had ingepakt, maar door haastigheid had laten staan. Zou Jurriaen haar tot deze verklaring hebben gedwongen?

Volgens de jurist Kersteman die bijna een eeuw later over deze zaak schreef, moet deze “recantatie” van Anna inderdaad “als afgeperst worden geconsidereerd”, want ze was

³⁶⁹ Anna van Lawick, werd in 1622 door Maximilliaen du Bois naar huis teruggestuurd, zie hoofdstuk VIII De Eigenrichting.

³⁷⁰ Het paar had er dus onderweg niet voor gekozen om naar een asielpaats te gaan en te wachten op rustiger tijden.

toch teruggekeerd in de macht van haar vader ³⁷¹. Zo zien we hoe een zaak voortdurend gereconstrueerd wordt.

Het blijft moeilijk om achter de waarheid te komen. Dat is ook niet zo van belang; dat is wel de idee die hieruit spreekt dat partijen scherp tegenover elkaar stonden en Anna als het voorwerp van de schaking heen en weer werd geslingerd tussen haar familie en Jurriaen. Er is bewijs voor de invloed die Jurriaen op haar uitoefende, maar ook voor de invloed van haar familie op haar. Het zijn de woorden van degene die gezag over haar uitoefende, die zij in verklaringen bevestigde. Ook hieruit blijkt dat er sprake is van een strijd van eer tegen eer, van de eer van de familie tegen de eer van Jurriaen, waarbij de eer van Anna dan weer deel uitmaakte van de eer van haar familie, en dan weer van het ontluikende eergroepje dat zij met Jurriaen vormde. Wat moest ze anders?

De gebroken naald

Voor Dirk van Bijlevelt was de zaak niet afgedaan toen zijn dochter zich weer aan hem had onderworpen na haar ongelukkige relatie met Willem Post. Hij meldt in zijn pamflet dat hij publiceerde als antwoord op het verzoek van Maria en Willem om te mogen terugkeren naar Utrecht, dat Post zijn intriges had voortgezet ³⁷². Via het personeel, onder wie de meid Leena, wist Willem Post Maria opnieuw voor zich in te nemen en te verleiden om met hem door te gaan. Alles werd voorbereid, ook met de hulp van de vader van Willem. Die had een kennis in Holland bereid gevonden het paar op te vangen. Op 25 januari 1718 was het zover. Maria wist het ouderlijk huis te ontvluchten door tijdens naaldwerk dat ze deed in het bijzijn van haar ouders een naaldbreuk te fingeren. Ze ging weg om een nieuwe te halen en bleef weg. Zo is zij uit huis gegaan, ondertussen ook nog 500 gulden aan juwelen meenemend.

Maria kwam met Leena op de afgesproken plaats, waar ze Willem en een knecht troffen. Het gezelschap is in de nacht naar de schuilplaats buiten Utrecht gegaan. Willem en Maria bleven daar 's nachts bij elkaar. Overdag schaatste Willem terug naar Utrecht om te doen alsof er niets aan de hand was en om te vernemen hoe haar ouders reageerden. Toen duidelijk werd dat Van Bijlevelt wist waar zijn dochter was, bracht Willem haar in Benschop nabij de asielpplaats IJsselstein, kennelijk in de hoop daar veilig te zijn voor de vervolgingen van haar vader. Willem verborg haar enkele dagen, kwam per schaats in Utrecht om “quasi by den dag tot Utrecht te vertonen”. Op 2 februari 1718 had Willem een vrouw naar haar ouders gestuurd met het verzoek om consent te geven. Nadat die weigerden, dreigde deze vrouw hen met de mededeling dat zij hun dochter nooit weer zouden zien en nooit meer thuis zouden krijgen. Willem ging vervolgens met Maria naar Vianen en wist daar vrijgeleide te krijgen, dat wil zeggen toestemming om in deze soevereine stad te verblijven ³⁷³. Daar woonden zij, ongehuwd, enkele jaren.

³⁷¹ Kersteman (1768), 487.

³⁷² HUA, Archiefnr. 203 Familie van Bijlevelt, inv.nr. 11.

³⁷³ Dit verzoek zie ik niet terug bij Gijswijt-Hofstra.

Voor Dirk van Bijlevelt waren dit gebeurtenissen die de schaking en dus het strafbare handelen moesten aantonen. Deze ontering door Willem Post was voor hem van dien aard, dat dispensatie van het paar onmogelijk was en daarom niet door de Staten van Utrecht kon worden toegestaan. Voor alle duidelijkheid: er was dus geen rechtszaak door de strijdende partijen aanhangig gemaakt over of als gevolg van de schaking, maar een door het paar bij de Staten ingediend verzoek om terug te keren naar Utrecht. De vader van de jonge vrouw trachtte via zijn pamflet de publieke opinie en die van de Staten te beïnvloeden. Het schenken van vergiffenis was een soeverein voorrecht van de Staten. Dat Dirk van Bijlevelt zich zo inspande tekent de mate van de ontering die hem was aangedaan.

Uitnodiging

Predikant Willem Velingius nodigde Elisabeth Visch uit naar hem toe te komen, wat zij op 4 augustus 1747 deed. Ze wilde ondanks vele verzoeken van Velingius niet meer naar huis terugkeren alvorens haar moeder haar consent zou hebben gegeven. Weliswaar was zij ongeoorloofd, want tegen de zin van haar moeder, in huize Velingius, maar haar leeftijd liet haar dat wel toe. Ze was 25 jaar. In geval van een huwelijk kon haar moeder bezwaar maken.

Abdias Velingius kwam over van 's-Hertogenbosch. Hij bezocht een dominee te Rotterdam om hem en Elisabeth in de ondertrouw op te nemen. Maar die weigerde omdat de toestemming van de moeder ontbrak. Ondertussen was heel Rotterdam op de hoogte van de vlucht. De praatjes dwongen de kerkenraad om een commissie in te stellen om onderzoek te doen en verslag uit te brengen. De commissie beriep zich, wat vreemd is eigenlijk, want een dergelijke bepaling staat ook in de *Politieke Ordonnantie* van 1580 en wel in artikel 3, op het *Echt-Reglement* van 1656 dat namelijk speciaal voor Brabant en Limburg gold, en wel op artikel 46: “Indien eenigh Jonghman ofte Jonge Dochter boven de voorseide vijf en twintigh jaren ende twintigh jaren respective oudt wesende, ende Ouders hebbende, versochte ingeschreven te werden sonder te doen blijcken van der selver consent, so sullen de Magistraten ofte Predicanten de Ouders vanden Requirant ofte Requirante voor haer ontbieden, ende de selve naer insinuatie binnen acht, ofte ten langhsten veerthien dagen daer aen, weygerende, ofte in gebreke blyvende te komen, soo sal de selve weygeringe ofte niet comparitie ghehouden werden voor consent, maer indiense compareren, sal men het verschil metter minne, ofte met uytspreecke de plano af doen, waer naer hun parthyen hebben te reguleren, behoudens evenwel oock den gheinteresseerden sijn Appel ofte Reformatie in cas van beswaernisse.” Dus de moeder van Elisabeth kon binnen veertien dagen haar bezwaren kenbaar maken, zo niet, dan zou het huwelijk voltrokken worden.

De zaak werd nog verergerd toen Abdias met zijn bruid in oktober 1747 naar 's-Hertogenbosch vertrok. Zijn vader Wilhelmus werd nu onderwerp van onderzoek en Elisabeth zou voorlopig nog geen attestatie meekrijgen. Zij was tenslotte zonder toestemming uit haar moeders huis weggegaan en had geprobeerd zonder toestemming in ondertrouw te gaan. Nu

was ze dan ook nog op clandestiene wijze naar Den Bosch gereisd om daar op onwettige wijze te gaan huwen. Want dat deed het paar op 12 november 1747 te Horschen in het land van Kleef³⁷⁴. Elisabeth werd in Rotterdam onder censuur gesteld en de zaak overgedragen aan de kerkenraad van 's-Hertogenbosch.

De gang van zaken in deze casus wijkt niet sterk af van de andere in deze figuratie besproken zaken. Maar het verschil is dat het schakingsvertoog in deze fase niet werd aangehaald, zelfs het woord schaking valt niet. Kennelijk was het een stap te ver om een predikant daarvan te beschuldigen, of gaf de leeftijd van Elisabeth daartoe geen aanleiding. We zien tevens dat deze zaak zich op het snijvlak van familie-eer en buurteer afspeelde. De gemoederen binnen Rotterdam en straks ook in 's-Hertogenbosch laaiden hoog op. De gereformeerde kerk trok zich deze zaak aan. Van een inbreng van Justitie horen we niets.

³⁷⁴ Op advies van C.P van Berensteijn, heer van Maurick nabij Vught. Zie NL-HtSA, Archiefnr. 014 Oud Rechterlijk Archief der Schepenbank, inv.nr. 156/8.

5 Afloop

Raptus of clandestien huwelijk?

Nadat Margaretha van Boshoff en Henrik Evers met geweld waren onderschept door mannen die door haar oom Rodolf van Raesfelt, waren ingehuurd, was Henrik naar Zutphen gegaan om zich daarover te beklagen. Hij werd echter aldaar in bewaring gesteld. De moeder van Margaretha, Agnes van Raesfelt, geassisteerd door haar broer Rodolff en haar zoon, diende op 31 mei 1642 tegen Henrik een klacht in bij de rechters van Zutphen. Agnes beschuldigde hem ervan uit haar huis te “hebbe ontvreemdt bij nagtslaepender tijt verscheijdene jouwelen” waarna een opsomming van ongeveer twaalf kostbaarheden volgt. Pas daarna komt de volgende misdaad: “Ende hebbe ’t selve noch daerbij niet gelaeten, maer mede der comparantinnen olste dochter gedebouscheert ende eintelicken op lestleden vrijdache tegens den avont voor haer oems huis hen in de Weyrsche geabducert sonder weten ende oock tegens de wille ende consent van haer Comparatinne, sampt andere blootvrienden ende verwandten, deselve dartoe gevitieert ende geschendet, hebbende alsoo aen deselve raptuu begaen, te meer deselve noch ten eenenmaele onmondich ende olders ontrent sestien jaeren is”. Deze opsomming *framet* Henrik als dief, die naast goederen ook de dochter stal. Een volgende beschuldiging op de lijst betreft het bedreigen van Rodolff, de broer van Margaretha, met de dood, vermoedelijk omdat die hun relatie aan de grote klok had gehangen. Kennelijk accepteerde de familie van Margaretha haar relatie met Henrik toch niet zodanig als het paar zich voorgesteld had. Henrik zou om de broer te doden een roer (een soort vuurwapen) hebben gekocht en verklaard hebben dat die “past” op Rodolff. De aanklacht bevat verder de bekende formule die we ook bijvoorbeeld bij notaris Gerrit Dijckmans in het hoofdstuk De Overrompeling tegenkomen: de wegvoering is een zaak die in een land van justitie niet behoort getolereerd te worden en “van seer quade ende schadelicke consequentie, niet alleen voor dese adelicke familien, maer oock van alle andere dergelijcken”. De beklaagde moest als voorbeeld van anderen aan den lijve worden gestraft totdat de dood erop volgt of een andere straf krijgen passend bij de ernst van de zaak.

Henrik, ondertussen gevangene te Zutphen, mocht de volgende dag op de aanklacht reageren. Hij legde uit dat hij naar De Wiersse was gegaan, dat hij de sleutels van Margaretha kreeg en hoe hun vlucht verliep. Hij schreef ook afzonderlijk, via zijn juridisch adviseur, een klacht aan het Hof van Gelre. Hij meldde dat hij nu dienst deed als trompetter van de overste-luitenant Wierich. Hij vond dat de “Weduwe Boshoff”, hierbij de gebruikelijke titulatuur van ‘haar edele’ niet gebruikend, de klachten tegen hem “door opritsinge van enige vrunden” had ingediend. Hij dacht dat de moeder van Margaretha de relatie kende. Hij verwierp de aantijgingen van “dieverie noch de raptu, noch oock van gewelt daet” en wilde dat “klaerlijck” maken. Hij was op eerlijke wijze tot een trouwbelofte met Margaretha gekomen. Maar toen had de moeder, “hiervan kennisse krijgende” Margaretha naar De Wiersse

gezonden. Hij was “op een schriftelijck versoeck” naar haar gekomen en was met haar van De Wiersse “wel een uhr gaens” naar een huis gegaan, waar Margaretha het was die de huisman verzocht hen beiden verder te voeren. Er was dus geen sprake van het begaan van *raptus* “al isset schoon dat haer Vrienden hiervan geen kennisse mogen gehat hebben, te weijniger, om dat die Joffer wetende, dat sij malcanderen trouw en eer toegesecht.” Bedoelt hij dat Margaretha haar familie had moeten inlichten? Klinkt hieruit toch enige twijfel of de familie van Margaretha wel op de hoogte was? Met het uitwisselen van de ringen en het ingaan op haar verzoek om haar op te halen, meende Henrik dat het “niet anders als een *clandestinum matrimonium* kan gerekent en verstaen worden”. Deze draai is wel opmerkelijk: het clandestiene huwelijk was een daad van katholieke origine. Gelre was toen al geruime tijd protestants. Hij maakte van *raptus* dus een lichter vergrijp. Het paar meende dat het weggaan niets te maken had met wegvoeren, maar met een besluit en handeling die het als een echtpaar mocht en kon doen. Zo probeerde het paar hun vertrek buiten het schakingsvertoog te houden.

Over het ontvreemden van de juwelen stelde hij dat Margaretha, toen op De Wiersse verblijvende, dit van hem begeerde in zijn functie als knecht. Dat was dus gewoon een dienstopdracht geweest. Hij ontvreemde niet om zich te verrijken, maar “om dieselven sijn alderlieffste diewelcke dieselve toebehooren, mede te brengen”. Hij beklagde zich dat hij niemand voor zijn verdediging mocht inschakelen. Hij wilde vrijgelaten worden om te herstellen van de verwondingen die hem waren toegebracht ‘met groot geweld door particulieren’ op “heeren straten”. Zijn dreigementen richting de broer ontkende hij en meende dat die nooit bewezen konden worden. Hij verzocht het Hof hem en zijn zwangere geliefde te laten compareren en te ondervragen. Dan kon de zaak “behoorlick geventileert” worden, zodat recht kon worden gedaan. Snelle vrijlating zou hem ook sneller bij zijn nieuwe werkgever brengen. Hij besloot met nogmaals te stellen “dat die Moeder van langer handt gude kennisse van dese vrijagie heeft gehadt, ende oock daerom haer niet als klegerse soude hebben gestelt, te waer haer Edele, door opritsinge van d’ander, daarbij gevoegde, daertoe ware gebragt, sonderlinge van haren Broeder Jonker Raesfelt inde Wierse.”

Het laatste document in het dossier is andermaal een schrijven aan het Hof van Gelre en wel van 10 juni 1642. Henrik verwijst naar eerdere verklaringen, hij is nog steeds “ten hoochsten geinjurieert”, in zijn eer aangetast en zeer beledigd dus, vanwege het geweld hem op de openbare weg aangedaan. Hij weet nog steeds zeker “dat de Moeder als hebbende van te voeren d’affectie van haer dochter tot den Beclagte genoechsaem geweten”. Hij wil ook graag dat zijn geliefde “in affwesen vanden vrunden, als buijten vrese, allen (alleen -rh) mogte werden verhoort”. Hij vindt het erg dat ze “des Beclagtes alderlieffste oock noch wel drie Jaren Jonger zoeken te maken, als sij inderdaat is, om soo d’sake noch wat meerder schijns van verleijdinge te geven”, terwijl zij toch 19 jaar oud was “ende van volcomen verstant”. Dus was er ook geen *raptus*. Hij verzocht wederom om snelle vrijlating en verhoor,

zodat hij en zijn geliefde hun verhaal konden doen. Van Margaretha zelf is helaas geen verklaring voorhanden.

Henrik werd dus door de familie neergezet als een eerloze dief, die het vertrouwen van zijn werkgever had beschaamd. De leeftijd van Margaretha lijkt een discussiepunt, toch was zij minderjarig en zou die drie jaar niet veel hebben uitgemaakt. Omdat we niet precies weten wanneer ze geboren is, is het onzeker of haar familie haar bewust jonger noemde om de ernst van het feit te benadrukken, of dat Margaretha Henrik heeft wijs gemaakt drie jaren ouder te zijn.

Margaretha werd door haar familie als slachtoffer van de debaucheur Henrik afgeschilderd. Hij was het die haar verleidde tot het doorgaan. Deze strategie zien we ook in andere casussen en past in het schakingsvertoog. Het meisje zou te naïef en onschuldig zijn, te ‘eerlijk’ om zelf zo geopereerd te hebben, of te willen hebben. Door haar zo te presenteren als onschuldige kan haar eer (en die van haar familie) alleen op gewelddadige wijze zijn aangetast. Haar eerpositie binnen de eergroep van haar familie werd dus zo lang mogelijk door de familie erkend³⁷⁵. De onmogelijkheid van haar schuld betekende dus dat ze ‘onschuldig’ moest zijn. Dat laat de mogelijkheid open van haar terugkeer als een in haar eer onaangetaste jonge vrouw³⁷⁶. Met haar terugkeer als ‘onschuldige’ werd ook de eer van de familie hersteld. Als de familie namelijk zou erkennen dat zij wel degelijk actief was geweest en dat haar relatie met Henrik was toegestaan, dan zou dat haar eer en die van familie ernstig hebben verkort. Dan kon ook van schaking geen sprake geweest zijn. Zoals we in paragraaf 5.3.2 van hoofdstuk III zagen, kon alleen een eerlijke vrouw tegen de wil van de familie worden geschaakt. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Hermanna de Baecke die juist als schuldige werd beschouwd en gestraft. Hermanna raakte verstrikt tussen haar gevoelens, haar ongenoegen over het zware werk dat zij moest doen, de belofte die zij had gedaan aan haar familie en haar gevoelens voor Derck.

Henrik wilde aantonen dat er geen sprake was van geweld tegen Margaretha: “In meijninge haer niet t’onteeren ofte te vitieren maervoor zijn echter vrouwe tho holden”, dat ze meewerkte met het vertrek, zelfs hem daartoe opdracht gaf. Hij onteerde haar niet. Haar eer werd, maar dan in bredere betekenis dan alleen haar maagdelijkheid, gesterkt doordat ze na haar vertrek als ‘getrouwde’ vrouw, en niet als dochter van de familie Van Raesfelt, met haar man op reis ging. Haar familie daarentegen maakte gebruik van het standsverschil dat de eigen adellijke afkomst met zich meebracht. De familie-eer was wel geschonden. Vandaar dat het paar zich moest verdedigen tegen de beschuldiging van rapt. De familieschande werd met de fysieke afstraffing van Henrik, met het terughalen van Margaretha, met de rechtszaak

³⁷⁵ Zie voor eenzelfde redenering in de zaak van Anna van Wouw toen zij tijdens hun vlucht Jurriaen Everhard verliet en naar huis terugkeerde.

³⁷⁶ Dezelfde denkwijze zien we in de casus van Johanna Catharina. van Rietveld. In het testament van haar broer werd zij als erfgename genoemd mits zij van haar partner zou scheiden en zich in de woonplaats van de familie zou vestigen.

voldoende hersteld. Henrik liet net als andere jongemannen die van schaking werden beschuldigd, zien, dat hij juist niet zo had gehandeld. Net als zij beriep hij zich op tal van rechtvaardigheidsgronden. Zijn optreden en acties voor de rechter tonen dat ook hij zijn eigen eergevoel had en dat hij daarnaar had gehandeld. Wat de uitkomst van de zaak is geweest, is niet bekend, althans er is geen uitspraak.

En dan, net als in de zaken De Voocht³⁷⁷, Van Wouw en Olinga³⁷⁸, eigenlijk wel verrassend, blijkt het paar enige jaren later volgens de officiële procedure gehuwd. “Henrik Everts van Silvolde, ende Margrieta van Bossoff” trouwden op 29 juni 1647 te Deventer met attestatie vanuit Wilp, een dijkdorp nabij Zutphen³⁷⁹. Totdat nieuwe bronnen anders tonen, zou de conclusie kunnen luiden dat Margaretha haar liefde en toestemming voor het huwelijk met Henrik betaalde met sociale uitsluiting uit haar eerkring. De aanwezigheid van een of meerdere kinderen kan de reden voor die toestemming zijn, afgaande op wat er in andere zaken plaatsvond.

“Infaem libel”

Anna van Wouw kwam geregeld op bezoek bij haar tante Lucia. Daar had zij Jurriaen Everhard leren kennen, met wie zij later ongeoorloofd zou weggaan. Lucia van Wouws echtgenoot Cornelis Hurnius, of van Heurn, apotheker, werd op verzoek van Jurriaen ondervraagd. Als tante en ouder lid van de familie had Lucia Jurriaen de indruk gegeven dat het wel goed zat met ouderlijke toestemming. Mede door haar optreden voelde hij zich oneerlijk behandeld. Lucia werd zelf ook ondervraagd, maar gaf vage antwoorden. Ook de man van Lucia werkte niet erg mee. Had Van Heurn de indruk dat Anna bewust de kennis en conversatie met Everhard had gezocht? Van Heurn antwoordde dat hij daarop wel vertrouwde, maar dat niet met zekerheid kon zeggen. En waarom geloofde hij dat? “Verklaert dit vertrouwen te funderen op de gevolge die op dese conversatie zijn gecomen in het gesicht van de gehele werelt.” Met andere woorden: de kringen waarin hij verkeerde wisten van de omgang en de daaruit voortvloeiende schaking en hadden daarover een mening. Wie deel uitmaakte van de ‘werelt’ is onduidelijk. Het ‘gevoelen’ van deze anderen was niet ‘goed’, er was dus eerverkorting voor Hurnius ontstaan. Had zijn vrouw overlegd met Anna’s familie of hun juridische adviseurs over Lucia’s ondervraging? Van Heurn erkende dat hij Pieter van Wouw, de vader van Anna, had gemeld dat Lucia ondervraagd zou worden. Pieter had erop aangedrongen dat zij de “puijre waerheid” moest zeggen, dat had hij ook doorgegeven aan zijn vrouw. Everhard merkte op dat de antwoorden van Lucia “studieuzelijk” en met voorbedachten rade waren opgesteld. Van Heurn ontkende dit ten stelligste. We mogen denk ik Jurriaen wel geloven. Van Heurn zal tandenknarsend zijn plicht hebben gedaan door deze

³⁷⁷ Zie hoofdstuk VI De Overrompeling.

³⁷⁸ Zie hoofdstuk VII De Weigering.

³⁷⁹ StD, ID 0723 Retroacta burgerlijke stand (DTB) Deventer, geregistreerd op 3 juli 1647.

verklaring af te geven, maar uit alles blijkt dat hij weinig zin had zich voor de inferieure Everhard in te spannen.

Procureur-generaal Johan Ruysch meldt in zijn intendit niets van deze ondervraging, hoewel deze stukken zich in het dossier van deze zaak bij het Hof van Holland bevinden. Wel geeft hij blijk van zijn ongenoegen dat Everhard ondanks de in zijn ogen glasharde feiten bleef pogen het Hof te beïnvloeden. Hij ergerde zich aan Jurriaens moeder die zich namens haar zoon tot het Hof van Holland had gewend om “quasi voor haer soon eenige versachtingen, faveur ofte moderatie te bekomen”. Everhard had alle brieven in druk “gemeen gemaect” en daarnaast een “infaem libel” en rekest zogenaamd op naam van zijn moeder overal naar toe gezonden. De procureur vond dat dit niets af deed aan het notoire *rapt* zoals hij eerder had “premitteerd”. Hij eiste eeuwige verbanning en confiscatie van Jurriaens goederen, welke eis door het Hof werd toegewezen op 12 juli 1690³⁸⁰. Dat infame libel is in het dossier aanwezig. Het was een gedrukt en gepubliceerd verzoek aan het Hof van Holland om het *mandement crimineel* in te trekken, dat is het bevel aan de procureur-generaal om een verdachte op te sporen en voor het hof te brengen in een criminele procedure, iets waarom Pieter van Wouw had verzocht. Dat rekest deed zijn moeder, Anna Mulders, weduwe van Bernard Everhard. We mogen ervan uitgaan dat Jurriaen de schrijver is geweest. Door de zaak openbaar te maken wilde hij zijn eer herstellen. In de openbaarheid kon eer worden gemaakt of gebroken. Hij trachtte de publieke opinie te winnen voor zijn zaak, dan wel op zijn minst de reputatieschade die de rechtszaak hem zou brengen, te beperken. Blijkbaar zocht hij het publiek op als ‘hogere instantie’ om zijn onschuld te bepleiten, althans de oprechtheid en de eerzaamheid van zijn handelwijze uiteen te zetten. Het is niet uniek, zie de zaak van Eva Cohen en Michiel Verboom of van Abdias Velingius, maar wel bijzonder dat de dader zo openlijk zijn versie van het gebeurde geeft, als vrij man, en niet als gevangene die een verklaring aflegt. Hij had geen andere keuze; als de zaak zo duidelijk was voor de procureur-generaal en dus extraordinair³⁸¹ werd afgedaan, zou Jurriaen geen kans krijgen om voor het Hof zijn visie te geven. De vraag is natuurlijk waarom Jurriaen nu juist zijn moeder hiervoor inschakelde. Speelde de eerdere waarschuwing uit 1678 van het Hof hem parten? Of was het een strategische zet om via een moederlijke hartenkreet meer aandacht te krijgen voor zijn kant van het verhaal?

De “Korte memorie” zoals zijn reconstructie heet, is een fraai voorbeeld van een tegenvertoog. Het begint met de constatering dat er geen sprake is van *raptus*: Jurriaen heeft Anna op haar eigen verzoek “tot synent laeten vernachten”. En sinds wanneer is het aanbieden van huisvesting aan een minnares, op haar eigen ernstig verzoek, een misdaad? Integendeel, zo iemand dit zou weigeren, zou hij als een “bloed³⁸² en onverstandig mensche” gezien

³⁸⁰ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5658.

³⁸¹ Faber (1983), 30-32 en 261-263; Monballyu (1991): extraordinair wil zeggen dat de zaak zo helder is dat een gewone rechtsgang niet nodig is.

³⁸² Bloed: vgl Duits: blød.

worden. Hiermee geeft zijn moeder aan dat de eerlijke Jurriaen op verzoek van een jongedame gastvrij en behulpzaam is geweest. Ook in de volgende passage weerlegt zij de beschuldiging van *raptus*, zoals past in het tegenvertoog. Anna was met eigen vrije wil met hem vertrokken, wat ook al niet strafbaar is. Er zijn juristen, zo vervolgt het pamflet, die menen, dat “een rapt of wegvoeringe” kan plaats hebben wanneer de dochter, hoewel daartoe door sinistere praktijken verleid en misleid zijnde, in de ontschaking had bewilligd, maar misleiding is in deze zaak niet van toepassing³⁸³. Jurriaens persoonlijke eer is nu in het geding. Misleiding strookt niet met eer. Als iemand van misleiding wordt beschuldigd, zou die oneerlijk hebben gehandeld. Een eergevoelig persoon kan dit niet onweersproken laten.

Uit brieven blijkt volgens Jurriaens moeder namelijk dat Anna hem achterna is gegaan en naar zijn liefde heeft ‘gesolliciteerd’, en dat zij de aanlegster van de vrijage, de bewegende oorzaak van alles, is geweest. Deze argumentatie moet bewijzen dat Anna als schaakster optrad, althans dergelijk gedrag vertoonde. Jurriaen had van tevoren geen enkele “gedachten ter wereld” op haar gehad. Daarmee zegt zijn moeder dat hij geen vooropgezet plan had om haar te verleiden of weg te voeren, iets wat naar haar mening onderdeel is van een *raptus*. Anna was zelf naar zijn huis gekomen, “*tam amore percita, quam patris duritiem timens*”: ‘zowel door liefde aangezet, als de strengheid van haar vader vrezend’, met het verzoek om daar te mogen overnachten. Anna had zelf verzocht haar naar elders te begeleiden “naer een versekerde plaetse”. Moeder Everhard merkte nog even op dat het Anna niet aan kennis of verstand ontbrak en geen onnozel, dat wil zeggen onschuldig, dom meisje was. Ook hiermee willen moeder en zoon ten minste een belangrijk deel van de verantwoordelijkheid voor wat er was geschied bij Anna leggen, althans verre van henzelf houden. Door de schande aan haar te verbinden, vermeederen zij hun eigen eer, als in een *zero-sum* spel. Dat ze Anna zo een grote rol toedichtten, is te beschouwen als een afleidingsmanoeuvre en onderdeel van het tegenvertoog. Volgens het schakingsvertoog gaat deze gedachtegang namelijk niet op. Schaking, doorgaan, weglopen of hoe men dat ook wil noemen, ontstaat niet door de wil van de jonge vrouw, maar door de poging van de jongeman. Die pleegt *raptus in parentes*. Het lijkt erop dat de familie Everhard desondanks Anna’s rol wil benadrukken om niet in te gaan op de beschuldigingen van intimidatie en het onder druk zetten van Anna. Zij beschermt door haar publicatie in de eerste plaats haar eigen eer en reputatie.

De tekst gaat verder op de ingeslagen weg. Jurriaens moeder zegt, dat hij Anna deze zaken juist afgeraden had te doen. Er was niets dat er op wees dat hij Anna “door ondeugende (ondeugd-zame -rh) en sinistre practyken soude hebben geseduceert”. De schrijfster haalt de jurist Groenewegen aan, die vindt dat de strenge wetgeving geschreven was “tot inbindinge van een heeter volk” en door de “getempertheid van onsen landaerd sodanig is versacht” dat op een dergelijke zaak een geldboete of geringe correctie van toepassing is. En dan volgen er

³⁸³ Misleiding strookt niet met eer. Als iemand van misleiding wordt beschuldigd, zou die oneerlijk hebben gehandeld. Een eergevoelig persoon kan dit weersproken laten.

citaten van diverse rechtsgeleerden, die deze opvattingen delen. Zo haalt de moeder de zestiende-eeuwse Italiaanse jurist Tiberius Decianus aan: “dat [iemand], die een vrouw meevoert die vrijwillig meegaat en die met overredingskracht, met lieve woordjes of zelfs met geld is verleid, niet met straffen gestraft wordt”³⁸⁴. De vijftiende-eeuwse Italiaanse jurist Hyppolitus van Marseille vond dat “als iemand een vrouw heimelijk mee zou nemen met vleierende woorden en belofte(n), dan zou men niet zeggen dat hij haar had geschaakt, omdat hij niet tussenbeide is gekomen met geweld. En daarom wordt hij niet gestraft met een straf van deze wet. Hij bewijst dat deze opvatting algemeen en geaccepteerd is. En hij bevestigt deze opvatting door de autoriteit van de wetten en de geleerden”³⁸⁵.

Jurriaen zet zijn tegenvertoog kracht bij met deze citaten. Maar de procureur-generaal schuift ze terzijde en gaat er niet op in. Hij reageert conform het schakingsvertoog, waaruit blijkt dat een schaker ongeacht de invloed van de dochter, schuldig en ten hoogste strafbaar is. En we weten van Brouwer dat het niet aan Jurriaen is om een conflict tussen Anna en haar vader op te lossen. Hij had haar te allen tijde moeten terugsturen naar haar familie.

De volgende stap in het betoog van moeder en zoon is dat in dit geval geen sprake was van sinistere praktijken en er dus geen *raptus* was. Wat kan de procureur dan de gedaagde ten laste leggen, die niet eens deze listigheden gebruikte, maar zelf achtervolgd werd? Hij had alleen maar “een vrywillige minnaeresse mogen verselschappen”. En weer wordt Groenewegen geciteerd: “overigens, als het vast zou staan dat een ongehuwde vrouw, zonder listige overredingen weggevoerd, uit eigen vrije wil naar een andere locatie met een jongeman was gegaan, en als de jongeman haar, terwijl ze wilde, daar zou vasthouden en onteren, dan is de straf op schaking niet van toepassing en dan is geen aanklacht onder die naam voor de fiscus passend”³⁸⁶. Diverse andere geleerden worden genoemd die dit inzicht onderschreven. En Brouwer ook: “nooit heb ik gehoord van de procureur-generaal, dat er volgens de wet op schaking een aanklacht is ingediend tegen de man, die een meisje dat vlucht voor het gezag van ouders, voogden/tutor of voogden/curator die zich verzetten tegen haar huwelijk, vergezeld heeft naar het buitenland en haar, terwijl zij gemakkelijk en uit eigen beweging toegaf aan de liefde, onteerd heeft”³⁸⁷. Achteraf gezien is dat geen wonder, want het is moeilijk een zaak te vinden waarin de jonge vrouw dit met succes heeft weten te bewijzen.

³⁸⁴ “*quod abducens volentem, persuasionibus, blanditiis, vel etiam pecunia corruptam, non puniatur poenis*”. Tiberius Decianus (1509-1582) was een Italiaanse jurist. Kennelijk had de moeder de hulp van een jurist.

³⁸⁵ “*si quis subduceret mulierem blandiis verbis cum promissione, non diceretur eam rapuisse, cum non intervenerit violentia, et ideo non punitur poena hujus legis. Quam communem et receptam esse testatur opionem, eamque legum et DD auctoritatibus confirmat*”.

³⁸⁶ “*caeterum si mulierem caelibem nullis sinistris persuasionibus seductam spontanea voluntate in alium locum cum juvene secessisse constet, atque juvenis ibi eam volentem retinuerit atque constupraverit, neque poena raptus locum habet, neque ulla eo nomine fisco actio competit*”.

³⁸⁷ Brouwer formuleerde het zo: *Numquam audivimus a procuratore fisci, iuxta l. un. de raptu, actionem ei motam esse, qui auctoritatem parentum, tutorum, curatorumve, nuptiis obnitentium fugientem puellam in extranea loca comitatus fuit, atque facile, & sponte cedentem amori stupravit*. Warmelo (1967), Deel II, 82, paragraaf 36.

Maria Anna van Heukelom zou misschien in aanmerking komen³⁸⁸. Er was in haar geval geen sprake van een rechtszaak over dit punt, maar van een verzoekschrift aan de Staten van Gelderland.

Maar Anna van Wouw was voorafgaande aan haar, volgens Everhard vrijwillige vertrek, wel degelijk door hem zwaar onder druk gezet. Jurriaen laat die fase van zijn relatie met Anna buiten beschouwing. Hij wilde, zoals gezegd, zijn eigen eer veiligstellen en zijn eigen eerpositie verhelderen. De logische conclusie van Jurriaen en zijn moeder is dan ook, dat verleiding nooit kan worden bewezen. Daaruit maak ik op dat ze impliciet stellen dat er geen sprake was geweest van ‘doorgaan’, omdat psychische dwang door verleiding ontbreekt. Dus heeft de procureur geen zaak. De procureur zal waarschijnlijk dan wel aandragen, zo vervolgen ze, dat Jurriaen in een brief aan Anna in antwoord op haar “protestatien van getrouwe liefde” en klachten over de strenge behandeling die zij in haar ouders huis moest ondergaan, haar meldde “dat hy altyd tot haere bescherminge greeet staen, ende haer met opene armen ontfangen soude.” Dit wijst niet op sinistere praktijken, maar toont het medelijden van een minnaar, de vertroostende woorden voor haar, die “daerenboven door de verhinderen van haer gegevene trouwbelofte en gesworen eed in haer gemoed bestreden wierd.” Deze brief, niet aanwezig in het dossier, was niet geschreven ten tijde van het vertrek naar Amsterdam, maar twee jaar eerder, toen hij vroeg om het herhalen van de eerste trouwbelofte. En als hij met die brief enige *rapt* of seductie voor ogen had gehad, waarom had hij dan de trouwbeloften aan de vader teruggegeven en nog twee jaar gewacht?

Uit Anna’s brieven aan hem blijkt dat zij het was die het initiatief nam, dat zij klaagde dat hij haar nooit schreef. Zo blijkt ook dat hij “niet genootsaekt is geweest de genegentheyd van de voorzeide Juffrouw door indirecte wegen te verkrygen”. De procureur kan de zaak “een hatelyk verw” geven door te wijzen op de dispariteit, dat wil zeggen het verschil in stand, want de dochter kon een grote erfenis verwachten. “Maer wie en weet niet, dat men de middelen in cas van huwelyk op geen goudschael en weegt?” Everhard vond van zichzelf dat hij een juwelier is die zijn negotie grondig genoeg verstaat en voldoende capabel is om goede “winninge” te doen. “En indien de Juffrouw wat meerder begunstigt is *bonis fortunae*, de jongman, sonder roem gesproken, & *absit verbis invidae* (neem me die woorden niet kwalijk -rh), is van den Hemel gesegent *bonis animi & corporis* (goede geest en lichaam -rh) die verre de andere in waerdigheyd overtreffen. Synde ook de voorzeide professie van hem Everards sodanig veracht niet, dat de gemelde Doctor van Wouw reden kan hebben om sich daer over te formaliseren. Men voege hier eindeling by, dat voornoemde Everards een jongman van een geschikt leven, staende ter goeder naem en faem, en die buyten de voornoemde Anna van Wouw wel een goed huwelyk soude hebben kunnen doen.”

Deze publieke rechtvaardiging werd nog eens herhaald in een afzonderlijk schrijven aan het Hof door Jurriaens moeder in het voorjaar van 1690. Daarin zegt ze onomwonden dat

³⁸⁸ Zie paragraaf 5.2.2 van hoofdstuk III.

het Anna was die haar zoon bij zich riep en met persuasie en middelen van “bekoringh” zijn genegenheid voor haar opwekte. Vervolgens herhaalt zij veel van de in het libel genoemde argumenten die moesten aantonen dat het Anna was die hem zo onder druk had gezet. Zij was het die na lang aandringen Jurriaen zover kreeg om haar mee te nemen naar Amsterdam en haar ouders te schrijven of die wilden toestemmen in een huwelijk, “te meer dewijl op de persoon ent comportedement van hem Everarts niet ter werelt te seggen viel: sijnde boven dien een jongman van soodanige capaciteijt in sijne professie, dat hij de gemelte Anna Rijnsburgh van Wouw, in een eerlijck huwelijck met fatsoen ende naer haer conditie soude connen onderhouden”. Toen het consent uitbleef, is zij uiteindelijk toch teruggekeerd naar Den Haag. Dit alles is niet onbehoorlijk geweest, noch dat er “eenigh sweemsel soude hebben naer ontschaekingh off eenige delickt, corporele straffe subject sijnde”.

Waarom Anna zich zo gedroeg ten opzichte van Jurriaen, wordt echter niet uit de doeken gedaan. Van een inhoudelijke afweging was in het geheel geen sprake. Voor de procureur was het enkele feit van ongeoorloofd weglopen van Anna te wijten aan de inspanningen van Jurriaen. De poging van Jurriaen strandde, omdat het schakingsvertoog zijn reconstructie niet toeliet. Het tegenvertoog van zijn moeder had geen effect, integendeel, de procureur ergerde zich eraan, ze waren pogingen “om quasie enige versachtingen, faveur ofte moderatie” te bekomen voor haar zoon. De procureur oordeelde de schaking als een “notoir rapt”. Het pamflet deed hij af, zoals we zagen, als “infaem libel”.

Anna Mulders eindigt haar verzoek met de mededeling dat haar zoon zich nu buiten het ressort van het hof bevond. Hij was, na vier keer opgeroepen te zijn, niet komen opdagen, niet omdat hij zich bewust zou zijn van enig kwaad, maar om de “rigoreuse proceduijren ende uijt vrees sijne wel gefondeerde saecke ex carcere te moeten defendeeren”. Hij zag er tegenop zijn zaak vanuit de gevangenis te moeten verdedigen. Een opsluiting leidde tot eerverlies. Ze vraagt nu als “oude bedroefde moeder” op basis van haar betoog te doen wat men nodig vindt te doen, zoals de ordonnantie van 1570, artikel 50 voorschrijft: “de onnosele niet gecalumnieert, noghte met gevangenis offte ander gevexeert ofte gequelt werden.” Een onschuldige mocht niet met een straf bedreigd worden. De oproep had geen effect. Jurriaen werd voor eeuwig verbannen, zijn goederen geconfisqueerd.

Was de zaak tussen Jurriaen en Anna nu afgedaan? Juridisch wel, maar persoonlijk niet. Anna blijkt hem toch te hebben ontmoet in de tijd van verbanning, want op 26 juli 1695 vroeg Everhard “seer ootmoedelijck” om een *sureté de corps* aan de Staten van Holland voor een tijd van drie maanden “omme de naeste bloetvrienden van Anna van Wouw mondelingh door submissie en solide redenen te persuaderen, tot een volcomen versoeninghe.”³⁸⁹ De aanleiding hiertoe beschreef hij zo: “hoe dat omtrent acht jaeren geleden tussen den suppliant en Anna van Wouw doghter van Pieter van Wouw, Medicinae doctor, wedersijts genegentheijt geresen sijnde, den suppliant ten versoecke van voornoemde Anna van Wouw,

³⁸⁹ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5365, map A 1.

deselve buijten den Haeg heeft geaccompagneert, en bij haer eenigen tijt is gebleven, dat het Hof van Hollant dese saeck, die sonder eenige de minste violentie sigh had toegedragen, heeft gelieven te considereren, even eens als of den suppliant een raptum hadde begaen, en hem daerom bij sententie gebannen dat de gemelte Anna van Wouw haer naderhant geworpen hebbende aen de voeten van haere ouders, door haer reghtmatigh smeeken heeft verwurven vergiffenisse vant gepasseerde”. Anna kreeg een verklaring van haar bloedvrienden, dat die zich niet tegen een huwelijk zouden verzetten “indiende suppliant haer en desselfs twee kinderen aenden voornoemde Anna van Wouw bij den suppliant verweckt, wilde Eeren, door wettige trouw”. De voorwaarde was dat de sententie tegen hem door de soeverein zou worden ‘geaboleerd’, kwijt gescholden. Everhard vroeg nu *sureté de corps* om de ouders en bloedvrienden “mondeling te permoveren door kraght van redenen tot een absolute en onbepaalde reconciliatie, belovende den suppliant op alle plaetsen te sullen eviteren de presentie vanden voorseide bloetvrienden, tensij deselve sulx anders quame te permitteren.” De Staten hebben dit verzoek aan het Hof ter advisering doorgestuurd. Doch dat reageerde niet, waarop Jurriaen de Staten vroeg de vrijgeleide “gracieuselijck gelieven te vergunnen ex plenitudine potestatie”. Die deden dat en verleenden *sureté de corps* totdat het Hof definitief zou beslissen. En daar kwam blijkbaar niets van. Van Zurck meldt dat Jurriaen op 12 juli 1690 door het Hof was veroordeeld “en daer na, met de vader verzoent zynde, gepardonneert.”³⁹⁰ Er had dus een accommodatie, een verzoening, plaatsgevonden, waarbij Anna en dus ook Jurriaen zich onderwierpen aan haar familie in ruil voor huwelijkstoestemming. Het feit dat het paar twee kinderen had, zal daarbij van invloed zijn geweest op de machtsbalans tussen het paar en haar familie. Dat wekt op het eerste gezicht verbazing, omdat hij verbannen was. Er waren kennelijk mogelijkheden om elkaar te blijven zien, bijvoorbeeld in het ‘buitenland’, althans buiten de jurisdictie van het Hof, zoals Culemborg en Vianen, maar ook in Gelre of Staats-Brabant. Anna had geen reisverbod. Het doet de vraag rijzen welk effect zo’n verbanning beoogde. Blijkbaar had die tot doel om de persoon van Everhard buiten de gemeenschap te plaatsen, en zodoende de samenleving te behoeden voor diens onacceptabel gedrag, en dus niet om de relatie te stoppen. Dat was een zaak voor de familie. Verbanning is dan te zien als een eerstraf, een straf die iemand eerloos maakt en ervoor zorgde dat die niet langer zijn beroep kon uitoefenen of enige publieke waardigheden bekleden. De toestemming om terug te mogen keren, hief dus ook een belangrijke drempel op voor de familie. Het feit dat er kinderen waren, zal de druk op de familie hebben vergroot om tot verzoening over te gaan, net als bij Johanna Catharina van Rietveld. Of ze formeel zijn gehuwd, is niet bekend.

³⁹⁰ Van Zurck (1757), 967.

“Hoon en smaet”

Dirk van Bijlevelt publiceerde in februari 1720 een gedrukte reactie op een verzoek dat zijn dochter Maria en Willem Post op 7 februari 1720 aan de Staten van Utrecht hadden gericht³⁹¹. We vernamen dat het paar bijna twee jaar na hun vertrek instemming van de Staten van Utrecht vroeg om een formeel en eerlijk huwelijk te sluiten en terug te keren naar Utrecht. Dirk van Bijlevelt had in zijn pamflet uiteengezet wat de argumenten van Maria en Willem waren en hoe zijn dochter na enige verwickelingen zich weer onder zijn macht had begeven. Maar Willem wist Maria toch weer te vinden. Samen waren ze weggegaan.

Van Bijlevelt beargumenteert dat zijn negentienjarige dochter was ontvoerd. Hij vermeldt dat de ontvoering tot actie van de hoofdofficier had geleid, doch Post had die weten af te kopen. Eind februari 1720 was een broer van Maria in Vianen naar de herberg gekomen waar het paar zich bevond. Hij ontmoette daar Maria en hield haar voor “hoe ongelukkig sy sig selve maekte! Hoe grote smerte, hertseer en droefheid, wat hoon en smaet sy haer Ouders aandede!”. In deze bewoordingen wees hij haar op de schande, de eeraantasting die zij haar familie aandeed. Haar moeder zou het besterven, die was al enkele keren flauwgevallen. Maar Maria gaf geen krimp. Ondertussen was zij nu al twee jaar in Vianen, ongeoorloofde conversatie met Willem houdend, “mitsgaders een kind in onegt gebaert heeft, zoo tot sensible smaed ende overgrote smerte” van haar hele familie. Zodanig, dat haar moeder wegens Maria’s “by continuatie scandaleus leven” geen gezond uur meer had en uiteindelijk hierom in 1719 overleed. En Maria zondigde nu al twee jaar “soo groffelyk” tegen de natuurlijke, goddelijke en civiele wetten, en bleef in die zonden tot nu toe volharden. Het was niet te begrijpen hoe zij, “onmundige rebellige Dogter met haar ontvoerder en deflorateur tegens haar soo seer gehoonde en gelaedeerde (benadeelde -rh) Vader” zo’n verzoekschrift had durven indienen. Net als Kersteman en Knibbe kon Van Bijlevelt niet bevatten dat een dochter zich zo kon vergeten. Het was volkomen tegen het schakingsvertoog in, althans het op deze wijze verkrijgen van eerherstel. Een eventuele verzoening kon alleen worden bereikt wanneer de soeverein de tegenpartij zou verzoeken om mee te werken. Dat was kennelijk niet de bedoeling van Van Bijlevelt. Hij vertrouwde er vast op dat de Staten de zaak niet eens in behandeling zouden nemen en verwees naar tal van wetten. Hij noemde het *Eeuwig Edict* van 1540, de Utrechtse ordonnantie op de echtelijke staat van 1584, de plakaten van 1650 en 1659. Willem Post zou zelfs blijkend het verzoek strafbaar zijn. Zelfs al zou hij niet strafbaar zijn aan het “crimen van ontvoeringe”, dan kon hun verzoek geen gevolg hebben. Van Bijlevelt hoefde geen enkele reden van zijn weigering op te geven vanwege haar minderjarigheid. Ook hun argument dat er nu een onecht kind was, kon geen reden zijn voor het inwilligen van hun verzoek, want geen van de regelingen geven dat als mogelijkheid aan, *quod nemo ex delicto meliorem suam conditionem facere possit* ‘dat niemand door een delict zijn conditie kan verbeteren’. Mochten de Staten dat wel toestaan, dan zou dat ertoe leiden dat

³⁹¹ HUA, Archiefnr. 203 Familie van Bijlevelt, inv.nr. 11.

overtreders van de genoemde plakATEN “te meer dagelyx tot vleeschelyke conversatie soudē werden aangemoedigt”, waardoor zonde op zonde zou worden gestapeld. Van Bijlevelt eindigt met de verwachting dat de Staten het verzoek van Post en Maria afwijzen.

Maar dat gebeurde blijkbaar niet, want het paar huwde later dat jaar, weliswaar in Vianen. De vader had eerder al zijn testament aangepast, waarin Maria het legitieme deel kreeg onder aftrek van de waarde van de juwelen die ze had meegenomen³⁹².

Uit beide verzoekschriften maken we op hoeveel het herstel van de eer van zowel het paar als haar familie betekende. Het ging niet om liefde of geld, maar op het terugkeren, onderwerpen aan wat de natuur, God en de wetgever beoogden. Waar in andere zaken, zoals die van Jurriaen en Anna, de aanwezigheid van kinderen van belang was bij het repareren, ziet de vader daarin een onterecht argument. Zijn doel, tenminste voor de buitenwereld, was blijvende eerloosheid voor zijn dochter ten gunste van definitief herstel van zijn eigen reputatie. Kennelijk waren ervoor ons onbekende overwegingen (toch de aanwezigheid van een onschuldig kind?) om binnenskamers het tegengestelde te doen. Was de familie-eer sterker dan zijn vaderlijke eer?

“Kwade reuk”

De zaak van Abdias Velingius en Elisabeth Visch kreeg in Rotterdam een publieke dimensie door diverse schotschriften. De lokale publieke opinie roerde zich, het werd een schandaal waarvan velen kennisnamen. Vader Willem en zoon Abdias Velingius werden van de vreselijkste misdrijven beschuldigd. Callenbach citeert een geschrift dat de moeder van Abdias tot de Groningse adel rekende om de vader te kunnen beschuldigen van het feit dat “die wolf een teeder Schaap uit Edlen Stalle schond en roofde”. De kerkenraad moest actie ondernemen en benoemde een commissie om verslag uit te brengen. Dat gebeurde op 22 februari 1748. De pamfletten werden afgedaan als laster, doch Willem Velingius had daaraan wel schuld vanwege zijn “onbehoorlijk gedrag in de zaak van juffrouw Visch”. Hij had het briefje clandestien bezorgd, dus had hij haar “gestijfd” in haar ongehoorzaamheid, hij had haar negen weken in zijn huis gehad. Hij had aanleiding gegeven “tot dien ongewonen en allerzeldzaamsten trouw van zijnen zoon met de juffrouw.” De commissie adviseerde vanwege de onbetamelijkheid van vader Velingius een strenge censuur, doch volstond vanwege diens vaderlijke zorg voor zijn zoon, dat een voorlezing van de bestraffing zonder vermelding van zijn naam voldoende zou zijn. Dat vond plaats op 26 februari 1748. Willem Velingius bleef op het standpunt staan dat de kerkenraad in gebreke was gebleven door moeder Visch niet op te roepen.

In 's-Hertogenbosch werd Elisabeth niet onder censuur geplaatst. De kerkenraad vond dus de zaak wel meevallen, de hoogschout echter niet. Die begon vanaf 7 december 1747 voorbereidingen te treffen voor een proces tegen Abdias en Elisabeth “over ende ter zaake

³⁹² De Booy (1972), 67.

van een pretens huwelijk”. Hij baseerde zich op de artikelen van het *Echt-Reglement*, echter niet op artikel 85 over ontvoering. Hij zou nog tot in 1751 pleiten bij de schepenen voor het starten van het proces. De schout legde in zijn laatste verzoek uit dat hij de zaak aanhangig had gemaakt, “amptshalve genootsaakt geweest sijnde [vanwege] een clandestien onwettig en niettig huwelijk, ’t welk de supplianten zig niet ontsien hebben gehad, buijten s’lands met elkanderen pretenselijk aan te gaan, en op pretext vandien, als man en vrouw te converseren en cohabiteeren.” Het verbaasde hem dat hoewel de zaak op de juiste wijze voor de schepenen was gebracht en dat “het aan een jeder, niet min dan aanden heer Berichter (hijzelf, de hoogschout -rh) allesints vreemt moet voorkomen” dat het paar continueert in strafbare handelingen in plaats van de samenwoning gestaakt te hebben, “welke sooveel ergernis binnen dese stad en elders heeft veroorsaect”. Hij kan geen redenen verzinnen waarom de schepenen met het verzoek niet akkoord kunnen gaan, want ze mogen hun gerechte straf niet ontlopen. De *Politieke Ordonnantie* en het *Echt-Reglement* laten aan de wetgever geen enkele ruimte om te “glisseeren (opgeven -rh), min nog een onwettig huwelijk wettig te verklaren.” De zaak moet nu snel worden gedecideerd, “te meer vermits deselve allomme van de uitterste eclatance is”. Dus de schepenen moeten de straf bepalen, “soo als in goede justitie sullen vinden te behooren.”

We kunnen vraagtekens zetten bij de weigering van de schepenen. Zo onduidelijk was de zaak niet. Ik vermoed dat de magistraat geen zin had zich te branden aan deze gevoelige zaak omdat het een vooraanstaande predikant betrof. Dit politieke argument krijgt kracht door de grote populariteit van Abdias Velingius. Begin 1748 had een deputatie uit de stad aan mevrouw Visch verzocht om haar dochter te vergeven en alsnog te consenteren, zodat ze “op nieuws alhier in den Echten Staat” kunnen begeven. Maar dat weigerde ze. Dat lidmaten het opnamen voor Abdias kwam door zijn grote reputatie binnen de eergroep van zijn gemeente. Zijn preken waren goed, zijn werkzaamheden als herder verdienden alle lof.

Toch was er een ook sterke tegenbeweging ontstaan die niets van hem moest hebben. In april 1748 publiceerde Cornelius de Witt (1695-1771), predikant en hoogleraar Oosterse talen aan de academie in ’s-Hertogenbosch, een pamflet. De titel luidde: “Beredeneert verhoog wat van eene clandestiene verloovinge en Huwelijksvoltrekkinge buiten ’s lants en buiten kennisse der ouderen te oordelen zij en hoe billijk daartegen de Kerkelijke Censuur ter weeringe van dusdanig eenige Ergernisse geoeffent werde.” Abdias reageerde hierop met een eigen pamflet, wat weer een uitgebreide tegenpublicatie van De Witt opleverde³⁹³. Dat de eerposities van beide zielenherders hierbij een rol speelden, zullen we straks zien.

Was er nu sprake van een schaking? Juridisch niet, want Elisabeth was in 1747 meerderjarig. Toch was dit voor De Witt aanleiding om Velingius te kapittelen. In die tegenpublicatie, die de titel had van “Afgeparste (afgeperste -rh) Verantwoording op de gravamina of bezwaarnissen ingebracht door D. Abdias Velingius,” betoogt hij dat kinderen

³⁹³ De Witt (1749).

zich, speciaal ten aanzien van een huwelijk, hadden te houden aan het vijfde gebod: *eert uw vader en moeder*. Het kiezen van een eigen weg, tegen de wens van ouders in, was een schandelijke en onbetamelijke zaak, want bij meerderjarigheid en zelfs na de dood van de ouders was het handelen tegen hun wil en weten verfoeilijk. Dat de ‘politieke overheid’ dat toestond was tot daaraan toe, het breken van het vijfde gebod zou alleen maar leiden tot gewetensnood, en de eer, liefde en trouw van ouders aantasten. Het onderscheid dat De Witt aanbrengt tussen de ‘politiek’ en de kerk is vanuit het oogpunt van het schakingsvertoog belangrijk. Het lijkt erop alsof twee stromingen binnen het vertoog zijn ontstaan. Het patroon in deze zaak is hetzelfde als bij Anna van Wouw: ook zij ging naar het huis van haar ontvoerder. Het woord schaking werd in deze casus niet gebruikt door de beide partijen. We zien het wel terug in een spottend. In het artikel “Een fraaie professor” uit 1916 doet de Bossche historicus A.F.O. van Sasse van Ysselt uit de doeken hoe Velingius in 1757 in een gedicht “De schijndeugd ontmaskert” in een kwaad daglicht werd gesteld³⁹⁴. Hij zou het houden met de maîtresse van zijn vader, die met “Buurthoer” werd aangeduid, omdat haar vader de achternaam Buurt droeg. Abdias had dat meisje verleid met trouwbeloften “van wie hij de vrucht van hunne ongeoorloofde verstandhouding nog vóór de geboorte zoude hebben gedood”. Voorts werd hem in het gedicht aangewreven dat hij “haar had geschaakt en in het huis zijns vader gebracht, alwaar men van haar trouwbeloften had weten te verkrijgen met een opengelaten datum, die eerst na hare minderjarigheid werd ingevuld”. Op het moment van haar vertrek naar huize Velingius was Elisabeth zoals we zagen 25. Volgens de opvatting van de jurist Hendrik Brouwer zou ze na haar 26^e verjaardag meerderjarig worden. Het kan zijn dat de schrijver de minderjarigheid zo opvatte. Van Sasse van Ysselt haalt de Bossche archivaris C.R. Hermans³⁹⁵ aan die in 1852 stelde dat Abdias reeds Hervormd predikant in ’s-Hertogenbosch was toen “hij die juffrouw schaakte”.

Abdias Velingius verzocht op 20 april 1748 voor de commissie van huwelijkszaken in ’s-Hertogenbosch om in ondertrouw te mogen gaan, doch dat werd geweigerd. De van haar moeder gevraagde instemming werd hen expliciet door haar onthouden. Ze vond dat het paar maar naar Rotterdam moest komen, want het had nog geen jaar en zes weken in ’s-Hertogenbosch gewoond³⁹⁶. Het paar bleef officieel ongehuwd, ondanks de vele steunbetuigingen en blijken van achting van zijn gemeente.

De kerkenraad had in juli 1748 een rapport³⁹⁷ ontvangen van de Theologische Faculteit van de Universiteit van Franeker. De kerkenraad had zijn oordeel uitgesteld, “gesupersedeerd”, totdat de “Politieke Richter” zich had uitgesproken. Dit was dus tegen de opvatting van De Witt in. De kerkenraad vroeg aan de Faculteit of het er juist aan deed zo te handelen. Die antwoordde dat het *crimen* van Velingius niet zo zeer daar in ligt, dat hij een

³⁹⁴ *Taxandria*, 23(1916) 3^e reeks, 3^e jaargang, 150 ev.

³⁹⁵ Hermans (1852), 30.

³⁹⁶ NL-HtSA, Archiefnr. 014 Oud Rechterlijk Archief der Schepenbank, inv.nr. 156/8.

³⁹⁷ NL-HtSA, Archiefnr. 189 Archief van de kerkenraad van de Hervormde Gemeente, 1629-1794, inv.nr. 6.

huwelijk met een meerderjarige dochter tegen het consent van haar moeder is aangegaan, maar dat dat buiten het territorium van de staat "zonder dat eenige huwelijks proclamatie, of in Den Bosch, of elders in den jurisdictie van den staat zijn gegaan." De Faculteit vroeg zich af of dit het *factum notorium* is, dat ook door Velingius werd erkend. Dat wil zeggen het feit waarover geen onenigheid bestaat tussen de partijen. Men wist niet beter dan dat het steunde "op algemeene en genoegzaam zekere geruchten". En als die twijfel bestond, moest inderdaad de kerkenraad eerst de procedures van de wereldlijke rechter afwachten. Als de kerkenraad meende dat er een *crimen* is en dus onafhankelijk van de rechter een censuur op zijn plaats zou zijn, dan kon de kerkenraad doorgaan met de eigen procedures.

Toch adviseerden de geleerden om ook in dat geval het oordeel van de rechter af te wachten. Dit om allerlei beroeringen in de gemeente te voorkomen, maar ook om de rechter zijn kans te geven de zaak af te ronden. Na de beoordeling van de rechter zou de kerkenraad het best "kunnen besluiten met hoedanigen oog men het crimen in opzicht van des zelfs meerdere of mindere enormiteit in het publiek moet aanzien, en daar naar des zelfs censuur te beter zal kunnen inrichten." Als die rechter het licht opvat, dan moet de censuur ook licht zijn. "Maar begrijpt de Politieke Overigheit het factum, als een Raptus Clandestinus; verklaart de zelve uit dien hoofde het huwelijk voor onwettig, en ipso facto gedissolveert, en wort gevolgenlijk Dominus Velingius door den Politijken Richter gevonnist, als gedurende de tijd van het gewaande huwelijk eene onwettige gemeenschap geoeffent te hebben, met een Juffrouw, aan wie hij niet getrouwt was, dan sal de Kerkelijke Censuur swaarder moeten zijn." En hoe zwaar moet de raad maar zien. Als er nog meer speelde wat buiten de politieke rechter om ging, het gedrag van Velingius betrof en het normaal functioneren van hem in de weg stond, dan moest de kerkenraad nu optreden en niet wachten op de burgerlijke rechter. De gevolgde redenering dat de overheid zich eerst moest uitspreken, toont dat midden achttiende eeuw de opvattingen over de aanpak van schaking sinds het einde van de zestiende eeuw niet fundamenteel waren gewijzigd.

De term *Raptus Clandestinus* is een begrip dat in geen enkele schakingszaak wordt gebruikt. Het betekent een illegale schaking, waarbij het clandestiene inhoudt dat het verboden is, maar niettemin geldig. Toch wordt het hier uitgelegd als een ontvoering die illegaal is en dus het huwelijk tot nul en van geen waarde maakt. Dat kan eigenlijk niet, want Elisabeth was meerderjarig toen zij naar hem toe ging. Het lijkt erop dat de tegenpartij de schaking erbij betrok om het in hun ogen eerloze gedrag van de predikant te bewijzen.

Na veel geharrewar besloot de kerkenraad zich afzijdig te houden tot de burgerlijke rechter een uitspraak zou hebben gedaan over de legale status van Velingius' huwelijk. Het huwelijk werd op 21 juli 1751 onwettig verklaard, Velingius was met Elisabeth Visch toen al een jaar weg uit de stad. In Kleef liet hij op 13 mei 1753 het huwelijk bekrachtigen. Velingius kwam in 1757 weer terug naar 's-Hertogenbosch als hoogleraar aan de academie. Elisabeth

Visch, als echtgenote van predikant Abdias Velingius, werd toen toegelaten als lidmaat³⁹⁸. Maar ook dat gebeurde niet zonder problemen.

Een Bossche schepen, Hendrik de Kempnaer (1709-1788)³⁹⁹, was verbolgen over de keuze van Velingius als predikant en hoogleraar. Die benoeming was op 3 mei 1757 vastgesteld. De Kempnaers verhaal werd buiten diens weten en dat van de kerkenraad in druk uitgebracht⁴⁰⁰. De Kempnaer was een bekende en vooraanstaande Bosschenaar. Het is merkwaardig dat zijn voor intern gebruik bedoelde geschrift zonder zijn toestemming werd uitgegeven. Enig wantrouwen is op zijn plaats, want hij wilde Velingius niet benoemd zien, dus was het in zijn belang dat het pamflet verscheen. Hoe dan ook, Velingius moest niet worden aangesteld, want die had een huwelijk gesloten strijdig met de wetten van dit land, in het buitenland, veel verdeeldheid veroorzakend. Hij zou zelf de onwettigheid hebben begrepen, omdat hij zich ter ondertrouw had aangeboden bij de Commissie tot de huwelijkszaken in 's-Hertogenbosch. Toen de moeder van Elisabeth Visch haar bezwaren wilde indienen, trok hij zijn verzoek in. Hoewel op het eerste gezicht niet relevant, speelde mee dat Velingius meende dat in het in zijn huis spookte. Daar werd met gemengde gevoelens op gereageerd in de stad. De Kempnaer vond het nodig te melden dat Velingius' huis het toneel was van "nikkeren en spooken", waarover hij, Velingius, in de kerkenraad werd onderhouden. Velingius' huwelijk was op 21 juli 1751 als onwettig en onbestaanbaar verklaard door de schepenen. Velingius trouwde opnieuw in Kleef, kreeg daar een traktement en woning. Hij vertrok daar weer onder verdachte omstandigheden, volgens nog steeds De Kempnaer: "met achterlatinge van eene zeer kwade reuk". Vermoedelijk was hij om problemen rond geld vertrokken. Waarom had hij zijn gemeente verlaten? En waarom wilde hij dan nu in 's-Hertogenbosch een professoraat? "Word de wereld daer door niet gewettigd te vragen, reverteerde Dominus Velingius al niet ter liefde van zyne Gemeente, waarom reverteerde hy niet ter liefde van zyne eigen Reputatie?" Blijkbaar waren er ook vragen gerezen in de gemeente te Kleef eind april 1757. Was het niet "vorderlyk voor de Reputatie van Dominus Velingius zelve hier een Professoraet te vragen?" De aanstelling was volgens De Kempnaer niet compatibel met de voorzichtigheid van een magistraat, met het belang van de school, "ja zelfs niet met het belang der Reputatie van Dominus Velingius". De benoeming had ook nog even moeten wachten om vast te stellen wat in 1619 op de Synode was bepaald over te benoemen hoogleraren. Er mag geen twijfel zijn aan hun Godzaligheid en vroomheid. Aan dat laatste voldeed Abdias Velingius niet, dat hoefde volgens De Kempnaer ook niet uitgebreid gememoreerd te worden.

³⁹⁸ Jansen. (2000), 137-138.

³⁹⁹ Hij was gehuwd met een zuster van de moeder van Jacoba Adriana de Groulard, die in oktober van dit jaar 1757 plotseling verdween en bleek weggegaan te zijn met een Zwitsers adjudant, zie hoofdstuk VI De Overrompeling. De Kempnaer ging met een andere oom van Jacoba en haar stiefvader naar haar op zoek.

⁴⁰⁰ De tekst is gepubliceerd in de *Nederlandsche Jaerboeken*, 1757, 91-98.

De Kempenaers betoog is een onderdeel van de erehandel. Het ging niet meer om de schaking alleen, want in die strijd was De Kempenaer geen partij. Het was de reputatie van Velingius die hij met geruchten en vermoedens wilde ondergraven. De Kempenaer gebruikte het middel van laster: het besmeuren van iemands goede naam met allerlei argumenten die weinig of zijdelings van doen hebben met diens werk of professie. We kunnen een dergelijke vermelding zien als een verzwarende, niets met de zaak van doen hebbende omstandigheid, te vergelijken met de beschuldiging van diefstal door Henrik Evers. Het aantasten van Velingius' reputatie met dergelijke beweringen zou dus ook zijn reputatie als herder van de gemeente moeten besmetten. Misschien nog wel de meest interessante vraag is waarom De Kempenaer antipathie voor Velingius had opgevat. Nergens is dat aangegeven. Uitte hij zijn bezorgdheid alleen maar vanwege de mogelijke aantasting van de goede naam van de kerkelijke gemeente?

“Verdediging van zyne eer en gedrag”

Velingius moest nu reageren op deze erehandel. Zijn persoonlijke eer werd aangevallen. Zou hij zwijgen dan kon dat uitgelegd worden als aanvaarden van de eerverkorting. Ik geef zijn reactie kort weer omdat ze passen in het eervertoog en tegenvertoog. Hij publiceerde in juni 1758 zijn mening. Hij vond dat hij in het voorstel van De Kempenaer “met vele nadeelige gerugten bezwaerd” werd. Omdat het nu toch “in de waereld was” voelde hij zich gedwongen een reactie getiteld “Verdediging van zyne eer en gedrag” in druk uit te geven⁴⁰¹. Velingius meende dat er “meer te zynen laste gezegd, dan ‘er vervolgens weggenomen was.” Hij reageerde op de uitspraak dat zijn huwelijk onwettig was met te stellen dat hij diepe eerbied heeft voor zijn vrouws moeder en haar familie. Hij was pas in het buitenland gehuwd, nadat hij te Rotterdam geweigerd was, volgens het Hollandse plakkaat van 1580 onterecht.

Hij vond zichzelf veel meer te beklagen dan te beschuldigen, want hij was misleid door een rechtsgeleerde adviseur. “Met een woord, ik ben schandelyk, en teffens tot myne overgroote schade, misleid geworden.” Waarom zou hij zich “ingewikkeld” hebben met kostbare procedures als hij niet overtuigd was van de wettigheid van zijn huwelijk? Is dan zijn misdaad dat hij zich heeft laten bedriegen? Zijn huwelijk was geen misdaad, noch maakte zijn promotie hem toen onwaardig, ook niet bij alle schepenen, om hem op 6 september 1749 tot professor te benoemen. Hij werd toen door de overheid niet gezien als een “Man van een slegt character”, want anders zou men hem “met dit aanzienlyk Eerambt niet begiftigd hebben.”

Op de uitspraak dat hij zelf wel inzag dat zijn huwelijk onwettig was omdat hij, voordat de moeder bezwaren kon indienen, zijn verzoek om ondertrouw introk, repliceerde hij dat in één zin een gebeurtenis die twee jaar tijd nam, werd afgedaan. Blijkbaar zocht De Kempenaer de lezer te overtuigen, dat Velingius alles deed om openbaarmaking van de

⁴⁰¹ Grotendeels gepubliceerd in de *Nederlandsche Jaerboeken*, Eenentwintigste Deel byvoegsels op de jaerboeken van 1756 tot 1759, Amsterdam/Leiden, 1103 ev.

redenen van weigering van zijn vrouws moeder “te eviteren”. Daardoor werd Abdias Velingius nu “geforceerd” zaken te melden die hij anders zou verzwijgen, om deze beschuldiging te weerleggen. Hij had zich in ondertrouw willen begeven in Rotterdam, zodat zijn vrouws moeder binnen veertien dagen redenen zou kunnen geven van weigering van het voorgenomen huwelijk van haar meerderjarige dochter. De autoriteiten aldaar weigerde deze ondertrouw te registreren om de moeder een half jaar uitstel te geven. Daarover heeft hij adviezen ingewonnen en juristen raadden hem aan zich hierover te beklagen en meenden dat hij dan ook zou winnen. Maar omdat dan de procedures jaren zouden voortslepen, zette hij maar niet verder door en trachtte nu het huwelijk in Den Bosch te “pousseren”.

Dus, zo verhaalt Velingius, toen hij in 1748 naar de Commissie van Huwelijkszaken in Den Bosch ging, bleef de moeder weigeren redenen van haar niet-consenteren te geven. De Commissarissen kregen steun van de Staten-Generaal. In 1750 wilde hij weer in ondertrouw gaan. De moeder dacht haar bezwaren wel in Rotterdam te kunnen geven, maar de door haar aangeschreven Raad van Brabant was op 15 september 1750 niet akkoord gegaan. Toen verzocht zij de Staten-Generaal om uitstel en die bewilligden daarin op 23 september 1750. Velingius was toen alweer in Kleef beroepen, per 1 november 1750. Dus hij moest dat besluit van 15 september “renunciëren” terwijl hij naar het buitenland moest. Hij heeft dus helemaal niet de redenen van zijn vrouws moeder willen vermijden. Hij hoopt dat zij hem alsnog zal vergeven.

Over het spokenverhaal zegt hij, dat het hem niet kan worden aangerekend wat anderen “daer van verzonnen verhaeld, en ernstig of spottende gesproken hebben”. Velingius meende dat er in zijn huis dingen waren gebeurd, die hij niet begreep. Hij wist niet of die van bovennatuurlijke of natuurlijke aard waren. De een vond dit lachwekkend, een ander ergerde zich hieraan⁴⁰². Het was inderdaad wel in de kerkenraad besproken, alleen had die er niets van gevonden, anders zou men hem wel gestraft hebben.

“Zie daer myn gedrag in ’s-Hertogenbosch verdedigd. Trouwens, hadde ik onbetamelyk aldaer geleefd, ik zoude niet anders dan verachtinge verdiend en op my geladen hebben; doch (het zy zonder walgenden eigenroem gezegd) ik ben van de Gemeente in ’s Bosch, en onder dezelve ook van de aanzienlykste Lieden, bestendig, van den aenvang tot aen het einde myner bedieninge aldaer, bemind en geacht geweest.” Dat bleek bij zijn vertrek. De gemeente dacht dat hij zou blijven als de procedures zouden zijn beëindigd, waartoe de kerkenraad, de diaconie de gemeente aan de stadhouder en aan zijn vrouws moeder deputaties zond. Men bad dat hij in ruste zou kunnen blijven leven. Zijn vertrek ging gepaard met tranen en betuigingen van aanhankelijkheid. Hij citeerde de attestatie van de kerkenraad, die stelt dat “zyn Hoog Eerw. in deze Gemeente een zeer goeden reuk heeft nagelaten”. Ze waardeerden zijn “weergalooze predikgaven en bekwaemheden”, had zich gedragen als een getrouw dienaar van Jezus betaamde. Dat zou niet gebeurd zijn wanneer er iets op hem zou zijn aan te

⁴⁰² Jansen (2000), 137-138.

merken. Het viel hem dan hard hoe men probeerde hem “verdagt” te maken en hem te betichten van “slegt gedrag”, terwijl de hele gemeente hem openlijk rechtvaardigde en van zijn goedheid getuigde.

Over wat men over hem zegt inzake gebeurtenissen te Kleef, merkte hij het volgende op. Zijn huwelijk van 1747 was door schepenen op 21 juli 1751 als onbestaanbaar veroordeeld. Daarover had hij zich hierboven al uitgesproken; hij was misleid, maar dat werd in 1753 alsnog door een wettig huwelijk gerepareerd. De schepenen ontzegden daarmee aan de schout verdere vervolging, en onder die schepenen was ook De Kempnaer. Hij was dus vrijgesproken van concubinaat en oneerlijke “bijwoning” en dus van alle straffen, zowel wereldlijk als kerkelijk. Hij trouwde in Kleef volgens de wetten van het land op 13 mei 1753. Het “hoofdpunct” van de beschuldigingen tegen hem, dat hij zijn gemeente in Kleef in de steek heeft gelaten, en dat hij daardoor niet beroepbaar te ’s-Hertogenbosch was, weerlegde hij met tal van argumenten. De gemeente in Kleef had hem gevraagd te blijven. Hij was aldaar met tal van eerbewijzen overladen. Ook zijn geciteerde attestaties toonden dat aan: de “zeer waardig Eerste Leeraer in Kleve” en dierbaar lid. Abdias Velingius durfde dus “gerust het oordeel van alle myne Lezeren afwagten, wat men denken moet van zulke vuile en geheel ongegronde verdenkingen, als men door opentlyke, schoon indirecte, beschuldigingen tegen my heeft willen uitstrooien?”

Het schakingsvertoog was op de achtergrond geraakt en vermengd met allerlei andere kwesties⁴⁰³. We zagen in paragraaf 1.3 van hoofdstuk II dat Abdias Velingius’ beroeping naar Heusden in 1759 ter discussie werd gesteld vanwege zijn verleden. De heimelijke liefde van 1746-1747 werd wegens het vertrek van Elisabeth eerst vanuit het schakingsvertoog benaderd. De daaropvolgende jarenlange erehandel, waarin allerlei andere geruchten over zijn privéleven een rol gingen spelen, bracht het schakingsvertoog terug in het eervertoog en ging draaien om de vraag: hoe eerzaam kon een zielenherder zijn met zo’n kwestieus verleden?

⁴⁰³ Velingius’ reactie lijkt op het antwoord van Tichelaer tegen Cornelis de Witt, en ook van een minder prominent paar dat in 1743 in Oldebroek via de rechter ageerde tegen de beschuldiging dat het zou zijn doorgegaan, zie Zunderman (2010), 90 ev.: “dese injuriente woorden en expressien, dat den clager [uit] het lande daar hij van daar was, noch een vrouw die hij verlaten had, en dat clagers vrouw voor meijt bij desselffs vaeder had gewoont, en hij met haar was doorgegaan met verdere injuriense bijvoeginge, dat des clagers vrouw maar een egtbreeckers hoere, en den clager een egtbreeckers schelm was. Dat den clager die soo onwaere als calumniense expressien ter oiren gecomen siende, den selven voor sig en namens sijn vrouw had goed gedagt tot voorcominge van een costbaere proceduire, van welckers swaere costen verhaal op den injurient te erlangen was den selven op en 18 December 1743 in te senden en acte van retorsie”. De lasteraar werd veroordeeld tot “een honorabele en profijtabele amende, honorabel dat hij in den Gerichte deses ampts sall hebben te compareren en aldaer in presentie van den clager in forma verclaren van den clager en sijn vrouw niets te weeten als alle eer en deugdt en dat onwaar ende hem liet sijn soodanige expressien als den selve acte van den 27 Januarij 1744 heeft herhaalt”. Deze gevallen tonen aan dat een schaking de betrokkenen nog lang werd nagedragen.

6 Conclusie

In de figuratie De Ontdekking ontwikkelen de jongeman en het meisje een sterke band met elkaar. In mijn termen: de combinatie van hun persoonlijke eer creëerde een gezamenlijke eerpositie. Het paar bouwde een voorstelling van zijn toekomst op. Dat kon in relatieve rust gebeuren, soms gedurende een langere periode. Het meende eerzaam te handelen door stappen te zetten die we zien bij een normaal huwelijksproces. Ze wisselden ringen uit, schreven huwelijksbeloften, gingen met elkaar naar bed, kortom leefden als man en vrouw. Een weigering van hun huwelijk door hun ouders was geen optie meer, hoe eerverlagend dat ook zou zijn. Ik zie in deze fase geen bewijzen voor een bewuste misleiding door het paar van de ouders. Dat was niet nodig, omdat het paar meende eerzaam te handelen.

Het was de ontdekking, het zich realiseren door haar familie van de verandering van eerpositie van de dochter en de felle reactie hierop van haar familie en de eergroepen rond haar familie die deze figuratie kenmerken. Voor de ouders, vaak moeders of vaders alleen, maar zelden voogden, was een ontdekking nodig om te beseffen dat hun dochter een meer dan als normaal veronderstelde relatie onderhield met de jongeman. Zij waren geschokt te constateren dat hun de dochter niet leefde volgens 'hun' regels, de eercode van de eergroep waarin zij verkeerde. Het ouderlijk gezag was aangetast door de ongehoorzame dochter.

Het eervertoog werd ingezet vanaf het moment van de ontdekking. De onbetamelijkheid van de handelwijze van de jongeman maar ook van de jonge vrouw werd benadrukt. De familie eiste in sommige gevallen de belofte van de jonge vrouw om haar geliefde niet meer te zien. Het meisje kon rekenen op uitstoting als zij toch in de eerste belofte volhardde. Vanuit een juridisch perspectief zien we dat ouders de ontdekking binnen de familie hielden. Ze vroegen raad aan relaties, een rechtszaak was niet aan de orde.

De persoonlijke eer van het meisje was aangetast door de hardvochtige behandeling die zij ervoer. Haar vrijheid was beknot, soms werd ze opgesloten en verstoken van sociale contacten. Ze riep de hulp in van de enige persoon in wie zij vertrouwen had: haar geliefde. Zij ging naar hem toe of hij kwam haar halen. Vanaf dat moment werd het gedrag van de jongeman veroordeeld als schaking. De erehandel en de keten van eerreflexen tussen het paar, vooral de dochter, en de ouders van haar zorgden vervolgens voor de grilligheid van het verdere verloop. Voor haar familie verloor zij haar eerpositie binnen de familie, althans die werd voorwaardelijk: pas na onderwerping kon zij weer rekenen op steun van de familie. Wat haar zeer werd nagedragen was het zich niet houden aan de belofte aan haar familie dat zij zich niet meer met haar geliefde zou inlaten. Die werd van hogere waarde geacht dan haar belofte aan de jongeman.

De vlucht van het paar leidde tot escalatie en vervolging waarbij justitie wel present was. De achtervolging zelf deed de familie, of die liet dat doen. De dader werd als schaker gezien, die de doodstraf kon krijgen. In het geval van Abdias Velingius was er geen

verwijzing naar die straf, vermoedelijk vanwege zijn vooraanstaande maatschappelijke positie. Niettemin onderging hij de laster en de veroordeling door een deel van het publiek. Publieke verzoening tussen het paar en de familie van de dochter was moeizaam en kon, jaren later, alleen worden gerealiseerd als het paar kinderen had. Binnenskamers, voor zover bekend, zien we dat het paar buiten de familie en haar eergroep gaat leven.

Bij vrijwel alle casussen zien we dat een oplossing, een compromis, binnen de familie moest worden bereikt. Hoe krachtiger de publieke verontwaardiging, gevoed door de familie van de dochter, des te moeizamer een publieke oplossing tot stand kon komen. Ook dat maakt deel uit van het schakingsvertoog. Er kon slechts een accommodatie volgen nadat partijen publiekelijk elkaar hadden vergeven. En dat was geen gemakkelijke weg. Een paar dat toch bij elkaar bleef, met of zonder ouderlijke instemming, kreeg te maken met de publieke opvattingen waarin het schakingsvertoog doorklonk.

Als we de zaak van Catharina Bruijninck uit 1595 vergelijken met die van Elisabeth Visch uit de jaren 1747-1758 kunnen we enkele conclusies trekken over de ontwikkeling van het schakingsvertoog. In het eerste geval was die nog niet zo sterk uitgekristalliseerd. De ongehoorzaamheid en de dreigende ontoring zijn de belangrijkste elementen. Ook de publieke dimensie is veel bescheidener. De afstand tussen de buitenlandse huurling Alfonso de Cacho en de stadhouder was kennelijk gering. Er was een samenhang tussen de diverse autoriteiten; een sterk onderscheid trad nog niet op. De bestuurder, de rechter, de soeverein en de predikant werkten samen, kenden elkaar, wisselden kennis en gegevens uit. Zij bepaalden mede de publieke opinie die de familie Bruijninck raadpleegde om te zorgen dat ze eerzaam handelde. In het tweede geval was de publieke dimensie veel groter. Pamfletten en gedichten werden gepubliceerd, de zaak werd uitgebreid besproken, niet alleen binnenskamers maar juist in de openbaarheid. En niet alleen direct na de schaking in 1747, maar vele jaren daarna bleef de zaak opspelen. De reden zal zijn dat een welbespraakte en bekende figuur de ‘dader’ was, en zijn schaking van een jonge vrouw onderwerp van een publiek debat werd. Het schakingsvertoog ging over in het eervertoog. De diverse autoriteiten stonden in deze zaak verder van elkaar. De kerkenraden van Rotterdam en ’s-Hertogenbosch traden zelfstandiger op. De schepenen van ’s-Hertogenbosch voeren een eigen koers. De soeverein speelde geen rol.

Opmerkelijk is het verschil in de rol van de kerk. In de eerste casus gingen beide partijen voor advies naar de bekende predikant Wtenbogaert. Zijn opvatting was cruciaal. In het tweede was het een predikant die wees op zijn wettelijke rechten, en ondersteund door de kerkenraad en de Universiteit van Franeker, deze hoger achtte dan de kerkelijke plicht van ‘Eert uw vader en moeder’.

In deze figuratie zijn de machtsvervlechtingen tussen de dochter en haar familie sterk aanwezig. De Ontdekking gaat over de strijd tussen de liefde voor elkaar van het paar en de dwang die de familie-eer uitoefende op de jonge vrouw. De onderlinge afhankelijkheid tussen

hen komt tot uitdrukking in de afschuw van de ontdekking enerzijds en de familie-eer die verplichtte de dochter te beschermen anderzijds. De jongeman moest vertrekken, de dochter binnenshuis, of beter nog binnen de familie een straf krijgen. Ze werd in een sociaal marginale positie gedwongen, namelijk buitenshuis bij familie of soms in een betershuis⁴⁰⁴. Deze opgelegde isolatie lijkt de dochter eerder in de armen van haar geliefde te drijven dan het gezag van haar familie te accepteren. De ouderlijke affectie was voor haar tot nul gereduceerd. Ze voelde zich soms een ‘slavin’. Maar zij was voor het sluiten van een eerbaar huwelijk afhankelijk van de toestemming van haar familie. De keuze van de dochter om met haar geliefde weg te gaan, hing hiermee samen.

Daarentegen blijkt de machtsafhankelijkheid tussen dochter en jongeman van een geheel andere aard. Ze weten elkaar te vinden, steunen elkaar, en in het geval van Jurriaen Everhard dwingt hij haar zelfs om zich te houden aan de huwelijksbelofte. In alle gevallen heeft het paar zich op die wijze met elkaar verbonden. Ook hier zien we de rol en invloed van een belofte: het is een erezaak om die na te leven, althans die wordt zo ingezet, of je nu man bent of vrouw. Inherent aan de machtsverhouding tussen jongeman en dochter was dat ervoor het meisje niet veel alternatieven waren. Zij was verbonden met hem en zou bij verbreking van hun relatie met lege handen staan, als ongehuwde maar onkuise, verlaten vrouw, soms zwanger.

Zucht naar geld of het verwerven van een machtspositie door de jongeman speelt niet, althans daarvan wordt alleen binnen het schakingsvertoog gewag gemaakt. Hij heeft zelf voldoende geld of krijgt dat van zijn geliefde in de vorm van juwelen. De jongemannen verdwijnen met hun echtgenotes uit beeld en zien we niet terug als vooraanstaand bestuurder of jurist. Ook hun eventuele kinderen kregen geen toegang tot belangrijke functies of eergroepen.

Als we de vraag “waarom schaking plaatsvond” stellen voor casussen uit deze figuratie, dan luidt het antwoord: omdat het paar zover kwam tot een gezamenlijke relatie, dat bij ontdekking bleek dat het niet kon rekenen op een warm onthaal maar op scherpe kritiek wegens het aantasten van de eer van de familie van het meisje. De keten van eerreflexen die toen startte, maakte duidelijk dat ze hem niet kon verlaten, vooral vanwege de beloftes die zij met hem had uitgewisseld. Haar wil om met hem verder te gaan was sterker dan gehoorzaamheid aan haar familie. Ze kon en wilde niet wachten tot haar meerderjarigheid, het moment waarop zij vrij was haar partner te kiezen. Deze juridische voorwaarde acht ik belangrijk, maar ondergeschikt aan het handhaven van haar eerpositie, van haar eer. Haar leeftijd was een argument in het schakingsvertoog maar voor haarzelf van minder belang. De liefde voor elkaar van de twee werd door hen verwoord en vertaald naar de eerposities die zij innamen en zouden gaan innemen. Die werden besproken, gewogen en geëvalueerd. Die ging

⁴⁰⁴ Dit gebeurde met Geertruijd Bramen in 1710, wier zaak ik niet behandel. NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5381.6.

niet over het vermogen dat het paar zou mislopen of over de functies die de jongeman niet kon verwerven via haar familie. Het eervertoog en de eerretoriek hielpen het paar de chaotische gebeurtenissen te duiden.

Voor haar familie was er maar één eerbare uitkomst mogelijk: terugkeer van het meisje. Zij moest haar eerpositie die zij samen met de jongeman beoogde in te nemen opgeven.

De families waren niet alle rijk en machtig. In de Republiek waren zij niet als vooraanstaand aan te merken, met misschien als uitzonderingen de families Bruijninck en Van Raesvelt. Wel waren zij ten opzichte van de jongeman regionaal of lokaal veel belangrijker. Zij slaagden er allen uiteindelijk in hun doel te bereiken, namelijk conform het schakingsvertoog de sterke positie van hun eigen familie te bevestigen.

7 Paar zoekt sterke machts- en eerpositie: *Kermisch-praetgen* 1664

Het *Haegs-Kermisch-praetgen over het gevange-nemen van Jacobus Overheul. Om dieswille dat een burgemeesters dogter van Delft, Zara vander Dusschen genaemt, geseyt wierdt met hem te willen door-gaen* is een gedrukt geschrift dat in mei 1664 verscheen. Dit pamflet heeft als vorm een samenspraak tussen drie klerken, werkzaam op kantoren van juristen. De schrijver van het *Kermisch-praetgen* is onbekend.

Ik behandel het apart, omdat het een geromantiseerde versie, fictie, is van gebeurtenissen die we niet kunnen verifiëren met andere bronnen. Er vond ook geen schaking plaats, die werd voorkomen. Dat er wel iets moet hebben plaatsgevonden, blijkt uit een ander pamflet waarin het Hof van Holland naar aanleiding van deze zaak een richtlijn bekend maakte voor de wijze waarop het een schaking, in welke vorm ook, zou bestraffen. Er is ook een dossier in het archief van het Hof van Holland, dat stukken bevat over het vervolg van wat er in het *Kermisch-praetgen* wordt beschreven. Beide komen aan de orde.

Deze zaak heeft een plaats in deze figuratie, omdat het verhaal gaat over een ontdekking van een liefdesrelatie, welke ontdekking leidde tot de voorbereiding van een op het laatste moment niet uitgevoerde schaking. Het *Kermisch-praetgen* illustreert goed hoe het eervertoog, het schakings- en het tegenvertoog de aanloop van een schaking domineerden. Het pamflet van 60 dichtbedrukte pagina's biedt een fascinerende inkijk in de denkwereld van twee jonge mensen, hun persoonlijke eergevoelens, het zoeken naar de gepaste eerpositie voor beiden en de ontwikkeling van hun onderlinge afhankelijkheid. Het geeft ook aan dat het formeren van een eergroep van hen beiden een zaak was die verder ging dan hun verliefdheid uiten. Waarschijnlijk zullen vele paren dezelfde argumenten uitgewisseld hebben in de beslotenheid van hun privé-ontmoetingen.

Een andere reden waarom ik deze zaak wil behandelen, betreft het verschijningsjaar 1664, het jaar waarin ook de geruchtmakende schakingen plaatsvonden van Catharina van Orlens door Johan Diederik de Mortaigne en van Eleonora van der Meijden door Nicolaes van Vlooswijk. De onbekende schrijver verwijst naar deze casussen en zal naar aangenomen kan worden de publieke discussie hierover verwerkt hebben in zijn tekst.

Het *Kermisch-praetgen* verhaalt van de relatie tussen Sara van der Dussen (1646-1698), de achttienjarige dochter van een oud-burgermeester van Delft en Jacob Overheul (?-?) die als commies voor haar vader werkte, in diens huis aan de Oude Delft. De drie klerken bespreken tijdens de Haagse meikermis de toen net ontdekte en publiek geworden, vrijdelde plannen van Jacob Overheul om door te gaan met Sara van der Dussen. Jacob was opgesloten in de Voorpoorte van het Hof van Holland in Den Haag. De ene klerk laat zijn afkeuring van Jacobs handelwijze blijken en doet dat door het schakingsvertoog aan te halen, de andere

toont juist alle begrip voor hem en spreekt vanuit het tegenvertoog⁴⁰⁵. De derde treedt op als een soort scheidsrechter.

“Poeselachtig”

De partij die Jacobs handelwijze afkeurde op de manier zoals het Hof van Holland, vele ouders en de elite dat deden, komt het eerst aan bod. Hij begint met de beschrijving van de eerpositie van Jacob ten opzichte van die van zijn werkgever. Jacob Overheul, zoon van Nicolaes Overheul, koopman tot Delfshaven, werkte als commies bij Dirck van der Dussen, oud-burgemeester en ontvanger van Delft. Hij woonde bij zijn meester in en nam deel aan diens gezinsleven. Er waren diverse oudere broers en zusters in de familie van wie de moeder was overleden. Dircks reputatie was groot en Jacob had zich geen betere meester kunnen wensen. Maar wat gebeurde er: zodra Jacob het huis was “ingesloopen”, ging hij proberen zich te meten met zijn beteren. De verteller haalt een versje aan:

“Ick gae my voor knecht verhuiren
Op dat ick het schip te beter soude mogen stuyren”

Jacob kwam in de gelegenheid een dochter van Dirck genaamd Sara, 16 jaar, “archlistelijk” te misleiden. Hij bepraatte haar zodanig, dat zij wel enige genegenheid voor hem moest gaan voelen. De omgang werd zo vrij als haar eerbaarheid als jonge maagd toeliet. Maar de liefde viel op bij een collega van Jacob. Deze oppercommies, een administratief medewerker van Van der Dussen, meende dingen te zien die niet gepast waren. Zijn naam wordt niet genoemd. We kunnen niet nagaan of er werkelijk zo een persoon betrokken was of dat de schrijver hem ten behoeve van het verhaal had verzonnen.

Zonder enige bewijsvoering maakte deze verteller Jacob tot een sluwe verleider, die uit was om de dochter van zijn werkgever te verlokken. Zijn eer vertoonde tal van zwakke punten, zoals ondankbaarheid, hoogmoed, wellust en neiging tot diefstal.

De tweede klerk verwoordde de tegenovergestelde visie. Die meende dat het Hof van Holland onterecht had gehandeld en zich teveel had laten leiden door Van der Dussen, waardoor er nu een onschuldige jongeman op basis van een “infaem” arrest gevangen zat. Want Jacob is de minderjarige zoon van de heer Nicolaes Overheul, voornaam koopman van brandewijnen in het gros, van haring, vis en andere “deftige” goederen, die net als vele vooraanstaande kooplui in Holland een goede naam heeft als een eerlijke, fatsoenlijke en “civilen” man. Die bovendien een onbesproken huishouding voert, kortom dat “van Familie en Vrienden in geenderhande maniere behoevende te wijcken voor het geslacht van den Out-

⁴⁰⁵ Het *Kermisch-praetgen* is een voorbeeld van het “genre van de pseudoverdediging”: publicaties van ‘verzonnen’ dialogen die ter verdediging zijn gepubliceerd. Aangehaalde aanduiding is gebruikt door Le Bailly (2013).

Burgerm. Dirck van der Dussen”. Ook gaf deze zijn kinderen een goede opvoeding om als eerlijke en goede burgers op te groeien. Jacob, de oudste zoon van Nicolaes., werd dan ook door al zijn meesters geroemd en geprezen. Hij werd als klerk van de secretarie van Delft aangesteld vanwege zijn trouw en ongemene capaciteiten. Vervolgens kwam hij in dienst van Van der Dussen als ondercommies, niet nadat Jacob zich had laten informeren over diens “intolerable oploopentheyt en norssigheydt”. Hij nam de baan aan om meer ervaring op te doen met kasbeheer en financiële administratie en ging bij hem inwonen. De hele familie was ingenomen met zijn aanwezigheid, vooral een van de dochters, Sara, die voor zichzelf besloten had niemand anders in haar verliefde hart toe te laten dan Jacob. Zij deed er alles aan om hem te zien. Zo zond zij haar dienstmaagd met een “blauwe bootschap” ver van huis zodat zij de “onnoselen Jongelingh” eens kon verzoeken “van haer Tabbart-lijf te willen toerijgen”. Nadat haar lijfje zo enkele malen was toegeregen, schaamde zij zich er niet voor om “haren Jacobum aen te prickelen, omme haere aenkomende Borstjens wat poeselachtig en hoog verheven op te schicken” en hem zo nu en dan te kussen. Haar vrijmoedigheid ging steeds verder totdat zij hem voor een kusje “meerder dan een kusje beloovende te sullen weder-geven.” Ondertussen werd de relatie door de oppercommies met lede ogen aangezien. Die voelde zich te kort gedaan, genegeerd en gepasseerd. Hij stelde Jacob bij hun werkgever Van der Dussen in een kwaad daglicht. De oppercommies bracht daartoe de boekhouding van Jacob in de war.

Deze tweede klerk schilderde een welbewuste en doelgerichte dochter die een onnozele, dat wil zeggen onschuldige jongeman met haar geflirt verleidde. Door deze vrijmoedigheid bracht ze het hoofd van Jacob op hol. Ze handelde op het randje van het toelaatbare. Sara maakte gebruik van haar handelingsruimte. Ze kon door het dagelijkse contact in de privésfeer van haar eigen thuis haar relatie met Jacob verder uitbouwen. Als dochter van de baas had zij in dubbel opzicht een zekere macht over Jacob, net als we zagen bij Margaretha van Boshoff en Henrik Evers. Ze hield hem van zijn werk om samen met haar op haar kamer “vermakelijke Historie ofte Romans te lezen”. Ook hier is het patroon duidelijk. Er was veel gelegenheid voor het paar om elkaar te ontmoeten en om een relatie op te bouwen en, net als in de andere zaken, binnen het privé domein van het ouderlijk huis van de dochter. Net als in de andere casussen maakten de geliefden zich niet heel erg druk over een mogelijk moment waarop de intimiteit openbaar zou worden.

Er zijn meer eeraspecten aanwezig in deze zaak. De beschrijvingen van beide klerken dienen tot meting, of weging, van de horizontaliteit of verticaliteit van de eerposities van de betrokkenen. Hun perspectief bepaalt hoe horizontaal of verticaal die zijn. Ze geven de waardering aan door buitenstaanders, in dit geval dus de klerken, van de ene persoon ten opzichte van de ander, zowel negatief als positief. Zo zien we al direct de weging van de afkomst. Zowel de reputatie van Jacobs vader, van zijn werkgever als die van hemzelf, hoe teer nog, wordt gewogen. We zien ook de handelwijze van Jacob en Sara onder de loep

genomen worden. De weging betreft de mate van ‘behoorlijkheid’, gepastheid en eerlijkheid. Sara is in de eerste reconstructie het slachtoffer van de verleidingen van Jacob, in de tweede juist de actieve jonge vrouw die haar seksualiteit inzet om haar liefde beantwoord te krijgen. De beide percepties staan tegenover elkaar. Een middenweg, een onpartijdige reconstructie, ontbreekt. De reconstructies tonen dat elk individu dat in relatie tot een ander komt te staan een eerpositie inneemt ten opzichte van die ander. Dat vereist genuanceerde afwegingen. Hoeveel respect toon ik mijn meerdere maar ook mijn mindere, hoe gehoorzaam stel ik mij op, hoeveel achting moet ik eisen of moet ik tonen. Het zijn de vader en de dochter die hun grotere, en in de relaties met de ondergeschikten overheersende eer gebruiken, ernaar handelen. Dirck heeft krediet genoeg. Sara speelt met haar eer om Jacob te laten doen wat zij wil. Eer en macht liggen dicht bij elkaar.

De eerposities worden nog sterker aangezet omdat het hier gaat om een meester-knechtverhouding, de machtsverhouding tussen werkgever en werknemer, op welk speelveld ook de dochter zich begeeft. De oppercommies compliceert de zaak door zijn jaloezie, die in de volgende paragraaf te beschrijven scene zal leiden tot een beslissende inmenging. Zijn jaloezie kwam voort uit een door hem gevoelde eerverkorting. De beschrijving laat ook zien hoe kwetsbaar en afhankelijk de eer is van personen die in de ondergeschikte positie verkeren binnen een relatie. Jacobs opvatting doet niet ter zake, noch die van de andere betrokkenen.

“T’ontropicere”

De klerk die op de hand van Jacob Overheul was, beschreef de ontdekking als volgt. Op een avond was Jacob naar een achterkamertje in het pand aan de Oude Delft, nu nummer 163, waar de Van der Dussens woonden, gegaan om te werken, toen Sara binnenkwam en wat met hem praatte. De oppercommies lichtte Van der Dussen in, die onmiddellijk kwam aanstuiven en met veel omhaal en scheldwoorden het paar van elkaar scheidde en de jongeman van diefstal van 200 gulden betichtte. Hij ontsloeg Jacob ter plekke, die direct kon vertrekken. Maar Jacob gaf hem ondanks zijn onschuld 200 gulden. Waar hij dat geld vandaan haalde, wordt niet vermeld. Het is daarom volgens de klerk ongehoord dat hij “voor infaem en inhabiel” uit huis is geschopt door de opvliegende Van der Dussen. Dat was een ramp voor Jacob vanwege “sijne reputatie, dewelcke noch teer was ende niet veel stooten en mochte verdragen”. Zijn vader Nicolaes kon tegen deze onfatsoenlijkheden weinig inbrengen, nam de zoon in huis terug en adviseerde hem de juffrouw te vergeten.

De klerk die de positie van de tegenstanders van Jacob vertegenwoordigde, meende dat Dirck handelde zoals een vader dat betaamde. Hij kapittelde de jongeman nog eens extra, omdat die 200 guldens uit de kas had weggenomen. Dirck had alle recht om de debaucherende en stelende jongeman, “soo losschen en bedorven” te straffen en op staande voet te ontslaan en uit huis te sturen. Hij hoopte zo ook de liefde van zijn dochter te hebben gestuit, maar dat vond juist niet plaats. De jongeling bleef met briefjes en geheime boden haar

bestoken. Uiteindelijk gaf zij hem op zijn verzoek een trouwbelofte, die zij met haar eigen bloed ondertekende. Ze beloofde met hem te zullen doorgaan “ende toelaten dat sij met geweld uyt haer eygen Vaders huys soude ontstoolen geworden hebben.” Conform het schakingsvertoog was een onschuldige dochter verleid, gedwongen geworden de eer van haar familie te verkorten. Dat ‘gewelt’ verwijst naar die dwang, het ‘ontstoolen worden’ naar het feit dat het doorgaan zonder haar vaders weten of instemming zou gaan gebeuren.

Maar volgens de spreker die ten voordele van Jacob optrad, was Sara heimelijk druk bezig te overdenken hoe zij hem weer kon spreken en ontmoeten, verliefd als zij was. Zij gaf haar dienstmaagd Jannetje opdracht naar Delfshaven te gaan en Jacob te verzekeren van haar genegenheid en dat zij dacht aan het verzoenen van Jacob met haar vader, zodat hij weer naar haar huis kon komen. Binnenkort zou haar vader op zakenreis gaan en dan zou zij zorgen thuis te zijn, zodat hij kon langskomen om met haar over “soodanige importante nootsakelijke dingen te spreken”. Jacobs vader wilde echter niet weten van hernieuwd contact; ook niet nadat het dienstmeisje enkele keren weerkeerde met hetzelfde verzoek. En zijn zoon wilde zijn vader gehoorzaam zijn. Nu stuurde Sara aan Jacob zijn koffer met persoonlijke bezittingen, die hij in de haast had moeten achterlaten. Maar ze hield de sleutel achter, die moest hij bij haar gaan ophalen. Zonder zijn vader hierover in te lichten ging hij naar haar toe. Toen hij bij haar was, gispte zij zijn koelheid en zijn getreuzel haar op te zoeken. Zij vroeg hem om pardon voor het feit, dat zij medeschuldig was aan zijn vertrek. Ze was nu wel voldoende gestraft met het missen van het gezelschap van haar “Kootje lief”. Hij dankte beleefd voor haar woorden. Hij wilde, met de sleutel in zijn bezit, nu definitief afscheid van haar nemen. Maar dat wilde zij niet, hoe kon hij haar die zich zo buiten weten van haar vadervoor hem had ingespannen, “die de betamelijke plichten van alle jonge Juffrouwen, om uwent-wille alleenig, heeft bestaen te verlaten? Die om uwent-wille haren Vader en Vrienden sich tot openbare Vijanden heeft verweckt? Haere eer en faem, de welke haer alleenig tot aen de Starren toe verhieffen, t’eenemael verduystert?” En verder haar waardigheid had opgeofferd voor hem? Hiermee bedoelde ze dat ze haar eerpositie jegens haar vader in gevaar bracht door hem te spreken tegen haar vaders wil in. En ze vertelde hem “met nedergeslagen oogen, hebbende het aengesicht vol hoog-schaemte root en vermiljoen-verwe” dat zij hem beminde en nooit iemand anders zou beminnen. Jacob zei niet te kunnen geloven dat zij hem zou kunnen beminnen. Weliswaar kwam hij van goede familie, maar hij zelf was nog lang niet zover, en hij had gewerkt als dienaar van haar vader in haar huis. Hij kon niet geloven dat hij haar liefde waardig kon zijn. Hij vroeg haar zich te bedenken, hij zou het er met niemand over hebben. Zij antwoordde: wees niet zwaarmoedig, teken je zelf niet te nadelig af.

Sara was verliefd en zette haar eer in om Jacob in een positie van afhankelijkheid te brengen waarin ze macht over hem kon uitoefenen. Haar eer was meer dan bescherming van haar maagdelijkheid. Haar actieve rol, haar poging om Jacob met haar vader te verzoenen, de

‘verduistering van haar faam’ wijzen daarop. Ook uit Jacobs reacties kunnen we opmaken dat hij Sara niet zag als een zedeloze jonge vrouw die zich liet leiden door haar wellust. Jacob is terughoudend, kuis bijna, wetend dat zijn eerpositie ten opzichte van zijn vader, haar vader en zijn mogelijke toekomstige werkgevers op het spel stond door de handelwijze van Sara.

Jacob kon haar aangeboden liefde niet weigeren, wilde die met alle behoorlijke ‘heusheid’ aannemen. Hij vroeg haar om haar eer, reputatie en welvaren niet te verwaarlozen om hem. Als de relatie ontdekt zou worden, zou dat hun reputaties besmeuren. Ze zullen worden versmaad en lijden onder de schandalen die haar vader zal oprakelen. Hij vroeg haar passie terug te draaien en op iemand anders te richten. Maar dat weigerde ze. Jacob ging weg, zij zei bedroefd: ga heen, je trots zal je wreken en berouwen wanneer het te laat is.

Hij ging naar Rotterdam naar zijn vaders huis, alwaar hij een goede vriendin en nicht vertelde over zijn wederwaardigheden. Die vertelde het weer aan Jacobs vader. Die kapittelde zijn zoon en verbood hem ooit nog naar Sara om te zien. Zo’n dochter kon hij nooit krijgen zonder wil van haar vader. Ook was hij veel te jong om te trouwen, want hij was nog niet in staat de kost te winnen voor een “wif en kinderen”. Jacob deed wat zijn vader hem vroeg en dacht er niet meer aan. Zijn vader wist hem een betrekking op een kantoor in Den Haag te bezorgen. Daar functioneerde hij goed.

Maar het lot wilde dat hij eens voor een opdracht van zijn werkgever in Delft terecht kwam en langs de Oude Delft wandelde. Hij zag in de verte Sara staan voor de stoep van haar vaders huis. Hij dacht voorbij te lopen, te groeten en door te stappen. Zij sprak hem aan en wilde uitleg en verklaringen. Hoe kan het dat je mij nu ineens niet meer kent? Waaraan heb ik deze behandeling verdiend? Zomaar voorbij te gaan zonder je mond te openen? Hoe barbaars is dit, je weet dat ik je heftig bemin? Was jij maar wat heftiger en ik wat rustiger! Jacob antwoordde dat hij dacht dat zij de liefde voor hem al verloren had. Hij meende dat hij nog steeds haar liefde niet kon beantwoorden. Hij was een simpele klerk, zij van de deftigste familie van Delft. Hij wilde haar respecteren, niet als minnaar maar als geringste dienaar.

Sara antwoordde: veel adellijke jongelieden kunnen met geringe dienstmeisjes huwen, waarom zou ik niet als brave en “hupsche” meid mijn liefde op een hoogstaande, deugdzame en edelmoedige jongen kunnen projecteren? Natuurlijk mag een minderjarige dochter niet zonder haar vaders wil huwen. Maar ik praat nu niet van trouwen, ik praat over mijn eigen persoonlijke gevoel, waarover ik zelf absolute heerseres ben. Die kan ik schenken of terugnemen aan iedereen die ik wil. Maar nu je je verontschuldigd hebt, wil ik je dit vragen: kom vanavond naar de Stadsveste, blijf hier ergens overnachten, dit is het laatste wat ik je smEEK te doen. Mijn vader is op reis en zal niets merken. Weiger niet, ik zeg dan dingen die ons beiden tot groot voordeel zullen strekken. Jacob deed wat hem gevraagd werd en wachtte vol twijfel op de komende avond.

De rollen zijn omgedraaid. Niet langer was Jacob de aanstichter en verleider van Sara, maar Sara was de ‘debaucheur’.

Jacob vertelde dat hij een grote affectie voor haar had en zich nu erg bezorgd maakte. Hij had zijn vader beloofd haar niet meer te zien, en diens wil had hij te eren. Sara zei wel dat ze meesteres was van haar inclinatie, maar daaruit volgt niet, dat je als minderjarige je buiten de wil van je vader op mag stellen. Wetten staan wel toe dat meisjes van 12 en jongens van 14 kunnen huwen, maar dat betekent niet dat zij die dan zo vroeg trouwen dat ook eerlijk en behoorlijk doen. Alleen maar omdat het toegestaan is wil nog niet zeggen dat het eerlijk en behoorlijk is. Daarom vond Jacob dat ze niets konden doen zonder de wil van hun ouders, en zeker niet in zoiets belangrijks als een huwelijk. Zodra haar vader haar gevoelens voor hem aanvaardde, zou hij haar behoorlijke wederliefde schenken.

Een parallel met het ontstaan van eer van een echtpaar ligt voor de hand. De eer van de jongeman en die van zijn echtgenote vormden samen een nieuwe eer, met verantwoordelijkheden over en weer. Die eer werd verenigd vanuit zakelijke en dynastieke motieven, versterkt met nageslacht, allemaal zoals het hoorde. Ongecontroleerde liefde leidde misschien ook wel tot ervoor het paar, maar niet in de samenleving waarin de families van beide partners participeerden. De liefde die hier speelt was ‘gevaarlijk’ en Sara trachtte Jacob met de volgende uitleg te overtuigen. Op subtile wijze redeneert ze dat liefde sterker is dan wetten, en dat ongehoorzaamheid soms geoorloofd is. Ik geef deze passage integraal weer, omdat Sara daarin tevens haar eer verwoordt en toont hoe complex die is:

“t Welck ick oock hastelijck vertrouw, dat, onder andere reedenen en motijve, de Heeren Staeten van Hollandt bewoogen heeft, omme oock selfs, van de Ouders der mondige kinderen, suffisante redenen van haere onwilligheyt tot consent des voorgenoomen huwelijcks, af te vorderen. Ons dan gaet een alderwettighste Hooge-Overigheyt ons al te saemen in soodaniger voegen rechtvaerdighlijck voor: wat sal ons dan, haere Ondersaeten, wederhouden, omme die hoogst-gemelte Hooge-Overigheyt niet onbeschroomt te derven naevolgen? Of oordeelt ghy nu, dat men sijne Ouders, gelijk de onvernufte dieren, in alles wat sy u gebieden, sonder eens te weeten de reedenen waeromme, behoort te gehoorsaemen? Wilt ghy de beweegende rede, welcke alleen den mensch van alle wilde dieren heeft onderscheyden, soo onachtsaem en losch wech met de *voet* daer heenen stooten? Ick beken, dat men sijnen Vader moet eeren; maer tusschen eeren ende in alles te gehoorsaemen, is het onderscheyt soo groot als dat van nacht en dagh. Het en is niet verbooden een Godt-vergeeten mensch te eeren (want sulcks van deftige, ja heyilige mannen is gedaen en toegelaeten) maer hem daeromme in alles te moeten gehoorsaemen, en hebbe ick, soo langh ick geleefd hebbe, nimmermeer noch hooren sustineeren. In tegendeel, ick neemt’er by, dat uwen Heer Vader u quam te belasten ofte brandt te stichten, of op roof te gaen, of u selven met moorden en geweld te trachten rijck te maeken; soude ghy hem, in dit sijn onreedelijck en onbehoorelijck gebodt wel gehoorsaemheyt pogen te bewijzen? Ende nochtans soo moet ghy uwen Vader eeren. Blyckende soo uyt dese, als verscheyde andere voorvallen, dat men sich, door dommigheyt in het gehoorsaemen, de vaderlijcke macht en vermogentheyt niet en moet

onderwerpen, maer alleenigh de wel-gegronde reeden. Indien over sulcks noch uwen Heer Vader nocte den mijnen geen de minste wel-gegronde reedenen en konnen te genieten, om dewelcke sy tegenwoordigh onse onderlinge liefden en toegenegentheyt vermogen te beletten; indien de selvige Ouders, na het twee-en-twintighste jaer onser beyder geboorte (want om uwent wille soude ick noch twee jaeren moeten verbeyden) oock geene de alderminste suffisante oorsaecke sullen weeten t'allegeeren, door de welcke onse onderlinge trouw en huwelijck soude konnen werden gestut: wat voor plausibele reedenen sult ghy dan nu ter tijt voor den dach brengen, de welcke u van soo eene inclinatie en liefde, die ick u toedraege, sullen mogen afschuwelijck te maecken? Voorders soo wierpt ghy noch voor, dat alle liefde en inclinatie, dewelcke een ander oogherck voor sich hadt, dan de eerelijcke trouw, met recht voor de ongeoorloftste ende oneerelijckste, die men in der eeuwigheyt soude konnen pleegen, moest gereputeert werden. Welcke rechtmaetige opinie ick u seer gewillighlijck en gaerne wil gewonnen; soo het maer magh weesen op die conditie, dat ghy my van nu voortaan sult beminnen, om nae der handt oock, soo wanneer als wy tot onse trouw-machtige jaeren sullen gekomen zijn, eerlijck en wel-geoorloft te sullen trouwen.”

Daar kon Jacob het mee doen. Hij kreeg van haar een gouden ring als bewijs van haar eeuwige toegenegenheid. Hij was dus ‘om’, zeer onvoorzichtig, zegt de klerk, maar goed, hij was maar 17 jaar, Sara 18. “Want het zijn overstercke beenen, dewelcke de minsame bekoorelijckheyt der schoone Vrouwen soude konnen onderschragen.” En hun redeneerkunst!

Later besprak ze met hem haar plannen. Ze wilde haar ouderlijk huis verlaten wegens haar vaders ongedurigheid en woede-uitbarstingen. Die had ze nu al heel lange tijd geduld, maar dat geduld was nu op. Daarom vroeg ze hem om haar gezelschap te houden als ze haar vaders huis ging verlaten. Zo niet, dan ging ze alleen, na hem daarover ingelicht te hebben. Haar zuster Magdalena zou ook meegaan. Sara voegde er enigszins hatelijk aan toe: Zodat later, als je berouw krijgt, je wel degelijk de pap hebt aangeboden gekregen en niet hebt durven nemen.

Jacob zei dat dit een zaak van groot gevaar was, dat hij als hij hier problemen mee kreeg, gelijk als een raptieur van een minderjarige jonge dochter zou worden beschouwd. En als het niet uitkwam, dan restte hen alleen maar armoe waaraan ze onderdoor zouden gaan. Volgens haar zou hij geen raptieur zijn, maar een helpende vriend, die een dochter in haar uiterste lijden ging vergezellen. Zij zou wel geld en goederen meenemen. Nog was Jacob niet overtuigd. Hij wees op de grote problemen die weggaan met zich mee zou brengen, en daarbij kwam ook nog eens het nieuws van het wegvoeren door Mortaigne van Catharina van Orlens. Dat was door Hof en Staten hoog opgenomen. Maar Sara stelde daartegen: “dat het precipitant rapieren van Mortaigne met heel ander oog most werden ingesien, dan het verlaten van haer Vaders huys. Waerom? Om dat Mortaigne een Juffrouw uyt den huys hadde gehaelt, de welcke, met sulcken verlangen dat voorgenoemt huys niet tragten te verlaten, gelijk sy nogtans dat van haren Vader. Omdat Mortaigne een Juffrouw met kracht en geweld uyt den

huyse gehaelt had; daer sy in tegendeel sonder geweld en dwangh, vrijwilliglijk, van selfs, van voornemen was, uyt haer Vaders huys te scheyden. Om dat Mortaigne een Juffrouw, tegens haer wil en danck, verde van haere Vrienden en Maegen quam weg te voeren; daer hy in tegendeel haer niet en soude vervoeren, maer selfs van haer persoon, verde van sijne vrienden en magen, ja genoegsaem tegens sijnen wil en danck, vervoert en weg gebragt soude werden; sullende in alle dese voorverhaelde actien geen geweld altoos yemant werden aengedaen; geen delict geperpetreert, daer eenig mensch, dan sy alleen, de schult van soude behoeven te dragen.” Zo kreeg hij een hart onder de riem gestoken en ze wisselden trouwbeloften uit, die beiden ondertekenden met hun bloed. Zij stuurde hem al haar goederen in pakken en zakken, ook zilver, linnen en haarborstels. Ze zond hem een grote zilveren doos met bruidsuikers van haar zusters huwelijk. Ze had aan haar beide broers verteld dat ze haar vaders huis zou verlaten. Die waren akkoord dat Jacob haar zou vergezellen. Haar zuster kennelijk ook, want die adviseerde haar de tekst van een brief aan haar vader over haar vertrek met Jacob te bespreken.

Ze bestelde een wagen bij de Oostpoort en vroeg hem daarnaartoe te komen. Haar plan was te veinzen dat ze naar een vroege kerkdienst zou gaan. Ze hoopte voor de ontdekking een eind weegs Vlaanderen of Brabant te geraken. Maar de brief van Sara aan haar vader waarin ze haar vertrek aankondigde, bereikte hem blijkbaar eerder dan zij gehoopt had. En toen liep alles verkeerd. Haar vader schakelde de president van het Hof van Holland Johan Willem Dedel (1589-1665) in, die zonder zich verder nader te informeren en zonder zijn collega-raadsheren in te lichten de arrestatie van Jacob beval. Dedel was een familielid van Dirck van der Dussen. Toen Jacob werd gevonden werd hij ‘zeer onbehoorlijk en barbaars’ ontdaan van knopen en haken waardoor hij zijn broek moest ophouden. Vervolgens moest hij zo op klaarlichte dag naar buiten gaan. Als hij niet mee wilde komen zouden zij hem als een straatschender over straat meetrekken. Zijn mantel werd hem diverse keren van het hoofd getrokken, want zo wilde hij zich verbergen, waardoor tot zijn schaamte alle voorbijgangers hem konden zien. Toen hij in de Voorpoorte gevangen zat, bezochten Dedel en een aantal raadsheren hem. Die dachten een persoon van 30 jaar aan te treffen, dat was hen verteld, maar zagen een bedroefde onnozele knaap van 18 “ellendige” jaren. Jacob had niets te eten gekregen maar werd wel bars ondervraagd. Op die examinatie gaf hij goede antwoorden, zodat diverse heren begonnen te twijfelen. De brieven van Sara die veel konden verklaren, werden hem ontnomen. Hij mocht geen bezoek krijgen en ook geen advocaat hebben.

De klerk die het voor haar vader en het Hof opnam, maakte duidelijk dat Sara al haar goederen heimelijk naar Jacob stuurde in Den Haag. Ze was vast van plan naar hem toe te gaan, ze had al een “infamen” brief, “seer schandelijk zijnde gecomponeert”, aan haar vader geschreven om hem te laten weten waarom en hoe zij met elkaar zouden doorgaan. Dus voordat dit “fameus rapt” zou geschieden werd Van der Dussen op de hoogte gebracht en deed zijn beklag bij het Hof. Die beval de inhechtenisneming van Jacob, wat gebeurde. Jacob

was al een eind op weg naar Frankrijk, zonder medeweten van zijn vrienden, toen zijn vader hem terugriep. Jacob was volgens de klerk terecht gevangen gezet. Ten eerste vanwege diefstal, ten tweede als voorbeeld voor alle knechten, die dochters van hun meesters denken te kunnen debauchereren. Anders zou het voor de heren onmogelijk zijn nog veilig dienaren in hun huizen te laten wonen. Ten derde omdat hij zich voorgenomen had een dochter aan haar vader te ontvoeren, “t’ontropicere”. Was hij niet gevangen, dan “wierdt het voor-genomene feyt ontwijfelijk bestaen hebben.” Ten vierde moest zijn “opgeblasentheydt” gestraft worden: “hebbende derven pretendeeren aen soo rijcken en machtigen jonge Juffrouw, daer sijn Vader niet anders en is dan maer een Brandewijnsverkooper. Te meer, also hij tot haren Vader als knecht in huys hebbende gewoont, geen de minste gedachten behoorde gehad te hebben, die jonghe Juffrouw andersints, dan als knecht, te hebben derven dienen.” En voorts dat hij een minderjarige tot zo een onbehoorlijke actie door ongeoorloofde middelen heeft gebracht “gelijckerwijs een voornaem Bedrieger behoorde gejusticieert en gehandelt te werden.” De spreker eindigt met zijn conclusie: “Voegt hier noch by, dat, alhoewel hij Overheul juyst also veel goets nocte reputatie Staets-halve en hadde te verwachten dan sy Zara van der Dusschen, deughts-halven al evenwel het verschil onder haer beyden veel te groot was. d’Een is een losch-hooft, d’ander wel geposeert: d’een is den arglistigsten van de heele werelt, d’ander wederom een onnosel Schaep: ja d’een is een seer grooten Bedrieger, d’andere het min-doortrapste Mensch van de werelt.” Jacob had zich van begin af aan toen hij in huis kwam bij Van der Dussen door deze passie laten drijven, die leidde tot het met bloed ondertekenen van de trouwbeloften, wat zijn straf dubbel zo verdeind maakte.

Kortom: Jacobs passie en slechte inborst hadden hem volgens deze spreker tot deze misdaden aangezet. Hij was zijn boekje ver te buiten gegaan. Maar wat is nu precies zijn misdaad geweest, los van die diefstal? Er was tot op dit moment geen sprake van schaking en afgezien van die diefstal hadden zich geen strafbare, in de wet vastgelegde feiten voorgedaan. Voor zover mij bekend was het plannen van een schaking niet strafbaar. Schaking was juist zo’n heldere misdaad omdat het ongeoorloofd weggegaan zijn met een dochter het voornaamste bewijs ervan vormde.

“Roervinck”

Uiteindelijk komt de derde spreker aan het woord die als een rechter de zaak samenvat en beoordeelt. Hij constateert ten eerste: Jacob Overheul was niet vluchtgevaarlijk, *suspectus de fuga*. Sara had alleen maar om zijn gezelschap gevraagd. Hij was nooit zonder haar uit Holland vertrokken. Zelfs anderhalf uur nadat hij wist dat Sara’s voornemen was uitgekomen, had hij met iemand staan praten op het Binnenhof. Gevangenen zijn er niet om te straffen, maar om mensen te bewaren die zouden kunnen vluchten, en daar was geen sprake van. Het is niet te bewijzen dat door zijn arrestatie het doorgaan is vrijdeld. Het was Sara, “dewelcke alleenig de roervinck van het geheele spel was”.

Ten tweede: Jacob was aan geen enkel delict schuldig. Sara was weggegaan, ook zonder hem. Maar had hij dat wel had gedaan, dan zou het gezelschap houden geen delict zijn, maar een “foute werck van compassie”. Tenslotte had hij dat feitelijk niet gedaan, hij had alleen een belofte tot gezelschap gegeven.

Ten derde: er was dus geen delict, hij was bij toeval bij de zaak betrokken. Het was Sara die aanleiding gaf om weg te gaan, “moederlijk alleen”, want ze had nadrukkelijk gezegd dat ze geen minuut langer thuis wilde blijven. Ze wilde samen met haar zuster weggaan en had voor haar reis een jongeman, die zij heftig beminde, tot gezelschap verzocht. Hoe kon men een jongeman die met grote moeite toch maar voldeed aan dat verzoek, verder aanspreken en straffen, terwijl de juffrouw ongestraft bleef?

Ten vierde “Soo het al saecke was geweest, dat men het verlaten van sijn Vaders onverdraeglijk huys voor een *raptus* had moeten opnemen”, dan is het ongehoord dat de raptrice vrijgelaten wordt en de gerapieerde persoonlijk wordt gearresteerd. Als in de zaak van *raptus* alleen de ontvoerde gearresteerd moet worden, is het vreemd dat in de zaak van Mortaigne het tegendeel is gepraktiseerd. Waarom is dan Catharina van Orlens niet gevangengezet en Mortaigne onvervolgd gelaten? In deze zaak is alleen Sara de raptrice, “(soomen dit haervoor nemen eyghentlijk een *raptus* mach noemen)”, zoals ze ronduit heeft bekend. Sara zei dat Catharina tegen haar wil was meegevoerd; Jacob zou Sara niet wegvoeren, maar zij zou “genoegsaem” hem wegvoeren en wegbrengen.

Ten vijfde had Dedel nooit alleen en op eigen autoriteit Jacob mogen arresteren. Die had als neef van Van der Dussen zich uit de zaak moeten terugtrekken. Hij was niet gemachtigd noch had hij zich voldoende laten voorlichten, want een arrest zonder behoorlijke deliberatie en informatie is altijd ongeldig. Jacob had nooit met geweld uit een huis mogen worden gehaald, noch de haken en knopen van zijn kledij gesneden. Niemand mocht zomaar iemand arresteren zondervoorafgaand schriftelijk bevel. Nu kon de drost mondeling een bevel zijn gegeven. Maar dat werkt niet in deze belangrijke zaak, anders kan iedereen zomaar worden gearresteerd, ook de deftigste heren. Degene die gearresteerd moet worden, dient een kopie te krijgen van het arrestatiebevel, en als die er niet is, dan heeft dat geen zin. En dat achteraf door de raad alsnog laten doen kan niet, want een onrechtmatigheid kan niet later worden gerechtvaardigd en rechtmatig gemaakt worden. Ook mocht Jacob geen advocaat geweigerd of bewijsmateriaal als brieven onthouden worden. Dit had een “ordinaris” proces moeten zijn, niet “extra-ordinaris”. Dat laatste gebeurde alleen wanneer het feit buiten alle twijfel tot een delict en straf leidt. Wanneer daarvan geen sprake was en het feit discutabel bleek, dan kon de zaak alleen ordinaris afgedaan worden. Dat was nu het geval. Het delict was

nog niet uitgevoerd, nog erger: de jongeman had duidelijk gesteld de jonge vrouw nooit te willen ontvoeren⁴⁰⁶.

Jacob was toen hij bij de familie ging inwonen niet ouder dan 16, even oud als Sara: hoe kan iemand van gelijke ouderdom debauchereren? Een jonge dochter “komt twee jaar eerder aan” dan een jongen, “het onkruid groeit eerder op dan een goed kruid”. De jongeman was van een oud geslacht, vermaard, en eerlijke lieden, die hoefden zich helemaal niet te schamen voor het geslacht van de Van der Dussens. Het was toch in de Republiek niet verboden om je fortuin te maken! Ook het met bloed ondertekenen van de trouwbelofte was geen reden om een eerlijk menskind zo infamelijk vast te zetten. Alle mensen mogen hun conditie verbeteren, als het maar geschiedt zonder schade aan de ander. Dat het met bloed ondertekenen iemand schaadt, is nergens bewezen. Beloften maken natuurlijk schuld, maar dat geldt niet voor minderjarigen.

Kortom: de ‘rechtsprekende’ klerk vond dat Jacob vrijspraak verdiende. En er waren genoeg voorbeelden van ongestraften: Vaandrig Kien met juffrouw Landschot van Alkmaar, Nicolaes van Vlooswijck met Eleonora van der Meyden, en nog enkele paren zijn allemaal zonder gestraft te zijn, met hun “Matresse” doorgedaan. Dan wordt nu wel erg ruw omgesprongen met iemand die alleen maar had willen doorgaan met een juffrouw. En eigenlijk had de juffrouw met hem willen doorgaan. Waarom men de jongen arresteerde en niet de juffrouw blijft onbegrijpelijk. Hij had alleen maar na heel lang aandringen en uit medelijden toegezegd haar te willen vergezellen. En nog gestraft ook met een “diffame incarceration”, een eerloze opsluiting. Eigenlijk moet hij terecht staan omdat hij zich heeft laten verleiden, en zij omdat zij onbetamelijk verleid heeft, dus veroorzaker is en dus een hogere straf verdient. Volgens de spreker zou het eindoordeel moeten zijn dat Jacob ontslagen wordt uit detentie, de juffrouw een boete krijgt en dat Van der Dussen alle kosten betaalt.

Wat we hier zien is dat de oordelende spreker de hele zaak omkeerde. De constructie van de verongelijkte vader en zijn neef Dedel werd gede- en gereconstrueerd tot een zaak waarbij de schuld bij de dochter kwam te liggen. Er zijn geen andere voorbeelden te vinden waarin het gedrag van de dochter zo nadrukkelijk als kwestieus werd voorgesteld. Cornelia Velthuysen en Johanna Catharina van Rietveld drongen ook aan. Dat meisjes of vrouwen jongemannen konden seduceren en tot schaking brengen was dus bekend. In de regelingen tegen weglopen van Utrecht (1650) en Gelre (1664) staat dit nadrukkelijk vermeld, dus ook de rechtsfiguur was bekend. Toch zijn in die gewesten daaruit geen rechtszaken gevolgd, het blijkt een theoretische mogelijkheid.

Er bestaat een kluwen van allerlei eeraspecten: het gewenste gedrag van personen, het voldoen aan die algemene aanvaarde regels, de rol van justitie als beoordelaar van dat gedrag,

⁴⁰⁶ Al deze aantijgingen aan het adres van het Hof van Holland zouden hebben geleid tot een oproep aan het publiek om de naam van de schrijver en de drukker van het pamflet te onthullen tegen een beloning van 100 daalders. Zie <http://www.achterdegevelsvandelft.nl/huizen/Oude%20Delft%20163.htm>.

de oprechtheid van de individuele daden, het constant refereren aan eer, eerverlies of eerwinst, de verschillen van beoordeling van het gedrag van mannen en vrouwen, van sociaal hogeren en lageren, het bewust zwart maken van een ander, het misbruiken van naïviteit. Het ging allang niet meer over *raptus* en met geweld wegvoeren, maar over erehandel, over morele competenties en het zich houden aan afspraken en omgangsregels. Wat het *Kermisch-praetgen* lijkt te betogen is dat degene met de meeste eer de meeste dwang kan uitoefenen om de eigen eer en machtspositie ten koste van die van anderen te handhaven en te versterken. En dat er kennelijk in de samenleving wel degelijk kritiek hierop bestond, en dat die criticasters voorstellen dat de macht van degene met de meeste eer alleen door een onafhankelijke justitie, dus een onpartijdige derde, in controle te houden was.

De voornaamste overtreding van Jacob was de liefde die Sara voor hem toonde en die hij schoorvoetend accepteerde. Dat is ook op te maken uit het commentaar dat Hendrik Brouwer⁴⁰⁷ over deze zaak geeft. Die verhaalt dat het Hof van Holland op 30 mei 1664 een provisioneel verbod en reglement uitsprak ten laste van Jacob⁴⁰⁸. Deze *Provisionele Interdictie* is in 1664 in druk verschenen.

Jacob werd verboden zijn voorgaande plannen uit te voeren, met Sara enige correspondentie te onderhouden, om haar te bewegen, of zic door haar te laten bewegen om haar te ontvoeren of enig ander middel te gebruiken “om die gheene dewelcke over de voorschreve Iuffrouw macht ende Voogdie competeert, te beter te constringeren, om in het Huwelijck te consenteren, en dienvolgende oock sonder behoorlijck ende vrywilligh consent van die ’t behoort”. Een eventueel huwelijk zou als nietig worden beschouwd “ende dat hy daer en boven verklaert sal werden eerloos, infaem ende inhabil om eenige ampten ofte officien” in de provincies Holland en West-Friesland te bedienen. Hem werd in geval van een huwelijk met Sara verboden om een testament op te stellen, want zijn goederen zouden *ab intestato* overgaan op zijn naasten. Ook zou hij incapabel zijn om goederen of een erfenis van zijn ouders te ontvangen, ook niet de legitieme portie. Hij mocht geen gewin uit de goederen van Sara halen, noch macht over of administratie van die goederen uitoefenen. Zelfs werd hem ontzegd goederen van hun eventuele kinderen te erven. Dit alles “niet tegenstaende de voorschreve Iuffrou mochte verklaren tot het deurgaen, ontvoeren, ofte Trouwen hem selfs versocht, ende aen gheport te hebben, ofte van selfs, ende sonder eenighe inductie van haere Ouders vertrocken te zijn, ofte dat oock de Ouders naderhant in het voorschreve Huwelijck quamen te consenteren.” Ik lees hierin dat een schaking hem eerloos maakt en dus uitstoot uit de samenleving. In feite verwoordt het Hof wat eerloosheid inhield. Deze uitspraken stemmen overeen met de plakaten van Utrecht uit 1650 en Gelre uit 1660.

⁴⁰⁷ Warmelo (1967), Deel II, 83.

⁴⁰⁸ *Provisionele Interdictie* (1664, KB Knuttel 8968).

De aanvaarding van dat provisioneel verbod en reglement vinden we in een dossier van het Hof van Holland⁴⁰⁹. Jacob beloofde op 30 mei 1664 dat hij zijn voornemen om met de juffrouw door te gaan of te trouwen niet zou voltrekken. Zijn vader verklaarde daarop toe te zien.

In het archief van het Hof van Holland bevindt zich een dossier, waaruit blijkt dat de familie van Sara grote twijfels had over de nakoming van de belofte van Jacob aan het Hof. Dit dossier gaat dus niet over schaking maar over het al dan niet vallen in de termen van de *Provisionele Interdictie*. Overigens wordt met geen woord gerept over het *Kermisch-praetgen* en zijn er geen andere verwijzingen naar de periode voorafgaande aan de *Provisionele Interdictie* dan dat Sara en Jacob elkaar kenden. Het dossier bevat ook geen bewijs dat ze daadwerkelijk met elkaar hadden willen doorgaan, hooguit dat het verbod om elkaar te spreken hen er niet van weerhield om contact te zoeken. Hun handelwijze past naadloos in de handelwijze beschreven in het pamflet. Ook deze archiefstukken geven de spanning weer tussen verliefdheid, eer en ouderlijke macht, gesteund door justitie.

Uit dit dossier blijkt dat Jacob zich enkele maanden later verdacht had opgehouden in Axel en Terneuzen, ondanks de plechtige belofte. Eind augustus 1664 kwam hij naar Zeeland met een brief van zijn werkgever, procureur Cornelis Vinck te Den Haag. Een getuige kende hem van zijn vaders huis en zijn dienstbetrekking in 1663 bij Van der Dussen. Een vrouw had hem de “groetenisse” gedaan. Zelfs in Terneuzen kende men dus een commies uit Delft. Er zijn geen aanwijzingen dat dat kwam door het *Kermisch-praetgen* of daarmee samenhangende roddels.

Sara verbleef toen bij haar familielid Wolfert van Borssele, baljuw van Terneuzen. Gezien andere schakingszaken zouden we kunnen vermoeden dat zij daar niet voor haar plezier zat maar daar naartoe was gestuurd, ‘gecolloqueerd’, om uit de buurt van Jacob te zijn en om tot bezinning te komen. Dat ging niet gemakkelijk, want Borssele had wel wat met haar te stellen. Hij noemde haar zelfs “dit onbedagt venus kindt”. De kwalificatie is te beschouwen als de vrouwelijke variant van *debaucheur*⁴¹⁰. Hij schreef begin september 1664 aan Dirck van der Dussen dat Jacob Overheul, onder de naam van Cornelis van der Velde, getracht had contact te zoeken met Sara. Die was op zeker moment niet naar de kerk gelopen maar naar de wallen van Terneuzen. Ze werd daar door Borssele aangetroffen. Hij vroeg haar “wat fatsoen is dit, dat ghij alleene hier gaet”. Het was naar haar zin, zo antwoordde ze. Ze ging vandaar weer naar de kerk, nu gevolgd door een knecht om op haar te passen. Toch ging ze snel “met seer quaet fatsoen” weer de kerk uit, gevolgd door de knecht en liep weer naar de wallen. Borssele liet toen de sleutel halen van de gevangenis met de bedoeling de “Jonckman vijf Holland” op te sluiten. Sara had hem ontmoet in een herberg, zo zei ze. Ze noemde hem

⁴⁰⁹ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5272.16.

⁴¹⁰ Die variant is mijn constatering; het begrip Venus suggereert wellust en verleiding tot ontucht, zie de *WNT*: “Venus” en “debauche”.

Cornelis van der Velde, niet Overheul. Sara werd volgens Borssele erg brutaal en gebruikte “onlijdelijcke woorden” tegen hem, want ze dacht dat hij Jacob had vastgezet. Zo viel ze door de mand. Ze beloofde aan hem alles te openbaren wat er tussen hen was geschied en wat ze elkaar hadden geschreven, als Borssele hem zou laten gaan.

Zij vertelde hem dat ze Jacob een paar keer had geschreven. Het was inderdaad Jacob, bekende ze, en ze had hem enkele uren kunnen spreken. Ze wilde met hem trouwen “met goede bedaalde sinnen”. Ze waren beiden vastbesloten, en hoe verder hij van haar verwijderd was, des te sterker werd haar wens. Ze wilde naar Holland terug, naar Delft. Borssele zei dat zij nog moest blijven, zijn vrouw was in de kraam. Het was beter nog te blijven totdat wat in Holland gepasseerd was zou zijn vergeten en hij voegde eraan toe dat “sij haer hoorden te schamen tot Delft te comen, want de lieden haer met vijngeren sullen na wijsen”. Maar daar gaf ze niet om. Ze wilde zo snel mogelijk naar Holland terug, desnoods alleen. Alle verwachtingen dat ze tot rust zou komen in Terneuzen bleken onjuist. Borssele begon te vrezen dat deze “laetste dwalinge bij haer erger vallen sal, als d’eerste”. Hij kon nu verder niets meer doen. Ze dreigde zelfs indien ze niet thuis gebracht zou worden met de eerste gelegenheid weg te gaan. Borssele hoopte op een bericht van haar vader.

In een ander schrijven van eind september 1664 verbaasde Borssele zich over de verklaringen van Jacob voor commissarissen van het Hof, waarin die stelde dat hij helemaal niet eind augustus in Terneuzen was geweest. Jacob ontkende glashard. Sara werd steeds onhandelbaarder, “in alle impertinent onbeleefteden te extravageren”. Borssele vroeg alweer om instructies.

Die volgden op 10 oktober 1664, aan hem maar ook aan Sara. Borssele schreef op 25 oktober aan Dirck van der Dussen over de reacties daarop. Haar vader had haar opgedragen gedurende de winter bij haar oom te blijven. Borssele herhaalde die, zoals de “vaderlijke gehoorsaemheijt, die sij, aen U Edele persoon toe te dragen schuldich was” en het respect dat zij haar hooggeachte vrienden, familieleden, moest betonen. Maar het belangrijkste argument dat hij aandroeg was “dat sij niet gerust, nochte recht geluckich na Zeele, ofte lichaem wesen en can, alvorens met U edele sal zijn gereconcilieert”. Ze moest dus wachten tot haar vader haar zou vergeven. Maar dat was tevergeefs. Ze wilde terug naar Holland. Borssele schreef dat hij haar had moeten beloven dat ze over een aantal dagen mocht vertrekken.

Op 18 november 1664 was zij weer terug in Holland. Ze verscheen voor de raadsheren van het Hof van Holland Willem Goes (1601-1686) en Cornelis Fannius (1625-1675). Ze verklaarde dat ze wel degelijk Jacob Overheul op die wallen had ontmoet, want ze had hem daartoe al enkele maanden eerder ontboden. Zij had tweemaal met hem gesproken. Daarbij hadden ze elkaar “opnieuw stantvasticheijt van affectie ende om t’samen te trouwen” beloofd. Toch had ze na zijn vertrek uit Terneuzen hem geschreven “dat hij geene nadere instancie soude willen doen, alsoo sij genegen was haer na hare vaders wille te vougen”. Ze had hierop geen enkele reactie van Jacob ontvangen. Toen hij blijkbaar - de volgorde van de

gebeurtenissen lopen wat door elkaar - weer in Terneuzen was had hij als reden aan haar opgegeven dat hem door het Hof elke conversatie met haar was verboden. Zij beloofde de commissarissen dat zij “noijt na desen meer eenige correspondentie sal houden metten voorn Overheul, t’zij mondeling, ofte schriftelick, ofte andersints, dat sij te vreden is, ende toestaet dat haer Vader haer sal mogen confineren in sulcken plaetse, als hij selver goetvinden sal.”

Op 19 november 1664 werd deze verklaring aan Jacob voorgelezen. Die ontkende “wel expresselick” dat hij eind augustus 1664 in Terneuzen was geweest en dus Sara daar had gesproken. Hij wilde dat met een eed bevestigen, zodat de heren “de sake daerbij dan willen laten berusten”. Hij stelde dat hij ook de vrouw bij wie hij Sara zou hebben gesproken, niet kende. In een ander gesprek met de commissarissen beweerde hij dat hij tijdens die augustusdagen “in sijn Vaders huijs, ende oock ten huijse van den Procureur Vinck is geweest”. Cornelis Vinck werd opgeroepen, die verklaarde dat hij Overheul geen opdracht had gegeven om eind augustus naar Terneuzen te gaan. Vinck was die tijd nauwelijks in zijn woning geweest. Deze verklaring was blijkbaar voldoende, samen met het feit dat Sara zich onderwierp aan haar vader, om de zaak te laten zoals die was. Sara huwde in 1668 met Mr. Hendrick Schimmelpenninck, advocaat en baljuw, bij wie ze drie dochters kreeg. Na Schimmelpennincks overlijden in 1673 huwde zij met Mr. Richard ter Brugge, eveneens een jurist en bestuurder. Sara overleed in 1698. Van Jacobs verdere leven is niets bekend.

Hoofdstuk VI De Overrompeling

1 De figuratie

Het aantal casussen met deze figuratie is beduidend hoger dan in de andere: 54 van de 193. Dat is een relatief groot aantal, ongeveer 35%. Dit aandeel is zo hoog omdat de kans op succes groter was dan in andere figuraties. De jongemannen hadden vaak een militaire achtergrond, wat kan wijzen op strategisch inzicht, een hogere mate van eergevoel of hun betrekkelijk hoge status en financiële positie. Ze opereerden zelfstandig. Hun eergroep en die van hun familie bevonden zich elders, in het buitenland. Ze onderhielden andere banden met de familie van het meisje dan lokale, autochtone jongemannen.

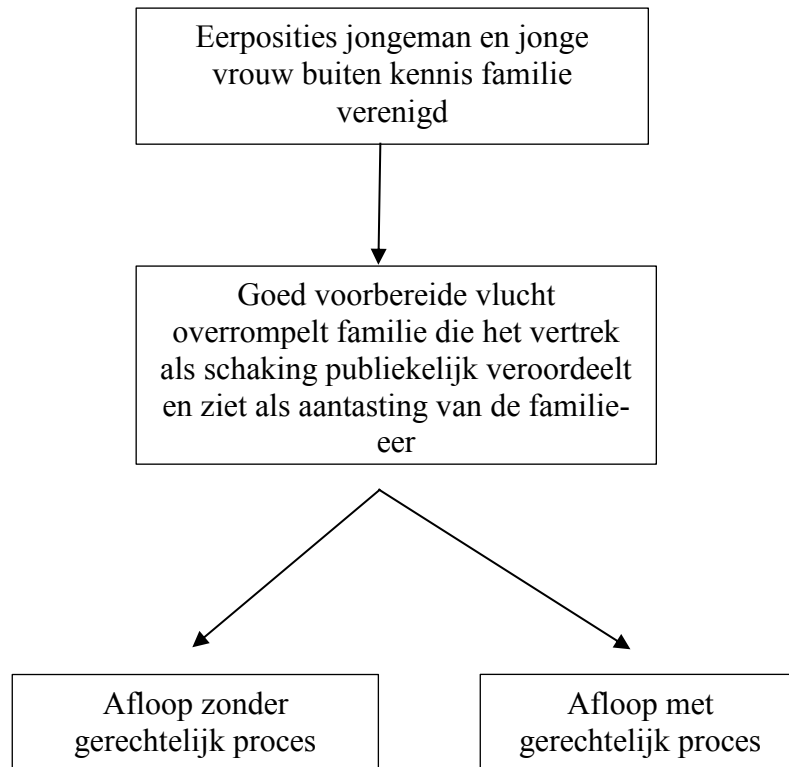
De casussen speelden zich af gedurende de gehele zeventiende en achttiende eeuw. De eerste genoemd in het corpus dateert van 1612, de laatste van 1787. Uit dit aantal heb ik een keuze gemaakt op basis van bijzonderheden die deze zaken bevatten. Daardoor zijn de casussen van bijvoorbeeld Hillegonda van Tricht en Leonard van Hernpeck uit 1758⁴¹¹ en van Hermannus Harten en Jansje Vijvers uit 1787⁴¹² buiten beschouwing gelaten.

In de figuratie De Ontdekking zagen we hoe een paar in relatief rustige omstandigheden een relatie kon opbouwen tot het moment waarop ouders ontdekten dat die verhouding veel te ver was gevorderd in hun ogen. De erehandel die vervolgens ontstond, leidde tot de schaking. In de nu te bespreken figuratie, die ik De Overrompeling noem, wisten de ouders of voogden niets van de omgang van hun dochter of zoon met een sociaal lager geplaatste ander. Het paar hield hun relatie geheim omdat het geen instemming van ouders of voogden verwachtte. Integendeel, er was slechts één alternatief. Dat was het ontwikkelen van een onderling sterke machtsafhankelijkheid om haar ouders door een gepland en onverwacht vertrek te confronteren met hun relatie. Deze eerstrategie, gericht op het verwerven van eervoor het paar door een huwelijk, moest haar ouders of voogden dwingen, ‘constringeren’ zoals dat in het schakingsvertoog heet, de verhouding snel te accepteren. Dit laat zien dat in deze figuratie het paar een strategie had en vooraf zaken kon afstemmen, terwijl die strategie in de figuratie De Ontdekking veel meer afhankelijk was van de acties en eerreflexen van haar familie. Sommige zaken werden buiten de rechter om afgehandeld, het meerendeel echter niet. Het paar ondernam geen juridische actie, beseffend dat het alleen maar kon verliezen. Het was de familie van de jonge vrouw die daartoe kon besluiten. Die bepaalde in veel gevallen dat het herstellen van de familie-eer gediend was met het voorleggen van de zaak aan een rechter.

De belangrijkste acties en reacties, de eerreflexen zijn als volgt. Ze worden beschreven in de volgende paragrafen.

⁴¹¹ HUA, Archiefnr. 239-1 Hof van Utrecht, inv.nr. 92-1, folio 386 ev.

⁴¹² NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5541.38; Hardenberg (1976), 99 ev.

2 Eerposities jongeman en jonge vrouw heimelijk verenigd

Inleiding

In deze eerste fase ontstaat een verhouding door toevallige contacten van zakelijke aard. In zoverre begint deze figuratie net als die van De Ontdekking. De vraag is of de jongeman vooraf bewust een dochter uitkiest, verleidt en vervolgens beweegt met hem weg te gaan, of dat de eerste kennismaking toevallig gebeurt. In dat laatste geval zijn er omstandigheden die gelegenheid bieden om elkaar te leren kennen.

Van sommige casussen hebben we enige informatie over wat er in deze eerste schemerperiode zich afspeelde; van vele zaken helemaal niets. Die kennen we alleen omdat de vlucht en het vervolg in vele toonaarden zijn beschreven. Deze zaken passen in deze figuratie en niet in die van De Weigering of De Ontdekking. Als een zaak past in de figuratie van De Weigering, dan zal het paar achteraf kenbaar maken dat de ouders wel wisten van hun verhouding, althans zich er niet tegen hadden verzet. Als een zaak past in de figuratie van De Ontdekking, dan leidde het bekend worden leiden tot een fase van verwarring waaruit de uiteindelijke vlucht voortkwam. Deze twee omstandigheden spelen nu niet. Vandaar dat ik een aantal casussen, waarvan gegevens over de aanloop tot de vlucht ontbreken, in deze figuratie betrek en bespreek ik paragraaf 4 van dit hoofdstuk.

“Secretelik”

De familie Van Wassenauer was in Holland in de zeventiende eeuw een zeer aanzienlijk en machtig geslacht. Johan van Wassenauer, heer van Duijvenvoorde (1577-1645) had acht kinderen. Uit het eerste huwelijk met Maria van Voorst had hij twee dochters: Theodora (1607-1679) en Machteld (1609-1654), en een zoon, Arent (1610-1681). Uit het tweede met Clara de Hinojosa (1587-1631), dochter van de president van het Hof van Holland, kwamen de zoons Pieter (1616-1669) en Willem (1619-1661) en drie dochters Elisabeth (1613-1662), Maria (1618-1651) en Petronella (1621-1690) voort. Maria moet in 1639 contact hebben gekregen met Heinrich Sältzer. Hij was knecht van graaf Artichovski die door haar vader als gast was uitgenodigd⁴¹³. Maria's broers legden ongeveer negen jaar later vast dat Heinrich zich had “vermeten secretelick kennis te maeken aen Joffrou Maria van Wassenauer, doemaels noch Jonck sijnde van Jaeren, ende mits denselffs indispositie van Lichaem⁴¹⁴, noch nijet ofte weinich bij de menschen opgetrocken, ende door de gelegentheijt van alle t'selve”. Zij reconstrueerden de eerste kennismaking als volkomen onacceptabel, want heimelijk, dus

⁴¹³ Van der Aa (1852): “Artichofsky, Christoffel”: een Pools edelman en generaal in Staatse dienst, vestigde zich in 1639 in Den Haag. Hij had een paar jaar eerder zijn land moeten verlaten omdat hij lid was van een vrijzinnig protestantse groep, de Socinianen, die in het katholieke Polen niet meer werd getolereerd. Hij was in de Republiek in dienst gekomen van de West Indische Compagnie. Hij was als kolonel naar Brazilië gegaan waar hij zich buitengewoon dapper gedragen zou hebben. Hij was echter in conflict geraakt met Johan Maurits en werd ontslagen.

⁴¹⁴ *WNT*: niet (geheel) gezond zijn.

buiten hun kennis plaatsvindend. Heinrich was ver beneden hun stand. Hij misbruikte haar slechte gezondheid en geringe mensenkennis. Zij werd dus geacht niet verantwoordelijk te zijn voor wat er gebeurd was, de schuld lag bij Heinrich. Uit het woord “vermeten” volgt ook dat de broers ervan overtuigd waren dat Heinrich zelfs een vooropgezet plan had, wat in hun ogen de aard van de omgang nog dubieuzer maakte. Een paar personeelsleden bevestigden op 6 november 1648 op verzoek van Maria’s oudste broer Arent van Wassenauer dat negen jaar eerder Sälzter “correspondentie hield met Juffrou Maria”⁴¹⁵. Er lijkt dus sprake van een relatie die ‘toevallig’ door het bezoek van de graaf aan haar vader tot stand kwam. De verhouding was geheim voor haar broers en vader, die toen nog leefde, maar niet voor het personeel.

“Avancement”

Een verbintenis met een adellijke familie via het verleiden van hun dochter speelde ook in de volgende zaak. Samson Pronier (1625-?) was geboren te Grave, woonde te Amsterdam en verbleef te Maastricht in het huis van zijn vader. Hij en zijn familie moeten kansen hebben gezien voor een sociaal “avancement” door een huwelijk met de adellijke Maria Helena van Gulpen (1642-?). Zijn optreden heeft veel weg van een vooropgezette actie. In zijn versie van de gebeurtenissen in de aanloopfase merkte hij op dat hij haar in 1660 al anderhalf jaar kende⁴¹⁶. Zij was leerling op de school in zijn vaders huis in Maastricht. Daar kreeg ze les van Proniers zusters Isabelle en Louise. Die hielpen hem bij de verovering van Maria Helena. In het begin van 1660 begon hij “amours aen deselven” te maken. Dat leidde tot de uitwisseling van trouwbeloften. Hij had haar ten teken van trouw “een ringh ende een paer Engelsche mesjes met silvere hechten” gegeven, maar niets van haar ontvangen. Zijn zuster Isabelle maakte Maria duidelijk dat indien “hij de Joffrou niet en coste krijgen dat hij dan anders naer Spagnen wilde gaen”. Pronier vond dat hij en zijn geliefde handelden uit een “gemijne resolutie ende vuijt eene mutuele liefde.” Ze had “haere affectie geengageert, om bij middele van houwelijck verlost te moegen worden van haere moeders insupportabel humeur ende rude tractament.” Ook dat was blijkbaar een omstandigheid: het boterde niet tussen moeder en dochter. Proniers optreden was dus gemotiveerd door liefde maar ook zij had een belang.

Daarnaast maakte hij gebruik van de situatie die hem allerlei machtsvoordelen gaf. Maria was niet in haar eigen huis, maar in dat van de Proniers. Zij stond in een relatief verticale eerpositie ten opzichte van haar docentes. Zij was alleen, Pronier had hulp van zijn familie. Hij palmde Maria in, die kennelijk geen aanleiding zag haar ouders te informeren.

⁴¹⁵ Mevrouw L. baronesse van Wassenauer-Wiarda merkte in een aantal jaren geleden door haar opgesteld relaas over deze zaak op: “Van Maria wordt verteld dat zij ziekelijk was, en vanwege ‘desselffs indispositie van lichaem’ niet of weinig onder de mensen kwam. Als Maria daarom niet mee kon doen aan het uitgaansleven in Den Haag, en veel moest achterblijven in dat enorme huis heeft zij misschien gezelligheid, troost en warmte gezocht in de keukens. Wellicht was het personeel haar meer vertrouwd geworden dan haar eigen familie. In het souterrain kreeg zij wellicht ook andere dingen over het leven te horen dan daarboven.” Het verhaal van mevrouw van Wassenauer is mede de aanleiding geweest voor het artikel van Koene (2011).

⁴¹⁶ RHCL, Archiefnr. 20.086A Brabants Hooggerecht Maastricht, inv.nr. 5775.

Ook Maria's weergave van de eerste fase is bekend. "Naer serieuze aenmaeninge tot verclaringe der Waerheijt" bekende ze na de schaking dat Isabelle haar zo'n week of twee voor Driekoningen 1660 een brief had laten lezen die Pronier aan Isabelle over zijn liefde voor Maria had geschreven. Toen wist ze dat hij haar vrijde en "amours" maakte. Tijdens de vrijage had hij haar nooit "oneerlijck aengetast", welke mededeling moet aantonen dat haar kuisheid intact was gebleven. Proniers zusters hadden haar "geïnduceerd", aangezet, om met hem te trouwen, Louise door haar bij de arm te nemen en al schreiend te melden dat hij anders naar Spanje zou vertrekken. Hij had met haar de avond voor het vertrek afgesproken dat ze de volgende dag naar Luik zouden gaan om "daer samen te trouwen soo se costen." Op die zondag verzocht Isabella Maria om mee te gaan naar haar zuster Louise die ziek was. Daar was ook Samson die Maria tot trouw verzocht. Op de vraag of zij een present had aangenomen "ende vrijwillich daerinne geconsenteert" had, zegt ze wel een ring te hebben ontvangen maar die maar kort in handen heeft gehad en ter bewaring aan Louise had gegeven. Om haar tot het huwelijk te bewegen is haar aangeboden "alderley nobile habiten (kledij -rh) palleerselen (opsmuk -rh), gaan plaisieren en spelevaren in alle vermakelijke steden" en ze mocht haar religie houden. De Proniers waren gereformeerd, zij katholiek.

Deze opmerkingen moeten we plaatsen in hun context. Toen Maria dit liet optekenen was de schaking afgelopen en was zij weer thuis. Ze stond weer in de macht van haar ouders. Haar verhaal wijst op een strategische reconstructie. Zo toonden zij en haar familie aan dat zij als slachtoffer onder de druk van de Proniers was bezweken. Juridisch koos de partij van haar familie het *frame* van boze opzet, verleidingen, verlokkingen en bedreigingen. Er was geen geweld gebruikt, dus werd dit *frame* gepresenteerd, waaruit moest blijken dat er sprake was van een gedwongen doorgaan. En Maria werd *geframed* of zette zichzelf neer als lijdend voorwerp en legde alle verantwoordelijkheid voor wat er gebeurd was bij Pronier of zijn zuster. Dat paste in het schakingsvertoog: een onschuldige jonge vrouw belaagd door een opdringerige en veel oudere man.

Diverse getuigen melden dat ze wisten dat Maria ging trouwen. Hen waren namelijk door haar diverse goederen beloofd, bijvoorbeeld een jurk of een rok. Een getuige zei dat Maria klaagde dat zij door haar moeder "seer werde mishouden, principalick als haer vader uijt ware, willende alsdan hare moeder haer forceren, naer hare kercke met te gaan." Blijkbaar was er ook nog een geloofsverschil tussen Maria en haar familie. Ze had aan een getuige wat spullen gegeven om te bewaren tot ze weer terug was, met het verzoek om haar moeder niets te zeggen. Deze informatie maakt duidelijk dat Maria's rol meer was dan passief of lichtzinnig slachtoffer.

"Fortuijn maken"

Voor Samson zal er liefde in het spel zijn geweest, echt overtuigend was dat niet. De sociale stijging beloofde meer. Ook Michiel Verboom (?-?) moet ten aanzien van de Sefardische

jodin Eva Cohen (1660?-?) een dergelijke kans hebben gezien. Hij hoefde zich net als Samson geen illusies te maken wat er zou gebeuren als de relatie voortijdig bij haar familie bekend zou worden.

Organist Dirck Schol te Delft getuigde op verzoek van Eva's moeder, de weduwe Rebecca Palache, dat hij Eva in 1680 drie maanden klavecimbelles had gegeven⁴¹⁷. Hij had haar gesproken over de gereformeerde religie. Eva mocht een keer mee naar de kerk om orgel te spelen. Daar zag ze een psalmenboek en het nieuwe testament. Schol wees haar erop "hoe dat de Jooden met Christus hadde omgesprongen." Haar moeder hoorde van Eva's religieuze belangstelling en was zeer ontsteld. Ze ontbood de organist en beklagde zich tegenover hem. Schol liet in zijn getuigenis optekenen dat hij Rebecca had horen zeggen - deze formulering staat ook in andere stukken en suggereert neutraliteit en onpartijdigheid, waarmee de spreker aanduidt dat zijn eerpositie niet in het geding is - dat haar dochter "sich soo rebellick ende wederspannich tegen haer aenstelde, seggende onder anderen, dat bij aldien zij in een Lant was, daer zij haer recht mocht gebruijcken, dat zij een spijcker in de post (aenwijsende de post van den deur) soude slaen, ende haer dochter met een strop daeraen doen verworgen". Hij moest haar maar eens vermanen dat zij zo goddeloos tegen haar moeder "aengingh, haer int aensicht spoegende, ende meer onhebbelijckheden gebruijckende". Dirck Schol merkte toen wat droogjes op "ofter misschien niet een vrijer aen en schorte", aan Eva wel te verstaan. Toen hij voor lessen weer bij haar thuis kwam, vroeg Eva wat hij met haar moeder had besproken, had hij haar "quade rapporten" bezorgd? Haar moeder had haar namelijk gestraft. Eva weende "seer bitterlijck". Haar moeder kwam binnen die "haer dochter seer lelijck heeft wtgemeackt, daertoe gebruijckende veele strenge scheltwoorden". Dirck besloot toen maar te vertrekken "seggende dat hij met haer questie niet te doen hadde", waarop Eva "luijderskeels begon te schreijen". Hij heeft Eva daarna op een bovenkamer zien liggen "waer men seijde dat zij van de moeder opgeslooten was."

Het verhaal dat Michiel en Eva Cohen later opstelden, spoorde met dat van Schol. Ze lieten in Engeland, waar ze naartoe waren gevlucht, een geschrift drukken met de titel *De Ware bekeringe en Violente vervolgingen van Eva Cohen, nu genaemt Elisabeth*. Dit pamflet moest het publiek overtuigen van hun eerlijke handelwijze ten opzichte van de kwade bedoelingen van haar moeder en haar familie. Het paar ging eerst in op de familieachtergrond van Eva. Haar vader Abraham Cohen do Brasil was directeur van de "Duytse plantatien in Brasil". Nadat de Portugezen dat hadden overgenomen stierf hij omtrent 1670 met een vermogen van 200.000 gulden. Elisabeth was toen 12 jaar oud. Ze beschrijft hoe ze bekeerd is geraakt door muzikant Schol. Haar moeder kwam erachter en die had "haer op een seer hard fatsoen getracteert: ja by na den tydt van ses maenden als een gevangene opgesloten. En wanneer sachter wreetheden inefficacieux waren, heeft ze gedreyght haer te vergêven, zoo zy van Religie wilde veranderen; zoo dat zy eens den tydt van acht dagen achter malkanderen

⁴¹⁷ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5331.29.

niets ('t gene haer gegeven wiert) en dorst nuttigen, voor ende aleer zy het andere hadde sien proeven.” Ze werd vaak door haar geslagen, mocht niet aan de deur komen noch uit vensters op straat kijken. Zij zocht troost in de Schrift.

Niet onbelangrijk lijkt me een gegeven dat ik in een andere bron heb gevonden en niet in dit pamflet staat. Eva's oudste broer Mordechai huwde met de gereformeerde Maria Catharina Vackers. Dat moet de familie ernstig in verlegenheid hebben gebracht. Na zijn dood trachtte ze tevergeefs hem begraven te krijgen op de Portugees-joodse begraafplaats, maar de parnassim weigerden dat ⁴¹⁸. Misschien dat de felle reactie van Rebecca Palache mede was ingegeven door haar boosheid om een tweede kind dat belangstelling had voor een andere religie.

Michiel Verboom, gesproken van zoals hij zelf zegt “eerlycke ouders, maer van geringe conditie” was in dienst van diverse vooraanstaande personen geweest, vanaf 1679 bij Eva's broer Jacob Cohen. Van hem kreeg hij op 17 mei 1680 een getuigschrift: ”Certificeerde hier mede, dat Michiel Verboon thoonder deses, omtrent den tijdt van een Jaer my eerlijck, en trouw gedient heeft, als een eerlijck knecht betamt.” ‘Iedereen’ in Holland had “een goede character van hem gegeven”. In het huis waar Eva verbleef, had hij zich “zelfs seer eerlijck gecomperteert, niet sonder hoop van zijn Fortuyn door haer te zullen maken”. Zij gaf hem wel enige “encouragement” maar geen beloften. Haar enig voornemen was zijn dienst te gebruiken “om haer alleenlijck te vergeselschappen in 't een, ofte 't ander Landt van Securiteyt, alwaer zy zonder peryckel ende gevaer, professie van de Christelijcke Religie zoude mogen doen.” Ook Michiel was dus in zijn ogen de eerlijkheid zelve, *framede* zich als zodanig, die Eva zou vergezellen op reis naar een veilig oord. Deze retoriek komt overeen met het tegenvertoog.

Volgens de tegenpartij had Michiel zich op valse voorwendselen laten ontslaan uit de dienst van haar broer om met Eva te kunnen vertrekken. Michiel probeerde volgens hen op alle mogelijke manieren en gelegenheden Eva “tot sijne wederlieffde intewickelen” om zo zijn fortuin te maken. Een getuige merkte op dat Michiel diverse kostbare ringen droeg. Hij had zich voorgedaan als vaandrig. Blijkbaar voelde Michiel zich te goed om huisknecht te zijn of meende hij door zich alvast wat voornamervoor te doen meer kans te maken. Deze beschrijving past naadloos in het schakingsvertoog: de op geldbeluste jongeman.

Een andere getuige, Jacob Bradlij, collega van Michiel Verboom in het huishouden van Jacob Cohen, bevestigde op verzoek van Eva's moeder dat Michiel zijn fortuin wilde maken. Bradlij had hem gewaarschuwd dat er bezwaren zouden kunnen ontstaan, want de moeder noch zijn heer zouden ooit zo'n ongelijk huwelijk toestaan. Michiels *peer* wees hem op de eercode: houdt afstand tot degenen die je als knecht dient. Verboom had hem gezegd dat wel te weten maar dat de ongelijkheid (in stand en religie) hem niet van zijn plan af zou

⁴¹⁸ Emmanuel, I. S. “Seventeenth-century Brasil Jewry: a critical review” *American Jewish Archives*, 14, 1, april 1962 62.

brengen. Een andere collega van Verboom had hem hetzelfde voorgehouden. Michiel had hem gezegd dat hij zou trachten haar van religie te doen veranderen. Een eventuele weigering zou hem niet van zijn plannen afbrengen; hij had ook verstaan dat de moeder binnenkort zou overlijden waardoor Eva mondig zou worden. Hij wilde weleens naar Frankrijk gaan en vroeg een collega om met hem mee te gaan. Michiel had deze persoon ook om geld gevraagd om wat lekkers voor Eva te kunnen kopen.

In maart 1680 kwam ten huize van een zwager van de familie Cohen te Amsterdam een brief voor Michiel, die daar met zijn meester verbleef. Daarin stond dat een zeer rijke oom van hem op sterven lag. De oom wilde hem graag nog spreken en zou Michiel als erfgenaam aanwijzen. Michiel vroeg en kreeg toestemming om naar Voorburg naar zijn oom te mogen reizen. Ook deze actie kunnen we scharen onder de pogingen van Michiel om zijn machtspositie te versterken in de hoop dat de familie Cohen wanneer de tijd daar was hem zou accepteren. Van die oom en zijn rijkdommen vernemen we niets meer.

De familie had geen idee dat een andere strategie van Michiel, namelijk het verleiden van Eva, ondertussen ook aan de gang was. Zo verklaarde een getuige naderhand dat Michiel lange tijd, van 's ochtends vroeg wanneer Eva nog te bed lag, tot laat in de avond alleen bij haar, in het huis van de getuige, verbleef. Deze gang van zaken viel de getuige natuurlijk ook op, hij had daartoe enige “quade gedachten en susspicie” gehad, hoewel hij deze handelingen “ten besten heeft trachten te duiden” (...) “uijt insighte van de Groote confidentie en reflexie” die hij voor Eva, de familie en het “reguart” dat hij voor Michiel de dienstknecht had. Dat ging zover dat hij zelfs zijn vrouw verbood iets hiervan te zeggen tegen de heer Jacob Cohen.

Huich Verboom hoorde dat zijn zoon op het punt stond weg te gaan met een rijke jongedame. Een getuige liet de volgende dialoog optekenen: “ick vreese dat het met u Soon seer qualijck sal afloopen, daer op hij al lacchende antwoorde Tut tut, dat is niet met alle”. Kennelijk zag Huich de acties van zijn zoon met enig genoegen aan.

Maakte Michiel handig gebruik van de eenzame Eva? Probeerde hij met slinkse methoden haar uit haar omgeving en familie weg te lokken? Of was hij als verliefde jongeman van zin om zijn geliefde te redden uit de onbarmhartige gezinsomstandigheden? Hij deed er veel aan om als ‘gelijke’ te worden beschouwd, met zijn dure ringen en zogenaamde grote erfenis. Zag hij zijn kans schoon omdat Eva joods was? Dat blijkt nergens uit, wel moet hij gemerkt hebben hoe kwetsbaar Eva was. Van opmerkingen over schending van Eva is niets te vinden.

Eva Cohen, volgens haar eigen verhaal vastgelegd in het bovengenoemd pamflet, had uit angst voor haar moeder besloten om weg te gaan. Ze had zelf bedacht uit het huis te ontsnappen en is toen naar Michiel in Brussel gereisd. Ze had wat juwelen meegenomen om te kunnen overleven, en had zeker niet haar moeders juwelen gestolen, hoewel zij dat wel had kunnen doen.

“Secretesse”

Harmannus Hoising was een godsdienstleraar, die door het Hof van Holland was aangesteld om Judith Johanna Sophia Douglas (1727-1754) lessen in religie te geven, zodat ze belijdenis kon doen⁴¹⁹. Judith was als minderjarige op bevel van het Hof ondergebracht bij de klerk Dideriks. Haar vader Abraham (1693-1749) zat om financiële redenen gevangen, haar moeder was niet in staat of werd niet in staat geacht Judith te verzorgen⁴²⁰. De twee moeten rond 1745 warme gevoelens voor elkaar gekregen hebben. Een getuige zag tijdens een wandeling te Scheveningen “een seeker heer, die voor uijt wandelde, dat juffrouw Douglas daar op teegens haar heeft geseht, onder belofte van secretesse, dat het haar Galant was, en dat sij ook respect voor hem hadt, en hij voor haar.” De getuige merkte ook op dat Judith “aan haar heeft geklaaght wegens de quaade behandelingen, die door de Vrouw van Didericks, aan haar wierden gedaan, en dat sij daarom voorneems was met dien Heer door te gaan.” Hoising had diverse keren met Judith theegedronken en haar gesproken.

De opmerking over de slechte behandeling herkennen we. Net als bij Maria Helena van Gulpen en anderen zou een slechte verhouding met degene die de macht over het meisje uitoefende, reden zijn om weg te gaan. We weten overigens niets van die behandeling, ook in andere documenten in het dossier staat hierover niets vermeld. Als er sprake zou zijn van mishandeling, dan had Judith het Hof moeten inlichten. Hoising zag kennelijk geen rol voor hem weggelegd om het Hof over de “quaade” behandeling te berichten. De tweede opmerking over het doorgaan moeten we plaatsen in het tegenvertoog. Het besluit van een dochter om ‘door te gaan’ was onaanvaardbaar en eerverkortend voor haar familie, en in dit geval zoals we zullen zien ook voor het Hof en de klerk Dideriks. Judith had blijkbaar begrepen dat weggelopen minder zwaar zou worden bestraft als dat gebeurde omdat zij slecht behandeld werd.

“Berooiden toestand”

Maria Petronella Victor (1734?-?) was wees. Haar vader had zijn fortuin in de Oost gemaakt. Ze was ondergebracht in Amsterdam bij haar moeders broer, Pieter Bok, en diens dochters.

Gottlob Kurt Heinrich graaf van Todtleben (1715-1773) moet een kleurrijk persoon zijn geweest. Hij was een generaal die door diverse staten werd ingehuurd. Hij was militair actief in Oost-Europa. Volgens de Amsterdamse archivaris De Roever, die deze zaak in 1888 uitgebreid beschreef, was hij weliswaar dapper maar ook iemand die de “toets van eer en trouw” niet kon doorstaan en zijn toevlucht nam tot tal van eerloze streken. Hij was in 1750 in de Republiek nadat hij uit Staatse dienst was ontslagen. Zijn regiment was ontbonden, kennelijk om financiële malversaties.

⁴¹⁹ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5452.

⁴²⁰ Spierenburg (1995), 9 ev.

In deze casus is sprake van een welbewust plan van deze ervaren charmeur om via Maria haar grote fortuin te verwerven. Dat blijkt uit de in 1762 in de serie *Maendelykschen Berichten*⁴²¹ verschenen samenspraak⁴²² tussen de “Graaf Avonturier”, zijn moeder, een prins van Brunswijk, Todtlebens lakei en een adellijke jongedame.

Gottlob Kurt Heinrich graaf van Tottleben. <https://en.wikipedia.org/wiki/>

Deze conversatie vond plaats in het hiernamaals. De deelnemers blikken terug op gebeurtenissen tijdens hun leven⁴²³. Van de graaf kwam zijn huwelijk met Maria Victor aan bod⁴²⁴. De prins van Brunswijk merkte op dat het huwelijk in Europa veel opzien baarde. Todtleben vertelde hoe hij kennis had gemaakt met Maria's oom die “meer aanzien dan rykdommen bezat”. Hij ging in 1750 bij deze heer zijn “eerbied afleggen”, waar hij getroffen werd door het meisje en door haar enorme rijkdom. De adellijke juffrouw zei dat hij weer eens verliefd was geworden, waarop hij antwoordde dat hij een groot liefhebber was van de andere sekse, echter niet “van humeur geweest om my sterk aan een eenige vrouw te attacheren”. Todtleben vervolgde zijn verhaal. Hij liet zich door zijn gastheer Pieter Bok informeren over de achtergronden van het meisje. Pieter Bok maakte duidelijk dat hij van zins was haar te binden aan zijn enige zoon, die nu nog in het buitenland verkeerde. De oom wilde

⁴²¹ Z.a., *Maendelyksche Berichten* (1762), 489 ev.

⁴²² Z.a., *Leben des Grafen von Todtleben* (1762), 52 ev. Een niet geheel één op één vertaling in het Duits van dit verhaal.

⁴²³ Het lijkt op driespraak in het *Kermisch-praetgen* dat over de casus Overheul-Van der Dussen verscheen.

⁴²⁴ Z.a., *Maendelyksche berichten* (1762), 256 ev.

Maria tot dat huwelijk niet naar gezelschappen laten gaan, zodat ze onkundig van de liefde zou blijven. Todtleben zei: "Ik was aan den eenen kant weduwnaar, welgemaakt, verstond de waereld, en was bekleed met den hoogen tytel van Ryksgraaf, een luister bekwaam om de oogen van een zo eenvoudige Juffer te verblinden; doch aan den anderen bezat ik geen goed, en was overladen met schulden, schoon myn berooiden toestand weinig te Amsterdam bekend was." Dit waren voldoende redenen om te proberen haar tot vrouw te krijgen. Hij beraamde een plan waarvoor hij de hulp van zijn lakei inriep. De lakei moest het aanleggen met de kamenier van Maria, zodat Todtleben met Maria een geheime correspondentie kon gaan voeren. Die moest resulteren in helderheid over haar intenties, haar opzetten tegen haar voogden en het beeld schetsen van de aantrekkelijkheid van een leven als rijksgravin. In een van zijn brieven meldde hij dat hij aan haar oom zou laten doorschemeren verliefd te zijn op een van diens twee dochters. Hij zou alle drie, dus ook Maria, openlijk hoffelijk bejegenen. Zijn indruk was dat de twee nichtjes van Maria "niet afkeerig van het Huwelyk waren, doch niet veel occasie hadden om na haar fatzoen te trouwen". Zijn voornemen bood hem dus gelegenheid om veel op bezoek te komen. Aan de nichten zou hij laten blijken dat Maria niet zorgvuldig genoeg bewaard kon worden; aan Maria schreef hij heimelijk liefdesbrieven. Daarin zette hij uiteen dat hij met haar naar Duitsland wilde vluchten "als het eenigste middel om haar tot myn vrouw te verkrygen, en uit de slavernye te verlossen, waar in zy door hare voogden gehouden wierd". Zijn opzet werkte. Todtleben hield Bok bewust in de waan dat hij op één van zijn dochters uit was. Hij creëerde door zijn aanpak machtsafhankelijkheid van Maria aan hem. Gezien zijn reputatie wijst alles erop dat hij daarbij Maria misleidde om via haar haar vermogen te verwerven.

Zijn lakei wist de kamenier in te palmen door zich voor te doen als de aanstaande rentmeester van het graafschap van zijn heer. Hij zei haar dat zijn meester op een van de drie verliefd was. De kamenier hoopte dat het Maria zou zijn, want zij had Maria beloofd dat zij haar nooit zou verlaten. Als Maria zou trouwen, zou zij 1000 dukaten krijgen. De lakei vroeg haar om de zaak geheim te houden. Als het geheim ter ore zou komen van haar voogd, die haar juist voor zijn zoon had bedoeld, dan zou het plan in duigen vallen. Ze zei tegen de lakei dat Maria ondanks haar jeugd betoverd was door de graaf en dat zij geen dwang kon velen. Ze zou Maria wel verder helpen in haar liefde voor de graaf en haar voogd hatelijk afschilderen. Haar nichten zou ze noemen als medeminnaressen, die haar het geluk niet zouden gunnen om gravin te worden. Geheimhouding was essentieel. In antwoord op een minnebriefje van de graaf schreef Maria: "Ik haat den dwang zo wel als gy, myn Heer, en myn herte zegt, dat gy alleen my kunt verlossen en gelukkig maken. Zeg dan maar wat ik doen moet, en gy zult in my vinden. Uwe gehoorzame diensdame". Diverse briefjes volgden, en de plannen voor de "aanslag" werden gesmeed. Dat was moeilijk; ze werd door haar nichten nauwlettend gevolgd, en ze mocht niet alleen uit.

“Homme d’honneur”

In de volgende casus is het moeilijker om vast te stellen of er sprake was van een ‘toevallige’ kennismaking, al dan niet functioneel, of van een door de jongeman vooropgezet plan om via een rijke dochter zijn eigen maatschappelijke positie te verbeteren. Wel weten we wat meer over hem. Net als de graaf van Todtleben, Ernst von dem Bussche⁴²⁵ en diverse andere jongemannen was Frederik Scheijdt (1728-1769) een buitenlandse militair. Hij diende in 1757 als adjudant van het Zwitserse regiment dat in ‘s-Hertogenbosch was ingekwartierd⁴²⁶. Zijn doopceel toont een vader en een moeder van protestantse huize uit Kleef, beiden met ‘von’ in de naam. Dat kan wijzen op een adellijke status.

Hij had een familiewapen in zijn zegelring. In een soort verklaring van goed gedrag, waarom Frederik kennelijk na de schaking had verzocht bij zijn collega-officieren, staat dat hij van maart 1750 tot september 1757 als adjudant goed had gediend. Hij had zich “aussi toujours conduit en homme d’honneur et de probité sans avoir commis aucune action irréprochable qui nous soit connue”. Dat zijn eergevoel behoorlijk ontwikkeld moet zijn geweest, blijkt ook uit een terloopse opmerking van zijn vriend De Prato. Willem de Prato, werkzaam in ‘s-Hertogenbosch als commies voor een belastinggaarder, werd door Scheijdt betrokken bij de voorbereidingen voor het vertrek en zou vlak daarna gevangen genomen worden. De Prato meldde naderhand tijdens een verhoor aan de schepenen dat hij op een zeker moment door Scheijdt zonder opgave van redenen was ontboden te Vught, om wat achteraf bleek de locatie te verkennen waarvandaan Scheijdt met Jacoba zou weggaan. De Prato merkte op dat hij dacht aanwezig te moeten zijn bij een *affaire d’honneur*, een duel.

Jacoba Adriana de Groulard (1745-1806) was de twaalfjarige dochter en enig kind van een reeds overleden secretaris van ‘s-Hertogenbosch, Steven Harpert de Groulard. Haar moeder Maria Wilhelmina Schot of Scott was daarna met François Chombach gehuwd, een jurist en raadslid. Diverse zusters van haar vader woonden in en rond de stad. Jacoba’s overgrootvader was Johan de Groulard die de zaak Pronier behandelde als schout van Maastricht. Haar wachtte van die kant van haar familie een erfenis van circa 26.000 gulden⁴²⁷. De Groulards waren geparenteerd aan Maarten Harpertsz Tromp, een gegeven waarop zij trots waren⁴²⁸. Jacoba was vernoemd naar diens dochter Jacoba die met Johan was gehuwd. Haar

⁴²⁵ Hij vertrok in 1778 heimelijk met Cornelia Bles, zie hieronder paragraaf 5.

⁴²⁶ Hij was ook gepensioneerd “sous-luitenant” van een andere Zwitserse eenheid.

⁴²⁷ HUA, Archiefnr. 34 Notarissen; Notariële akten, inv.nr. U188a11, aktenummer 22, 14-05-1749.

⁴²⁸ De zoon van Frederik en Jacoba die zich noemde Frederik Harpert von Scheidt de Groulard (1769-1846) zou volgens een melding in *De Nederlandsche Leeuw* van 1907, 24 “een scheepskist van Tromp en twee kannonetjes” in bezit hebben gehad. Een dergelijke illustere voorouder die voor de vrijheid van de Republiek had gestreden, was zeer vererend. Zie voor de betekenis hiervan voor de eer van de familie: Gietman (2010), de paragraaf “Eer en Bloed”, 47 ev.

familie had banden met andere vooraanstaande families in de Republiek. Als strategisch inzetbare pion in het aangaan van een gunstig huwelijk was zij van grote waarde.

Hoe het paar elkaar in 's-Hertogenbosch ontmoet had, is niet bekend. Jacoba was nog maar twaalf, die zal nog niet haar *entrée* gemaakt hebben in de Bossche gemeenschap. Ze kenden elkaar in oktober 1757 ongeveer vier maanden, volgens Willem de Prato⁴²⁹. Hij kende haar wel van gezicht, en was verbaasd te horen dat ze nog zo jong was; haar verschijning zou wijzen op een rijpere leeftijd. Of er alleen maar sprake was van liefde is de vraag. Verderop in dit hoofdstuk zullen we lezen hoezeer Scheijdt tekeeringing tegen een oom van Jacoba, luitenant-kolonel Otto de Schwartz of Suartz, die diende in hetzelfde regiment. Speelde bij Frederik afgunst? Meende hij recht te hebben op een meer eervolle positie dan adjudant?

Een belangrijke stap in het proces van Frederiks vervlechting met Jacoba was het inhuren van een dienstmeid die hij in dienst wist te krijgen bij haar familie. Deze Belia de Ridder trad op als *postillon d'amour* en moet van groot belang zijn geweest bij het voorbereiden van de vlucht. Vanaf september 1757 was zij werkzaam in het huishouden van de moeder van Jacoba in het buitenhuis van de familie genaamd "Steenwijk" te Vught. Haar rol werd later krachtig veroordeeld, zoals meer dienstboden het moesten ontgelden. Ook dit element maakt deel uit van het schakingsvertoog: de onbetrouwbaarheid van het personeel. "Gelyk de ondervinding nu en dan geleert heeft dat de Ontrouw der Dienstboden, zelfs der zulken, waer aen men niet zelden het dierbaerste wat men heeft, zyne Kinderen namelyk, toevertrouwt, dikwils zeer groote ongevallen veroorzaekt, die te minder zyn voor te komen, dewyl het onmooglyk is alles zelf te bezorgen, zonder anderen te betrouwen", zo staat er in de *Nederlandsche Jaerboeken* als inleiding op het nieuws van de vlucht van Jacoba⁴³⁰. Deze veroordeling benadrukte juist het grote belang van deze "trouwlooze Dienstmaegd" voor de machtspositie van Frederik en Jacoba.

⁴²⁹ Alle gegevens betreffende deze schaking zijn afkomstig uit NL-HtSA, Archiefnr. 014 Oud Rechterlijk Archief der Schepenbank, inv.nr. 112/3.

⁴³⁰ *Nederlandsche Jaerboeken* (1757), 847 ev.

3 Paar stil vertrokken, familie-eer ernstig aangetast

3.1 Inleiding

Zoals in de inleiding van de vorige paragraaf is beschreven, weten we van diverse schakingen niets van de fase waarin het paar elkaar ontmoet. Hun liefde is nu zo ver ontwikkeld, dat ze met elkaar een eerpositie in de samenleving willen gaan innemen. Daarvoor is een huwelijk nodig. Maar het paar beseft dat de familie van het meisje zich daartegen zal verzetten. In eertermen uitgedrukt is hun persoonlijke eer nu onderling verbonden en zoeken ze een strategie om de ontstane verbondenheid een eerpositie te geven in de belangrijkste eergroep, namelijk die van haar familie. Het paar verwacht tegenstand van de familie vanwege het verlagen van de familie-eer wanneer de jongeman als huwelijkskandidaat zou worden voorgesteld. De eerstrategie is erop gericht om hun prille eergroep te beschermen en te behouden door weg te gaan. Dat doen ze tevens in de hoop dat de familie wellicht wel zal bijtrekken.

In deze paragraaf beschrijf ik het vervolg van de zaken die in de vorige zijn geïntroduceerd, maar ook die, waarvan we niets weten van de fase waarin het paar elkaar ontmoet en besluit te huwen, dus een strategie zoekt om publiekelijk hun verbondenheid, hun eerpositie te vestigen.

3.2 Aanloop bekend

Drie keer weg

Maria van Wassaer was in 1639 heimelijk - voor de eerste keer - door “de turffkelder uijtgelaeten geworden door den stalknecht”. Ze ging (alleen of met een meid?) zonder Heinrich op weg naar een plek in Den Haag waar ze echter snel werd gevonden. Haar broers suggereerden in hun verklaring jaren later zonder het woord te gebruiken dat er sprake was van doorgaan, zoals het schakingsvertoog dat benoemt. Heinrich had namelijk volgens hen haar “weeten te debauchereren ende verleijden dat sij op seeckeren tijt des avonts (haer welgemelte Heer vader sijnde uijt eeten) haer secretelick heeft begeven uijt het huijs van denselven Heer vader, met meeninge om met den voornoemden Sältzer wech te loopen, ende haer buijten s’Landts te begeven.”⁴³¹.

Haar vader was geschokt en strafte haar zeer streng. Het “voornemen en feit te wesen t’eenemaal ignomineus ende infaem, voor sijne naem ende geslachte, geresolveert heeft haer noeijt meer te laten commen onder sijne oogen, maer haer, soo op sijn Huijs te Duijvenvoorde, als in sijn Huijs inden Haege te doen opsluijten ende bewaeren.” De vlucht wierp een grote smet op de familie, die dat alleen kon ‘repareren’ door haar op te sluiten.

⁴³¹ GA, Archiefnr. 0124 Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 5257; Koene (2011), 161 ev.

Tijdens deze bewaring, die nota bene zes jaar duurde, bleef Sältzer heimelijk met haar corresponderen. Hij overtuigde haar dat zij hem trouw moest blijven en niet verlaten, in de hoop dat zij na haar vaders overlijden zouden kunnen huwen. Op 25 mei 1643 stelde ze, nog steeds gevangen, een huwelijksbelofte op “met handt ende bloet geschreven ende geteykent”. Dat gaf aan hoe sterk zij met hem verbonden was. Haar verliefdheid was dus niet geknakt door haar geïsoleerde bestaan. De tekst luidde: “hiermede beloof ick inde tegenwoordigheydt Godts en oock Godt tot getuyge dat ick dit met een oprecht hart belooff mr. Sältzer van Elwingen nu hiervoor Godt die alles int verborgen weet dat ick U edele hoogheid als mijn echtman aanneem nu en tot inde eeuwigheyt U edele niet te verlaeten ende wille tot den doot om dese belofte te volbrengen soo wilt Godt zijn seegeninge en zijn genaede geven Amen”. De knecht Heinrich Sältzer blijkt nu mr. (Heinrich Wolf) Sältzer van Elwingen te heten. Vond hij deze statusverhoging nodig om zich beter te kunnen meten met de stand van Maria en haar broers? Het droeg bij aan de ‘horizontalisering’ van zijn eerrelatie met de van veel hogere stand zijnde Maria. Datzelfde patroon zien we terug bij Eva Cohen en Michiel Verboom en, zoals we in hoofdstuk De Weigering zullen opmerken, bij Johanna Catharina van Rietveld en Adriaan ten Haghuijs. Deze huwelijksbelofte was uiteraard opgesteld buiten weten van haar familie. Maar we kunnen hieruit wel afleiden dat er voldoende mogelijkheden waren om contacten te onderhouden, zelfs na al die jaren.

Mogelijk Evert Crijnsz. van der Maes: Johan van Wassenauer van Duvenvoirde (1577-1645), 1627. Voorschoten, Stichting Duivenvoorde, inv.nr. DVS00007.

Mogelijk Evert Crijnsz. van der Maes: Clara de Hinojosa (1587-1631), 1627. Voorschoten, Stichting Duivenvoorde, inv.nr. DVS00011.

In 1645 naderde het einde van het leven van haar vader Johan. Op zijn ziekbed, mede door smeebeden en aandringen van zijn naasten, besloot hij om Maria haar fouten te vergeven en haar zijn vaderlijke zegen te geven. Zij moest dan wel beloven zich beter te gedragen. Ze moest Sältzer vergeten en de huwelijksbelofte intrekken. Dan kreeg zij vergeving onder de nadrukkelijke voorwaarde dat zij al deze afspraken moest nakomen. Haar broers zouden toezicht houden op haar belofte. Die werden dus ‘executeurs’ van zijn laatste wil. Huilend accepteerde ze de uitgestoken hand, in aanwezigheid van diverse getuigen rondom het sterfbed. Ze beloofde zich niet meer met Sältzer in te laten. Deze indrukwekkende scène lijkt sterk op een *accommodation* zoals beschreven door Haase-Dubosc⁴³²

Desondanks bleef ze contact houden met Sältzer. Toen haar broers hiervan hoorden, ondernamen ze woedend actie. Ze pakten met geweld de sleutel van haar kast waarin brieven en geld lagen. Vervolgens sleepten zij, dat wil dus zeggen deze adellijke heren persoonlijk, haar naar een stal. Maria beschreef deze gebeurtenis in september 1648 in een relaas van wat haar vanaf juni was overkomen. Gezien de nimmer door de broers ontkende, uitzonderlijk gewelddadige handelingen volgt dit verhaal in enig detail. In geen van de andere casussen is sprake van zo’n verregaande fysieke vernedering door de eigen familie. Zelfs het geweld bij schakingen van een jonge vrouw die zich verzet en die ik in hoofdstuk VIII De Eigenrichting bespreek, is relatief bescheiden te noemen.

In die stal was Maria zo hard geslagen dat haar broers dachten dat zij zou sterven. Volgens Maria riepen ze “O godt noe sall men segge dat wij onse Suster vermoordt hebben”. Juist in deze barre situatie maakten ze zich druk over hun reputatie! Ze werd naar Delft gebracht in een “Doll Huijs”. Haar oudste broer had haar daar in een kamertje ”schandelick gesuffletteerth” en gezworen dat hij Sältzer binnen vier dagen zou vermoorden en zijn

⁴³² Haase-Dubosc (1999), 123-127.

lichaam voor haar voeten zou smijten. Suffletteren betekent met de hand in het gezicht slaan, een oorvijs toedienen⁴³³. Dit was een vernederende handeling, waarmee de toediener nadrukkelijk zijn weerzin en verachting jegens het slachtoffer toonde. Dit gebeurde echter waarschijnlijk zonder publiek of getuigen. Maria weigerde een stuk te ondertekenen waarin zij verklaarde haar liefste te verlaten. Toen de broers vernamen dat Wolf, zoals Heinrich zich vaker ging noemen, bij de magistraat had geklaagd over “deese on Christelijke gewelt” lieten zij haar door hun knechts op “onbehoorlicker wijze” uit het dolhuis slepen, dreigend haar handen en voeten vast te binden. Het inzetten van knechts is ook te zien als uitermate vernederend. De broers beschouwden haar niet langer als één van hen, van hun familie of als gelijke zoals haar zusters en schoonzusters. Ze was met geweld in een verticale eerverhouding gedwongen. Haar restte uitstoting en vernedering.

Volgens haar eigen relaas vervoerde men haar naar Overschie waar ze in een schip werd gesmeten. Haar jongere broer Willem eiste weer dat zij een belofte om Wolf te verlaten zou ondertekenen, onder dreiging haar te doorsteken. Maar uit gewetensnood kon ze dat nooit doen. Hij vertrok met de mededeling dat zij de rest van haar leven gevangen zou blijven. Het schip voer naar Arnhem, vandaar terug naar Rhenen en toen weer naar Arnhem, met twee van haar broers’ knechten en de schipper alleen, zonder dat er een vrouw bij haar was. En dat terwijl zij soms enkele uren buiten bewustzijn was, “een saecke voorwaer strijdente directelick deegens alle wetten van Modestie ende eerbaerhijt”. Zelfs dochters die met geweld waren geschaakt, ondergingen minder geweldloze behandeling, schreef Maria.

Wolf besloot vermoedelijk in juli 1648 via zijn advocaat Simon Steijn een verzoek in te dienen bij het Hof van Holland. Hij merkte daarin op dat hij door Maria was ontboden uit Duitsland om de trouwbeloften *in facie ecclesiae* te solemniseren. Haar broers beletten dat zonder enige redenen, terwijl hij “is een gequalificeert Edelman van goeden huijse ende onbesproocken van leven”. Ze probeerden haar “hier van daen tegens haeren wille te transporteren in eenige uijtgelegen plaetse” om alle communicatie af te snijden. De broers dreigden hem te laten arresteren door de baljuw van Den Haag “en in een gadt te doen smijten”. Hij wilde het Hof de broers verbieden “de voorseide Juffrouwe Maria van Wassenaer tegens haere wille te vervoeren”. Met deze formulering lijkt Wolf het schakingsvertoog om te draaien en op de broers te richten. Trachtte hij nu hen te beschuldigen van schaking? Hij eiste ook dat het de baljuw van Den Haag verboden werd hem te molesteren of arresteren, en, integendeel, hem te helpen bij het laten voltrekken van het huwelijk. Maria moest worden bevolen haar trouwbelofte na te komen, of de commissarissen van het Hof vertellen waarom ze dat niet kon doen. Maria was al lang meerderjarig.

Blijkbaar waren deze eisen te hoog gegrepen, want er gebeurde niets. In een tweede rekest aan het Hof van Holland gaf Wolf aan te beseffen dat de broers haar niet wilden laten gaan. Hij stelde dat hij geen geweld of “onbehooren manieren” had gebruikt tegen Maria.

⁴³³ WNT: “sufflet”.

Hem was geadviseerd om maar weg te blijven en met haar broers te onderhandelen, zodat hij kosteloos en schadeloos van de trouwbeloften zou kunnen worden ontslagen. Hij praatte al drie weken met hun twee advocaten en had diverse voorstellen gedaan, die aan de broers waren voorgelegd. Hij had nog niets gehoord en kon niet vertrekken voordat de zaak was afgehandeld. Hij verzocht het Hof om beide heren uit te nodigen voor een gesprek met een commissaris van het Hof en dat de zaak dan zou worden afgehandeld. Daarmee stemde het Hof in. De partijen moesten op 21 juli 1648 verschijnen.

Deze actie van Wolf laat zien dat hij tot een persoonlijke accommodatie wilde komen, een schikking, waarin hij aanbood de trouwbeloften te verbreken mits hij geld zou ontvangen. Wat Maria van deze stap vond, is niet bekend. Gezien het verdere verloop van de zaak, waarin het paar ondanks alles bij elkaar bleef, is deze poging opmerkelijk te noemen. Als de broers hadden ingestemd, had Maria haar steun en toeverlaat verloren en zou ze er alleen hebben voorgestaan. Wolf was volstrekt niet *Satisfaktionsfähig*, in die zin dat de broers hem niet de eer wilden geven hem op gelijke voet te behandelen. En dat het hen om de eer ging, blijkt uit het feit dat zij juridisch geen enkele basis voor hun handelen hadden, want Maria was volwassen en had geen ouders meer die volgens de *Politieke Ordonnantie* zouden kunnen protesteren. Ook religieuze motieven ontbreken in deze zaak. Het blijkt ook uit de wijze waarop zij zich door Maria gedwongen voelden hun familie-eer te beschermen tegen haar gedrag. Zij was het die zich niet hield aan die emotionele en belangrijke belofte die zij aan het sterfbed van haar vader ten overstaan van velen had afgelegd. De plechtige accommodatie en de eedaflegging op dat bijzondere moment was een zaak van eer. Het breken ervan maakte een tweede accommodatie onmogelijk. We zien dat ook bij Hermanna de Baecke die haar belofte schond om nooit meer contact te hebben met Derck Willemsen Plaet, welke eed ook zij voor haar familie had bevestigd. Dat maakte haar vader razend en leidde tot de definitieve verwijdering tussen beiden.

Op 21 juli 1648 verscheen advocaat Van der Goes namens de broeders voor de commissarissen van het Hof. Maar Wolf was niet komen opdagen. Volgens diens raadsman Simon Steijn zou dat zijn omdat de oproep Wolf niet had bereikt. Van der Goes toonde enkele liefdesbrieven van Wolf. "Daeruijt bleeck dat de vervolginge die bij den Requirant aende voorseide Jouffrouw Maria van Wassenauer althans gedaen wierden, was een continuatie van voorgaende amours daerover haer heer Vader zaliger in sijn leven haar hadde opgesloten, ende in bewaernisse gestelt". Wolf bleef dus, conform het schakingsvertoog, gezien worden als de kwade genius die ondanks de legale pogingen van Maria's broers doorging met haar lastig te vallen. Veel hielp dit niet om de zaak in der minne te schikken. De commissarissen lieten het er kennelijk bij.

In Arnhem werd Maria gevangen gehouden in een burgerhuis, waar zij ziek werd. Haar halfzusters weigerden haar een arts en predikant "vijt vreesse sij haere nooth moogte klaegen". Daar zat ze zeven weken totdat ze via een venster - voor de tweede keer - kon

ontsnappen met hulp van Wolf. Samen reisden ze naar Huissen, een katholieke en Brandenburgse enclave nabij Arnhem, met het doel om daar te trouwen. Maar ze werd achterhaald door haar zusters en een aantal ruiters in dienst van de Republiek “gelijk straetenrovers op den frijen weg met geweldt en drijgementen van de door schieten aengetast”. Niet voor het laatst wisten de broers publieke middelen aan te wenden om hun zin te krijgen.

Ze brachten haar, zonder Wolf, terug naar Arnhem. Ze werd door haar zusters op eigen autoriteit gevangengezet in de Sint Janspoort. Die hadden kennelijk de macht om haar te doen opsluiten. Maria schreef diep getroffen aan Wolf dat men daar, “alwaer bleegt (pleegt -rh) Hoeren en Dieven te setten (in bewaring te houden -rh), haer stracks van al haer kleeren ontblootet en inmodestelick van achter en van vooren onbehoorelick met gewelth besocht, naer eenige brieven van uwen liefften”.

Sint Janspoort te Arnhem, ca 1630. In deze poort werd Maria van Wassenaer opgesloten. Ook de van schaking beschuldigde Gerrit van Bevervoorde (zie hoofdstuk VIII De Eigenrichting) werd hier eind 1589, begin 1590 vastgezet, maar wist te ontsnappen. Rijksmuseum RP-T-1897-A-3388.

Uit andere getuigenverklaringen door de advocaten van Maria verzameld, blijkt dat deze gedwongen transporten niet bepaald heimelijk plaats vonden. Marie riep uit de koets waarin zij met haar zusters zat om hulp. Daarop reageerden wel 25 “wijven” met kreten als “hulp ende moort”. Een getuige beaamde dat “Joffrou Maria van Wassenaer tot verscheidene reijsen int openbaer ende met helle woorden seer erbarmelicken gekarnt, geclaecht ende met

gevouwen handen geroepen heeft O lieve Heer helpt mij, o heer helpt, ende Goede luijden helpt mij hier uijt, slaende met een opent gordijntgen van carosse, soo dat die luijden daer over die tranen van haer oogen over liepen”. De ingezetenen in de stad roerden zich om de juffrouw te bevrijden en uit de karos te krijgen. Dat er problemen werden verwacht, bleek wel uit de begeleiding van de karos door vier ruiters “te peerde met haer behoorlick geweer”. De getuigen kenden deze ruiters bij naam. De koets ging zo snel dat die haast van een brug viel. Anderen beschreven haar verblijf in de Sint Janspoort, de gevangenis in Arnhem. Omstanders buiten de poort vroegen haar of ze niet een advocaat of procureur wilde? Schreiend zei ze, doe dat, “want mij wordt van mijne susteren geweld, onrecht ende ongelijck gedaen”. Ze wou dat ze door de muur kon “bersten ende dringen” om eruit te komen. “Off ick moet sterven eer het mij tijt is”. Ze was zo geroerd, dat de tranen over de ogen van de omstanders liepen. Wel 25 mensen huilden. Een aantal personen is hulp gaan halen, maar bij terugkomst was ze naar een andere kamer gebracht en het venster was toegedaan door de cipier.

Volgens Maria’s eigen verhaal haalden haar zusters haar na 30 uur weer “uijt eijgener outhoritijth” op en voerden haar naar Rozendaal, waar haar “false susters” op haar inspraken als: lieve zuster we weten dat je je niet aan je liefste kan onttrekken, onderteken dan toch deze schuldbekentenis van 400 gulden, die wij om jouw wil hebben voorgesloten aan de ruiters, en als je akkoord bent, dan mag je gaan en staan waar je wilt. Dus had ze die ondertekend, en is toen naar Dieren gebracht om daar een schip te zoeken waarmee ze naar een plek naar keuze kon reizen. De zusters gaven haar 10 gulden, een kus en namen vriendelijk afscheid. Ze moest de schipper maar zeggen waar ze heen wilde. Toen ze op het schip was, bleek ze verraden.

De zusters riepen namelijk tegen de schipper dat hij haar brengen moest naar een plaats zoals afgesproken. Ze verbleef drie à vier weken op dat schip en voer op de IJssel en Lek en Zuiderzee, dag en nacht op blote planken liggend, zonder verschoning van linnen. In Strijen achter Dordrecht zou ze op een ander schip worden geplaatst om naar Guinea in Afrika te worden vervoerd, “der gelijcke noijt geboorth is geworden”. Een andere getuige had begrepen dat de tegenpartij haar wilde “vervuijren nae venetien”. Maria wist tijdens die tocht de aandacht te trekken van omstanders. Ze kon - dus voor de derde keer - ontsnappen naar Beijerland, net voordat een legereenheid van “25 vuijroers” die naar haar was gestuurd door de Gouverneur van Willemstad aankwam om haar op te halen. Maria ging met twee vrouwen terug naar Arnhem.

Maria’s verhaal is indrukwekkend. Het is niet te verifiëren, doch om het af te doen als *framing* gaat te ver. Vergelijken we haar verslag met de briefjes van Anna van Wouw, van Margaretha van Boshoff en van het relaas van Hermanna de Baecke, dan kunnen we constateren dat de mishandeling van Maria geen uitzondering was en niet op zichzelf stond.

“Gecommoveert”

De zaak van Hester Dijckmans uit 1646 is bijzonder. Niet de ouders van de dochter werden overrompeld door een schaking, maar die van de jongeman⁴³⁴. In deze casus was hij de sociaal gezien superieure partij en zij de inferieure. Van zijn familie horen we pas toen het paar werd achterhaald. De Delftse Antoni Manrique of Manrijcke (1628-1658), heer van Maasdam, kleinzoon van een Spaanse officier uit Burgos en zoon van een Vlaamse Spanjaard die naar het noorden was gekomen⁴³⁵, was verliefd op Hester. Het dossier suggereert geen ander motief. Zijn familie wist niets van escapades, althans er zijn geen aanwijzingen dat zij in een vroeg stadium ingreep. Antoni had de vader van Hester, notaris Gerrit Dijckmans uit Den Haag, meegedeeld dat hij aan Hester “out ontrent de sestien Jaren soo verre was versproocken dat sij den andren van mejninge waren te trouwen” en vroeg hem toe te stemmen in dit huwelijk. Gerrit had “hier van noijt te vooren gehoord” en het kwam hem zeer vreemd voor, dus weigerde hij. Hij verzocht Manrijcke hem hierover niet meer aan te spreken.

Maar toen uitten de jongelui eerst vriendelijke woorden en later dreigementen dat ze, wanneer zij geen consent zouden krijgen, een huwelijk wel zonder die toestemming zouden effectueren. Daardoor werd Gerrit “gecommoveert” om toch in te stemmen. Hierop volgde dat Manrijcke met zijn dochter weg wilde gaan waarop Dijckmans wilde weten op welke voorwaarden dat kon gebeuren. Manrijcke zei een akte te willen tekenen. Die schreef Dijckmans uit en Antoni kopieerde die. Die akte van 26 april 1646 luidde dat Antoni Manrique, aan Gerrit en Anna Dijckmans, ouders van Hester Dijckmans verzocht hem “de eere te doen” om Hester als zijn echte huisvrouw te geven. Hij beloofde haar “nu nocte nummermeer te verlaeten voor dat de doot ons sal scheiden, ende vroomelijck met haer te leven als een eerelijck Man is schuldigh te doen”. Omdat hij nog minderjarig was en onder voogden stond en meende dat Gerrit Dijckmans “daer geen questie meede soude hebben”, hoopte hij dat zijn verzoek niet zou worden afgeslagen. Zou hij sterven zonder wettelijke kinderen, dan ontving Hester al zijn goederen. Hij stelde opnieuw dat dit zijn vrije wil was en dat hij met haar wilde leven als een eerlijk man schuldig was te doen. Hiermee gaf hij aan dat hij niet gedwongen was door Hesters dreigingen of verlokkingen. Uit niets blijkt dat er sprake was van een *amour fou*, maar van een overwogen besluit om haar te huwen.

Tijdens een ander verhoor verklaarde Gerrit dat zijn dochter Margaretha, oud 28 jaar en Hester, nu 20 jaar, op 26 april 1646 aan hem en zijn vrouw hebben gevraagd om “eens” naar Velsen te mogen gaan, waar hun broer het ambt van schout vervulde, om die te helpen verhuizen. Dat mocht en diezelfde avond vertrokken de twee. De volgende ochtend “wt het geruchte, het welcke t zijnen huijse gestroijt werde”, begreep hij dat naast zijn dochters ook Manrijcke “op de been” was, dus met hen was weggegaan.

⁴³⁴ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5239.19.

⁴³⁵ Stamboomzoeker.nl, lemma Manrique; zie ook *De Nederlandsche Leeuw* 91(1974)3, 83.

Onopvallend weg

Op maandag 11 januari 1660 ging Maria Helena van Gulpen mee met de zusters naar Luik. Volgens Samson Pronier werd ze op de kar geholpen door haar moeder, die geen benul had van de werkelijke reden van dit reisje. Een zwager en zijn zuster Isabelle voegden zich bij het reisgezelschap.

Onderweg naar Luik, verblijvend in de herberg “De Vier Emmers”, hielp Samsons zuster Maria zich te ontkleden. Maria wist, zo verklaarde hij, dat ze met elkaar naar bed zouden gaan. Maria had de waardin gevraagd een bed te willen spreiden in een bijzondere kamervoor haar en ‘hare man’. Zij ging naar bed en wachtte daar op hem. Zij had hem “geadmitteert tot bijslaep”. Ze toonde zich ‘niet misnoegd hierover’, noch toen, noch de dagen daarna. Nee, ten overstaan van anderen heeft ze hem “gecaresseert, en de gelievecoort denselven handt aen handt houdende, ende cussende.” Ook de tweede nacht waren ze met liefde in bed gekropen, ze had een lichte koorts die de volgende dag weer overging “ende zedert d’amicabiliteit gecontinueert.” Hij had haar dus niet met “soete en vleijende discoursen” tot de bijslaap gebracht, het was haar eigen wil. In Luik was een priester gekomen voor wie zij had verklaard met hem te trouwen “en dat zij den selven was houdende voor haeren man”. Zo luidden de verklaringen van de zusters en van Samson.

Maria vertelde het verhaal, toen ze weer thuis was, in net weer andere bewoordingen. Ze was nu weer *in potestate patris*. Dat betekent dat ze vertelde wat de verdediging van haar ouders’ eer het beste diende. Ze stelde dat ze wist wat ze ‘s maandags in Luik gingen doen. Aldaar had ze meer gedronken dan ze gebruikelijk was te doen. Hiermee gaf ze aan dat ze niet helemaal verantwoordelijk kon zijn voor haar daden. Ze had aan Isabelle gevraagd of zij samen op een kamer zouden slapen, maar die antwoordde dat ze de nacht moest doorbrengen met haar broer Samson. Ze wilde dat eerst niet, waarop Isabelle zei dat ze het moest doen, haar broer zou haar anders niet met rust laten. Ze waren toch voor God getrouwd? Isabelle had haar helpen uitkleden. Samson kwam naar boven en was in het bed geklommen. De gemeenschap was niet geschied uit liefde voor hem en met haar vrije wil, maar “dat het selve is geschiet uijt weijnigh lieffde”. De volgende dag werd ze gelukgewenst door Isabelle en haar man, en vervolgens waren ze gaan wandelen in de stad. Ze had haar ouders niets verteld over de vrijage of trouwbelofte. Of de vader van Pronier het wist, kon ze niet zeggen. De vraag of zij ingestemd had met het halen van het rode zegel, de vergunning van het bisdom om de huwelijksproclamaties achterwege te laten, antwoordde ze ontkennend. De zwager van Samson had een priester laten komen om haar met Pronier te trouwen. De priester had honderd daalders geëist voor het rode zegel. De zwager had toen voorgesteld naar Frankrijk te gaan, maar het was te koud om te reizen. Op de vraag of indien haar ouders zouden consenteren, of zij hem zou willen trouwen en tot haar man te nemen, zei ze dat ze dat: “geensints ... soude doen blijde sijnde datse daarvan ontslagen was”.

Maria moest in deze getuigenis duidelijk laten merken dat ze zich door Pronier had laten leiden, ofwel was verleid. Ze toonde zich ‘onnozel’, zoals dat in andere zaken heette, dus onbekend met hoe een huwelijk tot stand komt. En juist dat gemis aan hulp lijkt ze naar voren te brengen. Ze moest zich als slachtoffer presenteren tegenover haar familie en de rechter en aantonen dat haar handelwijze paste in het schakingsvertoog. Het alternatief dat zij ‘vrijwillig’ meegegaan was, was in deze omstandigheden ondenkbaar en ontierend voor haar en eerverlagend voor haar familie. Uit haar verklaring kunnen we afleiden dat zij, conform het schakingsvertoog, geen wil behoorde te hebben. Hoewel ze niet meer door de rechters werd gehoord, want haar vader deed dat als hoofd van de familie, bleef haar getuigenis en de interpretatie ervan tot in de uiteindelijke veroordeling van Samson een invloedrijke rol spelen.

Pronier liet voor zijn verdediging uit Luik enkele verklaringen komen. De waardin vertelde hoe het paar aankwam en hoe zij, op de vraag of ze een bed kon klaar maken, aan Maria vroeg of ze getrouwd was: die zij “Ouy”. Een andere getuige hoorde dat ze wilden trouwen en ging een priester zoeken. Die priester kon misschien voor de volgende ochtend iets regelen. Isabelle en anderen drongen aan op snelheid, want ze wilden terug naar Maastricht en dan moest het paar gehuwd zijn. De priester kwam en vroeg hen om attestaties van hun pastoors. Ze antwoordden dat ze waren gekomen uit hun eigen vrije wil. De priester merkte op dat het moeilijk was om de toestemming van de *grand vicair*, de persoonlijke plaatsvervanger van de bisschop die de dagelijkse leiding heeft over het bestuursapparaat van een bisdom, te krijgen zonder die attestaties en zonder een *cause legitime*. Hij vroeg of zij een relatie hadden, *une affaire ensemble*, waarop Maria lachend zei: ja. Ze hadden elkaar al vier maanden eerder beloofd te huwen. Ze waren echt van plan te huwen, het meisje vroeg hem nog eens nadrukkelijk naar de *grand vicair* “pour avoir le rouge sceau”, om het rode zegel te krijgen. De priester zei weer nee, dat kon pas de volgende dag. Hij raadde hen het huwelijk af en adviseerde hen terug te gaan naar Maastricht. Waarop Maria zei dat ze getrouwd waren, “*tout un*”.

Teruggekeerd in Maastricht werd Samson opgepakt en gevangen gezet *propter periculum fugae*, wegens vluchtgevaar, op 14 januari 1660. Maria ging terug naar haar familie. Haar familie was direct na de ontdekking van de werkelijke reden van haar vertrek naar de schepen gestapt.

“Het is geschit uijt desperaathijdt”

Op 16 augustus 1680 schreven de burgemeesters en regeerders van de stad Amsterdam een aanbeveling aan bestuurders van andere steden over de zaak van Eva Cohen en Michiel Verboom. Ze meldden dat de moeder van Eva, Rebecca Palache, hen bericht had hoe Michiel Verboom “van geringe afcomste, als mede gewoont hebbende voor dienstknecht bij haar Soon Jacob Cohen, intendant van de heer Prince Maurits van Nassau hoogloffelijker memorie, op een onbehoorlijke en niet betamelijke manier haar dochter op Hemelvaartsdag

voorleden uijt deze Landen heeft geseduceert en vervoert”. Men vroeg om aan de dragers van deze aanbeveling, Samuel van der Zee en Moses Cohen, de helpende hand te bieden om dergelijke “quade verleijders in haer boos voornemen te beletten ende stuijten” en om Eva weer onder de gehoorzaamheid van haar moeder te brengen. Mozes was haar broer, Samuel een neef met wie Eva geacht werd te gaan trouwen.

Het paar was ondertussen in Engeland gearriveerd en kreeg op 27 juli 1680 gezelschap van Mozes en Samuel. Mozes bracht Eva een brief van haar moeder, die haar geen onbetamelijkheden of oneerlijkheden verweet, maar vroeg of zij niet thuis zou willen komen en Verboom verlaten. Volgens hun pamflet gingen Eva en Michiel op 29 juli, beducht voor het geweld en listen van de twee mannen, met twee getuigen naar Knightsbridge om te trouwen. Michiel bezwoer dat hij geen vleselijke conversatie met haar had gehad voor hun huwelijk.

Van der Zee trachtte haar verbaal ook op andere gedachten te brengen en het christelijke geloof vaarwel te zeggen, maar ziende dat dat niet lukte, vatten zij het plan op om haar “wegh te voeren”. Toen wilden ze Verboom laten arresteren, zodat wanneer die weg was, zij krachtiger tegen Eva konden optreden. Op tijd wist hij uit een venster te ontsnappen.

Blijkbaar hadden de woorden van haar moeder wel enig effect. Eva werd, zo lijkt het, bevangen door heimwee naar haar moeder. Het dossier bevat enkele brieven van Eva aan haar “Seer lieve en beminde moeder”. Ze wilde haar graag zien, nu ze op alle dagen liep. Ze hoopte dat haar moeder haar ou schrijven. Dat gebeurde. In een brief van 4 februari 1681 verwees Eva daarnaar. Blijkbaar was de eens slechte verhouding tussen moeder en dochter sterk verbeterd. Vol tederheid en liefde schreef Eva haar, ze verlangde naar “een kommijnde kaas, ick ben daer soo belust nae dat ick het niet harden en kan”. Eva droomde alle nachten van haar. “Ick sou wel meer schrijven maer ick sal het beter met de mondt verhaalen ick schrijf niemendael van die verraaders die hier sijn want mijn hoofd en kan het niet meede brengen”. Ze verwees naar Van der Zee en Cohen, die haar niet bepaald zachtzinnig bejegenden. Ze eindigde met “resalom moeder stuer mijn wat vor mijn poeriem als het uedele belieft”. In een andere brief ging ze wel wat dieper op de zaak in “och al soo wel als van te voeren heb ick wat tegens mijn ouders sin gedaen daar om ben ick geen hoer of gen dief, een koningh dochter neemt wel een graef, en ende een prinsess een edelman, mijn lieve moeder ick bidt ue sal he mijn vergeven dat ick ue soo langh heb in ongerustheijdt gelaaten”. Ze had nu gezien wat een moedervoor een kind betekende. Ze hoopte dat haar moeder haar vergeven zou. Ook in een ander schrijven meende ze dat God en haar moeder haar vergeven zal, omdat “het is geschit uijt desperaathijdt”. Ze benadrukte dat ze “een kiendt van u edele” is.

“Vrindelijk versogt”

Judith Douglas had Harmannus Hoising die “met een rijtuig uijt Den Haag moetende reijsen, met alle persuasien en aenhoudentheijt verzogt, haar met zig te willen medenemen.” Toen

Hoising “eijndelijk de onvoorzichtigheijt heeft gehad van daar in te bewilligen” heeft hij zich met “de soete en jonge juffrouw Douglas” uit Den Haag geabsenteerd op 22 april 1745. Uit het dossier blijkt dat Judith zelf naar de stalhouder was gegaan. Daar trof ze Hoising en enkele getuigen aan. Hij zat op de wagen. Volgens een getuigenverklaring verzocht zij “met hem meede te moogen rijden, dat hij swaargheijdt daar over hebbende gemaakt, sij daar op geseght heeft, al dat daar van quam, op haar te sullen neemen, dat hij daar op heeft geseght aan de persoone die daar meede praesent waaren, ik neem uw tot getuijgen, dat sij daarop op de wagen is gegaan, en met hem wegh gereeden.” Die getuigen waren de naaister en de meid, die in juli 1745 werden gehoord door het Hof. Net als bij Jacoba de Groulard moest deze scene blijk geven van vrijwilligheid van de kant van Judith, in de hoop dat de rechter hierin geen schaking zou zien.

Judiths moeder Johanna Christina van Amelonse verklaarde wel te weten dat haar dochter weg was, maar niet dat ze was weggevoerd. Ze werd daarvan op de hoogte gebracht door de klerk Dideriks bij wie Judith door het Hof van Holland was ondergebracht. Dideriks was zeer ontstemd en trachtte alles te doen om Judith te achterhalen. Judiths moeder meldde dat ze niets wist van het voornemen om samen weg te gaan, en als ze het had geweten, het had belet. Judiths moeder had naderhand bezoek gekregen van twee neven van Hoising met het verzoek om in het huwelijk te consenteren. Dat wilde ze, maar ze merkte op dat het een zaak van het Hof was.

Kennelijk was het paar bekend met de zware juridische consequenties van hun handelwijze. Hun veronderstelling dat ze zonder gevolgen konden weggaan, moet dus door iemand of iets weerlegd zijn. Wanneer en hoe dit besef tot hen doordrong, weten we niet. Hadden derden erop gewezen? Had het Hof hen op de hoogte gebracht van hun vervolging? Had het paar te horen gekregen dat het nooit kon trouwen zonder toestemming van Judiths moeder? In deze casus blijkt dus dat de wil van de jonge vrouw, hoe duidelijk zij ook die in eerste instantie kenbaar maakte, juridisch geen enkele betekenis had. Zonder haar voogd, in dit geval het Hof van Holland, kon zij niet zelfstandig beslissen, conform de vigerende wetgeving.

Het paar schreef een brief aan het Hof. Hoising stelde dat hij Judith niet had verleid of vervoerd. Nee, zij had, wetende dat hij voor zaken beslist weg moest, in het bijzijn van verschillende mensen hem “seer vrindelijk versogt van met mij te moogen reijsen”. Dat had hij uit “agting, liefde en genegenheijd niet en willen nog kunnen refuseeren.” Ze hebben zich aan elkaar verbonden “dat niets op den aardbodem dan de dood die weder van den anderen sal kunnen scheijden. Wij willen seer gaarne bekennen dat wij sulks wel hadden kunnen doen sonder juijst (gelijk men segt) met den anderen door te gaan.” Maar er was nog een reden die hun handelwijze zou kunnen rechtvaardigen. Ze hadden de eer om aan het hof te mogen zeggen “dat de Faam ons hadde doen hooren” dat een niet met naam en toenaam genoemde persoon voor zijn zoon “acces”, toestemming, had verkregen van het Hof om met Judith te

verkeren. Maar die zoon was niet “na het genoeg” van Judith. De conversatie van die zoon was haar “walgehelijk” voorgekomen, terwijl zij reeds haar hart aan Hoising had opgedragen. Het scheen haar toe dat het niet “met het fatsoen van een hupse jonge Juffrouw soude over een komen” om met meer dan één persoon te converseren, en dat die conversatie Hoising keer op keer zou grieven.

Maar toch kon zij ook uit eerbied voor het Hof niet aan deze onbekende persoon acces weigeren. Zij besepte heel goed dat het Hof en God “de behouders van haar Eer, leeven en goederen” zijn, en dat zij nederige obediëntie aan het Hof verschuldigd was. Dus enerzijds haar schuldige eerbied voor het Hof en anderzijds de liefde die zij Hoising toedroeg, brachten hem “eijndelijk tot die pas, dewelke ik haar juist niet al te sterk heb afgeraden ... om met mij heen te gaan, waar voor sij thans neffens mij een nedrig excuus is biddende ende smekende.” Ze wensten hun fout “door een solemnele trouw voor de weereld gelijk wij sulks voor een alwetend God hebben gedaan, te regt te brengen en te verbeeteren.” Ze vroegen en smeekten om vergiffenis voor “onze misdaad” en dat het Hof hen toestemming gaf hun wettig huwelijk te voltrekken. Er waren geen andere redenen dan hun fout om hun huwelijk niet te laten doorgaan; “terwijl ik mij (onberoemt gesproken) flatteere, dat op mijn persoon familie of conduites niets sal te seggen sijn”, meldde Hoising. Zij zouden tot in eeuwigen dage de welwillendheid van het Hof erkentelijk zijn, mocht een voor hen gunstige uitspraak volgen, en dat besluit “steeds als een singuliere weldaad doorstralende van edelmoedigheid en genade beschouwen.”

Of deze onderwerping aan het Hof hielp, lezen we in een volgende paragraaf. Ze laat zien dat het paar zich schikte conform het schakingsvertoog door te erkennen dat het niet had mogen doorgaan. Een belangrijke handelwijze, die we zelden bij andere zaken zien. Het paar trachtte dus niet langer via het tegenvertoog, maar via het eervertoog, het Hof te bewegen hun eerzame huwelijkswens in te willigen.

“Quade uitkomst”

De gelegenheid voor de graaf van Todtleben om Maria mee te nemen deed zich voor toen buiten de stad “weergaloze kunsten en fraije vuurwerken vertoond werden”. De graaf ging er heen en verhaalde van al dat moois aan de jongedames, die dat graag zelf ook wilden gaan zien. Maria deed alsof ze niet heel erg graag wilde, maar op aandringen van haar nichten zou ze toestemming aan haar oom vragen. Toen begon ze heimelijk met haar kamenier haar koffer te pakken. Ook de graaf pakte zijn koffer. De kamenier zocht de kleren en juwelen van Maria bij elkaar en deed die in de koffer van de graaf. Hij huurde een reiskoets. De oom gaf zijn toestemming, niet zonder de graaf zijn ongerustheid te melden. Die zei: “stel u gerust, myn Heer; ik geef u myn adelyk woord, dat ik eerder myn leeven dan de Juffers zal verlaten”. Na afloop van het theater wachtte het gezelschap nog even om de grote drukte voorbij te laten gaan. Maria wilde echter terug naar huis, de poort zou om half tien worden gesloten. Zij

speelde haar rol overtuigend. Als oplossing werd gekozen om de twee nichten vooruit te laten rijden en Todtleben met Maria te laten volgen. Dat lukte en de koets draaide de weg op naar Ouwkerk en al snel werd de spanning gebroken. De beide nichten waren uit het zicht en het paar ging met de lakei en de kamenier op weg naar Duitsland.

Deze informatie komt nog steeds uit de bovengenoemde samenspraak tussen de prins van Brunswijk, Todtleben en anderen. Daarin staat ook een liedje over de schaking, dat in Amsterdam op straat zou zijn gezongen. Enkele fragmenten:

Zo als heden is gebleken,
In de koopstad Amsterdam,
Daar een kaale Graaf aan kwam
Die, doorzult in minnestreeken,
Zeker meisje met zich nam.
Zy was nauwlyks veertien jaren;
Van een eerelyk geslacht
Was dit bloemetje voortgebragt,
Dat niet na haar zin mogt paren,
Staande onder voogdenmagt.
Deze Ryksgraaf kwam logeren,
By de deur daar zy was thuis,
Zyn gedrag was niet te pluis;
Niemand wist van 't carresseren
Hy was stiller dan een muis.
Met drie Juffers daar gekomen,
Maakt hy twee daar van ten spot;
't waare mejse hield zich zot,
Wyl zy reeds begon te droomen,
Van het zoete huwlykslot.
Elk voel zich in 't uitgaan prangen;
Ieder spoed zich na de stad,
Toen hy met het meisje trad,
Gantsch alleen na zyn verlangen,
In de koets, op 't hazepad.

De Amsterdammer Jacob Bicker Raije nam het nieuws op in zijn dagboek⁴³⁶. Hij beschreef hoe Maria die bij haar oom en voogd Pieter Bok woonde, naar een andere oom was gegaan waar Todtleben te gast was. Met haar nichtjes, de graaf en nog twee andere heren

⁴³⁶ Beijerinck en De Boer (1935), 184 ev. Zie ook De Roever (1888), 3 ev.

gingen ze met twee koetsen naar het theater. Na afloop reed de koets met Maria en de graaf niet terug naar de stad, maar richting Weesperpoort, waar een reiskoets met in totaal zes manen en een vrouw klaar stonden en met het paar wegreden.

Het vermogen van het meisje schatte Bicker op acht ton. Haar vader had zijn fortuin vergaard in Batavia. Haar moeder was al eerder overleden. Maria werd naar Amsterdam gestuurd om te worden opgevoed door haar oom. Haar vermogen werd beheerd door de Weeskamer. De graaf wordt door Bicker Raije in niet al te beste termen beschreven: berooid, slecht voor zijn vrouw, gescheiden, op te grote voet levend, weggejaagd door zijn vorst. Wel kreeg hij een patent om een regiment voetvolk te werven voor de Staten-Generaal. Dat gebeurde met de nodige fraude en valse beloftes, zodat hij het geld in eigen zak kon houden. Zijn spel werd ontdekt en hij verdween van het toneel, om enige jaren later in Amsterdam op te duiken. Blijkbaar was de ontvoering de enige weg om weer financieel erbovenop te komen.

De schaking vond zonder geweld tegen het meisje plaats. Desalniettemin noemde de jurist Kersteman de gebeurtenis een “violente schaaking, of zogenoemde vrouwenroof”, “het gewelddadig bedrijf van deezen befaamden raptor”⁴³⁷. Hij gebruikte woorden uit het schakingsvertoog. Hoewel hij dat niet zo letterlijk zegt, bedoelde hij dat het geweld gericht was tegen de voogd en familie van Maria.

“Mijn heer, ik verzoek dat wij samen mogen rijden met de meid”

Op dinsdag 11 oktober 1757, om ongeveer halfvijf ’s middags, wandelde Willem de Prato vanuit ’s-Hertogenbosch naar Vught via de Steenweg die naar Boxtel en Eindhoven leidt. Hij droeg zijn jagerskostuum en geweer om te gaan jagen. Zijn vriend Frederik Scheijdt had hem verzocht naar Vught te komen. Aldaar ontmoette hij Jan Baptist van Boven, wijnhandelaar uit de Hinthamerstraat in ’s-Hertogenbosch. Bij hem was Frederik vermoedelijk ingekwartierd. Rond halfzeven, toen het reeds duister begon te worden, liepen ze naar een buitenhuis aan de Steenweg. Toen hoorden zij een chaise naderen. De inzittenden bleken Frederik Scheijdt en zijn knecht te zijn. Scheijdt stapte uit en begon een praatje met de twee mannen. Niet veel later, zo rond kwart voor zeven, kwam er een juffrouw en een meid naar hen toe gelopen uit een buitenhuis. Jacoba liep eerst rustig maar toen ze Scheijdt herkende, is ze naar hem toegesneld en gaf ze hem een hand. Ze omhelsden elkaar en liepen hand in hand naar de chaise. Daar aangekomen sprak zij luid en duidelijk: “Mijn heer, ik verzoek dat wij samen mogen rijden met de meid”. Ze vroeg Prato en Van Boven hiervan goede nota te nemen. Scheijdt drong bij hen aan de getuigenis van deze uitspraak vast te leggen bij een notaris. Scheijdt, Jacoba, haar dienstmeid Belia de Ridder en de knecht van Scheijdt stapten in en vertrokken richting Oisterwijk.

Van Boven vervolgde zijn weg naar Boxtel. De Prato wandelde in de richting waarin de koets was weggereden, naar een paar uitspanningen richting Helvoirt. In Helvoirt zou het

⁴³⁷ Kersteman (1789), 294.

paar overnachten bij kapitein-luitenant Harpon, een bekende van Scheijdt. In de herbergen hoorde De Prato dat het gezelschap van vervoermiddel was gewisseld. De volgende dag werden de vluchters rond twaalf uur gezien in Tilburg. De Prato was toen weer terug in 's-Hertogenbosch, benieuwd naar wat er over het voorval in de stad gezegd werd. Uit de gesprekken in de koffiehuisen maakte hij op dat de verdwijning alom bekend was.

Frederik Scheijdt en Jacoba Adriana de Groulard werden direct na de ontdekking van de verdwijning op dinsdagavond 11 oktober 1757 gezocht door Jacoba's stiefvader Frederik Chombach en twee van haar ooms, van moederszijde Hendrik de Kempnaer, oud schepen, en van vaderszijde luitenant-kolonel Otto de Schwartz van het regiment Zwitsers dat in 's-Hertogenbosch in garnizoen lag. Deze drie heren begrepen de volgende ochtend dat het paar naar Antwerpen buiten het territorium van de staat was gereisd. Chombach wilde dat "sijne vrouwe voordogter wedergebragt werd onder de gehoorsaamheijd van haare moeder, en dat tegen soodanige vervoerders geprocedeert werd als na regten" en machtigde Coenraat Molhuijsen als deurwaarder om de drie te laten arresteren. Chombach riep tevens in die machtiging alle officieren en "justicieren" op om Molhuijsen te helpen tegen vergoeding van de gemaakte kosten.⁴³⁸ De ouders en familie noemden Frederik Scheijdt in een ander geschrift een "booswicht", een "Eerloosen roover", die het "schelmstuk van kinderroof" op zijn geweten had. Zo defameerden zij Scheijdt, een strategie die hun oproep om hem te arresteren, kracht bij zette. Al deze woorden maken deel uit het van het schakingsvertoog.

De deurwaarder reisde naar Antwerpen. Toen De Prato hoorde dat de achtervolging was ingezet, waarschuwde hij Scheijdt door een briefje te doen in een koffer met diens goederen die hij naar Antwerpen stuurde. Het zekere voor het onzekere nemend besloot hij een tweede brief per expresse te laten bestellen aan de vluchters, want de koffer zou weleens te laat kunnen komen. Onderweg overnachtte de expresse-bode in Hoogstraten in de Oostenrijkse Nederlanden, alwaar toevallig ook Molhuijsen zich te ruste had begeven, wat de expresse-koerier deed besluiten de volgende ochtend van 13 oktober zeer vroeg op te staan en verder te rijden. Hij bereikte om zeven uur het logement. Hij trof daar de knecht van Scheijdt aan, die zijn meester, die nog te bed lag, direct wekte. Die schrok van het bericht en gaf bevel om onmiddellijk een koets in te spannen. Rond acht uur stapten ze in, het meisje gehuld in een bontmantel, en reden richting Mechelen. Ven later stond deurwaarder Molhuijsen in de kamer van het net verdwenen stel. Te laat! Na enig rondvragen bleken ze op weg naar Brussel en om elf uur was Molhuijsen alweer op weg. In Brussel kreeg hij hulp van de vertegenwoordiger van de Republiek, Willem van Haren (1710-1768)⁴³⁹. Het paar was echter al naar Frankrijk vertrokken. In Brussel had Scheijdt nog de tijd gevonden een briefje aan De Prato te schrijven. Scheijdt drukte nog eens zijn dankbaarheid uit, en meldde dat hij nu te

⁴³⁸ NL-HtSA, Archiefnr. 014 Oud Rechterlijk Archief der Schepenbank, inv.nr. 112/3 "No 14a", 12 oktober 1757.

⁴³⁹ NL-HtSA, Archiefnr. 014 Oud Rechterlijk Archief der Schepenbank, inv.nr. 112/3 verslag Molhuijsen.

Brussel was met zijn ‘chere Coodie’. Hij ging naar Parijs en zou hem van daaruit weer schrijven. En of De Prato niet een wissel voor 300 dukaten wilde regelen.

De familie besloot als volgende stap in de zich ontwikkelende strijd van actie en reactie, in de keten van eereflexen, om de Staten-Generaal om hulp te vragen, want zij zagen “sigh dan op die wijze door allergruwelijkste misleijdinge al te ontijdig ontrooft van een kind, het welk als noch de teedere educatie van haare ouders niet en konde ontbeeren”. Daarom verzochten ze de Staten om de regeringen in Parijs en Brussel te gelasten om Jacoba te vinden en in “secure bewaringe” te stellen zodat die terug kon worden gebracht naar huis. De familie appelleerde ook nog aan het feit dat de dader in dienst was van de staat. De Staten-Generaal gingen akkoord⁴⁴⁰ en stuurden brieven naar de ambassadeurs te Brussel en Parijs. Van Haren kon te Brussel niet verhinderen dat het paar vertrok. De legaat in Parijs, Mattheus Lestevenon (1715-1797), heer van Berkenrode, ontving op 24 oktober 1757 de opdracht van de Staten-Generaal om zich met de zaak te bemoeien. Lestevenon ontving ook een brief van een gemeenschappelijke vriend van hem en Chombach onder verwijzing naar eerdere bezoeken en prettige contacten. De relatie vroeg om “protexie, hulp en bijstand”. Chombach berichtte Lestevenon dat de Franse ambassadeur een kopie van de resolutie van de Staten had ontvangen. Lestevenon verzocht op zijn beurt aan Chombach om zich via de Staten aan hem te richten, die moesten hem nu een order sturen om de rover, het meisje en de meid te laten arresteren. Hij begon zijn brief met zijn leedwezen te uiten over het “ongeluk” hen overkomen “door het schaeken van Juffrouw de Groulart”. Deze order kwam niet af. Wel had Lestevenon de Franse minister van buitenlandse zaken, François-Joachim de Bernis⁴⁴¹ verzocht om de vluchters te arresteren. Hij voegde de signalementen toe⁴⁴². Het paar was toen al in Zwitserland.

Maar ook daar was het paar niet helemaal veilig en bleef de familie druk op hen uitoefenen. Frederik beseftte dat maar al te goed, zoals hij op 19 oktober 1757 aan zijn vriend De Prato schreef. “Sied door goede vrienden en goede advocaten het so weid te brengen dat de poursuittes en groote prosedures gestaakt mogen worden; daar is nied in mijn saak dat met geweld geschied es, mijn lieve koodje NB heeft mijn een billiet van haar eijgen hand

⁴⁴⁰ De stukken zijn aanwezig in het dossier van de diplomatieke vertegenwoordiger in Frankrijk, Lestevenon van Berkenrode, NL-HaNA, Legatie Frankrijk, 1747-1810, 1.02.14, inv.nr. 521.

⁴⁴¹ François-Joachim de Pierre de Bernis (1715-1794), kardinaal, minister van buitenlandse zaken van juni 1757 tot eind 1758.

⁴⁴² NL-HaNA, Legatie Frankrijk, 1747-1810, 1.02.14, inv.nr. 521. Daarin zit een brief van haar stiefvader Chombach aan Lestevenon met daarin opgenomen de signalementen van Jacoba, Scheijdt en de dienstmaagd. Jacoba, 13, wordt beschreven als “lang en rijzig van postuur, boven andere van gelijke ouderdom” en men geeft haar snel 2 à 3 jaar meer, “maer egther toont haar jeugdig weezen, en de tengerhijdt van hare leeden genoegzaam aen, dat zij die jaere niet en kan hebben” zo men die uit haar lengte zou kunnen aflezen. Ze is blond, bleek, blauwe ogen, wat lang van gezicht, “kenbaer aen haare ronde off wijde neusgaeten, het hair in de neck een wijgig afgeschneeden, het verdere hair is opgedaen; heeft onlangs aen de reghter zijde den bovenhoektant verwisselt, spreekt de Franse taal zeer coulant”. De vervoerder is middelmatig van persoon 5 voet en zes duim, geel van wezen en zwarte ogen en bruin haar, breed van kaken en wijd van mond, grof van stem “als lagt krult de bovenste lip”, breed van schouders. De meid is groot en dik, en door kinderpokken geschonden, “spitsaghtig van neus vol van troonie”.

gepasseerd waarin haar Edele declareerd dat haar Edele mijn versogt heeft om haar met haar meid naar Antwerpen t'accompagneren". Dit 'biljet' zit niet in het dossier, wel een later in Neuchâtel in Zwitserland opgestelde verklaring. Scheijdt gaf vervolgens blijk hoeveel nadeel hij ondervond van de achtervolging. "De Familie sal haar best doen om mijn te grond te helpen; deese Saak sleept meer Suittes naer sig als ik gemeend hadde; daarom moet ik alles Saeken voor te komen. Ik schrijf met deeze post an dheere Major Bergier onse Comandant, die mij in deese Saak geraaden heeft en alles weet. Ik versok Sijn Edele om voor mijn an Haar koniglijke Hoogheid te schrijven, al Ras ik te Neufschattel an gekomen ben, sal ik U edele meer en duidelijker schrijven". Deze majoor moest dus de prinses-gouvernante, Anna van Hannover, de weduwe van Willem IV, schrijven om haar invloed te verwerven. Of hij dat gedaan heeft, weten we niet.

Zelfs in het verre Zwitserland ging de machtsstrijd dus door. Zowel de familie als Scheijdt ageerden en reageerden op elkaars handelingen. Ze tonen afhankelijk te zijn van de tegenpartij. Net als de casussen in de figuratie De Eigenrichting werd de schaker van jager degene op wie gejaagd werd. De machtsbalans leek in zijn voordeel door te slaan, doch de invloed en macht van de familie was groot. Scheijdt kon echter beter dan bijvoorbeeld Mortaigne en Gingien, die we beiden in het hoofdstuk VIII De Eigenrichting tegenkomen, de machtsbalans in evenwicht houden, vermoedelijk vanwege geld en relaties die hij in Zwitserland had.

De tegenpartij richtte zich trouwens ook tot de prinses-gouvernante en slaagde erin haar over de schaking in te lichten. In een brief aan Lestevenon schreef Jacoba's stiefvader dat Anna van Hannover "in eene particuliere audiëntie aen den Raadsheer van Persijn dit gratieus aendwoord gegeven, dat reets van het geval was geïnformeert, en 't selve considereerde als een infaem stuck, waer omtrent hoogst deselve, niet in gebreeke soude blijven alles te laten examineeren, met die bijvoeginge, dat het haar lief zoude weesen, soo de familie desweegen alle satisfactie mogt erlangen". Wie dat lid van de familie Van Persijn was, is niet duidelijk. De moeder van Jacoba's moeder heette Adriana van Persijn.

Uit de briefjes die hij naar zijn vriend Willem de Prato stuurde, gaf Frederik blijk van zijn liefde voor het jonge meisje. Hij noemde haar "mijn lieve Coodie", "ma tres chere Coodie", "Cootie qui a le Coeur d'une Reine", "je me laisse plutot casser la teste que d'abandonner ce qu'il m'est le plus cher au monde." "Mijn charmante Kootie die U edele saluerd faard God Dank heel wel. S'is content niet tegen staande de facheuse accidenten die ons overkomen, de hemel hoop ik sal ferder versien dat wij allen gelukkig overkomen. De Gruwelijke fatiges van menig mahl snagts door te reijsen alteren niets an mijn Engel haare gezondheid; ik had al reeds in Andwerpen veel Fraie kledervoor haar Edele in de maak gedaan die wij alle hebben moeten daar laten". "Mijn allerliefste Koodie salueert U Edele: honderd duijtsent mahl: als de beste vriend van hare lieve Mann". Frederik Scheijdt spreekt van 'haar man', waaruit we kunnen opmaken dat hij niet langer slechts reisgenoot van Jacoba

was. Jacoba laat weinig van zich horen. In het vuistdikke dossier over deze zaak dat zich in het Stadsarchief in 's-Hertogenbosch bevindt, zijn althans slechts enkele zinnen van haar hand aanwezig.

Deze brief bereikte De Prato niet, net als de brief uit Brussel. Door de stadsposterij in Den Bosch was die onderschept en naar het college van schepenen gebracht, die hem openden. De Prato was op woensdag 19 oktober in hechtenis genomen en zou de komende vijf maanden worden opgesloten in de Gevangenenpoort te 's-Hertogenbosch. Scheijdt, onwetend hiervan, bleef hem briefjes sturen. Vandaar dat deze privépost in dit dossier is terechtgekomen. Ze laten zien hoe Scheijdt binnen de figuratie te werk ging. Ze tekenen het grote belang voor de jongeman van een informant ter plekke, die hem kan doorgeven of de familie al bereid is om te onderhandelen. Misschien hoopte Scheijdt dat De Prato aan de ouders belangrijke informatie zou doorgeven. Zo meldde hij dat hij wacht op bericht dat alles weer veilig is, zodat hij kan terugkeren naar de Republiek. Op 22 oktober waren ze in Bern, van waaruit hij De Prato verzocht om diens werkgever en anderen voor zijn zaak te winnen. Hij was ervan overtuigd dat wanneer de boosheid bij de ouders zou zijn afgenomen ze wel zouden bijtrekken.

Otto de Schwartz was in oktober 1757 naar Bern gereisd om Jacoba terug te halen en Frederik te laten oppakken. Dat was een volgende stap in de machtsstrijd om Jacoba. Op 1 november berichtte Scheijdt aan De Prato: “ik heb een siviël arrest: ben seer wele ik sie dagelijks onze officier en heren van de regeringe; t’is geen ordre van de staadt dat ik arrester ben maar een klagte van de colonel Schwart, die als u de saak niet wel uit falt med sijn ouden kop sal betalen (...) dat wijl mijn arret so ick eerst meende van de Generale Staaten te zijn, niets te beduiden is.” Op 6 november blijkt dat Schwartz met zijn acties voortging: “Monsieur Schwartz dit avoir escrit contre moi une lettre terrible a un Monsieur de Waltheric de Berne, ou il m’accuse des choses il ne pouvois prouver; ou soit par laide d’un monsieur Steiguer le 2me qu’il a ut l’ame assé noir et bas, d’écrire contre moi, sa lettre a été rejetée et bien de persohnes l’ont blames, qu’il informe auprez de son Frer il lui diraz que tout une assemble de dames de distinction, on eter indignes contre lui et dit hautement que c’etes indigné d’un officier d’avoir de sentiments parellie”. Scheijdt werd zwart gemaakt, maar kennelijk accepteerden kringen waarin hij in Bern verkeerde de aantijgingen niet. Schwartz beweerde dat Scheijdt Jacoba met geweld had geschaakt: “que si j’avoir enlever mademoiselle De Groulard par force et comis de chose inouy come il a dit dans sa lettre”. Een andere persoon zou Scheijdt beticht hebben van gedrag dat Scheijds regiment onwaardig was, maar andere officieren verweten hem niets. Hij bleef zelfverzekerd en doorzag het doel van Schwartz: “Sacheraï s’il seroi possible de perdre mademoiselle De Groulard son bien tomberois sur ses quatre filles”. Scheijdt pareerde dus aanvallen van de oom om hem als infaam neer te zetten. Uit de acties van beide partijen blijkt hun streven naar het vergroten van de eigen machtspositie. Scheijdt ging niet voor niets naar Zwitserland, waar hij zich relatief

veilig voelde. Dat Schwartz geld en relaties had en tegen Scheijdt inzette, maakte de laatste onbedoeld tot een gelijke.

Jacoba werd in de strijd betrokken. Zij stelde in Neuchâtel op 1 december 1757 op verzoek van Scheijdt een verklaring op. Het was “sa declaration sur la manière en la quelle elle a quittée sa maison Paternelle”. De verklaring was in het bijzijn van drie burgers afgegeven, door haar alleen. “Je declare de la facon la plus authentique et en la meilleure forme que faire se peut; que c’est de ma pure, pleine et franche volonté, que j’ai quittée la maison paternelle et la ville de Boisleduc crainte d’être genée dans mes inclinations par des vues particulieres de mes parens. bien loin d’avoir été forcée a la Démarche d’eclat, a laquelle je me suis déterminée on ne m’a pas meme fait a cet egard la moindre sollicitation. C’est moi qui ay engage Monsieur Scheijdt, officier au service d’hollande, a m’accompagner jusqu’au Anvers, apprenant en suite, que mes Parents etoyent a ma poursuite, et ne voulant exposer, ni luy ni moy, a leurs ressentiments, je l’ay determine a pousser plus loin notre route. C’est donc tres mal a propos, que l’on voudroit taxer Monsieur Scheijdt de m’avoir seduit, et bien moins encore de m’avoir enlevé puisque c’est moi, et moi seule qui ay pris ma resolution. L’on ne peut non plus attribuer a ma femme de chambre d’avoir connive et favorisé ma sortie, l’ayant obligé de me suivre sans lui communiquer le dessein que j’avois. Si l’on pouvoit former le moindre doute sur la verité de la presente declaration, et qu’il y eut encore des gens assez incredules pour persister dans l’idée que j’ay été seduite ou meme me enlevée par Monsieur Scheijdt, je puis faire des faites, contre lesquels il n’est pas possible de rien oposer, Je veux dire ma sortie de Berne, qui s’est executée a l’insceu de Monsieur Scheijdt, qui se trouvoit a Neufchatel, dequoy l’on pourront fournir des preuves si besoin étoit. J’ay cru devoir donner la presente declaration pour la gloire de la verité, et pour la justification d’un home d’honneur, reconnu pour tel, et auquel on voudroit susciter mal a propos des mauvaises affaires pour avoir suivi mes Idées.”

Frederik zal de tekst hebben beïnvloed. Zij zal gedaan hebben wat hij van haar vroeg. Dan zal uit liefde geweest zijn. Maar hoewel ze in zijn macht was, wat alleen al voldoende is om vraagtekens te zetten bij de waarheidsgetrouwheid van haar woorden, pakte ze niet de kans om de aanwezigen om hulp te vragen. Kennelijk was ze overtuigd van Scheijds goede bedoelingen. Ze meldde zelfs dat ze een keer alleen was vertrokken uit Bern, zonder medeweten van Scheijdt die in Neuchâtel zat, wellicht om te laten zien dat ze niet door Frederik werd vastgehouden. De belangrijkste zin is de laatste, waarin zij de daden van een man van eer, die als zodanig bekend staat, verdedigde. Zij handelde eerlijk, hij handelde eerlijk. Hun eerpositie is nu openlijk en onverbreekbaar geëtaleerd. Ook zij beriep zich op ruzie met haar ouders, net als vele andere dochters.

Ze konden het volgens Scheijdt goed vinden met de Zwitsers, meldde hij op 1 november 1757: “PS: Rassures tout nos amis sur notre etat nous sommes tres bien ici. Et peut être notre sejour de Berne seraz notre Bonheur. Adieu.” In deze brief stelde hij dat “si nous

n'avons pas affaire avec des parens sans sentiments je ne doute ou nous reussirons; la disgrace qui tient de nous arriver seray peut etre a notre avantage; beaucoup de persohner de distinction de la Ville de Berne nous font l'honneur de nous proteger; fait votre possible cher ami et ecrive moi au plutot". Hij ging over van het Frans in het Nederlands: "ik geloof dat het ons groot geluk is dat we hier in Bern zijn, want de hele senaat, de streekraad en alle lieden van distinctie van wie ik of Koodie de eer heb gehad te mogen zien, zijn zeervoor ons geporteerd; mijn lieve Koodie heeft al d'eer gehad dat haar verscheiden Dames hebben komen sieen." Zijn eerpositie is sterk.

Scheijdt wist blijkbaar ook via andere kanalen op de hoogte te blijven van de stand van zaken in 's-Hertogenbosch. Hij moet eindelijk hebben gemerkt dat De Prato gevangen was gezet. Vanuit Neuchâtel schreef hij op 14 februari 1758 aan de Bossche schepenbank: "je declare de la facon plus authentique et en la meilleure forme que faire se peut. Que monsieur De Prato a entierement ignore le nom de ma maidresse aussi bien son age. Il est vrai que nous nous somez entretenue quelque foi sur nos inclinations, mais il n'a jamais été question de nom de mademoiselle De Groulard ni d'auqu'une autre chose. Les declarations donné par mademoiselle De Groulard en date de 1re Decembre 1757 font voir assez clairement, qu'elle n'a été ni seduit ni enlever perforce: Come de personnez assé mal intentioné l'on voulut mettre au jour. J'ay cru devoir donner la present declarations pour la justifications d'un honnet home qui se trouve innocent danz le malheur."

Een man van eer als Scheijdt moest wel ingecalculeerd hebben dat hij door een krijgsraad zou worden veroordeeld. Dat gebeurde uiteraard bij verstek op 17 maart 1758, aan welk vonnis "Haare Koninklijke Hoogheid", Anna van Hannover, haar goedkeuring gaf. Frederik Scheijdt, gepensioneerd sous-luitenant in het regiment van generaal-majoor Leutrom, en 'defaillant' (afwezig -rh), werd schuldig verklaard "aan de ontvoeringe van de jonge dogter Jacoba Adriana de Groulard jegens wil en consent van haar ouders". De krijgsraad ontsloeg hem "als gepensioneert sous luitenant in het voorseide gelicentieerde regiment; Bannen wijders denselven tot eeuwige dagen uijt het resort van den staat" en veroordeelden hem in de betaling van de kosten.

3.3 Aanloop onbekend

“Om schandale te vermijden”

Als voorbeeld van een zaak waarvan we niets weten over de voorgeschiedenis of zelfs de wijze van vertrek kan die van Elisabeth van Wijnbergen dienen. De nu volgende informatie komt uit enkele stukken die na de schaking werden opgesteld. Zij was op 13 november 1611 ontvoerd uit Amersfoort. De dader werd in die stukken aangeduid als “eenen genoemd Corst Havermans gebooren van Wageningen, ruijter onder de compagnie van den here van Marquette”. Elisabeth was een telg uit een vooraanstaande familie van bestuurders van Amersfoort.

Haar familie betrok de Gelderse overheid bij haar poging het paar terug te vinden. Dat was henzelf niet gelukt en daarom zochten ze een hogere instantie op om de machtsbalans met de schaker in hun voordeel te brengen. De Gelderse autoriteiten voldeden aan hun verzoek en schreven aan de stad 's-Hertogenbosch om het huwelijk te beletten en het meisje van Corst te scheiden zodat ze weer naar haar familie terug kan. Het paar was blijkbaar naar het toen nog Spaanse en katholieke Brabant gereisd om daar te huwen. De familie wilde de zaak met het paar bespreken “totdat bij volcommen consent so alst behoort, daarin anders sal sijn gedisponeert. Ende also t zelve, om schandale ende quaet exempel te vermijden, billic ende behoorlijc is, soo willen wy ons tot U Edelen goede debvoir in desen verlaeten”.⁴⁴³ Hieruit maak ik op dat de familie best over een huwelijk wilde praten, maar zich het recht voorbehiel om nee te zeggen. Het moest allemaal ‘behoorlijk’ gaan, wat ik vertaal als ‘eerlijk’ en gepast. In de bijgesloten kopie van het verzoek van de familie aan de Gelderse autoriteiten om deze brief te schrijven, beklagden de ouders zich over deze *rapt* en het geweld, waartoe Havermans zich met deze ontvoering “verstoutet” had. Wat dat geweld inhield, is niet opgetekend. Hoewel het bewijs ontbreekt, suggereert dit dat de familie zich beroofd voelde, dus met geweld bejegend, en niet dat Elisabeth tegen haar zin was weggehaald. Zij had zich van Amersfoort laten “verfuyren ende sich te laeten verluijden”, verleiden. Ze was ongeveer 15 jaar en “slecht van verstant”, dat wil zeggen niet bijster slim. Dit argument, waarmee het meisje door de familie wordt afgeschilderd als niet in staat te zijn om tot een overwogen oordeel te komen en dus als slachtoffer van de lage listen van Corst, past bij de term ‘doorgaan’ zoals gebruikt in het schakingsvertoog. Hij zou haar tegen hun wil “ten Echte willen nemen ende holden”. Daaruit valt op te maken dat het paar wel een eerbaar doel had. Het werd echter niet in 's-Hertogenbosch signaleerd⁴⁴⁴.

⁴⁴³ NL-HtSA, Archiefnr. 001 Oud Stadsarchief, inv.nr. 24, brief 20 november 1611.

⁴⁴⁴ *De Navorscher* 97(1958), 95 ev.

Trouwakte

Gerrit Dijckmans liet op 26 april 1646, de dag waarop zijn twee dochters met Antoni Manrijcke vertrokken bleken, een akte in Den Haag passeren dat hij en zijn vrouw instemden met het huwelijk van Antoni met hun dochter Hester. Maar blijkbaar werd het hem toen duidelijk dat er iets niet in de haak was. Hij ging het drietal achterna via Leiden naar Haarlem en trof het daar. Hij vroeg aan zijn jongste dochter of zij door Manrijcke was beslapen, wat zij ontkende. Hij kon zijn dochter niet van Manrijcke doen scheiden om met hem naar Den Haag terug te reizen. Ook de jongeman was daar tegen, want hij had haar een trouwbelofte gegeven. Toen reed Gerrit met hen naar Overveen waar zijn broer schout was. Op 27 april werd de trouwakte voor schout en schepenen van Overveen gepasseerd. Manrique bevestigde opnieuw zijn beloftes en stelde dat het zijn “meininge ende goede wille is ende daer bij sal presteren, t’sij met wille van mijn vrienden ofte niet”, dat hij Hester als zijn erfgenaam aanwees en tot boelhoudster en voogdes benoemde. Ondanks zijn minderjarigheid maakt hij afspraken en zegt hij zaken toe, waarvoor hij toestemming van zijn ouders nodig heeft. Zijn mening en goede wil betekenen dat hij overtuigd is van zijn eerbaarheid en zijn persoonlijke eer hem sterkt in die overtuiging.

De volgende dag keerde Gerrit weer naar Den Haag terug, de jongelui in Overveen achterlatend. Die vertrokken naar Kleef. Kennelijk vreesde Antoni toch acties van zijn familie en zocht daar tijdelijk zijn heil totdat die zijn keuze voor Hester zou accepteren. We weten niets van een directe reactie van zijn familie, misschien wist die nog van niets, daarom merken we niets van het schakingsvertoog. Dijckmans had beter kunnen weten en de familie van Manrique kunnen benaderen. De bezorgdheid om de eer van zijn dochter, van hem en zijn familie, de voornaamheid van Antoni en de akten zullen voor hem belangrijker geweest zijn. Pas toen hij werd aangehouden op bevel van de procureur-generaal van het Hof van Holland, moet hij zich gerealiseerd hebben dat zijn handelwijze strafbaar was. Manrique en zijn dochter misleidden hem niet, ze waren open en dus eerzaam over hun bedoelingen.

Twee keer ontvoerd

Ernst van Osenbrugge was ruiter in dienst van Willem Frederik van Nassau-Dietz, stadhouder van Friesland. Die kennen we ook uit een zaak die ik in hoofdstuk VII De Weigering behandel als degene die Anthony thoe Schwartzenberg wegens zijn vertrek met Theodora van Sternsee vaderlijk vermanend toesprak. Ernst was in 1634 in Arnhem gedoopt. Hij ontvoerde voor de eerste keer in februari 1659 Catharina de Voocht (1641-?), de dochter van de burgemeester van Arnhem, uit deze plaats⁴⁴⁵. Louis de Voocht (?-1662) was tevens gecommitteerde in de Generaliteits Rekenkamer, en tot aan haar overlijden, vóór 1648, gehuwd met Clara van Kinschot, de moeder van Catharina. Samen met zijn zwagers Nicolaes (1585-1660) en Gaspar (1613-1667) van Kinschot zou hij tegen wat hij noemde de

⁴⁴⁵ BHIC, Archiefnr. 19 Raad van Brabant, inv.nr. 788.1450.

schandalige gevolgen van de schaking van zijn dochter strijden. Nicolaes was raad en pensionaris van Delft, Gaspar secretaris van de Rekenkamer van Holland.

Wat er rond die eerste vlucht gebeurde, wordt nergens vermeld, ook niet hoe Ernst en Catharina elkaar hadden ontmoet of hoe zij tot een relatie kwamen. Haar familie in de persoon van haar stiefmoeder Sebastiana Pous (1615-?), met wie haar vader in 1648 was gehuwd, vergezeld van de Landschrijver⁴⁴⁶ van de Veluwe, had haar weten te achterhalen in Deventer. Dat haar stiefmoeder op zoek ging, vind ik een opvallend gegeven. Was haar vader, misschien vanwege zijn leeftijd, fysiek niet in staat die achtervolging uit te voeren? Ernst ontsnapte over de IJssel, Catharina werd achterhaald en moest mee terug naar huis. Op het terugvinden van Ernst werd een beloning van 100 gulden uitgelooft door de magistraat van Deventer. Dat had geen effect. Ernst bleef contact zoeken met Catharina, want op 30 april 1659 besloot de magistraat van Arnhem tot een straatverbod *avant la lettre*: “Wordt bij desen van de Magistraets geordonnert Ernst van Osenbruggen, om nogh met woorden, ofte wercken door hem selven, ofte door ijmant anders aen Burghermeester Louijs de Voocht ende alle die sijn Edele aengaen, so in als buijten deszelfs huijs enighe molestie, ofte ondervraeginghe van deszelfs doghter aen te doen, ooch in het toekomende sigh van sijn huijs te absenteren, bij pene, dat bij contraventie van dese tegen hem criminelich sal worden geprocedert.” Dit bevel kwam dezelfde dag in handen van Ernst, die op het briefje liet optekenen: “Geinsinueert aen Ernst van Osenbruggen, die daer op antwoorde, Ick neem die last vanden Magistraet aen”. Dat weerhield hem niet van een tweede poging. In december 1659 verbleef Catharina bij Willem de Voocht in Kampen. Vermoedelijk was hij een familielid. Ze vluchtte met haar vrijer en met Gertie Jans, Willems dienstmeid. Het gezelschap reisde naar Ossendrecht. Zijn broers Maarten, Thijs en Simon, allen lagere officieren, en andere ruiters van zijn eenheid hielpen bij beide ontvoeringen. Zijn broers verklaarden tijdens hun verhoor geen idee ervan gehad te hebben dat Ernst het meisje ten tweede male wilde ontvoeren.

“Geile adonis”

Een typisch⁴⁴⁷ voorbeeld van een schaking *cum* overspel is de vlucht van de Amsterdamse gehuwde eigenaar van brouwerij De Roskam, Nicolas O’Brien (geboren in 1737), en

⁴⁴⁶ WNT: “*landschrijver*, voorheen in verschillende streken de benaming van een ambtenaar die voornamelijk als griffier van het gerecht fungeerde (“De Drost oft Richter (sal) den *Landtschryver* bevel doen, den Aenlegghe zynen verwinsbrief veerdich te maken”, *Lantr. v. Veluwen* 14,12; “De *Lantschrijver* is gehouden op de voorzeide Goorspraken, en Lottingen te compareren, en aldaar pertinente anteekening te doen, en notitie te houden van de criminele delicten dewelke by de Buuren an gebracht worden, als mede van civile zaken op dezelve voorvallende”.

⁴⁴⁷ Dezelfde gang van zaken zien we min of meer terug bij de vlucht van de gehuwde graaf van Jan Willem Floris Welderen met de gehuwde zangeres Clara Eugenia Isabelle Stassinon in 1765: NL-HaNA, Legatie Frankrijk, 1747-1810, 1.02.14, inv.nr. 523; De Haas (2014). De graaf werd aangeduid als de “geaufugeerde”. Een andere zaak betreft Cornelis Denijs en de gehuwde Mari Josevine Lousie Königstein uit 1769: NL-HaNA, Legatie Frankrijk, 1747-1810, 1.02.14, inv.nr. 524. Ook Willem Ripperda was gehuwd toen hij in 1663 met de actrice Susanna Fornenberg naar Gent reisde om daar te huwen. Willems vader bracht deze zaak voor het Hof van Holland, die het huwelijk op 23 april 1663 nietig verklaarde. De vader van Susanne liet via zijn advocaat het

Cornelia Gildemeester, toen 21 jaar oud, toen zij op 19 juni 1764 om halftien 's ochtends stil waren vertrokken⁴⁴⁸. Dat baarde snel opzien, want Bicker Raije noemde het in zijn dagboek: “Op 23 Juni een schandaaltje. De Heer O'Brenan, brouwer in de brouwerij de Roskam, een getrouwd man en nog wel met een juffrou Oterlijk, dat een zeer mooi mensch is, was een reisje gaan doen met een meisje van nog maar zeventien jaar, seer kleyn van postuur en veel gelijkende op een smousin (smalende term voor een jodin -rh). De brouwer was zoo verstandig geweest zich eerst behoorlijk van reisgeld te voorzien, zelfs van een zeer importante somme. Een dag of twee tevoren had hij van zijn zwager, Joan Hodshon, die met zijn zuster getrouwd was, 25.000 gulden geleend. Hodshon begreep wel, toen hij vernam, dat zijn zwager een snoepreisje was gaan maken, dat er niet veel kans zou zijn, zijn geld goedschiks terug te krijgen. Hij zond hem dus zijn boekhouder achterna, die het geluk had de gelieven in Antwerpen te achterhalen en ze te laten arresteren. Aan het avontuur was dus spoedig een einde gekomen. Hoe het verder met de betrokken personen gegaan is, wordt niet vermeld⁴⁴⁹.

Nu weten wij dat wel. Het paar werd in juni 1764 in Peronne in Frankrijk gesignaleerd, nadat zowel de echtgenote van O'Brenan als de moeder van Cornelia aan de Staten-Generaal een verzoek had gericht om haar op te sporen. Er zijn geen aanwijzingen dat beide families hierover contact met elkaar hebben gehad. De Staten gaven hun diplomatieke vertegenwoordiger in Parijs, de ons bekende Mattheus Lestevenon, opdracht om zich in de zaak te verdiepen. Die lichtte de Franse minister van Binnenlandse Zaken in, die ook de Franse koning op de hoogte bracht. De actie van O'Brenan werd door zijn familie een “ijselijk dessein” genoemd, want hij had in het diepste geheim zijn vertrek voorbereid. Cornelia werd omschreven als “onbesonnen”, maar ook als “een Juffrouw van Goede huijsen”. Dergelijke opmerkingen passen naadloos in het schakingsvertoog. Zij kon pas op 22 augustus door de Franse autoriteiten worden aangehouden, maar O'Brenan wist weg te komen.

Cornelia werd in augustus 1764 opgevangen door Lestevenon. Hij schreef haar familie dat zij misleid is geweest, veel berouw toonde en dat ze haar moeder tekenen wilde geven van besef van haar fout. Lestevenon vroeg om zich over haar te ontfermen en haar in gratie weer aan te nemen. “De omstandigheid waer in sij sig kan bevinden en hetgeene vreesse maar al te waar is verdiend alle menagement en oplettendheid”. Zou ze zwanger zijn? Hij zou haar na een paar dagen rust naar huis sturen. Haar spijt en onderwerping aan haar familie pasten in het schakingsvertoog. Cornelia en haar familie behielden hun eer doordat zij tijdig in zag dat zij was gedwongen door de schaker, dus was ‘doorgegaan’ door zijn *odioses artes*.

Hof weten dat ‘genoechsaem tegens desselfs danck en naer een voorgaende rapt bij Wilhem Ripperda aen de persoon van des gedaegde dochter buyten zijn kennisse aengevangen en tegen desselfs wille volvoert’. Of hij nu zo tegen het huwelijk met zo’n adellijke jongeman was? Niet hij begon het proces, maar Willems vader! Nozeman (2014). Het citaat stond wel in de weergave in het *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* van 2009, niet meer in die van 2014.

⁴⁴⁸ NL-HaNA, Legatie Frankrijk, 1747-1810, 1.02.14, inv.nr. 522.

⁴⁴⁹ Beijerinck ea. (1935), 287-288.

Maar voor de buitenwereld was Cornelia's berouw niet bekend. In 1764 verscheen een pamflet van een schrijver die zichzelf "Vroomaard" noemde en bepaald niet vleierend sprak over het tweetal⁴⁵⁰. Wie hij was en welk doel hij beoogde, is niet bekend. Kennelijk meende hij de publieke opinie te verwoorden, want de zaak was in brede kring bekend. De titel luidt: "Roskam. Op de vermeerdering der veelvuldige bedrieglykheeden en overtredinge in de brouwery dezer weereld". Daarin werd O'Brenan afgeschilderd als geilaard, als "geile adonis", die onkuisheid, echtbreuk, ontucht en hoererij pleegde, "een Paris oog onkuisch moet schaaken een Heleen!". Cornelia kwam er niet beter af, ze was een "onkuische maagd en snoode zielsboelinne"⁴⁵¹, een hoer, die zelfs zwanger was. Het getier ging verder: En wie is dan de wijste, dat de listen van een hoer en haar toverdranken "zyn al innengszel om een Losaart te doen wanken" en te nopen tot huwelijkschenderij. "'t Was oude kost voor hem, zy kon hem niet meer lyken, dies maar op list bedagt om vlugtig heen te stryken, naar wissels opgehaalt om met een Jan contant, te voeden zyn bedrog en ongehoorde brand, met zyn matresse of de MEESTERESSE van 't GILDE". Wie weet hoe lang hij met "die Hoer" zijn lust bedreef, "men zegt die is bevrugt en met een zwangere Buyk, Dat komt van Brouwen, en het misselyk gebruyk". Vlucht maar "onegte twee". En als hun geweten dan eindelijk wakker wordt, zal God hen wel straffen. "De schandvlek blyft by 't Gild in 's werelds Brouwery". De opsteller besloot het gedicht met waarschuwingen aan kuise juffers: "Pas op uw edle Roos die nog te pryken staat, Op Deugd, op Eerbaarheid, op Godvrugt vallen laat Uw Hert en heylig Oog, en zie wel toe met bewaaren". En als uit liefde een paar ontstaat, zo stelt de schrijver, dan moet een eerbare vrouw haar man in achting houden en haar jaloezie uit haar hart en ziel verbannen. Ook mannen moeten zich verre houden van "deez' snoode Brouwery".

Cornelia huwde in 1772 in Woudrichem met Johannes Ludovicus de Vos, griffier bij het Hof van Utrecht en kreeg een zoon⁴⁵². O'Brenan had het plan opgevat naar Martinique te gaan, hij bleef vermoedelijk in Frankrijk achter. In het dossier van de legaat is een vermelding aanwezig dat hij in 1769 verzoek zou hebben ingediend om zich te laten naturaliseren tot Fransman.

Van de aanloop weten we dus niets, of hoe ze elkaar hebben ontmoet, wat hen tot het weggaan bracht. Had hun liefde hen ertoe bewogen om een nieuw leven op te bouwen in een ander land? Gezien het kapitaal dat ze meenamen, lijkt dat waarschijnlijk. Door de verrassende actie konden ze ver weg komen. Uiteindelijk bleken de macht van de Franse autoriteiten en de invloed van de Staten via de persoon van Lestevenon sterker. Hun daad werd niet als schaking betiteld in de briefwisselingen tussen de families en Lestevenon.

⁴⁵⁰ Z.a., *Roskam op de vermeerdering der veelvuldige bedrieglykheeden* (1764). Van Wissing (2001), 16, stelt dat er nog een pamflet over deze zaak verscheen: *De wonderbare slimheid, van bedrog en list in den tegenwoordigen waereld ten toon gesteld* 1763 (moet toch 1764 geweest zijn). Beiden werden in juli 1764 verboden.

⁴⁵¹ WNT: "Boele" of boelinne: "In ongunstigen zin. Eene vrouw, hetzij gehuwd of ongehuwd, die buiten echt met een man "leeft", verboden omgang heeft, inzonderheid met een gehuwden man; minnares, bijzit, bijwif."

⁴⁵² [Http://www.computergenealogie.org/search/text/karel002.txt](http://www.computergenealogie.org/search/text/karel002.txt).

Volgens haar moeder had Cornelia op 19 juni 1764 zich op clandestiene wijze aan de gehoorzaamheid van haar moeder onttrokken door haar uit haar woonplaats te begeven. Elders noemt zij de vlucht een “retraite” en dat haar dochter zich uit haar huis had “geabsenteerd”. Deze woorden behoorden tot het schakingsvertoog. Er is in het dossier geen enkele aanwijzing dat de zaak conform het plakkaat van 1751 was behandeld. Er is ook geen verzoek om dispensatie bekend van de familie van Cornelia. Dat wijst erop dat een publiek bekende schaking kennelijk niet altijd volgens dat strenge plakkaat werd behandeld. De verklaring kan zijn dat geen van beide partijen een klacht wilde indienen bij het Hof. Blijkbaar zag de overheid geen reden om, conform het plakkaat, de goederen van het paar onder beheer van de weeskamer te plaatsen.

4 Afloop zonder proces

“Ont-ervet”

Johan van Wijnbergen, de vader van de in zijn ogen geschaakte Elisabeth, stelde in november 1612 een testament⁴⁵³ op, “waer by hy syne Voer-Dochter Elisabeth und hare descendenten, tenemael van syne nalatenschap ont-ervet heeft, om redenen dat die voorschreven Elisabeth nae datse hem toe voerens seer ongehoorsaem was geweest, bewillicht hadde in de ontschakinge und ontvuyringe by Korst Haeverman Ruyter met haer peroon uyt Amersfoort, tegens synen und haere vrinden wille gedaen, mit den welcken sy al-noch in on-ere blyvende und conversierende is.” De Landdag van Gelre, bijeen te Nijmegen, bepaalde in 1613 op verzoek van Johan van Wijnbergen dat zijn dochter Elisabeth mocht worden onterfd wegens doorgaan. Zoals we uit het besluit van de Staten lezen was ook de familie van Corst tegen zijn handelwijze. De Landdag baseerde zich op de ordonnantie van 1436 van hertog Arnold van Gelre en vond het verzoek billijk en redelijk, zodat het testament werd geratificeerd en goedgekeurd.⁴⁵⁴

Dat testament verhaalde nog iets meer, namelijk dat vader Johan van Wijnbergen al het mogelijke had gedaan om Havermans te bewegen, te ‘constringeren’ zijn dochter weer aan hem terug te geven: “te revoceren en weder tot haar vrienden trecken”. We weten, naast de brief aan de Staten van Gelderland, niet welke pogingen dat waren en waarom ze mislukten. Wel zouden we hieruit kunnen opmaken dat er contacten zijn geweest tussen familie en paar. Johan hoopte dat zij “haar conscientie en welvaren noch zal bedenken, ‘t voorseide oneerlijke geselschap verlaten en weder tot hem comparant of haar vrienden keeren”. Kwam zij terug, dan ontving zij een losrente “van 1000 gulden hoofdsoms van 20 stuivers ‘t stuck waarvan zij de hoofsom niet zal mogen genieten dan bij wettelicke noot nadat zij Haverman verlaten en 10 jaren bij haar vrinden en nae derselve advies geleefd zal hebben”. Deze erfenis ging na haar overlijden over op de kinderen uit de echte staat verwekt behalve die van Havermans⁴⁵⁵.

In een index op een verslag van een bijeenkomst van de Gelderse Landdag treffen we een verzoek uit 1617 aan die een ander licht op het paar werpt: “*Corst Haverman en Elisabeth van Wijnbergen*, zusterskinderen, voorbehoudend het testament van haar vader, waarbij zij was onterfd, mits het huwelijk opnieuw na voorafgaande proclamaties wordt gesloten”⁴⁵⁶. Ze zouden neef en nicht zijn. Dit gegeven werd niet genoemd in de brief die de familie in 1611 naar de Staten van Gelderland stuurden om hulp. Neef- en nichthuwelijken waren niet toegestaan volgens de *Echtordnung* van 1597, die werden “schandaleus geacht”. Het paar verzocht kennelijk om ontheffing van dit gebod.

⁴⁵³ Van Loon (1701), 2 D 136; Bousema-Valkema (2008).

⁴⁵⁴ Van Loon (1701), 2 D 136.

⁴⁵⁵ Bousema-Valkema (2008).

⁴⁵⁶ Wartena (2003), 10-15; <http://www.veluwsegelachten.nl/pdf/pub027.pdf>, L. 1617-3-28.

Geen proces, wel een erfeniskwestie

Margaretha van Assendelft was de zuster van Adriana van Assendelft, die in 1644 met de cornet Francois Conincks was weggelopen⁴⁵⁷. Zij was geschaakt door Simon du Faget (1616-1664). De omstandigheden van deze daad zijn niet bekend, maar gezien wat er wel bekend is, plaats ik deze zaak vooralsnog binnen deze figuratie van De Overrompeling. In 1640 had deze, volgens Van Nierop adellijke⁴⁵⁸ vaandrig, de toen achttienjarige Margaretha geschaakt en was met haar van Delfshaven naar Heusden gegaan⁴⁵⁹. Daar hadden zij geleefd als een gehuwd paar en kregen diverse kinderen. Dat ongehuwd samenleven was volgens Van Nierop zeer uitzonderlijk onder Hollandse edelen. Het paar zou volgens hem zonder toestemming van haar moeder zijn gehuwd: “seer confuselijck ende sonder huwelijckse voorwaarden”⁴⁶⁰. Ze verzoenden zich naderhand met haar moeder Johanna van Gendt, de Vrouwe van Cralingen. Op 29 januari 1651 trad het paar alsnog rechtsgeldig in Scheveningen in het huwelijk⁴⁶¹. In 1655 stelde Margaretha een testament op, waaruit bleek dat het paar in gemeenschap van goederen was gehuwd. Simon zou een bepaald bedrag ineens en een jaarlijkse uitkering krijgen als hij van zijn deel van de boedel afstand deed. Na het overlijden van Margaretha kort daarna wilde Simon voor de tweede keer huwen. Toen ontstond de kiem van een conflict, want Simons tweede vrouw claimde zijn nalatenschap. Anna Catharina, de dochter van Margaretha en Simon, zag haar erfenis aan haar voorbijgaan en voerde een rechtszaak tegen de claim van de tweede vrouw⁴⁶². Het Hof had de rechtsgeldigheid van legaten die haar ouders hadden gemaakt erkend. Zij bestreed die, omdat hun huwelijk voortkwam uit schaking. Volgens het *Eeuwig Edict* zouden beide partners niet mogen profiteren van elkaars vermogen, ook al zou later de toestemming tot het huwelijk worden gegeven. Die toestemming moest voor de consummatie zijn verstrekt. Het huwelijk zou daarom volgens de *Politieke Ordonnantie*, artikel 13, nietig zijn. De Hoge Raad baseerde zijn einduitspraak op het tweede, rechtsgeldige huwelijk. In die situatie kon noch het *Eeuwig Edict* gelden, want beiden waren meerderjarig, noch de *Politieke Ordonnantie*, waarin het *Eeuwig Edict* was opgenomen. Simon had dus terecht legaten voor de kinderen uit zijn tweede huwelijk opgesteld. Overigens is het nageslacht van Simon en Margaretha niet in verval geraakt. Hun zoon Johan die zich Johan Willem du Faget van Assendelft noemde en geboren was in 1650, was heer van Besoijen. Zijn dochter huwde in de familie Pieck, heren van Brakel. Simon du Faget noemde zich in 1650 heer van Heinenoord⁴⁶³.

⁴⁵⁷ Zie de volgende paragraaf 5 Afloop met proces.

⁴⁵⁸ Volgens genealogieonline.nl. Ik heb van enige adellijke afstamming niets gevonden.

⁴⁵⁹ Volgens een niet met bronnen gestaafde artikel van W(eijers) (1993), 21, zou Simon haar uit haar ouders huis te Delft hebben meegenomen “bij nacht ende ontijden”. Het paar woonde de eerste jaren in Maastricht en ging later naar Den Haag. Vermoedelijk gebruikte de schrijver gegevens uit het manuscript van Pieter Ockers, zie Gall (2002).

⁴⁶⁰ Van Nierop (1984), 102.

⁴⁶¹ Volgens genealogieonline.nl.

⁴⁶² Gall (1985), 105-111.

⁴⁶³ Zie bijvoorbeeld RAD, Archiefnr. 731 Polder “De lage nesse”, inv.nrs. 90 en 91.

“Eerlijk sullen mogen leven”

De volgende zaak is een voorbeeld van een *chantage à la Vianaise*⁴⁶⁴. Dat betekent: een paar wist de ouders van het meisje te ‘constringeren’, te chanteren, met hun vertrek naar een nabij gelegen asielpaats tot het geven van toestemming. De dreigende infamie voor zowel de familie als het paar dwong tot een snelle oplossing. Op 27 februari 1642 verscheen voor een verder niet met naam genoemde notaris⁴⁶⁵, vermoedelijke standplaats Culemborg, een echtpaar: de eerzame H.W.E. en ‘juffrouw’ G.V.V. Deze anonimiteit was welbewust gekozen. In alle andere schakingscasussen staan de namen van de betrokkenen voluit. Er klinkt angst voor openbaarheid door. Ik heb hun identiteit niet kunnen achterhalen. Het lijkt erop dat dit een casus is die behoort tot het *dark number*.

Het echtpaar stelde volgens het stuk dat zij goed hadden nagedacht over de ontstane situatie, waarin aan de ene kant sprake was van een “jongman”, “J.S.”, die “so sij luyden verstaan” 25 jaar oud was. Kennelijk kenden zij de jongeman niet en wisten zij vrijwel niets van hem. Er werd niets vermeld over zijn status of beroep. Bijna vanzelfsprekend werd hij niet aangeduid met edele of eerzame, want dat zal hij in hun ogen niet zijn geweest. Hij had hun dochter “F.E.” weggevoerd, 16 jaar oud, “(:Godt Betert:)” laten ze daaraan toevoegen, waarmee zij aangaven hoe jong en naïef zij nog was, en hoe erg de actie van J.S. was geweest. De ernst van de zaak verwoordden zij conform het schakingsvertoog. Hij had haar “jegens alle goede plicht ende eerbaerheid gesoliciteert en beweecht dat sij uijt den huijse van de comparanten haare Ouders, met hem vertrecken is naar Culemborg”. In Culemborg was het jonge paar gaan “converseren als man en wijf”. Haar ouders mochten daar niet bij hun dochter komen, elk contact werd hen “tot noch toe” onthouden. Hun dochter leefde in schande met een jongeman die ze niet kenden en die hen nooit had opgezocht of om een huwelijk verzocht. Daarenboven waren er kennelijk andere niet nader omschreven overwegingen om “eenich huwelijck henluijden niet toe te staen”. Was hij van een ander geloof? Was hij vanwege zijn stand onaanvaardbaar? Was hij te arm?

Maar toch, hun dochter was “bij de voorseide J.S. alreede gedefloreert” en ze waren bevreesd dat ze zwanger zou zijn. Deze ontering betekende dat zij “niet lichtelijck” een ander “goet” huwelijk zou kunnen sluiten. Maar “te vresen stonde dat bij volcomen affslaan van het huwelijck, d’welck bij hen luijden nu versocht werde” er nog veel meer en ergere “inconvenienten” zouden kunnen ontstaan. Hieruit lees ik dat een ongehuwde dochter met een kind de eer van de familie zou ruïneren. Alles overwegende waren de ouders “entelijck

⁴⁶⁴ Zie paragraaf 5.3.4 van hoofdstuk III.

⁴⁶⁵ RAR, Archiefnr. 0874 Handschriftencollectie Culemborg, Handschriften Doos III, inv.nr. 32. Het stuk wordt omschreven als: “concept-akte van overeenkomst tussen een echtpaar en een jongman, die de dochter van het echtpaar had gedefloreert en geschaakt naar Culemborg, 1642.” Het stuk heeft echter alles weg van een “akte van huwelijksvoorwaarden tussen ouders en de jongeman die hun dochter had geschaakt. 1642. Kopie.” Het is een kopie van de tekst die de notaris in zijn archief gehad moet hebben. De akte is ondertekend noch van enige zoekkenmerken voorzien; ook is standplaats noch plaats van handeling vermeld. Het is dus ook niet helder wat de herkomst is en in welk archief het stuk thuis hoort.

genootsaecht ende te rhade geworden” te consenteren in een huwelijk dat “opentlijk” gesloten zal worden maar buiten Culemborg, in een plaats van hun keuze.

Het *fait accompli* van een (mogelijke) zwangerschap liet hen geen alternatief. Deze passages passen nu juist niet in het schakingsvertoog, maar in het eervertoog. Ze maken duidelijk dat zij als ouders gedwongen waren het belang van de familie-eer boven die van een uitstoting van hun dochter te verkiezen. Hun anonimiteit is te beschouwen als een compromis: niemand hoefde te weten dat ze geconstringeerd waren, noch hoe zij hun familie-eer hadden hersteld.

Het verbaast dan niet meer dat de ouders aan de eer aantastende voorgeschiedenis slechts anderhalve folio wijdden en viereneenhalve folio besteedden aan een regeling. Daaraan moest J.S. voldoen “ende anderssints nijet”. De eerste bepaling was dat J.S. “met sijnen believen ende toestaen” voorlopig geen enkel gewin uit het huwelijk zou halen op alle goederen die F.E. mogelijk na haar dood zou achterlaten. En voorts de voorwaarde dat de 5.000 gulden “die geseijt wert de voorseide J.S. te comen over sijne ouders goet, berustende onder sijne voochden” zal worden betaald. Hij moest alle onkosten betalen die het stel te Culemborg had gemaakt, bijvoorbeeld voor het verkrijgen van het vrijgeleide aldaar, de reiskosten om er heen te gaan, “montkosten”. Verder alles moest hij al zijn schulden afbetalen zodat hij een “vrijen hals” zal zijn. Haar ouders waren niet gehouden enig kapitaal aan hun dochter in dit huwelijk mee te geven. Wel zegden ze toe 600 gulden per jaar “tot onderstandt” te geven zolang zij leefde. Als zij kinderen zou nalaten, kregen die ook dit geld. Wanneer een van de ouders kwam te overlijden, dan zou dat bedrag aan hun dochter ten goede komen. Zij kreeg geen kapitaal maar alleen het vruchtgebruik. Er mocht geen legitieme portie worden geëist en er was geen gemeenschap van goederen, ook niet in de toekomst. Dit alles werd geregeld met een doel dat de ouders zo verwoordden: dat zij “eerlijck sullen mogen leven”.

Het paar slaagde dus in hun doel om te mogen huwen, maar de prijs was hoog. Woorden als schaking of doorgaan komen in het stuk niet voor, wel “vertrecken”, wat een indicatie kan zijn voor het willen stilhouden van de zaak en het ontwijken van termen uit het schakingsvertoog. De ouders gebruikten het enige wapen dat hen restte: druk uitoefenen via geld. Zo konden ze voor zover mogelijk hun eer herstellen. Waar zij afhankelijk waren geworden van het paar en zich door hen en haar zwangerschap in een dwangpositie gebracht wisten, waren zij nu door hun accommodatie en hun financiële macht in staat nog enige invloed uit te oefenen. Hun eerpositie, eerst ernstig bedreigd door het weggelopen paar, herstelde zich enigszins. En dat mocht blij zijn dat ze hun beginnende reputatie, nog heel kwetsbaar, kon gaan opbouwen. Wie als winnaar uit de strijd kwam, is moeilijk te zeggen. Beide partijen waren in hun eer verkort, en het herstel ervan kostte beide partijen tijd. Er is dus sprake van een *zero-sum* spel. De eervermeerdering van de jongeman of het paar ging ten koste van de eer van haar familie.

Paar niet berecht, wel de vader van het meisje wegens medeplichtigheid

Manriques moeder Theodora van der Cijse, weduwe van Anton Manrique, heer van Maasdam, slaagde er in haar zoon te achterhalen. In het dossier bij het Hof van Holland kwamen zij of haar man niet voor. Op 28 april 1646⁴⁶⁶ horen we van de familie van Manrique, als de magistraat van Arnhem, waar Antoni en Hester kennelijk waren aangekomen op weg naar Kleef, besluit de zeventienjarige jongeman naar huis terug te sturen⁴⁶⁷.

Gerrit Dijckmans was na zijn terugkeer in Den Haag in diezelfde tijd gevangengezet in de Voorpoorte van het Hof van Holland in Den Haag. Van daar schreef hij een verzoek aan stadhouder Frederik Hendrik, want de situatie drukte zwaar op hem en zijn dochter. Dat is merkwaardig, want de stadhouder had geen bevoegdheden tot het verlichten van straffen, dat was voorbehouden aan de Staten van Holland. Misschien hoopte Gerrit dat de reputatie van Frederik Hendrik hem zou helpen bij zijn rehabilitatie. Hij schreef dat de hoogheid tot het oordeel zou komen dat dit geen misdaad was die deze lange detentie vroeg “tot schande ende schade van sijn familie ende hij oock in alle gevalle daer jegens is pardonnabel te meer ende insonderheijt alsoo hij daer van geen autheur en is geweest nochte aenleijdinge en heeft gegeven”. Deze opmerkingen laten zien dat hij zich beriep op het eervertoog: hij had eerzaam gehandeld uit bescherming van zijn familie. Wist hij niet dat notarissen strafbaar waren aan medewerking, zoals bepaald in art. 13 van de *Politieke Ordonnantie*?⁴⁶⁸ Hij had aktes laten passeren “ten eijnde zijn voorseide dochter onteert sijnde niet verlaten maer bij de voorseide Manrijcken geert ende getrout zoude werden.” Daarom vroeg hij uit speciale gratie gepardonneerd te worden en daarvan brieven van pardon te mogen ontvangen. Hij had alles gedaan met als enige doel “als om dat sijn dochter onteert sijnde daer naer niet en soude werden verlaeten”. Gerrit wilde eerherstel. Alleen Manrijcke is de veroorzaker van alle “ongelegentheden”. Nu werd hij “tot sijne geheele ruine in detentie gehouden”. Hij had alles naar waarheid verteld, wat Manrijcke ongetwijfeld zou bevestigen. Daarom wilde hij vrijgelaten worden.

De schout van Overveen, Gerrits broer Jan Jacobsz Dijckmans, werd door het Hof verhoord op 6 mei 1646. Die vertelde dat Hester en Margaretha Dijckmans met Manrijcke tegen acht uur op 27 april bij zijn huis waren gekomen. Nog diezelfde avond was de bovengemelde akte opgesteld, op verzoek van de betrokkenen. Ook had hij op verzoek de namen van Hester en Manrijcke aangetekend in het trouwboek van Overveen en op zondag 29

⁴⁶⁶ Dit is de tijdrekening volgens oude stijl, de Gregoriaanse. Pas in 1700 ging Gelderland over naar de Juliaanse kalender. Holland ging over in 1583. De datum 28 april 1646 is dus voor Hollandse begrippen 10 mei 1646. In *De Nederlandsche Leeuw* (1974) 82-83 spreekt van 28 november 1646. De geciteerde bron hiervoor, Nijhoff (1860), 449, noemt 28 april 1646.

⁴⁶⁷ Nijhoff (1860), 449.

⁴⁶⁸ Artikel 17 van het *Eeuwig Edict* van 1540: “Verbieden oock alle Notarissen te ontfangen eenige contract voor 't Houwelijck, oft andere ghelofte om te komen tot sulcke huwelijcken, opte preyne van privatie van heuren staten, ende boven dese arbitralicken ghecorrigeert te worden.” “Sulcke huwelijken” verwijst naar huwelijken die zonder consent van ouders van minderjarigen werden gesloten.

april de eerste proclamatie gedaan. Waar ze nu waren wist hij niet, hij had uit de gesprekken opgemaakt dat ze naar “een neutrale plaetse wilde vertrekken.”

Gerrit Dijckmans werd door het Hof van Holland op 18 mei 1646 veroordeeld om op zijn knieën God en justitie vergiffenis te vragen⁴⁶⁹. Wat hij gedaan had, had “soo quade, schadelijcke ende schandelijcke consequentie die in een land van Justitie en goede politie niet en connen geleden werden”. Het Hof verbande hem ook voor een periode van vijf jaar uit Holland, Zeeland, West-Friesland en Utrecht. Het huwelijk en het testament werden nietig verklaard. Waarvoor Gerrit nu precies werd veroordeeld, is niet duidelijk vermeld. Maar als meewerkende ouder was hij medeplichtig en het opstellen en laten passeren van aktes in zijn functie als notaris maakten de zaak extra ernstig en passend in het schakingsvertoog. Het was een zeldzame zaak, want ik heb geen andere veroordelingen om deze redenen van een familie van de sociaal lager gesitueerde partij aangetroffen. Zoals gezegd was deze casus ook om een andere reden bijzonder: de figuratie van De Overrompeling geldt dus eveneens voor een jongere man van hogere stand die met een dochter van lagere komaf wegging.

Antony Jacob Manrique huwde in 1647 met Catharina Pandelaerts. Over het verdere leven van Hester Dijckmans is niets bekend.

Paar blijft buiten rechtsvervolging

De vader van Catharina de Voocht was Louis de Voocht, burgemeester van Arnhem. Na haar tweede vertrek uit Kampen met de officier Ernst van Osenbrugge wilde hij naar Gelderse gewoonte zijn dochter Catharina onterven. Ernst reageerde daarop met een “leugenachtich request”, maar dat is niet in het dossier aanwezig. Het paar was in West-Brabant terecht gekomen. In Ossendrecht liet de kerkenraad Catharina de Voocht en Ernst van Osenbrugge op 16 januari 1660 in ondertrouw toe. De kerkenraad en predikant Arnoldus Finson hadden van het paar begrepen dat ze inwoners van Antwerpen waren en hadden “naer ouder gewoonte, met stilswijgen, de saecke niet al te curich willen ondersoucken; om die van de gereformeerde religie binnen Antwerpen, niet afkeerich of suspect te maeken”. De predikant zou niet geweten hebben dat Catharina tot twee keer toe tegen de wil en buiten weten van haar ouders buiten de provincie van Gelderland was gebracht.

De kerkenraad vroeg desalniettemin het doopattest van Catharina op uit Arnhem, die gedoopt bleek op 15 december 1641, en dus minderjarig was. Door dit verzoek werd bij de tegenpartij bekend waar het paar zich bevond. Voor de figuratie is dit een belangrijk moment. Deze informatie bood hen de gelegenheid de kerkenraad, de plaatselijke bestuurders en rechters te benaderen. Zij hoopten dat die, conform het schakingsvertoog, geschokt zouden zijn bij het horen van de schaking en tegen het paar zouden optreden. Bij ‘protestantse’ schakingen zou het dus voor het paar vrijwel onmogelijk moeten zijn om toch elders in de Republiek zonder ouderlijke toestemming te huwen. Vrijwel, want soms was er wel een

⁴⁶⁹ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5655, 18 mei 1646.

predikant bereid wat soepel om te gaan met de regels, zoals we weten uit de zaak van Isabeau de Wispelaer uit 1652⁴⁷⁰. Zij werd onder veel dreigementen gedwongen voor een dominee in Tolbert te trouwen. Het Hof zei over deze actie van de predikant dat die “niet betaemde”. Vanwege het aanvragen van een attestatie moesten protestantse paren die wilden huwen, kiezen voor een plaats buiten de Republiek, of dat nu soevereine plaatsen als Culemborg of Vianen waren, of de zuidelijke Nederlanden of landstrecken aan de oostgrens van Gelderland of Overijssel. Dat daarenboven achtervolgende ouders en justitie geen rechtsmacht hadden in het buitenland hielp natuurlijk.

Er is nog een zaak waarin het vragen om ouderlijke toestemming voor het huwelijk van een paar van wie de jonge vrouw was weggegaan, aanleiding was voor protesten van haar familie. Op 24 november 1651 bezorgde te Edam notaris Claes Pieter Keetman een ‘insinuatie’, een beschuldiging, op verzoek van Pieter Simons Mens, zeilenmaker, aan Cornelis Pieters⁴⁷¹. Hierin verklaarde Mens tot zijn leedwezen te hebben begrepen dat Pieters van de magistraat toestemming had gekregen om proclamaties en kerkelijke geboden te doen omdat hij, Mens stilzwijgend in het tussen Pieters en zijn dochter “opgeworpen houwelijk soude hebben geconsenteert” en dus geen bezwaren had geuit. Maar Mens was nooit gekend in dit huwelijk, en had nooit stilzwijgend of openbaar geconsenteerd. Hij had daarvoor “pragnante en sware redenen bij de wetten hem gejnjungeert”. Pieters had het bestaan “sijn insinuants dochter in haer onnooselheijt ende minderjaricheijt met aenlockinge ende fenijnige woorden ofte venis stricken, soo te verleijden dat sij heeft geconsenteert in U versoeck, en is met U tegen sijn wil ende danck, jae sonder hem daerover eenichsints te hebben gekent, in troubeloften getreden, en haer laeten uijt haer vaders des insinuants huijs” alsook uit de vaderlijke stad, Edam, zelf. Pieters had haar “om U goddeloose vleeschelijcke wellusten te voldoen”, weggevoerd. Pieters was weer in de stad teruggekomen. Toen hij hoorde dat Pieter Mens misnoegd was, had Cornelis Pieters niet “geschreumt” te stellen: “Had ick U consent willen versoecken ‘k hadde niet behoeven met de meijt deur te loopen”. Pieters had zich “oock niet geschaemt haer van haer eer tegen hem insinuants wille en weeten te berooven” en haar ruim een half jaar als getrouwd wijf te gebruiken. Dit alles kwam overeen met *de raptu virginum* uit de *Lex Unica Codex*, waaruit volgde dat beide personen nooit met elkaar mogen trouwen, “noch de ouders in soodanich huijwelijck by poene van bannissement consenteren”. Mens protesteerde tegen alle “onheijl ende onschadelijckheijt” en zou alles doen om het huwelijk te verbieden. Mens wilde een “onvertogene antwoorde”, waarop Cornelis Pieters om een kopie van deze insinuatie en 24 uur bedenktijd vroeg. De volgende dag gaf die als enige reactie dat hij de kopie had horen lezen.

Terug naar Louis de Voocht en zijn vertrokken dochter Catharina. Toen hij en zijn verwanten vernamen dat het paar in Ossendrecht op het punt stond in ondertrouw te gaan,

⁴⁷⁰ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5656, 4 april 1653.

⁴⁷¹ WAP, Archiefnr. 0717 Notarissen ter standplaats Edam, inv.nr. 496, Claes Pieter Keetman 1651.

schreven zij in februari 1660 aan de kerkenraad: “Ende tot sijne onuijtspreeckelijcke droeffheijt de verhaelde vuijle ende onverdraechelijcke feijtelijscheeden aen die van den voorschreven Kerckenraede van Ossendrecht genotificeert, met verzoek dat sij de voorschreven onwettelijcke proclamatie (om alle schandaelen te mijden) soudén willen opschorten”, en zo niet, dat zij zich genoodzaakt zouden voelen zich tot de hoge overheid te wenden. Op 15 februari 1660 behandelde de kerkenraad van Ossendrecht hun brief. De kerkenraad vond de aantijgingen kwalijk. Men antwoordde met de vraag aan de vader of hij op grond van artikel 46 van het *Echt-Reglement* uit 1656 redenen had om het huwelijk te stuiten en die binnen 14 dagen te melden, anders zouden ze “het recht haer van God, natuere, Schriftuere ende geemaneert Echt-Reglement gegeven” naleven⁴⁷². De familie meldde daarop geschokt dat de kerkenraad blijkbaar de ongehoorzaamheid van kinderen stimuleerde in plaats van daartegen rigoureuus op te treden. En dat ze dat artikel 46 nog maar eens moesten nazien. Want dat kon niet gelden, omdat het van toepassing was op dochters ouder dan 20 jaar en niet op minderjarige dochters. De familie liet blijken behoorlijke juridische kennis te hebben, wat met de gebroeders Van Kinschot en Louis zelf als burgemeester geen verwondering wekt.

De familie escaleerde verder en richtte zich in februari 1660 tot de Raad van Brabant. In hun rekest duidde haar familie de ontvoerder aan met “seeckeren Ernst van Ossenbrugge”. Vader en ooms verklaarden hoe Catharina op 10 februari 1659 door hem is “weghgevuert” uit het huis van haar vader uit Arnhem, “welcke onbehoirlijke actie” tot overgrote droefheid van haar vader was geschied. Haar vlucht uit Kampen van december 1659 werd niet genoemd. Men hoopte dat Catharina de Voocht ooit nog eens tot inkeer zou komen van “haervoorseide onbehoirlijke en schandaleuze retraits” en zou beslissen “haar wederom *sub potestate et obedientiae parentum*”, onder de macht en gehoorzaamheid van haar ouders, te begeven. Die van haar ouders dus, niet (alleen) van haar vader. Op 24 februari 1660 stelde de Raad een *mandement poenaal* in tegen de predikant Arnoldus Finson⁴⁷³ en de kerkenraad van Ossendrecht en verbood verdere voortgang van het huwelijk. Finson en de kerkenraad antwoordden daarop dat de Raad daartoe niet bevoegd was. Op 9 april was hun verzoek om toch ‘provisioneel’ met het huwelijk voort te gaan, door de Raad van Brabant afgewezen. De magistraat van Arnhem machtigde op 10 mei 1660 Gaspar van Kinschot namens Louis de Voocht om de Raad te verzoeken om een *mandement van arrest* van Catharina de Voocht, zodat zij uit de macht van Ernst zou komen.

⁴⁷² Artikel 46 luidt: “Indien eenigh Jonghman ofte Jonge Dochter boven de voortsz vijf en twintigh jaren ende twintigh jaren respective oudt wesende, ende Ouders hebbende, versochte ingeschreven te werden sonder te doen blijcken van der selver consent, so sullen de Magistraten ofte Predicanten de Ouders vanden Requirant ofte Requirante voor haer ontbieden, ende de selve naer insinuatie binnen acht, ofte ten langhsten veerthien dagen daer aen, weygerende, ofte in gebreke blyvende te komen, soo sal de selve weygeringe ofte niet comparitie ghehouden werden voor consent, maer indiense compareren, sal men het verschil metter minne, ofte met uytspreecke de plano af doen, waer naer hun parthyen hebben te reguleren, behoudens evenwel oock den gheinteresseerden sijn Appel ofte Reformatie in cas van beswaernisse.”

⁴⁷³ Deze “recalcitrante” predikant was ook in andere zaken een centrale figuur: De Mooij (1998), 249.

Op 6 juli 1660 had de classis⁴⁷⁴ van Tholen en Bergen op Zoom bepaald dat het huwelijk bij alle kerken zou moeten worden bevestigd, maar daar was Finson niet bij aanwezig. Hij verklaarde later daar niet mee in te stemmen uit respect voor de bevelen van de Raad van Brabant. Finson werd later op tal van punten ondervraagd, want op grond van artikel 43 van het *Echt-Reglement* kon hij zijn ambt verliezen wegens het niet nakomen van het genoemde reglement. Op 11 juli 1660 trouwde het paar en werd bevestigd “in een eerlijcken huwelijcken staet”. Cornelis Heijnsbergius, de predikant van Bergen op Zoom, werd om bemiddeling verzocht. Hij gaf in een brief aan Louis de Voocht het advies de zaak te zien “als een infamie voor U Edele dochter, en U Edele crencke van reputatie”. Maar, zo verzochtte hij: “Ick en can het werck niet excuseeren, noch veel minder approbeeren, als sijnde een saecke waer door de Ouders werden gepriveert van het regt dat sij over hare kinderen hebben; twelc de ouders de mondige jaren niet en ontnemt. Maer hier iacta est alea, en schijnt niet met reputatie gecorrigeert te connen werden. Derhalven vertrouwe dat Sijne Edele tot compassie sal werden bewoogen, en Sijne Edele vaderlijck herte over sijne gevallene Dochter bewijzen *et si non consentiendo, saltem connivendo* de solemnisatie van het houwelijk sijnen voortganck laten nemen”. Intrigerend zijn de woorden “schijnt niet met reputatie gecorrigeert”. Bedoelde de predikant dat het de vader niet zal lukken door een beroep op zijn eer om zijn dochter weer onder zijn gehoorzaamheid te krijgen?

De vader en ooms eisten desondanks dat het “pretense” huwelijk “nul, cragteloos ende van onwaarden” zou worden verklaard en verzochten aan de Raad van Brabant om Catharina en Ernst plus de geestelijke leiding van Tholen en Bergen op Zoom te dagvaarden. Ze meenden een sterke zaak te hebben en verwonderden zich over de “temeriteit” van de classis in weerwil van het *Echt-Reglement*, maar ook in weerwil van hun wens als familie. Maar dat mocht niet baten. Een jaar later, op 27 juni 1661, huwde het paar nog een keer, maar dan in Arnhem. Catharina had in oktober 1660 een kind gekregen en kennelijk naar haar vader Louis vernoemd. Louis had zich misschien het advies van Heijnsbergius aangetrokken, althans publiekelijk laten zien dat hij toch instemde met het huwelijk. Uit het dossier blijkt dat de ontvoeringszaak aanleiding werd voor een competentiestrijd tussen de Raad van Brabant, de Staten-Generaal en de classis van Tholen, en Bergen op Zoom. De Raad van Brabant werd verweten zich veel te hard te hebben opgesteld tegen de classis en haar leden inzake het restitueren van de kosten van hun verschijnen voor de Raad van Brabant. De zaak werd onder de aandacht van de Staten-Generaal gebracht en liep door tot in 1664, zonder kennelijk een heldere oplossing. De ontvoering zelf deed er toen allang niet meer toe.

⁴⁷⁴ Classis is een regionale vergadering van lokale protestantse gemeenten.

Dwang slaagt toch niet

Dat constringentie niet altijd een succesvolle strategie was, blijkt uit de schaking van Maria Romana de Hooghe door Cornelis van der Gon op 10 juli 1692⁴⁷⁵. De vader van Maria, de veelbesproken kunstenaar, jurist en schrijver Romeyn de Hooghe (1645-1708), was erachter gekomen dat zijn dochter met een buurjongen was weggelopen. Het paar nam aan dat hij vanwege Cornelis' weinig florissante financiële situatie huwelijks toestemming zou weigeren. De vader van Cornelis meldde aan Romeyn "dat hij zijn dochter pas terug zou zien als hij beiden hun daad vergeeft en toestemt in een huwelijk". Romeyn deed dat morrend en liet dit bij een notaris vastleggen, met daarin de bepaling dat hij wegens dwang dit had opgesteld en zich niet wilde houden aan de vastgelegde voorwaarden. Hij verklaarde, in de woorden van het schakingsvertoog, dat Cornelis zijn dochter door 'een sinistere praktijk' haar zo verre had weten te verleiden, dat zij 'op een zeer onbehoorlijke manier' was weggelopen⁴⁷⁶. Hij ging gerechtelijke stappen ondernemen en liet Cornelis, die weer terug was, arresteren en in gijzeling zetten. Van een rechtszaak kwam het niet. Uiteindelijk zouden de twee niet huwen.

Afloop onbekend

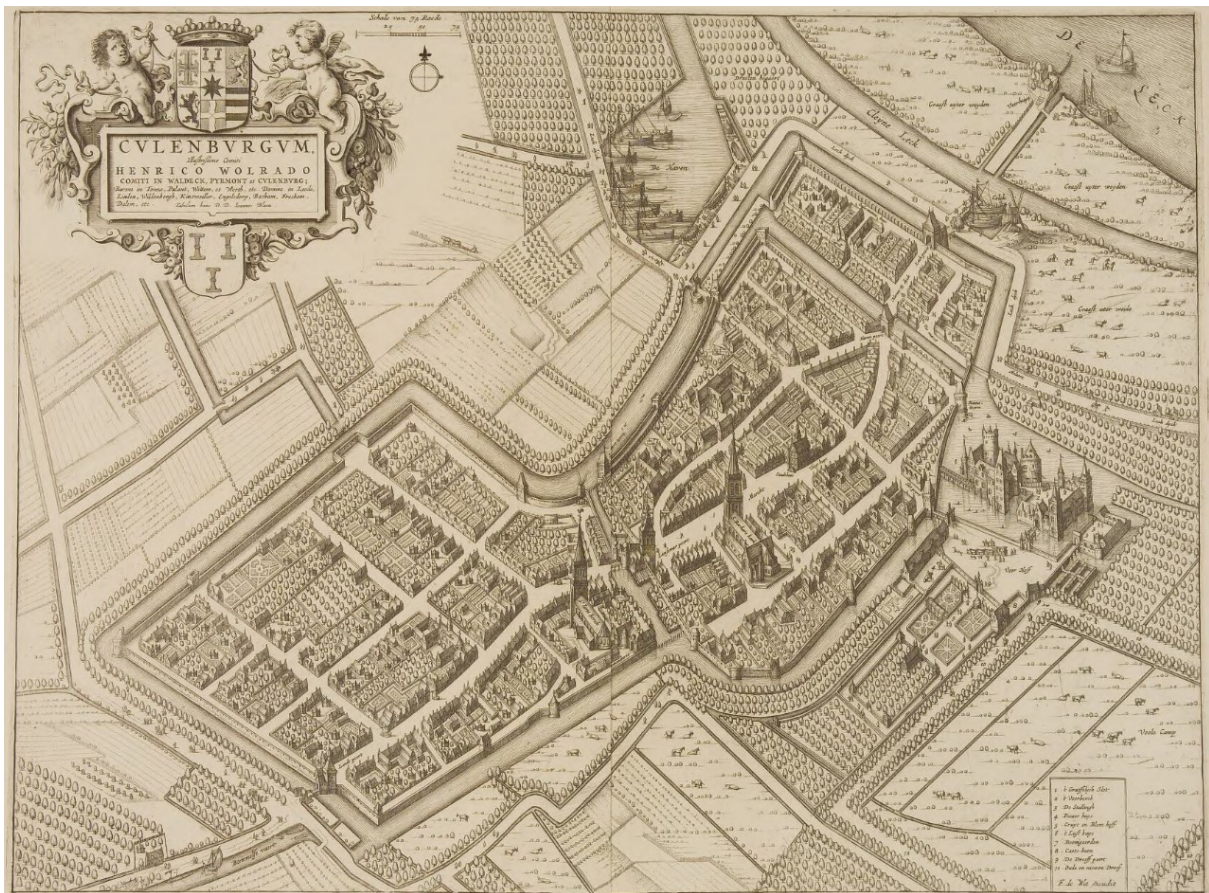
Van de volgende casus hebben we weinig informatie. Er lijkt sprake te zijn van een jongeman van hogere stand dan het meisje. In 1744 vroegen Daniël Klockenaer en Helena du Pont Riard in Culemborg toestemming voor "vrij acces en reces" voor de periode van drie maanden⁴⁷⁷. Daniel had Helena, die enige jaren in het huis van zijn vader had gewoond, "de vrijagie gemaect, dat hij haer eijndelijk door allerlei perusasien en principael door de solemneelste troubeloften heeft geseduceert tot den Bijslaap, waer van sij is bevrugt". Daniël had besloten om zich aan zijn gegeven woord te houden, "en haer door den trouw weder te eeren". Hij bediende zich van het eervertoog. Zijn voornemen durfde hij niet tegen zijn vader te zeggen. Daniël was geadviseerd om zijn vaders huis te verlaten en het huwelijk elders te laten plaats vinden. Hij had in 1744 Helena "ontboden" om van Amsterdam naar Vianen te komen, waar hij zich al enkele dagen ophield. Aldaar werd hij "door een Drift, en d'onbesonnenheid der Jeugt vervoert" en meende dat hij daar kon trouwen door een valse naam van hem en haar op te geven. Dat lukte totdat in Amsterdam de tweede proclamatie plaatsvond "dat hij voorts door goede vrienden was gewaerschuwt; als of men dit zijn voorseide bedrijf (: 't geen hij voor gantsch indifferent hadde aengesien:) wel ligtelijk als strafbaar soude considereren". Dat had hem in "groote ongelegendheid" gebracht. Daarom waren ze in Culemborg aangekomen en vroegen ze toestemming om er tijdelijk te verblijven. Aangezien de familie van Helena niet wordt genoemd en ik ook geen andere gegevens van haar heb gevonden, vermoed ik dat zij

⁴⁷⁵ De Haas (2008), 61-71.

⁴⁷⁶ De Haas (2008), 61.

⁴⁷⁷ GA, Archiefnr. 0370 Heren en Graven van Culemborg, inv.nr. 2360.

als dienstmeisje bij de familie Klockenaer diende. Van een reactie van haar vader of van haar familie is niets bekend.

Plattegrond van Culemborg. Kopergravure naar Johannes Blaeu, 1649. Gelders Archief, signatuur 0963 collectie plattegronden 16.

“Roozeknopje”

Niet alleen had de graaf van Todtleben een biograaf, hijzelf vond zijn avonturen dermate interessant dat hij ze vastlegde in een autobiografie. Daarin beschreef hij hoe hij in de koets op weg naar Duitsland Maria Victor eeuwigdurende trouw zwoer. “Ik neem u, in de tegenwoordigheid van deeze twee getuigen, uwe Kamenier en myn Kamerdienaar, voor den Hemel, op dit oogenblik tot myn wettige vrouw en geliefde Gravinne; en ik u myn Heer, van ’s gelyken, zei dat beminnellyken kind”. Uiteindelijk kwam het gezelschap aan op Pruisisch grondgebied in Kleef, waar het een nacht in een herberg verbleef. De lakei stelde voor de valse naam van baron en baronesse van Seivertits te gebruiken, dat zou geen argwaan wekken. In de herberg vroegen Maria en haar kamenier waar het graafschap Todtleben nu lag. De kamenier wilde die avond op het kasteel slapen als rentmeesteresse. Maar er bestond geen graafschap, het was niet meer dan een titel, dat was hen nog niet verteld. Die nacht wilde Maria bij haar meid slapen. Ze wilde haar huwelijk eerst door een geestelijk persoon laten inzegenen voordat ze het bed met de graaf zou delen. Toch slaagde ze niet in die opzet. De

volgende dag kwam de lakei aan het bed waarin zijn meester en Maria, als “een vers geplukt rooze knopje” nog lagen te slapen. Ze moesten vertrekken, want er was al iemand, vermoedelijk Maria’s oom, uit Amsterdam bij de herberg aangekomen met de vraag of er een gezelschap logeerde dat voldeed aan de signalementen van die van Todtleben. Daarop was bevestigend geantwoord. De waard vroeg of hij iets kon doen, hij had begrepen “dat myn Heer de Baron met die Juffer van Amsterdam is weg gelopen, en dat haar voogd hier is gekomen, die tegenwoordig in den raad is, en dit voor eene schaking wil doen doorgaan, om permissie te krygen van haar te doen arresteren”. Hij maakte een wagen gereed en daarop verdween het paar, dat als dank hem “twintig dukaten, tot een vereering en beloning van die getrouwen dienst” gaf. De lakei ging verder met eten inpakken toen de gerechtsbode aankwam om de graaf en gravin te arresteren. De waard hield de Amsterdammers zolang aan de praat dat ook de lakei met de kamenier kon ontsnappen.

Uit de eerdergenoemde samenspraak in het hiernamaals vernemen we dat de graaf, op rijksbodem zijnde “wederom zyn eigen naam en qualiteit van Ryks-graaf” aannam, om de voorrechten “aan dien tytel gehecht, en die zeer groot zyn, te kunnen jouisseren: en des anderen daags wierden zy door een geestelyk Heer getrouwd”. Dat huwelijk was in Holland niet wettig, maar wel in Duitsland, waardoor het “byna ondoenlyk” was “haar gemaal af te scheuren”. De prins van Brunswijk wees erop dat deze schaking, zoals men de daad van de graaf in Holland noemde, veel beroering had gewekt. Men kon niet via de gewone weg tegen de graaf procederen. Dat moest via de hoogste krijgsraad gebeuren, omdat hij als kolonel in Hollandse dienst was. In Duitsland was een proces ook al zoals gezegd een moeilijke zaak te meer omdat men daar “uw adeldom en qualiteit van Ryksgraaf veel hooger schatte dan alle de schatten van Mejuffrouw V.” Todtleben stelde vast dat wanneer hij zijn ontslag nam uit Hollandse dienst en volgens de Hollandse wetten trouwde, en door de Pruisische koning in bescherming genomen zou worden, er helemaal niets tegen hem te ondernemen zou zijn. Zo maakte de graaf handig gebruik van deze weg om zijn volgende doel te bereiken, namelijk het verkrijgen van Maria’s aanzienlijke vermogen. Hij versterkte zijn machtspositie door als onderdaan de protectie van de koning te zoeken. Een zet die beslissend zou zijn in zijn machtsstrijd met haar familie.

De prins van Brunswijk vertelde dat de schaking tot het uitbrengen van een plakkaat heeft geleid, namelijk dat van februari 1751. Dat was een “prysselyke voorsorg, want het ging ‘er in Holland overheen, daar veele geslepen fortuinzoekers zich na toe begaven; om, door het misleiden van ryke burger dochters, dezelve schatten magtig te worden”. Nu hebben ze er geen voordeel meer aan. Toch zei een andere deelnemer aan de samenspraak, de lakei: Nu zullen de jonge luiden het zo zoeken te schikken, dat zy met consent en behulp van de ouders wegllopen.” De adellijke juffer vond dit onbegrijpelijk: welke vader zou dit doen? En waarom zou het paar dan nog weglopen? Voor ons interessante vragen, vandaar dat ik de anekdote die de lakei als uitleg vertelde, hier kort weergeef.

Het speelde in de zomer van 1751. Een zoon van een winkelier werkte op een kantoor van een handelaar, die een dochter had. De twee werden verliefd en gingen heimelijk met elkaar om. Hij durfde echter zijn liefde niet bekend te maken aan haar en haar ouders, die ondertussen een andere heervoor haar op het oog hadden. Maar deze kandidaat “betoonde reeds by de eerste visite, zyn imperieus humeur en verwaandheid zo klaar dat zy een walg van hem kreeg” en niet met hem wilde trouwen, doch dat niet tegen haar ouders durfde te zeggen. De dochter zocht raad bij de winkelierszoon en ze besloten naar Leiden te vluchten. Maar voordat het zover was, kwam het plakkaat hem ter ore en zag in dat dit een ondoenlijke zaak was. Hij raakte van slag en kon zijn werk niet meer goed doen. Zijn patroon, de vader van het meisje, vroeg hem wat er nu aan de hand was, zag diens “hertequelling”. De jongeman zei hem “op een brave burger dochter, die te eenigen tyd een goed kapitaal te wachten had, verliefd te zyn; maar dat hy geen kans zag om haare vrinden daar toe te beweegen.” Daarop beval de vader hem aan met het meisje weg te lopen en aan hem bekend te maken wie de vader is, zodat hij wel met hem zou gaan praten en zeggen dat hij zijn boekhouder 1000 gulden per jaar zou geven om hem in staat te stellen zijn dochter te onderhouden. De jongeman dankte hem, maar zei dat het strenge plakkaat de vlucht ondoenlijk maakte. Toen antwoordde de handelaar: “En wat vader zou zo ontaart kunnen zyn van zyne dochter, om dat zy met een eerlyk en bekwaam jongman, op wiens gedrag niet te zeggen is, geen onbekende vreemdeling, maar de zoon van een eerlyk burger, die een goed bestaan heeft, trouwt, voor altoos te bederven, om zyne nabestaanden, die hy mogelyk niets gunt, erfgenamen van zyne goederen te doen worden, die aan zyn kind, volgens de goddelyke en waereldlyke rechten, toebehoren”. Dus ga maar door, laat uw vader mij maar waarschuwen, ik ga dit regelen. Het paar vertrok zonder dat de handelaar wist dat het om zijn dochter ging. Toen kwam de vader van de boekhouder naar de handelaar toe. Die meldde dat zijn zoon met een juffrouw weg was om de ouders van het meisje tot consent te bewegen. Dat had zijn zoon niet moeten doen. Haar nog steeds nietsvermoedende ouders beweerden zeker te zullen instemmen in zo’n geval. De vader van de jongeman zei dat hij die middag een brief had ontvangen dat tijdens de kerkdienst duidelijk was geworden dat zijn zoon was doorgestaan. Die brief waarin alles stond, werd geopend door haar ouders die zeer schrokken van de situatie. De ouders gaven toestemming en het paar kon terugkeren. Eind goed al goed. Haar vader had “wysselyker gedaan met zyn dochter aan hem te geven, dan haar aan een schatryk lichtmis uit te trouwen, dewyl de laatste zich maar verstaat op het geld verteeren”.

Van deze anekdote hebben we geen ondersteunende bronnen uit de archieven. Maar het verhaal stond niet op zichzelf, want een soortgelijk geval moet zich hebben voorgedaan in 1758. De kantoorbediende Johan Kol (1726-1805) werd verliefd op Anna Elisabeth Vlaer (1726-1778), dochter van een Utrechtse bankier. Het verhaal dat geen andere bron heeft dan een mededeling aan de schrijver die het vermeldde in een artikel voor het Rotterdams jaarboekje, vertelde dat de bankier zijn bedrukte bediende vroeg wat eraan schortte. Die

antwoordde dat hij verliefd was, maar dat haar vader nooit zou toestemmen in een huwelijk omdat hij, Johan, niet van dezelfde stand was. De bankier adviseerde hem dat hij haar moest schaken en bood zijn koets aan. Nog diezelfde avond vertrok het paar naar Vianen, waar het op 29 januari 1747 trouwde. De vader aanvaardde de nieuwe situatie en nam zijn schoonzoon aan als firmant⁴⁷⁸.

Terug naar Todtleben. De prins van Brunswijk zei dat het plakkaat van 1751 bedoeld was tegen “listige en bedriegelyke gelukzoekers, die fortuin zoeken.” De strekking van het plakkaat was echter veel ruimer, zoals we kunnen opmaken uit de bespreking van het plakkaat in paragraaf 5.3.4 van hoofdstuk III.

Paar staakt vlucht

Literatuurhistoricus Piet Buijnsters beschreef in 1984 de schaking van Betje Bekker (1738-1804)⁴⁷⁹. Betje Bekker was op 24 juli 1755 zeventien jaar geworden en de volgende dag “liet ze zich schaken”, zo zegt hij, door Matthijs Gargon (1731-1772), een op wachtgeld gestelde vierentwintigjarige vaandrig bij het Staatse leger. Matthijs’ vader was de predikant Franciscus Henricus Gargon (1700-1751). De naam Gargon had in Zeeland een respectabele klank. Matthijs’ grootvader was predikant Mattheus Gargon (1661-1728), rector van de Latijnse school te Vlissingen en auteur van de *Walchersche Arkadia* (1715-1717). Zijn oom, predikant Petrus Mattheus Gargon, stond van 1744 tot zijn dood in 1751 als predikant te Vlissingen. Op 22 maart 1753 liet Matthijs zich als lidmaat van de gereformeerde gemeente van Vlissingen inschrijven. Omstreeks die tijd moet hij met Betje Bekker kennis gemaakt hebben. De naam Gargon mocht dan in Vlissingen zoveel als een aanbeveling heten, voor een koopmansdochter was zo’n kale, afgedankte vaandrig natuurlijk geen partij, zo stelde Buijnsters. “Wanneer twee ongelijke gelieven hun ouders of voogden wilden trotseren, was een schaking - liefst onder getuigen - het gebruikelijke middel.” Nu weten we niet of dat ‘gebruikelijke middel’ zo gebruikelijk was. Het doet voorkomen alsof er een keuze bestond waarvan weggaan doorgaans succesvol was. De formulering “laten schaken”, zoals Buijnsters hier de daad noemde, was zoals in paragraaf 5.2.1 van hoofdstuk III betoogd, onderdeel van het schakingsvertoog en drukte grote afschuw uit jegens het meisje, dat actief meewerkte aan de haar eerloos makende vlucht. Of hiervan werkelijk sprake was, weten we niet. We hebben geen gegevens van wat er was gebeurd en wat Elisabeth had bewogen om weg te gaan. Nog interessanter is de niet te beantwoorden vraag wat haar deed beseffen dat ze terug moest naar huis. We moeten afgaan op interpretaties van getuigen of van wat anderen van horen zeggen hebben opgetekend.

⁴⁷⁸ Mees (1953), 107.

⁴⁷⁹ Buijnsters (1984), 23 ev.

Buijnsters baseerde zijn observatie over schaking op het boek van Suzanne I. von Wolzogen Kühr (1883-1953) uit 1914⁴⁸⁰. Hij vervolgt: “De onder pressie gezette familie koos dan meestal eieren voor haar geld. In dit geval lijkt van zulk een opzet geen sprake. Betje keerde uit eigen beweging naar huis terug. Naar de reden kunnen we enkel gissen. Misschien had ze berouw van een al te impulsief genomen stap”. Het was ook een bijzondere situatie, want zelden gebeurde het dat een paar tijdens de vlucht tot inkeer kwam⁴⁸¹. In elk geval betekende het geenszins het einde van haar genegenheid voor Gargon, aldus weer Buijnsters. In een vaak geciteerde brief aan Maarten Houttuyn gedenkt ze vele jaren later nog de gebeurtenissen uit 1755: “Met een hart gescheurd tot aan den wortel toe, en wiens wonde na tien jaren treurens, nog niet nalaat somtyds eens te bloeden, heb ik de verrukkingen eener jeugdige liefde betaalt!” Ook in *Sara Burgerhart*⁴⁸² zou een verwijzing te lezen zijn naar haar lotgevallen. “Dat eene overmaat van levendigheid, en eene daar uit ontstaande sterke drift tot verstrooiende vermaken, door de Mode en de Luxe gewettigt, de beste Meisjes meermaal in gevaar brengen, om in de allerdroevigste rampen te storten, die haar veracht maken by zulken, die nimmer in staat zyn, om haar in goedheid des harten en zedelyke volkomenheid gelyk te worden; by zulken, die zy in 't licht stonden; by zulken, die het wrede vermaak hebben, om haar, reeds gevallen, dodelyk te grieven, of zich niet verwaardigen, zich immer in te laten met haar, die niet der Ondeugd, maar der Onbedagtheit ten prooije wierden”.

⁴⁸⁰ Buijnsters (1984), noot 51: “Het onderwerp ‘schaking’ verdient een afzonderlijke studie waarbij ook de talrijke romans uit die tijd in het onderzoek betrokken moeten worden.” Von Wolzogen Kühr (1914), 73-75. Daarin merkt zij op dat voor een huwelijk ouderlijke toestemming onontbeerlijk was. Zij citeert een gedichtje (blz. 73: het is van Van den Hoven (1700), 8 waarin een meisje dit stelt:

“Men vangd die zaak niet aan, als met zyn ouders zin;
‘k zal zien, zo ’t mooglyk is, dat ik hun gunste win”.

Hierin staat mooi weergegeven dat het ’t meisje is, dat de ouders moet overtuigen van de juistheid van haar partnerkeuze. “Het schijnt echter, dat men ouders of voogden noodzaken kon de toestemmin tot een huwelijk te geven, wanneer niemand den jongen man ten last kon leggen, dat deze de wetten van fatsoen en eerbaarheid had overtreden.” Ook hier citeert zij een klucht, en wel de Wiskunstenaars van Langendijk. Von Wolzogen Kühr merkt op dat een weigering weleens de geliefden tot “de daad” die de ouders deed besluiten, “uit vrees voor de eer van de familie”, een huwelijk toe te staan. Het andere middel was het door de dochter ontvluchten van het ouderlijk huis met haar minnaar. Von Wolzogen Kühr haalt ook hier enige gedichten aan, waarin verwezen wordt naar soortgelijke gevallen, die dus “niet zeldzaam” waren. We weten al dat dergelijke verwijzingen deel uitmaken van het ‘pardon repertoire’: omdat anderen het ook doen hoef ik het niet te laten. Coenraat Droste dichtte in 1709:

“Ontbreekt het hert u niet, indien men u kon schaecken,
Om van de noot een deugt. In dat geval te maken?
Wanneer men met malkaer is op padt geweest,
De tydt heeft bus en self, die deze kwael geneest.”

Von Wolzogen Kühr meent dat de schaker kon worden opgepakt, maar wanneer bleek dat dat de schaking met de wil van het meisje was geschied, het huwelijk gewoonlijk doorgang kon vinden.

⁴⁸¹ Anna van Wouw en Jurriaen Everhard besloten hun tocht te staken, zoals hierboven in paragraaf 4 van Hoofdstuk V is besproken.

⁴⁸² Deken en Wolff (1782), 8.

Betje Bekker omstreeks 1754. Wikipedia.

In het Groot Acteboek der Consistorie van Vlissingen staat op 9 september 1755 het volgende genoteerd: “Is Actedag gehouden, en van de gecensureerden niets ingekomen, dog is op nieuw onder censure genomen Matthijs Gargon, gepensioneerd Vendreg wegens weggaan met Elizabeth Bekker, die ook wegens deze Ongehoorzaamheid aan, & het verlaten van Haren vader gecensureerd is, en zijn Hun beider namen op het klappertje gesteldt”.

Op zaterdag 24 april 1756 werd Betje op eigen verzoek uit de censuur ontslagen “daer sy sig tegenwoordig stigtelyk gedroeg”, Gargon pas op 17 december 1757. Van belang vind ik hier dat beiden werden gestraft, en niet alleen Gargon. Als deze zaak voor de wereldlijke rechter zou zijn behandeld, zou Betje vermoedelijk geen straf hebben gekregen⁴⁸³. De consternatie die de schaking in Vlissingen teweegbracht, laat zien hoe sterk de invloed van de eergroep, van de kerkelijke gemeenschap, op de families Bekker en Gargon was. Hun eerposities stonden onder invloed van wat ik in paragraaf 6.2 van hoofdstuk III de buurt- en dorpseer noem.

Laten we nog een benadering van deze zaak geven, namelijk die van Jan en Annie Romein uit hun *Erflaters*⁴⁸⁴. Zij beschreven iets wat ik vaker aantref bij de jonge dochters, namelijk dat Betje tamelijk vrij en “zonder ander toezicht dan dat van haar vier jaar oudere zuster Chrisje” leefde. Haar speelruimte was dus groot, misschien te groot. Zij kon “geestig,

⁴⁸³ Roodenburg (1990), 263-264.

⁴⁸⁴ Romein ea. (1977), 520 -522.

koket en pretlievend in de Vlissingse beau-monde en op haar vaders buiten een rol spelen die zij zelf later als volgt omschrijft: ‘Mijn zuster is een beauté, dog, haal mij den drommel! ik kaapte alles voor haar neus weg, wat het hart had op “Altijd wel” te komen en smaak had.’ Door een van deze vrolijke speelgenoten, de zoon van de predikant Gargon, liet zij zich in een onberaden ogenblik overhalen tot een stap die over haar hele verdere leven beslissen zou”. Hoe weten Jan en Annie Romein dat? Misschien zag Elisabeth zelf wel veel in een vertrek, of was het haar liefde die haar daartoe bracht. Waaruit blijkt dat Gargon zo veel druk op haar uitoefende? Romein vervolgde met de opmerking dat we de zaak alleen maar kennen uit “toespelingen in haar later werk en brieven en uit een notitie in de *Extracta Actorum* van de Vlissingse kerkeraad van 9 september 1755”, zoals we hierboven al gezien hebben. Romein: “Was er dan iets dat een regelmatigere verbintenis in de weg stond? Was het zomaar een dulle streek van twee al te romantische gelieven?” Nu weten we dat misschien zijn afkomst niet voldeed. Een dulle streek kan het geweest zijn, maar het is bijna niet voor te stellen dat Betje en Matthijs niet beseft zullen hebben welke enorme consequenties hun daad zou hebben. En dus ook zouden hebben kunnen weten dat hun eerposities ten opzichte van hun families in gevaar gebracht zouden worden, evenals de eerpositie van die families ten opzichte van de Vlissingse gemeenschap. Uiteraard kan het zijn dat het paar zich inbeeldde dat de bezwaren wel overkomelijk zouden zijn. Haar - en zijn? - terugkeer van hun uitstap maken duidelijk dat ze die bezwaren als onoverbrugbaar beschouwden en dat dus onderwerping aan hun familie was geboden. Het blijft vooralsnog vreemd waarom dat nog een enkele dag duurde. Had het paar net als in andere zaken, denk aan die van Constantia Bles uit 1778⁴⁸⁵, een brief gestuurd naar haar familie met daarin eisen verwoord? Wachttten ze op een antwoord dat niet kwam of dat negatief was?

Romein ontcrachtte zelf het scenario van een naïef meisje dat door een kwaadwillende jongeman werd overrompeld, zoals Betje dat tot tweemaal toe in haar romans heeft beschreven. Hij verwijst naar de hierboven geciteerde brief uit 1770 waarin zij spreekt van de wond die na 10 jaar nog niet is geheeld, waarmee zij het plezier van een jeugdliefde heeft betaald. Romein: “Daarbij past niet de figuur van de gewetenloze aanrander, maar van een door dwang of intrige verloren geliefde.”

Buijnsters beschreef de periode na de schaking zo: “Zij, de eerst zo bejubelde, was nu het mikpunt geworden van roddel. En daarmee waren ook haar kansen op een goed huwelijk sterk gereduceerd. Wat haar vooral kwetste, was de vijandige reactie in eigen familiekring, vooral van haar oudste broer Laurens, het type van de schijnheilige femelaar. Zij hield er een levenslange afschuw aan overvoor wettische ‘fijnen’. Ook haar gezondheid, nooit stabiel, leed onder het gebeuren. Ze geraakte erdoor in een ernstige zenuwcrisis. Zoals steeds, bleek werken, dat wil hier zeggen: lezen en schrijven, nog de beste remedie.” Romein legde eveneens het verband tussen de schaking en de achteruitgang van haar geestelijke en

⁴⁸⁵ Deze zaak staat verderop in dit hoofdstuk.

lichamelijk toestand, veroorzaakt door de lasterpraatjes. Die zouden zijn uitgestrooid door de “Vlissingse ‘fijnen’ met broer Laurens aan het hoofd over ‘de juffer die zulk een kwaden uitstap gedaan had”.

Hieruit maken we op dat de erehandel in het dorpse Vlissingen ervoor zorgde dat haar familie zelfs na haar onderwerping geen gesloten front vormde. Buijnsters verhaalde van letterkundige en dominee Johan Dyserinck (1835-1912) die in *De Gids* over de affaire sprak en die Gargon een deugniet vond, een lichtmis met een duister verleden⁴⁸⁶. Samen met haar broer Laurens vertegenwoordigde Dyserinck de partij die de gebeurtenis als een schandaal beschouwde. Betje was alleen door een huwelijk - en vertrek uit haar eergroep - uit deze benarde positie te redden. In oktober 1759 accepteerde ze de tweeënvijftigjarige Adriaan Wolff, een geleerd en geletterd weduwnaar en predikant in de Beemster, als echtgenoot. De dreigende infamie was dus heftig en langdurig voor Betje. Haar eer was aangetast in de ogen van haar familie en een herstel van haar eerpositie ten opzichte van hen was alleen door dit huwelijk mogelijk. De relatie met haar vader bleek echter wel spoedig te zijn verbeterd. Toen hij op 1 december 1755 zijn zestigste verjaardag vierde, schreef Elisabeth een feestvers, het vroegst bekende gedicht van haar hand.

Helaas kennen we Gargons visie op de affaire niet. Volgens Buijnsters kunnen we ook zonder die wetenschap begrijpen dat hij zich in het “stijfkerkse Vlissingen” voorgoed onmogelijk had gemaakt. Hij kon “niet beter doen dan na opheffing van zijn censurering zo gauw mogelijk zijn biezen te pakken”. Uit de VOC-registers blijkt dat een Matheeuws Gargon op 30 december 1757 in dienst was getreden van de VOC als sergeant en op dezelfde dag vanuit Middelburg naar Batavia was vertrokken⁴⁸⁷. Dat wil dus zeggen ongeveer twee weken na de opheffing van zijn censuur op 17 december 1757. Volgens de VOC-bron overleed hij op 19 april 1772.

Een bijzonderheid is dat deze zaak kennelijk buiten justitie is afgehandeld. De kerkelijke gemeenschap zorgde zelf voor het aan de kaak stellen en het be- en veroordelen van het paar. Deze extrajudiciële aanpak zie ik bij meer zaken, waarvan niet veel meer bekend is dat een paar ter verantwoording werd geroepen voor de kerkenraad en voor de kerkelijke gemeenschap berouw toonde en boete deed⁴⁸⁸. Deze past in de erehandel in buurten en dorpen. Herman Roodenburg noemt een aantal Amsterdamse gevallen in zijn *Onder Censuur*⁴⁸⁹. Er zijn er wel meer te vinden in acta⁴⁹⁰. Zo werd een proponent in de Classis

⁴⁸⁶ Dyserinck (1892), 298.

⁴⁸⁷ www.vocopvarenden.nationaalarchief.nl.

⁴⁸⁸ Van Meeteren (2006), 142, noemt twee van dergelijke gevallen: Justina Barbette en Lijsbeth van Oosterdijk.

⁴⁸⁹ Roodenburg (1990), 263-264 onder andere Geertruid Goris en dominee Josua de la Cave, Geertruydt van Wyck en Marten Schrick.

⁴⁹⁰ RAD, Archiefnr. 27 Nederlands Hervormde gemeente van Dordrecht, inv.nr. 6 Egidius Betius predicaant f. 148v acta van 7 juli 1626: "Alsoomen verstaet, dat voor desen de dochter van Michiel Kotermans, brouwer int Hert [brouwerij in Dordrecht] tegen danck vanden vader met den sone van Hans Waggens doorgegaen is, ende noch daerenboven van Ds. Aegidio Becio in Swijndrecht gedoopt is, sonder kennisse van eenige predicanten hier binnen, so is goetgevonden, dat Ds. Buijtendijck, de Heere Beverwijck ende Jan Mathijssen Ds. Aegidium

Walcheren, Samuel Panneel, in 1658 door de classis van Tholen “gedeporteerd ter oorzaak dat hy een minderjarige Dochter Johanna Appollony tegen wil en weten der voogden, uit Middelburg had ontvoerd en ondertrouwd”⁴⁹¹. Bartholomeus Pauwels en Josijngen de Smit werden in 1671 “afgehouden” van de avondmaalsviering bij de gemeenschap in Sint Anna ter Muiden omdat zij “met malkanderen doorgaen sijnde, en sig selven aen malkanderen sonder kennisse van de vader & bonden en gebonden en voorts onbehoorlijk de vader bejegend hebbende, sullen, om gegeven ergernisse, ditmaal afgehouden werden.” Nadat ze tot inkeer waren gekomen, werden ze weer toegelaten⁴⁹².

Jongeren die lidmaat waren van een bepaalde kerkgemeenschap en bij een schaking betrokken waren, werden door die gemeenschap aangesproken en bestraft. Het ging kennelijk om jonge mensen die elkaar (uit de buurt) kenden, en waarschijnlijk ook van families die van elkaars bestaan wisten. Voor de ouders moet dit een belangrijk maar misschien ook wel pijnlijk en eerverlagend machtsmiddel geweest zijn om hun kinderen tot de orde te krijgen, doch wanneer het leed was geleden en de straf ondergaan, kon het paar weer normaal functioneren, zo lijkt het. Deze aanpak verschilt van de vaak hardere werkwijze van justitie. Die leidde doorgaans niet tot verzoening, maar tot straffen als verbanning.

“Noodige informatie”

Het volgende voorbeeld van een snelle publieke aanvaarding zonder een proces waarbij beide partijen hun standpunten verdedigden, toont in veel opzichten het belang van eer. De tekst die een door een schaking in zijn eer aangetaste vader had opgesteld, vatte de figuratie van De Overrompeling zo samen, dat ik hem hier integraal weergeef⁴⁹³.

“Wij Scheepenen der Heerlijkheijdt Tilburg ende Goirle Quartier van Oosterwijk Meijerije van S’ Bosch Territoir van Haare Hoog Moogende de Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden.

Alsoo den Wel Edele Heere Cornelis Bles Eerste praesideerende Scheepen van dit ons Collegie Een Man Van Eer en propriëteit Wiens Ouders, ende voor Ouders hier ter Steede

tsijnen huijsse daerover sullen aenspreken, ende versoecken dat hij daarvan den broederen satisfactie doe voor gedeputeerde des classis.”

Uit hetzelfde archief, inv. nr. 6, f. 210r en v: acta 19 febr. 1654: “Johan van Hall die met de dochter van de Heer [Cornelis] Van Someren had wechgevoert tegen wil ende buijten weten vande moeder [AnnaBlocke], ende buijten ordre 't Oosterhout getrouwt, is hier verschenen nadat hij eenige reijse [namelijk twee maal] was ontboden geweest, en bestraft over sijn weijgering van comparitie en over het subreptite [heimelijke] trouwen tot Oosterhout en is hem aengeseijt dat sijn kinderen niet connen wettig geacht werden, so sij niet hier trouwen navolgens d' ordinantie vande Heeren Staten, die voor onwettig ende Basterden verklaren al die in sulcke houwelijcken geboren werden. Daer op hij sich niet qualijck aenstelde, maar thoonde sich gewillich om te herdoen tgene onordentelijk was gedaen in het trouwen, maer vreesde dat de moeder dit als onnodich soude verwerpen, versoeckende dat ijemant geliefde de moeder daertoe te disponeren. De vergaderinge vindt goedt de moeder te besenden om te onderstaen hoe de sake bij haer leijt en so sij eenichsins consenteert, alsdan onderricht, datse noodzakelijk hier moeten trouwen.”

⁴⁹¹ Ermerins (1794), 123.

⁴⁹² <http://stamboom.sintannatermuiden.nl/getperson.php?personID=I2144&tree=sintanne>.

⁴⁹³ NL-TbRAT, Archiefnr. NL-TbRAT-14 Schepenbank Tilburg en Goirle, inv.nr. 644, 92v.

Zijn geweest en gestorven als Eerste Leeden in de Magistraat, Zelfs zoo ons gebleken is van Zeedert tijde der Reformatie in deesen Lande, gesprooten uijt de Eerste Drossaard van Tilburg ende Goirle en overzulks van ouder tot ouder altoos geweest de Eerste in Agting, Eere en Qualiteijd. Wiens Vader hier te Steede den tijd van ruim Veertig Jaaren deese talrijke Gemeente heeft geregeerd en bestierd tot op zijn overleijden Anno 1748 met zooveel Roem en Lof dat tot op den huijdigen dage onse Inwoonders daar nog van roemen.

En wiens prijswaardige voetstappen zijnen Zoon en opvolger in officio onsen wel gemelden Heere President Bles met geen minder IJver, Vlijt en Capaciteit van den beginnen Zijner Regeeringe, tot op den huijdigen dag agtervolgt; Zijnde Zijn Praesidents oudsten Zoone (: nu ten ouderdom van Circa twintig Jaaren:) ook reeds Secretaris hier ter Steede.

Ons te kennen gevende hoe dat tot Zijnder grootste Smerte, en die van Zijn Wel Edele Famillje op den 16^e der laat afgeloopene Maand Julij Zijne Dogter Cornelia Constantia⁴⁹⁴, een kind ten ouderdom van Circa agtien Jaaren (: op Wiens reputatie nog Conducten ook niets te seggen valt dan allen lof, roem en Eer :) is werden geschaakt en van onder Zijne Vaderlijke hoede en bescherming ontvoerd en getransporteerd tot in het Hertogdom Hoogstraaten onder het gebied van den Keijser buijten het Territoir van Haar Hoog Mogende onsen genadigen Souverijn. En dat Zulke hoog gaande misdaad is geperpetreerd door den Heer Capiteijn von dem Bussche⁴⁹⁵ gelijk ons gebleeken is bij een origineele Brief door hem von dem Bussche aan wel gemelde Heere Praesident geschreeven en gedagteijkt Hoogstraaten den 17 Julij 1778.

En want dit is een fait van Schrikkelijke gevolge, bij alle Goddelijke en Waereldlijke Wetten ten hoogsten Strafbaar. En waar door wel gemelden Heere Praesident (: niet jeegenstaande ons gebleeken is gesegden Heere von dem Bussche presenteerd de gemelde Jonge juffrouw door het Huwelijk wederom ter Eere te brengen :) Zig des niettemin ten hoogsten vind gegraveerd en alvoorens Zig daar over te termineeren, of resolveeren, Eerst en vooraf voorzigtelijk wil inneemen de noodige informatien en andere bescheiden hem in deesen dienende. Waar toe hij was verzoekende dit ons Certificaat mitsgaders onse Brieven van voorschrijving.

Mits welken Zoo Verzoeken wij alle Heeren, Hoven, Regten ende Regteren, mitsgaders Magistraaten en alle anderen welke deese onse Brieven zullen werden vertoont wel gemelden onsen Heere President in voegen voorseid te erkennen, En in de voor hem zoo grievende omstande, tot beetering ende Satisfactie van de aan hem toegebragte Leese, alle hulpe ende bijstand te doen, het welk wij ten allen tijde tot voorstand der Justitie bereijdt zullen zijn ende blijven te verschuldigen en Erkennen.

⁴⁹⁴ Cornelia Constantina Bles, 1760-1826.

⁴⁹⁵ Ernst Philipp Karl Ludwig von dem Bussche-Ippenburg, 1756- 1819. Het paar huwde op 4 juli 1779 te Tilburg.

In teijken der Waarheijd hebben wij [...] heeden in Tilburg den Vijftiende Augustus 17 agt en Zeventig. N. VerHaar L.H. Weber.”

“Verre beneden het Fatçoen”

De boosheid over de ontering van de familie door de met een volstrekt onacceptabele man heimelijk vertrokken dochter was groot, zoals we zagen bij Maria van Wassenaer. Zij moest het na achterhaald te zijn ontgelden, binnenskamers, maar ook soms buitenkamers. Louis de Malapert, heer van Jutphaas, had in januari 1779 ontdekt dat zijn éénnentwintigjarige dochter Johanna Magdalena al langere tijd een relatie had met “eenen Johan Krüger”, koetsier van de graaf van Rechteren⁴⁹⁶. Dat bleek toen ze met hem naar Duitsland was gevlucht. Hij schreef in een brief aan de magistraat van Utrecht dat hij zich gedwongen voelde in te stemmen “met een huwelijk zoo verre beneden het Fatçoen” van hem en zijn overleden huisvrouw, waarin “behoudens de eer en reputatie van zigh en dezelve Familie noijt konde off vermogte te accorderen” (...) “en tot hoedanig Huwelijk nogtans zijne dogter en gemelte Johan Krüger zigh niet ontzien hebben na hun vertrek nog ten sterkste te insteren.” Om “alle vorder Schandaal voor wederzijdse familien voor te komen” had hij met brieven van aanbeveling van het stadsbestuur het paar doen opsporen. Het meisje was achterhaald en stond op het punt naar huis te komen⁴⁹⁷. Maar hij kon haar niet in huis opsluiten en om alle verdere onaangenaamheden te voorkomen zocht hij een ander onderkomen om haar secuur te kunnen bewaren, “tot dat zij tot bedaardere gedagten gekomen zal zijn”. Daarom vroeg hij om zijn dochter in “een dezer stads verbeterhuijzen te mogen confineren”⁴⁹⁸. Dat gebeurde overigens niet⁴⁹⁹. Johanna trouwde in 1779 in het dorpje Hoerstgen in Rheinland, nabij Geldern, met Johan Krüger⁵⁰⁰.

Dispensatie

Thimon Cornelis van Heerdt was gehuwd met Johanna Jacoba Herbertina Maurita van der Does van Noordwijk. Het paar had vermoedelijk in 1781 “een groote geneeëndheid en reciproque liefde voor elkanderen opgevat”, zo beschrijven ze de situatie in hun rekest aan de Staten van Hollanden West-Friesland⁵⁰¹. Ze maakten op 14 februari 1782 vanuit Den Haag een reisje naar Antwerpen. Bij aankomst aldaar stelden zij direct hun familie in kennis van de reis en hun wederzijdse genegenheid, daarbij hen verzoekende om toestemming voor hun huwelijk. Dat werd direct gegeven, zodat op 24 februari de eerste proclamatie plaatsvond. Op 10 maart is het paar “wettiglyk Getrouwd”. Door deze toestemming en ook reconciliatie

⁴⁹⁶ HUA, Archiefnr. 204 Familie de Malapert, inv.nr. 121.

⁴⁹⁷ Spierenburg (1995), 95.

⁴⁹⁸ HUA, Archiefnr. 204 Familie de Malapert, inv.nrs. 123-125.

⁴⁹⁹ [Http://gw1.geneanet.org/index.php3?b=hoffman&lang=es;p=jeanne+madelaine;n=de+malapert](http://gw1.geneanet.org/index.php3?b=hoffman&lang=es;p=jeanne+madelaine;n=de+malapert).

⁵⁰⁰ [Http://www.mocavo.com/fs/4:1:L43M-6PN](http://www.mocavo.com/fs/4:1:L43M-6PN).

⁵⁰¹ Nationaal Archief, Den Haag, Gedeputeerden van Haarlem ter Dagvaart, nummer toegang 3.01.09, inventarisnummer 692.

zagen zij “het ongenoegen, het welk by deselve over der Supplianten voorseide demarche tegen hen was opgevat”, hersteld. We zagen in paragraaf 1.1 van de Inleiding dat het achteraf instemmen door de ouders volgens het *Eeuwig Edict* opgevat kon worden als ‘medeplichtigheid’. Deze rechtsregel werd in deze zaak niet genoemd.

Het paar werd “onderrigt”, door wie weten we niet, dat het plakkaat van 1751 van toepassing kon zijn in hun situatie. Zij bezwoeren echter “naar waarheid” voor hun vertrek uit Den Haag van het plakkaat “geene de minste kennis gehadt te hebben”. Daarbij wezen ze op hun jonge leeftijd: Thimon was 21, Johanna 18 jaar. Ze beseften niet de reikwijdte van het plakkaat, noch “de onbehoorlykheid van hunne gemelde demarche”. Toen dat wel na hun vertrek tot hen doordrong, vervulde het hen met berouw. Daarom schreven ze daarover zo snel ze konden vanuit Antwerpen aan hun ouders. Ook hadden ze niet de “opset en voornemen” om hun ouders tot huwelijks toestemming te constringeren, “(het welk eygenlyk soude moeten plaats hebben, om in de intentie en rigide dispositie van het voornoemde Placaat te vallen)”.

Kortom, hun demarche ofwel oneerlijk gedrag was onbedoeld en uit onwetendheid ontstaan. Op zich zou hun handelwijze gezien kunnen worden zoals Brouwer dat in 1664 beschreef en is weergegeven in paragraaf 5.3.6 van hoofdstuk III. Beiden waren, in tegenstelling tot vele andere jongeren die met elkaar weggingen, van gelijke stand. Beide jonge mensen waren verliefd, en ondernamen een ‘afscheiding’ van het meisje van haar ouders in plaats van een ontvoering. Deze stap was volgens Brouwer dan niet als schaking te bestraffen, maar als een ander, lichter vergrijp. Het plakkaat van 1751 had dit echter onmogelijk gemaakt. Daarom vroegen ze dispensatie van het plakkaat, dat, zoals ze opmerkten, ook aan anderen door de Staten “gratieuselyk is geacordeerd” en vooral omdat de degenen “aan welke door den Supplianten voorseide demarche de directe beleediging was toegebracht” door hun consent de “ongereegelden uitstap gunstiglyk hebben gelieven te Remitteeren en deselve sig tans vereenigen met het versoeck” dat zij nu aan de Edel Groot Mogenden richten. Uit deze zin maak ik op dat er nogal wat discussies binnen de familie moeten zijn geweest. Kennelijk voelden een of meer familieleden zich in hun eer verkort, omdat volgens het plakkaat hen een erfenis stond te wachten, de straf die het paar op het moment van hun vertrek *de iure* was opgelegd. Andere familieleden moeten dat bestreden hebben, menende dat het uitstapje een onschuldige daad was en niet zo zwaar bestraft moest worden, in de geest van Brouwers opmerking. Dat betekende ook dat er wel degelijk het besef bestond dat er sprake was van een schaking, althans weglopen zoals geformuleerd in het plakkaat. Wat er zich afspeelde, is niet bekend, dus ook niet welke machtsvervlochteningen en onderlinge afhankelijkheden er waren. We kunnen wel concluderen dat de families alle reden hadden om hun interne conflicten opzij te zetten en naar buiten toe één eerfront te vormen. Daarom vroegen het paar en hun beider families dispensatie van de straffen die in het plakkaat

zijn vastgelegd. We kunnen ons ook voorstellen dat bij een eventuele rechtszaak allerlei privé zaken publiek zouden worden, een schandaal waarop de families niet zaten te wachten.

De Staten vroegen op 15 mei 1782 advies van het Hof over dit verzoek. Die riep op 18 juni alle betrokkenen op om te verschijnen voor een commissie van twee raadsheren van het Hof. Die adviseerden op 2 juli 1782 als volgt. Ze stelden onomwonden dat deze zaak in de termen van het plakkaat viel, “hoe seer men het selve by de voordragt der saake in het Request ook heeft zoeken te pailleeren”. De familie wist dus dat er een schaking was geweest, omdat die verzocht om niet in de termen van het plakkaat te vallen. Resterde voor de commissie de vraag of ze dispensatie voor de straf konden krijgen. Nu vond het Hof maar weinig aanleiding daarvoor. De onbekendheid met dit plakkaat was iets wat de rechters “niet weinig geaffecteert en in allen geval niet voldoende voorkomt”. Wat wel meespeelde was het “volkomen consent” van alle betrokkenen en hun schriftelijke verzoek aan de Staten om gunstig te beslissen. Een uitspraak heb ik niet kunnen vinden, maar gezien de verdere bestuurlijke en politieke carrière van Thimon van Heerdt zal die positief zijn uitgevallen⁵⁰². Zoals in paragraaf 5.3.4 van hoofdstuk III is besproken, zou voortaan, wanneer beider families het verzoek van het paar om dispensatie zouden ondersteunen, de kans op toewijzing sterk vergroot worden.

⁵⁰² Thimon Cornelis van Heerdt tot Eversberg (1761-1844), lid van de Eerste en Tweede Kamer, werd op 28 augustus 1814 als jonkheer erkend en ontving op 16 september 1815 de titel van graaf.
[Http://nl.wikipedia.org/wiki/Van_Heerdt](http://nl.wikipedia.org/wiki/Van_Heerdt).

5 Afloop met proces

Paar verdwijnt, toch veroordeling

Frederick Conincks, gewezen cornet, stapte 's avonds 19 oktober 1644 in Den Haag in een koets, samen met een jonge vrouw, die de koetsier "overmits deselve bedeckt was niet en conde kennen", en twee mannen, van wie hij één als Frederick Hendrick Clockmans herkende. Het gezelschap vertrok naar Delft en het Rotterdamse veer, waar een boot gereedlag. Conincks nam van de koetsier afscheid met de mededeling, dat hij morgen diens werkgever, de heer van Petten, zou spreken.

Clockmans getuigde dat hij indertijd knecht was geweest van de cornet en dat deze hem vroeg uit te zien naar een boot. Hij vond een kaag en hoorde Conincks met de schipper afspreken dat hij voor 10 gulden naar Geertruidenberg wilde varen met vier personen, plus twee koffers en drie tonnen oesters. Hij was met Conincks naar dat straatje achter de Groenmarkt gereden. Daar aangekomen riep Conincks naar de meid, die vervolgens drie pakken uit een venster wierp, die werden opgevangen door Conincks, zijn jongen en de lakei van de heer van Petten. Daarna kwam een voor hem onbekende juffrouw uit het huis die haastig in de koets stapte. Het gezelschap reed naar Delft naar het Rotterdamse veer. Hij stapte met het paar en een onbekende man in de kaag en voer naar Delfshaven, waar hij uitstapte en afscheid nam van Conincks.

Dorothea de Roij was de vrouw bij wie de adellijke Vrouwe van Cralingen met haar drie dochters verbleef. Johanna van Gendt (1595-1646) was gehuwd met Gerrit van Assendelft (ca 1580-?), heer van Cralingen. De Roij merkte dat Conincks zo nu en dan langskwam om 'discoursen te maken' zonder dat zij merkte dat hij een vrijage zocht met de jongste dochter. Zij had de Vrouwe van Cralingen daarvoor gewaarschuwd, die zei "neen want daer ick sorg voor hebbe die spreekt hij niet aen ende d'andere sijn wijs genoeg". Ongeveer acht dagen geleden had zij Conincks nog gezien, in de avond hoorde zij een van de dochters, Adriana van Assendelft, spreken met de kamenier Catharijn of met de page van de Vrouwe van Cralingen. Ze lag al op bed toen ze hoorde roepen. De Vrouwe kwam naar haar slaapkamer en riep dat haar dochter Adriana weg was. Dorothea en haar man waren opgestaan en gaan zoeken, tevergeefs. Al het goed van Adriana was naar het logement van Conincks gestuurd en die was daar ook met al zijn goed weggegaan, na betaling van zijn kamerhuur⁵⁰³.

Conincks wist blijkbaar gebruik te maken van de kwetsbaarheid van de vrouw en haar dochters. Hij kon een relatie aanvangen met Adriana, die hem niet afwees. Dat de familie-eer al enigszins onder druk stond zal Adriana niet zijn ontgaan. In 1640 was een zuster van haar geschaakt. Volgens Van Nierop zou Adriana daardoor "wellicht zijn aangemoedigd". Maar er kan ook een andere oorzaak geweest zijn. Uit het artikel van H. Gall over de erfeniskwestie die bij Margaretha speelde, blijkt dat de vader van Adriana en Margaretha, Gerrit Jansz van

⁵⁰³ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5238.22.

Assendelft (1578-1653), niet goed bij zinnen was, “wesende een persoon van slecht verstant wiens goederen bij de vrienden geadministreert wierden”⁵⁰⁴. Zou zijn geestelijke toestand, waardoor hij niet goed voor zijn gezin kon zorgen en dus de familie-eer ophouden, mede bijgedragen hebben aan de beide schakingen? Vanuit macht en figuratiedynamiek geredeneerd kan dat het geval geweest zijn. Was zijn echtgenote niet in staat om als hoofd van de familie op te treden en geschikte partners te vinden? Kreeg zij geen hulp van familie? De zaak van Margaretha van Assendelft en de officier Simon du Faget uit 1640 behandelde ik in de vorige paragraaf.

In de sententie van het Hof van Holland vermeldde de procureur-generaal dat Conincks een geheime correspondentie had onderhouden met Adriana en haar enkele keren heimelijk had bezocht. Adriana was nog minderjarig en stond onder voogdij van haar ouders en bloedverwanten. De procureur gebruikte woorden uit het schakingsvertoog die we kennen van het doorgaan. Zij “was soo verre geseduceert dat deselve Jouffrouwe Adriana soo het scheen hadde verwillicht metten voorseide gedaegde buijten kennisse ende wille van haere moeder ende naeste bloetverwanten heijmelijck te sullen vertrecken ende haer van den Gedaegde laten vervoeren”. Het gezelschap was nog steeds niet achterhaald. Op deze wijze had de gedaegde haar “seer onbehoorlijk ontvoert”. Als hij gepakt zou worden, zou hij daarvoor met het zwaard worden gestraft. Het betreft hier een “volcomen raptus”. De procureur-generaal citeerde de bekende juridische formule uit de Lex Codex Unica⁵⁰⁵. Hiermee gaf hij blijk van de redenering dat vrijwillig meegaan buiten weten van de familie als afgedwongen door de dader moest worden beschouwd en dus als een *raptus*, gewelddadige schaking, moest worden gestraft. Het was het doorgaan door *odioses artes*, waarvan de dader werd beschuldigd, ongeacht of Adriana mee wilde. Nadat Conincks de voorgeschreven vier keren was opgeroepen te verschijnen maar niet kwam opdagen, werd hij op 21 december 1646 veroordeeld tot eeuwige verbanning uit Holland, Zeeland, West-Friesland en Utrecht. Bij terugkeer zou hij met het zwaard worden gestraft, tevens werden al zijn goederen geconfisqueerd⁵⁰⁶. Het paar bleef echter weg. We weten niet hoe het met hen is afgelopen.

“Tot disreputatie van haer ende onse illustre afkomste”

Maria van Wassenaer schreef in de zomer van 1648 aan Wolf Sältzer van Elwingen dat ze vier weken gevangen was geweest op een schip en overal gevaren had. Hij moest “sito sito”, snel snel, komen naar haar geheime plaats om met haar te trouwen. Ze meldde dat ze “swaer” was, zwanger. Ze voelde zich heel bedroefd dat hij er nu niet was. De pogingen om hun huwelijk te solemniseren, zetten ze voort. Wolf liet vanuit zijn geboorteplaats Glanodernheim

⁵⁰⁴ Gall (1985), 106. De citaten komen uit een door Gall aangehaald manuscript van de zeventiende-eeuwse jurist Pieter Ockers met commentaren op de “regtsgeleerde decisiën” van Hof van Holland en Hoge Raad. Zo ook op de zaak Du Faget rond 1678. Zie hiervoor Gall (2002).

⁵⁰⁵ “*quisit per abductionem mulieris vel virginis suive nolentis suive volentis et qui poena capitis sui mortis supplicis punitur*”.

⁵⁰⁶ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5655, 21 december 1646 (folio 155).

door de plaatselijke pastor attesteren dat hij “von gutem Adelichem her kommen ist”. Zijn vader was gesproken uit het oude adellijke geslacht der edelen van Elbingen. Zijn broer Johan Hartman Sältzer von Elbingen leefde nog. Zijn moeder was een eerbare en deugdrijke vrouw, dochter van een landschrijver uit Kaiserslautern. Wolf was in 1618 geboren te Odernheim, en goed en deugdelijk opgevoed.

Het paar stelde te Arnhem op 15 september 1648 huwelijkse voorwaarden op. Als morgengave⁵⁰⁷ zou ze van hem ontvangen, als hij als eerste zonder kinderen zou overlijden, 4000 Rijksdaalders. Maria liet vastleggen dat hij, als zij als eerste zonder kinderen zou sterven, een som van 3.000 Rijksdaalders zou krijgen.

Haar broers en hun medestanders beraamden de volgende stappen tegen het paar. De voornaamste was hun poging om eventuele solemnisering te stuiten omdat er al in Holland een zaak aanhangig was gemaakt. Ze lieten gerenommeerde juristen verklaren dat dat nu aan de orde was. Een tussenvonnis van het Hof van Gelre van 25 oktober 1648 bepaalde echter dat de broers op 18 novembervoor dit Hof moesten verschijnen. Deze oproep volgde op een rekest van Maria en Wolf. Ze wezen het Gelderse Hof erop dat Wolf van “Adelicke affcompste” en van “esgale conditie is”. Maria stond niet onder iemands “macht ende tutele” omdat haar ouders waren overleden. De huwelijkse voorwaarden waren opgesteld en het huwelijk was *copula carnali* voltrokken.

Haar broers verzamelden getuigenverklaringen die moesten aantonen hoe Maria in 1639 was doorgestaan met Wolf en hoe zij was vergeven door haar vader Johan voor de grote “faulte ende voornemen” die zij had begaan om buiten zijn kennis en wil “elders haer te equarteren ofte vertrecken”. Zo verklaarden personen die bij het sterfbed van haar vader Johan stonden, dat Maria een belofte had afgelegd, dat ze was vergeven “onder conditie ende belofte bij de voornoemde Juffrouw Maria aenden meergemelten haeren Heer Vader saliger gedaen van haer naemaels Godtsalichlicke eerlick ende nae haere geslachte betamelick te sullen gedragen”. Een andere stap betrof het ageren tegen het niet komen opdagen van Wolf op 21 juli 1648 om tot een akkoord te komen. De toen getoonde liefdesbrieven bewezen dat hij onbehoorlijk en onwettig zijn voornemen van negen jaar terug continueerde. Er was toen een *raptus* begaan met de minderjarige Maria, welke zaak niet was afgedaan. Een andere actie werd vervat in een rekest door de broers aan het Hof van Gelre waarin ze reageerden op een klacht van Wolf over de gestaakte kerkelijke proclamaties. De opgeroepen predikant werd ondervraagd, die verklaarde dat de proclamaties alleen mochten voortgaan in de plaats waar de personen woonachtig waren. Anders waren ze clandestien, nul en van geen waarde. Maria en Wolf hebben nooit in Arnhem gewoond. Dus hun verzoek om de geboden te laten gaan, kon volgens de broers niet slagen.

⁵⁰⁷ WNT: “Een geschenk van den man aan de vrouw, gegeven op den morgen na den eersten huwelijksnacht, en dat terstond eigendom van de vrouw werd; ook wel eene schenking, toegezegd bij de huwelijksvoorwaarden, en die alleen aan de vrouw ten goede kwam, wanneer zij weduwe werd en er uit het huwelijk geen kinderen in leven waren.”

Maar de zaak verliep traag, voor het paar veel te traag. Begin december 1648, in een door Maria geschreven brief namens Wolf, klaagden ze daarover. Ze wilden voortgaan met de proclamaties. Ik lees hieruit dat hun eer de publieke erkenning van hun huwelijk vereiste, nu de “echtschap tussen Supplianten onverbreekelijk en onwederspreekelijk is, iae dat meer is, de Suppliante swanger en de vrucht van dien geboren sijnde voor de solemnisatie in Duitslant”. Het paar wees ook op de vreemde constructie dat het niet zo kon zijn dat “d’een Broeder off Suster d’ander mundich sijnde het trouwen niet beletten” terwijl andere familieleden “hetselve houwelick approbiert ende ratificiert als uijt hierbijgaende brief te sien.” Die bijgaande brief was van 9 december 1648 van een zuster van Clara de Hinojosa, de moeder van Maria. Zij heette Catharina de Hinojosa en schreef aan het Hof van Gelre dat “sonder publicque Schande ende infamie onsen Edelen Huijse aen te doen haar voorgenoomen huijwelijck niet kan werden belett waer door wij bewoogen werden omme alle schandael van onsen geslachte af te weeren”. Ze verzocht om snelle beëindiging van het proces. Ze vond het beter dat haar nicht “door trouwe wert geecht” dan dat door het beletten van dien de weg naar erger zou worden geopend. De zaak was zover gekomen dat haar neven en nichten “haer soo harde tegens het voorseide houwelijck inspannende, seer qualijck sijn bedacht, tot disreputatie van haer ende onse illustre afkomste, verkeerdelijck poogende.” Deze brief toont aan hoe diep de familie in haar eer was gekrenkt, maar ook dat het beschermen van die eer schade toebreacht aan de reputatie van de familie, althans volgens deze tante. Binnen de familie had Maria’s zaak kennelijk tot een scheuring geleid. Dat een vrouwelijk lid van de familie zich zo nadrukkelijk met de eerstrijd bemoeide, zegt iets over de emoties en de machtsstrijd.

Op 15 december 1648 bepaalde het Hof van Gelre dat de partijen stukken moeten sturen om het Hof tot een besluit te laten komen. Op 14 januari 1649 diende de partij van het paar een memorie in “in cas van egtschap” tegen de broers Arent, Willem en Peter. Zij betwistte het argument dat de zaak al in Holland aanhangig was gemaakt. Ook ging men weer in op de poging tot accommodatie. De tegenpartij had de zaak slepende gehouden, geen reactie gegeven en niet geprobeerd om Wolf “eenige satisfactie te doen”. Maria hadden ze onderwijl uit de provincie gesleept. Dat er geen akkoord was gekomen, lag verder aan de tegenpartij. Hun eisen moesten worden afgewezen.

Wolf had voor zijn standpunt de mening van twaalf Haagse juristen laten optekenen in een *casus positio* van 9 januari 1649. Die constateerden dat het paar gehuwd was, maar dat de broers de gewone voortgang van dat huwelijk verhinderden door Maria te vangen en rond te slepen. Hun huwelijksvoorwaarden, voor de Arnhemse magistraat gesloten, waren geldig. Toen zij verzochten om kerkelijke proclamaties werd dat door de familie belet. De juristen merkten op dat er nu een gesloten huwelijk aanwezig was, iets wat ervoorheen niet was.

De deductie, het verweerschrift, van Arent en zijn twee broers van 31 januari 1649 was een herhaling van hun zware grieven. Wat dat betreft had de verzoenende stellingname

van Catharina de Hinojosa geen effect. Nu kwam ook weer de vraag op of dezelfde zaak ook aanhangig gemaakt kon worden in Gelderland. De broers vonden van niet. Zij en Maria woonden in Holland, vielen dus onder de Hollandse wetten en rechters. Ten tweede zou het een ernstige zaak zijn wanneer een jonge vrouw uit Holland, “voor hebbende eenigh schandelick ende onbehoorlick houwelick” aan een andere provincie rechten kon ontlennen als zij daar een jaar en dag zou wonen en leven om daarna haar broers te dagvaarden om in te stemmen met het huwelijk. Maar ook in Gelderland waren er regels voor proclamatie om eventuele beletselen bekend te maken “als in ’s Gravenhage seeckerlijck van verscheiden anderen, waermede die voornoemde Joffrouw mede trouwbeloften heeft wtstaende sal geschieden”. Dus beriepen de broers zich op een uitzonderingssituatie of ‘excipientie’. Tegen Wolf was een actie ingezet om de beloften “faulte” te laten lopen op grond van de onwettigheid. Er kon geen huwelijk tussen hen plaatsvinden. Dus de belofte met bloed geschreven van 25 mei 1643 gold niet. Een uitspraak daarover behoorde voor het Hof van Holland te geschieden. De broers vonden de trouwbeloften onwettig en onbehoorlijk. Het was een zaak van “crimineel in cas van rapt” en daardoor was Wolf *ipso iure* inhabiel geworden om met Maria van Wassenauer te huwen.

Het Hof verwierp deze visie. Op 24 februari 1649 besloot het dat het huwelijk mocht plaats vinden, zij het buiten Arnhem⁵⁰⁸. Op 11 maart vond de huwelijksinzegening in Oosterbeek plaats. Arent moest ook de erfenis uitkeren die Maria van haar vader had geërfd. Terecht merkt Koene op dat Maria voor haar familie “dood” was⁵⁰⁹. De eerloosheid van Maria leidde tot haar uitstoting en kon niet meer worden hersteld. Het paar vertrok naar de woonplaats van Wolf. Rond 1657 moet Maria daar zijn overleden.

“Duc vel dota”

Van de rechtszaak voor de magistraat van Maastricht, op verzoek van de ouders van Maria Helena van Gulpen tegen Samson Pronier, is veel bekend. De argumenten van de betrokken partijen komen in het dossier uitgebreid aan de orde. Er ontspon zich een discussie over de gebeurtenissen vanuit een eerperspectief. Alle partijen, dus ook de schout die op de hand van de ouders was, brachten argumenten in om de schaking al dan niet als een *crimen raptus* te zien, dus als ontierend en strafbaar af te schilderen. De tegenpartij, de familie Van Gulpen, moest de schande die hen via hun dochter was aangedaan, herstellen door een passende bestraffing van Pronier. De partij van Samson Pronier trachtte juist de eerbaarheid van zijn handelen te staven, want een veroordeling en dus eerloosheid dreigde. De rechter diende te bepalen welke partij kon rekenen op begrip en welke niet⁵¹⁰. Laten we het proces volgen.

⁵⁰⁸ Koene (2011), 196 ev.

⁵⁰⁹ Koene (2011), 197.

⁵¹⁰ Zie ook Davis (1987).

De schout te Maastricht in de zaak tegen Samson Pronier was Johan de Groulard. Hij vond de zaak als officier en aanklager een *crimen raptus* en eiste straf conform het *Echt-Reglement* van 1656 naar “exigentie”. Pronier repliceerde dat hij “niet en kan trecken d’welck soudén smake hebben vant’ crijm van raptus oft ontschakinghe.” Er was geen *crimen* gebeurd dat de zware detentie rechtvaardigde. Alles wat er tussen hem en de vrijster was geschied, gebeurde uit een “gemijne resolutie ende vuijt eene mutuele liefde.” Ze had “haere affectie geengageert, om bij middele van houwelijk verlost te moegen worden van haere moeders insupportabel humeur ende rude tractament.” Dat verwoordde helder de redenen van Maria om zich met hem te verbinden. De ouders wisten volgens hem wel dat de defloratie was geschied met haar wil en consent. Maria had het niet verdiend te worden onthaald op “eenighe lijffstraffe” die zij blijkbaar bij thuiskomst had moeten ondergaan. Samson stelde dat er dus niet door hem, maar door de ouders geweld was gebruikt. Er was volgens hem sprake van *duc vel dota*, een situatie waarin hij als deflorant de keuze had tussen een huwelijk met de jongedame of een schadevergoeding aan haar, een “geld plaster (pleister -rh) van dotatie” zoals hij het zelf noemde. Dat was voor 1660 een wat gedateerde opvatting, maar wel begrijpelijk. Zo liet hij blijken dat er ‘niet meer’ dan een voorhuwelijks verleiding en defloratie had plaatsgevonden en geen schaking. De daarvoor geldende straf wilde hij wel aanvaarden. Wijselijk vermeed hij elke suggestie van wegvoering, van *de loco ad locum*, zodat hij niet voor het veel ernstiger *crimen raptus* zou worden veroordeeld. Hij citeerde de uitdrukking “Verlooren eer en keert nijet weer”. En deze deflorant koos dan voor het huwelijk, voor herstel van de eer van Maria. Alles was verricht met “gemeen consent” van Maria, dus niets stond een wettig huwelijk in de weg. Er was geen enkel spoortje van *raptus* of ontschaking. Sterker nog: hij eiste schadeloos gesteld te worden.

De Groulard antwoordde hierop dat Pronier noch de minderjarigheid van Maria Helena van Gulpen, noch dat ze nog in de macht van haar ouders was, ontkende. Ook niet dat hij haar had vervoerd, van Maastricht naar Luik, *libidinis causa*, door wellust gedreven. Hij had haar daartoe *blandis persuasionibus*, verleid, geholpen door anderen “dewelcke sulcx geensins en betaemde”. Hij had nooit een verzoek van wettelijke trouw aan haar ouders gedaan. “Waerbij concurreert dat de voornoemde geschende Juffrouw is van adelijcken stamme, ende geboorte” en de beklagde een “borgerlijk ende ongequalificeert persoon”. Haar ouders hadden dus alle recht om actie te willen. Het was verboden enige trouw aan te gaan zonder het consent van de ouders, zeker in geval van minderjarigheid, zo stelde de schout. We zien hier de omstandigheid dat het sluiten van een katholiek huwelijk met protestantse criteria werd beoordeeld. Maastricht was toen in Staatse handen. Pronier wist volgens De Groulard wel dat hij nooit consent zou kunnen krijgen en daarom had hij dit “dessijn” bedacht. “Ende omme echter sijn boose, ende ongeoorloofde wellusten te plegen, Is hij ingegaen den ongeoorlooffden wech”. Het slechte gedrag van de moeder werd door de aanklager ontkend. En het was niet aan de beklagde om daartegen op te treden.

Pronier reageerde dat noch de minderjarigheid, noch de onderwerping aan haar vaderlijke plicht, noch de “ongelijke extractie” of het gebruik van zoete en vleende woorden “wesentlijk tekenen vant’ voorseide crijme” zijn. Er waren huwelijken gesloten die niet voldeden aan de eerste twee redenen, zelfs zonder klachten van justitie. De ongelijke extractie kon, “mits dat nijet onprijselijk en is voor een Jongman dat hij soecht sijn voordele ende advantage, Jae en is t’selve nijet berispelijk in de Joffrouwe die daer in heeft gevolgt het exempel van haeren vaeder ende grooet vadere volgens het oudt versken *Ut sequiter leviter filiae parteris iter*⁵¹¹.” De edele vrouwe Maria Leonora Rave, weduwe van wijlen joncker Schinck, was op verzoek van Pronier gevraagd daarover te getuigen. Zij deed dat “op haer adelycke vroomheijdt”. Zij meende dat de gewezen huisvrouw van Jonker Wilhelm van Gulpen geen adellijk persoon was, noch van adellijken huize of stam, maar een burgers dochter. Die had zo weinig geld, dat ze moest gaan dienen in een herberg waar jonker Gulpen ziek lag. Na zijn herstel was hij met haar getrouwd. Ook Geertrui van Dorp, de moeder van Maria, was niet van adel of van adellijke afkomst. Pronier probeerde op deze wijze zijn eerpositie ten opzichte van de familie Van Gulpen als aanvaardbaar huwelijkspartner te presenteren.

Pronier ontkende ook niet Maria naar Luik te hebben “geconduiseert”, doch niet *ardore libidinis*, met wellustige begeerte, maar willens en wetens, “Jae met versoecke van de Jouffrouwe ten eijnde om tot Luijck te consumeren het houwelijk met eenen trourinck gesubarrheert”. Als zij dit zou ontkennen “vuijt een vaderlijk respect, off vuijt eene dochterlijke schaempte”, dan kon dat toch wel bewezen worden uit de getuigenverklaringen. Er was met beider “gemeijne consent” een “vast houwelijk gearresteert”, maar niet wettig tot stand gekomen.

Maria’s ouders waren blijkbaar beducht voor een voor hen ongunstige uitkomst en brachten de zaak op 23 januari 1660 voor de Staten-Generaal met een rekest. Daarin stond dat hun enige dochter van 17 à 18 jaren oud op een school was besteld om handwerken en schrijven te leren. Ze was op 11 januari 1660 meegenomen naar Luik door een van de zusters van Samson. Daar is zij naar een zekere kamer gebracht, en mede door zowel “ontsach” voor haar matrassen, de schooljuffen, als door onnozelheid, met Pronier alleen geweest en “genoehsaem met geweld gedefloreert” is geworden, dus verkracht, door welke “euveldaet alsoo de supplianten haer ende haer huijs seer enormelijck vinden gejniurieert ende beledicht”. Ze vroegen Staten-Generaal om aan de hoogschout en magistraat opdracht te geven “cort ende onvertogen recht ende Justitie te doen, andere ten exempel.” Daarmee stemden de Staten in.

⁵¹¹ Een variant op het versje “*Saepe solet similis filius esse patri, Et sequitur leviter filia matris iter*”, wat ongeveer betekent: De zoon zal meer op zijn vader lijken, de dochter zal meer haar moeder volgen. In dit geval, zo betoogt Pronier, is het niet “zo vader zo zoon” maar “zo vader zo dochter”, refererend aan de huwelijken van haar vader en grootvader met niet-adellijke vrouwen.

De schout baseerde zijn oordeel dat er sprake was van *crimen raptus* op een soort checklist, net zoals de aanklager in de zaak van Jan Clunder dat deed. Die casus staat in het volgende hoofdstuk. *Raptus* was aan de orde wanneer de gebeurtenissen voldeden aan de bekende voorwaarden. Denk aan het met geweld ontvoeren, het brengen van de ene naar de andere locatie, het verkeren in de macht van de schaker. Het doel moest zijn het bevredigen van wellust of het aangaan van een huwelijk. Of wegvoering met instemming van de jonge vrouw gebeurde, deed niet ter zake. Hiermee gaf de schout aan de weg van het doorgaan in de betekenis van *odioses artes* te volgen. Hij had geen ander rechtsmiddel en moest dus aantonen dat er een kwaad plan was opgesteld om een onschuldige dochter weg te voeren. De schout vond dus dat Pronier wel degelijk Maria Helena van Gulpen buiten de “oogen ende vreesen” van haar ouders had gevoerd om zijn kwade voornemen uit te voeren. Dat bleek ook uit de “schandeleuse bekentnisse” dat hij de juffrouw had geschonden en dat zijn wellust twee nachten had geduurd. Het hielp Pronier niet te stellen dat Maria “het voorseide sijn schandeleuse dessein mach hebben toegestaen, oock daer toe gecoopereert”. Hij had haar de reis naar Luik aangekondigd en haar daartoe overgehaald onder het voorwendsel van een huwelijk, daarbij zijn zuster Isabelle gebruikend. Die had hem geholpen. De wil van Maria was rechtens geen wil of consent, maar een afgedwongen wil, “geextorqueert”. Haar ouders hadden terecht een actie ingesteld. “Ende hoe seer sij de voorseide enorme ende irreparabile iniurie haerlieden in de persoone van haere dochter aengedaen, ter harten hebben genomen” bleek uit de brief aan de Staten-Generaal: “eindelijk is mede notoir dat de circumstantien met ende in het voorseide crime concurrerende, hetselve niet als te veel sijn aggraverende”. Ze was minderjarig en door toedoen van haar “matresses, dewelcke sulcx geensints betaemde, ende aen de welcke sij aenbevolen ende toevertrouwt was, om alle eerbaerheijt, ende modestie te leeren, tot het voorseide schandaleus leeren is aengevoert ende verleijt”. En ze hadden haar ontkleed en gereedgemaakt. Maria was van adellijke stam, en hij ten opzichte daarvan van geringe en “vile” conditie. Alle voorkennis van haar, haar medewerking, haar kussen en liefkozingen, het argument dat haar grootvader met een niet-adellijk persoon was gehuwd en haar moeder niet van adellijke stam was, leidden allemaal niet tot zijn onschuld. Er was geen verschil van mening over wat er tussen Maria en Samson was voorgevallen, “maer wel over de reparatie van de iniurie die de ouders van de selve Juffrouw in den persoone van haere eenige dochter is aengedaen, ende geinfereert”. Toch koos de schout de “saffste” weg en eiste een arbitraire lijfstraf.

Pronier eiste zoals gezegd schadeloosstelling. Hij bekende vleselijk geconverseerd te hebben. Dat zou dan nu de reden zijn voor de beschuldiging van het *crimen raptus* met een minderjarige dochter van 18 jaar, wetende dat ze in de macht van haar ouders stond en zonder hun voorafgaand consent was weggegaan, en dat zij van adel en hij van burgerlijke afkomst was. Toch wees hij deze beschuldiging van de hand. Er moest vastgesteld worden dat de bijslaap niet met geweld of tegen de wil en dank van de dochter plaats had gevonden. Dat was

volgens hem wel een juridische vereiste. Ook werd zij niet uit haar huis gehaald of vervoerd. Ze was “goets moets willens” en met een vaste resolutie naar Luik gegaan om daar wettelijk te trouwen. Dus was er geen *crimen raptus*. Er was van tevoren door beiden met mutueel consent een vast huwelijk gesloten, zoals vele getuigen aangaven. Ze had zelf een bed laten opmaken voor haar en haar man, een goed vuur laten opstoken en een pint bier besteld voor hem. Ze gedroegen zich als getrouwd stel, kusten en liefkoosden elkaar. Ze wilden huwen maar dat kon niet wegens het ontbreken van attestaties. Zij had gezegd dat zij het was die wilde trouwen en ook al bijgeslapen had, dit op vragen van de priester en in bijzijn van getuigen, dat ze al vier maanden eerder elkaar trouw hadden beloofd. Tenslotte maakte die wederzijdse instemming het huwelijk en niets anders. Beiden wilden het, en dat zou Maria niet ontkennen als zij buiten haar ouders daarnaar gevraagd zou worden. Dus “dat zij niet en kan geseght worden vanden beclaghden te zijn ontschaect geweest”. Hij heeft een “geoirlofde sake” naar de civiele wet begaan. Het was niet verboden minderjarigen te huwen. “Nochten kan oijck gheen raptus genoempt worden als sulcx geschiet buijten consent offt tegens de wille vander selver ouders”, en dat *solo consensi mulieris*, alleen instemming van de jonge vrouw, nodig was. Binnen Luik gold dit als canoniek recht. Het enige wat hij had misdaan was het huwelijk aangaan zonder toestemming van haar ouders. Als zij inderdaad van adel waren, dan kon er sprake zijn van een private iniurie. Maar daar werd hij niet voor vervolgd, maar voor een publieke misdaad. Er was met het huwelijk niets misdaan jegens de ouders. Ook niet aan de moeder die “daertoe heeft gegeven groote oirsake”. Die wist dat Maria 18 was “ende dat haere pasde haers moeders huijcke (lange mantel met kap -rh), ende die niet en ignoreerde dat Jonghe iaeren soecken te paren, heeft gaen besteden in eene schoole, in eene plaetse van conversatie”. Maria was zelf naar Luik geweest waar zij werd gedefloreerd. Dus het was niet aan haar om “soo groote parade” te maken. Ook de adellijkheid is niet van toepassing, omdat zij en haar moeder, dus de grootmoeder van Maria Helena “zijn ontstaen van gelijcken stoffe daer den beclaeghe van is gemackt”. Dan mocht hij minder wegen op de weegschaal van geboorte dan de dochter, “hij aen deselve te boven compt in zijn wetentheijt vande coopmanschap ende inde industrie vandan kost te winnen.” De “gesteltenisse vande sake” hebben niet toegelaten het consent vooraf aan de ouders te verzoeken. Dat raakte alleen de ouders van de dochter, en niet het officie, zoals hierboven gezegd. Pronier eiste opheffing van zijn detentie en schadeloosstelling.

De rechter besloot eerst twee adviezen in te winnen. De ene was van de pensionaris van Maastricht. Die gaf op 26 februari 1660 zijn visie. Die constateerde dat Pronier met Maria “ordinaris en licite middelen eeinge tijd heeft gecaresseerd ende gevrijd”. Ze toonde zich volkomen genegen tot hem. Zij was dus niet geabduceerd en er was ook geen *raptus* begaan. Daarvoor was *vis et violentia*, kracht en geweld, vereist. Uit alles bleek dat zij voor haar vertrek absolute en onbedwongen genegenheid had betoond om hem te trouwen. Dus de eis

tot lijfstraf moest worden ontzegd. En als de ouders dan waren geïnjureerd, dan moest de zaak civiel worden verklaard en composibel, en niet crimineel vervolgd.

Ook de andere adviseur vond dat Pronier “niet bevonden en wordt plichtich te sijn van t crimen raptus”, vanwege Maria’s “wuijterlijck consent”. De ernst van de zaak werd gematigd door de omstandigheden blijkend uit diverse akten. Pronier moest veroordeeld worden tot de dusver uitgezeten “langduerich” opsluiting en een geldboete.

Vader Peter van Gulpen zond een verzoek aan de hoogschout en schepenen. Hij memoreerde weer de gang van zaken en de “bedervelijcke en irreparabele schaede” die hij nu leed. Hij vond het heel erg dat kinderen die op school gaan zo worden “gedebouscheert ende tot oneere gebrocht” door de schoolmeester hetzij door zijn kinderen of domestieken “wiens feijt hij behoert te presteren”. Of de heren dus recht wilden doen?

Dat deden zij op 27 februari 1660. Pronier had volgens eigen verklaring Maria met ongeoorloofde middelen haar ouders ontvoerd en naar Luik gebracht. Hij had haar daar tegen wil en dank van de ouders gedefloreerd en misbruikt. Hij was dus gelet op alles schuldig aan het *crimen van rapt* en moest dus als voorbeeld voor anderen gestraft worden. Toch prefereerde de rechter gratie voor rigueur van recht, dus werd hij voor twaalf jaar achtereenvolgende en per direct uit de jurisdictie van Maastricht verbannen. Zou hij terugkomen dan wachtte hem de dood. Tevens werd hij veroordeeld tot het betalen van alle kosten. Die bedroegen uiteindelijk 322 gulden en 6 stuivers.

Samson ging in beroep bij de Commissarissen-deciseurs. Hij wees erop dat alles in overleg was gebeurd en de ouders “gantsch tegens sijns supplants vermoeden eenigerwijl difficulterden” om in het huwelijk te consenteren. Hij herhaalde de bekende argumenten. Hij was door de sententie “soodanich gediffameert” en ook in andere landstreken verhinderd “sijne fortuijn te konnen soecken ende vervorderen tot zijn geheel verderf ende ruijne”. De veroordeling had hem eerloos gemaakt. Daarom vroeg hij hen zeer onderdanig in voor die tijd typerend taalgebruik om zich over de zaak te laten ‘informer en te disponeren of te dispenser als zij zelf in hun goedertierenheid bevinden zullen te behoren’. Dit verzoek van september 1660 sorteerde echter geen effect.

“Eerste gronde geleijt”

De baljuw van Gouda registreerde begin 1674 ‘informatie’ van Elisabeth Trist, die in het huis van haar moeder Cathalina Verswaen, weduwe van Dirck Trist, was ondervraagd⁵¹². Hij vroeg haar op “wat manier zij deurgegaen waar met Dirck Jansz Graew” en of zij daartoe geen aanleiding had gegeven, “ende de eerste gronde geleijt tot vrijage”. En dat beaamde ze. Dirck (1645-1688) had nooit aanleiding gegeven tot de vrijage of het vertrek, nee, “ter

⁵¹² Geselschap (1973), 294-297; SMH, Archiefnr. 0001 Archief van de stad Gouda, inv.nr. 2808: Uittreksel uit het informatieboek van de baljuw betreffende de schaking van Elisabeth Trist door de schoolmeester Dirck Janse Graeuw, 1674.

contrarie 't zelve bij haar is gedaen geworden". Zij was het die naar Haastrecht was gegaan en vandaar twee personen naar Gouda had gestuurd met het verzoek aan Dirck dat hij "sich citto (snel -rh) bij haar soude hebben te transporteeren, ofte dat se haar elders soude begeeven, daar hy se noyt weeder soude sien". Dirck kwam en samen zijn ze naar Schoonhoven gegaan. De dag daarna kwamen haar neef en haar halfbroer haar ophalen.

Uit deze bewoordingen zou kunnen worden opgemaakt dat een minderjarig meisje in staat geacht werd een jongeman te schaken. Elisabeth was verliefd op Dirck en presenteerde zich als de aanstichtster van zijn vertrek. Probeerde zij hem te behoeden voor een straf? Haar bekentenis zette haar niet bepaald in een gunstig daglicht, hoewel de schout zich daarover niet uitliet. "Deurgaen" heeft hier de betekenis van vertrokken zijn. Ik lees uit deze passages dat Elisabeths uitspraken de kennelijke staat van verliefdheid bevestigden die Dirck bij haar op ongeoorloofde wijze had bewerkstelligd.

Op 20 maart registreerde de schout het verhaal van haar neef Hendrick Trist. Hij hoorde rond Nieuwjaar 1674 van zijn tante dat zij haar dochter Elisabeth miste. Ze "presumeerde" uit wat zij van twee jongens had gehoord dat ze met Dirck Janse Graeuw, schoolmeester, "op reys was". Tante vroeg hem om haar "na te volgen ende waert mogelijk wederom te rugge te brengen." Dat deed Hendrick samen met een ander familielid. Ze volgden haar tot in Haastrecht, waar een schipper hen meldde dat het paar naar Schoonhoven was gevaren. Daar troffen ze Dirck aan en vroegen hem waar Elisabeth was. Eerst ontkende hij, maar eindelijk wisten ze haar in een huis te vinden; "daer sij in t eerste onwillighe toe was, nemaer nae eenige dreijgementen daer toe bewillichde" om haar weer naar huis te brengen.

De 'dader' werd conform het schakingsvertoog en de wetgeving in staat van beschuldiging gesteld. Hij was met Elisabeth die 15 jaar oud was, naar Schoonhoven gereisd "buten kennisse van haar moeder ende vordere vrienden, ende deselve aldaar soude hebben beslaapen." Hij kwam niet opdagen bij de rechtszaak en werd op 27 maart 1674 bij verstek veroordeeld tot verbanning uit Holland en West-Friesland voor 25 jaar. Dat toont aan dat de mening en rol van Elisabeth geen enkele indruk maakten op de rechter. Integendeel, de straf die Dirck Graeuw kreeg, is voor ons idee hoog, doch begrijpelijk vanuit het schakingsvertoog.

Dirck Graeuw diende twee jaar later een rekest in bij de Hoge Raad, waaruit de reden van zijn absentie blijkt: "de vrienden van Elisabeth Trist hebben alle devoiren gedaan, en ook doen aanwenden selfs door de alleraanlockelijkste brieven van Elisabeth Trist selve, dat hij suppliant sig van te compareeren soude onthouden, en voedende hem suppliant ondertussen met die hoope, dat in cas hij sig stil kwam te houden, dat de moeder van Elisabeth Trist niet alleen de voorseide saake met den officier wel soude stellen, maar nog wel eyntelijck te disponeren soude sijn om des suppliants huwelijk met haar dogter te consenteren." Na enige informatie ingewonnen te hebben stond de Hoge Raad hem toe bij het Hof van Holland in

beroep te gaan tegen het vonnis uit 1674, waaraan overigens verder geen gevolg lijkt te zijn gegeven. Elisabeth huwde in 1677 met een ander.

Bescherming door de stadhouder helpt de dader

Alexander de Muinck (1655-1719), oud-burgemeester van Middelburg, had in juli 1679 Henriette Thibault geschaakt, althans dat beweerde de baljuw van Middelburg Johan Rademacher. Deze zaak is een bijzondere, omdat Henriette getrouwd was met François Velters. De zaak speelde in de hogere en politieke kringen in Zeeland⁵¹³. De Muinck zou in opdracht van haar ook nog eens veel geld en goederen uit haar echtelijke woning hebben laten halen. Alexander was meerderjarig, want geboren in 1655. De jurist De Muinck had een antwoord op de beschuldigingen van de baljuw die passen in het schakingsvertoog. Ze waren tekenend voor de wijze waarop velen de regels tegen schaking zagen. In een pamflet *Korte Verantwoordinge*, gedrukt in 1679, zette hij uiteen hoe de zaak was verlopen⁵¹⁴. De baljuw had "op ongehoorde wijze" zijn beschuldigingen publiek gemaakt door ze te laten drukken en voor vijf schellingen per stuk te verkopen. Dat zag De Muinck als een aanslag op zijn goede naam en faam⁵¹⁵. Hij fulmineerde tegen de daarin verwoorde aanklacht van vier misdaden: "raptus, gequalificeerde Diefte, Spolie, en Meyneedigheydt" en andere delicten. De Muinck wilde in zijn pamflet aantonen dat geen van deze delicten van toepassing waren. Wij beperken ons tot het eerste, de *raptus*. De Muinck redeneerde dus niet vanuit een tegenvertoog maar fileerde de beschuldigingen als een jurist, wat voor zover ik kan overzien de eerste keer was.

⁵¹³ Van der Bijl (1981); zie voor de schaking 28-29.

⁵¹⁴ Z.a., *Korte Verantwoordinge van Mr Alexander de Muinck de Jonge* (1679).

⁵¹⁵ Tourneux (2001) citeert enkele spotversen op De Muinck, 182 ev, vooral 191 ev.

Alexander de Muinck op 55-jarige leeftijd, door Pieter van Gunst naar P. van Dyck. Rijksmuseum, RP-P-1905-1585.

De Muinck stelde vast dat er geen *raptus* is begaan. Die werd door rechtsgeleerden gedefinieerd als: “een geweldadige en gewapende onschakinge, en vervoeringe van een eerlijck Vrouws-persoon, om die vleeschelijck te bekennen, of voor een Huysvrouw te

hebben”. De Muinck verwees naar onder andere de *Lex Unica Codex*. Dus om van *raptus* te spreken waren “substantiële Requisiten” nodig als geweld, gewelddadigheid, wapens, medehelpers, ontschaking en vervoering. Als er een ontbrak, kon er geen sprake van *raptus* zijn. De baljuw ging hier helemaal niet op in, omdat niets van dit alles had plaatsgevonden. De Muinck herhaalde: “Een Man kan geen *Raptus* uyt-voeren, waer zijn de medehulpers? wat wapenen? welck geweld? Ontschakinge of vervoeringe isser niet gepleeght.” Hij ging verder, ik paraphraseer: de wet, de *Lex Unica Codex* van Justinianus, is zo hard vanwege het schenden van een vrouw tegen haar dank, of tegen de dank van degene onder wiens opzicht zij staat. Men zegt wel dat iemand jegens zijn bruid een *raptus* kan begaan, ook als de vrouw gewillig en consenterende is, dat de wet zegt “dat dit willen van de Vrouw selfs voort komt van de Lagen, Sollicitatien, quade konsten, en bedrogh des genen die de *raptus* bespeculeert.” Hier wees hij dus op de *odioses artes*, het schijnwillige doorgaan. De Muinck meende dat het Romeins recht bepaalde dat er alleen *raptus* was, wanneer die tegen “danck van de Vrouw geschiet”, wat hier te lande als billijk werd nagevolgd. Dat was een tamelijk eenzijdige kijk, die paste in zijn strategie om de baljuw van diens ongelijk te overtuigen. Vervolgens vond hij dat het Romeinse recht alleen sprak van een “gewillige, met geweld, en hulpe ontschaect en vervoert, ’t welck geschieden kan, als deselve geweldadelijck gehaelt wert, uyt de bewaringe van de Man, Vrienden of Vooghden. Invoegen dat sonder geweld geen *Raptus* bestaen kan.” Hij vond het bespottelijk hoe enige rechtsgeleerden het overhalen oprekten tot geweld. Maar zelfs dan was de vraag, welke verleiding hij dan had gepleegd?

In juli 1681 ontving hij tot verbazing van de magistraat van Middelburg een brief van abolitie van stadhouder Willem III. De magistraat achtte het noodzakelijk hun reactie in gedrukte vorm te laten verschijnen⁵¹⁶. Het pamflet startte met de weergave van De Muincks verzoek om abolitie. Die stelde dat hij ervan werd beschuldigd door de baljuw van Middelburg en anderen, “dat hy aan de Persoon van Hendriette Thibault huysvrouw van nu Wylen Francois Velters, zouden hebben begaan Crimen raptus” en voorts goederen weg had genomen en meened gepleegd. Om zich van deze “blame te suyveren” had hij aan het Hof van Holland een *mandement van purge* verkregen dat gericht was tegen en verzonden aan de baljuw en de procureur-generaal van het Hof en andere hem diffamerende personen.

De Muinck had wel verwacht dat de tegenpartijen vanuit Middelburg niet zouden komen opdagen en wel “zoude zijn verklaart geweest puyr zuyver ende innocent van de Pretense Crimina”, doch dat er door allerlei juridische verwickelingen en redenen een vertraging in de procedure van purge was opgetreden. De Staten van Zeeland wezen op 13 april 1680 de Hoge Raad aan als rechter. De Muinck richtte zich toen tot dat instituut met een verzoek om zuivering van zijn naam. De baljuw en procureur van het Hof legden hem ook daar weer ten laste de *raptus*, diefstal, spolie en meenedigheid en eisten dat De Muinck “zoude werden gebragt ter Plaatze daar men gewoon is justitie crimineel te doen, ende aldaar

⁵¹⁶ Z.a., *Brieven van abolitie* (1703).

Capitaal aan den Lijve gestraf”, met confiscatie van al zijn goederen, en dat hij nu al vast in hechtenis zou worden genomen. Op 23 juli 1680 werd De Muinck veroordeeld tot die “beslooten hegtenisse”. Dat bracht hem ertoe in appel te gaan bij de Hoge Raad, maar dat leverde niets op. Om van verdere acties verschoond te blijven wilde hij van “zoo een verdrietig moeilijk ende langduurig Proces” ontslagen worden. Hij vroeg met alle nederigheid aan de stadhouder om hem “uit gratie ende genade voor zoo veel zulx van nooden mogte zijn” van de beschuldigingen te ontheffen en hem brieven van abolitie te sturen. Vanwege de “rigueur” van de acties van de tegenpartij en het gegeven dat tegen Henriette Thibault geen procedures waren ingesteld “zoo als aanstonts moeste en hadde behooren te geschieden, indien den Suppliant aan de delicten hem ten laste geleyt in der daat, ende waarheit schuldig was”, werd de strafvervolgning van De Muinck tenietgedaan. “Stellende ende restituerende over zulx den selven tot zijnen goeden naam, ende faam, gelijk hy was voor dato van de voorschreve Proceduuren”. De procureur-generaal en de baljuw werd verboden hem te hinderen. Dit besluit van Willem III dateert van 20 juli 1681.

De Middelburgers vonden het onverteerbaar dat De Muinck, van zulke zware misdaden beschuldigd, toch abolitie kreeg. “Een zake, die in zig zelve zoo onregtmatic, en voor de geheele werelt zoo aanstootelijk is, dat ze tot nog toe niet een eenig mensch, die de minste gedagten van eer of deugt maakt, heeft kunnen verdouwen.” Het verlenen van gratie was voorbehouden aan “de Hooge Overigheyt van den Lande, ofte die gene, die daar toe by deselve specialijk is gemagtigd.” We zullen de vele juridische overwegingen die Zeeland had, laten voor wat die zijn.

Desalniettemin werd De Muinck in 1682 weer burgemeester van Middelburg, Velters overleed in 1679. Hij ontferde in zijn testament zijn echtgenote wegens “quaat comportedement”⁵¹⁷. Henriette huwde later De Muinck. Hij was de aanvoerder van de oranjefactie⁵¹⁸ in Zeeland tot net na het overlijden van zijn beschermer Willem III⁵¹⁹. Volgens een ander pamflet zou De Muinck zich “vollenkomentlijk gereconcilieert” hebben met de familie van Velters⁵²⁰. De machtige steun van Willem III en de onmacht van de Zeeuwse bestuurders hadden De Muinck geholpen bij het behouden van zijn machtspositie en zijn eer.

“Nul crachteloos ende van onwaerde”

Ondanks de vriendelijke briefwisseling die Rebecca Palache met haar dochter Eva in Engeland onderhield, wilde ze geen huwelijk met Michiel Verboom accepteren en liet ze de

⁵¹⁷ “De ontrouw van zijn vrouw was voor Francois Velters overteerbaar, hij werd er ziek van. Nog voor het jaar ten einde liep, overleed hij aan naar men zei ‘een gebroken hart’.” <http://duvelaer.blogspot.nl/2010/01/Pieter-Duvelaer-een-echte-vriend.html>.

⁵¹⁸ Zie ook Te Winkel (1924), 38 ev.

⁵¹⁹ Heyning (2010). Zij noemt als bron M. van der Bijl, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral te Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen 1981).

⁵²⁰ Z.a., *Advies van Regtsgeleerden tot bewys* (1703).

proclamaties te Den Haag stuiten. Michiel had namens Eva in juli 1681 een verzoek bij het Hof van Holland ingediend om in Holland te mogen terugkeren en te huwen. Op 6 juli 1681 legde Rebecca Palache echter het Hof van Holland het verzoek voor om het voorgenomen huwelijk van Eva Cohen met Michiel te annuleren en van geen waarde laten verklaren. Tevens kondigde ze aan een “actie van rapt oft ontschaeckinge tegen den voorseide Verboom t’ institueren”. Dan volgden de formulering die we in veel zaken zien en paste in het schakingsvertoog. Volgens Rebecca was Michiel Verboom “Laqueij kneght ofte gebrooden dienaer” van Jacob Cohen, broer van Eva Cohen. Hij was met Eva in huis geweest en had “vanden beginne daerop toegeleght omme bij onbehoorlijcke middelen de voorseide Eva Cohen te verlocken, desselfs genegentheijt te winnen, haar te debaucheeen, ende te impregneeren, omme soo hij voorgaff daer door sijn fortuijn te maecken”. Hij had “hem oock niet ontsien te persuadeeren haer het ontsagh van haere moeder te onttrecken” en uit haar moeders huis te begeven en haar uit deze landen te vervoeren. Hij had zijn ontslag van Jacob Cohen op “gansch versierde pretexten” verkregen en was naar Brussel gereisd, Eva overhalend hem daar te volgen. Toen zij aankwam zijn ze direct naar Engeland gegaan. Daar had hij haar buiten kennis en wil van haar moeder weten te misleiden tot een “pretense houwelyck gansch onwettelycken wijze” en leefde met haar in ontucht. Bewijzen voor deze uitspraken leverde Rebecca niet, waren kennelijk ook niet nodig.

Het Hof bepaalde op 31 juli 1681, volgens Eva en Michiel zich “groffelijcx abuserende”, dat de partijen alle gebeurtenissen moesten optekenen en aan het Hof overdragen. In die tijd moest Eva zich “onthouden vande bij wooninge” met Michiel. Ze diende zich “met der woon te begeven in een fatsoenelijcken gereformeerde burgers huijs” om daar op kosten van Rebecca te worden onderhouden totdat het Hof een besluit zou hebben genomen. Het paar voelde zich daardoor zeer bezwaard en diende een appel tegen deze sententie in bij de Hoge Raad. Ze vroegen om intrekking hiervan. De Hoge Raad riep hen op om op 9 september 1681 te verschijnen. Een uitspraak is niet in het dossier aanwezig.

Haar moeder eiste in oktober 1681 dat het Hof van Holland Eva veroordeelt om zich wederom onder het gezag en gehoorzaamheid van haar moeder te stellen. Deze actie leg ik uit als het herstellen van de familie-eer door de onderwerping van haar dochter aan haar gezag. Eva moest dus haar eerpositie ten opzichte van haar moeder terugbrengen tot die van voor haar vertrek. Rebecca stond wel toe dat Eva haar gereformeerde religie mocht blijven belijden. Ze kreeg toestemming om alle “eerlijcke personen” te ontvangen die haar moeder zou goedvinden, buiten Verboom of diens familie. Ze moest alle contacten met Michiel laten varen. Ze mocht alleen een huwelijk aangaan met haar moeders kennis en toestemming, of die van het Hof. Michiel moest, zo eiste ze, veroordeeld worden tot beëindiging van alle contacten met Eva. De trouwbelofte of het huwelijk “die de voorseide Eva Cohen met de voorseide Michiel Verboom soude mogen hebben aengegaen ende pretenselijck gecontraheert maer alle deselve als nul crachteloos ende van onwaerde mitsgaders jegens rechten ende

practijcque deser Lande aengegaen ende gecontraheert te laeten vaeren”. Net als bij veel andere zaken is de afloop niet bekend.

“*Nedrig excuus*”

Harmannus Hoising meldde in september 1745 in een rekest aan het Hof van Holland dat hij en Judith Douglas “onderling een opregte liefde voor elkaar hebben opgevat, met oogmerk om tesamen tot een wettig huwelijk te geraken”⁵²¹. Hij had toestemming van zijn vadervoor het huwelijk gekregen, Judith van haar moeder. Dat consent was tevens gevraagd aan het Hof door Judith in een eerder rekest, zodat de curator van het Hof die over haar vader Abraham was gesteld, gemachtigd zou zijn te bewilligen⁵²². Hierop was nog geen besluit gevallen, zo schreef Hoising. Het paar had in Groningen de ondertrouw laten aantekenen en proclamaties gedaan. Het trachtte dat ook in Den Haag te doen maar dat was door het Hof tegengehouden.

Hoising was ervoor zijn geweten gerust op dat hij “nietwes heeft ondernomen of uijtgevoert, t’geen naar enige raptus of seductie zoude smaken”. Toch besepte hij dat hij zich “niet heeft gehouden met de bedagtsaemheijt en dat verschuldigt respect voor dezen Hove - onder wiens toezigt, en op wiens autoriteijt, den suppliant naderhand vernomen heeft Judith wierde opgevoedt, als den suppliant wel hadde behoren te doen en notoir verschuldigt en verpligt was geweest”. En dat hij daarenboven nu geconfronteerd zou kunnen worden met “facheuse procedures”. En omdat hij snel met haar wilde trouwen was “niets zoo hinderlijk en smertelijk dan een kostbaar en langdurig proces”. Hij verzocht het Hof ootmoedig “hem suppliant ter zake voorschreven gelieven te ontfangen in submissie.”

Het verzoek werd in handen gesteld van de procureur-generaal Anthony van Wesele. Die reageerde eind september 1745. Hij meende dat Hoising “zijne begaane misdaad” trachtte te verzachten met mooie en vergezochte voorwendsels. Desalniettemin had Hoising zelf bekend dat hij Judith op een clandestiene wijze buiten kennis en wil van haar vader en moeder en die van Dideriks had weggevoerd uit Den Haag, uit de jurisdictie van het Hof. De minderjarige Judith was besteld bij de klerk Dideriks, alwaar zij in opdracht van het Hof religieuze lessen van Hoising moest volgen om belijdenis te kunnen doen. Judith was dus aan haar ouders ontroofd en “ontrokken van onder de intendence, en oppergezag van het Hof.” Hoising vond het dan wel geen rapt, maar dat zag Van Wesele toch anders: “het voorseide feijt na het Regt wel degelijk een raptus” en citeerde de *Lex Unica Codex*, paragraaf 2: “De dader is aan straf onderworpen ongeacht de maagd wel of niet vrijwillig meegegaan was”.⁵²³ Hiervoor noemde de Codex de volgende redenen: “Omdat juist de wil van vrouwen wordt beïnvloed door de listen van een waardeloze vent, die een schaking voorbereidt. Behalve als hij haar ertoe gebracht heeft, behalve als hij haar met weerzinwekkende kunstgrepen bedrogen

⁵²¹ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5452, brief van september 1745 aan het Hof van Holland.

⁵²² Spierenburg, 9 ev.

⁵²³ “*poena raptus subjaceant sive volentibus, sive nolentibus virginibus, sive aliis mulieribus, tale facimus fuerit perpetratum*”.

heeft, zal dit willen van haar er niet toe leiden dat ze zich overlevert aan zo'n grote schande"⁵²⁴. De wil van Judith was "te attribueren aan een voorafgegaane seductie". Het had niet alleen "wijnig of geen aparentie van waarheid dat een jonge Dochter van die jaaren als de voornoemde Judith Douglas, de schaamte en eerbaarheid so verre soude hebben afgelegd, dat sij aen den Suppliant een voorstel om haar te vervoeren soude hebben gedaan sondervoorafgegaane persuasie en seductie." Maar ook bekend was, dat zij kort tevoren in Scheveningen was geweest waar "ongetwijfelt dit dessain sal wesen geformeert". Er was dus een afspraak vooraf gemaakt met "daartoe aangelegde seductie". De procureur-generaal vroeg zich af waar die mannen die bij het weggrijden present waren, vandaan kwamen? Waren dat geen quasi getuigen? En dat Hoising aan vervoering schuldig was, bleek ook daaruit dat hij degene was die voerman had gezegd weg te rijden.

Deze uiteenzetting was volgens de aanklager al voldoende voor een veroordeling wegens *raptus*. Er was ook een tweede reden waarom dit feit in rechte voor een *rapt* werd gehouden. Degene die een jonge dochter tot zijn vrouw begeerde, moest het consent van de ouders vragen. Hoewel de vervoering van een minderjarige dochter "geschied met hare wil, het selve niet te min is, en blijft een *raptus* ten respecte van de ouders of voogden, van onder wiens ouderlijke magt, of voogdij buiten kennis en in weerwil van ouders, of voogden de dogter ontrooft werd met schending van de Goddelijke, en wereldlijke regten". De procureur-generaal beseftte dat "sedert eenige jaaren veelvuldige diergelijke gevallen hebben geexisteert, waarop wijnig, of geen attentie gemaakt is; en dat het Hof enige jaren geleden had verzocht aan de Staten om een nieuwe Landwet te maken, maar dat dat niet betekent dat het bestaande Roomse recht vervangen is. Hij bracht in herinnering dat enige tijd geleden het Hof besliste uit kracht van deze wet procedures tegen Adriaan ten Haghuijs uit te voeren"⁵²⁵. Hij zag ook wel dat er, nu gevallen "ongeremarqueert" zijn gepasseerd, Hoising niet heel hard te straffen was. Niettemin, om anderen af te schrikken, en vanwege het feit dat Hoising het gezag van het Hof had geschonden, zou hij om vergiffenis te verkrijgen "een soort van reparatie" moeten doen. Hij moest dus een boete krijgen.

Het Hof accepteerde Hoising inderdaad in submissie en veroordeelde hem op 23 september 1745 tot het betalen van de proceskosten van 250 guldens.

Zo werd een schakingscasus die in vergelijkbare gevallen de zwaarste straf kreeg, met een lichte straf afgedaan. Niet omdat de argumenten van Judith Douglas de doorslag gaven, maar omdat het paar zich onderwierp aan het Hof. Hoising begreep blijkbaar deze eerstrijd beter dan bijvoorbeeld Pronier, Everhard of Ten Haghuijs.

⁵²⁴ "*quod hoc velle mulierum ab insidiis nequissimi hominis qui meditatur rapinam inducitur, nisi etenim eam sollicitaverit, nisi odiosis artibus circumvenerit, non facit eam velle in tantum dedecus ses prodero*".

⁵²⁵ Zie voor zijn zaak hoofdstuk VII De Weigering.

Plakkaat van 1751?

De Amsterdamse archivaris De Roever meldde in een artikel over de schakingszaak van de graaf van Todtleben en Maria Victor uit 1750 dat het plakkaat van 1751 niet tegen Todtleben kon worden ingeroepen, want de daad was al geschied⁵²⁶. Haks meende dat deze zaak de opstelling en publicatie van het plakkaat, die zich al jaren had voortgesleept, deed versnellen⁵²⁷. Bij het verdere verloop speelde dat plakkaat inderdaad niet meer. De bezittingen van Maria waren al bij de weeskamer van Amsterdam ondergebracht. Die bleek de uitkering van de gelden te kunnen weigeren wegens het ontbreken van toestemming van de voogden. Daarop sprak Todtleben de weeskamer in rechte aan. Hij had toen nog de bescherming van de Pruisische koning. Er was een diplomatieke oplossing nodig, die gevonden werd door abolitie te verwerven van de prinses-gouvernante. De tweede stap was het voldoen van de kosten van de weeskamer, de derde het aantekenen van het huwelijk na het verkrijgen van consent van de voogden. Men wilde dat de graaf eerst bepaalde voorwaarden zou accepteren alvorens van rechtsvervolgung ontslagen te worden. Na diverse rechtszaken trachtte men tot een schikking te komen, wat niet lukte, zelfs het aanvragen van *venia aetatis*, een verklaring van meerderjarigheid voor Maria, hielp Todtleben pas later.

De koning van Pruisen bleef vragen om een ‘goede’ uitslag. Op 7 januari 1754 werd het huwelijk in Den Haag voltrokken, nadat de *venia aetatis* was verstrekt. Nog kon de graaf geen beslag leggen op het vermogen van Maria, omdat er bepaalde juridische argumenten van erfrechtelijke aard werden aangevoerd. Die werden in augustus 1754 afgeslagen, in 1756 vond de overmaking pas plaats. Todtleben wisselde later van heer door zich tegen de Pruisen te keren en in dienst van de Russen te treden. En Maria Victor keerde enkele jaren later, met haar dochter, na ontbinding van haar huwelijk terug naar de Republiek. De Roever eindigde zijn relaas met de constatering dat de schaking voor Juffrouw Victor “agtervolgd (was) geworden van een slegte en quade uitkomst.”

“Fatsoenlijk en ordentelijk man”

De graaf van Rechteren, aanlegger en hoogschout van 's-Hertogenbosch, hield een gloedvol betoog⁵²⁸ in het proces tegen Willem de Prato, vriend en helper van Frederik Scheijdt, dat in het voorjaar van 1758 voor de schepenbank van 's-Hertogenbosch werd gevoerd. Belangrijk onderdeel van zijn betoog was zijn stelling dat De Prato medeplichtig was aan het *crimen raptus*. Kon hij dat bewijzen, dan kon hij als helper worden gestraft.

Een van zijn argumenten was dat De Prato met een geweer gewapend aanwezig was bij het moment van het vertrek. Hieruit moest blijken dat wanneer er verzet zou dreigen, hij dat wapen kon gebruiken. Er was dus volgens de aanklager geweld in het spel. Prato zou

⁵²⁶ De Roever, 44 ev.

⁵²⁷ Haks (1982), 128.

⁵²⁸ NL-HtSA, Archiefnr. 014 Oud Rechterlijk Archief der Schepenbank, inv.nr. 112/3, deductie tegen De Prato.

echter omstandig aanvoeren dat hij geregeld 's middags ging jagen en toevallig in het groen was gekleed.

De hoogschout stelde dat “met het vervoeren van deselve tegens wil en dank van de ouders een openbaar geweld aan dusdanige ouders gepleegt, en toegebracht wordt” niet alleen door de vervoerder maar ook door helpers die met raad en daad behulpzaam waren. Hij meende “dat nu den gedaagde in het coöpereren tot de ontvoering van het jonge juffertje Jacoba Adriana de Groulart schoon al met haer wil, en consent geschiet ten respecte van haer ouders een raptus oft schaking heeft gecommitteert.” Het was algemeen aanvaard, zo voegde hij toe, dat het niet betamelijk was een meisje van zo jonge leeftijd te huwen “soo is het nog minder geoorlooft deselve van onder de gehoorzaamheid van haere ouders te ontvoeren”. Jacoba Adriana was nog geen vrijster: “deese Landen in een veel kouder Climaat gelegen zijnde de Jonge dogteren ordinair veel later als in Italiën en andere warme landen huwbaer worden en kentekenen daarvan koomen te geeven”. Wat de Hoogschout bedoelde was dat Jacoba nog niet menstrueerde of geslachtsrijp was. Hij citeerde Brouwer, die constateerde dat dat bij ons pas rond het veertiende levensjaar geschiedt, in Italië twee jaar eerder; “dat de Nederlandsche, en voornamelijk de Hollandsche meisjes eerst na haar veertiende jaar tekenen geeven, dat zij manbaer en tot de voortteling bequaem zijn”. Zij was dus niet huwbaar, dus aan haar kon vooralsnog geen wil of voornemen worden toegeschreven om een huwelijk aan te gaan of zich door trouwbeloften te verbinden, “door dien het selve een zaak is van groot aanzien, importantie en gewigt, daer alleen den geheelen staat van een mensch op het alderhoogste geleege is, en waaromme een kind van nog geen dertien jaeren niet kan geoordeeld worden het vereijchte verstant te hebben om daar over te kunnen oordeelen, wat haer nut en dienstig is.” Volgens de costumen van de stad 's-Hertogenbosch had zij vanaf haar vijftiende kunnen beslissen, want dan kunnen een jongen of een meisje bij testament van hun goederen disponeren.

Willem de Prato had volgens de hoogschout bij het horen van de ontvoering, waarvan de ‘hele wereld’ het als een ‘verfoeilijk stuk’ had uitgeroepen, onmiddellijk de ouders moeten inlichten en helpen om haar terug te krijgen, in plaats van een briefje te sturen en de koffer, daarbij in consideratie nemende het verschil in leeftijd, in conditie en staat. Jacoba die het “geluk heeft van uijt een zeer aansienlijke familie gesprooten en aan zeer veele lieden van de Hoge regering deser lande geparenteert te zijn, en bovendien rijkelijk met gaven van fortuijn begunstigt en van wien zig de ouders dan niet anders konde voorspellen en beloven dan mettertijt een gewenst huwelijk en goede alliantie van dese hunne dogter gehonoreert en gelukkig gemaakt te zien, en waar van zij zig door soo een straffwaerdige kinderroof eensklaps vinden ontzet en berooft, gecommitteert door een persoon wiens familie haar ten eenenmaal en hier te lande onbekent is en die door de parantasie (parentage -rh) met Pieter Enbers soo men verneemt marktschipper van 's Hage op Amsterdam niet veel om 't lijf schijnt te hebben en bovendien door een persoon die na alle schijn reeds den ouderdom van

meer dan dertig Jaren moet hebben bereikt.” Net als bij Ten Haghuijs werd Scheijdt hiermee sociaal en qua eer afgeserveerd en buiten de eergroep van De Groulards geplaatst.

De aanlegger ging alvast in op mogelijke argumenten hiertegen vanuit de verdediging. Die zou ongetwijfeld gaan bewijzen dat er “geen vervoering is geschiet, en mitsdien, geen crimen raptus gecommitteert”. Zo zou men zeggen dat de adjudant Scheijdt een “fatsoenlijk en ordentelijk man is”, te bewijzen door de verklaring van de officieren van zijn eenheid. Die beweerden dat hij zich altijd ordentelijk had gedragen en gecompoteerd. Maar hieruit viel niet te bewijzen dat hij een man van geboorte, of fatsoen was. Er was een groot verschil tussen “een man van geboorte en een ordentelijk man, oft een man van ordentelijke conduites”, maar dat de geboorte van “voornoemde adjudant Scheide juist zoo breed niet is” dacht de aanlegger te hebben bewezen. “Immers, en in allen gevallen dit is zeker, dat de geboorte, en fatsoen van de adjudant Scheide” met dat van Jacoba niet te vergelijken was. Hij verwees naar Brouwer die een huwelijk van een vooraanstaande dochter met een jongeman van plebejische afkomst afried⁵²⁹. En ook al was Scheijdt van egaal fatsoen en geboorte als de ontvoerde Jacoba Adriana, dan was er hoe dan ook toch een ontvoering gepleegd.

De verdediging, zo ging de aanklager verder, kon stellen dat het Jacoba’s eigen verzoek was. Hij vermoedde echter dat Jacoba dat verzoek deed op instigatie van de dienstmeid; en dan nog, al had ze het zelf bedacht en gemeend, het zou een *crimen* zijn tegen de ouders, die tegen waren. Artikel 36 van het *Echt-Reglement* bepaalde dat minderjarigen het consent van hun ouders moeten tonen bij inschrijving in ondertrouw. Artikel 37 noemde de leeftijden van 25 voor een jongeman en 20 voor een meisje. Volgens artikel 43 kon niemand trouwen of ondertrouwen zonder deze voorwaarde. De aanklager verhaalde dat de Staten-Generaal van mening zijn dat in de Tachtigjarige Oorlog tal van wetten in de vergetelheid waren geraakt. De losbandigheid leidde ertoe “dat het schaken en vervoeren van vrouwen en dogters als een straffelose daed werd aangemerkt”. Daardoor werden ouders in hun macht over hun minderjarige kinderen verkort. Ze werden met geweld gedwongen in huwelijken toe te stemmen. Daarom was het 85^e artikel in het *Echt-Reglement* opgenomen, dat schakingen strafbaar maakte. Zo geeft hij ons een verklaring hoe het schakingsvertoog tot stand was gekomen: de troebelen van De Opstand zorgden voor onbekendheid met de heilzame wetten en de Staten-Generaal hadden voor het welzijn van de staat de strafbaarheid ervan opnieuw vastgesteld. De misdaad was dus vervoering die ouders in de macht over hun minderjarige kinderen verkortten, en hen met geweld dwongen te consenteren terwijl ze in hun hart tegen een huwelijk waren. De hoogschout meldde vervolgens dat Scheijdt Jacoba had aangesproken over minnarijen, onder andere via de dienstmeid Belia de Ridder, zodat Jacoba was verleid om zich te laten ontvoeren. Hij vermoedde dat de verdediging zal zeggen dat ze vrijwillig mee is gegaan. Ze zou Brouwer citeren, die stelde wanneer een meisje volledig met vrije wil meegaat en er geen *rapt* zou zijn, en instemt met *stuprum*, zelf actief was. Dan moest men

⁵²⁹ Zie paragraaf 4 van hoofdstuk II.

zich wel realiseren dat het hier om jonge dochters ging en niet om kinderen van 12 jaar. Jacoba's eigen verklaring uit Zwitserland was een afgeperste.

De verdediging van Willem werd gevoerd door zijn vader, die predikant in Stolwijk was geweest. Hij vroeg zich af of eigenlijk wel bewezen is dat het een *raptus* betrof? En dat De Prato die bevorderd heeft? De aanklager bewees het *crimen* met het weggaan van Scheijdt met Jacoba. De definitie van *rapt* stond bij Brouwer. Maar er was geen geweld gepleegd en er had geen seductie plaatsgevonden, zie de verklaring van Jacoba gedaan te Neuchâtel, afgelegd buiten aanwezigheid van Scheijdt. Er was geen sprake van gewelddadige ontvoering noch van verleiding en violentie of seductie, dus kon het geen *raptus* zijn. De Prato kon daarom nooit geholpen hebben bij een ontvoering. Hij was alleen maar toevallig aanwezig bij het weggrijpen van Scheijdt met Jacoba. Dit zou een indisputabele zaak zijn geweest als zij 20 jaar zou zijn, zie het *Echt-Reglement* artikel 34. Als Scheijdt dan schuldig zou zijn aan iets, dan zou dat met een boete bestraft moeten worden. Wat de leeftijd van Jacoba betrof: zijn zoon verklaarde verbaasd te zijn dat Jacoba nog zo jong was. Twaalf jaar was een huwbare leeftijd, dus Jacoba was dat met bijna dertien zeker. Het *Echt-Reglement* strafte, naar exigentie, alleen gewelddadige acties.

Het pleidooi van zijn vader hielp. Op 4 maart 1758 werd De Prato uit zijn detentie ontslagen, maar moest zich wel ter beschikking houden van de schepenen. Tevens diende hij de kosten van zijn gevangenschap en het proces betalen. Op 3 oktober spraken de schepenen hem vrij van de aanklacht dat hij met raad en daad Scheijdt had bijgestaan en dat hij voorkennis had van de wegvoering. Wel moest hij de kosten betalen van het proces⁵³⁰. Dienstmeid Belia de Ridder was al op 6 januari 1758 bij verstek veroordeeld tot verbanning wegens medeplichtigheid.

Abolitie

Vanaf de veroordeling van Frederik Scheijdt door de krijgsraad in maart 1758 tot begin 1761 heb ik geen informatie in de bronnen meer gevonden, noch van het paar, noch van haar familie. Wat Jacoba in de jaren tussen 1758 en 1761 had gedaan of waar zij verbleef, is niet bekend. Er wordt ook geen melding gemaakt van een huwelijk dat mogelijk in Zwitserland zou zijn gesloten. Op 7 januari 1761 treffen we een brief met een verzoek om abolitie en rappel, intrekking, van ban aan, gericht aan de hertog van Brunswijk die als plaatsvervanger van de stadhouder optrad⁵³¹. Frederik verklaarde dat hij zich in oktober 1757 met Jacoba Adriana de Groulard, minderjarige dochter, uit 's-Hertogenbosch had "geabsenteerd" en buiten de Republiek "geretireerd". Bijgevoegd was een "schriftelijke consideratie" van de moeder van Jacoba, Maria Wilhelmina Scott, medeondertekend door Jacoba's stiefvader

⁵³⁰ NL-HtSA, Archiefnr. 014 Oud Rechterlijk Archief der Schepenbank, inv.nr. 43, 375.

⁵³¹ UA, Archiefnr. 11-2 Familie van Persijn, inv.nr. 454, afkomstig uit GrA, Archiefnr. 552 Familie Van Swinderen en De Marees van Swinderen.

Francois Chombach. Daarin gaven zij consent aan het huwelijk. Brunswijk verklaarde dat gratie voor justitie werd gegeven en Frederik Scheijdt werd kwijtgescholden “al hetgeen bij hem misdaen ofte verbeurt zoude mogen zijn” inzake zijn absentie met Jacoba. Het vonnis van de krijgsraad werd vernietigd, evenals de verbanning. Hij mocht zich vrij bewegen zoals hij dat ook vóór zijn vonnis kon. Wel moest hij alle kosten betalen.

De weg voor een huwelijk was nu vrij. Dat vond plaats te Oisterwijk op 1 maart 1761, alwaar het paar zich had gevestigd. Hun huwelijkse voorwaarden van 7 maart 1761 bepaalden dat Frederik geen recht kreeg op het vermogen van Jacoba. De inkomsten uit elkaars bezittingen dienden tot onderhoud van het huwelijk. Alle schulden voorafgaande aan het huwelijk door Scheijdt gemaakt moest hij zelf betalen. Frederik mocht geen administratie van de goederen van Jacoba voeren. Indien hij de langstlevende zou zijn, moest hij de administratie en macht overlaten aan degene die in haar testament werd aangewezen. Wat de inkomsten als langstlevende betrof, legde hij zich neer bij wat er daarover in haar testament werd bepaald. Alle giften en schenkingen die zij aan hem zou doen, moest hij teruggeven, evenals het recht van “toghte”, vruchtgebruik van de vaste goederen en alle andere voordelen die hem als langstlevende zouden toevallen⁵³². Jacoba was nog steeds minderjarig, 17 jaar.

Jacobas testament van 3 april 1761 bevatte de volgende bepalingen, die zij uit ‘vrije wil en ongedwongen’ had geformuleerd. Mocht zij kinderloos overlijden, dan liet zij “*uijt een sonderlinge liefde en affexie welke sij haar voornoemde jegenwoordighen man is toege dragen*” aan hem na alle inboedel, kleren en huisraad. Ook het aanwezige geld, het vruchtgebruik van en inkomsten uit alle goederen, renten en obligaties zou hij ontvangen. Voorts gingen de vaste goederen, renten en dergelijke naar haar moeder Maria Wilhelmina Schot als enige erfgenaam, het vruchtgebruik en inkomsten naar Frederik⁵³³.

Op 10 november 1768 overleed Scheijdt te Vught, veertig jaar oud in Huize Steenwijk, het huis van de stiefvader van Jacoba, vanwaar zij met hem op die oktoberavond in 1757 was vertrokken. Van zijn bezittingen, voornamelijk kleding, wapens en een enkel sieraad, werd een lijst opgesteld. De publieke verkoop bracht bijna 500 gulden op⁵³⁴. In 1774 werd zijn boedel afgewikkeld: van de resterende bijna 400 gulden ging de helft naar een kolonel Enbers. Die had een vordering op Scheijdt van bijna 2100 gulden⁵³⁵. Ook een andere Scheijdt, kolonel, had een vordering op hem.

Bijna zeven maanden later, op 2 juni 1769, vond de doop van hun zoon Frederik Harpert plaatst. Hij ontving niets van zijn vader. Hij noemde zich Frederik Harpert von Scheijdt de Groulard. Hij trouwde met Charlotte de Lannoij, uit welk huwelijk drie kinderen

⁵³² NL-TbRAT, Archiefnr. NL-TbRAT-851 Notariële archieven Oisterwijk, Regestenlijst van inventarisnummer 86, protocol van notaris Jacobus Althoffer, 1756-1763, folio 1-432, nr. 76, folio 195 ev.

⁵³³ NL-TbRAT, Archiefnr. NL-TbRAT-851 Notariële archieven Oisterwijk, inv.nr. 86, f.203, nr. 79 van 3 april 1761.

⁵³⁴ NL-HtSA, Archiefnr. 072 Archieven van notarissen met standplaats 's-Hertogenbosch voor 1842, inv.nr. 3314, folio 9.

⁵³⁵ NL-HtSA, Archiefnr. 014 Oud Rechterlijk Archief der Schepenbank, inv.nr. R 1761, 261v.

voortkwamen. Jacoba de Groulard hertrouwde in 1770 met François Louis de Graffenried de St Jean, een officier uit Scheijds regiment, die in 1758 met collega's verklaard had dat Frederik een fatsoenlijk, dus een eerzaam, mens was. Zij kregen geen kinderen.

6 Conclusie

De eerposities van de jongeman en de dochter ten opzichte van elkaar verhielden zich eerst verticaal, maar werden gaandeweg binnen een zekere privésfeer met elkaar verbonden. Ze waren verliefd en ervoeren beantwoording van die liefde. Het is moeilijk vast te stellen hoe, waarom en wanneer de dochter veranderde van een als vanzelfsprekend gehoorzame dochter in die van een ongehoorzame jonge vrouw die een toekomst met een voor haar familie ongewenste jongeman wilde. Een dergelijke vaststelling betreft ook de jongeman. Wanneer en waardoor wilde hij een relatie aangaan met een jonge vrouw van buiten zijn eergroep?

Wellicht zag hij een kans zich in sociaal opzicht te verbeteren. Eventuele ‘dwang’ vanuit de eergroep van de jongeman om niet te schaken, ontbrak. Voor hem persoonlijk was er risico, maar door weg te gaan waren de gevolgen minder zwaar. Een verbanning trof hem minder. Hij streefde niet naar deelneming in de voorrechten van de eergroep van de familie van zijn geliefde. Daartoe kreeg hij de kans ook niet, net als in de figuratie *De Ontdekking*.

Dat moet anders zijn geweest voor jongeren die elkaar van jongs af aan kenden, of deel uit maakten van dezelfde kerkelijke gemeente. Daar was sprake van de buurt- of dorpseer. De uitsluiting was niet verbanning uit de gemeenschap, maar censuur, het niet mogen deelnemen aan het Avondmaal. Dit was een ‘eer’ sanctie, want censuur betekende dat jongeren niet als eerbare lidmaten werden beschouwd. En die gold dan ook nog zowel de jongeman als het meisje. Ik heb geen voorbeelden gevonden waarbij er naast een kerkelijke bestraffing ook nog een ‘politieke’, wereldlijke straf werd opgelegd.

Dat zij toegaf aan hem hangt soms samen met een slechte of verslechterende relatie met haar familie, althans dat verklaarde het meisje achteraf. Ze verbonden zich op verschillende en voor hen eerbare manieren aan elkaar, als was er sprake van een normale relatie. Zo wisselden sommige paren trouwbeloftes uit, gaven elkaar ringen of andere bewijzen van trouw. Soms consummeerden ze hun ‘huwelijk’, hadden ze gemeenschap. De vervlechting, de onderlinge afhankelijkheid en verbondenheid en horizontalisering waren dan zo compleet als in de omstandigheden mogelijk was. Beiden wisten dat hun relatie niet geoorloofd was. Dat is een verschil met de figuratie *De Ontdekking*. Het paar zal zijn verhouding nu wel strikt geheim houden en een kans op ontdekking zo klein mogelijk maken. Hooguit een vertrouwde knecht of dienstmeid wist ervan, soms vrienden of enkele broers of zusters. Daartoe moest vooral het meisje de rest van haar familie misleiden.

Het paar begon in de aanloop samen en in het heimelijke plannen te maken voor vertrek. De strategische kennis van de jongeman, vaak ouder en vaak een militair, zorgde, wanneer in de voorbereiding alle risico’s werden afgedekt, voor een goede onderhandelingspositie vanaf het welgekozen moment van de *coming out*, het vertrek.

De bepalende fase was de derde. Die gaat over het vertrek, de tocht van het paar en de achtervolging door haar ouders. Het doel van het paar in deze figuratie is het opbouwen van

een sterke eerpositie voor de ‘wereld’. Dat bereikte het door van haar huis en familie weg te gaan om vanuit een veilige plaats haar familie te vragen om toestemming voor een openbaar en formeel huwelijk. Als het paar niet werd achterhaald, reisde het naar een veilige plek. Daar gedroeg het zich als echtpaar, als man en vrouw, dus als pril eergroepje, vergezeld van een dienstmeid of knecht. Het paar ging met elkaar naar bed, als een vervolmaking van hun ‘huwelijk’ en trouw. Het meisje was volkomen afhankelijk van haar ‘man’ en moest hopen op en streven naar zijn blijvende aandacht en goede zorg voor haar. Waar zij vooraf onder het kennelijk tanende gezag van haar vader of voogd stond, heeft zij nu haar ‘echtgenoot’ te gehoorzamen. Hij was afhankelijk van haar en haar bereidheid met hem haar familie te overtuigen. Hij moest zorgen voor geld, onderdak, voedsel, kleding en vervoer, en voor contacten die hem kunnen melden hoe haar familie reageert en wat die van plan is. De vrienden van de dader, dus zijn *peers*, spraken hem niet aan op zijn gedrag. Bij ‘katholieke’ schakingen probeerde het paar snel te huwen, wat kan door het verkrijgen van het ‘rode zegel’, de speciale toestemming van een katholieke hoogwaardigheidsbekleider, bijvoorbeeld een vicaris, om de afkondigingen te vermijden. Bij ‘protestantse’ schakingen was het verkrijgen van het ouderlijke consent vereist, maar soms huwde het paar toch om de schande van het weggaan, de schande waarin het meisje na het vertrek verkeerde, te repareren, om de opschorting van de eer te beëindigen.

De ouders beschouwden het vertrek als constringerend. Zij beschuldigden het paar van het hen dwingen om de verbintenis te accepteren en een publiek huwelijk toe te staan. Het paar liet de familie begaan, zich niet bekommerend om de felle reacties. Het zorgde uit handen te blijven van achtervolgers, want dat zou het einde van de relatie betekenen en een zware aanslag op hun beider persoonlijke eer. Het vertrek was de enige en vaak doeltreffende dwangactie die het ondernam; van verdere bedreigingen aan het adres van haar ouders blijkt niets. De overrompeling moest de verhoudingen zover brengen dat er, wanneer de rust terugkeert, ruimte is voor onderhandeling, voor accommodatie en verzoening. Maar de familie zag de daad als zo eerverlagend dat die direct werd verklaard en begrepen met termen uit het schakingsvertoog. In hun ogen is hun dochter of pupil door de daad buiten hun toezicht geraakt en in haar eer aangetast. Van onderhandelingen kon voorlopig geen sprake zijn. De familie mocht ook niet toegeven aan de constringentie, want dat was strafbaar.

Voor sommige ouders was dit moment echter zo beslissend, dat zij verslagen trachtten toch binnenskamers een eerzame oplossing te kiezen. We weten vanwege het *dark number* niet om hoeveel families dit ging. Alleen snel en discreet reageren kon justitie of de publieke opinie buiten de deur te houden. Zo’n extrajudiciële oplossing betekende dan wel dat de eerverkortende constringentie werkte. Maar het bood de familie de kans door haar financiële overwicht de macht over het paar terug te winnen. De machtsbalans viel in haar voordeel uit. Een eerlijk leven voor hun dochter en voor haar kinderen was dan het maximaal haalbare om de familie-eer te bestendigen.

Het moment van vertrek werd in de dossiers nadrukkelijk door de familie gemarkeerd door tijdstip, locatie en allerlei omstandigheden precies aan te geven. Ze gingen zelf direct op zoek, huurden daartoe soms een deurwaarder in of ze betrokken justitie erbij. Ze verbreedden de zaak door die onder de aandacht te brengen van hogere en machtiger instanties zoals stadsbestuur, Gewestelijke Staten, de stadhouder of de Staten-Generaal. Die besloten doorgaans conform het schakingsvertoog de achtervolging te steunen, want zij beschouwden de vlucht als een schaking of *raptus* en dus als een ernstige inbreuk op de openbare orde.

Het vertrek maakt de schaker, want zo werd hij nu aangeduid, en niet de dochter, in de ogen van haar familie eerloos. Ook dit paste in het schakingsvertoog. Dat gold ook voor andere argumenten, zoals het verlies aan kansen voor hun dochter op de huwelijksmarkt, haar onnozelheid, onschuld, de verleidingskunsten van de schaker. De dochter zou nooit zo oneerbaar handelen. Ze bestreden hun schande door hard tegen de dader uit te varen en hem publiekelijk zwart te maken. “Inegaal” was het woord dat de familie gebruikte om zijn ongeschiktheid te benadrukken. De heftigheid van de reactie, zoals vele uitingen van *reflexive honour*, zal in verhouding staan tot de mate van aanzien van de familie. De familie ging haar woede ook op hun dochter, zuster of pupil richten, wanneer die nadrukkelijk en tegen de wens van de familie in bleef streven naar het voortzetten van de relatie met de jongeman. Dat zij zich met hem bleef inlaten, onteert haar en haar familie. Maar voor haar was er geen weg terug meer.

Vanwege de voor de familie vaak volkomen verrassende daad van hun dochter, niet of pupil ontstond er een situatie waarbij beide partijen constant op elkaar gericht zijn, ageren en reageren op elkaar, een afhankelijkheidsrelatie, die zover ging dat beide partijen elkaar in hetzelfde web gevangenhielden. De ouders of familie konden hun eer moeilijk herstellen zonder de dochter weer in hun macht te krijgen en het paar was afhankelijk van de ouderlijke toestemming voor een erkend en publiek huwelijk. Ze bleven tot elkaar veroordeeld. Er zijn ook enkele casussen bekend waarbij het paar uit beeld verdwijnt en geen enkel contact meer met haar familie heeft.

Als het paar wordt achterhaald kan de dochter rekenen op een huwelijk met een de familie welgevallige kandidaat. De dader wordt, soms bij verstek, door een rechter gestraft en verdwijnt uit beeld.

De fase waarin de partijen wel tot een vergelijk proberen te komen, kent twee mogelijkheden: buiten de rechter om of via de rechter. Wat deze onderhandelingen buiten de rechter precies inhielden, blijft onbekend, althans daarvan zijn geen gegevens voorhanden. De publieke verzoening werd soms na deze onderhandelingen bereikt. Beide partijen moesten samen de soeverein om gratie verzoeken.

De andere mogelijkheid laat zien dat de eerstrijd zich verplaatste naar de rechter, wanneer het paar noch de familie wil toegeven. Het was de familie van het meisje dat de stap naar justitie zette, niet het paar. Tijdens de rechtszaak bepleiten beide partijen de eerlijkheid

en de rechtvaardigheid van hun standpunten, iets wat we ook in de andere figuraties zien. Beide partijen *framen*, reconstrueren de gebeurtenissen op een voor hen gunstige manier, waarbij het schakingsvertoog van belang is. De eerstrijd van de ene partij tegen de andere verloopt in volle hevigheid. Afhankelijk van het verloop van die strijd kunnen de partijen komen tot verzoening, althans voor het publiek. Binnenskamers zal de jongeman wel merken hoe de familie over hem denkt en hem via huwelijkse voorwaarden en testament weinig tot geen toegang geven tot het vermogen van de dochter. Ze verkleinen zijn speelruimte zo veel als kan.

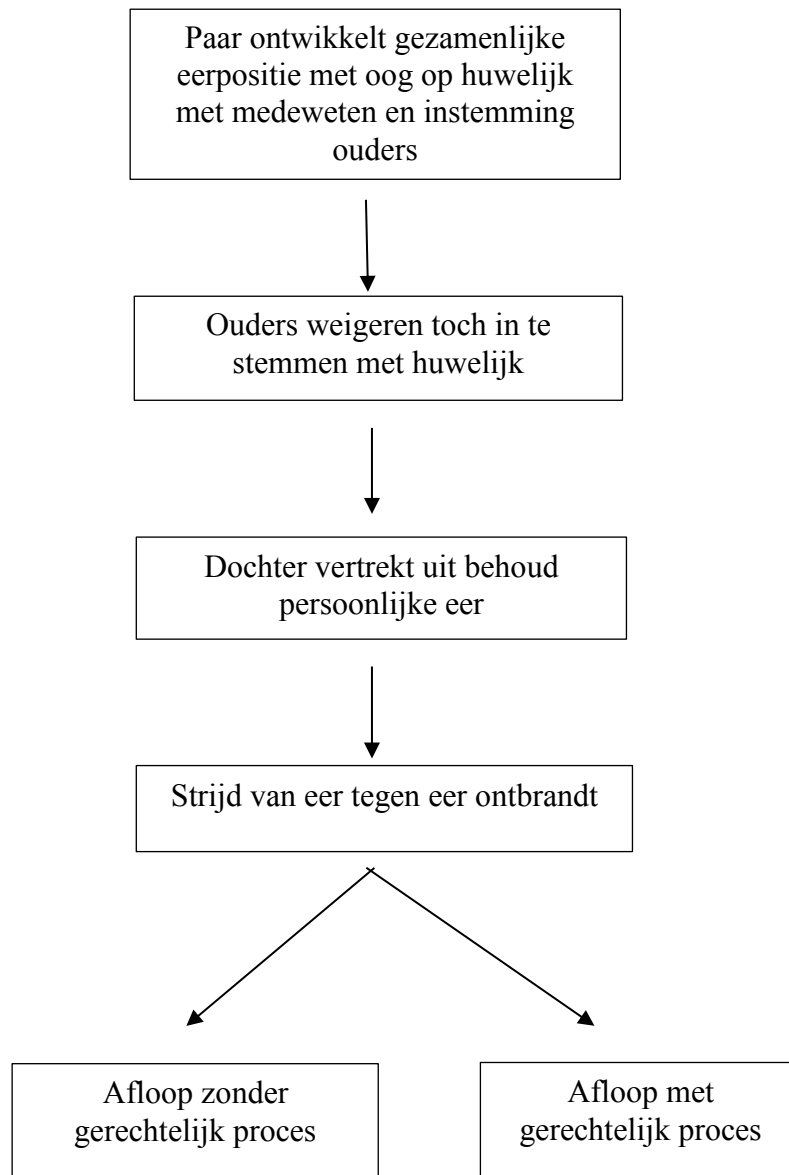
Volgens de plakkaats van Utrecht uit 1650 en van Gelderland uit 1660 kon een vrouw als ontvoerder van een jongeman ook op straf rekenen. Ik heb slechts één zaak gevonden waarbij de familie van de dochter werd beschuldigd en gestraft voor het helpen bij haar vlucht met haar pretendent, namelijk die van Hester Dijkmans. Maar van een vrouw die gestraft werd voor een schaking als in deze figuratie is geen proces of straf bekend.

Het antwoord op de vraag “Waarom vond schaking plaats?” is voor wat betreft deze figuratie de vorming van een sterke relatie tussen de jongeman en de jonge vrouw, die beiden geen andere keuze hadden uit bescherming van hun persoonlijke eer om een in hun ogen passende eerpositie te bereiken. Een eerpositie als man en vrouw in een statusverhogend huwelijk, gerespecteerd door de eergroepen waarin ze wilden verkeren. Dat de tegenpartij dat zag als schaking, deerde hen niet, tenzij ze werden achterhaald.

Hoofdstuk VII De Weigering

1 De figuratie

Er zijn in het corpus ongeveer 30 zaken te vinden die beantwoorden aan dit profiel. De oudste is van 1589, de jongste van 1790. De volgorde van de eerreflexen heb ik verwerkt in de volgende paragrafen op basis van deze eerreflexketen:

2 Paar formeert eerpositie en wil huwen

De jongeman en de dochter moeten elkaar ergens en op zeker moment ontmoet hebben. Er zijn bepaalde drempels te constateren, voor zover iets bekend is over de kennismaking. De gezusters De Merode, Anna (1565-1634) en Odilie (1571-?) die geschaakt werden door Morgan en Knollys, waren telgen uit een oude adellijke familie van katholieken huize⁵³⁶. Zij waren echter geneigd tot het protestantisme. Waarom en hoe dat tot stand kwam, is niet bekend. Hun vader, Johan IX de Merode (1535-1601), was al op leeftijd, de meisjes waren dochters uit zijn tweede huwelijk. Hun moeder, Margaretha van Pallandt (ca 1542-1593)⁵³⁷, was net als hun vader fel gekant tegen de geloofsovergang van hun dochters.

Sir Thomas Morgan (ca. 1542-1595), bijgenaamd “The Warrior”, en Sir Thomas Knollys (1555-1597) waren Engelse officieren in Staatse dienst, Morgan was gouverneur van Bergen op Zoom⁵³⁸. Ze hadden al een lange militaire carrière achter de rug. Ze onderhielden nauwe contacten met het Engelse hof en de bevelhebbers die de Republiek hielpen in de strijd tegen de Spanjaarden. De eerste ontmoeting kan in Dordrecht zijn gebeurd, waar De Merodes een huis bezaten. Knollys meende na de vlucht Odilie van Merode “van sulke qualiteyt en geslachte te wesen, dat sy aen haer minder niet was besteet”⁵³⁹. Hij achtte zich gelijk van stand als Odilie.

⁵³⁶ Eijsten (1900), 102.

⁵³⁷ http://nl.wikipedia.org/wiki/Johan_IX_van_Merode.

⁵³⁸ [http://en.wikisource.org/wiki/Morgan,_Thomas_\(d.1595\)_\(DNB00\)](http://en.wikisource.org/wiki/Morgan,_Thomas_(d.1595)_(DNB00)).

⁵³⁹ Bor (1681), 381.

Sir Thomas Knollys (ca. 1555-1596) "in the manner of Robert Peake", circa 1760.
http://www.milesbarton.com/Sold_Items/51_51.html.

Anthony thoe Schwartzenberg (1639-1670) was een adellijke jongeman uit Friesland wiens weinig opzienbarende levenswandel niet al te flatteus werd beschreven door zijn tante Agatha van Starckenborg⁵⁴⁰. Hij verkeerde in de hoogste kringen van vooraanstaande families in Friesland en ging om met stadhouder Willem Frederik van Nassau-Dietz⁵⁴¹. Van Theodora van Sternsee (1645?-1709) die weggevoerd werd door Anthony thoe Schwartzenberg, is niet meer bekend dan dat zij van Friese adellijke afkomst was en met haar moeder woonde op de Ropta State nabij Metslawier. Haar moeder was weduwe. Hoe Anthony thoe Schwartzenberg kennis had gekregen aan Theodora van Sternsee is niet bekend.

Aernout Crayvanger (?-?) was vermoedelijk een wees. Zijn familie lijkt uit Amsterdam te komen, daar woonde een zuster van hem. Uit zijn taalgebruik en handschrift is op te maken dat hij behoorlijk geschoold was. Cornelia Velthuysen was de dochter van de

⁵⁴⁰ Tresoar, Archiefnr. 326 Familie thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, inv.nr. 220b.

⁵⁴¹ Willem Frederik van Nassau-Dietz (1613-1664), vorst van Nassau-Dietz, stadhouder van Friesland (1640-1664) en van Groningen en Drenthe (1650-1664).

president-burgemeester (voorzitter van het college van burgemeesters) van Rotterdam, Isaac Velthuysen.

Jan Clunder (1688-?) was een zoon van een Groninger poorter. Over zijn achtergrond wordt helemaal niets vermeld. Zijn vader bezat wat onroerend goed in de stad⁵⁴². Ook van zijn geliefde Aeltje Olinga weten we vrijwel niets. Ze had een moeder, een stiefvader en voogden. Een van hen was haar oom Waalcke Olinga, van wie we weinig weten⁵⁴³. Jan en Aeltje kerkten in dezelfde kerk in de stad. Misschien was ze een vriendin van zijn zuster.

Johanna Catharina van Rietveld (1689-na 1755), die met Adriaan ten Haghuijs zou weglopen, was de enige dochter van Catharina van der Dussen en de in 1700 overleden Melchior van Rietveld. Haar vader was burgemeester van Gouda geweest. Haar moeder Catharina had diverse broers die in Holland vooraanstaande posities bekleedden. Haar oudste broer Bruno van der Dussen was oud-burgemeester van Gouda en diplomaat in dienst van de Staten-Generaal⁵⁴⁴.

⁵⁴² [Http://members.ziggo.nl/klunder/louisa.htm](http://members.ziggo.nl/klunder/louisa.htm). Een kleindochter van Jan Clunder huwde drie keer: met een jonkheer, een generaal-majoor en een markies.

⁵⁴³ GrA, Archiefnr. 1534 Volle gerecht van de stad Groningen, 1475-1811, inv. nr. 1500.

⁵⁴⁴ Zie voor een genealogie Nagtegaal (2005).

Bruno van der Dussen (1660-1741), oom van Johanna Catharina van Rietveld, burgemeester van Gouda. Hij was ambassadeur namens de Republiek bij de onderhandelingen rond de Vrede van Utrecht in 1713. Gemaakt door Bernard Picart, naar Zeger Jacob van Helmont in 1718: Rijksmuseum, RP-P-OB-51.005.

De andere broers, dus ooms van Johanna Catharina van Rietveld, vervulden posities als raadsheer bij het Hof van Holland en secretaris van de stad Gouda. Ze genoten groot aanzien.

Adriaan ten Haghuijs (1681-?) was een weduwnaar en had gediend als kapitein-luitenant in het leger van de keurvorst van de Palts. Hij was gedoopt in Ter Heijde bij Breda,

waar zijn vader Wouter ten Haghuijs commandant van de schans was⁵⁴⁵. Ten Haghuijs had enkele jaren als krijgsgevangene in Frankrijk doorgebracht. Hij beroemde zich erop een telg te zijn uit een oudadellijk geslacht, een claim die niet in de dossiers over deze zaak wordt onderbouwd⁵⁴⁶. Zijn moeder heette Wilhelmina Schrauwen, een naam die ook niet wijst op adel.

Herman Willem Daendels (1762-1818) is de bekendste figuur. Deze jurist, woonachtig in Hattem, was verbonden met de patriottische partij. Van 1807 tot 1810 was hij gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Aleida van Vlieden (1768-1848), die met Daendels zou vertrekken, was de dochter van een vooraanstaande orangist te Hattem⁵⁴⁷. We mogen aannemen dat ze elkaar in het Hattemse ontmoet hebben.

⁵⁴⁵ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 9537.

⁵⁴⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Familie Heereman van Zuydtwijck, nummer toegang 3.20.23, inventarisnummer 2672.

⁵⁴⁷ Volbeda (Vlieden, Aleida Elisabeth Reiniera van 2014).

Hoe reageerde de familie op de relatie? Het lijkt erop dat de dochters een zekere speelruimte hadden om zelf hun geliefde te kiezen, aan hun eigen affectie uiting te geven. Van deze jongedames kan niet worden gezegd dat ze een onkuis bestaan leidden of dat er anderszins ten opzichte van hun eer iets was aan te merken. Ze waren doorgaans van betere afkomst dan hun pretendent en konden rekenen op een voor de familie gunstig huwelijk, te regelen door een voogd of vader. Hun familieomstandigheden waren niet exceptioneel, dat wil zeggen ze waren niet allemaal wees of halfwees of in afwachting van grote erfenissen. De vermogenspositie van hun families zal echter niet slecht zijn geweest. Hun eerposities zijn te karakteriseren als weinig anders dan die van andere dochters in vergelijkbare sociale posities.

Er zijn geen vermeldingen van een geheime relatie. Die mate van vrijheid kan verklaren waarom de ouders of voogden soms nauwelijks van de relatie wisten, althans niet veel bezwaren uitten tegenover hun dochter. Het kan zijn dat ze aannamen dat de relatie wel zou overwaaien. Het eerste zou getuigen van een zekere achteloosheid, want een liefdesrelatie geheimhouden was geen makkelijke opgave. De Jong⁵⁴⁸ meent dat ouders nauwlettend de initiatieven van hun kroost volgden, maar dat neemt niet weg dat juist in de aanloop van deze, maar ook andere figuraties het aan aandacht van ouders of voogden ontbroken kan hebben. Die hadden kennelijk het vertrouwen dat hun dochter of pupil een kandidaat van de familie zou accepteren, dat zij zich niet zou verlagen tot het zich laten meeslepen in een liefdesaffaire. Ze rekenden erop dat de dochter zich standvastig zou gedragen. Juist door dat vertrouwen kon zij relatief vrij omgaan met de jongeman. Toch was dat niet altijd het geval. J. Eijsten die een artikel over de schaking van De Merodes schreef, verhaalt zonder bronnen te noemen over de grote reserves die De Merodes hadden bij de introductie van de Engelsen⁵⁴⁹. Ze woonden op het huis IJsselmonde nabij Rotterdam. Er was personeel dat veel zag en hoorde, en Morgan was gezien zijn positie en leeftijd en het feit dat hij door de Engelse commandant John Willoughby⁵⁵⁰ als “galant” werd omschreven, niet bepaald een man die een hoog adellijke dame heimelijk het hof zal hebben gemaakt.

Die handelingsvrijheid zou kunnen samenhangen met hun leeftijd. De zusters De Merode waren 18, resp. 23. Ook Johanna Catharina van Rietveld was al 22⁵⁵¹. De andere meisjes waren wat jonger: Aeltje was 16, Cornelia eveneens 16 en Aleida van Vlieden 18. De jongemannen waren niet allemaal zo jong meer. Antony thoe Schwartzenberg was ongeveer 23, Nicolaes van Vlooswijk 25, Herman Daendels 25, Ten Haghuijs was al eerder gehuwd en was ongeveer 29, zeven jaar ouder dan Johanna⁵⁵². Morgan was rond de 46 en Knollys 33.

⁵⁴⁸ De Jong (1985), 132.

⁵⁴⁹ Eijsten (1900), 103-105.

⁵⁵⁰ De Engelse commandant Lord Willoughby, zie de Engelse wikipedia over Morgan.

⁵⁵¹ Ze was gedoopt op 5 mei 1688, zie De Jong (1985), 368.

⁵⁵² Haks (2011), 39.

“Die sal ik wel krijge”

Over hoe Adriaan ten Haghuys de Goudse regtendochter Johanna Catharina van Rietveld heeft ontmoet, is meer bekend. Volgens hemzelf zou er een toevallige ontmoeting in Gouda zijn geweest. Volgens een informant van haar familie zou hij haar bewust hebben uitgekozen, geholpen door een koppelaarster. Die informant was ingehuurd door de ooms van Johanna Catharina van Rietveld. Zij lieten een reputatieonderzoek uitvoeren naar Adriaan ten Haghuys. In het dossier dat berust in het archief van het Hof van Holland zijn de briefjes aan de oudste oom Bruno van der Dussen te vinden⁵⁵³. En daarin komt Adriaan niet bepaald gunstig naar voren. In een ervan staat dat Bruno's nicht vrijde met ene meneer 'Hakhuijse'. De vrouw van een bekende van Ten Haghuys “koppelt dat houwelijk maer sij moegen wel voorsichtig weesen en sien wat sij doen”, want Adriaan had zijn boedel deels verkocht aan iemand met wie hij in een proces verwickeld was. Die vrouw zou wel nooit betaald worden. Hij had nog meer schuldeisers: een wijnverkoper, een kleermaker, en zijn eigen knecht. Hij heeft in Den Haag op twee plaatsen “gevrijt”. Hij is toen naar Gouda gegaan met de opzet Johanna Catharina te veroveren, “die sal ik wel krijge” zou hij hebben gezegd. Adriaan besteedde zijn tijd aan “suypen en vreten dat het een aart het”. Iemand bezocht Johanna om “die te spreke van de Heer van hakhuijse dat hij soo veel gelt en goet heeft en silver en goud”. Ten Haghuys probeerde de aandacht te trekken door voor haar huis langs te lopen “dan staat de juffrouw voor de glase en siet hem verbij gaan” Ten Haghuys “is soo kaal dat hij rammelt want hij is niemant Schuldig als Got en al de warelt want hij meer schult als hij goet heeft maar in hoerhuijse te gaan daar is hij een groot liefhebber van 2 a 3 maal in de week en daar de beest te spele”. Er is geen hoer in Den Haag die hem niet kent, “maar Luijden van Fatsoen heel wijngig want daar komt hij niet bij”. Als Bruno van der Dussen naar Den Haag gaat moet hij maar eens laten informeren naar Ten Haghuys.

Deze en de volgende briefjes moeten de Van der Dussens bevestigd hebben dat Ten Haghuys niet de juiste persoon voor hun nicht was. Het is ook niet uit te sluiten dat de onbekende informant zijn verhaal heeft aangedikt omdat dat in het belang van zijn opdrachtgever Van der Dussen was. Hij zal er ongetwijfeld voor betaald zijn. De eerpositie van Adriaan ten opzichte van de machtige ooms werd geverticaliseerd. Of hijzelf van deze informatie wist, blijkt nergens.

Hetzelfde dossier van het Hof van Holland bevat ook een tragisch briefje van moeder Willemijna ten Haghuys aan haar zoon. Blijkbaar had de informant dat weten te verwerven. Het hielp om Adriaan zwart te maken. Zij meldt dat zij een schuld heeft van 20 gulden, en geen brood en bier meer heeft. Ze moet water drinken en vreest ziek te worden. Ook heeft ze geen kleren om naar de kerk te gaan. Zij is desperaat en smeekt haar zoon om hulp. Men heeft haar aangeraden om naar Danzig te gaan maar hoe moet ze daar komen? Ze hoopt dat hij snel schrijft. In een andere anoniem stuk staat dat Adriaan kapitein-luitenant geweest is in dienst

⁵⁵³ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 9537.

van de keurvorst van de Palts. Zijn moeder en zusters zijn in Breda gaan wonen en maakten daar onder andere “fontagies”⁵⁵⁴, wat ook niet getuigt van een voornaam bestaan.

Een ander briefje dat blijkbaar door een informant is opgesteld en vanuit Breda is verzonden op 15 september 1711, enkele dagen voor het vertrek van het paar, bevat de genealogie van Adriaan. Daarin staat dat hij erfgenaam zou zijn van “fraije stuijver sommigen willen wel 90.000 gulden, dog de meeste werelt meendt dat buijten een lijfrente van duijsendt gulden sjaers die hij der van gecoght heeft en nog een wooningje”. Verder bezit hij niets. Adriaan is een man van “seer splendide humeur en vrij wat aen ’t spel vast geweest”. Hij was dus ook nog een gokker.

Deze berichten lieten weinig heel van de reputatie van Adriaan. Diens eer was nu al ernstig aangetast door zijn vermeende financiële wanbeheer en zijn persoonlijk gedrag. In feite keurde men al daarom zijn omgang met Johanna af. Hij was niet de persoon die de Van de Dussens als echtgenoot voor hun nicht wensten. De vraag is dan waarom de ooms van Johanna Catharina niet optraden en hun nicht tot de orde riepen? De belangrijkste reden kan zijn dat zij reeds meerderjarig was en er pas iets tegen haar of Haghuijs ondernomen kon worden, wanneer zij iets strafbaars zouden doen, of haar familie zouden vragen om toestemming voor het huwelijk. Dan kon de familie bij de magistraat uitleggen waarom ze hem niet pruimde. De juridisch geschoolde ooms wilden het blijkbaar niet zover laten komen en bouwden met de briefjes al tijdens de vriendschap van het paar een dossier op.

“Genegentheid en inclinatie”

Op zich was er in het algemeen in deze fase van de figuratie geen reden om te veronderstellen dat de gebeurtenissen zouden uitlopen op een schaking. De relatie tussen de jongeman en de dochter ontwikkelde zich, zij het soms met groeiende reserves van haar familie, ‘normaal’. Zo schreef Morgan, de ontvoerder van Anna de Merode in een brief aan de Staten-Generaal over “de affectien de welcke tusschen uns beyden een lange wijle hadde gecontinueert ende in zulcker vuegen daegelijcx was toenemende”⁵⁵⁵. Adriaan ten Haghuijs en Johanna van Rietveld gingen negen maanden met elkaar om, toen hij en Johanna besloten weg te gaan.

De jongeman leek af te stevenen op een goed huwelijk met een meisje van beteren huize. De dochter zag een huwelijk in het verschiets met een jongeman met wie ze een liefdesrelatie onderhield, althans met wie ze op zeer goede en intieme voet verkeerde. Het is juist in deze fase dat het paar een machtspositie opbouwde waarvan de kracht en de sterkte snel op de proef gesteld zouden worden.

Van groot belang voor de zich ontwikkelende eerpositie van het paar zijn de “diere trouwbeloften” die zij uitwisselden, zij het vermoedelijk zonder getuigen of ouderlijke instemming. Cornelia Velthuysen en Aernout Crayvanger deden dat, net als Jan Clunder en

⁵⁵⁴ Fontages: haaropschik met linten.

⁵⁵⁵ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5197, map nr. 21.

Aeltje Olinga. De meisjes waren 16, dus te jong om dat zonder toestemming van hun ouders te doen. Zij waren echter wel overtuigd dat zij oprecht, behoorlijk en betamelijk handelden. Hun liefde was sterker dan een verliefdheid, en dat wilden ze juist benadrukken. Het paar achtte zich rijp voor een huwelijk. Ze demonstreerden dat zij geen voorbijgaande vluchtige passie onderhielden, maar een bestendige ‘inclinatie’, zoals dat toen heette in het eervertoog, een genegenheid die tot een huwelijk zou moeten leiden. Ze meenden dat ze daartoe de vrijheid hadden, en de ouders moesten die niet beknotten. Het paar had samen een eerpositie opgebouwd, een premature wellicht, maar hun keuze voor elkaar was nu zo sterk, dat zij de eerbare weg kozen om het huwelijk te “solemniseren”. Dat wil zeggen het op een ceremoniële, publieke en formele wijze bevestigen van hun huwelijk. Wat er eventueel aan ‘verticale’ elementen in hun relatie aanwezig was, werd weggepoetst. De jongeman werd door de dochter gezien als een eerbare, acceptabele huwelijkspartner. Het paar werkte naar een huwelijk toe, zich misschien niet voldoende realiserend dat de ouders of voogden van het meisje helemaal niet ingenomen zouden zijn met de liefdesontwikkelingen van hun dochter.

We zien hier ook een verschuiving van de machtsbalans: de dochter had zich door de trouwbeloften verbonden met haar geliefde en daardoor een zekere afstand geschapen tot haar familie. Het intrekken van de belofte zou eerverlies betekenen voor haar en haar geliefde. Zo kwam ze, misschien niet helemaal bewust, terecht in een positie waarin haar eer en die van haar geliefde met die van haar familie zouden gaan botsen. Maar strategisch was het wel sterk. Ze versterkten hun eigen positie door de speelruimte voor haar ouders zo te verkleinen, dat bijna geen andere keuze dan instemmen resteerde.

Het uitwisselen van trouwbeloften was geen actie van vluchtige aard, in verliefdheid gedaan, maar een plechtig besluit met juridische consequenties, zeker wanneer dat schriftelijk was gebeurd. We zagen dat bij Alfonso de Cacho en Catharina Bruijninck en Wolf Sältzer en Maria van Wassenauer. Elkaar ontslaan van die belofte kon wel, maar eenzijdig de overeenkomst opzeggen of ontbinden kon niet zomaar⁵⁵⁶. De uitwisseling betekende dat het paar vastbesloten was om te gaan huwen. Hun wederzijdse toezegging stelde de familie van het meisje voor een *fait accompli*, dat het karakter had van constringentie. Men kon niet zomaar de beloften negeren, schande dreigde. Een verzwarende omstandigheid was dat de familie vaak al een andere kandidaat op het oog had die wel voor hen, dus voor de status en eer van de familie aantrekkelijk was. En die nu afwijzen vanwege een vrijer die de dochter buiten hun toestemming had uitgekozen, zou extra schande opleveren.

Die geringe speelruimte voor de ouders of voogden is in de volgende casussen zichtbaar. Otto van Gent⁵⁵⁷, heer van Dieden, vroeg in 1621 de heer van Hulhusen zijn enige dochter - en Otto's achternicht - aan hem uit te huwelijken⁵⁵⁸. Het paar was al tot

⁵⁵⁶ Van Leeuwen (1708), 417-425.

⁵⁵⁷ Otto van Gent zou in 1629 gelouterd worden voor de verovering van Wezel, dat geschiedde tijdens het beleg van 's-Hertogenbosch. Hij onderscheidde zich tijdens dat beleg door de Isabellaschans nabij Vught te veroveren.

⁵⁵⁸ Elisabeth van Wachtendonk was Otto's achternicht; Otto's moeder was een Wachtendonk.

overeenstemming gekomen. Blijkbaar had het al trouwbeloften uitgewisseld zonder haar vader daar in te kennen. Die antwoordde dat hij niet wist dat de wil van zijn dochter al tot daar voortgeschreden was. Hij nodigde Van Gendt ter tafel om de zaak te bespreken⁵⁵⁹. Dat wil dus zeggen dat hij op de hoogte was van de relatie tussen de twee.

In een andere casus, uit 1735, bezochten Pieter van Hulst en zijn zoon, afkomstig uit 's-Hertogenbosch, een van de voogden van de wees Grietje Bordewis uit Beverwijk. De vader zei dat zijn zoon “genegentheid en inclinatie” voelde voor haar en verzocht dat “sijne zoon bij haar mogte converseeren met oogmerk en intentie om haar door de tijd te trouwen”. De voogd wees dat af. Hij kende vader noch zoon “veel min hun staat ofte gelegentheid”, en meende dat het huwelijk zijn pupil niet zou “conveniëren”.⁵⁶⁰

⁵⁵⁹ Van der Capellen (1777/1778), 32: “ignorasse se, filiae suae voluntatem eo usque processisse et at prandium eum invitat”.

⁵⁶⁰ NL-HtSA, Archiefnr. 014 Oud Rechterlijk Archief der Schepenbank. Toch wist Van Hulst op 16 oktober 1735 met Grietje Bordewis “(naar alle gedachten op zijn persuasie) buiten weten en consent van gem: haare voogden met een chais wegh te rijden en haar alsoo uijt de magt en onder t opsig van meergem. haare voogden clandestinelijk te vervoeren en tot nogh toe te verbergen” zonder er achter te kunnen komen waar ze nu is. De schout van Haarlem zond een voorschrijven op hun verzoek aan het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch om Peter van Hulst en zijn vader, die voor zover zij weten wonen in 's-Hertogenbosch, “te doen sisteeren en hen te gelasten” de dochter weer in de macht van de voogden te stellen. Dat leverde niets op, wat in november 1735 aan de schout werd gemeld. Die antwoordde dat ondertussen Grietje dan wel haar procureur te kennen heeft gegeven dat zij binnen 14 dagen met Pieter van Hulst zich weer in de stad zal begeven onder de gehoorzaamheid van haar voogden, maar bevreesd zijn dat ze worden gearresteerd; zij vragen aan hen van Den Bosch om niets verder te ondernemen. Men wacht totdat de 14 dagen voorbij zijn. Alsdan zullen ze weer contact opnemen mocht dat nodig zijn. Het paar huwde op 15 januari 1736, zie Van Dijck (1967), 158-160.

3 Familie weigert huwelijk uit eerbehoud

“Gereetschap gemaakt”

Het huwelijksverzoek van Sir Thomas Morgan aan de vader van Anna de Merode werd afgewezen, zo schrijft Eijsten⁵⁶¹. Nu kunnen we wel vermoeden om welke redenen de ouders de Engelsen niet tot hun eergroep wilden toelaten. De heren waren buitenlandse officieren, dus buitenstaanders. Ze behoorden niet tot de kringen waaruit een huwelijkskandidaat zou moeten worden gekozen, en wat vooral stak: ze waren de protestantse religie toegedaan. Ze bleken wel van voldoende sociaal formaat te zijn om omgang met de dochters te hebben. Dit werpt de vraag op of van tevoren door de beide ervaren officieren niet was bedacht dat het huwelijksverzoek kon worden verworpen. We weten niet precies wanneer de ouders hun weigering kenbaar maakten. Was dat al bij de eerste kennismaking of kwam hun besluit pas later? Uit de volgende passage die we bij de historicus Pieter Bor (1559-1635) tegenkomen, kunnen we opmaken dat Anna te horen had gekregen dat er een ander was aan wie ze was beloofd. Ze had de beide protestantse militairen rond 20 december 1588 gevraagd of zij “haer soude komen verlossen en eximeren uyt de extremitteyt, waer in sy haer was vindende, als namentlijk dat hare Vrou-moeder alle gereetschap gemaekt hadde, om haer tegen haren dank aen ’s vijands zijde te convoyeren, en aldaer tegen haren dank, wille en consciëntie in huwelijk te besteden aen haren Cousijn den Heere van Montfoort, van de Papistische religie wesende.”⁵⁶² Was die kandidaat er al langer of kwam haar vader met hem aan toen zij haar wens om te huwen met Morgan bekend maakte? Die andere kandidaat speelde dus, hoewel persoonlijk nauwelijks betrokken, een belangrijke rol in het machtspeel tussen vader en dochter. De familie zag dus geen enkele eervergroting in een huwelijk met de buitenlandse officier en achtte een ander geschikter om de familiebelangen te dienen.

Van belang is dat uit het citaat blijkt dat het de dochter was die de hulp van haar pretendent inriep. Niet Morgan drukte zijn zin door, althans zo wordt ons voorgesteld, maar de dochter verzocht haar geliefde om haar uit een precaire situatie te verlossen, in feite haar eer door hem te laten beschermen. Morgan bevestigde dit verzoek later in een brief aan de Staten-Generaal. Anna zou worden uitgehuwelijkt aan iemand van “ongoddelicker religien binnen de ressorte des viants hem unthoudende directelijck contrarie den Wille ende goede Intentie der goeder Jouffrouwe, die welcke in alder eerbaerheijt liever die partije van Godt haer toegeschickt heeft willen kiezen”⁵⁶³. Deze laatste opmerking betekende dat het huwen met de vijand als oneerbaar wordt voorgesteld en dat Morgan haar hielp haar dat lot te besparen. Knollys bevestigde naderhand dat hij op zijn beurt was gevraagd (“ontboden” zo

⁵⁶¹ Eijsten (1900), 103-105.

⁵⁶² Bor (1681), 381.

⁵⁶³ Swalue (1858), 126-127. Anna de Merode huwde in 1597 na het overlijden van Morgan met Justinus van Nassau; brief Morgan aan de Staten-Generaal, in: NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5197, map nr. 21.

noemden de zusters het later) door Odilie om haar te helpen. Ook zij klaagde dat haar moeder haar tot een huwelijk met een katholiek wilde bewegen. Deze ‘verzoeken’ duiden op de strategie van de twee dames om hun persoonlijke eer te beschermen. Voor de beide heren moet het gegeven van een katholieke tegenkandidaat de haalbaarheid van een schaking, hun besluit om met de dochters weg te gaan, vergroot hebben.

De hulpvraag van beide jonge vrouwen is cruciaal voor hun eer. Zij kozen ervoor zich onder de bescherming van de jongeman te plaatsen, en die van hun familie af te wijzen. De nadruk op deze wat formeel aandoende rolverdeling, we zien dit verzoek straks nog diverse keren in andere casussen, wijst erop dat het meisje de eer aan zichzelf hield door haar geliefde te vragen haar te begeleiden. Enerzijds plaatste ze zich onder zijn bescherming, anderzijds was alleen op reis gaan geen eerzame optie. Het woord “ontboden” suggereert ook een zeker standsverschil; de dames droegen de heren op hen te beschermen, een voorstel dat niet licht viel af te slaan. Dat zou niet passen voor eergevoelige lieden als Morgan en Knollys.

Herkennen we hierin het ‘doorgaan’ in de zin die Haks bedoelt, namelijk het “zich laten schaken”? Deze bewoordingen gebruikte noch het paar, noch de dochters. Ze bepaalden zelf wel wat goed was voor hun eer. We zullen straks zien welke termen uit het schakingsvertoog wel werden gehanteerd door hun ouders en de autoriteiten. Wat we constateren is dat de dochters weg wilden gaan en hun ouders wilden verlaten. Ze regisseerden hun vertrek en verwoordden de gebeurtenissen in termen van het tegenvertoog.

“Sloeg gladt af”

Agatha van Starckenborg schrijft dat haar neef Anthony thoe Schwartzenberg op een dag met alle staatsie in een koets met vier paarden naar de Ropta State, de woonplaats van Theodora van Sternsee, was gereden, maar de poort bleef gesloten. Hij had zich in Leeuwarden erop beroemd dat hij de dochter “die trou soud brengen, en dat sij hem gaern hebben woud.”⁵⁶⁴ Hij had begin april 1663 ook al aan Theodora’s moeder verzocht of zij wilde instemmen met het huwelijk maar die “sloegt gladt af”. De moeder verbood hem naar Ropta te komen, blijkbaar zonder effect⁵⁶⁵. Nergens is vermeld waarom ze weigerde. Dat hoefde ook niet: degene die afwees bevond zich in een eerpositie die motivering overbodig maakte. Daarbij handelde zij als moeder over de minderjarige Theodora. Uit de brieven van tante Agatha kunnen we wel opmaken dat Anthony misschien ook niet de meest aantrekkelijke huwelijkskandidaat was gezien zijn drankgebruik en zijn schulden.

⁵⁶⁴ Tresoar, Archiefnr. 326 Familie thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, inv.nr. 220b, brief nr. 66 van 7 april 1663.

⁵⁶⁵ De Vries (1987), 51-54.

“Versegt”

In diverse gevallen bleken, zoals we zagen, de ouders of voogden, wellicht niet zo heel toevallig, opeens zelf met een kandidaat op de proppen te komen. Al deze mannen werden echter resoluut door de jonge vrouwen van de hand gewezen. Als voorbeeld kan het opmerkelijke verhaal van Eleonora van der Meijden dienen, zoals verteld door Joachim Oudaen⁵⁶⁶.

“In de Maend Mey 1663 is voorgevallen dat de sone van d' Heer Burgemeester Cornelis Vlooswijck van Amsterdam is doorgegaen met de dogter van de Rotterdamse burgemeester Jan van de Meyde, genaemt Eleonora, op de volgende wijs; Nadat hij in de winter had kennis en de vryer gemaekt met het meijse, zoo heeft hy aan de vader versogt en doen versoecken de Dochter ten huwelijck te mogen hebben, dat hem de vader weijgerde, alzo hij seijde zyn Dogter versegt te zijn aen eenen [...] Ravens, Heer van Huyssen die heel rijk was, men segt wel over de tien tonnen Gouts, dog de Vrijster toonde in al haer doen, dat sij meerder genegenheid had in de jonge Vlooswijck, Heer van Papekop als in den Heer van Huyssen. Om dit te voorkomen heeft de vader zijn huis aan Papekop verboden en zijn Dogter opgeslooten, in huis nau bewaert, en haer alle middelen van spreken en schrijven belet, dog het mögt niet helpen, alzo dit vuer op dese wijs niet konde geblust werden, en Papekop geduerig zoo door de Dienstmaagd als Bueren en andere, brieven aan zijn lief wist te bestellen en op die manier ook antwoord van haer kreeg.”

Onvermurwbare vader

Aernout Crayvanger schreef eind januari 1699 een brief aan zijn vermoedelijke voogd of vertrouwensman dominee Johannes Texelius, of zoals hij hem noemt: Tagselius⁵⁶⁷. Johannes Texelius (1637-1712) was professor in de theologie te Rotterdam⁵⁶⁸. Aernout meldt in de gunst van Cornelia Velthuysen geraakt te zijn, maar dat hem na de weigering van de vader om een huwelijck toe te staan de toegang tot Cornelia was ontzegd. Zo had hij “de eer van meergemelde Juffer te moogen mijn diensten komen presenteren (...) maer ook des anderen daags, smorgens als ik mij d’eer gaff (van mijn heer haar papa), tselve nog meermalen te versoecken”. Hij werd steeds geweigerd “waardoor ik mij inde verlegenste staat des werelts vindende”. Die verlegenheid betekende dat hij op pijnlijke wijze beseftte dat hij gezichtsverlies leed door zijn herhaalde verzoeken, dat zijn eer in het geding was. Hij voelde schaamte. Er zijn geen redenen voor de weigering aangegeven in de stukken. Isaac Velthuysen zal zich verre verheven hebben gevoeld boven Aernout en met hem in een verticale eerverhouding hebben gestaan. Waarom hij dan toch de relatie tussen Aernout en

⁵⁶⁶ Maatje (1995), 14-15

⁵⁶⁷ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 12281 (civiele procesdossiers).

⁵⁶⁸ *NNBW*, deel 5, 903.

Cornelia gedoogde, wordt niet duidelijk. Vertrouwde hij haar de omgang met een jongeman toe in de veronderstelling dat zij wel zou weten waar haar prioriteit lag?

Tot zijn grote vreugde bleef Cornelia hem trouw ondanks haar vaders besluit. Aernout schrijft vervolgens, dat die trouw en liefde zich kenbaar maakten “in sulken voegen, dat ik haar Edele vont van huis te willen gaan mij d’eer heb gegeven, van haar te accompanjeeren”. Aernout vroeg Tagselius zijn partij te kiezen en met Velthuysen te praten, “soo ver U Edele Eerwaardighijts respect toelaet”... “om als een vader (die gij van god zijt gesteld), over weesen, te bevredigen”. Hij moest haar vader verzekeren dat “ik met de grootste onderdanigheijt, en lieffde, altijd zijn Edele zal tragten te behagen, biddende wel ootmoediglijk, dat zijn Edele niet langer onse lieffde wil verhinderen, maar ter contrarie met zijn vaderlijke hert, wil onderschragen, daar ik zijn Edele vrugten van hoop te toonen, die hem behaaglijk en aangenaam sullen sijn.”

Deze opmerkingen geven weer dat Crayvanger zich in zijn eer voelde aangetast door de weigering. Hij koppelt eer aan personen: de eer van Cornelia, de eer van hemzelf. Hij geeft eer aan zichzelf door haar te willen vergezellen. Aernout was duidelijk gestreeld door haar “inclinatie”, haar liefde voor hem, althans dat beweert hij. Hij meent daardoor instemming te hebben voor zijn gedrag en een rechtvaardiging voor zijn pogingen haar op te zoeken. Door te appelleren aan de reputatie van Tagselius vroeg hij deze haar vader te beïnvloeden. Van belang is het woord “accompanjeeren”, dat voor hem en Cornelia niets meer betekende dan het haar vergezellen, wanneer zij van huis gaat. Of hij bewust koos voor deze verzachtende term voor een schaking, die nog moest plaatsvinden, is niet duidelijk.

Maar zijn medewerking had kennelijk aansporing nodig. Cornelia moest volgens een door haar na hun vertrek opgestelde notariële verklaring nogal wat moeite doen om Aernout zover te krijgen. Zij geeft daarin weer dat zij enige tijd met Aernout conversatie heeft gehad ”ende daerop aen haer vader Isack Velthuysen heeft laeten versoecken ter fine van houwelijk”. Maar haar vader had dit niet alleen afgewezen, maar ook Aernout verboden met haar te spreken. Aernout wilde toen maar afscheid nemen van haar. Cornelia kreeg hiervan kennis en gaf aan hem buiten het huis van haar vader te willen spreken. Dat “sij gedagt hadde, dat hij Crayevanger meerder genegentheit voor haar zoude hebben, als dat hij op het afslaen van haar vaeder daetlijk van haer zoude afsien, dat zij geneegen was, vermits de groote liefde die zij hem toedroeg, alles voor hem te waegen, en soet en suur met hem te deijlen.” Aernout toonde dezelfde genegenheid. Toch heeft “zij met veele moeite den voornoemden Crayevanger [...] gepersuadeert omme met haar comparante uijt haer Vaders huijs elders te gaen om te sien of zij inmiddels haar Vader zoude kunnen persuaderen tot het toestaan van een houwelijk”. Daarna heeft zij zich met Aernout “uijt haer vaeders huijs effectivelijk alhier [...] getransporteert”.

Aernout wilde dus niet eens met haar mee, althans dat zegt Cornelia. Haar strategie laat zien dat zij druk zou hebben uitgeoefend op haar vriend, terwijl die zegt uit liefde met

haar mee te zijn gegaan. Met enige moeite kunnen we, kijkend naar de regelgeving, zeggen dat het nu Cornelia was die Aernout verleidde tot een schaking. Dat hoge spel kon zij alleen spelen als zij niet de hoop en verwachting had dat haar vader wel zou toegeven. Overigens is er in het dossier geen melding van een andere kandidaat.

“Gaaf met hem henen en trout elders”

De moeder van Johanna Catharina van Rietveld uit Gouda zag weinig in de relatie van haar dochter met Adriaan ten Haghuys. Ze was tamelijk gereserveerd, zo niet afhoudend. Johanna had haar moeder “meer dan hondertmaal” verzocht het huwelijk toe te staan, zo liet ze in december 1711, enkele maanden na het vertrek met Adriaan, voor een notaris in Breda vastleggen, welke akte ze in 1722 aanhaalde ter ondersteuning van het verzoek om pardon van Adriaan aan de Staten van Holland⁵⁶⁹. Die antwoordde volgens haar toen: “ik wil het hier inde stad niet toestaen, maer gaaf met hem henen en trout elders, gij sult mij altijd willecom sijn, als gij weer wederom komt”. Dus haar moeder gaf haar, mogelijk ten einde raad, het advies om buiten de stad en dus haar eigen eergroep te huwen. Nogmaals, het was Johanna die deze voorstelling van zaken gaf, alsof zij de moederlijke instemming zonder veel problemen had verworven.

Johanna had voor alle zekerheid, zo staat in haar verklaring, ook haar oom Bruno van der Dussen gepolst. Die reageerde volgens haar zo: “als gij hem evenwel hebben wilt, soo gaaf met hem heen, ik sal uw niet vervolgen”, waarop zij opmerkte dat hoewel hij dat niet licht zou doen hij haar kon laten vervolgen als hij dat zou willen. Hij antwoordde: “Neen ik sal U Edele ook niet laten vervolgen, dat seg ik u edele op mijn saligheid.” Dit lijkt gezien het reputatieonderzoek tegen Adriaan een opvallende mening van de familieoudste. Had zij zo gehoopt op verzoening, op steun van haar familie, door te wijzen op de ‘toestemming’ die zij meende gehad te hebben van haar moeder en oom? Bruno wist precies wat voor vlees hij in de kuip had met Adriaan ten Haghuys en toch zou hij hebben toegelaten dat zijn nicht met hem weg zou gaan. De verklaring voor deze gang van zaken zit wellicht verborgen in zijn woorden. Als we die goed lezen staat er niet dat hij *hem* niet zou vervolgen, maar dat hij *haar* ongemoeid zou laten. Dit belangrijke onderscheid zie ik voortkomen uit de wens, de verplichting, om de familie bijeen te houden, ongeacht de opspraak die leden ervan teweegbrachten. Later zullen we zien dat de familie, conform die plicht, inderdaad haar aanbood terug te keren en in de familie op te nemen op voorwaarde dat ze Adriaan zou verlaten en nooit meer contact met hem zou onderhouden.

Johanna Catharina liet in december 1711 vastleggen dat zij “consent van haer Mama hadde om met hem ten Hachuisen heen te gaen”. Ze had in september 1711 nog eerst met

⁵⁶⁹ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 9537, waarin een door Johanna zelf op 17 maart 1722 te Havixhorst in Drente geauthentiseerde verklaring die zij op 18 december 1711 voor notaris C. van Eyll te Breda had afgelegd. Zie SB, Archiefnr. ARC0197, inv.nr. 360, C. van Eyll, Allerhande acten (Minuten), 1711, aktenummer 107.

toestemming van haar moeder een speelreisje naar Delft gemaakt met Adriaan om te informeren wat het betekende om wettig te trouwen en dat buiten haar familie om te doen⁵⁷⁰. Johanna keerde terug naar Gouda en vertelde haar moeder dat zij binnen een paar weken 22 zou zijn hoewel ze al met haar twintigste mondig was⁵⁷¹. Haar moeder zou moeten consenteren tenzij die wettige redenen had om dat niet te doen “waerop haer moeder nogmaals antwoorde, gij kunt doen, wat gij wild, waerop sij comparante antwoorde tegen de voorseide haere mama, Soo Uedele het houwelijk niet wilt consenteeren, soo sal ik sijn Edele (Adriaan dus -rh) induceren ende bewilligen dat hij met mij doorgaat.”

Ze verhaalde voorts dat er werd beweerd dat “hij ten Haghuijs de deposante soude hebben gepersuadeert, van met hem door te gaan”. Maar zij “vint haer in haer conscientie ende gemoet verplicht, uit eigen vrien wille ook in absentie van den voornoemde ten Hachuisen” deze verklaring op te stellen. Volgens haar was daarentegen zij het die “hem ten Hachuijsen menigmaal heeft versogt gehad, om met haer heen te gaen, dat hij ten Hachuisen het selve ’t elkens met beleeftheid heeft afgeslagen gehad”. Als Adriaan bleef weigeren, wilde zij hem niet meer zien. Hij kon dan rekenen op haar eeuwige “indignatie” die zijn volharding voor haar zou betekenen.

We moeten deze woorden zien als een onderdeel van het tegenvertoog. Voor haar was er geen schaking gebeurd. Net als Anna en Odilie de Merode en Cornelia Velthuysen presenteerde Johanna zich als degene die de man moest overtuigen. Zou zij Ten Haghuijs echt hebben moeten overhalen om met haar weg te gaan? Door deze opmerkingen maakt zij duidelijk dat zij degene was die het uiteindelijke besluit moest nemen. Zij zou haar familie verlaten, hij niet de zijne. Het was aan haar om haar eerpositie veilig te stellen. Van haar familie moest ze het niet hebben, ze kon alleen terugvallen op Adriaan. Dat Adriaan ‘overtuigd’ moest worden, is wel sterk, want het benadrukt weer de verantwoordelijkheid die Johanna zelf voor haar beslissing beweerde te nemen. Voor Adriaan was deze opstelling niet ongunstig, want hij wordt als onschuldige *geframet*. Hij hielp een jonge eerbare vrouw op haar uitdrukkelijke verzoek.

Adriaan legde vier jaar later in 1726 in een notariële akte een soortgelijk verhaal vast⁵⁷². Dat gebeurde dus 15 jaar na zijn vertrek met Johanna. Hij merkte op dat hij met Johanna de omgang “ontrent den tijd van negen maenden agter den anderen publiquelijk met volkomen consent van sijn supplianten voornoemde Schoonmoeder gecontinueerd hebbende”. Hij ging met Johanna “daeglijks so in haer huijs als elders in geselschappen, met adveu van hare Moeder opgewagt en gesien”. Hij mocht ook een “speelrijs van plaisier naer de Stad van Delft” maken, dat zoals we zagen ook een ander doel had, namelijk inzicht in de rechtspositie

⁵⁷⁰ Aldus Johanna in een door haar zelf op 17 maart 1722 te Havixhorst in Drenthe geauthentiseerde verklaring die zij op 26 september 1711 voor notaris Van Asten te ’s-Hertogenbosch had afgelegd en te vinden is in het dossier NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 9537.

⁵⁷¹ Ze is gedoopt op 30 oktober 1689, zie attestatie in NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 9537.

⁵⁷² Nationaal Archief, Den Haag, Collectie Taalman Kip, 1271-1954, nummer toegang 1.10.27, inventarisnummer 389. Deze akte betreft zijn verzoek om opheffing van de criminele procedures tegen hem.

van Johanna verwerven. Adriaan meldt dat hij met haar “sodanigen reciprocen affectie en genegentheijt” had gekregen, dat zij besloten, mits met toestemming van de wederzijdse ouders, een wettig huwelijk te sluiten. Johanna had haar “sincere affectie en intentie omme gaerne met hem te willen trouwen” aan haar moeder kenbaar gemaakt. Die heeft “nooijt absolutelijk geweijsert” maar integendeel verklaard “dat sij uijt sekere bij haer geformeerde ideë wel niet wilde toestaen, dat het voorzeide huwelijk in de stad van Gouda wierde voltrokken”, maar wel daarbuiten, en dat zij daarna thuiskomend van harte welkom zou zijn. We zien het paar zich in de weinige speelruimte die ervoor hen is de zaken zo voorstellen alsof hen maar weinig te verwijten viel.

Dus de ietwat halfslachtige ‘weigering’ van Johanna’s moeder leidde tot het sluiten van het huwelijk buiten de woonplaats. De eer van de familie, in deze zin de reputatie, liet niet méér toe. En Johanna had nu alles gedaan wat zij kon: juridisch advies ingewonnen, haar geliefde gewezen op zijn verplichtingen, haar moeder en oom geconsulteerd. Maar Johanna ging niet akkoord met een huwelijk elders. Was dat voor haar te oneervol? Zou dan de onenigheid tussen haar en de familie te opvallend naar buiten komen? Zou dat een eerzaam bestaan in Gouda belemmerd hebben, als ze zich daar zouden vestigen? Duidelijk is dat deze oplossing niet haar voorkeur of die van Adriaan had. Zij kozen ervoor om weg te gaan. Wat haar en Ten Haghuys precies deed besluiten tot deze drastische stap, is niet vermeld in de bronnen.

“Gedwongen tot een andere verbintenis”

Op 29 april 1717 verklaarde Jan Clunder voor de schepenvan van Groningen dat het Aeltje Olinga was die de eerste stappen tot hun “conversatie” zette. Zij was het die in het huis van Jans zuster in het bijzijn van anderen had verklaard tot hem te zijn aangetrokken. Deze avances hadden hem aangemoedigd “om op een honeste en betamelijke maniere een nader ondersoek tot een eerlijke houwelijkx verbintenis te doen.”⁵⁷³ Zij hadden volkomen eerbaar gehandeld, zo maken zij duidelijk. Vermoedelijk speelde dit zich af in het najaar van 1716. Hij was na de uitwisseling van de trouwbeloftes eerst naar haar moeder en stiefvader gegaan, die hem geen “volle toesage gaven maar oock niet afweesen”, want ze vonden hun dochter nog te jong. Dat antwoord had hij ook van haar voogden gekregen, zo meldde hij.

Maar deze hadden andere plannen. Volgens Jan hadden ze Aeltje niet alleen “gepersuadeert” maar “gedwongen tot een andere verbintenis”. De voogden waren dus al vanaf het moment dat Aeltje en Jan hun trouwbeloftes hadden uitgewisseld en hun consent hadden gevraagd tegen deze verbintenis. Ze dreigden Aeltje op te sluiten, ze hadden ook een andere kandidaat op het oog, een zekere Jan Jansen. De voogden voelden zich gedwongen Clunder op 2 december 1716 voor het gericht van Selwerd te dagen met de eis dat hij geen verdere conversatie met Aeltje mocht hebben en dat hij de trouwpenningen of goederen moest

⁵⁷³ GrA, Archiefnr. 1534 Volle gerecht van de stad Groningen, inv. nr. 1500.

teruggeven. Daaruit valt op te maken dat Jan en Aeltje na de weigering en dwang om een ander te huwen, toch met elkaar om bleven gaan.

4 Paar vertrekt uit behoud persoonlijke eer

“Vrijmoedigh”

Van het vertrek van de zusters De Merode is een getuigenis in het dossier in het archief van het Hof van Holland te vinden. Twee wachters bij de Vuilpoort te Dordrecht hadden op de avond van 11 januari 1589 de poort al gesloten, toen een gezelschap van “een Engelse Capiteijn” naar buiten kwam. Op diens verzoek openden zij nog even de poort. Een knecht van de kapitein had blijkbaar voor het sluiten van de poort een schuit gehuurd. Aan boord stapten naast de kapitein een meid en twee juffrouwen “vrijmoedich, sonder van ijemant daer toe gepoocht ofte geport te wesen”. Het was een gezelschap van zeven à acht personen dat met de schuit naar een schip vol Engelse soldaten voer. De schuitvoerders zeiden vanwege de duisternis niet te herkennen wie het waren. Ze brachten hen naar een schip dat naar Bergen op Zoom zou varen. De volgende dag begrepen ze dat het de “dochters van mijn heere Van Merode waeren, sonder eenich misbaer te gebruijcken ofte te screijen int schip getreden zijn”⁵⁷⁴. Dat was niet bepaald een heimelijk vertrek, hoewel het wel in het donker bij het sluiten van de poort gebeurde. Het toont aan dat de beide paren zich sterk voelden, machtig genoeg om de ouders De Merode te weerstaan en tegen hun wens in, bijna publiekelijk te handelen.

Geroofd

Het vertrek was in de meeste zaken een kwestie van een geschikt moment kiezen zonder de *face-to-face* confrontatie met de ouders of voogden aan te gaan. In enkele gevallen deed de jongeman, vermoedelijk daarbij gesteund door de dochter, dat bewust wel. Otto van Gendt wilde in 1621 Elisabeth van Wachtendonk, de dochter van de heer van Hulhusen huwen. Maar die weigerde en bleef onverbiddelijk. Otto roofde, zo noemde chroniqueur Van der Capellen dat, de dochter waar haar vader, moeder en broer bij stonden, al wist de broer hem een lichte schram met zijn dolk toe te brengen. De ruiters die met Van Gendt waren meegekomen, hielden de vader tegen en sloten de wegen af om te voorkomen dat hij zijn dochter zou achtervolgen. Van Gendt bereikte diep in de nacht Arnhem en, nadat hij zijn zuster als chaperonne had verzocht om mee te gaan, ging hij scheep. De keuze voor die begeleidster toont dat hij de maagdelijkheid van Elisabeth respecteerde, dat het hem niet om lust te doen was, maar om haar te eren en te huwen. Het was niet bekend waar hij naar toe ging. Een oom van zijn geliefde heeft lang naar het paar gezocht⁵⁷⁵. Er is verder te weinig informatie over de rol die Elisabeth speelde. Zij bleef bij hem, huwde hem. Gezien haar uit de bron gepresenteerde passiviteit in vergelijking tot de dochters die met geweld werden

⁵⁷⁴ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5197, map nr. 21; zie ook Swalue, 124 ev alwaar een transcriptie.

⁵⁷⁵ Gietman (2010), 226; Van der Capellen (1777/1778), 32; NNBW, deel 6, 566.

ontvoerd, is er enige reden te veronderstellen dat zij van tevoren op de hoogte was van Otto's voornemen. Ik zie daarom deze schaking als voortkomend uit een weigering, omdat sprake is van een bestaande en bekende relatie. Alleen wist de vader nog niet dat er trouwbeloften waren uitgewisseld. Het geweld was ook niet tegen Elisabeth gericht, maar tegen de vader en de familie.

In een andere zaak waarvan we niet veel directe bronnen bezitten, is sprake van een jonge edelman Johan van Oostrum (?-1656), ritmeester van de familie De Wael, die verliefd was op Catharina de Wael (1615-1644). Zij beantwoordde zijn liefde. Haar ouders echter wezen hem af als huwelijkskandidaat, vermoedelijk omdat zij een ander op het oog hadden⁵⁷⁶. Ze verboden zoals in de andere casussen hun dochter om nog contact met Johan te onderhouden op straffe van onterving. Dat is overigens een straf die ook een eer karakter heeft: de dreiging van uitsluiting uit de eergroep waartoe men behoorde. Toch wisten ze via een kamenier contact te houden. Hij trachtte op een nacht in 1636 heimelijk bij haar op het kasteel Moersbergen bij Doorn te komen, maar de honden sloegen aan.

Kasteel Moersbergen bij Doorn, tussen 1646 en 1650 getekend door Roelant Roghman, Rijksmuseum, RP-T-1893-A-2751.

⁵⁷⁶ Graadt van Roggen (1949). Het verhaal staat ook op de website van Het Utrechts Archief.

Haar ouders wilden nu zo snel mogelijk het door hen gewenste huwelijk met de heer van Raesfelt gaan regelen en besloten Catharina onder een voorwendsel naar diens kasteel in Gelderland te brengen. Reinier van Raesfelt, heer van Middachten, was jaren ouder dan Catharina en een telg uit een vooraanstaande adellijke familie uit Gelderland⁵⁷⁷. De kamenier hoorde ervan en waarschuwde de geliefden. Op weg naar Gelderland hield Johan de koets staande met het verzoek afscheid van haar te mogen nemen⁵⁷⁸. Hij had vijf ruiters bij zich, die zich verscholen hielden. Haar moeder weigerde en de vijf kwamen tevoorschijn. Ze haalden Catharina uit de koets, zetten haar op een paard en reden naar het huis van Johans moeder. Het ‘geweld’ was gericht tegen Catharina’s moeder, althans tegen haar mogelijke weerstand, en niet tegen Catharina.

“Ontruckt”

Antony thoe Schwartzenberg zag zich gedwongen om enkele dagen na het contactverbod op klaarlichte dag ten overstaan van een menigte Theodora van Sternsee haar moeder te ontnemen. In 1663 was hij te Dokkum, toen hij beide dames op straat aansprak. Zijn knecht sloeg de moeder op neus en mond, tot bloedens toe, ze was op straat neer geworpen en hij had haar, onderend, de rok van het lijf getrokken. Theodora liet zich niet onbetuigd. Tegen de met haar sympathiserende omstanders riep ze: “Mijn moeder wil mijn tegens mijn danck in een klooster fourin, daer ick mijnheer Schwartzenberg al voor een half jaer belooft heb!” Het volk riep terug: “Mijn Heer houd dat ghij hebt”. Toen namen ze elkaar bij de hand en liepen ze de stad uit naar een herberg, gevolgd door haar moeder en een nicht. Moeder was zeer aangedaan, ging voor de dochter staan en legde haar handen op haar schouders. Anthony had ondertussen een wagen geregeld. Nu moest hij wederom Theodora van haar moeder los zien te rukken. De waardin ging de kamer vegen waardoor de moeder wat moest uitwijken “daermet ontruckte de dochter haer moeder en nicht, en liep met Anthonij wt de Camer en rukten de deur toe”. Die werd door enkele mannen stevig dicht gehouden. Men stak een bezemsteel door de ring van de deur zodat die niet kon worden geopend. Het paar wist nu weg te komen. De moeder riep vanuit het venster, “half desperaet sijnde”, de dochter na: “gaet ghij weg, wij sullen U onterven, dat ghij als een ongehoorsaem kindt niet stuiver van ons krijgt.”

De gewelddadigheid van de handelingen tegen de ouders in deze zaken is uiteraard schokkend, maar niet van dien aard dat er doden en gewonden vielen. Wel zorgden de ‘daders’ ervoor dat het machtsvertoon indrukwekkend en publiekelijk genoeg was om de ouders te dwingen de dochter af te geven. Dit is het type geweld dat wordt toegepast bij deze schakingen, net als bij die van De Eigenrichting die ik in hoofdstuk VIII beschrijf. Het verschilt van het geweld van de ouders tegen hun dochter dat we zien bij de figuraties De

⁵⁷⁷ Van der Bunt (1961), 17.

⁵⁷⁸ Op zaterdag 24 mei 1636 zou Catharina de Wael met Reinier van Raesfelt huwen, op vrijdag 23 mei wist Johan van Oostrum haar te ‘redden’. Hekman (2010), 300.

Ontdekking en De Overrompeling. Dat is heftiger. Het machtsvertoon geeft aan dat het paar van de overheid en justitie niet veel verwachtten. De door Hendrik Brouwer gesuggereerde gang naar de rechter zag het paar duidelijk niet als een kansrijke mogelijkheid.

Theodora en Antony bereikten Beetgum, waar een karos voor hen arriveerde. Ze namen nog een meid mee en “onbelaeden van geldt” reden ze naar Harlingen en daar overnachtten ze. Ze aten in een publieke gelegenheid “in de gemene eetkamer (alwaer hij nevens de bruidt bij alt folck ande gemene tafel geeten had) sitten bier en taback te drincken.”, iets wat zij als adel blijkbaar niet vaak deden. Theodora ging met een vriendin naar haar slaapkamer. Later ging ook hij naar boven, kleepte zich “naekent wt”, stapte in het bed bij de beide vrouwen waarvan de vriendin, eveneens naakt, er weer uit stapte en een bed naast die van de twee liet klaarmaken. De volgende ochtend om vier uur was hij weer beneden, en op een vraag waarom hij zo vroeg van de bruid was weggegaan, antwoordde hij: “men moetse bij tijds wennen, als mense lang gedenckt te houden.” Hij vroeg iemand om geld, klaagde over zijn oom dat die “hem tot dit Houlick en weglopen had angevoert, ia dikwils gedwongen, en daertoe alle onderstant belooft, en nu liet hij hem indepan sitten”. Wie die oom is, is niet duidelijk. Antony huilde jammerlijk, de bruid stond erbij, die moest maar niet rekenen op een morgengave. Het advies om de karos en de paarden te belenen sloeg hij af, want die waren hem deugdelijk geleend door iemand, die meervoor hem had gedaan dan zijn hele familie. Ze trokken naar Bolsward en Heerenveen, ondertussen gezocht door het Hof van Friesland en door de moeder van Theodora. Die had een deurwaarder en nog zes man ingeschakeld om ze te zoeken. De bruid was zo “kaal”, had niet meer dan haar “slegste daegs kletie” bij zich, en in haar zak niet meer dan een vuile neusdoek. Ze leenden wat spullen en Anthony wist nog geld terug te krijgen dat hij iemand had geleend. Zijn financiële situatie bleef echter precair. In Groningen aangekomen maakte hij voor 3.000 gulden schuld, zo had de stadhouder Willem Lodwijk vernomen. De stadhouder had hem gesproken en vaderlijk vermaand wegens zijn schulden, “ia gesezt dat hij niet betoonde datter een druppel nobel bloet in hem was, feul min van so een extracktie. De Vorst seide, t’is een rechten debosiant.”⁵⁷⁹ In oktober 1663 werd Antony door de procureur-generaal opgeroepen te verschijnen voor het Hof op last van een oom van de familie van Sternsee. Die had dat “gecke huisgesin” onder zijn hoede genomen. De oom wilde het proces, net als de procureur, doorzetten. De verhoudingen tussen Theodora’s moeder en Antony waren na de terugkeer van het paar volgens diens tante Agatha van Starckenborg niet goed. De moeder had een “paep met een deel bagijnen en kloppen ingehaelt, doe seide sij Anthoni toe om hem van de paep te laeten trouwen”, maar dat wilde Anthony niet. De moeder bleef aandringen, doch Anthony trok zijn rapier en joeg hen het huis uit. Hij maakte zo’n stennis dat het “iong wijf een miskraem kreeg”.

⁵⁷⁹ De Vries (1987); de daarin gebruikte bronnen komen uit: Tresoar, Archiefnr. 326 Familie thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, inv.nr. 220b.

Anthony's reputatie zal door de opmerkingen van de vorst niet bepaald zijn toegenomen. Dat hij een "debosiant" werd genoemd zegt wel iets. Het woord "debaucheren" wordt vaker gebruikt om de jongeman aan te duiden als iemand die het meisje van het rechte pad heeft weggeleid, zich liederlijk, losbandig en tuchteloos gedraagt⁵⁸⁰. Maar hij was wel van adel en Theodora ook. En hoewel de schaking af te keuren was, was het weinig bedreigend voor de adel als geheel. Het paar werd gedurende de tocht gevolgd door tante Agatha van Starckenborg, die in haar brieven nu en dan de verwikkelingen rond het paar aanstipt. Zij wist bij welk ver familielid het paar om hulp aanklopte⁵⁸¹.

"Kuypen in een vat"

Eleonora van der Meijden mocht haar geliefde Nicolaes van Vlooswijk van Papekop niet meer zien. Beiden maakten deel uit van regentenfamilies. Oudaen⁵⁸² beschrijft het vervolg. Ze "hebben met den anderen een raar middel beraemt om haer beijder oogwit te bereiken, op dese wijs: Onder haers vaders huis had een zekere rijnsse wijnkoper een pakhuis welkers knecht d'Heer Papekop bewilligde, dat hij zoo wanneer de jonge juffrouw van der Meyde in het pakhuis kwam, haer soude kuypen in een vat daertoe gemaekt, zekere schoonmaakster, die mede den duim gesalft was, hielp haer met hulp van den Sleeper daer toe afgesonden en gereed staende, op een sleet, en sleept de juffrouw voor wijn uit het pakhuis en op straat tot bij de Goudse poort, tot een herberg genaemt Dirk Neef, daar een wagen en Papekop gereed stonden om haer weg te voeren. Daer wierd vertelt, dat zij uit de wijnton quam, dat ze den anderen in de armen naamen, konnende geen van beide in een lange wijl door de grote blijdschap een woord spreken. Zij zijn beijden op de wagen gaan zitten, verselt met nog een man en vrouwspersoon, rijdende de poort uit, na Gouda en voort op IJsselsteijn." IJsselstein was net als Vianen en Culemborg een asielplaats. Op deze unieke wijze werd, met hulp van derden die daarvoor werden betaald, de schaking uitgevoerd.

"Het kan niet bestaan"

Cornelia Velthuysen verliet met Aernout Crayvanger haar ouderlijk huis op 2 februari 1699⁵⁸³. Enkele getuigen beschreven op 18 februari 1699 voor een notaris hoe het in zijn werk was gegaan. Ariaantje Rosa, dienstmeid bij Isaac Velthuysen, deed dat op verzoek van haar werkgever. Cornelia had haar op 2 februari 1699 omstreeks vijf uur gemeld dat zij naar een vriendin wilde gaan en dat Ariaantje haar moest begeleiden. Aldaar aangekomen kon ze nog niet ontvangen worden waarop Cornelia zei dat ze nog eerst een boodschapje moest doen. Toen zij en de meid de brouwerij verlieten en een paar huizen verder waren, kwam hen een man tegemoet, van middelmatige lengte en dikte, in het zwart, het haar opgestoken en met een

⁵⁸⁰ WNT: "debauche".

⁵⁸¹ De Vries (1987), 54, vermeldt dat Agatha en haar dochter kinderkleding maakte voor het kindje van het paar.

⁵⁸² Maatje (1995), 14-15.

⁵⁸³ NL-HaNA, Hof van Holland 3.03.01.01, inv.nr. 12281.

degen aan de zijde. Die heette, naar de meid is bericht, Aernout Crayvanger. Hij sprak Cornelia aan en samen zijn ze naar de Goudse Poort van Rotterdam gewandeld. Daar bleven de twee een kwartier spreken. Ariaantje werd naar huis gestuurd en gelast om Cornelia bij de vriendin 's avonds om 8 uur op te halen. En zo vertrok de meid, de twee achterlatend. Een andere getuige hoorde bij de Goudse Poort de twee ernstig spreken en Cornelia tegen Aernout zeggen: "Ik derf het niet doen, wat sal mijn Papa zeggen, het kan niet bestaan, dat ik mee ga", haar handen ineenslaand en uit elkaar halend "trachtende verscheijde malen van de voorseide manspersoon aff, en na de voorschreevene dienstmeijd toe te gaen".

"Gecamt"

Ook het vertrek van Johanna Catharina van Rietveld was ondanks de gevolgen weinig spectaculair. Op de dag dat zij weg zou gaan, 18 september 1711, had zij 's morgens haar moeder laten weten dat zij moest instemmen met het huwelijk of dat ze anders zou doorgaan. Zo legde Johanna de verantwoordelijkheid voor haar vertrek, haar doorgaan bij haar moeder. "Daer en boven dat de Mama an de Deposante (Johanna -rh) ook gesezt heeft, den selven dag als sij vertrokken is, dat sij Deposante alles in 't huis eerst net op soude schikken, gelijk de Deposant gedaen heeft." Haar moeder vroeg haar op die dag nog of zij haar haar "gecamt" wilde hebben. Johanna merkte op dat de reis met Adriaan veel zou kosten, waarop de moeder antwoordde dat ze nu de kosten van een bruiloft uitspaarde. Toen ging ze naar buiten en vertrok met Adriaan.

Op de chaise geholpen

Het vertrek van Jan Clunder met Aeltje voltrok zich in het bijzijn van vele getuigen. Op 24 januari 1717 na de kerkdienst in het centrum van Groningen had hij haar op een chaise geholpen. Volgens een van de getuigen gebeurde dat met enige tegenwerking van haar, volgens een ander weer niet, een derde zag nog een andere persoon op de chaise zitten, een vierde viel weer een ander detail op. Het paar reed via de Heerepoort naar Haren. Bij de Heerepoort waren zij ontspannen en bleek niets van ontvoering of dwang, zo stelden de poortwachters later in een getuigenverklaring. In Haren, dat een paar kilometer ten zuiden van Groningen ligt, bezocht Clunder zijn neef. Die was daar schout. Jan wilde met hem de situatie bespreken, nu enkele voogden van Aeltje het zo gewenste huwelijk blokkeerden. Op zeker moment kregen zij het bericht dat de stad het tweetal zocht wegens *raptus*. Ze stapten weer op de chaise en reden naar Drenthe. Volgens Jan was het de bedoeling geweest om Aeltje 's avonds weer terug te brengen naar haar familie.

Asielverzoeken

Uit de periode 1740-1750 en ook eerder is een aantal gevallen bekend, dat nogal op elkaar lijkt. We kennen ze in de vorm van asielaanvragen uit de archieven van asielpaatsen als

Vianen, Culemborg, Leerdam, IJsselstein of Buren. Cultuurhistorica Marijke Gijswijt-Hofstra behandelt de geschiedenis van deze plaatsen in haar *Wijkplaatsen voor vervolgd*⁵⁸⁴. Ze hadden een eigen soevereiniteit buiten die van de Staten van Holland of Gelderland. De casussen heb ik in deze figuratie geplaatst, omdat ze ondanks de weinige informatie voldoen aan de criteria. Laten we een aantal langslopen.

Waltheria Repelaer, gedoopt op 28 september 1718 te Dordrecht, en Jan Sweere Korte verzochten⁵⁸⁵ op 5 april 1742 om asiel in Vianen. Zij had hem ontmoet bij haar zuster in Den Haag. Haar genegenheid voor hem had geleid tot “diere trouwbeloften” en ze wilde een wettig huwelijk met hem aangaan. Maar haar voogden bleken tegen, “waarom zij eerste suppliant voorgenomen hadde met den tweede suppliant te retireeren na een veilige plaatse om aldaar te tragten dat zij door hare aan te wendene moeite mogte verkrijgen het consent van hare resp. voogden”. Dit is een interessante passage, omdat deze beweegreden de constringentie van haar ouders beschrijft. Constringentie is het woord wat we vaker in dergelijke situaties lezen en past in het schakingsvertoog. Waltheria zoekt vanwege de aantasting van haar vrijheid en dus van haar eer (en die van haar geliefde) een vrijplaats om van daar de onderhandelingen, de strijd, te continueren. Haar vertrek zal de familie niet verbaasd maar wel geërgerd hebben, want er was al onenigheid.

Opdat ze “van alle vervolgingen mogten bevrijd zijn” vroeg het paar om “protectie en sauvegarde”. Waltheria Repelaer schreef in haar asiolverzoek dat ze zich op 23 maart 1742 om 12 uur ’s nachts naar de Kleine Beestenmarkt in Den Haag had begeven alwaar Jan Sweere Korte al stond te wachten, “denwelke zij in presentie van twee getuigen verzocht had met haar te vertrekken, het welk toegestemt zijnde”. Zij zijn naar Vianen gekomen om aldaar toestemming voor hun huwelijk af te wachten.

Zij ging dus alleen uit haar ouderlijk, in haar geval zusterlijk, huis weg, naar een plek waar twee getuigen waren geregeld om haar verzoek aan Jan luid en duidelijk over te brengen. De term in deze casus is “vertrekken”. Het opvoeren van getuigen komt in meerdere zaken voor, zoals we zagen. Hun functie in het machtsspel is om hen naderhand te laten verklaren dat de jonge vrouw zonder dwang was meegegaan, zelfs om de assistentie van de jongeman had gevraagd en gekregen. Deze gang van zaken zagen we al bij de zusters De Merode, met dat verschil dat de dames geen getuigen opvoerden, maar de vraag aan de galanten stelden. Ze zouden overigens niet met elkaar in het huwelijk treden.

Magdalena van Sorgen, net 20 jaar, diende samen met haar geliefde Willem van den Burggraaf in 1745 een verzoek⁵⁸⁶ in bij de autoriteiten van Culemborg. Ze beschrijven hoe Magdalena op “behoorlijke” wijze tot een huwelijk was aangezocht. Zij had zich krachtig met trouwbeloften aan hem verbonden. Ze was ervan overtuigd dat haar vader en haar voogden

⁵⁸⁴ Gijswijt-Hofstra (1984).

⁵⁸⁵ Nationaal Archief, Den Haag, Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en West-Friesland, nummer toegang 3.01.05, inventarisnummer 3397.

⁵⁸⁶ GA, Archiefnr. 0370 Heren en Graven van Culemborg, inv.nr. 2360.

van moederszijde geen bezwaren zouden hebben, want er was op hem niets aan te merken wat betreft geboorte, kwaliteit of ouderdom. Die waren met de hare “genoegsaam Egaal, en sonder Verschil”. Er was op zijn persoon en gedrag “niet het allerminste te zeggen”. Zij had dus, in eertermen gesproken, een horizontale relatie met hem ontwikkeld. Het paar had een gezamenlijke eerbasis gecreëerd.

Haar vader bleef weigeren, ook na tussenkomst van familieleden. Sinds zij zich op dit “point” had gedeclareerd, dus haar huwelijkswens had geuit, had hij haar “met alle Rigueur behandelt” en in huis gevangen gehouden, “haar dus van haare natuurlijke vrijheid ontzettende”. Hij wilde haar buiten alle acces stellen, dat wil zeggen hij verbood elk bezoek aan haar. Dat kon ze niet langer dulden. Ze vreesde haar vader ook niet op andere wijzen “van sijne hoofdigheid af te brengen”. Zij kon hem niet via juridische middelen constringeren, want ze was nog minderjarig. En om de “pernicieuze desseinen” die haar vadervoor haar had gesmeed te voorkomen en haar natuurlijke vrijheid te behouden, wilde ze zich “absenteren” en in zekerheid stellen totdat hij weer bedaard was of door vrienden tot gematigder gevoelens zou zijn gebracht. Haar pretendent was op haar verzoek ook naar Culemborg gekomen en beiden vroegen asiel aan voor de tijd van drie maanden.

Magdalena legt in enkele zinnen uit zonder dat zo te formuleren, dat ze door naar Culemborg te gaan, koos voor bescherming van haar eer en die van Willem, om haar vader door deze keuze tot andere gedachten te brengen. Constringentie is op deze wijze een onderdeel van haar tegenvertoog geworden.

Een asielaanvraag was overigens een dure aangelegenheid. Het paar moest al snel 100 tot 150 gulden⁵⁸⁷ ‘recognitie’ betalen. Daar bovenop kwamen de verblijfskosten, kleding, schrijfgerei, notariskosten voor de verklaringen en brieven die zij rondstuurden. De protectie gold voor twee of drie maanden. “Of zij tevens het Culemborgse verblijf benutten om daar te trouwen, kon slechts ten dele, en dan vooral in negatieve zin, worden achterhaald. Uit de asielverzoeken blijkt veeleer dat men hoopte alsnog de ouderlijke toestemming voor een huwelijk te verkrijgen”, zegt Gijswijt-Hofstra⁵⁸⁸. Huwelijken moesten plaatsvinden in de woonplaats van een der geliefden, wilden zij op een erkende en formeel geaccepteerde wijze huwen. Dat was het doel van het paar.

Catharina Pook, in 1747 23 jaar oud en volgens de Utrechtse regels minderjarig, want jonger dan 25, had toen zij haar verzoekschrift⁵⁸⁹ tot toelating tot Vianen indiende twee jaar omgang met Aart Willem Kraan⁵⁹⁰, een dienstknecht van haar ouders. Ze was “bedugt bij hem swanger te sijn.” Dit kan wijzen op een *frame* zoals Goffman dat beschrijft. Als het waar is, dan beknot dit *fait accompli* de handelingsruimte voor haar familie. Verstoting is zeer

⁵⁸⁷ Gijswijt-Hofstra (1984), 126, 166; bijvoorbeeld Magdalena van Sorgen betaalde 175 gulden in 1745, zie GA, Archiefnr. 0370 Heren en Graven van Culemborg, inv.nrs. 2035-2049.

⁵⁸⁸ Gijswijt-Hofstra (1984), 62.

⁵⁸⁹ Nationaal Archief, Den Haag, Grafelijkheidsrekenkamer Registers, nummer toegang 3.01.27.01, inventarisnummer 820, 12 september 1747.

⁵⁹⁰ Dat is dezelfde persoon die Gijswijt-Hofstra (1984), 99, met “Ihraan” aanduidt.

ingrijpend, aanvaarding eerverlagend. Dus door haar vermoeden te uiten, versterkte ze de druk op haar ouders. Door haar mogelijke zwangerschap zelf in het asielverzoek te vermelden, maakt ze duidelijk dat haar relatie met Kraan uit liefde en niet uit dwang was ontstaan, in de hoop daardoor toegelaten te worden. Ze had haar ouders verzocht om in te stemmen met een wettig huwelijk, maar daartoe waren ze niet te bereid, “hoewel op zijn persoon nog conduite niet te seggen viel”. Van het bestaan van een trouwbelofte wordt niets vermeld. Zij kon maar één reden verzinnen voor de weigering van haar ouders: hij had geen middelen “van sig selffs”.

Ook Anna Maria Ernst van Bassen schreef zelf een brief aan de autoriteiten van Buren⁵⁹¹. Zij, een “ongehuwde dochter, door het obtineeren van Brieve van venia aetatis meerderjarig geworden synde [gaf te kennen] dat zy suppliant naa alle minnelyke middelen en weegen soo bij haar moeder als stiefvader te hebben aangewend, ten eynde een wettig huwelyk aan te gaan, zij te rade was geworden om vervolginge te ontgaan, zig naa ons graafschap Bueren te retireeren, dog dat zij suppliant bedugt was, dat derselven voornoemde ouders haar somtijds aldaar in persoon soudén komen te molesteeren, versoeckende mitsdien ons Brieve van surête de corps”. Haar aanvraag laat zien dat zij asiel aanvroeg vanwege de weigering van een huwelijk met Jacob Jongbloet en de dreiging van geweld en achtervolging. Of er werkelijk sprake was van die dreiging, is niet bekend. Ze zegt alleen maar dat ze daarvoor “bedugt” is. De brief bevat een reconstructie van de gebeurtenissen zoals beleefd door Anna Maria. Die reconstructie was bedoeld om toestemming voor asiel te krijgen, en niet om een feitelijke weergave van de achtergronden van haar vertrek te geven. De weigering van haar stiefvader Jacob de Vrij zou verband houden met het aanwenden van haar erfdeel voor de betaling van zijn eigen schulden⁵⁹².

Haar zaak kwam voor het Hof van Utrecht, en wel op verzoek van Jacob Jongbloet. Die had, denk ik, als jurist begrepen dat onderwerping aan justitie een kans op rehabilitatie betekende. Misschien wist hij van de zaak van Harmannus Hoising en Judith Douglas, die in 1745 dezelfde strategie met succes volgden. Het Hof liet naar de toedracht informeren bij de procureur van haar moeder en stiefvader. Het Hof vond op 7 januari 1750 de zaak composibel⁵⁹³ en wel voor 5.000 gulden. Dat wil zeggen dat justitie van vervolging zou afzien na betaling van dit bedrag. Dat geeft aan dat de redenen van vertrek niet vielen in de termen van de plakkatén van 1650 en 1659. Toen stadhouder Willem IV over deze zaak werd ingelicht, adviseerde hij de schout zich bij deze uitspraak neer te leggen en “als het zóó begrepen werd, men dan maar zorgen moest er een goeden pluk van te halen.” Vermoedelijk

⁵⁹¹ Gijswijt-Hofstra (1984), 119; bron is Nationaal Archief, Den Haag, Nassause Domeinraad, nummer toegang 1.08.11, inventarisnummer 569 ff 107r en v; zie ook Volbeda (Ernst van Bassen, Anna Maria 2014).

⁵⁹² Krämer (*Hardenbroek* 1901), Deel I, 46, 53, 141.

⁵⁹³ HUA, Archiefnr. 702-7 Stad Utrecht, gerecht, inv.nr. 2236 -39 f. 1235-1237.

ontving de hoofdofficier ook een bedrag van 5.000 tot 6.000 gulden⁵⁹⁴. Op 26 januari 1750 huwde het paar. Zij zouden in Culemborg tot de notabelen van de stad behoord hebben⁵⁹⁵.

Er is een zekere gelijkvormigheid van de aanvragen zichtbaar. Bepaalde elementen keren in elk rekest terug. De volgorde en de bewoordingen van elk verzoek hebben iets weg van een formulier. Zouden professionele schrijvers die hebben gebruikt om een verzoek op te stellen dat een hoge kans van aanvaarding had? De dochter is de verzoekende partij, de verzoekers geven blijk van de oprechtheid van hun bedoelingen. Deze formuleringen zijn *frames* die deel uitmaken van de strategie om de zaken zo voor te stellen dat zij als eerlijke personen toegang verleend zouden mogen worden. Daarom noemden de aanvragers de eerlijkheid en behoorlijkheid van de ontstane relatie, de pogingen om tot een vergelijk te komen met de ouders van de jonge vrouw en de onredelijkheid van de weigerende ouders of voogden. Door de aanvraag op deze wijze te formuleren, vermeden ze lastige vragen over mogelijke dwang door de jongeman. De meisjes gaven zelf aan de stap van vertrek en aanvraag bewust gezet te hebben. Dat ze juridisch gezien *in potestate raptoris* verkeerden, was blijkbaar voor de asielverlener niet interessant. Of de genoemde gewelddaden van de ouders werkelijk hebben plaatsgevonden is niet duidelijk. Hun mening zien we helaas niet terug. Maar we kunnen uit de tekst wel opmaken dat de ouders niet bepaald ingenomen waren met de keuze van hun dochter.

⁵⁹⁴ Krämer (*Stichtse toestanden* 1901), 353-354. Veel van zijn opmerkingen zijn afkomstig uit Hardenbroeks Gedenkschriften.

⁵⁹⁵ Volbeda (Ernst van Bassen, Anna Maria 2014).

5 Strijd van eer tegen eer: familie tegen paar

Terugkeer en genoegdoening

De ouders van de gezusters De Merode waren zeer verrast door het vertrek van hun dochters op 11 januari 1589. Ze veroordeelden die in krachtige termen, behorend tot het schakingsvertoog. Hun moeder, Margaretha van Pallandt klaagde bij de Engelse commandant Lord Willoughby in een brief van 12 januari 1589: “that the evening before, about five o'clock, Col. Thomas Morgan had, without her knowledge and against her will, enticed away from her house her two daughters, Anna and Ottilia, and carried them away from Dordrecht, keeping them still where he chooses, to her great sorrow, and the insufferable wronging of her husband, herself, and their family. As his Lordship is governor of the English forces, and, as such, has authority over Col. Morgan, she prays him to give orders that her daughters may be returned to her safe and sound, and in a manner befitting their rank; and that reparation may be offered by the said Colonel for the wrong done her, to which end she intends also to apply to the States General and Council of State.”⁵⁹⁶ Uit die vordering van reparatie is af te leiden dat de stand van Morgan voornaam genoeg was om genoegdoening te eisen. De zaak werd hoog opgenomen in de Republiek, gezien het feit dat “hier over groten alarm was” in de hoogste kringen, die riepen om de hoogste straf⁵⁹⁷.

Die ‘onverdraaglijke verongelijking’ trof de familie dus diep. Verongelijking is een synoniem voor belediging, aantasting van de eer. De moeder diende op 14 januari 1589 een klacht in bij de Staten-Generaal, de Staten “biddende, daerop favordelijck te willen inderhaest resolveren, gelijk d’importantie ende consequentie van de sake vereysschen.” Eenzelfde rekest was verzonden aan de Raad van State. Deze adviseerde daarop “dat men soude scrijven an den Colonnell Morgan ende hem bevelen de dochteren van de verscreven vrouwe supliante terstonts te restitueren oft emmers te sequestreren.”⁵⁹⁸ Dat sekwestreren betekende dat Anna uit de macht van de kolonel moest worden overgebracht naar een neutrale plaats, een handelwijze die zijn oorsprong heeft in een bepaling van het Concilie van Trente⁵⁹⁹. De Staten-Generaal schreven op 13 januari 1589 aan Lord Willoughby, dat “Colonel Morgan did, at five o'clock of the evening on the eleventh of this month, draw away from her house at Dordrecht, and carry out of the town, the demoiselles Anna and Odilia de Merode, her daughters”. Hij hield ze nog steeds in zijn macht buiten weten en tegen de wil van de moeder “a thing contrary to all the proclamations, laws and constitutions of the country of Holland”. De Staten-Generaal kondigden de komst van twee gezanten aan die Willoughby over de zaak verder zouden informeren. Ze verzochten hem “to give credence to them, and to send orders

⁵⁹⁶ LA, Manuscripts of the Earl of Ancaster, [8ANC5/1-8ANC9/52], inv.nr. 8ANC6/2 1589, January [2-] 12. Dordrecht.

⁵⁹⁷ Bor (1681), 381.

⁵⁹⁸ Le Poole (1938), 203 ev. Sequestreren betekent: van elkaar scheiden.

⁵⁹⁹ Zie paragraaf 5.4.1 van hoofdstuk III. Het voorschrift luidt: *rapta a raptore separata in loco tuto et libero constituta*.

to Colonel Morgan to behave as a man of honour to the said daughters, and to restore them at once to their mother.”⁶⁰⁰

Een tweede brief van Margaretha van Pallandt aan Lord Willoughby van 18 januari 1589 was eveneens duidelijk. Hierin eiste ze ook genoegdoening van Knollys: “In my former letter, as also in my applications to the States General and the Council of State, I demanded no satisfaction for the intolerable wrong done to myself, my husband and our friends by the carrying off ("ravisement") of my two daughters, Anna and Odelia, excepting from Col. Thomas Morgan; Capt. Salisberi having assured me with many oaths that Sir Thomas Knolles was not present. But I have since heard quite the contrary, and that he was on the ship which carried my daughters away towards Bergen-op-Zoom. I pray your Lordship therefore, in accordance with your offer to me yesterday by the Sieur d’Aleyn, to do the like in regard to the said Sieur Knolles and any other officers under your authority who had knowledge of or aided in this affair, as I am sure you will do as regards Col. Morgan; that my two daughters may be restored to me safe and sound, and all further wrongs duly satisfied.”⁶⁰¹ De “sieur Knolles” reageerde koeltjes op de aantijgingen in een brief aan Lord Willoughby over zijn “late and lucky exploit. To give the circumstances were too tedious, only this he can allege for all: *Nihil difficile volenti*.”⁶⁰² Margaretha van Pallandt appelleerde aan de verantwoordelijkheden van hogergeplaatsten. Die moesten zorgen dat ze genoegdoening krijgt voor de schandelijke wegvoering. Dat de zaak ook de wetten van het land aantastte werd als extra argument opgevoerd.

De jongedames werden enkele weken later ondervraagd in Bergen op Zoom door de speciale commissie die op last van de Staten-Generaal, de Raad van State en Prins Maurits moest onderzoeken of de Engelse officieren “de voorseide dochteren met violentie of andere sinistre middelen ontvoert hadden, niettegenstaende de dochteren selfs andersints verklaerden”. Ze verklaarden uiteraard dat zij “niet ontvoert en was, maer dat sy met hare vrije wille met hen-lieden gevaren waren, ja dat sy hen ontboden hadden”. De schout van Dordrecht sprak over “veruueren”, vervoeren, van de dochters⁶⁰³. En daar zien we ook de reden voor de gedetailleerde beschrijvingen van het vertrek. Het paar wilde aantonen dat het een bewuste handeling was, in overleg verricht. De overheid en de ouders gebruikten begrippen uit het schakingsvertoog. Die zochten bewijzen om het weggaan als een gedwongen en vooral gewelddadige affaire te beoordelen.

⁶⁰⁰ LA, Manuscripts of the Earl of Ancaster, [8ANC5/1-8ANC9/52], inv.nr. 8ANC6/3 1589, January [3-] 13. Den Haag. Van de Raad van State ging er eveneens een brief uit naar Lord Willoughby, inv.nr. 8ANC6/4, van dezelfde strekking, waarbij werd aangetekend dat de Merodes tot de nobelste families behoorde.

⁶⁰¹ LA, Manuscripts of the Earl of Ancaster, [8ANC5/1-8ANC9/52], inv.nr. 8ANC6/6 1589, January [8-] 18. Dordrecht.

⁶⁰² LA, Manuscripts of the Earl of Ancaster, [8ANC5/1-8ANC9/52], inv.nr. 8ANC6/5 1589, January [4-] 14. Berge (Bergen op Zoom). De Latijnse spreuk betekent: “Niets is moeilijk voor hen die willen”.

⁶⁰³ Swalue (1858), 124.

Snelle verzoening

Ik heb slechts één zaak gevonden die als uitzondering op de regel van een eerstrijd tussen familie en paar dient. Eleonora van der Meijden was met Nicolaes van Vlooswijk naar IJsselstein gevlicht, ook een plaats waar paren asiel zochten. De rit verliep in grote haast volgens het relaas van Oudaen: “met verandering van ettelijke wagens om na het pleijsteren niet te wagten. In 't begin van Meij [1664] is de Heer Papekop met zijn ingekuijpte bruid weder tot Rotterdam gekomen en zijn ook geweest ten huise van den Heer Burgemeester van der Meijde, haaren vader. Dit was het eerste begin van vrede, en weijnig tijds daarna zijn de geboden, in de kerk gegaan, waer op het huwelijk gevolgt is. Op dit zonderlinge voorval zijn ook zonderlinge versen gemaekt en de zeldzaamheid van dese geschiedenis heeft de koddige gedagten van de Geestige poëte gaende gemaekt.”⁶⁰⁴ De verschillen tussen beiden waren kennelijk overkomelijk zodat een verzoening snel tot stand kwam, waarover we niets weten.

Mandement van spolie

Cornelia Velthuysen en Aernout Crayvanger gingen op 11 februari 1699, dus negen dagen na hun vertrek, naar een notaris te Amsterdam. Daar lieten zij vastleggen wat er volgens hen was gebeurd en hierboven is weergegeven. Cornelia Velthuysen schreef haar vader de dag na haar vertrek om niet ongerust te zijn. Hij kon wel weten waarom zij was weggegaan, “namentlijk dat ik anders geen uijtkomst heb gezien van U edele te bewegen, en ik in de grootste verlegentheijt des werelds ben, dat U edele denken mogt dat ik een ongeluk hadde”. Ze eindigde haar brief met het uiten van alle respect voor hem.

Aernout had aan Tagselius, die hem op zijn eerste brief blijkbaar ernstig had vermaand, gereageerd op 11 februari 1699⁶⁰⁵. Het antwoord van Tagselius kennen we dus niet rechtstreeks. Aernout merkte in zijn reactie op dat hij Tagselius’ “Eerwaardighijts, scherpe berisping, uw goet en vaderlijk herte daarin bespeurt, hoewel ik wel voor mijn God en Uedele bekenne, kwalijk gedaan te hebben”. Hij beseft dus goed dat hij fout had gehandeld. Er was volgens hem geen verschil in stand met haar, behalve dan “ligtelijk in 't gelt”, maar hij vond zichzelf wel in staat om in het onderhoud van Cornelia te voorzien. Aernout legde de nadruk op “de teederste passie van Lieffde, tot dit soete mens”. Hij kon haar niet laten gaan. Tagselius had hem oneerlijk genoemd, dat moet in een opwelling zijn gebeurd. Tagselius zou begrip voor Aernouts handelen hebben gekregen “indien ik mijn heer U edele had kunnen seggen met wat effecte, van suvere lieffde dese Juffer (die ik onveranderlijk voor haar Edele houden zal) beminde”. Tagselius verklaarde Aernouts gedrag dus oneerlijk, al weten we niet precies waarom: zijn liefde tot Cornelia of het feit dat hij met haar is doorgegaan? Wat Aernout ook “seer smertelijk” voorkwam, was dat Cornelia’s vader zo verstoord was over de zaak. Hij hoopte in de nabije toekomst zulk een “comportiment” te hebben, dat de gevoelens

⁶⁰⁴ Door de dichter Gerret Kooch bijvoorbeeld, zie Van Eeghen (1966), 211 ev.

⁶⁰⁵ De brieven van Aernout aan Tagselius zijn alleen in kopievorm in het dossier aanwezig.

van de vader kunnen worden omgezet in iets positiefs over wat nu zoveel misnoegen heeft gebaard. Aernout verzocht de professor dan ook of “Uw Eerwaardigheijt soo veel goetheijt wil nemen, om dogh de saak met welgemelde heer Velthuysen, en mij te bevredigen”. Dat is een verzoek om te komen tot een accommodatie.

Al deze mooie woorden hadden slechts één en voor het paar ongewenst effect: harde juridische actie. Vader Isaac Velthuysen stelde geen achtervolging in, reageerde niet op smeekbeden, maar stapte naar het Hof van Holland en vroeg de procureur-generaal om in te grijpen, geheel in de lijn van het schakingsvertoog. Hij had bijna drie weken gewacht op de terugkeer van Cornelia sinds die op 2 februari was vertrokken. Het Hof van Holland vaardigde op 20 februari 1699 een *mandement van spolie* uit. Dat wil zeggen dat een beroofde weer in het bezit wordt gesteld wat hem zijns inziens onrechtmatig wordt onthouden. Met andere woorden: Cornelia, het ‘voorwerp’ dat zijn eigendom is en van hem is afgenomen, moet weer bij hem worden teruggebracht. Het mandement stelt dat Aernout Isaacs dochter, oud 16 jaar, op 2 februari deed “ontvoeren en daarmede door te gaen, ’t welck alsoo onbetamelijck en voor den suppliant niet lijdelijcken is”. Het bevelschrift beval Aernout om “de voorseide ontvoeringe als een notoire spolie te repareren, en diensvolgens haar Comparante aan haar vader wederom te laten volgen, ende ter handen te stellen”.

In deze formulering zien we dat ontvoering en doorgaan als één handeling wordt beschouwd en wegens de eerverkortende karakter voor de vader niet te accepteren zijn. Door haar terug te brengen zou hij de eer van de familie, van de vader weer herstellen, en heel misschien ook zijn eigen reputatie. Aernout moest op 9 maart aan commissarissen van het Hof zijn gedrag toelichten.

Dit wekte grote verontwaardiging bij het paar, en vooral bij Cornelia, althans zo doet zij voorkomen. Zij liet dat de volgende dag vastleggen in een notariële akte voor een notaris te Culemborg waar het paar zijn toevlucht had genomen. Die akte was bedoeld voor de commissarissen van het Hof. Net als op 11 februari te Amsterdam stelde zij “dat gemelte Aernout Crayvanger haar Comparante niet ontvoerd heeft, maar dat sij Comparante na een Eerlikke vrijage aan hem Crayvanger ten Egten state verloofd, sijnde sij comparante self hem Crayvanger aan de hand gegeven hadde” en ook dat een zekere vriendin aan Tagselius in Rotterdam zou schrijven om haar vader te verzoeken om acces voor het paar en consent voor hun huwelijk. Aernout had dit naderhand op “behoorlikker wijze” persoonlijk herhaald. Ze had haar vader duidelijk gemaakt dat zij zijn liefde beantwoordde “hoewel sij dit uijt een kinderlikke vrese en respect niet duijdelijk hadde derven seggen”. Ze had zo bemerkt dat ze haar vaders consent niet zou krijgen. Ze was dan ook “selfs op gelegenthijd uijt geweest omme haar van haar vaders huijs te absenteren, ende haar bij hem Crayvanger te voegen”. Dit voornemen had haar vader of zijn familie kunnen vernemen “uijt dien bij haar vertrek een doos gepakt met linnen en ander Juffrous gestel, ende hare klederen gereet leggende, sullen bevonden sijn, die se nogtans niet d’occasie hadde mede te nemen”. Zij had Aernout verzocht

bij haar te blijven tot dat zij haar vaders toestemming voor het huwelijk had verworven. Dat betekende dat zij geen enkele behoefte had om alleen in Culemborg te zijn; ze had hem nodig om er eerbaar te kunnen verblijven. Ze meldt ook dat Aernout haar “ernstelijk” had vermaand om vaderlijke acties te voorkomen, haar naar huis te begeven. Ook dit is een eeraspect, namelijk dat het haar eigen besluit was dat zij geen vergiffenis zou vragen en dat Aernout juist alles heeft gedaan om haar tot inkeer te brengen. Hij wordt hiermee als het ware van elke schuld bevrijd, althans wat zijn mogelijke dwang jegens haar betrof.

Hier zien we de volkomen verschillende opvattingen over het vertrek. Vader vond het ontvoering, doorgaan en spolie, het paar noemde het absenteren. Vader beoordeelde de daad als niet betamelijk en onlijdelijk, dus iets wat hij niet over zijn kant kon laten gaan. Het paar meende juist een eerlijke vrijage te zijn aangegaan, uitmondend in een verloving. Dat is de kern van deze zaak: de eer van de een tegen de eer van de ander. Op deze wijze trachtte het paar tevergeefs uit te komen uit de ‘houdgreep’ van het schakingsvertoog.

Cornelia schreef verder: Aan de ene kant dacht ze na lang bidden en smeken haar vaders consent te krijgen, aan de andere kant was ze bevreesd dat ze vanwege het afgescheiden zijn van degene die zij naast God bemint, haar leven in ellende en droefheid, in mijn woorden: eerloos, zou eindigen. Daardoor kon zij niet goed besluiten tot terugkeer. Aernout had haar gezegd dat hij naar de commissarissen van het Hof wilde gaan of een procureur aanstellen om zijn zaak waar te nemen. Maar dat eerste wilde ze niet, dat hij zich in persoon van haar zou absenteren, zo lang haar vader niet in het huwelijk had ingestemd. Blijkbaar vreesde ze dat Aernout zou worden opgesloten in de Voorpoorte in Den Haag en misschien nog wel erger, zij als jonge vrouw alleen in Culemborg zou moeten achterblijven. Ze laat verder vastleggen door de notaris dat ze alles deed uit haar vrije, eigen wil, zonder daartoe aangezet te zijn door Aernout. Ze hoopt dat de heren commissarissen haar smeekbede verhoren en ten gunste van haar mogen beslissen, die zich haar door onverbreekelijke “Eeden met hem Crayvanger ten Egten state heeft verbonden”.

Haar vader liet niets van zich horen. Dat was zijn houding: geen direct contact, hooguit via zijn zuster Cornelia van Muijden laten weten wat zijn opvatting was. Cornelia was daarover bedroefd en schreef hem op 2 maart dat ze alleen maar een brief van haar “tante van Muijden” had ontvangen maar niet van hem. De tante had haar geadviseerd weer bij haar vader terug te keren. Cornelia wilde dit alleen doen als hij schriftelijk zou vastleggen dat hij zal “consenteren int houwelicks verbont dat ik met Crayvanger heb aangegaen”. In feite stelt ze haar schande tegenover die van haar vader. Ze bekende dat het zeer kwalijk was wat ze gedaan had zonder “papaes consent”. Ze had hem diverse brieven gestuurd waarin ze “groot berouw en leetwesen” heeft getoond, “men geeft Crayvanger na als of hij mij met geweld gerooft had dat is onwaeragtigh want ik met eigen vrije ongedwonge wille en uit enkle egte liefde lieber (*liber*, vrij -rh) ben heen gegaen”. Ze betoonde haar vader het grootste kinderlijk respect. Haar beantwoorde liefde voor Aernout zag ze “als een bestieringe vanden Heere

onsen god die mij vervolgens met Crayvanger soo verre heeft geangageert.” Ze kon hem onmogelijk verlaten en zou nog liever willen sterven als “papa wilde gedogen dat ik al mijn lieve daegen in schande en smaetheijt voor al de werelt soude doorbrengen hoe soude dat U edele vaderlijke genegentheijt kunnen toestemmen”.

Diverse argumenten voor haar opstelling passeren zo de revue. Het was liefde, het was slechte communicatie met haar vader, ze was al met Aernout getrouwd en nu was het alleen nog maar even zaak om dat te bevestigen, het was Gods wil, ze had berouw over haar ongehoorzaamheid getoond. Maar haar sterkste argument laat ze in die laatste zin zien: haar vader moest wel toegeven, want hoe kon hij leven met de situatie dat zij de rest van haar leven in schande en smaad zou moeten doorbrengen? Haar wil en eer stonden tegenover die van haar vader. Door weg te gaan creëerde ze de dwangsituatie dat de oplossing voor de crisis wat haar betreft alleen maar kon zijn: haar onderwerping aan hem in ruil voor zijn toestemming. Dit toont aan hoe zij met haar persoonlijke eer in relatie tot die van haar vader omging. Net als bij die van Sara van der Dussen in het *Kermisch-praetgen* omvatte haar eer meer dan het beschermen van haar maagdelijkheid. Ze schatte, zoals zal blijken ten onrechte, in dat haar gedrag de eer van haar vader zo zou verkorten dat hij wel moest toegeven. Dat was het spel dat zij hoog speelde. Haks merkt op: “Aan de andere kant zijn er vele tekenen dat de overtuiging leefde dat het ‘doorgaan’ als de enige uitweg werd gezien”⁶⁰⁶. Die enige uitweg voor Cornelia was haar eer en dus haar ‘man’ te volgen en niet die van haar familie.

Tante stelde voor om naar haar vaders huis te komen en vergiffenis te vragen. Cornelia vreesde echter dat hij haar geen vergiffenis zou willen schenken, dan zou Crayvanger misschien tot desperate actie kunnen overgaan, “die voor godt nu om soo te spreken nu mijn egte man is”. Deze zin duidt erop dat het paar hun verbintenis geconsumeerd heeft. Dus ook deze illegale aantasting van haar maagdelijkheid werpt ze in de strijd, want die moet haar vader dwingen tot instemming om zo haar en zijn eer te repareren. Ze vervolgt haar brief met de opmerking dat haar vader haar zou zien wegwijnen in de weinige dagen die haar nog zouden resten. Ze hoopt dat hij zich over hen beiden zal ontfermen en consent zal geven, zo bidt zij dag en nacht. Nog weer een argument tegen haar vader: bij ontstentenis van toestemming zal zij snel sterven en dat is zijn schuld, omdat hij de macht heeft er iets aan te doen. Ze wil dus ook helemaal niet definitief met Aernout weggaan, ze wil terugkeren in de eergroep van haar vader, bij haar familie, maar wel met Aernout als haar wettige echtgenoot.

Op dezelfde dag, 2 maart 1699, schrijft ze naar haar oom Pieter van Muijden om ook zijn invloed aan te wenden en haar vader tot vergeving te bewegen. Ze hoopt dat haar oom “mijn en Crayvanger soo gelukkig gelieft te maken wij sulle beijde al ons leeven dagen oom voor dese weldaet met alle respekt en onderdanigheijt dankbaer sijn”. In dezelfde periode antwoordt ze haar tante die haar op 26 februari 1699 een brief had gestuurd. Die zit niet in het dossier. Cornelia schrijft dat zij best haar tantes raad wil opvolgen en naar huis komen als

⁶⁰⁶ Haks (1982), 127.

haar vader schriftelijk consent verstrekt voor haar huwelijk met Crayvanger “alsoo ik al eenigen tijd tevooren eer ik uijt papaes huijs ging met hem verbonden heb geweest en ik selfs heb goedgevonden en Crayvanger daer toe versogt dat hij bij mij buijten papas huijs geliefde te blijven totdat wij papas consent soude hebben verkregen”. Ze hoopt dat haar tante haar best doet, haar vader is de liefste persoon; laat hem toestemmen in het huwelijk met degene die voor haar naast papa en God het allerliefst op de wereld is.

In een brief van 2 maart 1699 aan haar nicht Cornelia van Muijden meldde ze dat zij wel weet in welke staat zij zich bevindt. “Die is dat met de heer Crayvanger na een eerlijke vrijasij met hem ten huwelijk verbonden sijnde”. Ze is van huis gegaan en blijft bij Crayvanger totdat haar vader toestemming geeft. Maar ondanks allerlei brieven is dat niet gebeurd, vandaar dat ze haar toevlucht nam om hem tot toestemming te bewegen. Haar vader zal zeggen: “sij heeft het mij noijt gevraegt hoe kan ik het haer dan geweigert hebbe”. Maar hij weet ook dat als er maar iets op Aernout is aan te merken dat ze dan nooit zonder haar vaders zin iets zou doen. Haar keuze was al op Aernout gevallen hoewel ze dat niet heeft durven zeggen “dewijl de eerbaerheijt en het kinderlik respekt niet toe en liet”. Men zegt ook dat Aernout haar met geweld heeft geroofd, wat onwaar is. Hij had dat ook kunnen zien aan haar doos met “lijwaet en alderhande” garnituren die zij op de rustbank had gereed gelegd, als bewijs van haar eigen, ongedwongen wil dat zij met hem is gegaan, en terecht haar vaders boosheid verdient, ze heeft veel hierover “gepekseert”, gepeinsd. Ze zegt: “Waarde nigte ik hebbe gevalle en ben ook weder opgestaen met veel verscheijde ootmoedige brieve en smekinghe om vergiffenisse aen mijn lieve Papa.” Ze vermoedt dat hij haar eerst thuis wil hebben maar dan zal volharden in zijn weigering. Hij zou dan twee zielen scheiden die in één lichaam zitten. Ze hoopt dat haar voorspraak en “poevoir” succes hebben.

De periode tussen het vertrek, 2 februari 1699, en de laatste brief die zich in het dossier bevindt, duurde een maand, namelijk tot 2 maart 1699. Hoe de communicatie en de onderhandelingen zijn vervolgd, is niet bekend. In de volgende paragraaf wordt duidelijk welke oplossing uit de bus kwam.

“Onder de dispositie van voorseide de moeder en vrunden te stellen”

Het vertrek van Johanna Catharina van Rietveld was niet bepaald een dramatische gebeurtenis, zoals we zagen. Volgens artikel 3 van de *Politieke Ordonnantie* van 1580 had het paar naar de magistraat kunnen gaan om hun huwelijk aan te melden. Johanna was meerderjarig, zodat haar ouders, dus in dit geval haar moeder, binnen veertien dagen bezwaren hadden kunnen aantekenen. Als de bezwaren niet gegrond werden verklaard, kon het huwelijk toch doorgaan. Ze hadden deze mogelijkheid onderzocht tijdens hun “speelreis” naar Delft. Waarom kozen ze niet voor deze aanpak? Vermoedelijk omdat haar moeder geen toestemming gaf om het huwelijk in Gouda te laten voltrekken. De reputaties van de vooraanstaande families Van Rietveld en Van der Dussen lieten dat kennelijk niet toe. Vooral

de familie Van der Dussen telde diverse regenten: mr. Bruno van der Dussen, burgemeester van Gouda, hoogheemraad, zijn broer mr. Gerard van der Dussen, heer van Teilingen en raad van Rotterdam, advocaat-fiscaal van de admiraliteit, een tweede broer mr. Jacob Adriaen van der Dussen, secretaris van Gouda, en de zwagers mr. Antonius Slicher, raadsheer bij het Hof van Holland en Johan de Meij, heer van Lekkerland, raad en schepen te Gouda.

Zoals Johanna en Adriaan zelf zeiden hadden hun voorbereidingen en hun oprechte liefde hen bewogen op 18 september 1711 vanuit Gouda naar Den Haag en Rotterdam te gaan, vandaar naar 's-Hertogenbosch en naar Breda, naar zijn moeder. Daar verbleven ze twee maanden om te zien hoe Johanna's moeder en haar familie zouden reageren, hopend dat zich een "favorabel occasie" zou voordoen om hun huwelijk wettig te laten voltrekken. Maar deze geruststellende gedachte werd snel tenietgedaan door de stevige actie die de familie Van der Dussen startte. De broers van Johanna's moeder traden met grote snelheid op, zo snel, dat het lijkt alsof ze het vertrek hadden verwacht. De verklaring is waarschijnlijk dat zij als voogden volgens de Hollandse regelgeving geen huwelijkstoestemming mochten geven en dus na het 'ongeoorloofde' vertrek pas een reden hadden om op te treden⁶⁰⁷. Zij vroegen en kregen van het Hof van Holland namelijk de volgende dag al, op 19 september 1711, een *mandement van autorisatie* ten behoeve van Johanna's moeder, een bevel waarin zij toestemming kreeg haar dochter terug te halen. De formulering van dit beveldschrift maakt duidelijk hoe de familie dacht over Adriaan: "eenen Adriaan ten Hackhuijsen sijnde een vremdelingh en buijten eenigh emploij alhier te lande, sigh zelve niet heeft ontsien gehadt de persooene van Johanna van Rietveld, sijnde een dogter van mr Melchior van Rietvelt in sijn leeven Burgemeester en Raadt der stadt Gouda en van Catharina van der Dussen, nogh minderjaarigh en woonende ten huijse van deselve haere moeder op den 18den September Laatsteleden uyt het huijs van hare moeder en verders uijt de stadt Gouda te vervoeren, en alsoo deselve aen de magt van hare moeder te ontrucken, buijten kennisse van de moeder en van alle desselfs vrunden." Sterker was het schakingsvertoog niet uit te drukken. Johanna moest zich "onder de dispositie van voorseide de moeder en vrunden [...] stellen".

Er was een deurwaarder op pad gestuurd om het paar het mandement te bezorgen. Hij kwam bij een majoor aan de deur waar Johanna, Adriaan en zijn zuster waren geweest, doch een uur eerder waren vertrokken⁶⁰⁸. Ook andere pogingen om hen te achterhalen mislukten. Johanna werd verder vervoerd "niet alleen buijten deese Provincie, maar zelfs buijten het ressort van de Staat der Vereenigde Nederlanden", waardoor het justitiële bevel "infructueus" is gebleven. Daarom vroeg de procureur om een *mandement crimineel* om Adriaan "criminelijk" te vervolgen met eventueel de hulp van justitie buiten het rechtsgebied van het Hof van Holland. Dat verzoek werd ingewilligd. De tekst van dit verzoek *ad omnes populos*

⁶⁰⁷ Zie paragraaf 5.3.4 van hoofdstuk III.

⁶⁰⁸ Ook in de casus van Jacoba de Groulard komt dit spannende feit voor: het paar werd in Antwerpen gewaarschuwd voor de komst van de deurwaarder, die een uur na hun vertrek in hun hotelkamer stond.

et judices is indrukwekkend. Zo staat er dat op verzoek van Catharina van der Dussen, weduwe van Melchior van Rietveld, moeder en voogdesse van Johanna, “oud omtrent 21 Jaren”, en de hierboven genoemde zwagers Van der Dussen, namelijk Bruno, Gerard en Jacob Adriaen plus Antonius Slicher en Johan de Meij “eenen Adriaan ten Hackhuijs, zijnde een vreemdeling, van een onbekende extractie, en, sooveel als de supplianten weten, nog stijl nog functie hebbende, en daar en boven niet van de beste reputatie, sigselven niet heeft ontsien gehad te seduceren en misleiden” de minderjarige “wonende ten huise van hare moeder” zodat die is vervoerd uit Gouda op 18 september 1711.

Dit bevelschrift toont aan dat de machtige familie Van der Dussen niet van plan was de familie-eer te laten aantasten door Adriaan. Zijn gedrag wordt beschreven als misleiding, een verwijzing naar de *odioses artes* die gebruikt zijn om Johanna zogenaamd vrijwillig te doen doorgaan. Dat ze hem een vreemdeling noemen, is zoals we zagen een gotspe, ze wisten precies wie hij was uit de informatie die Bruno al had ingewonnen en hierboven is geciteerd. We begrijpen dit woord beter als we dat lezen als ‘buitenstaander’. Hij was niet bepaald iemand met wie zij zich zouden inlaten op gelijkwaardige basis en in die zin zou zijn omgang accepteren ontorend zijn. De omschrijvingen ‘onbekende extractie, noch stijl, noch functie hebbend en zijn matige reputatie’ demonstreren dat Adriaan niet eerzaam genoeg, zo niet eerloos is, zonder toekomst of een positie. De heren ontzeggen Adriaan de eer die hem zou kunnen toekomen. Dat is een strategische zet, een dedain dat niet alleen gericht is tegen Adriaan, maar zeker ook tot doel heeft de grootsheid van de Van der Dussens zelf te benadrukken. Hier is helder verwoord dat de aantasting van de eer van de familie hersteld moet worden, en dat de wereld, justitie, en anderen bevel krijgen dat te regelen. De familie eiste restitutie van de dwalende dochter. Maar dat gebeurde niet.

Wel kwam Adriaan naar Den Haag, want hij wilde zich verweren tegen de aanklacht van het hebben “gepleegt een Rapt, & haar alhier in den Hage opgesloten & alzo ontrokken aan het gezag & poursuites van haar Moeder & vrienden; aan welk Crimen den suppliant nogtans vermeijnde niet minder als schuldig te zijn”⁶⁰⁹. Wat hieruit blijkt is dat zijn eer was aangetast door deze beschuldiging dat zijn reputatie door de handelwijze van de familie van Johanna zwaar beschadigd was. Toch besloot hij om uit Holland te vertrekken. Later, in zijn verzoek om gratie uit 1722, omschrijft hij dit als een “onvoorzigtigheid”. Misschien hadden vrienden hem gewezen op de gevaren van het verschijnen voor het Hof. Hij zou in het hol van de leeuw zijn getreden en misschien gevangengezet, wat zijn eer nog meer zou aantasten.

Het paar bleef weg. Er is geen schriftelijke neerslag bekend van de contacten tussen beide partijen na het vertrek. Ze zijn naar Groningen gegaan en leefden daar, zoals ze zelf verwoordden, in “uijterste harmonie”. Ze lieten hun huwelijk in juni 1712 voltrekken in Oost-

⁶⁰⁹ In een extract van de resolutie van de Staten van Holland van 14 maart 1722 (zit in het dossier NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 9537) is het verzoek van Adriaan om gratie opgenomen. Daarin schetst hij deze gebeurtenissen.

Friesland⁶¹⁰. In het noorden woonden ze op enige stand. Het geld van Adriaan stelde hem daartoe blijkbaar in staat. Voor 1716 bewoonden ze de borg Ringeweer in Groningen⁶¹¹. In 1720 was het gezin, uitgebreid met enkele kinderen, huurder van de Havikshorst nabij Ruinen⁶¹².

De machtsstrijd kwam in een impasse terecht. De familie had zich op allerlei manieren te weer gesteld tegen Adriaan, voor zover dat in hun vermogen lag. Adriaan en Johanna leefden buiten Holland en waren juridisch gezien onbereikbaar voor haar familie. Ze konden zich financieel redden, hoewel er wel wat suggesties van schulden zijn⁶¹³. Beide partijen waren afhankelijk van een gebaar van de ander om de impasse te doorbreken.

“Niet onduijsterlijk gloriërende”

Op 13 februari 1717 schreven burgemeesters en raad van Groningen aan Jan Clunder, waarin zij melden dat hen was “voorgekomen” dat hij op 24 januari een minderjarige dochter buiten consent van haar voogden had “vervoerd”⁶¹⁴. Zij dagvaardden hem om binnen 28 dagen de eis en conclusie aan te horen. Cornelis Clunder diende een rekest in ten gunste van zijn zoon. Dat is bijzonder, want het kwam zelden voor dat een vader zich op deze wijze ten gunste van zijn zoon in de strijd mengde. Cornelis bevestigde het verhaal van Jan, dat de voogden van Aeltje hun huwelijk tegenhielden. Hij steunde diens eerlijke optreden, daarbij impliciet de voogden van Aeltje beschuldigend van het onterecht en onbehoorlijk aanpakken van Jan. Deze steun geeft aan dat niet alleen Jan maar ook zijn familie zich actief achter hem schaarde om de familie-eer te behouden. Aeltje was voor hen acceptabel als bruid. Cornelis schreef hoe Jan haar op de chaise had genomen en naar Haren was gereden “om te diverteeren”, waarna haar voogden bij de schepenen klaagden alsof hij haar daarop tegen haar wil had gesmeten “om haar te ontvoeren ofte rooven”. Hij stelde hiertegenover, dat zijn zoon zo’n dertien weken eerder zich met trouwbeloften aan de dochter had verbonden, wat direct aan haar ouders was gezegd. Die bleken niet tegen een huwelijk. Haar moeder is echter door de voogden bewogen om dit toch tegen te spreken, want zij wilden haar met een ander laten trouwen. Als ze dat niet deed, zou ze worden opgesloten in een kamer. Dat was volgens Cornelis de reden dat het paar elkaar wilde spreken. Het ritje met de chaise was met Aeltjes volkomen vrije wil geschied. Daarom verzocht hij dat haar ouders voor de commissie zouden verschijnen om zo de

⁶¹⁰ NL-HaNA, Erp Taalman Kip, van, 1.10.27, inv.nr. 388.

⁶¹¹ <http://www.rna-project.org/rna.gron/rna.gron/i000727.html>, lemma Huize Ringeweer.

⁶¹² De Vos van Steenwijk (1976), 297.

⁶¹³ In de inleiding van de inventaris van het archief van de Havixhorst te De Wijk (DA, Archiefnr. 60) staat: “Over de latere wederwaardigheden van de Havixhorst worden wij nog gewaar, dat de weduwe van Jan Arent de Vos van Steenwijk (1684-1713), Susanna Eleonora van Tuyll van Serooskerke en Welland, in 1720 het huis verhuurde aan Adriaen ten Haghuys, tegen wie zij in 1722 al procedeerde wegens achterstallige huur. De huurder voerde aan, dat de weduwe er na het sluiten van het huurcontract eerst zelf nog een tijd was blijven wonen, terwijl het huis ook allerlei gebreken had. Doordat het dak, het glas en de vensters niet in orde waren trad er veel lekkage op, en bovendien was de gracht niet schoongemaakt.”

⁶¹⁴ GrA, Archiefnr. 1534 Volle gerecht van de stad Groningen, 1475-1811, inv. nr. 1500.

onschuld van zijn zoon te bevestigen. Daartoe vroeg hij om Jan, die buiten Groningen verbleef “tot sijne verdere verschoninge *salvum conductum* te verlenen”. Dat was een vrijgeleide, zodat hij niet bij aankomst in de stad zou worden gearresteerd. Met het vrijgeleide zou hij ook niet door de familie van Aeltje opgepakt mogen worden en uitgeleverd aan justitie. En deze verzoeken accepteerde men op 9 maart 1717.

Maar het stadsbestuur wilde wel dat Jan Aeltje terug zou geven aan haar voogden. Hij zei dat hij haar gevraagd had mee terug te gaan naar de stad, maar dat ze niet wilde. Haar voogden hadden gedreigd haar hard aan te pakken en daar paste ze voor. Hij werd op 13 maart gelast binnen twee dagen haar aan haar voogden over te leveren “ofte dat mits desen het verleende *salvum conductum* weder sal zijn ingetrocken”. De schepenen gaven hem op 16 maart 1717 op zijn verzoek nog een keer een paar dagen de tijd om haar terug te brengen.

Van Aeltje Olinga is uit deze periode een brief bewaard die ze aan haar moeder had geschreven. Zij verzocht haar moeder haar te helpen dat ze “in eren koome, want soo het langer duirt soo ben ick geheel te schande, en hij heeft soon liefde voor mij dat ick hem nie kan in eeuwigheid verlaaten”. Net als Cornelia Velthuysen gebruikte ze haar precaire eerpositie, want ongehuwd buiten haar familie verkerend met haar geliefde jongeman, als reden om toestemming te krijgen voor het huwelijk. Ze smeekte haar moeder om met haar ooms te overleggen. Aeltje kwam naar huis, zonder dat we de redenen en omstandigheden weten. Was het een gebaar van verzoening van het paar? Trachtte het zo een zwaardere straf te vermijden? Had Aeltje heimwee gekregen?

De voogden constateerden dat zelfs nadat Aeltje weer terug in hun macht was, Jan bleef trachten haar te verleiden en te bewegen te vluchten. Hij dreigde haar, zo stellen zij, “te sullen antoonen haare Levensmanier in Drenthe alsoo niet onduisterlijck gloriërende op een Begane stuprum welck niet weijnigh aggreveerde sijne ondaad”. De voogden wezen erop dat Jan Clunder *crimen raptus* had gepleegd, zoals verwoord in het Ommelanders Recht, het Oldambster en het Selwerder Recht, en ook de *Lex Unica Codex* van Justinianus. Net als Adriaan ten Haghuys en Aernout Crayvanger moest hij deze zware beschuldiging gaan weerleggen. Die tastte zijn eer ernstig aan.

Jan Clunder was verliefd op Aeltje Olinga en had zijn lot met het hare verbonden. De vervlechting en onderlinge afhankelijkheid waren groot, en dat tonen de contacten die zij bleven onderhouden, ook nadat zij naar huis was gekeerd eind maart 1717. Hij verzocht diverse keren om “beschiet” bij haar. In een briefje aan haar vroeg Jan of de familie al akkoord ging “op dat ik mijn en uwe goede naem niet verliesen”. In een aantal briefjes aan haar uit hij zijn bezorgdheid. Waarom die briefjes in het dossier zitten en wie daarvoor heeft gezorgd is niet duidelijk. Het kan zijn dat het de tegenpartij is geweest die ze van Aeltje heeft weggenomen om aan te tonen dat Jan zich maar niet van haar kon afkeren. Zo schreef hij eind april 1717 dat hij hoopte dat ze “stantvasteligh” zou blijven. Hij was ontdaan door wat haar voogden haar hadden aangedaan. Hij stierf van droefheid, hij vroeg “mijn Bruid mij trou” te

blijven, en hem te schrijven. Hij zou op een avond om acht uur in de deur staan om haar even te zien. Hij had een oproep ontvangen om attestaties uit Borger en Sleen op te halen “hoe wij daer geleeft hebben en wat conversatie wij hebben gehad”. Zij moest hem trouw blijven en op zijn trouw kon zij staat maken. Hij hoopte dat zij de waarheid zou zeggen voor de commissie, zo niet dan zou haar ellende nog groter worden, “daerom zoekt uwe eere, en bewaer u voor meer elende, dit sende ik u uit Liefde om dat ghij op mij meugt staet maeken”.

Een volgende brief aan zijn “Beminde Bruit” bevat weer een oproep om trouw te blijven zoals hij trouw zal zijn. Hij wil dat ze zo hun benijders en vijanden overwinnen, anders dreigt voor henzelf een zondig leven. Hij is bedroefd dat hij haar niet kan spreken, “en het denke ries (eens -rh) mijn Liefste wat soete woorden wij in onze conversatie hebben gehad en hoe menigmael hebt ghij mijn Beminde mijn vlees en bloet genoten, bid Godt met mij op dat wij dogh ook voor den menschen mogen geeert worden”. Als teken van haar trouw verwachtte hij iets, al was het maar een vuile doek, die zou hij schoon terugsturen. Aangehecht was een klein briefje, waarin het advies stond om weg te gaan, ze moest naar iemand gaan die haar goed zou opvangen. Hij schreef tot slot: “Schuert het in stucken”. Naderhand ontkende hij dit briefje te hebben geschreven of hebben laten schrijven.

De tegenpartij beschuldigde Jan ervan Aeltje “door brieven te seduceren ende an te sporen om te ontvlugten ende haar te verbrenghen in het huijs” van mensen die haar zouden helpen te ontkomen. Zij dreigden haar gedrag tijdens hun absentie in Drenthe bekend te maken, dus het daar begane *stuprum* openbaar te maken. De voogden citeerden Van Leeuwen, die wees op de machinaties en voornemens, net als Antonius Mattheus. Die onderscheidde de “telle quelle toestemminge” van een jong meisje van de zwaarder wegende omstandigheid “van de gewigtigheijt van de daadt ende de nootsakelijckheijt van de beveilinge van de eere der jonge doghteren ende de sekuriteijt der ouderen ofte voorstanderen voor haare kinderen”.

Dit is het cruciale punt bij schakingen: een door een meisje te lichtvaardig gegeven jawoord bedreigt haar eer en het gezag dat over haar is gesteld. De eisers menen dat de wetten spreken van een minderjarige die geen wil heeft en geen toestemming kan geven in zaken van deze importantie, dus haar wil kan buiten beschouwing blijven. De voogden refereerden ook aan een verslag van eind 1716 van het gerecht te Selwerd, waarvoor Aeltje was verschenen om persoonlijk de wegvoering en haar toestemming toe te lichten. Daar had zij “geklaagt tegens haar wille ende sondervoorgaande afsprake vervoert te zijn”. Hierbij moeten we ons realiseren dat zij toen nog onder het toezicht van de voogden stond, en vermoedelijk door hen is geïnstrueerd dit te zeggen.

Jan Clunder had volgens haar voogden de “vermeetelheijt” gehad om een strafwaardige daad te plegen, namelijk een meisje van vijftien jaar onder opzicht van haar moeder en voogden te vervoeren buiten de provincie, daarbij twee maanden wegblijvend, haar “verleijdende, vervoerende, schakende en ontrovende alsoo de voorstanderen het pandt hun toevertrouwt ende voor welcker educatie ende opvoedinge sij aen Godt ende de justitie”

verantwoordelijk waren. Dat gaf hen een sterke machtspositie ten opzichte van Aeltje. Niet haar welzijn stond voorop, maar het vertrouwen van God en justitie in de wijze waarop het “pandt” wordt opgevoed.

De uitdrukking “dier pant”, ‘duur pand’ verwijst volgens het *WNT* naar de dierbaarheid van iemands kind, de liefde voor een ‘voorwerp’ als bijvoorbeeld een kind die de ouders tot zekerheid strekt⁶¹⁵. We zien de uitdrukking terug in de zaken van Catharina van Groll uit 1688 en Maria Fijck van Hove uit 1625⁶¹⁶.

⁶¹⁵ *WNT*: “pand”.

⁶¹⁶ Zie hoofdstuk De Eigenrichting, resp. De Familieruzie.

6 Afloop: vaak verzoening of dispensatie

Diplomatieke oplossing

De vervlechtingen in de zaak-Merode tussen de dochters en de Engelse officieren laten zien dat zij zich niet alleen uit liefde en om het geloof aan elkaar verbonden wisten, maar ook verenigd waren in de strijd tegen het gedrag van hun moeder. Morgan toonde tevens politiek inzicht. Hij vroeg aan de onderzoekscommissie dat, mocht hij 's lands wetten hebben overtreden, om pardon⁶¹⁷. Zouden de Staten hem van zijn functie ontheffen vanwege de klacht van de moeder dan zou dat niet kunnen geschieden zonder de Engelse koningin Elisabeth I vooraf in te lichten. Want die had hem in die functie aangesteld.

Zo maakte hij van zijn persoonlijke zaak een diplomatieke kwestie. Zijn eer combineerde hij met de eer van Engeland. We kunnen hieruit opmaken dat hij aannam dat de Republiek haar belangen in Engeland niet in gevaar zou brengen door hard tegen hem op te treden⁶¹⁸.

Het huwelijk met Anna meende hij een “recompensie te wesen voor sijne continuele diensten, van den beginne der oorloge den landen getrouwelijk bewesen.” Hij was volkomen open over het vervoeren van de dochters. Hij schreef daarover beleefde brieven aan de autoriteiten, allen in hun eer latend en gehoorzaamheid betonend: “ten respect vanden douders dat nijemant oorsaecke en sal hebben hem dijen aengaende van ons te beclagen.”

Uiteindelijk kon door deze sterke troeven het gezag in Den Haag weinig anders doen dan de zaak maar te laten zoals die was. Met de verklaringen van de zusters dat de wegvoering door hen was geregeld, bleek er een te geringe basis te zijn om actie te ondernemen. Nu het hoogste gezag in de Republiek zich niet langer wilde inzetten voor de zaak van De Merodes, mede ingegeven door het willen beschermen van de eer van de staat tegenover een bevriende mogendheid, zegevierde in deze eerstrijd toch tamelijk snel de eer van het paar⁶¹⁹.

Buiten justitie om opgelost

Een aantal zaken werd door de betrokken families bijgelegd buiten de rechter om, dus op extrajudiciële wijze. Het gaat bijvoorbeeld om de casussen die we eerder bespraken, namelijk die van Otto van Gendt en Elisabeth van Wachtendonk, Johan van Oostrum en Catharina de Wael, Eleonora van der Meijden en Nicolaes van Vlooswijck. De nieuwe situatie werd door hun ouders uiteindelijk aanvaard en deze paren zijn allen gehuwd. Mogelijke

⁶¹⁷ Een dergelijke onderwerping aan het publieke gezag was een zet die succes had, zie ook de brief van Judith Douglas en Harmannus Hoising aan het Hof van Holland. in hoofdstuk VI De Overrompeling.

⁶¹⁸ De steun van een soeverein voor een schaker zien we ook terug in de zaak van de graaf van Todtleben die in 1751 de Amsterdamse Maria Victor schaakte. Deze zaak is beschreven in de figuratie De Overrompeling. De Pruisische koning drong bij de Staten-Generaal aan op “een goede uitslag” toen Todtleben de enorme bruidschat kwam opeisen. De Roever (1888), 47 ev.

⁶¹⁹ Heringa (1961).

standsverschillen, de schande van het ongehuwd rondtrekken of samen zijn, waren blijkbaar te gering om de weigering nog langer te rechtvaardigen. De machtsbalans tussen de ouders van de jonge vrouw en het paar sloeg uit in het voordeel van de laatste.

Terug naar huis

Cornelia Velthuysen keerde terug naar huis. Waarom is niet duidelijk. Ze huwde in 1701 met Harmen Graswinckel en kreeg diverse kinderen. Hij stierf in 1721. We weten niet wanneer en waar Cornelia is overleden. Wat Aernout Crayvanger is overkomen, is niet zeker⁶²⁰. Gijswijt-Hofstra noteert merkwaardig genoeg dat in rond 1725 Cornelia Velthuysen en Arnout Crayvanger, Echte Lieden, asiel aanvroegen in Culemborg wegens het geen toestemming hebben om te mogen trouwen⁶²¹. De bron waarnaar zij verwijst, is helaas niet meer aanwezig⁶²². Het echtpaar hoefde wegens hun meerderjarigheid geen huwelijks toestemming meer aan te vragen. Als deze registratie klopt, zouden ze dan naar Culemborg gevlucht zijn voor haar boze familie? We zien overigens in andere zaken ook wel dat er toch na jaren een officieel huwelijk had plaatsgevonden, bijvoorbeeld bij Margaretha van Boshoff en HenrikEvers, Aeltje Olinga en Jan Clunder, en Anna van Wouw en Jurriaen Everhard.

Wat is de verklaring voor die terugkeer van de dochter? Net als Cornelia kwamen ook Aeltje Clunder en Anna van Wouw alleen terug. Zij onderwierpen zich aan hun familie. Gezien de krachtige uitingen van liefde voor hun geliefden en de bezwaren die zij hadden tegen de strenge houding van vader of voogden, is de stap opmerkelijk. Misschien kon de relatie in den vreemde niet standhouden of was er geldtekort. Of duurde de periode van tijdelijke oneer te lang, waardoor het zich isoleren van haar familie tegen hen ging werken.

Jarenlange impasse

Na de veroordeling van Adriaan ten Haghuijs door het Hof van Holland in 1712 ontstond een impasse. De familie had nu haar eerpositie verstevigd door dit vonnis. Een ander sterk middel dat de familie inzette, was van financiële aard. Dat blijkt uit het testament van de moeder van Johanna Catharina, Catharina van der Dussen, dat ze in augustus 1713 liet opstellen⁶²³. Ze zou op 14 februari 1715 op 50-jarige leeftijd overlijden⁶²⁴. Johanna was ten tijde van het opstellen van de wilsbeschikking weg met Adriaan. Catharina legateerde Johanna al haar kleren, maar dat was dan ook het enige, voor de rest onterfde ze Johanna. Ze liet optekenen: “ter sake de gem: hare dogter Johanna Catharina van Rietveld heeft kunnen resolveren, om sig de

⁶²⁰ De VOC-opvarendenlijst, te vinden op de site van het Nationaal Archief, levert een Aarnout Craaijvanger uit Amsterdam op, die in 1710 als bottelier op het schip “Oosterstein” was aangemonsterd. Zijn vrouw was Adriana Nij. In 1717 was hij uit dienst getreden. De naam Aernout Crayvanger komt ook voor in een artikel over de wolhandel met wat nu Iran heet. Hij zou als wolexpert in 1711 daarnaar toe zijn gezonden. Matthee (1993), 372.

⁶²¹ Gijswijt-Hofstra (1984), 210. Ze geeft als bron op: GA, Archiefnr. 0370 Heren en Graven van Culemborg, inv.nr. 2992.

⁶²² Volgens mededeling van het Gelders Archief aan mij is het bewuste dossier in 2000 uitgeleend aan een instelling en niet teruggekomen.

⁶²³ NL-HaNA, Erp Taalman Kip, van, 1.10.27, inv.nr. 386.

⁶²⁴ Nagtegaal (2005), 16.

gehoorsaamheid van haar vrouwe Testatrice te onttrekken, en sig door eenen Adriaan ten Hakhuijs uijt het huijs van haar vrouwe testatrice, ende van hier elders heenen te laten vervoeren, ende inde voorn ongehoorsaamheid, en onbetamelijken handel alsnog is continuerende. Egter sulks soo veel haar vrouwe Testatrice doenlijk is, passerende uijt een moederlijk mededogen, ‘twelk sij nog wel voor gem: dogter behoud, schoon haervoor onbehoorlijk doen ten uijtterste hatende”. Deze zin toont hoe zeer een schaking als een oneerlijke handel werd beschouwd. Dat geven de woorden onbetamelijk, ongehoorzaam en onbehoorlijk aan. Ergens laat zij nog een sprankje hoop bestaan dat haar dochter nog wel eens tot inkeer zou komen en haar gedrag corrigeren. Ze wijst daarmee op de negatieve reputatie die dat gedrag heeft opgeleverd. Die toont hoe het begrip *laten schaken* een betekenis suggereert die haaks staat op die, die in de vroegmoderne tijd daaraan werd verbonden. Schaking is niet iets wat je je “laat” doen.

Verder bepaalde Catharina dat de nakomelingen van haar dochter in haar plaats worden gesteld, in haar blote legitieme portie. De vruchten ervan worden aan de weeskamer van Gouda uitgekeerd, en die blijven daar in beheer “soo lange de gemelde Johanna Catharina van Rietveld, hetzij getrouwt, het sij ongetrouwt, sig bij den gemelde Adriaan ten Hakhuijs comt te onthouden, en dat deselve niet aan de gemelde Johanna Catharina van Rietveld sullen mogen werden overgegeven om daer haar selfs als usufructuaria te werden geadministreert, soo lange sij Johanna Catharina van Rietveld sig niet effectivelijk en metterdaad van den gem: Adriaan ten Hakhuijs sal hebben gesepareert”. En of dat nog niet genoeg was, moest die separatie de volle zes jaar hebben geduurd, zonder zich ooit weer bij hem te hebben begeven; tenzij zij ondertussen “met een ander persoon van fatsoen sal wesen getrouwt”, of dat Adriaan zal zijn overleden. Pas in een van deze drie gevallen mag zij haar erfportie ontvangen. Johanna moet wel binnen drie maanden na overlijden van haar moeder aangeven wat ze wil: aanvaarden of weigeren. Johanna mag ook geen beschikking maken omtrent de goederen dan dat die moeten komen in bezit van haar broer of de wettige kinderen van de testatrices wettige kinderen en descendenten van haar vader en moeder. Geen van haar goederen mogen ooit in het bezit van Adriaan komen “ofte aen iemand hem bestaende”. Haar broer Bruno wordt executeur-testamentair. De andere executeurs zijn haar broers Jacob en Hieronimus. Op deze wijze stelde zij haar erfdeel veilig voor de familie. Johanna kon dus op familiesteun rekenen, mits ze Adriaan definitief opgaf.

Haar zoon Melchior bepaalde in zijn testament van 17 mei 1715 hetzelfde en eiste niet alleen bestendige separatie, maar ook dat Johanna zich metterwoon zou gaan vestigen in Gouda⁶²⁵. Hij wil niet hebben dat “Ten haghuijs” of iemand anders van “sijne bloede” ook maar iets zou krijgen. Ook verbiedt hij dat de kinderen van zijn zuster ook maar iets zullen erven, zolang zij bij Ten Haghuijs of iemand anders van de zijnen zullen wonen of onder toezicht staan. Slechts als zijn zuster of haar nazaten niets meer van doen hebben met hem en

⁶²⁵ NL-HaNA, Erp Taalman Kip, van, 1.10.27, inv.nr. 387.

ze in Gouda gaat wonen, mag ze profiteren van de nalatenschap. Hij verbiedt elke actie tegen de executeurs of tegen dit testament. Hij voegt toe alles gedaan te hebben in dit testament zoals zijn moeders oogmerk was.

De impasse duurde ongeveer tien jaar. Adriaan leefde met zijn gezin in het noorden van de Republiek. Waarom hij dan nu ging proberen terug te keren, althans zijn verbanning ongedaan te maken, is niet direct terug te vinden. Maar uit de stukken valt wel iets op te maken. In 1722 vroeg hij aan de Staten toestemming om terug te mogen keren uit zijn verbanning en met Johanna te mogen trouwen. Er was geen andere uitweg, althans verzoening met de familie Van der Dussen was niet haalbaar, gezien de harde woorden die testamentair waren vastgelegd. Ook de weg via justitie was niet aantrekkelijk, want er zou alleen maar een veroordeling uit de bus rollen. De enige weg die hem restte, naast natuurlijk opgeven en zijn gezin verlaten, was die naar de soeverein. De vraag is waarom hij dat dan niet eerder heeft gedaan. Johanna's oom Bruno van der Dussen zou nog leven tot 1741, zodat een eventueel overlijden van de belangrijkste tegenstander wellicht de weg vrij had kunnen maken. Maar ik vermoed dat zijn beroep op de soeverein eerder te maken heeft met eergevoel. In het noorden was hij toch een buitenstaander en uit niets blijkt dat hij zich in die eergroep van noordelijke jonkers bewoog. In Holland daarentegen zou hij zijn carrière als militair kunnen voortzetten, genietend van de status van zijn vrouw. En in materiële zin kon hij zich na een gunstige uitslag gaan richten op een verzoening met de familie Van der Dussen. Zijn rekest verhaalde dat zij verblijven in Drenthe. Hij presenteert zich als “zijnde van eerlijke en fatzoenlijke Familie”, als gewezen kapitein uit het leger van de keurvorst van de Palts. Hij stelde zich op als de eerbare echtgenoot die niets verkeerd had gedaan. Hij herhaalde nog maar eens zijn oprechte bedoeling en handelwijze, die het Hof dus tien jaar eerder niet hadden overtuigd. Op 18 februari 1723 gaven de Staten antwoord en bepaalden dat hij een wettig huwelijk mocht sluiten, waarmee ook de kinderen gewettigd werden. De ontorende positie van Johanna als ongehuwde moedervoor de Hollandse wet werd zo grotendeels beëindigd. Op 28 februari 1723 werd dat huwelijk, het tweede voor het paar, ingeschreven te Vianen⁶²⁶. De criminele procedures werden echter gehandhaafd; blijkbaar was er geen uitspraak geweest van het Hof. Dus hijzelf moest buiten de provincie blijven. De familie verhuisde echter wel naar Vianen, een vrijplaats in de Republiek, buiten de jurisdictie van het Hof van Holland.

Adriaans eer werd verhoogd door zijn geslaagde poging de titel van baron bij zijn vroegere werkgever de keurvorst van de Palts te verwerven. In 1724 schreef hij dat verzoek en legde uit dat hij “gesproten sijnde uijt eene over oudt adelijke familie” vijf jaar de eer had gehad te dienen onder de vorige keurvorst⁶²⁷. Dat deed hij “sonder roem gesproken”, op een wijze “als een eerlijk officier schuldigh ende gehouden is te doen”. Hij was na een slag

⁶²⁶ HUA, Archiefnr. 1231 Doop-, huwelijks- en begraafregisters Everdingen, Hagestein en Vianen, inv.nr. 30, paginanr. 48.

⁶²⁷ NL-HaNA, Heereman van Zuydtwijck, 3.20.23, inv.nr. 2672.

gevangengenomen door de Fransen die hem twee jaar lang hadden vastgehouden, waardoor hij benadeeld werd in zijn “avancement” en ook financiële schade had geleden. Hij was na een gevangenenruil weer in dienst gekomen en had tot 1708 gediend. Hij verbleef in Holland en was daar “komen te trouwen met een juffrouwe vande eerste familie”, wat de belangrijkste reden was om zijn dienst te verlaten. Zo verzocht hij de keurvorst, omdat het hem “niet ondienstigh” zou zijn, “tot bevorderingh van desselfs affaires in Hollant, als elders” hem te vereren met de titel van baron, uit erkenning van bewezen diensten, en dat zijn drie zoons en eventuele verdere kinderen die hij mocht krijgen, ook de titel mochten ontvangen.

Blijkbaar stemde de keurvorst in dit verzoek toe. De titel was niet verbonden met enig landbezit of met bepaalde rechten, hij was dus ‘leeg’, net als bijvoorbeeld de titel van de graaf van Todtleben, die in 1750 Maria Victor heimelijk wist weg te voeren uit Amsterdam. Of de titel iets te maken heeft met die verwijzing naar dat oude adellijke geslacht of misschien naar de afkomst van zijn familie uit de Palts, is niet bekend. Zijn ‘schoonfamilie’ was niet onder de indruk van deze poging zich te meten met zijn beteren.

In 1726 stonden de Staten van Holland “Adriaan Baron ten Hakhuijsen” toe zich weer in Holland op te houden, nadat dit verzoek in 1723 nog was afgewezen⁶²⁸. Zij reageerden toen op een verzoek van Adriaan om het besluit van de Staten van 18 februari 1723 te herzien. Hij meldt nu dat door langer buiten de provincie te moeten blijven zeker zijn vrouw en kinderen tot “de uijtterste armoede ende miserie soude komen te vervallen, ende sig egter alomme hadde gedragen, soo als het een man van fatzoen betaamde”, bewezen door een verklaring van de kerkenraad van Vianen, en zijn niet aflatende behoefte om dit land te dienen. De Staten waren gevoelig voor deze argumenten: de poenale clause van 18 februari 1723 verviel, hij kreeg gratie en mocht zich weer gaan ophouden in de provincie. Niet onbelangrijk: deze gratie werd verleend nadat de familie Van der Dussen hierover was geconsulteerd en nadat het Hof van Holland positief had geadviseerd. In 1733 werd ook de financiële kant geregeld. Adriaan mocht van de Staten van Holland gaan beschikken over 50.000 gulden aan obligaties afkomstig van de grootouders van Johanna⁶²⁹. In 1733 vroeg hij aan de Staten van Holland om de titel van majoor te mogen voeren, zonder het bijbehorend traktement, omdat hij ondergeschikt was aan veel jongere kapiteins. Dat werd hem geweigerd⁶³⁰. Op 17 september 1734 benoemden de Staten van Holland Adriaan ten Haghuijs, vermeld zonder de baronnentitel, tot kapitein over een compagnie voetknechten⁶³¹. Met deze tamelijk bescheiden rangen, zijn baronnentitel, zijn zelfverklaarde dapperheid en onbewezen adellijke afkomst, zijn echtgenote uit voorname kring, zijn verblijf in overigens weinig verheven states en buitenhuizen in Groningen en Drenthe, trachtte Adriaan lang vruchteloos een hogere status te verwerven. Of dat zelfs na 1733 helemaal lukte is de vraag. Zijn zoon Wolter werd luitenant-

⁶²⁸ NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 171, 617.

⁶²⁹ NL-HaNA, Erp Taalman Kip, van, 1.10.27, inv.nr. 396.

⁶³⁰ NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 173, 211.

⁶³¹ NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 171, 617.

kolonel. Een andere zoon, Melchior Gerard, huwde een telg uit de familie Kip, later Van Erp Taalman Kip geheten⁶³². Zo kon zijn nageslacht wel tot de elite doordringen.

Verbannen, later eerherstel

De zaak van Jan Clunder voor de schepensbank te Groningen liep voor hem dramatisch af. Die veroordeelde op 1 mei 1717 “de gedaagde gebannen voor de tijd van vier en twintigh jaren uijt de gehele provincie omlopende de selve daar inne niet weder te komen bij swaardere straffe”. Op zich een zware straf, doch dit betekende geenszins dat het contact verbroken moest worden, of dat ze elkaar niet mochten zien. De provinciegrens ligt enkele kilometers van de stad, dus elkaar ontmoeten was geen zware opgave. Toch lezen we dat het paar op 29 februari 1720 te Groningen in ondertrouw ging⁶³³, kennelijk was er een verzoening tot stand gekomen die de overheid had bewogen de verbanning ongedaan te maken⁶³⁴. Zoals eerder gezegd komt dit vakervoor: een uitgebreid procesdossier, een geruchtmakende zaak, een veroordeling en vervolgens blijkt het paar later gehuwd.

Dispensatie voor Lodovicus Daniël de Dieu en Elisabeth van Bergen van der Gryp

We hebben nog geen zaak besproken die draait om het verzoek om dispensatie, voorgelegd aan de soeverein, de Staten van Holland. Het plakkaat van 1751 was zo streng, dat sommige families en paren een verzoek indiende om niet in de termen van het plakkaat te vallen en van een straf te worden uitgesloten. Laten we een aantal voorbeelden hier bespreken⁶³⁵.

Een casus uit 1785 betreft Lodovicus Daniël de Dieu en Elisabeth van Bergen van der Gryp⁶³⁶. Die verzochten als echtpaar in augustus 1785 de Staten van Holland om niet te vallen in de termen van het plakkaat van 1751 en mocht dat wel zo zijn, om dispensatie te mogen krijgen. Ze beschrijven in hun verzoek hoe in november 1773 Elisabeth vanuit Delft, waar zij op een Franse school besteld was, naar Leiden reisde. Daar werd zij met de koets van haar vader afgehaald door haar broer en Lodovicus. Ze gingen naar haar vaders huis, “en zig by den selven tot aflegging van haaren pligt vervoegd hebbende, deselve haar terstond gecommuniceerd heeft, dat de eerste Suppliant haar ten Huwelyk vroeg, en dat hy daar toe sijn toestemming gaf, indien de eerste Suppliant haar geneegentheid winnen konde.” Lodovicus is geregeld bij haar vader thuis geweest, die heeft met genoegen de relatie zien

⁶³² NL-HaNA, Erp Taalman Kip, van, 1.10.27, inleiding van inventaris, 38.

⁶³³ GrA, Archiefnr. 124 Burgerlijke Stand, retro-acta, inv.nr. 176, folio 11.

⁶³⁴ Hiervan heb ik geen bewijs gevonden.

⁶³⁵ Ik heb twaalf van deze dispensatiecasussen voor Holland gevonden. Daaronder bevinden zich: Simon Wonder de Jongh-Catharina Bertha Brouwer: NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 229, 5 november 1773; Bastiaan Moerkerk en Agata Cornelia van Nooten: NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 229, 20 januari 1773, Haks, CBG 2011, 46, Van der Aa, *Biographisch Woordenboek* Deel 12-2, 913; Johannes Mulié en Gesina van der Spyk: NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 235, 19 juli 1777; Louis Theodoor (Forestier) d’Orges en Paulina Maria Constantia le Leu de Wilhelm: NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 240 3 maart 1783.

⁶³⁶ Extract uit de Resolutiën van de Staten van Holland en West-Friesland, gedrukt, 17 december 1785, NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 255.

ontwikkelen. Zo heeft de vader verteld welke goederen Elisabeth bezat en een kamervoor hem gehuurd waar hij met zijn dochter meermalen op visite kwam. Hij noemde Lodovicus in aanwezigheid van Elisabeth zijn schoonzoon en aanstaande schoonzoon. Vader liet zelfs blijken misnoegd te zijn over zijn dochter “om dat door haar in het geven van haar woord aan den eersten Suppliant eenigermaate wierd gedraald”. Hij probeerde op allerlei wijze haar tot de “inclinatie tot het Huwelyk” op te wekken. Er zijn trouwbeloften uitgewisseld. Toen is een derde persoon in het spel gekomen, die “uit weder wraak tegen de allerbillykste onderneemingen van den Suppliant tot verydeling van sijne voor den Suppliant allersmertelykste en hoogst nadeelige oogmerken” haar vader tegen hem had opgezet die “eensklaps is verandert van gedagten”. Hij liet Lodovicus niet meer in zijn huis toe en ontzegde Elisabeth alle omgang met hem. Elisabeth van Bergen kon Lodovicus met wie “zy zig door de allerplegtigste belofte had verbonden, sonder quetsing van haar gewisse, en krenking haarer eer en goede naam” van zijn huwelijksbelofte ontslaan. Ze moest zich, omdat ze 20 was geworden, helaas gaan richten tot het gerecht van Leiden om haar vader te dwingen de redenen van zijn “disconsent” te melden. Maar die reden heeft zij nooit meegekregen: de vader had die in een “secreete, althans aan de Suppliante nooit gecommuniceerde schriftuure van berigt” vastgelegd, en dat bericht is door het gerecht in 1773 “gejustificeerd geworden”. Door deze ontwikkelingen, zo gaat het rekest verder, maakte het “oplopend humeur en driftig character” van haar vader zich aan haar bekend, maar kreeg ook “een publicque notorietit”. Haar eerdere demarche, zo vermoedde zij, hoewel alleszins gepermitteerd, zou als “eene verregaande disobediëntie” worden aangemerkt. Daarom “is te raden geworden” met voorkennis van de president-schepen van Leiden zich uit haar vaders huis “te retireeren”. Dat gebeurde alleen maar om verlost te zijn van “de dangereuse gevolgen van haar Vaders verbolgentheid, welke sy Suppliante voorsag, dat op niets minder dan op eene allerongemesureerste behandeling, gepaard met het gemis van haare vryheid, stonden uit te loopen”. Ze kon onmogelijk aan hem beloven af te zien van Lodovicus. Ze benadrukte nogmaals dat ze uit angst en benauwdheid handelde, “en in de alleruiterste perplexiteit” en dat dit niet “eenig fondament konde opleeveren” om te vallen in de bepalingen van het plakkaat van 1751. Ze had gemerkt dat haar vader haar op grond van deze regeling haar moederlijke erfportie, haar spaargeld en haar kleren betwistte. Toen ze 25 jaar was had ze zich daarom tot het Hof moeten wenden om deze te verwerven. Die besliste in haar voordeel en dat bracht haar vader ertoe toch maar haar goederen en kleren aan haar over te geven. Zo nam hij haar ook weer op in zijn huis en verleende schriftelijk toestemming voor het huwelijk met Lodovicus. Ze zijn in 1780 op huwelijksvoorwaarden gehuwd. Toch had haar vader zich gedwongen gevoeld om in zijn testament de nalatenschap te regelen “als of de tweede Suppliante door haare voorseide retraite soude zyn gevallen in de termen van het gemelde Placaat”. Hij liet blijken dat het hem wel berouwde, dat hij “het voorseide Placaat tegen de tweede Suppliante gereclameerd had”. Maar daar kon hij niet van afwijken, dan zou hij bij het

Hof kunnen “worden aangemerkt als onwys te zyn.” Haar vader had dus niet openlijk spijt betuigd om niet onstandvastig, wispelturig of onwijs te schijnen. Maar, zo vervolgt ze, dat kan allemaal toch niet betekenen dat het plakkaat van toepassing is vanwege haar retraite “(alhoewel geensints met het oogmerk, om den selven *daar door* dies te eerder tot consent van het Huwelyk te constringeeren, geschied zynde)”. Ze vragen nu een uitspraak want er is een dure en langdurige zaak te verwachten tussen hen en de enige overgebleven executeur testamentair van het testament van haar vader. Hun verzoek is aan de Staten om te verklaren dat ze niet vallen in de termen van het plakkaat van 1751, en mocht dat niet slagen, zij hen “als dan gratieuselyk gelieven te dispenseeren van de poenaliteiten by het voorseide Placaat gestatueerd”. Het verzoek werd voor advies gestuurd naar het Hof, naar de burgmeesters en schepenen van Leiden en van Delft, die de weeskamer moeten horen om aan het Hof te adviseren.

Het Hof formuleerde het advies op 15 december 1785 zo. Het had van de broers van Elisabeth uitdrukkelijke toestemming om het rekest te doen, ontvangen. Dat was van belang, omdat dispensatie alleen kon plaatsvinden als alle partijen daartoe het verzoek aan het Hof onderschreven. De zaak van Thimon van Heerdt uit 1783 had geleid tot deze jurisprudentie⁶³⁷. Het Hof had ook de weeskamer van Delft gehoord, omdat die enige goederen van Elisabeth administreerde. Allerlei andere betrokkenen en procureurs lieten “sig seer favorabel voor de Supplianten expliceeren”, behalve dan de executeur van het testament van vader. Die schreef in zijn “memorie van consideratien” redenen waarom de argumenten van de supplianten om niet in de termen van het plakkaat te vallen, onvoldoende zijn. De reden van de retraite waren volgens hem niet de vrees voor vaders boosheid, maar “een oogmerk om den Vader te gemakkelyker tot het geven van Consent te noodsaken”. Wanneer die redenen gewettigd (zie die geheime brief van vader) zouden zijn, had zij geen argumenten meer om voor de boosheid te vrezen, “dat zy daar van contraire preuves gehad soude hebben”, dus haar voortdurende afwezigheid was juist alleen maar bedoeld als een obstinaat voornemen om met Lodovicus te trouwen. “Dat indien de Suppliante, toen zy by de Magistraat van Leyden in het ongelyk was gesteld, sig van den Suppliant had geeloigneerd, het nog eenigen schyn soude hebben, maar dat zy buiten ’s Lands met hem heeft blyven exhabiteeren, dat zy hebben geleefd, als of zy getrouwd waren, en Kinderen in Onecht geprocreëerd”. Hieruit lees ik dat de vader dan wel zijn consent gaf, maar niet om zich van het plakkaat te distantiëren, blijkend uit de wijze waarop hij zijn testament had geformuleerd. Deze omstandigheden, dus het ongehuwd in het buitenland leven en daar ook kinderen gekregen, zijn eerverkortend; het paar maakt hiervan opvallend genoeg geen gewag. Ze tonen wel dat het paar een sterke machtspositie tegen de vader had opgebouwd. De vader zal deze schande misschien nog sterker gevoeld hebben dan het feit dat ze waren weggegaan. Elke vorm van verzoening leek nu verkeken.

⁶³⁷ Zie paragraaf 5.3.4 van hoofdstuk III.

Voorts stelde het “memorie van consideratiën” dat “met de allegatie, waar door men der Supplianten gehouden en conduites in een gunstig licht tragt te doen voorkomen, gantsch so breed niet geleege is, als derselvervoorgeeven.” Als men gratie zou willen verzoeken, dan moet men aantonen dat het gebeurde voortkwam uit onvoorzichtigheid en niet opzettelijk tegen de wet is gehandeld. Had zij de retraite laten duren tot dat de redenen van haar vaders weigering waren onderzocht, (en dat zij, toen bleek dat die redenen gewettigd waren, zich aan haar vader had kunnen onderwerpen en naderhand zijn toestemming had kunnen verwerven) dan zou er grond zijn voor een gratieverzoek. Maar de suppliant bleef zich aan de gehoorzaamheid van haar vader onttrekken en zelfs nadat een rechter hem in het gelijk had gesteld “in eene schandelyke saamenleving heeft aangehouden met hem, die in de oogen van haaren Vader en van den Regter selfs een voorwerp was onwaardig haar te besitten”. Speelman twijfelde of er ooit in een dergelijk geval van “zo opsettelyke wederstreving van den gedeclareerde wil van den Vader, van Overheid, ja van den Souverain heeft doorgestraald”. Hij eindigt met de vraag of het wel in het belang is van Elisabeth om zich tegen de werking van het plakkaat te stellen; hij is beducht dat haar goed “de prooy soude kunnen worden van de baatsugtige Crediteuren van haaren Man”.

Het Hof gaat vooralsnog niet in op deze argumenten. Het meent namelijk dat als Elisabeth van Bergen van der Gryp zou hebben gehandeld met het oogmerk haar vaders consent af te dwingen, er “eene notabele omstandigheid is, welke eene favorabele reflexie voor de versogte dispensatie meriteert”, namelijk dat zij zich met volkomen instemming van haar vader en op zijn voorstel aan Lodovicus had verbonden en dat hij haar “aanleiding heeft gegeven, dat zy sig zo naauw met den Suppliant verbonden heeft, dat zy naderhand met haar eer en consciëntie niet heeft kunnen over een brengen, om den Suppliant te verlaten.” Natuurlijk zijn de retraite en het ongehuwd samenleven af te keuren, maar het komt het Hof ergervoor, dat wat aanleiding voor de retraite en samenleving gaf, namelijk de verbintenis op uitdrukkelijk verzoek van haar vader, op het “plegtigst verbonden had, en met wien zy mogelyk oordeelde in foro poli reeds getrouwd te zyn, en wien zy daarom, niet tegenstaande de veranderde idéés van haaren Vader dagt getrouw te moeten blyven, haar verschooning mag doen vinden ten aansien van de poenaliteiten”.

Er zijn nog twee overwegingen die een eventuele dispensatie in de weg kunnen staan. De Staten hebben altijd veel waarde gehecht aan “de begeerte van de Ouders, van die geene, welke dispensatie van dit Placaat versogten”, en dat de vader dit plakkaat bij zijn testament had meegenomen. De andere is, dat de dispensatie misschien niet in het belang is van de suppliant maar van enige crediteuren van Lodovicus. Wat het eerste betreft zou het testament niet geëffectueerd moeten worden in dit aspect, want de vader had naderhand schriftelijk verklaard spijt te hebben van deze actie. Tevens is er een verklaring van de huishoudster, die enige dagen voor het overlijden van de vader bij hem was geroepen en haar had gezegd, berouw te hebben dat hij zijn vier kinderen niet gelijk had bedeed, dat hij het goed van

Elisabeth dat was “vast gemaakt, dat hy het selve wel eerder soude hebben losgemaakt, maar dat hy vreesde, dat men hem soude hebben uitgelaggen”. Dus dat zijn eer zou zijn aangetast. Nu zijn einde naderde, kon hem niets meer schelen “wat na zyn overlyden wierd gesegd”. Het aanpassen van zijn testament moest zo snel mogelijk plaatsvinden. Dat geschiedde niet omdat hij die nacht werd overvallen door een zware koorts die hem tot zijn dood niet in machte zou stellen die verandering aan te brengen. Wat betreft het tweede argument, blijkt dat verklaringen van deze crediteuren de bedenkelijkheden opheffen. Het Hof adviseerde dan ook het tweede verzoek toe te staan en hen “gratieuselyk soudens gelieven te dispenseeren.” En zo geschiedde.

Dispensatie voor Jan Jacob Ottens en Diderica Onder de Linden

De tweede zaak komt uit Amsterdam. Zij richtten zich als echtelieden in januari 1790 tot de Staten van Holland. Het rekest begint met de opmerking dat beiden voor elkaar een “opregte genegenheid” hebben opgevat. Ottens had zich bij haar voogd, haar grootvader, gemeld en verzocht om zijn toestemming had. Beiden waren van goede burgerlijke huize. Er waren geen verschillen in middelen, noch was er inegaliteit tussen beide. Toch maakte de grootvader het verzoek aan “veele difficulteiten” onderhevig, “uit hoofde van de Conditien, die men onderling beramen wilde, en in veele van welke den Suppliant voorkwam eenige hardheid geleege te zyn.” Een directe weigering was er dus niet, maar deze opgeworpen problemen geven aan dat er meer speelde, waarover wij niet ingelicht worden. Het paar vond het allemaal erg lang duren “en de tweede Suppliante geneegen zynde een reis na Cleeve te doen, met hem eerste Suppliant derwaards in gezelschap was gegaan”. Dus ook hier was de vrouw het, die gepresenteerd wordt als degene die het initiatief nam. Ze gingen niet weg met de intentie door te gaan of “zig aan de Ouderlijke magt te onttrekken, of hunne ouders tot consent in hun Huwelyk te constringeeren”. Ze wilden ook niet in het buitenland in het huwelijk treden. Ze zijn na toestemming van zijn ouders en een oproep aan haar grootvader om hetzelfde te doen op 20 september 1789 op huwelijkse voorwaarden gehuwd te Amsterdam. Toen bedachten ze dat hun reis, tijdens de onderhandelingen gedaan, zou kunnen vallen onder het plakkaat van 1751. De verzoekers meenden van niet, omdat zijn familie geheel akkoord was en zij geen verwanten meer had dan alleen haar grootvader, van wie volgens de *Politieke Ordonnantie* geen consent vereist was, “en die volgens de plaatselyke te Amsterdam vigeerende Wet, in allen gevalle kon opgeroepen, en tot het geeven van zyn consent geconstringeert worden, en waar omtrent dus zodanig eene stap geheel onnoodzaakelyk zoude geweest zyn”. De verzoekers hebben nooit iets gedaan waar uit een oogmerk kan blijken dat zij hun familie zouden hebben willen constringeren. Het plakkaat van 1751 was juist gericht tegen avonturiers en gelukszoekers, die zich op “onbetaamelyke” manier meester willen maken van de goederen van minderjarige dochters, en die tot ongelijke en ongelukkige huwelijken te seduceren. Hiervan was in dit geval geen sprake; qua fatsoen, leeftijd of vermogen was het

stel gelijk. Hij had zelfs meer vermogen dan zij. Het paar wilde alle bedenkingen wegnemen en richtte zich dan ook voor alle zekerheid tot de Staten om te verklaren dat zij niet onder het plakkaat vallen en mocht dat wel zo zijn, zij dispensatie voor eventuele straffen vragen.

Kortom, het paar stelt de zaak voor alsof er niets aan de hand was. Het feit alleen al dat zij de moeite en de kosten namen om dit ‘vuiltje’ weg te wassen, doet vermoeden dat zij wel degelijk grote twijfels gehad moeten hebben. En wie had er belang bij hun demarche? Wie heeft hen duidelijk gemaakt dat er sprake was van toepassing van het plakkaat? Ook hier, net als bij de hiervoor behandelde zaak, wordt het plakkaat voorgesteld als alleen van kracht jegens slechte en onwaardige figuren die de familie-eer aantastten.

De zaak kwam in behandeling op 30 juli 1790, nadat diverse commissies zich erover hadden gebogen. Hun adviezen maken inderdaad duidelijk dat het paar wel degelijk had gehandeld zoals in artikel 1 en 3 van het plakkaat staat, door heimelijk naar Kleef te gaan en daar elf weken te verblijven zonder dat haar voogd wist waar zijn kleindochter was, die in een nacht, terwijl de sleutel van de voordeur in zijn kamer was, “sig door een venster had geretireerd”. Wat betreft het verzoek om dispensatie is gekeken naar diverse aspecten, waaronder de toestand, dat de minderjarige broer en zusters van Diderica “competeerden tot de successie *casu quo* in zodanige haarer Goederen”. De Staten citeerden de eigen uitspraak uit 1783 in de zaak van Thimon van Heerdt en bekeken of er sprake was van “aggregatie en toestemming in het gedaane verzoek om dispensatie” van de andere partijen. De grootvader had in eerste instantie alleen maar gemeld zich te willen neerleggen bij de uitspraak van de Staten. Dat bleek niet voldoende, hij moest zich expliciet achter hun dispensatieverzoek stellen. Hij deed dat op 21 juli 1790, waarin hij “aan de Supplianten gedaane remissie van al het ongenoegen, het welk my door hunlieder ongeregelde uitstap was veroorzaakt geworden”, bevestigde. Hij paste zijn eerdere verklaring aan en consenteerde nu volkomen in hun verzoek om dispensatie van eventuele straffen. Hij hoopte dat de Staten positief zullen beslissen, mede in acht nemend dat er ondertussen een kind in dit huwelijk is geboren. Die besloten inderdaad dat het paar werd gedispenseerd en vrijgesteld van de straffen die in het plakkaat van 1751 worden genoemd⁶³⁸. En dus niet voor het begane feit.

Dit zijn dus zaken waarvan de families meenden dat het verstandig was om dispensatie aan te vragen, waarmee de schande van een openbaar proces zou kunnen worden vermeden. In diverse casussen is dat niet gebeurd. De verklaring is dat de ouders van het meisje geen huwelijk wilden en dus een verzoek om dispensatie niet in hun belang was. De overspelzaak van Nicolaes O’Brien en Cornelia Gildemeester uit 1764, die ik in hoofdstuk VI De Overrompeling besprak, werd niet voorgedragen voor dispensatie. Ook Hermannus Harten was na zijn schaking van Jansje Vijvers in 1787 snel achterhaald, waarna geen verzoek om dispensatie volgde.

⁶³⁸ Extract uit de Resolutiën van de Staten van Holland en West-Friesland, gedrukt, 30 juli 1790.

7 Conclusie

Deze figuratie kenmerkt zich door de weigering van de ouders of voogden om hun dochter te laten huwen met de man van haar keuze, ondanks het feit dat ze haar relatie met de jongeman toelieten. Maar zij kon en wilde vanwege haar persoonlijke eer niet terugkeren naar de macht en het gezag van haar familie.

De eerste fase begint met het ontstaan en ontwikkelen van een normale, door de ouders van het paar toegestane en publiek bekende relatie. De onderlinge afhankelijkheid tussen de geliefden ontwikkelde zich eveneens normaal, hoewel de ouders niet altijd door lijken te hebben hoe ver die afhankelijkheid en liefde gevorderd was. Er was geen sprake van ongelijkheid tussen de geliefden. Het paar beseftte wel dat toestemming voor het huwelijk op bezwaren zou stuiten, maar die zouden wel te overkomen zijn. De eerdere posities van de betrokkenen waren zoals die bij andere, voorgenomen huwelijken.

De keten van eereflexen ving aan bij de weigering van de ouders of voogden van het meisje om met haar pretendent te trouwen. De ouders weigerden omdat ze de jongeman toch ongeschikt vinden, de dochter te jong of omdat ze een andere huwelijkskandidaat op het oog hebben. In eertermen uitgedrukt: ze concludeerden dat ze hem te laag waarden om hem een eergroep met hun dochter te laten vormen en deel te laten uitmaken van hun eigen eergroep. Het verraste hen soms wanneer blijkt dat de jongeman en de dochter al trouwbeloften hebben uitgewisseld. De familie handelde conform het hun toekomstige recht om te beslissen. Dat was zo vanzelfsprekend, dat die ook niet behoefde uit te leggen waarom de jongeman niet voldeed. In machts termen: de familie toonde dat zij zelf bepaalde wat de toekomst zou zijn van de dochter, ze liet haar gezag gelden. De ouders verwachten na de weigering dat de dochter zich zal onderwerpen aan haar familie, zich conformeert aan de eergroep waarvan zij deel uitmaakt. De weigering betekende feitelijk dat de dochter niet langer met de jongeman kon en mocht omgaan.

De reactie van de dochter en die van haar geliefde op de weigering uitte zich in teleurstelling en het trachten te verklaren wat er was misgegaan. Het paar voelde zich nu belemmerd in zijn vrijheid en eer en zal duidelijk maken dat het eerzaam handelde. De jongeman lijkt zich soms in eerste instantie neer te leggen bij de weigering. Uiteraard kon de dochter nu de relatie verbreken, en dat zal in veel gevallen ook gebeurd zijn, maar nu juist niet. Zij wilde de relatie met haar geliefde op eervolle wijze voortzetten vanwege haar liefde voor hem, in de hoop om alsnog toestemming te krijgen. Haar eigen eer was onder druk komen te staan. Met haar geliefde blijven omgaan, betekende eerverlies voor haarzelf, want ze zou ongehoorzaam zijn aan haar familie. Zich aan haar ouders onderwerpen betekende haar geliefde vaarwel zeggen en maar hopen dat er een andere, voor haar aanvaardbare kandidaat kwam. De jongeman en vooral de dochter probeerden haar familie te overtuigen om toch toestemming te verlenen. Het uitblijven van de instemming leidde ertoe dat ze, meestal op

instigatie van de dochter, besluiten zich naar elders te begeven. Zij was het die zich niet alleen dan, maar ook achteraf in verklaringen voor de rechter, presenteerde als degene die de jongeman heeft moeten overtuigen om met haar mee te gaan. Hij aarzelde want hij beseft dat hij de schuld zal krijgen. Dat hij meedeed, komt ook door de dwang van haar ouders, die zijn geliefde geen andere keuze laat. Hij kon en wilde niet anders dan zijn trouwbelofte aan haar gestand doen en helpt haar. Er zullen casussen zijn geweest waarin hij toch koos voor het opgeven van zijn geliefde, van een betere eerpositie. Daarvan zijn geen voorbeelden bekend. Maar nu besloot het paar weg te gaan, de dochter zich niet langer verplicht voelend om de familie-eer te beschermen.

De eerreflex van haar familie toonde zich zodra die besepte dat de dochter of pupil definitief had gekozen voor de verboden relatie wanneer zij met de jongeman was vertrokken. De familie reageerde woedend, haar eerpositie was nu openlijk in het geding. Alle registers van het schakingsvertoog werden opengetrokken. De familie was op ongehoorzaamheid getrakteerd, haar gezag aangetast. Ze ging naar haar dochter op zoek en betrok snel justitie en bestuur bij de zaak, wat haar machtspositie versterkte. Het vertrek werd gepresenteerd als een misdaad: een *crimen raptus*, in een enkel geval als een *spolie*, de diefstal van de dochter. De gebeurtenissen werden gereconstrueerd volgens het schakingsvertoog. Ook wat er in de periode voorafgaande aan de schaking plaatsvond, werd achteraf in termen van het vertoog beschreven.

Haar familie moest haar ongehoorzaamheid uitleggen aan hun sociale omgeving, hun eergroep. In machts termen: de familie werd de ‘wij’, de dochter en vooral haar geliefde de ‘zij’. Maar de vervlechting tussen het paar en haar ouders bleef, ondanks de fysieke afstand. Ze reageerden op elkaar. Beide partijen volgden elkaar nauwlettend, communiceerden via brieven of notariële akten. Een periode van op afstand soms intensief onderhandelen begon. In dit *powerplay* kreeg de jongeman van de familie alle schuld, want die moest de dochter wel hebben verleid, misleid tot deze wandaad. Ze moest verliefd zijn gemaakt, in de ‘strik van Venus’ zijn gelopen. Op deze wijze liet de familie de deur voor hun dochter op een kier. Als ze hem zou verlaten en zich aan de familie zou onderwerpen, mocht ze weer van de bescherming en de zorg van haar familie genieten.

De afloop toont het zich neerleggen van een van beide partijen bij de suprematie van de ander. Dat kon op diverse manieren: soms kwamen de partijen snel tot een vergelijk, waarbij de dochter zich aan haar familie onderwierp en terugkeerde, maar wel met de jongeman mocht huwen. Soms was de impasse zo sterk, dat het soms jaren duurde voordat een oplossing in zicht kwam. Of er verzoening komt of niet, de wijze van afhandelen bepaalde sterk de eerpositie die het paar en de familie na afloop gaan innemen binnen haar familie en in de samenleving. In een enkel geval kon de relatie tussen dochter en jongeman de druk niet weerstaan en gaan ze uit elkaar.

Een andere uitkomst ontstond naar aanleiding van het plakkaat van 1751 dat alleen in Holland gold, zoals besproken in paragraaf 5.3.4 van hoofdstuk III. De families van de jongeman en van het meisje konden na hun verzoening gezamenlijk een verzoek indienen bij de soeverein, de Staten van Holland, om dispensatie te verlenen voor het overtreden van het plakkaat en voor de straf.

Het vertrek kon alleen slagen wanneer de machtspositie van het paar en vooral van de jongemannen sterk genoeg was om het vertoog te weerstaan of wanneer de wederzijdse ouders, niet overeenkomstig de wet weliswaar, tot een vergelijk konden komen en de zaak buiten justitie wisten te houden. Wellicht zijn het vooral de zaken van Johanna van Rietveld en Cornelia Velthuysen waarop de idee is gebaseerd dat het begrip doorgaan gekoppeld kan worden aan de willigheid van de jonge vrouw. Haar rol is inderdaad sterk. De jonge vrouw was niet passief. Zij handelde, regisseerde en regelde, meer dan in de figuratie *De Overrompeling*, ongeveer evenveel als in *De Ontdekking*.

Het doorgaan of “laten schaken” zoals Haks dat noemt in bijvoorbeeld de zaak van Johanna van Rietveld, blijkt vanuit het perspectief van eer te nuanceren. Hij meent dat de bronnen niet eenduidig zijn over het antwoord op de vraag of Johanna in 1711 Gouda verliet om Adriaans moeder in Breda te bezoeken of dat zij besloten had er met hem vandoor te gaan⁶³⁹. Uit mijn analyse komt naar voren dat het paar uiteindelijk geen andere keus had dan te vertrekken. Johanna had diverse keren de familie om advies gevraagd en die reageerde *face-to-face* niet zo afwijzend als de vader van Cornelia Velthuysen. Johanna's eer was met die van Adriaan ten Haghuijs verbonden. Zonder eerverlies kon zij hem niet verlaten.

Er was geen rol weggelegd voor de kerk. Waar in andere figuraties de kerkelijke gemeente soms optrad, is daarvan hier geen sprake. De zaak kwam snel voor de wereldlijke rechter. Dat kan te maken hebben met het gegeven dat de jongemannen doorgaans van buiten de gemeenschap kwamen waarin de jongedames verkeren. Er was domweg geen reden of rechtstitel om de kerkenraad in te schakelen.

In tegenstelling tot de figuraties *De Ontdekking* en *De Overrompeling* kunnen we als antwoord geven op de vraag “Waarom vond schaking plaats?”, dat het paar openlijk voor elkaar koos zoals het dat ook voor de weigering openlijk had gedaan. De combinatie van hun persoonlijke eer wilde het voortzetten in een respectabele eerpositie als gezin, als eergroep, moest het in feite moest voortzetten op ‘straffe’ van schande bij het gedwongen stopzetten van hun relatie.

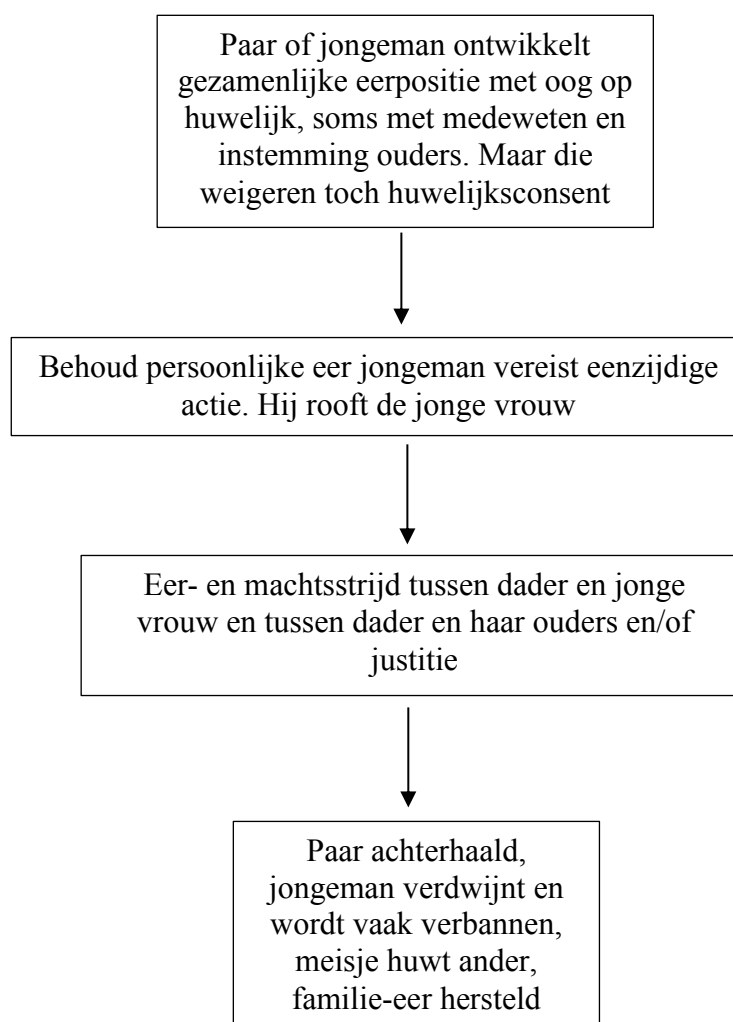
⁶³⁹ Haks (2011), 39.

Hoofdstuk VIII De Eigenrichting

1 De figuratie

Uit de bronnen die tot het corpus behoren, zijn er negen van de 187 waarop deze figuratie betrekking heeft. De eerste zaak dateert van 1589, de laatste vermelding is van 1688. Gietman constateert dat gewelddadige schakingen na de eerste decennia van de zeventiende eeuw uit het repertoire van de adel in Oost-Nederland waren verdwenen⁶⁴⁰. Helaas geeft hij geen verklaring hiervoor. Misschien zal de grote publiciteit rond de zaak Mortaigne jongemannen hebben afgeschrokken om met hun geliefde weg te gaan. Een Duitse publicist noemde in 1692 die zaak “seltßam”⁶⁴¹.

De eerreflexketen van deze figuratie ziet er als volgt uit:

⁶⁴⁰ Gietman (2010), 161.

⁶⁴¹ Happel (1692), 720.

“Een vrouw wordt voor een herberg geschaakt door een man.” Zo beschrijft het Rijksmuseum deze ets. Hij is vermoedelijk rond 1780 gemaakt door Reinier Vinkeles. Dit is een van de weinige prenten van gewelddadige schaking die gesitueerd is in het dagelijkse leven. Ik zet vraagtekens bij deze beschrijving. De scene kan ik niet verbinden met een zaak uit mijn corpus, dus uit de Republiek. De vrouw kijkt angstig terwijl de glimlachende jongeman haar met geweld wegdraagt op aanwijzing van een duidelijk rijkere persoon, een magistraat. Is deze een rechter die een dievegge of een dronken vrouw laat opbrengen? De lokale heer? Welke rollen vervullen de mannen eigenlijk, die roddelend en besmuikt lachend toekijken? De derde man van links draagt een kraag die verwijst naar zijn functie: predikant of jurist. Het is dus geen schaking, maar wat is het dan wel? Een fantasie of een les? Rijksmuseum, RP-P-OB-65.95.

2 Eerpositievorming paar door haar familie gestaakt

Eerste stramien: Paar heeft geen publiekelijk bekende relatie

We weten weinig van de eerste kennismaking en de ontwikkeling van de relatie tussen dochter en latere vader. De bronnen zijn vaag hierover, net als bij andere figuraties. Wel is iets meer bekend over de achtergronden van enkele hoofdrolspelers. Johan Diederik de Mortaigne (1638?-Szeged in Hongarije 1691⁶⁴²) was de kleinzoon van de hofmeester van de Staten-Generaal⁶⁴³, eveneens Johan geheten. De hofmeester was belast met het organiseren van ceremoniële ontvangsten voor de Staten-Generaal en regelde het onthalen en huisvesten van buitenlandse gezanten. Hij stamde af van een vanwege het geloof gevluchte, Zuid-Nederlandse adellijke familie. Bij zijn overlijden bleek hij diverse huizen en landerijen te bezitten⁶⁴⁴. De vader van Johan Diederik was Caspar Cornelis de Mortaigne de Potelles, generaal in dienst van het Zweedse leger, later in Hessische dienst. Caspar sneuvelde aan het einde van de Dertigjarige oorlog⁶⁴⁵. Johan was een bekende van justitie vanwege een geweldsdelict in 1663⁶⁴⁶ en ongeregelde relaties met vrouwen⁶⁴⁷. Soms wordt hij aangeduid met “jonker”, een predikaat dat niet wordt onderbouwd met bronnen, maar toch een zekere status aan hem toekent. Hij afficheerde zich als kamerheer van de koning van Zweden. Christiaan Huygens meldt in zijn correspondentie over hem: “n’avois jamais eu fort bonne opinion de cet homme, mais je ne croiois pas qu’il fut abandonné jusqu’a ce point la”⁶⁴⁸. Mortaigne had dus geen al te beste reputatie, maar zou zich niet verlagen tot een schaking. We kunnen hieruit ook opmaken dat Mortaigne zich in bepaalde kringen bewoog. Hij kwam in 1649 in het bezit van het slot Kromsdorf nabij Weimar. Zijn vader had het enkele decennia eerder verworven. Mortaigne werd, vermoedelijk niet helemaal terecht, na de schaking neergezet als een jongeman die zijn erfenis “met jeugdelycke optochten verdaen” had, had verbrast⁶⁴⁹. Die beeldvorming past echter wel in de publieke verontwaardiging en zwartmakerij jegens de schaker⁶⁵⁰. Zoals we in de andere figuraties zagen, werd de ‘slechtheid’ van de schaker conform het schakingsvertoog extra aangedikt door hem van liederlijkheid, van diefstal van goederen, van financieel wanbeheer te beschuldigen, of geruchten over zijn losbandige privéleven te verspreiden. Ik heb geen verwijzingen naar bewijzen voor Mortaignes spijlucht gevonden. Gezien de kosten van het inhuren van mannen en het hen tijdelijk in een herberg

⁶⁴² http://de.wikipedia.org/wiki/Kaspar_Kornelius_Mortaigne_de_Potelles.

⁶⁴³ Nationaal Archief, Den Haag, De Mortaigne, 1639-1761, nummer toegang 1.10.92, inleiding, 11.

⁶⁴⁴ Heringa (1961), 510-512; meer over de familie Mortaigne 507-525.

⁶⁴⁵ Pruim (1968), 53-86, 55 en noot 9; zie ook de Duitse Wikipedia:

http://de.wikipedia.org/wiki/Schloss_Kromsdorf, en aldaar ook

http://de.wikipedia.org/wiki/Kaspar_Kornelius_Mortaigne_de_Potelles over Johans vader.

⁶⁴⁶ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5271.10.

⁶⁴⁷ Pruim (1968) 55 en noot 10.

⁶⁴⁸ Huygens (1893), 51, brief 1223 van 28 maart 1664 door Christiaan aan Lodewijk Huygens.

⁶⁴⁹ Pruim (1968), 55.

⁶⁵⁰ Z.a., *De seer grouwelicke ontschakinge* (1664).

onderbrengen zal het hem niet aan een zeker krediet ontbroken hebben. De Duitse uitgever van nieuwsberichten Eberhard Happel suggereerde in 1692 een zekere standsgelijkheid, want het ging om een rijke en van grote kwaliteit zijnde jonge vrouw “und an einen nicht weniger vornehmen Herrn”

Catharina van Orliens (1647-1681) stamde uit een familie die in de zestiende eeuw uit Frankrijk zou zijn gevlucht naar Zeeland. Haar vader Karel (1620-1647) was schepen van Sluis. Haar grootvader David van Orliens bouwde verdedigingswerken in dienst van de Staten in de tweede helft van de zestiende eeuw. Catharina's moeder Helena (1620-1647) was een achternicht van Jacob Cats. Zij vond met haar broer en zuster een plaatsvervangend gezinsleven bij een tante. In januari 1664 meldde Philip Doubleth in een brief aan zijn zwager Christiaan Huygens dat Catharina van Orliens “grand bruit icy” maakte, dat wil zeggen dat haar introductie in de Haagse toonaangevende kringen veel opzien baarde⁶⁵¹. Ze mocht zich in de belangstelling verheugen van Reinier Pauw en Jan van Ruytenburg, heer van Vlaardingen “parmi un grand nombre d'autres mesme de condition”. Haar grote vermogen zal haar nog aantrekkelijker hebben gemaakt: drie ton goud⁶⁵². Waar dat enorme vermogen vandaan kwam, is niet bekend. Jan van Ruytenburg en Reinier Pauw sloten in november 1663 een weddenschap af waarbij Pauw beloofde Ruytenburg een paard te schenken wanneer hij, Reinier, niet zou huwen met Catharina. Ook Johan Diederik de Mortaigne moet zich in de strijd om haar hand hebben gemengd. De broer van Mortaigne, Hans Jurriaen, was bij de schaking betrokken⁶⁵³. Uit het verhoor met hem gehouden in 1668 blijkt dat hij tegen de wagenverhuurder had gezegd: “hij sal met een Juffrouw doorgaen”. Hij vertelde in dat verhoor dat Mortaigne “vrijde en pretendeerde Juffrouw Orleans⁶⁵⁴”. Zijn ondervragers vroegen of “hij alsdoen mede niet en heeft uijt zijn voorseide Broeder gehoord, dat hij omtrent de voorseide Juffrouw niet veel opdede ende avanceerde, ende dat hij vreesende dat al zijn versoeck ende aenhouden te vergeeffs soude wesen, omdat de selve Juffrouw nergens toe wilde verstaen, dat hij derhalven geresolveert was met haer door te gaen, ende haer te vervoeren 't sij met ofte jegens haer wille”? Hans Jurriaen antwoordde dat hij begrepen had dat zijn broer echter “heel wel bij de selve Juffrouw stont”⁶⁵⁵.

Uit dit citaat komt goed tot uitdrukking hoe schaking en doorgaan volgens het schakingsvertoog buiten de wil van de jonge vrouw zijn te plaats. Volgens de gangbare opvatting vervoert hij haar met geweld en tegen haar zin, of dwingt hij haar zogenaamd vrijwillig mee te gaan, dus met hem door te gaan. Van een vrije wil van Catharina kan geen

⁶⁵¹ Huygens (1893), 16, brief nr. 1205 van 17 januari 1664.

⁶⁵² Pruim (1968), 54.

⁶⁵³ NL-HaNA, Hof van Holland 3.03.01.01, inv.nr. 5272.11.

⁶⁵⁴ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5272.11 bevat de vragenlijst; het verslag ervan is te vinden in NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5276. In andere casussen is de pretendent de man met wie het huwelijk staat te gebeuren, dus al een relatie met een jonge vrouw onderhield. Het verslag van dit verhoor staat.

⁶⁵⁵ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5276.

sprake zijn, wat Hans Jurriaen daarvan ook beweert. Dat zij Johan volgens hem wel aardig vond, maakt deel uit van het tegenvertoog, dat geen enkele indruk op justitie maakte.

We weten niet of het Catharina zelf of haar familie was, die hem afwees, of zelfs de moeite nam dit te doen. Dat de vrijerij van Mortaigne weinig succes had, blijkt ook uit een opmerking van Eberhard Happel. Die meldt “dass besagter Mortaigne offtmahls um die Jungfrau gefreyet, und darüber offtmahls seine Fortun und Mittel zugesetzt hätte, und dennoch nichts Fruchtbarliches aussrichten können”⁶⁵⁶. Toen duidelijk werd dat Jan van Ruytenburg eind maart 1664 Catharina zou gaan trouwen, moest Mortaigne snel handelen.

In de casus van Marie Anne Boulie de Beauregard en een zekere Gingien⁶⁵⁷, zijn voornaam is zelfs niet bekend, diende de laatste als *exempt*⁶⁵⁸ van de Zwitserse garde van de stadhouder. Eerder was hij page geweest bij de markiezin de Montpouillan, Amalia Wilhelmina van Brederode. Een page was een jongen die in een huishouden van een adellijke persoon opgeleid werd en vaak zelf van adellijke afkomst was. Hij woonde in een bescheiden onderkomen in Den Haag waar maar een paar eigendommen ook nog eens van weinig waarde werden aangetroffen door justitie, toen die na de roof huiszoeking deed. Marie Anne Boulie de Beauregard (1672?-?) woonde in Den Haag nabij het Koffiehuis op het Buitenhof met haar moeder Marie Tomasin, weduwe van N(?). Gilbert, predikant van de Waalse kerk en haar zusters. Een kleedster en een dienstmeid werkten voor hen. Haar moeder verklaarde⁶⁵⁹ in december 1689 dat ongeveer acht dagen voor haar dochter werd geschaakt een dame haar bezocht had, die namens de markiezin de Montpouillan “luy avait demandé la permission pour le dit gingien de pouvoir randre visiter la dite fille”⁶⁶⁰. Dat wilde ze niet, waarom wordt niet duidelijk. Vermoedelijk was Gingien katholiek en Marie Anne’s familie protestant. Vervolgens kreeg Marie Tomasin iemand anders op bezoek die “au nom dela dites marquise a demandé pour le dit Gingien a mariage la fille dela deposante”. Gingien had nog nooit aan Marie een visite afgelegd “et que d’ailleurs la deposante croit ettre certaine, qu’il ni a entre eux aucune intrigue”. Klinkt hier een spoortje van twijfel door? Zou het werkelijk zo zijn dat Gingien Marie Anne op afstand liefhad dan wel tot echtgenote wilde en in het geheel geen contact met haar heeft gehad? Of handelde hij in opdracht van de markiezin, die Marie Anne

⁶⁵⁶ Happel (1692), 720.

⁶⁵⁷ Zijn naam wordt gespeld als (de) Gingien of Saingien. Hijzelf schrijft zijn naam als Cyngin. Fonetisch lijkt het sterk op Saint Jean. Er is een gehucht genaamd Saint-Jean in de streek die Montpouillan heet nabij de Gironde ten zuidwesten van Bordeaux. Dat hij bij de Zwitsers diende wil niet zeggen dat hij zelf ook Zwitser was. FrederikScheijdt, adjudant van een Zwitser regiment in ‘s-Hertogenbosch rond 1755, die we in paragraaf 1.1 van de Inleiding en in hoofdstuk VI De Overrompeling tegenkomen, was geboren in Wezel.

⁶⁵⁸ *WNT*: “exempt”: “Lagere cavallerie-officier die is vrijgesteld van den gewonen militairen dienst en tijdens de afwezigheid van hoogere officieren het commando overneemt.”

⁶⁵⁹ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nrs. 5360.15 en 5354.14. Er zijn om onbekende redenen twee afzonderlijk genummerde mappen aanwezig.

⁶⁶⁰ Amalia Wilhelmina van Brederode (1643-1695), de tweede vrouw van Armand Nompar van Caumont, markgraaf van Montpouillan en gouverneur van Naarden (www.genealogieonline.nl), luitenant-generaal van de ruitery der Verenigde Nederlanden, zie: Z.a., *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* (1746), Deel 6, 339.

wel een geschikte partnervoor haar protegee vond? Hij had dus niet eens zelf om de hand van Marie Anne Boulie de Beauregard verzocht. Marie Anne zei naderhand dat zij hem voor het ‘enlèvement’ nooit had gekend, “nochte met kennisse gesien”. Ook hier zet ik een vraagteken bij: zij verklaarde dit toen zij weer terug was en kon vanuit de gedachte van behoud van eer natuurlijk moeilijk gaan beweren dat ze hem wel had ontmoet. Dat zou duidelijk maken dat zij buiten haar moeder om dat contact zou hebben gehad, en dus haar eerpositie en die van haar moeder ernstig verzwakken. Van Gingien hebben we helaas geen versie van deze eerste gebeurtenissen.

Jelis Dericx (?-?) was een zoon van een boerenfamilie uit het Land van Ravenstein. Catharina van Groll (1670?-?) woonde met haar moeder, een weduwe in hun boerderij te Neerlangel, niet ver van Koolwijk, waar Jelis woonde⁶⁶¹. Het ligt voor de hand dat de boerderij van de weduwe en haar dochter aantrekkingskracht op Jelis uitoefende. Met zijn drie broers zou hij op termijn het tamelijk bescheiden boerenbedrijf van zijn vader moeten overnemen. Catharina van Grol had naar eigen zeggen Jelis Dericx nooit affectie of genegenheid getoond, ze had hem in 1687 een paar keer gesproken⁶⁶². Ze kon hem niet “lijden nochte beminnen”. Ze zou met hem “opdenselver tijt geen woorden ofte discoursen van vrijagie int geheim nochte int oopenbare gehatt hebben”. Deze verklaring legde Catharina af voor de schepenen van Ravenstein, toen zij net als Marie Anne weer terug bij haar familie was.

Jelis had een andere versie. Op 11 februari 1688 liet hij Catharina een verklaring afleggen voor de schepenen van Well en Bergen, dus toen zij nog in zijn macht verkeerde. De “eerbaere en deughdelijcke dochter” stelde dat zij op de Batenburgse kermis goede kennis met Jelis had gemaakt en dat die haar pretendeerde. Ze is met een andere vrouw in Koolwijk geweest en heeft daar overnacht. Toen heeft zij beloofd met hem te trouwen. Hij had haar ook aangezocht en gesproken in aanwezigheid van haar moeder Jenneken van Ham. Die zei: “als dat hij dien nacht aen haer huijs soude blijven, gelijk oick geschiet is, door believen vande moeder ende de dochter Catharina voorseid, ende den selven dito”. Hij sprak met haar af dat hij haar “op bequaemicheijt ende gelegenthijt der tijt soude comen afhalen”. Maar toch ging haar moeder naderhand niet akkoord. Deze tegenovergestelde meningen laten goed zien dat wat er werkelijk is gebeurd door beide partijen wordt beschreven in termen die tot doel hebben de eigen eerpositie te beschermen en de rechter te overtuigen van hun eerlijke bedoelingen. Wat nu de waarheid is, is niet meer te achterhalen.

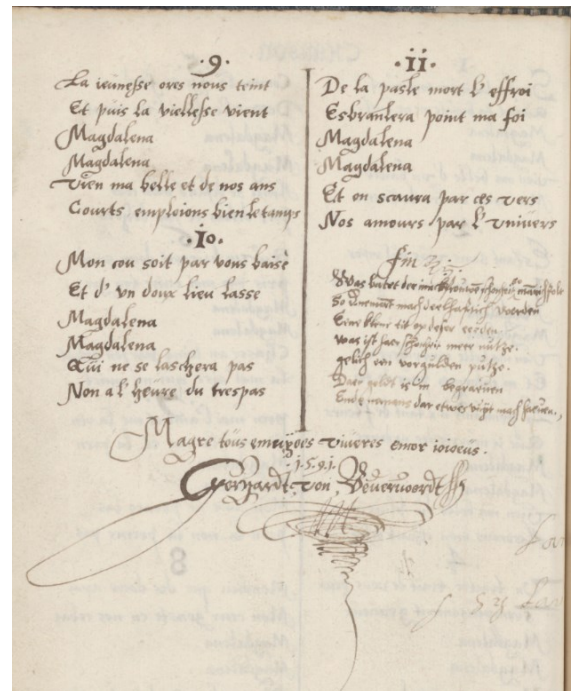
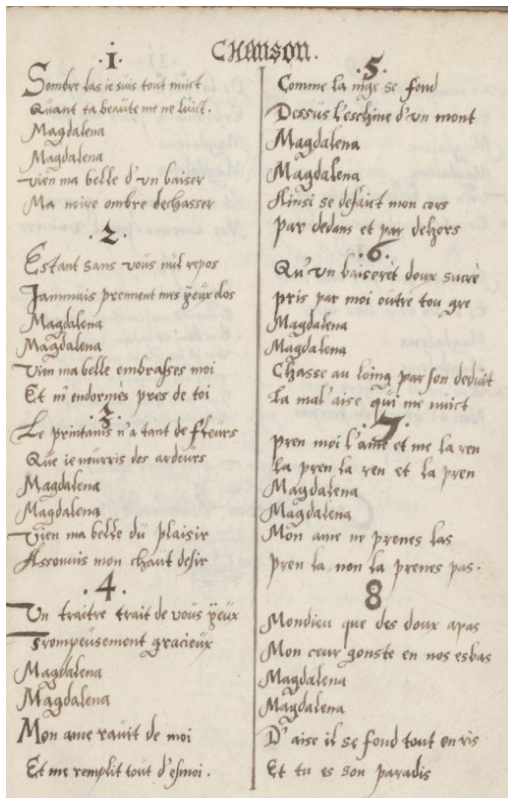
De jongemannen meenden dus op basis van een paar ontmoetingen of vage contacten dat zij gerechtigd waren met de jonge vrouw te huwen.

⁶⁶¹ Strikt genomen speelde deze zaak zich af buiten de Republiek. Aangezien een deel van de tocht op Staats-Brabants grondgebied plaats vond en het een casus is die ons veel informatie verschaft, heb ik ervoor gekozen hem toch hier op te nemen.

⁶⁶² BHIC, Archiefnr. 7618 Schepenbank Land van Ravenstein, inv.nr. 8; Kocken (2003).

Tweede stramien: Het paar heeft een relatie

De Overijsselse edelman Gerrit van Bevervoorde (?-1597) kende Anna Magdalena van Rheede (1577-?) en haar adellijke ouders Hendrik van Rheede en Elisabeth gravin van Mansvelt⁶⁶³. Gerrit was kennelijk verliefd op haar, zoals we kunnen concluderen uit een gedicht dat hij twee jaar na de schaking voor en over haar schreef⁶⁶⁴.

Chanson voor Anna Magdalena van Rheede geschreven door Gerrit van Bevervoorde in 1591. Gepubliceerd in Verlouw (2009), 2. Het origineel bevindt zich in een album amicorum, waarschijnlijk oorspronkelijk van Margriet van Matenes, ca. 1580-ca. 1639. GA, Archiefnr 0439 Huizen Waardenburg en Neerijnen, 1288-1999, inv.nr. 2118, 128, recto en verso.

Er is overigens ook gesuggereerd dat hij een relatie had gehad met haar moeder⁶⁶⁵. Misschien moeten we dit bericht plaatsen in het schakingsvertoog, waarin het paste de dader zwart te maken door hem andere slechte karaktereigenschappen toe te dichten. Gerrit van Bevervoorde had haar ouders en Anna in 1589 uitgenodigd voor een verblijf in zijn huis in Twente, ze gingen al langer vriendschappelijk met elkaar om⁶⁶⁶. Deze omstandigheid van het verblijf in zijn huis had een betekenis: de familie was zijn gast, genoot het *ius hospitii* en als zodanig had hij de eer om voor hen te zorgen en hen te beschermen. Gietman vermoedt dat hij om haar hand had gevraagd maar geweigerd was. In een verder niet van een context voorziene

⁶⁶³ Eysten (1912) beschrijft deze zaak met veel details uit de bronnen maar ook met bedachte dialogen.

⁶⁶⁴ Verlouw (2009), 1-14.

⁶⁶⁵ Nepveu (1885), 39. Hij citeert Van Reynd (1650), een tijdgenoot van Van Bevervoorde.

⁶⁶⁶ Sloet (1880), va 260.

bron vond hij namelijk de volgende passage: “Anna Magdalena, dochter van Henrick van Rhede, en vrou Elisabet gravinne van Mansveldt, die hem doch hadden toegesegt”⁶⁶⁷.

Wellicht had dit bezoek tot doel de weigering te bespreken. Van Bevervoorde moet toen al plannen hebben gesmeed om Anna desnoods tegen hun zin te schaken. In die zin was zijn uitnodiging aan haar ouders, zo lijkt het althans, een bewuste strategie om zijn doel, een huwelijk met het meisje, zo snel mogelijk te bereiken.

Isack Volkertsz uit Blaricum was een “soone van eerlijcke ende (nae de Goeijsche gelegentheid) welvermoghene ouders”. Dat wil zeggen voor Gooise begrippen waren zijn ouders niet arm. Hij had in 1613 of 1614 van Aeltjen Roelofs al diverse keren “toesegginge van trouwe verworven”, op voorwaarde dat haar ouders het zouden goed vinden. “Maer hier wierd luttel swaerichs te gemoet gesien, dewijl haer suster sijn broeder alreede te man hebbende, groote gelijkheit ende verbintnisse scheen te wesen tusschen de vrienden aen wedersijden”, meldt P.C. Hooft die deze zaak behandelde in zijn functie van drost van Muiden⁶⁶⁸. “*Quos inter medius venit furor*”⁶⁶⁹ constateerde hij. “Ende sijn deselve nochtans, ’ck en weet waer door eerst vanden anderen verwijdert wesende, gelijk het gaet daer de verbittering inwickelt, wt het eene misverstandt in ’t ander en ’t argher geraeckt. Soo, ende naedien de saeck hier lange bleef haepere hebben sij elckander wederom vande onderlinghe verbintenis ontslaeghen. Des niettegenstaende is de jongman een wijle daer nae, t zij door dranck oft door quade aenlejdung, oft door ’t opwellen vande ouwde geneichtheden sulx te raede geworden dat hij met hulpe van eenen Lambert Jansz. Verwer ende Willem Geurtsz. beide van geringer middelen ende sijne gebuirlujden heeft bestaen sich meester te maecken vande persoon des voorseide dochters wiens sinlijckheijt (genegenheid voor Isack -rh) nu over ’t hoochste was⁶⁷⁰”. Hun relatie was uitgedoofd volgens Hooft; opgejut door drank en door burens wilde Isack zijn gelijk halen.

Maximiliaan du Bois (?-?), zoon van een ritmeester, had rond 1622 “lang gevrijt” met Anna van Lawick (?-?), de adellijke erfdochter van Geldermalsen. Zij had “op behagen haere vaders het jae woort gegeven ende een paarden keten op trou ontfangen”⁶⁷¹. Deze mededeling komt niet uit een procesdossier, maar is een genealogische aantekening van een onbekende persoon, wellicht een nazaat die dit later vastlegde. Maximiliaan du Bois kreeg volgens hem echter te horen dat de vader van Anna van Lawick toch niet wilde consenteren in een huwelijk, waarom is niet bekend. Anna had daar blijkbaar moeite mee en wilde de omgang met haar vrijervoort zetten. Ze “is van de vader soo verre in sijn uijterste geinduceert, dat sij ’t

⁶⁶⁷ Gietman (2010), 22 en 304 noot 84. Deze bron is te vinden in GA, Archiefnr. 0908 Familie van Rhemen; Handschriften, inv.nr. 6d Genealogiarum liber IV, fol. 63v, in voce ‘Bevervoerde’. Dat kan dus een toevoeging van latere datum zijn.

⁶⁶⁸ Van Tricht (1976), 227.

⁶⁶⁹ “En tussen hen brak onenigheid uit”, naar Virgilius.

⁶⁷⁰ Van Tricht, (1976), 227. Het betekent: “Haar liefde was over het hoogtepunt heen”.

⁶⁷¹ Van der Capellen (1777/1778), 32; de casus is vermeld in een genealogische aantekening te vinden in HRA, Collectie Anthonius Matthaeus, inv.nr. 2 in voce ‘Lawick’; Gietman (2010), 227.

belooft heeft nummermeer te sullen doen.” Het belang van de dynastie, de rol van een adellijke erfdochter die juist nauwkeurig wordt gevolgd in de hoogst belangrijke zaak van een huwelijk, en dus van vermogens- en prestigedistributie, overvleugelde de blijkbaar aanwezige liefde. Dat beviel Du Bois niet en hij bleef aankloppen bij hun kasteel Ravensteyn te Geldermalsen⁶⁷², waar hij al die keren door Anna of haar moeder werd weggestuurd.

Aleyt Pieters Jans Emmen (1613?-?) kwam uit een familie bestaande uit haar zuster, stiefmoeder en haar vader. Wat diens beroep was of welke sociale of bestuurlijke positie hij innam of tot welke eergroep hij behoorde, is niet uit de archieven op te maken. Dat geldt ook voor Aleyts pretendent, Aert Adriaenssoon van Gorcum (?-?). De betrokkenen woonden in dorpjes nabij Tilburg. Aert liet in juni 1634 in een memorie aan de Raad van Brabant beschrijven hoe hij de verhouding met Aleyt zag⁶⁷³. “Sedert eenige (de tijdsaanduiding ontbreekt- rh) geleden heeft goet gevonden in allen eerlijcken wijsen te vrijen en te solliciteren tot alliancie van huwelijk de voornoemde Aleyt Jans Peters dochter”. Volgens Aert bewilligde zij in een huwelijk. Zij hadden zich “volcomentlick verlooft”. Dat zal gebeurd zijn zonder medeweten van haar vader, want Aert zegt vervolgens dat zij “met haer vrije wille gegaen is vuyten huijse van haeren vader” om een solemneel huwelijk met hem te sluiten en als zijn huisvrouw in zijn huishouding te treden. Ze nam daartoe kleren en lijfgoed mee. Ze was nu ouder dan 20 jaar, dus “bequaem en gequalificeert” om te mogen trouwen. Hij beschrijft feitelijk hoe hij haar had geschaakt. Er is te weinig informatie voorhanden om deze eerste schaking te plaatsen in de schaking zoals beschreven in De Ontdekking, De Weigering of mogelijk zelfs De Overrompeling. Deze daad werd overigens onberecht gelaten, blijkbaar had haar vader hierover niet geklaagd bij justitie vanwege het tweede, veel zwaardere misdrijf van de gewelddadige ontvoering. Ze vertrokken in de nacht van 14 op 15 februari 1634. Via 's-Hertogenbosch kwam het paar aan bij de pastoor van Vught, waaruit we mogen concluderen dat het paar katholiek was. Ze verzochten en kregen dispensatie voor het doen van geboden, “soo als in de quartieren aldaer veeltijts gewoonlijck is te geschieden”. De pastoor had uitgebreid de verantwoordelijkheden en plichten van het huwelijk besproken en gevraagd of zij hier was uit vrije wil. Aleyt zei dat niemand haar tot het huwelijk had “geinduceert”. Ze zou liever sterven dan het huwelijk achterwege laten. Of er nu een solemneel huwelijk zou volgen of niet, ze zou voor eeuwig voor God met hem getrouwd zijn en in “behoorlijke huishoudinge” met hem treden. Ten overstaan van eerlijke en geloofwaardige getuigen, onder wie vermoedelijk een broer van Aert, namelijk Johan Adriaenssoon van Gorcum, waren ze gehuwd. Dit is nu een voorbeeld van wat ik een ‘katholieke’ schaking noem: het paar had besloten om te huwen en zochten een priester om dat voor God te bevestigen. Aert liet niets na om te schetsen hoe eerbaar hij heeft gehandeld;

⁶⁷² Of het om kasteel Ravensteyn gaat is niet duidelijk.

⁶⁷³ BHIC, Archiefnr. 19 Archief Raad van Brabant, inv.nr. 788.624; Z.A., *Schaking of huwelijk uit vrije wil?* (1996), 227.

deze eerste schaking van februari 1634 was volkomen met Aleys medewerking geschied. Er was niets aan de hand. Het huwelijk was rechtsgeldig en met wederzijds consent gesloten. Hij had legaal het gezag over Aleyt verworven. En als bewijs leverde hij de verklaring van de pastoor in bij de Raad, gedateerd april 1634, en een notariële verklaring van de getuigen. Die verklaarden dat ze bij het huwelijk aanwezig waren en dat het paar is geweest op de onherroepelijkheid van het huwelijk, ook ondanks de niet gedane proclamaties. Ze constateren dat “voorgescreven Bruijt in geenderlij manieren beschoncken, noch door inductie, of verleyt van ijemand, daertoe was gebracht”. Kortom, alles was geschied zoals dat behoorde. Zijn eerpositie als echtgenoot van Aleyt was volstrekt helder en legaal.

Aleyt had echter een iets andere versie, opgetekend nadat ze weer terug was bij haar vader, na de gewelddadige schaking. In de nacht van 14 en 15 februari 1634 kwamen Aert en Jan Gijsberts aan haar venster kloppen. Ze is toen na zijn aandringen buiten wil en weten van haar vader uit het huis van haar vader meegegaan. Hij bracht haar naar ‘s-Hertogenbosch en naar Vught, waar ze op 15 februari 1634 in zoverre door Aert is “verabuseert”, dat voor de pastoor buiten weten, wil en consent van haar vader een “seeckere apparentie, schijnende te hebben forme van trouwe” plaatsvond. Een weinig overtuigend betoog, gezien de verklaringen van de getuigen. De waarde ervan is dat zij zich als onwetend opstelt, en dus onschuldig, als zijnde misleid. Van Vught ging ze naar Aerts huis in Enschoot. Daar is zij door haar vader opgehaald en naar Heukelom, een dorpje dicht in de buurt van Enschoot, waar ze woonde, gebracht, haar kleren bij Aert achterlatend. De kleren zijn omschreven als een zwarte lakense rok met een fluwelen lijfje, een gekleurde lakense rok met twee fluwelen banden, een blauwe met zijden koorden, een schort, hoed, enige mutsen en andere kleine dingen, wat dus een behoorlijke waarde vertegenwoordigde. Haar vader had haar in Aarts huis te Enschoot verteld dat het huwelijk onwettig was. En in zoverre was dat juist, omdat Brabant nu in een proces van protestantisering na de verovering door de Staatse troepen verkeerde en de nieuwe leer ouderlijke toestemming vereiste. Ze kon nooit zonder zijn vaderlijke toestemming wettig getrouwd zijn. Haar eer stond op het spel: moest zij in schande leven of haar eer weer onder de bescherming stellen van haar familie? Ze koos voor het laatste. Aert bleef echter maar aandringen. Hij meende aan haar te merken dat zij hem nog steeds wel wilde. Daarop besloot de vader om haar tijdelijk onder te brengen in het Maagdenhuis⁶⁷⁴ te Oisterwijk, enkele kilometers van haar woonplaats. We weten niet of deze collocatie als een straf moet worden opgevat of als een veiligheidsmaatregel⁶⁷⁵. Aleyt had al tenslotte een vrijage met Aert gehad en was vrijwillig met hem weggegaan. Zou die liefde dan opeens verdwenen zijn? Hoe dan ook ging de familie-eer boven haar persoonlijke eer. De hoogschout van ‘s-Hertogenbosch stelde dat Aleyt “onder pretext van dijen bij den voorscreven Aert Adriaensse nijet voorder

⁶⁷⁴ Het Convent van Bethlehem. Een klein begijnhof, een convent van 8 à 9 vrouwen, gesticht in rond 1500. Zie <http://www.conventvanbetlehem.be>.

⁶⁷⁵ Wydooghe (2003), 18. Collocatie is de Vlaamse naam voor deze actie, dus het elders onderbrengen uit bescherming.

verleijdt off in haere eere gecrenckt te worden” zich had teruggetrokken in het Maagdenhuis. Maar ook daar bleef hij haar tot haar ergernis bezoeken en aansporen tot terugkeer.

Beide versies van het gebeurde zijn bedoeld om de Raad van Brabant te overtuigen van ieders eerzame bedoelingen. Zo’n memorie gaf de steller alle mogelijkheden om zijn eerpositie in de gunstigste termen te verwoorden. Ze tonen aan dat ze hun eer beschermden, in dit geval niet zozeer door de ander volkomen zwart af te schilderen, maar door het eigen handelen als oprecht en eerlijk te schetsen. Wat er ook gebeurd was, dat geen van beiden vond dat ze iets onoorbaars, iets verwijtbaars hadden gedaan. Aert wijst op zijn eerlijkheid door eerlijke getuigen, Aleyt op haar onschuld en onwetendheid. Over geslachtsgemeenschap spreken geen van beiden, waarvoor gezien hun tocht naar Vught mogelijkheden genoeg waren. Blijkbaar vonden zij dat niet opportuun om te melden of had die niet plaatsgevonden. Tenminste Aleyt was meerderjarig: 20 of 21 jaar. Op zich zou Aleyt zelf kunnen bepalen met wie zij omging en huwde, maar blijkbaar was haar vaders gezag van groot belang voor haar.

Eerposities

De afwijzing had grote gevolgen voor de eerposities van de belangrijkste betrokkenen. Het paar mocht elkaar niet meer zien. Na soms lange tijd van omgang met instemming van haar familie werd de relatie nu definitief beëindigd. Een tussenweg bleek niet te bestaan. Allerlei pogingen om elkaar toch te spreken werden als ongewenst afgeweerd. De dochter moest dus nu het verlies van haar vrijer verwerken. Bijna had ze de eerpositie van gehuwde vrouw bereikt. Ze werd bewust weer onder het toezicht van de familie geplaatst, en zoals we bij Anna van Lawick zagen, ging dat niet altijd zonder slag of stoot.

De afwijzing van de jongeman door de familie creëerde een geheel nieuwe eerpositie tussen hen. Die was eerst ‘horizontaal’ te noemen, althans gezien vanuit het perspectief van de jongeman. Hij wilde zich gaan bewegen in dezelfde eergroep als haar familie. De dochter of pupil bood hem daartoe de kans. Nu was de relatie ‘verticaal’ geworden. De jongeman had geen kans meer om het meisje te huwen, hij moest zelfs uit haar buurt blijven. Waren de jongemannen wat betreft status en prestige te licht bevonden? Vermoedelijk wel. Het verschil in rijkdom kan daarbij een bepalend element zijn geweest in de ogen van de familie. Dat kan samengaan met het ontbreken van een prominente sociale rol van de jongeman of zijn familie, bijvoorbeeld in bestuur of magistraat. De jongemannen blijken óf inwoners van een kleine boerengemeenschap te zijn óf militair. Veel informatie over hun eergroep geven de bronnen niet. Hun familie is nauwelijks in beeld. Alleen Jelis Dericx werkte eendrachtig samen met zijn drie broers. Gingien had steun van een markiezin maar ook dit maakte geen indruk op de moeder van Marie Anne. Gerrit van Bevervoorde behoorde tot de Oost-Nederlandse adel en zal qua stand zich wel hebben kunnen meten met de Van Rheedes, dus daar zou juist geen groot verschil moeten zijn. Als zaken als geringe rijkdom, weinig indrukwekkende maatschappelijke rol of een crimineel verleden zouden spelen, waarom had de familie van het

meisje dan niet eerder de relatie stopgezet? Lieten ze haar maar begaan omdat ze het idee hadden dat zij zelf wel zou letten op haar maagdelijkheid, op haar verantwoordelijkheid jegens de familie? Gezien het geringe aantal schakingen in deze figuratie zou zelfs gesteld kunnen worden dat families doorgaans juist wel goed letten op hun dochter en met wie zij omgang had. Deze figuratie was in de Republiek zeer zeldzaam.

Ook de familie onderging een zekere wijziging in de eerpositie. Waar publiekelijk eerst een huwelijk met de jongeman in het verschiet lag, moest zij snel en definitief na de afwijzing hem isoleren. Ik kan mij voorstellen dat ze dat deden omdat ze beseften dat hun besluit niet bij de jongeman en zijn familie in goede aarde zou vallen. Geen van de families geeft blijk van grote twijfel over het besluit.

3 Jongeman rooft uit eerbehoud de jonge vrouw

Succesvol

Op 28 september 1589 posteerde Gerrit van Bevervoorde rond middernacht enkele gewapende dienaren in en rond zijn huis⁶⁷⁶. Hij kwam de slaapkamer van het echtpaar van Rheede binnen en meldde dat hij met spoed naar Arnhem moest en Anna Magdalena wilde meenemen. Haar vader protesteerde en zei dat hij dat niet zomaar kon toestaan. Bevervoorde liep naar de kamer van Anna, onderwijl gegrepen door haar moeder die hij ruw van zich afschudde en die flauwviel. Vader viel uit het bed, zowel om hem tegen te houden als om de moeder te “conserveeren”. Bevervoorde pakte het nog slapende meisje op, dat wakker werd en begon te schreeuwen. Hij gaf haar over aan een andere man die haar naar buiten naar een gereedstaande wagen bracht. Bevervoorde ging terug om kleren voor Anna te halen. Haar vader smeekte om haar teruggave, dat hij anders maar doodgeschoten wilde worden. Zo gaf hij uitdrukking aan de ontering die zijn gezin, zijn familie onderging: liever dood dan de schande moeten dragen. Bevervoorde deed de deur van de slaapkamer op slot, stuurde zijn personeel weg en deed de poort van het huis toe. De planken van de loopbrug werden weggehaald. Met het huilende en jammerende meisje reed hij naar Arnhem. De ernst van de daad onderstreept Sloet, die in 1880 over deze zaak een artikel publiceerde, met deze opmerking: “Van Bevervoorde sloeg geen acht op “eher, eerbaerheit und vrommicheit, insonderheit den adellijken personen competerende, en voornamelijk het ius hospitii”⁶⁷⁷. Ook dit recht op bescherming en verzorging van zijn eigen gasten schond hij door het wegvoeren van Anna. Met andere woorden, de ontvoering was een schandelijke daad.

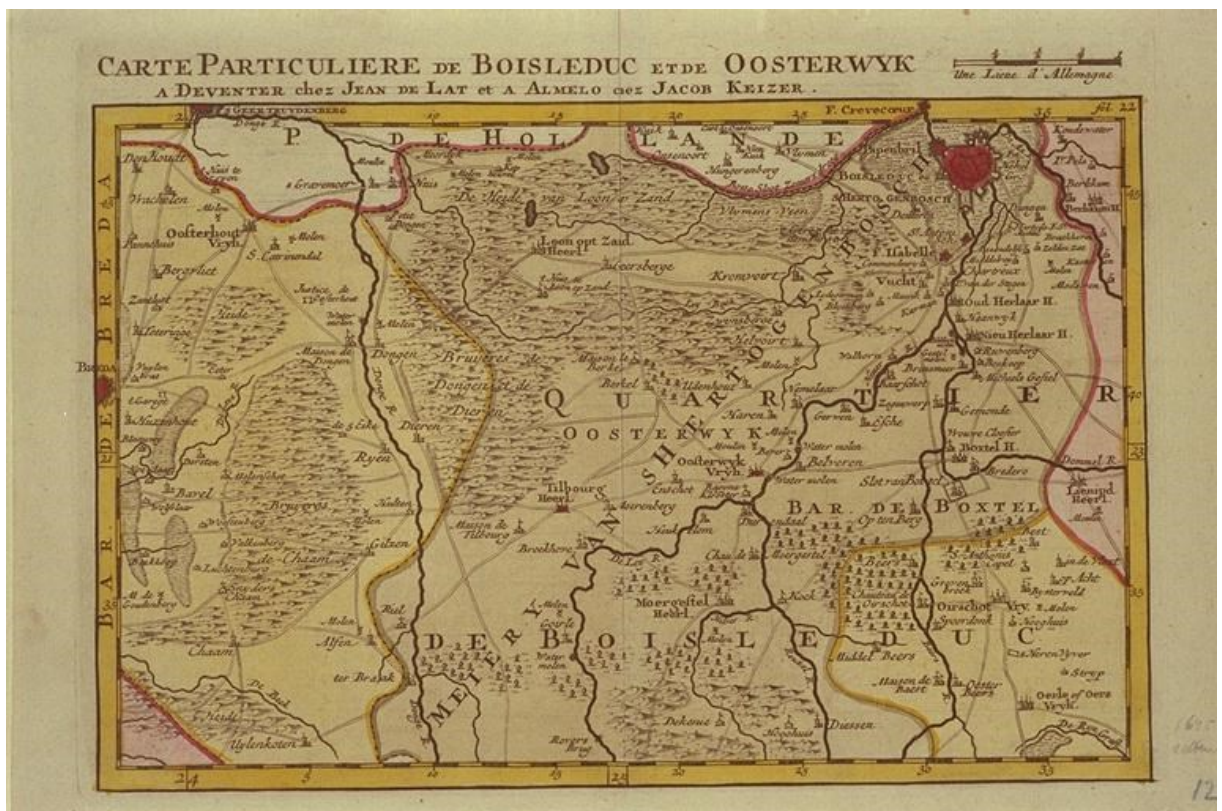
Maximiliaan du Bois kwam volgens de aantekening van de familiegenealoog op een dag in maart 1622 weer naar Geldermalsen, nu met twaalf musketiers verborgen in een wagen. Opnieuw werd hem de toegang geweigerd, doch dit keer wist hij dochter en moeder naar buiten te lokken. Anna van Lawick werd hardhandig op de wagen gezet en afgevoerd, krabbend en protesterend. Zes musketiers sloten de moeder op in het huis. De rest van het gezelschap voerde Anna via Deil naar Zaltbommel. Toen ze langs het huis van een oom van haar reden, werd haar mond toegestopt met een zakdoek, zodat ze niet om hulp kon roepen.

Aleyt was op 16 of 17 februari 1634, de dag na haar terugkomst in haar ouderlijk huis, in het Maagdenhuis te Oisterwijk gegaan om van het “importune” gedrag van Aert bevrijd te zijn. Aert kwam toch geregeld bij haar langs en sprak met haar om haar tot een huwelijk te bewegen. Ze had dit elke keer afgewezen en wilde liever sterven dan met hem trouwen, zoals ze het formuleerde, in weerwil van haar verklaring voor de pastoor van Vught. Omtrent

⁶⁷⁶ Gietman (2010), 225, Sloet (1880), Nepveu (1885), Fruin (1886). De bronnen die Sloet noemt in noot 1 op blz. 61 van zijn artikel zijn digitaal raadpleegbaar via www.geldersarchief.nl. GA, Archiefnr. 0124 Hof van Gelre en Zutphen, *Civiel sententieboek* inv.nr. 4880 1576/1596, folio's 142, 152, 154 en 164, wat rechtsboven op de bladzijden is aangegeven.

⁶⁷⁷ Sloet (1880), 261; Nepveu (1885), 30.

halfvasten 1634, dat is medio maart, drong Aert met vier andere gewapende personen het Maagdenhuis binnen en troffen haar in de spinkamer. Zij moest meekomen want hij zwaaide met een missive van de schout van Den Bosch die hem toestemming gaf zo te handelen. Die missive heb ik helaas niet kunnen terugvinden. Of die echt was, is dus niet te achterhalen. Maar daar gaat het ook niet om, in de verwarring zal niemand even de tijd genomen hebben om die te lezen. De functie ervan was aan zijn actie legitimiteit en een zekere eerbaarheid te verschaffen. Hij pakte haar vast, met geweld, niettegenstaande haar uiterlijke wil om niet mee te gaan, zoals zij dat zelf formuleerde. Zij is toen naar buiten gesleept en gedwongen op de kar te gaan zitten, werd vastgehouden. Ze werd uit de Vrijheid van Oosterwijk weggevoerd, “crijtende om hulpe ende bijstandt”. Op haar roepen kwamen mensen op de ontvoerders af. Maar die dreigden te schieten en ook toen beriep Aert zich op het consent van de hoogschout van Den Bosch. Ze durfden niets te doen. Aleyt werd naar de herberg van Derk Aerts Nauwen in Udenhout gebracht, haar kleren kapot, haar lichaam “gefortseert”, een verwijzing naar het gebruikte geweld⁶⁷⁸, niet naar verkrachting.

Een kaart uit het midden van de achttiende eeuw van het gebied waarin Aleyt met Aert begin 1634 rondtrok. Rechts van het midden ligt ‘Oosterwyk Vryh.’ Daaronder bevinden zich Enschoot en Heukelum. Udenhout ligt boven Oosterwijk. Onder ‘Boisleduc’ en het fort Isabelle is Vught. Udenhout rechtsboven “Carte Particuliere de Boisleduc et de Oosterwijk A Deventer chez Jean de Lat et a Almelo chez Jacob Keizer”. Uit: Reis- en Handatlas (Amsterdam z.j.), folio 23. Brabant Collectie, vindplaats: Generaliteitsland Brabant / Oost / Oosterwijk, Kwartier van / XVIII b (1).

⁶⁷⁸ WNT: “fortse”.

In de rechtszaak die later in 1634 volgde, eiste Aerts advocaat dat Aleyt in diens huishouden komt en gaat leven in “alle eerbaerheijt soo echte lieden toestaet”. Dat was Aerts doel geweest van de schaking: herstel van de orde. Daarbij hoorde ook een andere, wat verrassender verzoek: haar vader moet hem verder niets meer in de weg leggen en “te vreden sijnde hij impetrant de selve Jan Peters indien regarde te dragen alsoodanich respect ende eerbiedinge als een schoonsoon toestaet aen sijn schoonvader te doen”. Het lijkt moeilijk te begrijpen waarom Aert zo veel moeite deed om Aleyt in zijn huishouding te krijgen, tenzij we constateren dat het maken van beloften, het nakomen ervan, zeker inzake een huwelijk waarvan de gemeenschap weet had, steeds met eernoties verbonden zijn. Het voeren van een eigen huishouden was een belangrijke verworvenheid en verbeterde de eerpositie van beide echtelieden⁶⁷⁹. Welke andere redenen spelen, weten we niet. Hij eiste als huisvader haar als zijn echtgenote op. Hij ‘strooide’ zelfs uit dat ze hem graag zag, zij zou slechts door haar vader vastgehouden worden. Het gezichtsverlies moet pijnlijk voor Aert geweest zijn en mede geleid hebben tot zijn drieste daad. Was dit dan wel een schaking? De schout van ’s-Hertogenbosch zou het later een *crimen raptus* noemen. Vanuit het schakingsvertoog geredeneerd was dat het geval. Aert probeerde via het tegenvertoog te wijzen op het feit dat hij het gezag over zijn echtgenote van hem ontnomen zag door haar familie.

Op maandagavond 17 maart 1664 rond halftien kwam Johan Diederik de Mortaigne met een vijftal ingehuurde kornuiten naar het huis van de tante van Catharina van Orliens aan de Kneuterdijk in Den Haag⁶⁸⁰. De daders waren gemaskerd en droegen geweren en pistolen. Een van hen was als schipper verkleed het huis binnengelaten omdat hij een brief van haar broer had voor Catharina die hij haar persoonlijk moest overhandigen⁶⁸¹. Hij werd naar haar geleid, gaf de brief. Hij ging achter haar staan en duwde haar de deur uit⁶⁸². Alles geschiedde voor de ogen van een dienstmeid en andere aanwezigen. Ze kreeg een mantel over haar heen geworpen. Catharina werd “met geweldt langhs de straete” gesleept en kreeg een grote kwetsuur aan haar schouder; “door ’t stooten, en voortstouwen verseerende in de zijde, dat de Jonckvrouwe daer over seer sieck, en groote pijn, en smerte is lijdende, en door alle d’alteratie, schrick, en verbaestheijt, niet sonder ghevaer is, van in eene seer periculuese sieckte te vallen”. Deze theatrale beschrijving uit een pamflet benadrukte dat het doorgaan beslist niet met haar zin gebeurde maar juist een gewelddadige roof betrof. Ze werd op een wagen gezet en was zodoende “tegens haer danck alsoo” weggevoerd⁶⁸³. De toegesnelde omstanders kregen onder dreigementen van de daders het advies zich niet met de zaak te

⁶⁷⁹ Roper, (The Holy Household 1989), oa 163-164.

⁶⁸⁰ Z.a., *De seer grouwelicke ontschakinge vande Edele Jonckvrouwe Catharina van Orleans door Hans Diderick van Mortaigne* (1664). Zie voorts ook z.a., *Haegsche Juffer Roof* (1664); Langendoen (Orliens, Catharina van 2014).

⁶⁸¹ Z.a., *Haegsche Juffer Roof* (1664), 3.

⁶⁸² NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5272.12, intendit tegen Mortaigne.

⁶⁸³ Pots, A., *De president ende Raden over Hollandt/Zeelandt ende Vrieslandt*, opsporingsbevel (1664).

bemoeien⁶⁸⁴. Vijf volwassen mannen moesten “singende ende groot geraes” maken om het erbarmelijk roepen van Catharina van Orlens te “verdoeven”, terwijl zij Den Haag uit reden. Ze bleef nog lang kermen en klagen.

Een paar dagen na de roof uitte Susanna Huygens, Christiaans zuster en de echtgenote van Philip Doubleth, haar verbazing over het “dollen en desperaeten desseijn” van Mortaigne⁶⁸⁵. Als hij haar juwelen zou hebben gehad, dan had hij er nog wel enig voordeel aan gehad kunnen hebben. Het was zinloos om met zo veel geweld een jonge vrouw te “enleveren, daer was ommers geen apparentie toe, dat hij daer ooit mee door sou raecken”. Ze merkt op “hoe sagt Mortaigne dese speelreijs bekoomen sal.” De zaak was algemeen bekend en onderwerp van roddel en gesprek. Zowel Mortaigne als Catharina kwamen er niet goed van af. Susanna laat in deze citaten zien dat de begrippen ‘met geweld wegvoeren’, ‘doorgaan’ en ‘speelreis’ werden gebruikt om hetzelfde feit aan te duiden.

Ontvoering van juffrouw Catharina van Orleans, door Jan Luyken, 1696-1700. Rijksmuseum, RP-P-OB-81.916.

⁶⁸⁴ GA, Archiefnr. 0370 Heren en Graven van Culemborg, inv.nr. 2359, brief van 20 maart 1664 aan de graaf van Culemborg.

⁶⁸⁵ Huygens (1893), 44 ev, briefnr. 1220 van 20 maart 1664 door Susanna Huygens vanuit Den Haag aan Christiaan.

De gealarmeerde familie ondernam direct actie en verzocht aan het Hof van Holland maar ook de Staten van Holland, toevallig net bijeen in Den Haag, om een opsporingsbevel *ad omnes populos*, aangezien toen nog niet bekend was waarheen ze was vervoerd en zette een premie van vierduizend rijksdaalders op het terugbrengen van hun nicht⁶⁸⁶. Het Hof van Holland had een prijs van vijftentwintighonderd guldens op het hoofd van Mortaigne uitgelooft en tweehonderd rijksdaalders per handlanger⁶⁸⁷. Frederik Rixen (1591-1673), raadsheer van het Hof⁶⁸⁸, was voogd van Catharina en kon dus in dubbele zin, zowel professioneel als privé, optreden.

In de nacht van 1 op 2 februari 1688 omstreeks één uur 's nachts klopten enkele mannen op de vensters van de boerderij te Neerlangel van Catharina van Grol en haar moeder, weduwe Jenneken van Ham. De openbare aanklager beschreef deze gang van zaken als volgt. De moeder verbood open te doen, maar een zwager die 'toevallig' die nacht logeerde deed dat wel. "Soo heeft Jan Paulussen effenwell onder faveur van verwantschaph het huijs van sijn nicht verraedende des nachts op het aenkloppen vande beklaghden de deur geopent". Deze Jan Paulussen was een neef van de overleden vader en een zwager van de ouders Jelis Dericx en zijn broers. Catharina verklaarde niet te hebben geweten dat Jan Paulussen tegen de wil van haar moeder de deur had geopend en had daar van tevoren ook geen weet van gehad. Hij liet Jelis en twee van zijn broers aan haar bed en dat van haar moeder komen. Ze hadden geweren bij zich. Jelis had gezegd: "Jenneken, gij moet mij u dochter geven", of dergelijke woorden. Jenneken antwoordde: "dat doe ick soo niet, dit is mijn beste pandt dat ick hebbe". Daarmee bedoelde ze dat haar dochter haar tot eer strekte. Het begrip 'pand' zien we ook in de zaken van Maria Fijck van Hove uit 1625 en van Aeltje Olinga uit 1717. Dochter en moeder boden alle mogelijke verzet, roepend om hulp. Jelis droeg Catharina naar de kar "daer toe ghereet staande" en smiet haar erop. Ze had ook daar "de nabuiren met naem geroepen, och staet mij beij, ende schendt mij niet". Broer Tonis dwong haar moeder op bed te blijven, en de ogen en mond toe te houden; de knecht werd door een andere broer, Jan, in bedwang gehouden. Die kon echter wel loskomen om de kerkklok te luiden. Voordat iedereen in het dorp wakker was, waren de broers al weg met de volgens de aanklager "naeckte dochter", een teken van haar ontorende positie, en reden ze naar het huis van de vader van de broers op Koolwijk. In Herpen riep ze opnieuw om hulp en kreeg een zakdoek op de mond. Van daar is de dochter "herom gesleijpt". Bekende taferelen en handelingen die we ook in de andere zaken zien, zelfs deels met dezelfde woorden. Deze versie van de gebeurtenissen laat zien hoe met voorbedachten rade de roof was gepland en uitgevoerd.

Ook Jelis gaf zijn versie. Afgesproken was dat zijn zwager, de neef van Catharina's moeder, in hun boerderij zou zijn van de 1^e op de 2^e februari 1688 en daar zou logeren. Hij

⁶⁸⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 97, 18.

⁶⁸⁷ Pruim (1968), 57.

⁶⁸⁸ Van der Aa (1852); <http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/app/personen/7062>; Huygens (1983), 53 noot 3.

zou Catharina vertellen, wat volgens Jelis ook gebeurd is, dat die haar zou komen halen. Maar Jelis merkte dat de weduwe “veel licht in eenich achterdocht sijnde, haere dochter Catharina bij haer hadde doen te bedde gaen”. Jelis is toen “aent bedde (...) gecomen, vraegende aende moeder haer dochter te moogen mett neemen om in eeren te trouwen”. De moeder antwoordde zoals we zagen dat Catharina haar beste pand was, waarop Jelis “mett wil, voorweeten ende consent vande voornoemde Catharina de selve, als quansuijs tegens haer en danck, van de moder heeft affgehaelt”. De vraag waarom dit verzoek om consent midden in de nacht en met dat vertoon van macht moest gebeuren, wordt door niemand gesteld en blijft dus onbeantwoord. We zien ook dat de moeder voelde dat er iets aan de hand was en haar dochter bij haar in bed genomen had. Net als Aert van Gorcum handelde Jelis naar zijn eigen mening dus eigenlijk heel eerlijk, want hij vroeg beleefd om toestemming voor het huwelijk.

Op 21 december 1688 was Marie Anne Boulie de Beauregard, met haar moeder en zuster, maar ook met een kleetster en een meid uit de kerk gekomen. Dit relaas is opgetekend door de procureur-generaal in zijn intendit voor het Hof van Holland⁶⁸⁹. Ze kwamen aan bij een straatje voor het koffiehuis op het Buitenhof alwaar Marie Anne door een grote man van achteren gegrepen werd en in de karos geworpen die daarvoor speciaal was gehuurd. Bij de karos stond Gingien, die zij nooit had gezien. Gingien had diverse manspersonen bij zich om haar te ‘enleveren’. Ze maakte veel misbaar: “grande crie et lamentation apellant a son succours”. Ze riep toen ze wegreden: “mamere mamere on m’enleve, au voleur”. Gingien hield haar handen vast en haar mond dicht, haar beide benen werden door een ander vastgehouden. Er waren zes of zeven paarden, dacht ze gehoord te hebben. Een getuige had de koets op 21 december 1688 zien wegrijden, met enig misbaar, en dacht dat het een partij papisten was die zich tegen protestantse vluchtelingen uit Frankrijk richtte. Hij trachtte de koets tegen te houden met roepen, maar dat hielp niet. Hij wist niet wie de *rapt* betrof, maar door “publijcque geruchten wel te hebben verstaen”, dat een zekere Gingien een Franse jonge vrouw had geënleveerd, die hij wel van aanzien kende en een dochter van weduwe Gilbert was.

Hoe Gingien de toedracht zag, is niet bekend; we zullen straks nog wel iets van hem horen. Misschien nog meer dan Mortaigne was hij een buitenlander, die zijn familie en wortels in andere streken had en zich dus niet zo druk maakte over de gewelddadigheid, althans de commotie en aanstoot, die het opriep. Wat hun vlucht voor hun reputatie in Holland betekende, was niet meer van belang.

⁶⁸⁹ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5360.15 en 5354.14.

Mislukt

Maar niet altijd liep de roof naar de wens van de dader. Een poging tot een gewelddadige roof vond in 1638 plaats op de Amstel⁶⁹⁰. De gegevens komen niet uit niet procesdossiers maar uit literaire geschriften van Viverius, Krul en Zoet⁶⁹¹. Waarom zij juist deze gebeurtenis optekenden, is niet bekend. Ik kan ook niet uitsluiten dat de casus is verzonnen. Het lijkt op een les, een waarschuwing vanuit het schakingsvertoog: een meisje had goed te letten op haar eer en zij moest een jongeman niet te veel uitdagen, en zeker niet een warmbloedige zuiderling. Voor jongemannen was de les: houd je in, accepteer de afwijzing. Doe je dat niet en je begaat een onbezonnen daad, dan kan je dat duur komen te staan. Het verhaal is dat een Milanese jongeman genaamd Balbiaen na een vrijage met Kommerijn⁶⁹² was afgewezen. Maar zijn liefde was niet gedoofd. Hij mocht niet meer bij haar komen en zon op een list. Hij besloot een “aenslag” te beramen. Hij moest en zou haar tot de zijne maken: “Hoe dat hy Floramond, door sijn onkuys begeer, sou maken tot een Vrou, oft laten sonder eer”. Met Floramond werd Kommerijn bedoeld. Tijdens de koude winter waren alle rivieren en sloten bevroren. Hij vernam dat zijn geliefde op de Amstel zou gaan slee rijden. Hij nam een vriend in vertrouwen en huurde enkele mannen in. Bij Kostverloren riep hij zijn mannen, die het meisje uit haar slee haalden. Maar het mislukte, het meisje riep moord en brand. Er waren voldoende vrienden van haar en omstanders aanwezig om haar te ontzetten en ook het paard scheen onwillig te zijn, zijn berijder en “Kommerijn” te vervoeren.

⁶⁹⁰ Cordes (2008), 176, gedicht “Maagden Baak” over een mislukte schaking op het ijs van de Amstel nabij Kostverloren begin 1638 van een jonge vrouw genaamd Commerijn door een Milanese Paris (Balbiaen). Hij werd gevangengenomen. Zoet (1641) refereert aan dit voorval in zijn *Maagden-baak*.

⁶⁹¹ Er zijn geen andere gegevens over deze schaking bekend, het kan dus zijn dat enige fantasie meegespeeld heeft. Zie wel Cordes (2008), 176; Viverius (1665) 311-312; Krul (1650), 139 ev; Zoet (1641). Het gewelddadige karakter van een schaking zien we ook terug in een verhaal waarvan we geen andere bronnen hebben. In 1669 werkte de 17-jarige Elisabeth de Saint Mourel als dienstmeisje in de herberg de Gekroonde Zwaan van de familie Weijerman. Een Franse gast was onder de indruk van haar verschijning en meende dat zij familie zou kunnen zijn; haar vader was met zijn jonge gezin om geloofsredenen uit Frankrijk gevlucht. De man stelde voor dat hij haar naar haar familie zou brengen, maar zij weigerde dit. Des nachts besloot de Fransman om haar dan maar tegen haar wil mee te nemen. Hij drong haar kamer binnen en zei dat zijn rijtuig gereed stond. Ze weigerde opnieuw en begon om hulp te roepen. De man werd boos en trok zijn degen. In de schermutseling raakte hij gewond. De oudste zoon van de waard adviseerde haar te vluchten. Elisabeth de Saint Mourel, of Someruell, was de moeder van Jacob Campo Weijerman. Zij is wel met de zoon van de waard, Hendrik Weijerman, getrouwd. Van Beek (1970); Nepveu (1852) en Wetzels (2014).

⁶⁹² Kommerijn of Kommertjen is de vrouwelijke vorm van Kommer, afgeleid van Gomarus <http://www.bertdefriest.nl/voornamen.htm>.

‘IJsschaking’ op de Amstel, afbeelding uit de Maagden-baak van Jan Soet (Amsterdam 1641), 63.

Deze ‘ijsschaking’ laat zien dat een Italiaanse jongeman, verteed door liefde, niet anders meende te kunnen doen dan zijn beminde op deze wijze te veroveren. Het literaire aspect is tijdgenoten niet ontgaan. Er wordt verwezen naar een Amsterdamse Helena en een Milanese Paris, hoewel Helena een gehuwde vrouw was. Ook in deze casus is er sprake van een jongeman die buiten de eergroep van de jonge vrouw stond. Er was een jongedame die hem afwees en bij haar vrienden en familie wilde blijven. De dader had net als in de andere zaken een goed voorbereid plan dat hij met behulp van anderen ging uitvoeren. De daad had een publiek karakter. In dit geval mislukte de ‘aanslag’ vanwege de onverwachte tegenstand en het komische toeval van een weigerachtig paard. De schaking was een serieuze misdaad die op deze wijze als verkeerd en zelfs als ridicuul werd neergezet. Dat de dader een Milanees was, berucht om hun passies, zal de onderliggende waarschuwing tegen warmbloedige buitenstaanders nog hebben versterkt⁶⁹³.

⁶⁹³ Viverius (1665), 311-312: volgens hem waren Milanezen met dit soort gedrag besmet. Hij noemt dit verhaal een “vrucht van het ontrouw ontschaacken”.

Onbekend welk geweld

Er vonden schakingen plaats die in de bronnen aangeduid zijn als gepleegd "met fortse", violentelijk, met geweld, zonder dat is vermeld wat dan de mate en vorm van het gebruikte geweld is geweest. Bijvoorbeeld die van Emerentia Cox. Zij werd in 1659 "enlevee par force au grandissime scandal de tout ce peuple"⁶⁹⁴. Maar hoe, wanneer en in welke omstandigheden is niet terug te vinden, terwijl in de andere zaken dat juist zeer hoog werd opgenomen en gedetailleerd beschreven.

"Gesimuleerde phamphares"

Het is denkbaar dat het geweld bij de gewelddadige schakingen gefingeerd was. Spierenburg suggereert dat er soms een toneelstukje werd opgevoerd⁶⁹⁵. Het bijschrift bij onderstaande afbeelding uit zijn boek luidt: "De meeste schakingen waren doorgestoken kaart en dienden om toestemming tot een huwelijk te forceren. Deze tekenaar doet het voorkomen alsof het meisje werkelijk wordt ontvoerd. Of is zij een zeer goede actrice?" De afbeelding is oorspronkelijk gepubliceerd⁶⁹⁶ in 1783 geeft een gewelddadige ontvoering weer, die volgens mijn onderzoek na 1711 niet meervoor kwam. Ik heb ook geen schakingen gevonden waarbij het meisje speelde dat zij met 'geweld' in een gereedstaande koets werd geduwd⁶⁹⁷.

⁶⁹⁴ Zo meldden verontruste edelen en burgers van het Overkwartier van Gelre namens de ingezetenen van Roermond de schaking aan de Spaanse bevelhebber Caracena. RHCL, Archiefnr. 01.001 Staten van het Overkwartier van Gelre, inv.nr. 746.

⁶⁹⁵ Spierenburg (1995), 94.

⁶⁹⁶ *Almanach, voor 't huwelyk voor de jare 1783* (Utrecht 1782), zie ook Atlas van Stolk, inv.nr. 8924, Van Stolknr 3771/12.

⁶⁹⁷ Hamerster (1745), 247, gaat ervan uit dat het met geweld wegvoeren tevens inhoudt dat dat tegen de wil van de weggevoerde is. De wetgever heeft daarom, althans in het Friese recht, aan het betreffende wetsartikel "ende Gewaldelyk" toegevoegt, omdat "inzonderheit in zaaken van natuur als deze, wel gebeurt, dat 'er uytterlyk schynt Geweldt gebruikt te worden, daar men het ondertusschen met malkanderen onder den handt eens is."

‘Huwelyks voorstel’ uit de *Almanach voor 't huwelyk voor de jare 1783*. Atlas van Stolk, Rotterdam, nr. 3771(12).

Als de roof met voorweten van de dochter zou zijn geschied, dan was de juridische situatie ontstaan dat zij de dader zou hebben geholpen en dus strafbaar zou zijn. De vraag is dan welk doel gediend wordt het met het gespeelde, gewelddadig weghalen van een dochter? Hielp dat de machtsbalans doorslaan naar het paar? Naar mijn mening is dergelijk geweld bij ‘protestantse’ schakingen juist niet zinvol of eervol, want het geweld mag dan wel de minderjarige dochter opleveren, de familie moet nog altijd huwelijkstoestemming geven. De schade die deze actie door de schande oplevert, is te groot in vergelijking met alternatieven als gezamenlijk weggaan. In die situatie kan de dochter een sterkere, overigens niet altijd succesvolle machtsrol spelen bij het overtuigen van haar familie, zoals we in de figuratie *De Weigering* zagen. Geweld heeft dus alleen zin wanneer de dader als buitenstaander, eventueel als buitenlander, zijn geroofde vrouw kon meevoeren naar het buitenland en daar voldoende middelen had om een bestaan op te bouwen. Bij ‘katholieke’ schakingen zou geweld ook niet slagen, want de kerk meende dat beide partners in volle vrijheid moesten beslissen over het aangaan van een huwelijk. Dat betekende dat het meisje uit de macht van de schaker moest raken en op een neutrale plaats haar mening diende te geven. We hebben hiervan geen voorbeelden uit de Republiek. Wanneer haar ouders haar konden spreken, zouden die haar wel tot andere gedachten brengen.

Wellicht vinden we in de gespeelde ontvoering de verklaring voor het “laten schaken”: een jonge vrouw die door een vermeende gewelddadige ontvoering haar maagdelijkheid verliest en daardoor niet meer in aanmerking komt voor een huwelijk met een door haar familie gewenste kandidaat, maar wel met haar schaker, haar geliefde, huwt. Deze betekenis lijkt ook oorspronkelijk het ‘doorgaan’ te hebben: de schijnbare wil van de jonge vrouw die

zich, ‘gek van liefde’ gemaakt door een jongeman, laat meenemen. Er zijn enkele zaken in deze figuratie waarbij de gang van zaken enige twijfels oproepen. Laten we die eens langs lopen.

Anna Magdalena van Rheede werd na haar ontschaking en na het aanhouden van haar schaker een jaar lang vastgehouden. Ze mocht niet naar haar ouders. Sloet meent dat ze misschien toch medeplichtig was⁶⁹⁸. Misschien dacht Anna van Rheede, een meisje van ongeveer twaalf jaar, door zo te handelen iets te bereiken. Er is echter te weinig informatie over haar rol. Mocht zij inderdaad met Gerrit hebben willen weggaan, waarom koos het paar dan voor deze opzichtige en zo te lezen gewelddadige wijze? Waarom gingen ze niet op een geschikter en heimelijker moment, zoals in de figuratie De Weigering is beschreven? De mogelijke verklaringen zijn dat Anna door haar ouders, nu ze Gerrit hadden afgewezen en haar moeder zijn verleidingskunsten kende, nauwlettend werd bewaakt. Er was simpelweg geen andere keuze dan plotseling en hard ingrijpen; en dat zou ook Anna vrijpleiten. Zij had haar ouders gehoorzaamd en zich onder hun gezag gevoegd. Een andere verklaring, van Fruin, is dat zij als katholieke dochter van katholieke edelen tijdelijk gevangen werd gehouden door de Staatse justitie⁶⁹⁹.

Zijn er twijfels bij de roof van Catharina van Orlens? Speelde zij de tranen en de uitroepen, of was zij werkelijk verrast en geschokt door Mortaignes optreden? Hoewel zij in Culemborg, waar zij met Mortaigne asiel kreeg, verklaarde van alles af geweten te hebben, moeten we hierbij wel vraagtekens zetten, net als de ‘tegenpartij’ dat in 1664 deed. Ze zou met Jan van Ruytenburg huwen, misschien zag ze daar geen heil in. We hebben geen enkele aanwijzing voor een bewust vooraf door Catharina van Orlens in overleg met Mortaigne gekozen aanpak voor een gefingeerde gewelddadige schaking. Waren haar emoties op die avond van 17 maart 1664 echt?

Jelis Dericx liet Catharina van Groll tien dagen na haar roof toen zij nog in zijn macht verkeerde, een verklaring opstellen, waarin zij verklaarde van alles vooraf op de hoogte te zijn geweest. Een paar dagen later, terug in de macht van haar moeder, trok ze die weer in. Jelis stelde onomwonden dat hij haar verzet bij het weggaan “absoluijtt ontkent, als alleen datt sij mett onderlinge intelligentie van haeren bruijdegom, om haer moeder te voldoen, eenige gesimuleerde *phamphares* souwde mogen gemaect hebben”. Catharina zou dus haar verzet, geschreeuw en tegenstribbelen hebben gefingeerd. De aanklager repliceerde met de opmerking dat het dan toch niet nodig geweest was vijfhonderd meter verderop “alle man om hulp te roepen”.

Marie Anne de Boulie zou Gingien niet hebben gekend; dat is altijd mogelijk, maar is er niet een verschil tussen werkelijk kennen enerzijds en anderzijds bekend zijn met de persoon van horen zeggen, van noemen? Ze verklaarde achteraf dat zij hem nooit had gezien.

⁶⁹⁸ Sloet (1880), va 259.

⁶⁹⁹ Fruin (1886), 131 ev.

Toch zijn er suggesties dat er meer aan de hand is geweest. We zullen bij de bespreking van de zaak hierop ingaan.

Concluderend is er in geen enkel geval overtuigend bewijs van een gespeelde gewelddadige ontvoering, want dat had geen enkele zin en zou veel nadeel en schade opleveren. Dat we tot twijfel worden gebracht, heeft te maken met het machtsspel en de eerstrategieën die zich naderhand voltrokken om de gebeurtenissen in een gunstig of ongunstig daglicht te stellen naar gelang welke partij men steunde. Wel valt op dat drie van de vier casussen zich in katholieke milieus afspelen.

Spontane en impulsieve schakingen die plotseling in de chaos van het moment gebeuren, zie ik ook niet in deze figuratie. Het enige succes bood de geplande, georganiseerde schaking, de roof. Pas dan, wanneer ze in de macht en nabijheid van de schaker zou zijn, zou hij haar van zijn goede bedoelingen kunnen overtuigen en haar bewegen zijn zaak bij haar familie te bepleiten.

4 Eer- en machtsstrijd tijdens de vlucht

Inleiding

De roof zette het spel letterlijk op de wagon. De dader oefende vanaf toen *de facto* het gezag over de jonge vrouw uit, zij was in zijn macht. Nu moest hij zorgen om die ook *de iure* te verwerven. Dat is het doel van de nu volgende periode, die overigens kort te noemen is. In de casus van Anna van Rheede was die een paar dagen, Aeltjen Roelofs drie dagen, Anna van Lawick eveneens enkele dagen, Aleyt Jans ook, Catharina van Orliens acht dagen, Catharina van Groll keerde na ongeveer elf dagen terug bij haar moeder. Die van Marie Anne de Boulie duurde het langst: ongeveer zes weken.

Hoe kon de dader nu verwachten dat haar ouders wel ja zullen zeggen en hem dus als schoonzoon in de familie opnemen? Speculeerde hij op de tijdelijke schande die hen en hun dochter was aangedaan en die in zijn ogen herstelbaar was door hun consent voor het huwelijk te geven? En zou de familie hem dan in hun midden hebben opgenomen? Of was zijn doel al bereikt, wanneer de dochter met hem gehuwd zou zijn en hij recht op haar geld kreeg? Het was een risicovolle dwangsituatie in optima forma en gedurende de tocht moeten de spanningen groot geweest zijn. Beide partijen ondernamen acties, de een om het voordeel van het bezit van het jonge meisje snel uit te buiten, de ander om met behulp van de overheid de dader en zijn gezelschap te achterhalen. De strijd van de eer van de dader tegen die van de familie ontbrandde in alle hevigheid. Beide partijen interpreteerden hun eigen handelen en dat van de tegenpartij in hun eigen belang. Het valt op dat de familie van de dader zich doorgaans op de achtergrond houdt, althans in zaken van latere datum. Met die eerpositie had een jongeman rekening te houden: de aantasting van de eer van zijn eigen familie, en dan vooral van zijn vader. Overigens zien we ook in de andere figuraties vaak, maar niet altijd, een weinig opvallende rol van de familie van de dader.

Ondertussen moest de dader ook nog het meisje kalmeren en voor zich winnen. Was zij een willoos werktuig, een instrument dat verder geen enkele rol speelde? Nee. Er ontwikkelde zich ook tussen dader en dochter een machtsspel. Zij had haar eer, haar maagdelijkheid te verdedigen, en de dader had haar medewerking nodig. Geheel wil- en machteloos was zij zeker niet.

Dader laat dochter snel gaan

Diverse jongemannen lieten het meisje snel gaan. Het Hof van Gelre eiste medio oktober 1589 dat Bevervoorde Anna vrij zou laten; Bevervoorde had haar in Arnhem in zijn macht gehouden. Hij bracht haar echter in opdracht van het Hof naar een derde persoon “om also des hernn antast of bewharenisse t’ontgaen”, zodat hij haar eer niet zou aantasten. Het Hof beval de rechter van Arnhem om haar op te halen en te sequesteren, dat wil zeggen van Van Bevervoorde te scheiden tot haar moeder haar kwam halen. Dat gebeurde.

Isack Volkertsz en Maximiliaan du Bois hadden de dochter snel teruggebracht, mede op aangeven van hun eigen familie. Volgens Hooft bracht Isack Aeltjen “ongeschent (soo zij verclaert)” terug. Du Bois stuurde Anna van Lawick uiteindelijk, omdat “sijn vrienden ’t selve feijt seer mishagden”, mede vanwege haar weigerachtigheid⁷⁰⁰, “eerlyc” terug naar huis, vergezeld van de twee “matronen”. Maximiliaans machtspositie was tijdens de vlucht op drie fronten verzwakt: hij kon Anna niet vermurwen mee te werken, haar ouders weigerden elk toegeven en zijn eigen familie had hij nu ook tegen zich in het harnas gejaagd. Het is op zich bijzonder, dat de familie van de jongeman een dergelijke, medebeslissende invloed had om de schaking te beëindigen. Het terugbrengen getuigde van enig eerbeseef van de jongeman, namelijk het overdragen van Anna en het gezag over haar aan twee oudere deftige vrouwen, getrouwd of weduwe, die dat gezag weer overdroegen op haar familie⁷⁰¹. Op deze wijze liet hij zien dat de maagdelijkheid van het meisje ongeschonden was gebleven en dus, zoals Gietman het terecht formuleert “binnen de regels van eer had gehandeld”.⁷⁰² Gietman geeft verder als commentaar: “Deze laatste anekdote laat duidelijk zien dat men heel verschillend kon antwoorden op de vraag of een schaking nu een eervolle of eerloze daad was. De officierszoon veronderstelde ongetwijfeld dat hij het recht had zijn voormalige geliefde en haar vader te dwingen hun woord van eer (de huwelijksbelofte) na te komen.” Door het meisje ongeschonden terug te sturen was hij eervol, maar zijn familie zelf meende dat de oneervolheid van de schaking op hen zou afstralen, zegt Gietman. Zo werkt eer tegen eer. Hij moest zich schikken naar de eer van zijn familie, die hem weer onder hun gezag bracht.

De opmerking van de adellijke dagboekschrijver Alexander van der Capellen dat Anna van Lawick *rapta fuit a famulo ipsius rustico*, dus door een boer werd geschaakt, suggereert standsverschil⁷⁰³. Gietman vindt “rustico” een “onjuiste mededeling, kennelijk bedoeld om de dader buiten de gemeenschap van eer te plaatsen”, want hij was een zoon van een ritmeester⁷⁰⁴. De naam Du Bois komt nauwelijks voor in de adellijke genealogieën van die tijd in die regio, waaruit we kunnen opmaken dat hij ondanks de trouwbeloften van een stand was die te licht werd bevonden door Anna’s ouders.

Aert en zijn trawanten brachten Aleyt naar de herberg van Derk Aerts Nauwen in Udenhout. Ze trachtte een paar keer met hulp van de waardin te ontsnappen, maar Aert haalde haar telkens met geweld terug. Toen haar stiefmoeder en zuster haar daar vonden, is Aert met de zijnen gevlucht. Een opvallende mededeling: niet Aleyts vader maar haar stiefmoeder ondernam deze actie en met succes, hoewel ze tegenover een aantal gewapende mannen stond. We kunnen speculeren over de redenen hiervan, maar duidelijk is dat Aert zich niet langer in staat achtte de schaking voort te zetten, althans Aleyt nog langer gevangen te

⁷⁰⁰ Gietman (2010), 227.

⁷⁰¹ *WNT*: “Matrone”.

⁷⁰² Gietman (2010), 227.

⁷⁰³ Van der Capellen (1777/1778), 32.

⁷⁰⁴ Gietman (2010), 227.

houden. We zullen straks zien dat hij zijn doel, namelijk erkenning van zijn huwelijk en dus herstel van zijn eer en eerpositie ten opzichte van Aleyt op een andere manier ging nastreven: via een rechtszaak voor de Raad van Brabant⁷⁰⁵. Zijn strategie wijzigde dus. Hij en niet Aleys familie escaleerde, zoals hij blijkbaar ook al had gedaan door de schout van 's-Hertogenbosch te bezoeken.

Wending

In de nacht volgende op haar roof kwam het gezelschap van Mortaigne aan bij een herberg nabij Alphen. Catharina wilde even alleen zijn⁷⁰⁶. Zij zonderde zich volgens Brouwer af met de waardin in een kamer⁷⁰⁷. Die deed de deur op slot⁷⁰⁸. De jurist besprak deze zaak in zijn *De Iure Connubiorum*, omdat die toen net speelde. Hij wilde ook aantonen hoe erg zo'n misdaad was. Hij schrijft dat Catharina de waardin direct vertelde om uit haar kleding en loshangend haar niet af te leiden dat zij iemand van het volk was, geen goedkope en lage vrouw van uitspattingen, maar van eerlijke ouders, eerlijke woonstede en goede geboorte⁷⁰⁹. Ze zei dat ze met geweld was “gestolen”, vandaar haar gescheurde kleren en betraande gezicht. Ze smeekte haar om haar bloedverwanten in te lichten. Catharina was toen dus nog steeds geschokt door de gebeurtenissen. Ze deed wat Anna van Lawick, Aleyt, Catharina van Groll en Marie Anne ook onderweg deden: protesteren en hulp vragen.

Toen eiste Mortaigne dat de waardin Catharina zou laten gaan, anders zou hij haar “doorschieten”⁷¹⁰. Catharina weigerde op de kar te gaan zitten en werd alsnog daartoe gedwongen. Brouwer constateerde dat dit optreden gewelddadig was omdat zij zich niet wilde laten opjagen als een dier maar dat zij verkoos na bedreiging om vrijwillig mee te gaan. Maar hij was niet bij deze scene aanwezig en we weten niet hoe hij aan deze kennis is gekomen. Brouwer gaat verder: net boven Woerden ging het wagentje kapot. Ook daar liet ze bij een herberg haar tranen de vrije loop en trachtte ze de waard te zeggen dat ze met geweld was weggevoerd en dat hij dit haar familie moest vertellen. Volgens de informatie waarover Brouwer moet hebben beschikt, was Mortaigne in Alphen begonnen op haar in te praten. Hij vroeg haar om vergeving als hij iets gedaan had wat zij niet had verwacht, maar hij kon niet langer zijn verzengende liefde voor haar beteugelen, of, zoals Brouwer dat schrijft: “*se non potuisse amplius cohibere amoris, quo illam deperibat, furorem, non hoc iniisse consilium*”. Hij had niet gepland haar te ontvoeren, maar om haar van haar bloedverwanten weg te halen die tegen hun huwelijk gekant waren: “*ut raperet, sed ut illam eriperet consanguineis suis, quos sciebat suis nuptiis adversos*”. Nu de zaak zover was gekomen, hing alles af van haar

⁷⁰⁵ Zie voor meer uitleg over de voortzetting van de eerstrijd voor een rechter hoofdstuk VI De Overrompeling.

⁷⁰⁶ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5272.21, intendit (tenlastelegging) tegen Mortaigne.

⁷⁰⁷ Warmelo (1967), Deel II, 86.

⁷⁰⁸ Pruim (1968), 56-57.

⁷⁰⁹ “*honestis parentibus, honesto loco, in re splendida natam*”, schrijft Brouwer, zie Warmelo (1967), Deel II, 85.

⁷¹⁰ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5657, sententie Mortaigne 31 juli 1664.

medelijden. Als zij hem niet zou aanhoren, dan zou hij aan de ontterende galg door beulshanden sterven. Zou hij ontsnappen dan zou hij naar een vreemd land verbannen worden. Hij had hierover nagedacht en besloten dat dood noch verbanning hem van deze misdaad af kon houden, het was veel erger zonder haar te leven. Als zij voor hem zou kiezen zou hij een getrouwe echtgenoot wezen. Hij smeekte dat zij hem zou vergeven, anders zou zij de oorzaak zijn van zijn dood of verbanning⁷¹¹. Brouwer geeft dus in tamelijk kleurrijke woorden zijn interpretatie van het gebeurde. Noch Catharina, noch Mortaigne zelf hebben iets hierover losgelaten, noch heb ik andere bronnen voor deze weergave van de gebeurtenissen kunnen vinden.

Mortaigne kan gedacht hebben dat zijn waagstuk zijn liefde voor haar zou duidelijk maken. Door zijn dappere daad zou hij om haar zijn leven op het spel zetten. Hij wilde dat zij hem ging zien als iemand die zijn ‘vrouw’ terecht had veroverd. Hij koos voor een aanpak die ertoe moest leiden dat zij met hem ging samenwerken. Zijn taalgebruik, door Brouwer geciteerd uit stukken of verklaringen van onbekende anderen, is doorspekt met eernoties. Hij legde zijn eer en dus zijn lot in haar handen. Zijn eer was zijn liefde voor haar en die had hem gedwongen tot de ontvoering. Hij onderwierp zich aan haar goedertierenheid. Zij moest beslissen over zijn dood of leven, eer of oneer. Mortaigne beseftte dat alle hoop op zijn eigen veiligheid daarin was gelegen, dat Catharina zou getuigen dat zij uit eigen vrije wil was ontvoerd. Waarop hij die hoop baseerde is mij niet duidelijk. Geen rechter heeft op grond van een voor de dader positief getuigenis van de dochter besloten de schaker een lichtere straf op te leggen. Verwijst Brouwer via Mortaigne naar zaken die wel op deze wijze afliepen maar nu behoren tot het *dark number*? Hoe dan ook, zo poogde Mortaigne zijn eerpositie ten opzichte van haar te verbeteren, misschien wel ten koste van haar eer, want Catharina moest dus op een zeker moment, als alles zou zijn gelopen zoals hij zich voorstelde, publiekelijk gaan uitleggen waarom zij de ontvoering had ondergaan.

Hij had nog een argument, dat echter nergens uitdrukkelijk zo in de bronnen over deze zaak is genoemd. Volgens de *Politieke Ordonnantie* van 1580 en een aanvulling daarop uit 1646 moesten alleen de ouders instemmen met een huwelijk, en niet voogden, grootvaders, ooms of andere familie. Catharina was sinds haar geboortjaar wees en had dus zelf een belangrijke stem bij de keuze van haar echtgenoot.

Catharina bleef eerst “dover dan een slang” voor zijn woorden⁷¹². Waarom? Uiteraard vanwege de ontzetting over zijn daad, over de ontterende positie waarin hij haar willens en wetens had gebracht, de onbeperkte macht die hij kon uitoefenen over haar, het volgens Brouwer aanwezige grote gevaar verkracht te worden. Ze zal niet vaak in een gezelschap van alleen maar vreemde mannen ’s nachts hebben rondgereisd, zonder andere vrouw, zonder

⁷¹¹ Van Lennep verhaalt op eenzelfde wijze deze dialoog in zijn *Een schaking in de XVIIe eeuw*. Hij lijkt dus daarvoor Brouwer te hebben gelezen.

⁷¹² Warmelo (1967), Deel II, 86.

familie of personeel. Maar toch moeten de woorden iets hebben losgemaakt bij haar. Want aangekomen in Culemborg blijkt zij mee te werken, en zoals we zullen zien zelfs van harte. Brouwer verbaasde zich over “*mirari hic subit faciles faeminarum motus, & quam levi momento impellatur muliebris animus*”, vrij vertaald: de vlottende gemoedsbewegingen van een vrouw en de makkelijke wijze waarop de geest van een vrouw wordt beïnvloed⁷¹³. Zo gemakkelijk ging dat echter niet, want ze sloot een deal met Mortaigne, zoals ook Brouwer beschrijft. Hij zou ervan afzien haar van haar maagdelijkheid te beroven, wat volgens Brouwer toch het voornaamste doel van ontvoering was. Dit was conform het schakingsvertoog, want Catharina moest onschuldig en eervol blijven. Brouwer meende dat Mortaigne zich misschien had gerealiseerd dat toegeven aan het verzet van Catharina tegen haar defloratie in te ruilen was voor de belofte aan hem dat zij met hem zou huwen, nadat zij zich met haar bloedverwanten zich verzoend zou hebben⁷¹⁴. Hieruit blijkt hoe Brouwer de door de omstandigheden veranderende machtsverhouding tussen dader en dochter ziet. Ze waren veroordeeld tot elkaar: zij tot hem vanwege haar maagdelijkheid, hij tot haar vanwege het behoud van zijn vrijheid. En we moeten Catharina geloven, die door deze ommekeer van geschaakte maagd nu de rol ging spelen van - strafbare - helper van haar schaker. Of anders geformuleerd: waar vooraf aan Catharina's ommezwaai sprake was van een verticale eer in hun relatie, is die door haar medewerking tot een horizontale geworden. De eerpositie van Mortaigne als haar beschermer en als ‘echtgenoot’ was althans tijdelijk sterk verbeterd. Voor Catharina was haar eerpositie als dochter veranderd in die van ‘echtgenote’. Als we dat zo mogen stellen, dan heeft zij haar maagdelijkheid als wapen met althans tijdelijk succes in de strijd geworpen.

De vraag is hoe Brouwer aan deze informatie is gekomen. Het past in het schakingsvertoog. Ik vind het nog maar de vraag of een eerbewuste man als Mortaigne zich nu werkelijk zo zou hebben gedragen. Zou het niet logischer zijn geweest dat hij haar dwong, dat hij haar bedreigde met meer geweld? Dat zien we ook bij Marie Anne Boulie de Beauregard. Catharina van Groll echter lijkt een wat meegaander houding te hebben gehad. Mijn suggestie is dat het ging om haar, Catharinavan Orlens' eer tegenover de zijne, om in de nieuwe machtssituatie te komen tot eerposities die zij beiden later publiekelijk zouden kunnen verdedigen. Kon Catharina dan niet volharden in haar afwijzing van hem? Ik vermoed van niet; mogelijk kon zij niet accepteren dat zij straks Mortaignes dood op haar geweten zou hebben. Hoe dan ook veranderde zij van mening en van eerpositie, wat haar gedrag in Culemborg, zoals ik straks ga beschrijven, begrijpelijk maakt. Als zij wel bij haar afwijzing was gebleven dan had ze direct bij aankomst in Culemborg over Mortaigne geklaagd, gelijk

⁷¹³ Warmelo (1967), Deel II, 87.

⁷¹⁴ Warmelo (1967), Deel II, 92: “*sub conditione, ut caetera omnia ex voto & nutu raptoris ageret, matrimoniumque cum illo, pacatis prius cognatis utriusque & affinibus, ritu solenni conficeret. Fides ergo habeatur puellae*”.

ook Brouwer meent. Zij had dan ook anders gereageerd op het verzoek van haar toekomstige echtgenoot Jan van Ruytenburg, die haar als eerste van de achtervolgers daar aantrof.

Mortaignes broer Hans Jurriaen stond in Utrecht klaar met een aantal wagens en voerlieden, om vermoedelijk naar de grens van de Republiek te vluchten. In Utrecht moet het nieuws van de roof al snel zijn doorgedrongen. Mortaigne was in deze plaats niet onbekend, we mogen wel zeggen berucht, want hij had er gevangen gezeten⁷¹⁵. We weten niet hoe, maar hij moet vernomen hebben dat hij daar niet veilig zou zijn, want hij wijzigde zijn reisplan en koos ervoor om naar Culemborg te gaan. In deze soevereine enclave konden hij en zijn gezelschap asiel aanvragen en in relatieve veiligheid de verdere gang van zaken afwachten. Vermoedelijk beseftte hij wel dat zijn opvallende roof direct zou leiden tot een achtervolging. Zoals we straks zien was er nog een reden om naar Culemborg toe te gaan: hij kon daar rekenen op hulp. Mortaigne stuurde een knecht vooruit naar Culemborg om bekend te maken dat hij met een juffrouw, aan hem verbonden door trouwbeloften, uit Holland was ontweken en nu toegang vroeg tot het soevereine graafschap. Zoals gebruikelijk ging de magistraat bij aankomst bij het paar informeren. De magistraat ging met Catharina praten op last van de graaf “om te vernemen off ’t selve was geschiet met haer consent.” Van dit verhoor is een verslag bewaard gebleven. Heeft Mortaigne haar “met geweld buijten haer kennisse doen aanleveren?” Nee, ze wist dat ze “geanleveert” zou worden, alleen niet precies wanneer. Ze dacht eerst dat het anderen waren die haar wilden enleveren, en daarom had ze zo geroepen. Klopt het dat vermomde personen haar op een wagen zetten? Dat weet zij niet meer, want het was laat in de avond. Heeft ze toen niet hard geroepen, waarop veel volk af kwam, en is zij tegen haar wil weggevoerd? Ze zegt weer dat zij met haar “goeden will geanleveert en mede gegaen” is⁷¹⁶. Met die informatie kon de ondervrager de graaf adviseren over het al dan niet toelaten wanneer de twee daarom officieel zouden vragen. En dat deden ze: “Vertoonen mit behoorlicke Reverentie Johan Theodoor Mortaigne Camerheer van sijn coonincklijke Majesteijt van Sweden ende Joffrou Catarina Orleans, dat sij supplianten naer lange conversatie de Affectien soodanich geaccresseert en den anderen bemint hebben zijluijde Eijntlijck mit haer vrijen wille uijt den Haegh sijn vertrocken, en sij joffrou Orleans geen Vader ofte Moeder meer hebbende continueerende inde voorseide affectie te samen tot een wettelick houwelick⁷¹⁷. Dat ze het nodig vonden te vermelden dat zij geen vader en moeder had, ondersteunt mijn suggestie dat Mortaigne alles zette op het verkrijgen van de medewerking en instemming van Catharina. In Culemborg aangekomen ondertekende zij twee briefjes, althans de tegenpartij vermoedde dat ze dat daar pas deed. Een was de trouwbelofte: “Ick ondergeschreven bekenne hiermede trouwbelofte te geven aan den Heere Johan Theodore de Mortaigne en niemand anders voor mijn mann te nemen. Catharina van

⁷¹⁵ Z.a. *De seer grouwelicke ontschakinge* (1664), 5; Pruim (1968), 77 noot 11. Er is volgens Pruim niets te vinden in de Utrechtse archieven over deze gebeurtenis.

⁷¹⁶ Zie voor een kopie van deze dialoog NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 12548.403.

⁷¹⁷ NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 12548.403 bevat een kopie van dit verzoek.

Orliens”⁷¹⁸. De ander was aan Mortaigne in Amsterdam geadresseerd en “doende alsoo den datum eenige dagen antedateren, omme waer ’t mogelijk geweest deur quade ende valsche streecken de waerheijt van den saeck ende het schelmstuck bij hem begaen te verduijsteren ende verbloemen”, aldus het Hof van Holland in de sententie tegen Mortaigne⁷¹⁹. De datum die erop is vermeld, is 11 maart 1664. Een kopie van dit briefje is te vinden in het archief van de graven van Culemborg. Eigenlijk zou hier het origineel thuishoren, maar waar dat gebleven is, is niet bekend. Dus blijft er een kans bestaan dat dit briefje is gefingeerd. Het heeft niet de vorm van een notariële akte, noch is het gewaarmerkt door notaris of magistraat.

De tekst maakt gewag van een belofte, van een afspraak: “Monsieur, Celcecy servira pour vous assurer que la vostre escrite de la ville d’Amsterdam m’a este bien livree. Est que j’ay bien esté combattue devant que de me pouvoir resoudre à vous accorder ce que vous souhaitez de moy, mais comme je me fais donnée à vous par une promesse j’ay cru pouvoir m’hazarder sur les horribles serments que vous avez fait de me demeurer fidele, c’est pourquoy je remettray mon honneur et ma personne a vostre conduite, estant assurer que vous ne forez rien a mon prejudice ny qui puisse faire tort a mon honneur, d’abord que celcecy vous sera apportée et que vous l’aurez leue je vous prie de la vouloir brusler (brûler, rh) car je serois pas contente que l’on sceurt que je vous avez escrite de la sorte. CvO”.⁷²⁰ Het lijkt erop dat zij met hem akkoord gaat, waarbij zij hem haar eer toevertrouwt. Hij had blijkbaar al meerdere keren aangedrongen en nu geeft ze dan toe. Het woord “serment” geeft de ernst aan waarmee hij te werk is gegaan, want dat betekent: een plechtige bevestiging van een eerder gedane belofte. Zij accepteerde dat, hoewel hij wel het briefje moest verbranden. De vraag blijft of er werkelijk sprake is van een geantedateerd briefje dat te Culemborg is geschreven om de claim van het paar van een langduriger relatie te bewijzen. Nu werd Mortaigne wel beschuldigd van het antedateren, maar dit is ondertekend door Catharina. Zou zij werkelijk zijn gedwongen dit op te stellen? Of paste dit briefje goed in haar nieuwe positie als helpster van Mortaigne, zoals onderweg was overeengekomen? Al deze aanwijzingen maken duidelijk dat zij niet als passief en willoos voorwerp in het spel stond, maar actief meedeed in het machtsspel en de erehandel. Haar houding en gedrag waren vervlochten met die van Mortaigne, ze reageerden op elkaar. Dat dit briefje als geantedateerd terzijde wordt geschoven, past in het beleid van de tegenpartij, voor het paar had het wel degelijk een zekere betekenis.

Deze geschriften hebben een belangrijke functie. De graaf had ze, toen de Staten van Holland wisten dat het paar in Culemborg was, in kopie naar hen opgestuurd om aan te tonen dat hij te goeder trouw had gehandeld. De Staten reageerden met het zenden van twee gecommiteerden van het Hof van Holland naar Culemborg. Zij beargumenteerden deze stap

⁷¹⁸ Pruim (1968), 62.

⁷¹⁹ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5657.

⁷²⁰ Pruim (1968), 63, die in deze tekst leest dat Catharina “op grond van haar belofte, haar eer en haar persoon aan hem toevertrouwt.”

met een belangrijke overweging die de machtsbalans tussen de vluchters en de familie sterk beïnvloedde. Ze stelden dat Hof “de Opper-voochdye over de voorschreve Juffrouw, ende alle pupille onsen Lande” toekwam⁷²¹. Met andere woorden: het Hof mocht van de Staten van Holland macht uitoefenen over wezen en dus over Catharina, daarbij, zo vat ik dat op, de macht van de voogden opzijzettend.

In brieven aan de graaf betichtten zij hem van het bevorderen van de rapt en stelden dat hij als helper strafbaar was. Hij kon zich niet verschonen achter de akten en brieven van Catharina die haar consent bewijzen, omdat het consent van een minderjarige natuurlijk niet geldt. En bovendien “Een juffrouw zo violentelijk gerapieerd (...) can werden gedisponeert om acten te passeren”.

Catharina’s wending betekende ook dat er niet veel meer in de weg stond om met Mortaigne de nacht door te brengen. Catharina is na de schaking ondervraagd door het Hof, maar het verslag hiervan is opvallend genoeg weg⁷²². Gezien de vele stukken die in omvangrijke dossiers zijn bewaard en het grote publieke belang van de zaak bevreemdt het wel dat dit cruciale stuk verdwenen is. We weten iets van het besprokene uit een brief aan Christiaan Huygens waarin zijn zwager Philip Doubleth meldt dat zij aan het Hof had verteld dat zij gehandeld had uit medelijden, want Mortaigne had haar op zijn knieën, “a deux genoux avec beaucoup de larmes”, gesmeekt zijn leven te redden⁷²³. We weten niet hoe Doubleth aan die informatie komt, maar die onderbouwt wel het verhaal van Brouwer in dramatischer termen⁷²⁴. En ze zou zo ook haar maagdelijkheid hebben bewaard, terwijl ze tot Doubleths verbazing erkende twee nachten met Mortaigne te hebben doorgebracht in Culemborg. Zonder gemeenschap te hebben gehad, want Catharina beweerde in dat verhoor dat haar “pucelage” intact was gebleven⁷²⁵. Dit was een onderwerp van gesprek, van roddel; haar maagdelijkheid, dus haar eer, werd openlijk betwijfeld⁷²⁶. Volgens een dienstbode, de dochter van de waard Hoevenaers van De Gulde Leeuw te Culemborg had Catharina toen zij haar hielp met uitkleden, gevraagd “off sij bij haer well wilde slaepen dat sij daerop affgaende ende te selve haer Moeder geseijt hebbende mit haer nachtgoedt nae boven is gegaen mit intentie om aldaer te slaepen doch dat sij boven comende deselve camer geslooten vondt dat

⁷²¹ NL-HaNA, Staten van Holland. na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 97, 27.

⁷²² Pruim (1968), 66-67.

⁷²³ Huygens (1893), 48 brief van 27 maart 1664. Philip Doubleth was heer van St Annaland, ontvanger-generaal van de Unie. Hij was gehuwd met Susanna Huygens (1637-1725), zuster van Christiaan; Pruim (1968), 67.

⁷²⁴ Pruim (1968), 66.

⁷²⁵ Pruim (1968), 67, 71.

⁷²⁶ Susanna Huygens noteerde dat Catharina’s maagdelijkheid nu ‘licht beschadigd’ zou zijn, zie Langendoen (Orliens, Catharina van 2014). Die verwijst naar Huygens (1893), 44 ev, maar in de enige brief die zij in die periode schreef aan haar broer is deze passage niet te vinden. Wel merkt Philip Doubleth in zijn brief (nr. 1222) van 27 maart 1664, 49, aan Christiaan daarover iets op, naar aanleiding van haar bekentenis aan het Hof van Holland dat ze twee nachten met Mortaigne had doorgebracht. De eerste nacht zou een kamermeisje in en uit hebben gelopen. De tweede zou verlopen zijn zonder getuigen, maar “soo den suppliante segt, mesme sans luy avoir demandé la moindre chose au prejudice de son honneur, comme elle l’a confirmee par serment solemnel, mais la depravation du siecle enclin a croire plustost le mal que le bien du prochain rend cecij d’un peu difficile digestion a plusieurs, pour moy je m’en rapporte a ce qui en est.”

sijs morgens Mortaigne ende Joffer Orleans bij malcanderen opt bedt heeft gevonden dat sij woondaechs snachts mede mit malcanderen op de camer sijn geweest is dat sijs morgens des donderdaechs tusschen 7 en 8 uijren op de camer comende de voorseide Mortaigne all op was”⁷²⁷. Het paar en de helpers hadden dus asiel gekregen van de graaf. Die had geen enkele reden om geweld te vermoeden. Maar toen kwam Jan van Ruytenburg, Catharina’s beoogde echtgenoot, met enige ruiters uit Utrecht om hem over de violente en gewelddadige *rapt* te onderhouden⁷²⁸. De graaf geloofde hem niet want hij vond hem iemand zonder “character”, zonder enig mandaat of kwaliteit. Hij had geen officieel schrijven bij zich waaruit zijn formele status bleek noch had hij andere bewijzen voor zijn beschuldiging dan alleen zijn woorden. Dat leverde bij de tegenpartij de opmerking op dat die ruiters hem juist wel tot “character” strekten, want een hoge regering zou hem als soldaat nooit soldaten hebben meegegeven. Jan van Ruytenburg vroeg of hij Catharina kon spreken, maar zij weigerde hem te ontvangen. Ze schreef hem: “Monsieur. Ne trouve pas strange que ne je vous veux pas voir. Et ne songe pas c’est Mr Mortaigne qui me le defend mais c’est moy mesme qui se veut pas avoir, a cause que je ne le trouve pas bon”⁷²⁹. Tijdens dat verhoor door het Hof zou ze zeggen dat ze dat deed om hem te redden van een mogelijke “coup de pistolet a travers la teste” door Mortaigne⁷³⁰. Dat was niet helemaal ondenkbaar, gezien Mortaignes bereidheid tijdens de tocht uit Den Haag en te Alphen om mensen neer te schieten, en gezien het feit dat Van Ruytenburg ook nog eens zijn concurrent in de liefde was. Haar breuk met Van Ruytenburg was definitief. Of beter gezegd: Hij zal door deze dubbele afgang zich zeer in zijn eer aangetast gevoeld hebben. Dat Catharina hem geen reden opgaf, heeft met haar eerpositie van doen: nu zijzelf besloten had en publiek gemaakt met een ander te huwen had ze hem niet langer nodig. Ze formuleert dat het nu Mortaigne is die haar beschermt en dat zij zelf de keuze maakt om Ruytenburg niet te zien. Als een minderjarige dochter dan geen consent mag geven, dan toont dit schrijven eens te meer dat zij zich dat principe niet bepaald eigen had gemaakt.

Ze wilde overigens wel haar familie spreken. Die had ze wel wat uit te leggen. Over de relatie tussen die familie en Mortaigne is veel minder op te merken. Nergens is vermeld dat hij zich op de hoogte hield van de stemming bij de tegenpartij. Hij dwong Catharina niet tot het schrijven van briefjes om haar familie te smeken om huwelijkstoestemming, zoals we straks zullen zien, Marie Anne Boulie de Beauregard moest doen. Er was waarschijnlijk ook nauwelijks tijd om dat te doen.

⁷²⁷ NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 12548.403.

⁷²⁸ Ook een koetsier, genaamd Nicolaes, van de Prins van Tarente, had zich gemeld bij de graaf, maar ook hij werd heengezonden wegens het niet kunnen bewijzen van de gewelddaad of het hebben van een speciale orde of last van een bevoegde instantie. Zie Pruim (1968), 60 en NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 97, 51.

⁷²⁹ Pruim (1968), 59.

⁷³⁰ Pruim (1968), 67.

In Culemborg vond hij enige hulp in de personen van de graaf, diens stalmeester Chevalerie (we kennen zijn voornaam niet) en Frederik Hendrik baron van den Boetselaer, heer van . Waarom deze naar Culemborg was gegaan, wordt niet duidelijk. Zou hij als kennis van Mortaigne vooraf zijn ingelicht? Hij beval Mortaigne advocaat Jacquet in Den Haag aan om zijn zaak te behartigen. Mortaigne schreef hem namens “Madame & Moy” maar kon hem geen retouradres geven “car pour fortes raisons je suis obligé à me tenir caché”. Hij moest zijn brieven maar aan Boetselaer sturen. Boetselaer vermeldde in zijn introductiebriefje aan Jacquet dat uit de bijgesloten kopieën van de verklaringen van Catharina zoals hierboven weergegeven, blijkt dat zij met haar instemming uit Den Haag is weggegaan “ce qui sans doute facilitera l’accommodation de Monsieur de Montaigne”⁷³¹. Hij verwachtte dat door dit bewijs een verzoening, een accommodatie tussen Mortaigne en haar familie zou bespoedigen. Boetselaers handelwijze riep de “indignatie” op van de Staten van Holland. Hij moest de geheime verblijfplaats van Mortaigne bekend maken, anders zou hij “aenstondts metter daedt de indignatie doen gevoelen.” Boetselaer werd opgepakt en moest zijn verhaal doen voor de Staten. Die besloten hem daarop te ontheffen van zijn ritmeesterschap, een paar weken later werd hij door het Hof van Holland wegens medeplichtigheid ook nog voor vijf jaar verbannen⁷³².

Mortaigne kon ondertussen in Culemborg met Catharina wachten tot het rumoer was verstomd. Maar dat gebeurde niet, want de familie had een onverwacht groot machtsvoordeel: in maart 1664 waren de Staten van Holland en de Staten-Generaal in Den Haag bijeen⁷³³, die samen met het Hof van Holland grote politieke druk gingen uitoefenen ten gunste van de familie en uiteraard van de openbare orde. Had Mortaigne dit niet beseft? Was dit een inschattingsfout? Of had hij gehoopt op snel succes? Het was dus voor de familie en Catharina’s voogd Frederik Rixen, raadsheer bij het Hof van Holland, een kwestie van afwachten, want hogere machten waren al aan het werk. De graaf van Culemborg werd gedwongen tot het separeren van Catharina en Mortaigne en tot het in bewaring houden van de laatste. Toen dat maar aarzelend gebeurde, voerden de Staten de druk op en stuurden militairen, mede vanwege de al langer bestaande irritatie over de hulp die deze enclave (en andere) bood aan bankroetiers, schakers en andere criminelen. De graaf had tegen “de wil van de staet, de gerapieerde pupille, onder pretext van haer vrije wille, die sy om verscheyde redenen niet en hadde” in Culemborg gehouden “en bij den raptour (...) doen blijven”. Zij stond onder opzicht en gezag van het Hof van Holland, dat had de graaf zich moeten realiseren⁷³⁴. Vervolgens verschenen namens het Hof en daartoe gelast door de Staten van Holland de gecommitteerden en raadsheren Cornelis Fannius en Willem Goes, die de

⁷³¹ Brief is weergegeven in: NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 97, 31-32.

⁷³² NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 5657, 21 mei 1664. Straf: van zijn ritmeesterschap ontheven, verbannen voor vijf jaar van Holland en West-Friesland, en de kosten van het Hof betalen.

⁷³³ NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 5272.12.

⁷³⁴ GA, Archiefnr. 0370 Heren en Graven van Culemborg., inv.nr. 2359.

onderhandelingen met de graaf aangingen. Later arriveerden ook nog de raadsheren Rixen en Strijen in Culemborg. Toen Catharina op bevel van de graaf in de handen van de familie was gesteld, verklaarde Rixen dat “den goeden heer (de graaf -rh) voor sijn eerlijcke beleeftheden te bedancken” was.

“Knagingh van een quaade consciëntie”

Volgens Jelis Dericx was het juist Catharina’s moeder die tijdens en vlak na de ontvoering “groot rumor” maakte en hen wilde vervolgen. Daarom heeft hij op verzoek van Catharina zich met haar voor enige tijd “geretireerd”. Catharina van Groll kwam in de nacht van haar roof, begin 1688, eerst aan bij de boerderij van zijn familie te Koolwijk. De volgende dag reeds kwamen de gerichtsode en een paar soldaten aan de deur, die niet bepaald grondig te werk gingen. Ze zeiden dat ze Jelis wilden vangen. De mensen op de boerderij zeiden niet te weten van het “quaede feijt” dat Catharina was ontvoerd met geweld. Ze hadden haar ook niet van hem gesepareerd. Ze zeiden “van dit onfaçonlick ontvoeren niet geweeten te hebben”, dat wil zeggen van deze oneerlijke daad. Uit deze bewoordingen en andere suggesties uit de stukken blijkt dat de bewoners niet veel op hadden met het openbare gezag en de actie van Jelis niet echt afkeurden. Catharina was ondertussen op weg naar Oss en ging de volgende dag naar Volkel, Mill en Schaijk en weer terug naar Koolwijk.

Plattegrond uit het begin van de achttiende eeuw van de omgeving van Ravenstein. Ten zuiden van deze plaats, tegenover Batenborg aan de andere kant van de Maas, ligt Langel. Omdat het stroomafwaarts is gelegen, wordt het ook Neerlangel t genoemd. In de omgeving liggen dorpjes als Berchem en 'OB', Oss. Koolwijk, niet vermeld, ligt tussen Berchem en Herpen. BHIC, objectnummer BVE1665.

Soldaten achtervolgden het paar. Van daar trokken ze naar Berchem. Zo is ze “herom gesleijpt”, van huis tot huis, alleen maar om te ontkomen aan justitie. Op deze wijze hadden de broers bereikt een “bedroofde” moeder van haar “eensighe dochter tegens haaren wil te berooven”. Want toen die in Berchem haar dochter vond, werd zij door hen verjaagd naar Oss. De broers voegden haar zelfverzekerd toe: wie durft ons hier te halen, al komen ze met tien of twintig man. Uiteindelijk aangekomen in Well “soo is aldaer door geweld van wapenen ende andersints, den voornoemden bruidegom sijne bruijt ontnoemen, ende naer Ravensteijn vervoertt”. Aldus de partij die stelde dat er sprake was van een *crimen raptus*. Daartoe moest de dwang, de afwezigheid van ouderlijke toestemming en misschien ook wel het ongeregelde leven langs ’s heren wegen en kroegen nadrukkelijk worden gedemonstreerd.

Jelis’ broers verklaarden uiteraard het tegenovergestelde. Ze hadden niets anders gedaan dan de bruid en bruidegom te convoyeren “t’welck dan egeen smaeck hebbende van geweldige ontvoeringe off raptus.” Ze zijn naar de pastoor van Herpen gegaan, de parochiale kerk van de jongeman, waar het paar diverse keren is ondervraagd, ook door twee eerbare getuigen, over alle omstandigheden en om te bepalen of zij weloverwogen en uit vrije wil waren gekomen. Toen dat bleek, zijn ze aldaar “behoorlijck ondertrouwt”. Om de roepdagen af te wachten, zijn de bruid en bruidegom gaan wandelen “gelijck well meer gebeurt”. En zo hebben ze de nacht doorgebracht in een herberg, waar Catharina “van selffs bij hem is te bedde gecomen”. Hij was al naar bed gegaan, Catharina bleef nog even bij het volk om te praten en vrolijk te zijn. De volgende dag zijn ze welgemoed vertrokken naar Dinther, waar ze ook vrolijk zijn geweest, en tevreden met elkaar. In een volgend verblijf hebben zij zich ook gedragen als bruidegom en bruid gewoon zijn te doen, “dansende, springende ende vrolijk wesende gelijck jonge luijden betaemt, malcanderen bethonende alle affexie ende vrienstchap”. Alle mensen die zij tegenkwamen getuigen hiervan, zo beweerde hij. Ze zijn ook te Well geweest en in een herberg verbleven, “mett alle lieffde ende niet anders”, ook weer zoals een bruidspaar gewoon is te doen. Zo heeft Catharina zelfs in het openbaar de das van de bruidegom gestrikt. Al deze woorden moesten duidelijk maken dat het paar op een volkomen normale wijze tot een huwelijk was gekomen.

De benaming die Jelis gebruikte, van bruid en bruidegom, is alleen van hem afkomstig en van een enkele getuige die van de schaking niets wist. Catharina schikte zich sowieso heel goed in haar rol van bruid, misschien door dreigementen, hoewel ze alle gelegenheid had om anderen te waarschuwen. Haar gedrag zal Jelis de indruk hebben gegeven dat het wel goed zat. Tenslotte was haar instemming van groot belang. Maar toch hebben ze haar moeten laten gaan. Jelis was al de dag voor de komst van de schout in Well gevlucht, “niet dervende uijt knagingh van een quaaade consciëntie compareren”. Het werd hem te heet onder de voeten,

onterende gevangenschap dreigde. De komst van de schout betekende een verschuiving in de machtsbalans tussen Jelis en Catharina. Het verweer van Jelis en zijn broers wijst daarop. Ze vonden het zelfs ‘injurieuselijk’, dat wil zeggen beledigend en hun eer aantastend, dat Jelis zijn bruid te Well met geweld door de schout ontnomen was! Hiermee insinueerden zij dat de overheid hem zijn bruid had ontvoerd. Volgens de aanklager deed de officier echter wat hem door justitie was opgedragen. Jelis vluchtte met zijn broers uit het Land van Ravenstein. Catharina kwam blij en “seer gern” met de schout terug in het Land van Ravenstein.

Instemming blijft uit

Het gezelschap van Gingien, Marie Anne, en twee mannen kreeg onderweg soms bezoek van anderen, soms ging een van de twee mannen, Morillion, een dag weg. Deze bewegingen wijzen op de behoefte van de schaker om op de hoogte te blijven van de ontwikkelingen in Den Haag, want na terugkeer spraken zij over de betekenis van de berichten. Die bleven onbevredigend, vandaar dat ze verder reisden langs kleine dorpen om uit handen van het Hof te blijven. Ze gingen via Katwijk, Noordwijk, Bakkum en Petten naar Den Helder en vervolgens met een gehuurde loodsboot naar Stavoren. Marie Anne trachtte, volgens haar eigenhandig geschreven verklaring die zij in februari 1689 na de schaking had opgetekend en voorgelezen aan het Hof, door te roepen en te huilen de aandacht te trekken van de herbergiers: “encore ie crier tant que ie pouvoit”. Op zeker moment verscheen een herbergierster en toen riep ze weer, maar “elle levat les epaules”. Ze werd dagen in een huis ondergebracht, daar waren wel een klein meisje en een vrouw, maar ze konden niet met hen praten, omdat die net als anderen de Franse taal niet goed machtig waren. Ze moeten gezien hebben dat ze gehuild had. Ze werd bewaakt. Ze toonde in deze verklaring precies het gedrag dat ze moest vertonen: dat van een ontvoerde, onschuldige maagd die tevergeefs trachtte te ontsnappen.

Het Hof had een drost gestuurd om hen te achterhalen; de familie zond geen partij uit. Waarom is nergens vermeld. Misschien had de familie geen geschikte mannelijke leden of relaties om dat te doen; misschien waren die vanwege hun Franse achtergrond niet goed bekend met Holland⁷³⁵. De drost legde diverse verklaringen van herbergiers en voerlui die met het gezelschap onderweg van doen hadden gehad, vast op 30 en 31 december 1688, dus negen dagen na de schaking. Gingien was toen nog niet achterhaald. De drost noteerde gegevens die niet helemaal overeenkomen met het verhaal van Marie Anne. Hij vroeg hen naar de gesteldheid van het meisje, dat wil zeggen: of die zich wel eerbaar gedroeg dan wel oneerbaar door de schaker werd behandeld. Hij kreeg als antwoord dat Gingien en Marie

⁷³⁵ Op 3 januari 1689 schreef Huygens (1876) 53/54 en 65 in zijn dagboek: “Gilbert, een van onse twee Fransche predicanten, kreegh tijdinghe dat de dochter van sijn stiefmoeder en suster van sijne maistress, door een Switzer van gardes, genaemt, zijnde exempt op 't Buytenhoff, soo als met de moeder uyt de kerck quam, geenleveert was, daer hij, een onnoselen bloedt wesende, seer over talmde.” Talmen is zeuren. Op 21 januari vervolgde hij: “Gilbert, onse eene Fransche predicant, seyde, de schole de Maria chocqueerden malkanderen op het sujet van het enlevement van Mad^{lle} Gilberts dochter, door een Switser gedaen; quam daernaer bij mij daerover talmen.”

Anne beiden in een kamer sliepen, maar apart, in twee bedsteden en in hun kleren. Ze zouden als zuster en broeder in “eenigheijt hebben geleefd, sonder eeinge misnoegen van de Juffrouw gesien te hebben ofte klachten gehoord, maer dat de juffrouw doorgaens heel stil heeft geweest, ende weijnigh van spreeken”. Ze wisten ook niet of het man en vrouw waren, gezien het feit dat ze apart sliepen. Een waardin heeft met Marie Anne alleen kunnen praten, omdat Gingien naar de kamer met de anderen ging “latende de juffrouw alleen, dat sij deposante bij die gelegentheijt de voorseide juffer alleen sijnde heeft gevraeght of sij niet een stoof wilde hebben, daer op sy alleenlijcken seijde neen, sonder verders te spreeken. Ze had niet gemerkt dat de juffer “droevigh ofte mistroostigh was, ofte geschreijt ofte gelamenteert heeft, dat sij een swarte sleuijer over haer aengesicht hadde, dat sij oock willgh op de waegen is getreden”. Gezien de gewelddadige ontvoering zou je verwachten dat zij juist dit soort momenten aangreep om hulp te vragen, net zoals Catharina van Orliens dat onderweg had gedaan. En waarom droeg ze een zwarte sluier, terwijl ze alleen met de waardin was? Wilde ze niet herkend worden, was het een eis van Gingien? Weer anderen vonden haar verkeren “in een zedich humeur”. Een voerman had gezien dat ze een schip hadden gehuurd en weggevaaren waren en dat dat niet tegen de zin van de juffrouw was. Gingien had hem wel verzocht “aen niemant selve te seggen ofte bekent maecken.” Van Stavoren gingen de vier naar wat nu het dorp Neuenhaus in het graafschap Bentheim is. Gingien ging niet naar een enclave als Culemborg of Vianen. Hij wist waarschijnlijk dat hij daar ook niet veilig zou zijn, gezien het optreden van de Staten van Holland in 1664. Hij wilde buiten de Republiek raken en koos daarvoor de omweg langs Friesland en Drenthe, dunbevolkte gebieden waar hij weinig oponthoud verwachtte. In Bentheim wist hij de steun van het volk te verwerven, fel gekant tegen de Republiek als dat was.

Gingien hanteerde dus diverse strategieën. Er was nog een belangrijke: hij liet Marie Anne al snel na de roof briefjes naar huis sturen met het verzoek om consent. Dit waren zoals te zien in het dossier inderdaad brieven en geen in notariële akten en aanwezigheid van getuigen neergelegde verklaringen. Dat zou misschien de zaak van Gingien sterker hebben gemaakt; misschien was er te weinig tijd; aan de andere kant kon Marie Anne de notaris om hulp hebben geroepen. In een van de briefjes staat dat zij Gingien had uitgenodigd om haar te schaken, “luy donne rendezvous pour menlever”. Dat had ze drie dagen voor het vertrek gedaan. Deze antedatering en de onjuistheid van dit bericht meldde ze later aan het Hof, althans dat was haar verhaal. Hij riep zijn mannen bijeen “est me menaca de me violer a la fin ie le fit, mais ie ne le siné pas de mon nom ie siné Marie Beauregard”. Haar naam was Marie Anne Boullie de Beauregard en blijkbaar zou de verkorte versie van haar naam haar familie hebben moeten duidelijk maken dat ze gedwongen werd. Ook andere brieven ondertekende ze bewust verkeerd: “que jay toujours siné Marie beauregard pour cela ylme soi toujours des menace malhoneste quan javoit fait lestre il me lesoit en repos environ quinze jours”. Dus nadat ze getekend had lieten ze haar met rust. Ze schreef bijvoorbeeld aan haar moeder:

“Mademoiselle ma chere mere. Croyant que je mesloignois toujours de plus en plus de vous et que ie ne pouvois me rapprocher de vous quant donnant les mains a un mariage ie vous prie den faire autant esperant que vous nen oser point de regrest. Marie de Beauregard”.

Op 28 december 1688, een week na de schaking, waren al drie brieven bij haar moeder aangekomen. In de tweede vroeg ze van haar moeder “de consenti a un mariage de moy avec Mr Gingien. Vous pouvez croire le chagrin qui j’ay destre eloigne de vous. Iespere que sy vous voulez faire ceque je vous dit ie vous revien bien tost à vous ait dit déjà par lautre que ie croyes que vous nen osier point de regrest ci le croit toujours de plus en plus et je suis toujours vostre bonne fille Marie de Beauregard”. Als haar moeder snel zou instemmen zou zij haar dochter weer zien, dat was Marie in het vooruitzicht gesteld. De derde brief schreef ze om dat ze nog wachtte op “la grace que je vous ait demandé et que vous demande encore qui est de consent a un mariage avec monsieur de Gingin. Je croy que sy vous avez quel envie de me revoir bien tost et de me temoygner quelque amitie nous le fere vous provez croyre que jamais je naurez dautre sentiment”. Ze onderstreepte het grote respect dat ze voor haar moeder had: “et ie ne changer iamais a lesgard de ce que ie vous demand ainsy ie vous prie encor de ma corder ce que ie vous demande. Je vous prie de croyre que rester toujours avec boucoup de respec et damitie ie vous prie de faire mes baisemain a mon père et a ma soeur”. In een ander briefje staat, vertaald door mij: Er is me twee keer de eer gegeven u te schrijven, maar men heeft mij gezegd dat u niet gelooft dat ik het ben die schreef. Ik smeeke u mij te geloven dat ik het ben en dat ik het heb gezegd zonder dwang, “contrainte”. Ik verzoek u weer hetzelfde want ik weet niets meer anders te zeggen. Was getekend: Marie de Beauregard. In een andere brief verzocht ze alweer om toestemming, “prieant de vouloir macorde”. Ze weet niet wat ze moet doen zo lang haar moeder geen antwoord geeft. Ze ondertekende met: ‘Haar zeer humble en zeer obeissante dochter Marie de Beauregard’, februari 1689. De brief was meegegeven aan een officier van Gingiens eigen compagnie, die blijkbaar als postiljon dienst deed. Ook een teken dat Gingien de schaking goed had voorbereid, en er geld voor had.

Niet alleen de moeder kreeg van Marie Anne post, ook schreef zij een ons onbekende ‘Monsieur’, welke brief in het dossier zit. Zo te zien dicteerde Gingien die: “Je vous envoie eune letre pour Mademoisel Gilber de Mademoiselle sa fille par ou elle la prié de consentir a eun mariage, je vous prié de vouloir travailer de tout vostre pouvoir a sela si elle ci donne les mains ayes la bonté de faire pase un necri dens les formes a fain que je puisse retourner a la haye en toute surté et me ranger a mon devoir le plus tot que faire se pourra, come Madame la Marquise de Monpoulian a eu la bonté de travailer den le coumanseman a mais affaires je vous prie de la voir et la prier tres instanmant de senployer pour moy je vous demande pardon de la pene que je vous donne. Ayes la bonté de croire que je suis vostre tres humble et tres hobeissant serviteur”. Door heen geschreven: “Monsr de Gingins”. In de kantlijn: Je suis serviteur a tous mesamis et les pries de senployer pour mouy.” Hieruit blijkt dat de markiezin nog steeds een rol speelde bij de totstandkoming van hun huwelijk. Nu werkte de markiezin

dus ook namens Marie Anne, zo formuleerde zij. Zou Marie Anne dan toch voorafgaand aan de roof contact met Gingien en de markiezin gehad hebben om haar weigerachtige moeder via hen tot instemming te bewegen? Was de hele ontvoering georganiseerd?

Blijkbaar begon Gingien ongerust te worden en koos hij voor een nieuwe strategie: zelf gaan schrijven. Ook hij stuurde een verzoek aan die onbekende *Monsieur*. Hij meldde dat er een derde brief was, bestemd voor de moeder van *la demoiselle*, die deze “sans nulle contrainte” had opgesteld. Gingien vervolgde: “je ne peut pas consevoir come set que lon peut randre mon crime si gran puis que la demoiselle ci a consantei come je peut le faire voir par un billiet quelle ma escrit”. Zij had met “plaisir la resolution que jay prise” ervaren. Ze moest nog wel haar moeder troosten. Hij had nog een briefje van haar van dezelfde dag waarop ze Den Haag hadden verlaten, waarin “elle avoue estre venué avec moi de son bon gré et sen nulle contrainte je croi que ses resons diminué unpeu la grandeur de mon pretandu crime”. Hij vond dus nodig te melden dat zijn misdaad eigenlijk meeviel, mede door de medewerking van Marie Anne! Dat betekent dat er óf wel contact óf een relatie tussen hen heeft bestaan vooraf aan de schaking, of dat hij de schaking die zij had ondergaan van gering belang achtte en behorend bij het spel dat hij speelde. Laten we eens uitgaan van een vooropgezet plan. Gingien en Marie Anne hadden buiten weten van haar moeder een relatie aangeknoopt, doch hij zou om welke reden dan ook niet in aanmerking komen voor een huwelijk met haar. De enige uitweg was haar mee te nemen en te hopen op toestemming. Zo zou haar moeder inzien dat het hen ernst was. Hij kon onderweg niet meer doen dan relaties inzetten om de moeder te overtuigen, want die moest volgens het geldende recht in Holland instemming verlenen. Hij moest wel uit handen van justitie blijven om niet in een onterende gevangenis te komen en veroordeeld te worden tot de doodstraf. Wat Marie Anne allemaal verklaarde na afloop had tot doel haar rol en de bescherming van haar maagdelijkheid, haar eer, zo gunstig mogelijk weer te geven. Zij had nooit openlijk kunnen zeggen dat ze bewust en vrijwillig had meegedaan. Dat zou niet alleen haar eigen eer - ze wilde niet als ‘losse vrouw’ te kijk staan - maar ook die van haar familie, die haar weer onder haar gezag had, verkorten. Ook zijn volgende brieven ondersteunen, niet onlogisch, deze gedachtegang.

Gingien legde zijn belang in handen van de *Monsieur* en verzocht hem beleefd om hem te helpen. Was getekend “De Cyngins”. In een PS verzocht hij vanwege “La grande necessite me vous ci obliges ayes la bonte de ne pas parler de ses billies”. Het wekt geen verbazing meer, uitgaande van een gefingeerde schaking, dat Gingien zijn toekomstige schoonmoeder met zo veel respect groette in deze brief. Wellicht hoopte hij zo te tonen dat hij een eerzaam mens was en zijn bedoelingen goed waren.

Gingien benaderde ook anderen om zijn zaak bij de weduwe Gilbert te bepleiten, want hij kreeg maar geen antwoord, laat staan een positieve reactie. Een Frederick de Guy meldde dat een neef van Gingien genaamd Vileran bij zijn huis was gekomen met het verzoek naar de weduwe te gaan om haar te verzoeken te consenteren en haar het consent van haar dochter te

tonen. De moeder had toen hij bij haar was “wederom” geantwoord dat ze haar dochter eerst onder “haer maght moste” hebben. Daniel Roulas, ook een *exempt* van de Zwitserse garde, had van zijn broer majoor Roulas briefjes van Marie Anne gekregen. Hij had de briefjes gezien, maar ze waren aan hem besteld door personen die hij niet zei te kennen. De eerste zou uit Leiden komen, de tweede uit Haarlem. Hij had ze vertoond aan ‘hare hoogheid’, vermoedelijk de markiezin, die opdracht gaf ze te bezorgen bij de weduwe. De brieven waren onder couvert aan hem gezonden door Gingien. Wat was het resultaat? Zeer matig, want de weduwe reageerde maar één keer in een brief aan Gingien, welk stuk niet in het dossier zit. Marie Anne meldde in haar verklaring na de roof dat ze hoorde, dat er een brief vanuit Den Haag was: “il me disoit que ma mere estoit un diable dechaine.”

Gingien moest ondertussen ook nog eens Marie Anne kalmeren en trachten haar voor zich te winnen. Als relatieve buitenstaander wilde hij instemming verwerven van een familie, een ‘eergroep’, die hem niet via de normale weg zou accepteren. Dat moest dus via haar, en dat moest wel lukken omdat zij in zijn macht verkeerde. Niet alleen haar briefjes moesten dat doel bevorderen, maar ook een huwelijk met haar. Maar Marie Anne wilde dat niet: “Quil faloit se marier par un pretre ie resite touiours”. De ontvoerders dreigden haar te verkrachten als ze niet zou meewerken. Gingien was mogelijk katholiek. De stukken in het procesdossier geven daarover geen informatie. Marie Anne was een dochter van een Franse predikant. Ook de markiezin, de beschermvrouw van Gingien, was protestant. Marie Anne noemde ook dat ze naar een “endroit papiste” werd gebracht. Hoe dan ook, zij bleef volharden in haar weigering. Deze gang van zaken kan vanuit de theorie van gefingeerde roof juist niet goed worden geplaatst.

Eindelijk ondernam de familie actie nadat het Hof van Holland de achtervolging op het eigen grondgebied had voltooid. De moeder deed een beroep op een relatie in Groningen, ene Jacques Olivier. Hij was op 2 februari 1689 vanuit Groningen vertrokken naar Coevorden om aan de commandant aldaar het verzoek van de moeder te laten zien. Die gaf een kapitein en zes soldaten opdracht met hem mee te gaan. Op 4 februari kwamen ze in Neuenhaus aan, waar ze met toestemming van de graaf van Bentheim de daders konden grijpen. Marie Anne verklaarde naderhand voor het Hof “devant le dict Gaingen, et eux tous, qu’elle ne l’avoit jamais veu ni cognu avant son Enlevement bien loing d’avoir jamais consenti, et qu’elle demandat avec instance de s’en retourner aupres de sa Mere.” Deze opmerkingen passen goed in het beeld dat zij, of misschien beter haar familie wilde presenteren. De commandant van Coevorden zond haar naar huis. De volgende dag zou Gingien opgehaald worden, maar vele gewapende mannen en vrouwen beletten dat. Door alle commotie konden de dader en zijn handlangers ontsnappen.

5 Familie-eer hersteld

Inleiding

De fase begint in het algemeen na de terugkeer van de dochter bij haar familie. Voor haar eindigt de zaak. Nu begint de juridische afhandeling met als doel het herstel van de openbare orde. Dat kwam neer op het opsporen en straffen van de daders ter afschrikking van potentiële toekomstige daders, zoals dat toen vaak werd geformuleerd.

Een aantal zaken vraagt om nadere bespreking, een aantal andere werd snel afgedaan. Dat zijn de volgende. Die van Du Bois kwam vermoedelijk niet voor een gerecht. Isack Volkerts kreeg van Hooft als straf een boete van honderd Carolus guldens opgelegd, de twee helpers elk voor de helft, en alle drie zijn voor een maand op water en brood gezet. De overige betrokkenen werden vermaand en een van hen kreeg een boete van twee ponden Vlaams. Het was een “stuck van groot bedencken en argherlijcker gevolghe, sonder twijffel dees en swaerder straffe wel hebbende verdient.” De mannen verzochten om gratie, omdat Isack door de gang van zaken blijkbaar tot de daad was gedreven. Hooft constateerde: “Doch dewijl 't selve sijn oorspronck heeft, niet wt een ongereghelt leven, als ick verstae dat noijt het sijne geweest is, maer wt een gemoedt verovert door wederwaerdighe bejegheninghen en tegenspoedt van vrijagie; ende dat te dien insichte haere beclaeghers in grooten afgunst zijn bijde gemeente der plecke”. Blijkbaar was Isack geen slecht persoon. Zijn gemeenschap, de buurteer, zijn eergroep hinderde hem na de schaking een eerlijk leven te leiden, hij had een slechte naam⁷³⁶. Dat vond Hooft blijkbaar te ver gaan. Hij pleitte voor gratie. Hij meende dat Isack en zijn eergroep met “applausie” zou reageren op de genade die Prins Maurits hen kon geven⁷³⁷.

Onthalzen

In de zaak van Van Bevervoorde speelde de vraag voor welke rechter hij nu moest verschijnen. We zullen die discussies laten voor wat ze zijn; het Hof van Gelre nam die rol op zich, ondanks het feit dat hij niet uit deze provincie afkomstig was⁷³⁸. Welke rechter of overheidsinstantie nu welke soevereiniteit bezat, was in discussie. Bevervoorde lijkt daar handig gebruik van gemaakt te hebben⁷³⁹. Hij beriep zich op het oorlogsrecht⁷⁴⁰, wat door

⁷³⁶ In de annotatie bij deze tekst in het dbnl staat: *afgunst*: onwelwillende gezindheid (*WNT* Suppl. *afgunst* 530); *in groten afgunst zijn*: erg impopulair zijn.

⁷³⁷ Van Tricht (1976), 227.

⁷³⁸ Sloet (1880), 265.

⁷³⁹ Haase-Dubosc (1999), 64, 89, beschrijft dergelijke situaties in Frankrijk in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Klagers en beklaagden wendden zich om strategische redenen tot parlement, tot machtige edelen, tot de koning, tot de kerk, afhankelijk van onder wiens protectie zij zich hadden geschaard.

⁷⁴⁰ Een dergelijke competentiestrijd speelde zich ook af in de zaak Adriaan van Rheede die in 1643 werd beschuldigd van een *crimen raptus* te hebben begaan tegen Anna van Veen. Hij claimde vervolging voor de krijgsraad, de magistraat van Utrecht wilde hem echter voor de eigen rechter zien verschijnen. De Utrechtse magistraat vond dat Van Rheede een “*communia delicta*” had gepleegd binnen de Utrechtse jurisdictie, die een “privilegie Fori voor soldaten cesseert”. Zie van der Kemp (1792), 18 ev.

Prins Maurits werd betwist. Die schreef aan het Hof van Gelre dat dergelijke schandelijke stukken als schaking niet ongestraft mochten blijven.

Van Bevervoorde beloofde, toen Anna Magdalena aan zijn macht werd onttrokken, zich beschikbaar te houden, maar de volgende dag werd hij uit een schip gehaald waarmee hij wilde vluchten. Het Hof van Gelre besloot hem in de gevangenis van de Sint Janspoort in Arnhem op te sluiten, in weerwil van dat beroep op oorlogsrecht, “meer siende op de eerbaerheyt, die gemeine vernuoft ende ’t woert Gods, als op den gebruck des krieges”⁷⁴¹. In januari 1590 ging de rechtszaak van start, waarbij Anna en haar moeder optraden als klagsters. Naast straf eisten zij vrijlating van Anna en teruggave aan haar ouders. Dat ze zo lang in bewaring bij justitie was, wekte Sloets verbazing. Hij vindt dat zij was geschaakt en terecht bij justitie was, maar waarom werd zij dan niet aan haar moeder teruggegeven? Waarom moest dat door het Hof bevolen worden? Ze zou volgens Sloet nog een jaar in hechtenis blijven. Dat zijn inderdaad goede vragen. Was zij nu toch een toneelspeelster die met Bevervoorde een schaking had gefingeerd? Of was zij uit politiek-religieuze motieven opgesloten, als de dochter van een Spaansgezinde, adellijke, vooraanstaande katholieke?

Bevervoorde eiste op zijn beurt tal van zaken, waaronder van de klagsters vergoeding van de kosten van zijn gevangenis. Hij wilde ook dat de zaak voor een militaire rechtbank behandeld zou worden, want hij had haar om militaire redenen ontvoerd als onderdeel van een strijdplan tegen de Spanjaarden. Hij was namelijk met voorweten van Parma naar de Staatsen overgelopen. Bevervoorde was dus niet alleen persoonlijk, als man, geïnteresseerd in Anna, maar ook als militair in de strijd tegen de vijand. Geredeneerd vanuit de machtsbalans tussen dader en tegenpartij is deze gang van zaken wel bijzonder te noemen. Deze politieke en militaire argumentatie gaf een extra dimensie aan het conflict tussen Bevervoorde en Anna’s familie. Volgens Fruin, zich baserend op Van Reyd, zag Bevervoorde de roof als een oorlogshandeling. Van Bevervoorde “bemantelde [de ontvoering] met een gewaand oorlogsrecht, als had hij, soldaat in Staatschen dienst, een jonge dochter van de vijanden buit gemaakt.”⁷⁴² Anna’s ouders waren koningsgezind. De mogelijke opdrachtgever stadhouder Adolf van Meurs, graaf van Nieuwenaar, zou hem hebben kunnen steunen, maar die stierf in oktober 1589 en kon dus het verhaal van Gerrit niet staven.

Op de dag van de uitspraak, 18 februari 1590, slaagde Van Bevervoordes tweede poging om te ontsnappen. Hij werd echter al weer snel in Lochem opgepakt. Begin 1591 werd hij in vrijheid gesteld, want de familie van Anna was bij een volgende zitting van het gerecht niet komen opdagen.

Het Hof van Gelre besloot in maart 1591 tot vrijlating en teruggave van Anna aan haar ouders. Bevervoorde moest alle kosten betalen. Wat betreft de ontsnapping uit de gevangenis werd hij “verwesen und relegiert” uit Gelre en Zutphen. Het stond iedereen vrij hem bij

⁷⁴¹ Sloet (1880), 267.

⁷⁴² Fruin (1886), 131 ev.

terugkeer te vangen en over te leveren “om alsdan tegen hem erkent the worden in gerurten saecken *raptus et effractionis*, wat nae der rechten dispositionen sich eiges und geburen will”.

Van Bevervoorde vond zijn einde als geëxecuteerde op het schavot te Brussel op 17 oktober 1597. Er zijn discussies tussen Sloet, Nepveu⁷⁴³ en Fruin⁷⁴⁴ over de redenen voor die terechtstelling⁷⁴⁵. Het voert te ver om die hier te herhalen; wellicht werd zijn spel als een soort dubbelspion voor en achter de fronten ontdekt. Wel interessant voor onze inzichten is een aantal contemporaine commentaren. Nepveu citeert Van Reyd, die meent dat Bevervoorde zou zijn “onthalst om de gedane schaking, veellicht door mededrijven van de graaf Peter Ernst en graaf Carel van Mansvelt (broers van Anna’s moeder Elisabeth-rh) en van Verdugo (een Spaanse legeraanvoerder -rh), aan ’t selve huys gehijlickt sijnde.” Moeder en dochter stonden beiden in een venster en zagen hem sterven, om “haer gemoet te versadighen met wraake, want hij hadde hem ligtveerdiglijk beroemt bij beyde geslapen te hebben.” Nepveu acht het zeer wel mogelijk dat na de executie op “bevel der beleedigde moeder” de onteerde dochter een rok moest maken dragen van het kleed waarop het hoofd van Bevervoorde gevallen was. Fruin sluit de discussies af met de conclusie dat zowel Bevervoorde als Anna “onder ’s Konings bescherming gestaan, zoo zij al niet beiden’s Konings onderdanen waren. Het was dus een geval van *raptus*, onder de meest verzwarende omstandigheden. Hij had ook hier geen naijver van concurrerende rechtbanken in zijn voordeel. Het vonnis luidde zooals te wachten was, en moeder en dochter smaakten het genot van hem in zijn misdrijf op het schavot te zien boeten.”

Fruins opvatting laat ons in het ongewisse over wat nu Van Bevervoorde dacht en hoe die zijn eer tegen al deze verdachtmakingen en beschuldigingen verdedigde. De wraakzucht van de familie van Rheede was ongekend, het lijkt wel eerwraak. Fruin suggereert dat de schaking ernstiger werd opgevat dan het militaire en politieke dubbelspel dat Van Bevervoorde speelde. Het gegeven dat hij met voorkennis en wellicht instemming van de stadhouder, en dus de koning van Spanje, in Gelderland handelde laat zien dat er meer speelde dan een puur persoonlijk motief.

Gietman voegt toe dat de ouders, verbitterd door de schending - hij legt niet uit wat hij hiermee bedoelt, ik ga uit van eerschending van haar en haar familie, niet van verkrachting - van hun dochter, hem bleven achtervolgen⁷⁴⁶. De moeder bekeerde zich tot het katholicisme

⁷⁴³ Nepveu (1885), 29 ev. Het betreft Van Reyds *Historie der Nederlantscher oorlogen, begin en voortganck tot den jare 1601*.

⁷⁴⁴ Fruin (1886), 131 ev.

⁷⁴⁵ Sloet (1880) informeerde in Brussel bij het Algemeen Rijksarchief naar bronnen over de zaak zoals hij de bij Van Spaen had aangetroffen, maar dat leverde geen bewijs op dat Van Bevervoorde daar wegens de schaking was geëxecuteerd. De archivaris merkte op: “Il y a donc, me paraît il, lieu de douter que le renseignement, donné par Van Spaen, ait été puisé à des sources authentiques”. De inspanningen van de Brusselse archivaris beziet Nepveu kritisch: heeft hij gezocht waar het behoort? “Ik weet bij rijpe ondervinding wat ervan is nasporingen in Archieven te laten doen, die zonder een goed gevolg blijven en hoeveel beter het is zich *ipsis oculis* van den waren toestand te vergewissen.”

⁷⁴⁶ Gietman (2010), 226 en 304 noot 84. Deze bron is te vinden in GA, Archiefnr. 0908 Familie van Rhemen: Handschriften, inv.nr. 6d “Genealogiarum liber IV, fol. 63v, in voce ‘Bevervoerde’.

om Bevervoorde in de Zuidelijke Nederlanden voor het gerecht te krijgen. De reden voor deze daad zou volgens Gietman kunnen zijn dat hij om de hand van Anna Magdalena had gevraagd maar afgewezen was. Door zijn gewelddadig optreden dwong hij haar ouders alsnog tot instemming. De basis hiervoor is gelegen in dit verder niet door Gietman toegelichte citaat: “Geert van Bevervoorde to Wehmselo. Anno 1589 heeft hij ontvoert Anna Magdalena, dochter van Henrick van Rhede, en vrou Elisabeth gravinne van Mansveldt, die hem doch hadden toegesegt, maer de moeder verbittert sijnde, heeft hem vervolgt, deselve hem t’Arnhem met recht weder affgenomen, ende eindelijk daerom paepsch geworden sijnde, toe Brussel hem gecregen, ende den 17 october 1597 doen onthalsen onder pretext mede van roverijen ende andere delicten”. Als aantekening bij een stamboom opgetekend, recent na de gebeurtenis, is de waarheidsgetrouwheid moeilijk te bepalen.

Nog eens deze gebeurtenissen analyserend is de vraag te beantwoorden hoe en met welke machtsmiddelen de schaking verliep. Gerrit en de familie van Rheede kenden elkaar al langer. Dat hij in Anna een huwelijkspartner zag, wat hem zou zijn geweigerd, is op zich denkbaar. Gezien de gewelddadigheid en de ontering door de schaking, terwijl haar familie genoot van de gastvrijheid van Gerrit, is het logisch dat die hem achtervolgden en hem voor een gerecht probeerden te krijgen. Daarbij deden zij een beroep op de hulp van hun eergroep. Zelfs de bekering tot het katholicisme van de moeder zou in dit kader begrepen kunnen worden. Dat hen dat gelukt is in Brussel is gezien hun koningsgezindheid ook te begrijpen. Aan de andere kant zien we uit het gedicht⁷⁴⁷ een blijkbaar verliefde Bevervoorde. Hij zou de schaking op bevel van een gezaghebbend persoon uitgevoerd hebben. Zijn straf dacht hij te ontlopen door zich te baseren op militair recht. Hij zette een val voor de familie Van Rheede in zijn kasteel, daarbij de eer van zijn gasten verlagend. Hoe hij in Brussel is terecht gekomen is echter niet duidelijk. Of zijn schaking van Anna nu werkelijk een politiek of militair doel heeft gediend, afgezien van het ontnemen van een dochter aan een vooraanstaande familie van de vijand, blijkt nergens uit. Wat wel uit alle bronnen naar voren komt, zijn de wijzigende eerposities. De familie van Anna zag door de schaking haar eerpositie ernstig aangetast en heeft er alles aangedaan om die eer te repareren, en slaagde daarin met de executie van Bevervoorde en een huwelijk van Anna met een domheer uit Munster.

Van Nierop⁷⁴⁸ stelt dat het bij ouders om meer ging dan “louter gekwetste familie-eer en geschade familiebelangen”, namelijk liefde van de ouders voor de dochter. Hij plaatst de felle reactie van de ouders van Anna van Rheede op haar ontschaking tegenover de constatering van Buchelius, secretaris van Reinoud van Brederode, dat sommige edelen hun kinderen zo koel bejegenden. Het een sluit het ander niet uit, maar de familie-eer zal een veel groter belang hebben gehad, wanneer die juist werd uitgedaagd door de jongeman of het paar. Een van de belangrijkste opdrachten voor ouders uit hogere standen was het goed

⁷⁴⁷ Zie paragraaf 2 van dit hoofdstuk.

⁷⁴⁸ Van Nierop (1984), 104.

uithuwelijken van hun dochter, op een wijze die betaamde en zou bijdragen aan de bestendiging van de goede reputatie van hen zelf en hun familie. Zeker bij een enig kind en erfdochter. De ouders van Anna zagen haar buiten hun toezicht verdwijnen, en daardoor verloren zij alle gelegenheid om haar eer te beschermen. Ze konden haar nu niet meer eerzaam uithuwelijken. Dat maakte de schande zo groot. Daar wijst de hartenkreet van haar vader ook op: dood mij maar, waaraan ik toevoeg: ‘dat is beter dan in schande te leven.’

“Ad domum mariti”

Aert van Gorcum stelde in 1634 voor de Raad van Brabant vast dat door “quaet ingeven van eenige anderen”, te weten haar vader, Aleyt zich op 16 of 17 februari 1634 weigerachtig betoonde zich in zijn huishouden te voegen en te leven in “alle eerbaerheijt soo echte lieden toestaet”. Als zij bij hem *ad domum mariti* zou komen, zou zij haar kleren en sieraden weer terugkrijgen zodat ze die weer kon “jouisseren”. Hij kreeg toestemming van de Raad om haar en haar vadervoor dat gerecht op te roepen. Die bleken niet tot andere gedachten te brengen omdat er geen kerkelijke proclamaties waren geweest. Aert vond dat echter geen ongebruikelijke gang van zaken en volhardde in zijn eis. Op 24 april 1634 stelde de Raad van Brabant hem in het gelijk en riep Aleyt op zich te begeven in zijn huishouden omdat ze gehuwd waren. Haar vader werd bevolen haar niet langer te onthouden aan haar echtgenoot. Ze konden voor een commissie van de Raad bezwaar maken. En die bewaren kwamen in juni 1634. Aert ging tegenverklaringen verzamelen, waaronder die van de pastoor en de getuigen van zijn huwelijk.

De tegenpartij eiste dat Aert zou worden veroordeeld tot vergoeding van de kosten en schade wegens het wegvoeren van Aleyt, en de teruggave van haar kleren, dan wel de gelijke waarde in geld. De partij van Aert stelde daarentegen dat zij met hem uit haar huis is gegaan om in alle eerbaarheid met hem te trouwen, daartoe die kleren had meegenomen en uit vrije wil met hem was gehuwd. Het was dus injuriek, eerverkortend, dat zij was weggevoerd. Men ging uiteen met de opdracht ieders visie te beschrijven in memories, in mijn interpretatie: daarbij de gelegenheid krijgend om hun eerposities te onderbouwen en te versterken. Op 8 oktober 1634 deed de Raad van Brabant op grond daarvan uitspraak: Aert werd veroordeeld tot teruggave van de kleren die hij bij het wegvoeren had meegenomen of de waarde ervan. Zowel aan de roef van 14 februari 1634 als de gewelddadige uit het Maagdenhuis van Oisterwijk van eind maart 1634 wijdde de Raad in het vonnis geen woord. Ze lijken deel te zijn geworden van het decor waartegen de eis van Aert om haar tot zijn huishouden te dwingen en de tegeneis van teruggave van kleding zich afspeelde. We mogen hieruit afleiden dat in Brabant een huwelijk gesloten naar protestantse voorwaarden, dus inclusief de ouderlijke toestemming, de katholieke vervangen had.

“Vergiff”

Wat gebeurde er met Catharina en Mortaigne nadat ze van elkaar waren gescheiden in Culemborg en Mortaigne heimelijk de stad had verlaten? Haar oom en voogd Rixen sprak haar zonder andere aanwezigen in het huis van Cornelis Hoevenaar, secretaris van Everdingen en schepen van Culemborg, waar Catharina was ondergebracht en vroeg “of sij dan Mortaigne hebben wilde”, althans dat liet Hoevenaar die dit hoorde, zo vastleggen⁷⁴⁹. Toch opmerkelijk, na een schaking en na alles wat er daarna gebeurd was. Als ze dan tijdens de schaking publiekelijk geacht werd geen wil te hebben, dan had ze die in de besloten onderhandeling daarna wel. En ondanks haar minderjarigheid kon zij, en dus niet Rixen, beslissen of zij met Mortaigne een formeel huwelijk zou willen sluiten! Ze vroeg nog wel bedenktijd, vermoedelijk om er eerst zeker van te zijn dat de graaf haar nog steeds als asielzoekster beschermde. Rixen liet haar die tijd, want hij wilde haar niet met geweld of tegen haar dank wegvoeren (sic!). Catharina wilde wel haar andere familieleden zien, en daar wachtte de voogd maar op. Een juffrouw overgekomen uit Utrecht zou haar verzorgen en een oogje in het zeil houden. Ondertussen merkte Hoevenaar dat Catharina “wel te vreedten was”. Hoevenaar had haar horen zeggen “dat sij Mortaigne noijt wilde verlaeten, maer geresolveerd was met hem te trouwen, En dat sij wel een Jaer langh brieven van hem ontfangen hadt, & vantevooren haer geseijt was dat Mortaigne met haer soude doorgaen, soo dat sijt wel geweten heeft dat Mortaigne sulcx inde sin hadde”. Een dienstmeisje wier getuigenis ook is vastgelegd, had haar zelfs horen zingen. Toen de graaf haar niet langer wilde, kon of mocht beschermen, werd het haar duidelijk dat ze moest vertrekken. Ook haar inmiddels aangekomen familieleden, haar tante, broer en zuster, probeerden haar dit duidelijk te maken. Hoevenaar meldde gehoord te hebben dat Catharina tegen hen zei: “’t schijnt ick nu vertrecken moet, maer men brenckt mij daer gij wilt ick sal Mortaigne niet verlaeten & eer ick een ander trouwen wilde Ick sou liever een glas vergiff drincken of alle woorden van gelijcke sin”. Het eerdergenoemde dienstmeisje bevestigde dit, en voegde eraan toe dat ze “mit hem naede Sweeden trecken” wou. Mortaigne kon als kamerdienaar van de Zweedse koning wellicht op diens bescherming rekenen. Daar zou het paar veilig zijn; misschien hadden ze dit reisdoel samen besproken.

Een andere indicatie voor de nu warmere gevoelens tussen beiden is op te maken uit een besluit van de Staten van Holland van 2 april 1664, dus een week na de beëindiging van de schaking⁷⁵⁰. Daarin werd de raptieur en de pupille “alle hoope afgesneden omme oyt ofte oyt met den anderen te leven”. Zij mocht geen contacten onderhouden “met den voorschreven Raptieur, om in tijden ende wijlen met den selven noch te trouwen, met ronde verklaringe dat ’t voorschreven Hof ’t selve nimmermeer soude kunnen aen sien ofte gedoogen, maer haer ende de voorschreven Raptieur echter alomme vervolgen ende die becomen hebbende naer verdiensten doen straffen, datmen haer oock in sulcken cas niet een Stuyver van haer

⁷⁴⁹ NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 12548.403.

⁷⁵⁰ NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 97, 52.

goederen tot haer onderhoudt soude laeten volgen.” Zij moest zich houden aan het “seste articul van de keuren van Zeelandt, tegen de vrouwpersonen met haer raptours trouwende, geëmaneert.”⁷⁵¹

Nadat zij weer onder het toezicht stond van haar familie wist die haar te overtuigen maar niet naar Zweden te gaan. Ze huwde in 1669 in Sluis met een goede partij: Cornelis Pompe van Slingelandt (1646-1682), heer van Dordsmonde, kapitein ter zee en later schepen en burgemeester van het Vrije van Sluis. Uit dit huwelijk werden vijf kinderen geboren. Ze overleed in 1680⁷⁵².

Mortaigne werd door het Hof van Holland op 31 juli 1664 bij verstek veroordeeld tot eeuwige verbanning en zou bij terugkeer de doodstraf krijgen. Met het zwaard overigens, in overeenstemming met zijn hogere maatschappelijke positie; ook Gingien zou niet met de strop worden gestraft. De helpers van Mortaigne werden eveneens berecht. Drie van hen waren gevangen genomen. De een, een Waal genaamd Gousardt, aangesteld als lakei, werd waanzinnig en niet veroordeeld⁷⁵³; de ander, Roeloff Goldenstege, een via een Amsterdamse makelaar als stalknecht ingehuurd schoenmaker uit Oldenburg, die niet meer gedaan had dan op de uitkijk staan, werd eind mei 1664 veroordeeld tot de strop en opgehangen. De andere helpers werden voor eeuwig verbannen⁷⁵⁴. Tegen zijn broer Hans Jurriaen⁷⁵⁵ eiste de procureur-generaal eveneens verbanning en confiscatie van zijn goederen; hij was toen nog voortvluchtig, maar werd later gepakt. Mortaigne vluchtte uiteindelijk naar Bremen, waar hij werd achterhaald. De deurwaarder van de Staten die naar Bremen was gestuurd om hem op te pakken kon niet voorkomen dat Mortaigne met de hulp van het gemeen wist te ontsnappen. Bij thuiskomst werd deze man, Cornelis Geesdorp genaamd, door de krijgsraad gedeporteerd en onbekwaam tot de krijgsdienst verklaard⁷⁵⁶, volgens de jurist Besier ook *infamia notatus*, eerloos.⁷⁵⁷ Mortaigne bleef weg. In 1667 verzocht hij om een pardon en toestemming om weer in Holland te komen. De Staten meldden hem dat “int voorseide versoeck niet kan werden getreden”⁷⁵⁸. Mortaigne verkeerde in Oost-Europa als militair bevelhebber, was van 1680 tot 1690 commandant van een van de grootste vestingen in Europa, die van de nog steeds bestaande Petersburg in Erfurt. Als commandant van de Hongaarse stad Szeged sneuvelde hij aldaar in 1691⁷⁵⁹. Het graafschap Culemborg werd zwaar gestraft voor de hulp aan de schaker. Het verwoesten van poorten en vestingwerken⁷⁶⁰, het gedwongen

⁷⁵¹ GA, Archiefnr. 0370 Heren en Graven van Culemborg, inv.nr. 2359; Zie ook Tonckens (1962), 41.

⁷⁵² Langendoen (Orliens, Catharina van 2014).

⁷⁵³ Besier (1852), 182.

⁷⁵⁴ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5657; alle sententies zijn aldaar te vinden.

⁷⁵⁵ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5272.11, intendit (tenlastelegging) uit 1665.

⁷⁵⁶ Van Aitzema (1670), 152.

⁷⁵⁷ Besier (1852), 182.

⁷⁵⁸ NL-HaNA, Mortaigne, de, 1.10.92, inv.nr. 38. De Staten hebben tevergeefs Zweden verzocht hem uit te leveren; Ten Raa (1921), 545.

⁷⁵⁹ Duitse versie van Wikipedia, lemma Kaspar Kornelius Mortaigne de Potelles.

⁷⁶⁰ Maar niet uitgevoerd volgens Ten Raa (1921), 544.

onderhouden van een paar compagnieën soldaten, en het beloven dat er nooit meer criminelen werden beschermd en op eerste verzoek moesten worden uitgeleverd, geven weer hoe het nietige Culemborg door het machtige Holland werd aangepakt: een fraai voorbeeld hoe de staat aan zijn eigen eer uitdrukking gaf. De Staten van Holland en West-Friesland vaardigden in augustus van dat jaar een verbod uit op het verhuren van pinken en schuiten voor het vervoeren van personen over zee naar plaatsen, steden, provincies, landen en rijken zonder toestemming van de Gecommitteerde Raden in Den Haag en Hoorn; ook mocht er aan niemand, van welke kwaliteit ook, een boot verhuurd worden dan wel een persoon vervoerd worden zondervoorafgaande melding en toestemming van de genoemde Raden. Dit op het verbeuren van het vaartuig en eeuwige verbanning van schipper en matrozen. Als de reis ook nog eens “tot naedeel ofte praejuditie vanden Lande in ’t gemeen” plaats vindt, dan wachtte schipper en bemanning de doodstraf, afhankelijk van de ernst van de zaak⁷⁶¹. Dat laatste maakte de regeling wat overbodig, want het helpen van de schakers was al verboden en kon leiden tot die doodstraf.

Tenslotte waren de gebeurtenissen rond de *rapt* van Catharina aanleiding voor de Staten-Generaal om “gelijke onheylen” te voorkomen. Daartoe werd op advies van het Hof een commissie aan het werk gezet⁷⁶². Ik vermoed dat deze opdracht pas in 1751 leidde tot het plakkaat tegen weglopen van jongelui.

Publiciteit na de schaking van Catharina van Orlens

De zaak Mortaigne - Van Orlens maakte al tijdens de schaking zelf in maart 1664 grote ophef en was bij velen bekend. Publiciteit hoort bij schakingen, maar de omvang ervan bij die van Catharina was ongekend. De zaak diende als voorbeeld hoe het niet moest, hoe verderfelijk schakingen waren. Er zijn allerlei notariële akten verschenen, gedrukte juridische publicaties⁷⁶³ en procesdossiers, maar ook pamfletten⁷⁶⁴, dagboeken en briefwisselingen, bijvoorbeeld van Christiaan Huygens⁷⁶⁵ en andere beschrijvingen⁷⁶⁶ van onder andere Lieuwe van Aitzema⁷⁶⁷. Er is een onaf manuscript voor een toneelstuk van Vondel⁷⁶⁸. In diverse andere schakingszaken werd verwezen naar die van Catharina, zoals in het *Kermisch-*

⁷⁶¹ Beaumont, H. van, *Placaet van de Staten van Hollant ende West-Vrieslandt* houdende een verbod op gebruik van vaartuigen bij vervoeren van personen zondervoorweten van de gecommitteerde raden (Den Haag, 1664).

⁷⁶² NL-HaNA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv.nr. 97, 83.

⁷⁶³ Zie bijvoorbeeld Brouwer in Warmelo (1967).

⁷⁶⁴ Bijvoorbeeld: Z.a., *De seer grouwelicke ontschakinge vande Edele Jonckvrouwe Catharina van Orleans door Hans Diderick van Mortaigne* (1664); Z.a., *Haegsche Juffer Roof, Of Verhael van het gepasseerde ontrent het Rapieren en wegh voeren van Juffr, Catharina van Orlens, Door Johan Diederik Mortaigne* (1664); Z.a., *Brief en Deductie tot Justificatie van de conduite dewelke zijn Excel: Heinrich Walraet Grave van Waldeck Piermont en Culemborg gerbuykt heeft* (1664). Er zijn nog twaalf andere pamfletten uit 1664 in de Koninklijke Bibliotheek te vinden over dit onderwerp.

⁷⁶⁵ Huygens (1893), 65-67, 84 noot 58.

⁷⁶⁶ Ook een lijst van publicaties in *De Navorscher*, 6(1856), 17 en 18.

⁷⁶⁷ Van Aitzema (1670), 144-161.

⁷⁶⁸ Volgens Langedoen (Orliens, Catharina van 2014) gaat het om *Geroofde hageroos of Haagse Juffer-roof*.

praetgen, dat een paar maanden na de schaking verscheen⁷⁶⁹. In 1667 werd naar de zaak Mortaigne verwezen in de Groningse schakingen van Truda Clant en Bouwina Auwema⁷⁷⁰. In 1704 werd het geval geciteerd in een zaak van geweldpleging met voorbedachten rade in Gemert⁷⁷¹.

De zaak heeft de publieke afschuw voor een gewelddadige schaking versterkt. Was het effect van de publiciteit zo afschrikwekkend, dat jongemannen weerhouden zullen zijn gewelddadige schakingen uit te voeren? Want het valt wel op dat die na 1664 nauwelijks meervoorkwamen.

Een andere trend, of beter gezegd nieuwe strategie die voor 1664 niet bestond, was het door de daders of het paar via pamfletten gaan bewerken van de publieke opinie. Ik heb er een gevonden van een zaak die in deze figuratie past. Het betreft de casus van Willem Tichelaer en Janneken Eeuwouts. Tichelaer speelde een bedenkelijke rol bij de val van Cornelis de Witt (1623-1672). In het rampjaar 1672 werd deze beschuldigd van het willen vermoorden van Willem III. De Witt zou Tichelaer, chirurgijn te Piershil, die bij hem op ziekenbezoek was, daarover hebben gesproken. Tichelaer maakte deze opmerking bekend in een pamflet⁷⁷². De Witt kwam in grote problemen. Maria van Berckel (1632-1706), de vrouw van De Witt, die toen al in 1672 in de Voorpoorte van het Hof van Holland gevangen zat, wilde hem redden van de dood en reageerde op het pamflet van Tichelaer. Hij was, zo stelde ze in een pamflet, “voor eerst” geen persoon van eerlijke omgang of goede naam⁷⁷³. Dat bleek wel uit de wijze waarop hij de “middelen van sekere Janneken Eeuwouts” begeerde. Zij was een dochter van onbesproken leven en “goede gelegentheyd”, die hij in 1670 “met vele insolentien gewelddadig heeft vervolgt, ende getracht te obligeren om met hem te trouwen”. Hij had haar zo geprest dat zij uit haar dorp naar Dordrecht was verhuisd, maar ook daar was zij niet veilig. Hij continueerde met haar “onbehoorlijk te molesteren”. Justitie werd ingeroepen en zijn eigen ouders moesten, ontboden zijnde, bekennen dat hij een ‘fielt’ en een ‘schelm’ was, dus eerloos. Tichelaer zou beweerd hebben dat Janneken hem trouwbeloften had gegeven, hij kon daarvan echter geen tastbare bewijzen tonen. Hij werd door het gerecht gelast haar niet langer lastig te vallen. Toen beraamde hij het plan om haar met geweld te ontvoeren. Hij zond een persoon met een brief naar haar toe, waarin stond dat een tante van haar ziek was en haar dringend wilde zien. Ze ging nietsvermoedend met de boodschapper mee en ze roeiden naar Zwijndrecht, alwaar Tichelaer tegen haar wil en dank in het bootje stapte. De andere persoon vertrok. De hele nacht hield hij haar daar, in welke tijd hij haar “veel gewelts heeft aengedaen”. Ze dreven wat rond totdat een onweer Tichelaer zo bang maakte dat hij naar de kant voer. Toen kon ze wegkomen. Deze wederwaardigheden van het “voorzeide rapt ende

⁷⁶⁹ Zie hoofdstuk IV De Ontdekking.

⁷⁷⁰ Tonckens (1962), 13. Zie hoofdstuk IX De Familieruzie.

⁷⁷¹ GG, Archiefnr. AG.082 Schepenbank Gemert, inv.nr. R 59, april 1704.

⁷⁷² Tichelaer (1672).

⁷⁷³ Van Berckel (1672).

gewelt” zijn herhaald voor de stadhouder van Dordrecht en werden bevestigd door Janneke. De familie van De Witt somde in het pamflet nog meer beschuldigingen op aan het adres van Tichelaer.

Maar ook de chirurgijn publiceerde een pamflet, waarin hij het voor zichzelf opnam⁷⁷⁴. Hij begint zijn geschrift aan te melden dat hij met “alle soodanige qualiteyten [is] begaeft, als men in een eerlijck jongh-man soude kunnen requireren”. Hij meende dat het doel van de familie van De Witt was om hem “uyt den rangh van eerlijcke luyden te secluderen”. Over de opmerkingen over de “onbehoorlijke middelen” die hij zou hebben aangewend om Janneken Eeuwouts tot een huwelijk te bewegen, zegt hij: Wat is er mis met een jongman die “uyt goeder deucht beminnde” een dochter tot zijn huisvrouw zou willen pretenderen? Ze was toch genoegzaam met hem geëngageerd, wat zij door “oproyng van haere Vrienden naderhandt heeft gelieven te ontkennen”. Alles was te goeder trouw geschied, zonder “uyterlijcke panden”. Hij heeft alleen dat gedaan wat niet onbillijk en dienstig was om zijn doel te bereiken, “allenthalven genegen sijnde tot protexie en bescherminge van haere eere, en geensins om haere eerbaerheyt te verkorten”. De familie De Witt spande zich blijkbaar in om “een knoop in een bies te soecken, en beuselingen door feyten uyt te kryten.”

“Schandaall ende grouwell”

Jelis Dericx werd met zijn broers eind april 1688 voor het eerst ingedaagd. Ze waren “laetiterende”, dus voortvluchtig. Ze durfden eigenlijk niet naar Ravenstein komen, omdat ze vermoedden dat ze gevangen genomen zouden worden. Feitelijk kwam hun situatie neer op verbanning. Jelis beschreef zichzelf als een inwoner van Ravenstein en “wesende een eerlijck ende onbesproocken jonghman, sonder roem nochtans gescreven.” De tegenpartij, dat wil zeggen justitie, reageerde hierop met: “Dat men de eer ende faam van den beclaaghden Elias (Jelis -rh) Derricx niet en gedenckt te toucheren, maer denselven te laten in sijnne weerden ende onweerden, dan dat de justitie alleenlijck roept publike vraeck over het feijt in quaestie, waer toe den voorseide Elias Derricx mit sijnen adhaerenten door een hoghstrafbaare drift is vervallen.” Ik lees hieruit dat justitie niet doet aan het bepalen of toekennen van eer of oneer. Dat is aan de soeverein, of diens gemandateerde, die tot een straf kan besluiten die eerloos makend is. Stel dat Jelis openlijk met haar had willen trouwen, “soo was hem met sijnnen complicen geensints gepermitteert als wanneer hij de genegentheijt ofte affectie vandie voorseide eerlicke dochter met goede woorden ende goet fatsoen niet en kost gewinnen, dieselve op een geweldighe ende ongehoorde manier te vervoeren ende te dwinghen.” In de aanklacht bestempelde het gerecht de zaak “tot een schandaall ende grouwell van de gansche weerelt soodaanighe tragedie”. De moeder en haar enige dochter zijn “een groot ongelijck ende publijck gewelt” aangedaan. Dit “grouwelick feijt sonder Godtt almachtich te vergrammen, sonder de glorie van onsen genadighsten Chur vorst ende Heer te verduijsteren,

⁷⁷⁴ Tichelaer (1672).

ende oock sonder de publicque justitie te krencken ongestraft niet en kan voorbijgaan”. Hier speelt het eeraspect van de behoorlijkheid: het aangaan van een huwelijk moet op een zekere manier geschieden, een wijze die door alle betrokkenen als aanvaardbaar en toegestaan wordt beschouwd. Jelis had zich bewust niet gestoord aan deze code en riep dus een negatief oordeel van de schout over zich af.

De broers wendden zich op 9 juli 1688 tot hun soeverein, de keurvorst van de Palts. Ze ontvingen een “genaedichst geleij ten rechten” om buiten banden van ijzer en gevangenis hun zaak in Ravenstein te komen verdedigen. Dit “gläydt patent”, vrijgeleidebrief, was na borgstelling geldig voor een half jaar voor de vier broers om persoonlijk voor het gericht te verschijnen. In september verschenen ze. Ze hebben de stukken gezien, ze zijn gevraagd naar de kosten die ze nog niet hebben voldaan. Ze wilden vermoedelijk niet betalen omdat ze nog niet schuldig waren verklaard. In oktober pleitten ze voor herstel van hun goede naam. Ze hoopten dat ze “onosell”, dus onschuldig, verklaard zouden worden. Ze eisten dat de klager zijn eis werd ontzegd en dat alle vier daarvan werden geabsolveerd, en verklaard te zijn “puijr, suiijver ende innocent”. Hun eer moest gerepareerd worden.

Het gericht van Ravenstein had een glasheldere mening over de dader en zijn praatjes, want die zou als vanzelfsprekend “ordinaris tot sijne ontschuldigung de will ofte het consent van de ontschackte dochter praetenderen.” Jelis en zijn broers vonden zichzelf echter juist oprecht, want toen ze vreesden dat Catharina om hulp zou roepen, hebben zij haar moeder beloofd “dat sij de dochter wederom souwden naar huijs laten vaaren.” Maar toen zij op de kar zat om haar naar Langel te brengen, “wirde sij gevoert naar Oss laetende de moeder naarlopen”. Alsof deze goede intentie de schaking zelf zou uitwissen.

Catharina van Groll is door de aanklager gevraagd of ze door Jelis of anderen is gedwongen “bij Jelis te bedde te gaen?” Nee, antwoordde ze. “Ofte Jelis Derrix haer ock tegens haeren danck defloriert oft vleeslicke conversatie heeft gehad? Ofte Jelis Derrix haer ock gedwongen heeft gehad en de mit haer, tegens haeren will te bedde is gegaen?” Daarop gaf ze geen antwoord. De broers zelf vroegen zich af, toen ze de tenlastelegging hoorden, hoe ze nu beschuldigd konden worden van *crimen raptus* of geweld. Er was niet “een eenige instantie, door den bruijdegom off jemant anders aen sijn Bruijdt, tott den bijslaep en is gedaen geweest.” Er is dus door hen niet “gesondicht”, ook niet tegen de wetten en costumen. Dit wijst erop dat zij schaking zagen als een gewelddadig wegvoeren in combinatie met verkrachting; hun handelen was volgens hen echter, zoals we eerder zagen, voortgekomen uit een vooraf gemaakte afspraak en de seks was niet bepaald afgedwongen. Volgens de aanklager hadden ze beter kunnen verzwijgen dat Jelis Catharina beslapen had, “want daar door sijn sij de ordinaire straff der ontschakinge t’eenemaell onderworpen, sijnde geensints te praesumeren dat Catharina Claassen sijnde een eerlijcke dochter van selfs bij Elias Derricx souwde sijn te bedde gecommen.” Een bekend argument, dat ook in andere zaken werd gebruikt: De dochter kan nooit uit zichzelf, want eerlijk, haar eervoor het huwelijk zomaar

opgeven uit eigen beweging. Maar toch had een getuige in een herberg gezien dat Jelis als eerste naar bed was gegaan en dat daarna Catharina volgde “sonder van jemanden ter werelt, daer toe gepersuadeert ofte geroepen te werden uijt haeren vrijen willen bijden voorseide Elis dircx inde selve kamer opeen bedde gaen leggen ende alsoo die nacht aldaer verbleven.” De richter vond de verklaring van deze arme, slechte en onbekende boerenknecht geen voldoende bewijs. Deze kwestie van al dan niet gemeenschap hebben gehad was een onderdeel in de eerstrijd. Beiden bleven precies het tegenovergestelde zeggen. Het was zijn eer tegenover die van haar.

Het gericht van Ravenstein wees de redenering van Jelis af onder verwijzing naar het Concilie van Trente dat vaststelde dat “*inter raptorem et raptam* soo lange als die *rapta* blijft *in potestate raptoris*, geen huwelijk kan bestaan”. Catharina van Groll ging wel in ondertrouw wat volgens justitie “gans *nulliter*” was. De toestemming van moeder Jenneken was niet vereist om eventueel de geldigheid aan te tasten. Dat bleek wel erg nadrukkelijk toen ze naar de pastoor ging om opheldering te vragen: waarom en waardoor hebt u mijn dochter ondertrouwd? Hij antwoordde: “ghij gaet uijt het huijs, ghij slome kontgen, Licke U gatt, ick vraghe naer uwe niet”.

De zaak liep echter vertraging op omdat er problemen waren met het betalen van de juristen. De aanklager merkte op dat de broers, “sonder twijffel op seer quaat opstoecken” zich mordicus tegen het betalen van bepaalde gelden opstelden. Als deze door hen veroorzaakte vertraging niet was gebeurd, was de zaak allang geregeld. In 1689 werd gemeld dat rapta en raptor beiden met anderen getrouwd zijn, “Elck well te vreedden in deze Heerschaph”.

Hoog opgenomen

De tenlastelegging, die de procureur-generaal van het Hof van Holland had opgesteld tegen Gingien, begint met het bewijzen dat er sprake is van de ernstige en vreselijk misdaad van schaking, met geweld of corruptie van de jonge vrouw. Daarop staat de doodstraf voor de dader en zijn helpers. Hij haalde de zaak Mortaigne aan om te laten zien hoe krachtig de overheid optrad in dergelijke zaken. Gingien had zich “voorgenomen te rapieren en te ontvoeren” Marie Anne Boulie de Beauregard. Het Hof had, aangezien Gingien voortvluchtig was, hem tot vier keer toe opgeroepen om te verschijnen. Maar Gingien verscheen niet. Dat leidde mede tot zijn veroordeling conform de eis. Hij werd voor eeuwig gebannen uit Holland, West-Friesland, Zeeland en Utrecht; bij terugkeer zou hij met het zwaard worden gestraft, zijn goederen geconfisqueerd⁷⁷⁵. Van Gingien is niets meer vernomen. Een verzoek om zijn helper Morillion te berechten had geen effect, want ook die was weg. Ook het lot van Marie Anne is niet bekend.

⁷⁷⁵ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5658 25 oktober 1689.

6 Conclusie

Waarom schaakten een jongeman met geweld een jonge vrouw? Hij meende in ieder geval in zijn eer verkort te zijn door haar weigering of die door haar familie. Zijn liefde voor haar werd geblokkeerd door haar familie. Dat tastte zijn persoonlijke eer aan en daarmee zijn eerpositie in diverse eergroepen. Hij wilde via het drukmiddel van een ontvoering vooral laten zien dat hij bepaalde wat er diende te gebeuren. Merkbaar in de casussen is dat hij alleen opereerde en nauwelijks of geen familie of belangrijke relaties had, die genoeg gewicht in de schaal legden om haar familie te overtuigen van zijn geschiktheid. We zagen bij Gingien wel een rol voor de markiezin, maar kennelijk kon die ondanks, of misschien wel dankzij, haar hoge adellijke positie niet voldoende invloed uitoefenen. Er was dus verder niemand die de schaker kon afremmen in zijn, wat Susanna Huygens over Mortaigne schreef, “dollen en desperaeten desseijn”.

De haast kalme nauwkeurigheid en gedrevenheid waarmee een jongeman na zijn afwijzing de schaking voorbereidde, zegt ook iets over zijn boosheid en zijn beslotenheid zijn eer eenzijdig te herstellen. Hij raakte in deze fase geobsedeerd door de dochter en de familie, probeerde uit te vinden waar ze was en te bepalen wanneer hij haar het beste kon wegvoeren. Voor zover bekend was hij er niet op uit om haar te verkrachten en daarna te verlaten, of via verkrachting een *fait accompli* voor haar familie te creëren. De schaking op zich was voldoende.

De voorbereiding van de jongeman kende nog een motivatie: een huwelijk van zijn geliefde met een ander dreigde. Hij mocht haar niet meer zien, zodat hij haar niet kon overtuigen om nogmaals zijn zaak bij haar vader of voogd te bepleiten. Enig vooroverleg met het meisje was er dus niet. Er was geen sprake van, ondanks enkele suggesties die het tegendeel lijken te staven, dat een dochter welbewust en vooraf daartoe instemmend een gewelddadige roof als toneelstukje opvoerde.

Waarom hij haar dan toch met geweld ging ontvoeren, kan ik alleen verklaren vanuit de motivatie die zijn gekrenkte trots opriep. Dat de dochter tijdelijk in schande zou moeten leven, denk aan de dreiging van ontering, was voor hem geen probleem, juist omdat dat tijdelijk was. Tenslotte kwam zij in zijn eergroep, dat telde. Een huwelijk zou later wel komen. De schaker had de familie echter wel nodig om te komen tot verzoening, tot accommodatie, vandaar de wat misplaatst lijkende respectvolle benadering door Gingien en Aert van Gorcum van hun toekomstige schoonfamilie. Maar zij verkeken zich niet alleen op de kracht en het gezag van de familie, maar ook op de steun die zij kon verzamelen om hen te dwarsbomen. Die was een sterk wapen tegen schakers, evenals de publieke opinie. Ook op die steun verkeken zij zich.

Op zich slaagde de roof, dus het moment van oppakken en wegvoeren van het meisje. Dat kwam door de voorbereidingen, die voor een groot verrassingseffect zorgden, niet alleen

bij het meisje, maar ook haar familie en het publiek. Op dat moment was de dader de sterkste en sloeg de machtsbalans door ten gunste van hem. In die zin was er winst en zal hij zich juist door de gelukte roof in zijn eer gesterkt hebben gevoeld. De aantasting van zijn reputatie door de afwijzing pareerde hij met de schaking, als een ultiem bewijs aan de wereld dat hij zelfs de dood wilde riskeren om zijn eer te beschermen. Het was een soort *point d'honneur* dat hij maakte: 'zo moet ik reageren, dit strekt mij tot eer en verhoogt mijn reputatie onder mijn gelijken, zo niet dan verlies ik eer'. Deze eerhandeling had een reflexief karakter.

Zijn eigenrichting tastte de soevereiniteit, dat wil zeggen de eer en de macht van de staat, van de Republiek aan. Zijn rebellie was in de Republiek kansloos. De ouders en voogden hadden wettelijk een sterke positie en zij genoten de steun van overheid, justitie en de publieke opinie. Een violente roof was in de woorden van Haase-Dubosc een *scandal publique*, een aanslag op de openbare orde en bespotting van de wetten⁷⁷⁶. In de Republiek werkten de instanties vanwege competentiestrijd niet altijd eendrachtig samen, maar in de veroordeling van de misdaad waren ze het met elkaar eens. Daarin speelde het schakingsvertoog mee. Daarom stond de schaker na de roof voor een onmogelijke opgave.

De dader werd van jager nu degene op wie gejaagd werd. De roof bleek een Pyrrhusoverwinning. Hij moest onderweg grotere en kleinere vraagstukken oplossen, waaronder het krijgen van toestemming van het meisje om met haar te huwen. Zonder dat was het benaderen van haar ouders of voogden weinig zinvol. Ondanks dat hij haar in zijn macht had, was haar eer ook voor hem van groot belang. Al snel moest hij zorgen uit handen te blijven van achtervolgende drosten, deurwaarders of soldaten. Het vluchten naar een ander gewest moest *low profile* gebeuren, wilde de dader niet gegrepen worden. Hij merkte dat haar ouders het voordeel hadden van een gevestigde positie in de samenleving. De eerpositie van haar familie bleek veel sterker dan verwacht, misschien juist vanwege de gewelddadige roof. De familie had verder als voordelen een vaste woonplaats, voldoende juridische kennis en, nog belangrijker, contacten. De schaker moest ook nog eens zorgen om de gelegenheidsformatie van zijn gezelschap bijeen te houden. Zijn kansen op aanvaarding van hem als huwelijkspartner waren al laag en werden alleen maar kleiner, ondanks dat hij de jonge vrouw in zijn macht had.

De rol van de dochter was alweer cruciaal. Haar rol in deze figuratie laat zien dat zij eerst de enige hoop op succes was. Dat de dochter ook zelf invloed op het schakingsproces uitoefende zagen we bij Catharina van Orliens en Marie Anne Boulie de Beauregard. De machtsafhankelijkheid van de dader groeide, ondanks of misschien dankzij het feit dat hij haar in zijn macht had. Onderweg werd zij echter steeds meer een blok aan het been. Haar wil was belangrijk voor hem, maar voor haar ouders en volgens de gangbare juridische opvattingen was die gedurende de tijd dat zij in de macht van de dader verkeerde, onbestaanbaar. Die weg waar de dochter vandaan kwam geen rechtskracht. was geblokkeerd.

⁷⁷⁶ Haase-Dubosc (1999), 62.

Zelfs al zouden ze huwen, dan had dat huwelijk althans voor het gewest waaar de dochter vandaan kwam, geen rechtskracht.

De tocht had in de meeste gevallen als doel om weg te geraken. Het reisdoel op zich was vaak onduidelijk, want zelden vermeld. Het verwerven van huwelijkstoestemming van het meisje en van haar ouders liep vertraging op, zijn achtervolgers gingen al snel zijn route dicteren. Alle partijen handelden en reageerden op elkaar net zo lang tot er een oplossing kwam. En die oplossing werd even hard met dreiging van geweld afgedwongen als de roof zelf.

Het antwoord op de vraag: waarom schaking plaatsvond is voor deze figuratie dus het eigenmachtig herstellen door de ontvoerder van de krenking van zijn trots, van zijn persoonlijke eer, met een publieke daad. Hij moest zijn eerpositie in zijn eergroep handhaven, nu zijn poging om met zijn geliefde te huwen, werd gedwarsboomd door haar familie. Dat huwelijk zou hem eer verschaffen en dat ging niet door. Maar de manier waarop zijn eer wenste te herstellen, werd volstrekt afgewezen en als buitengewoon schandalig en ontierend ervaren. De eerreflex van haar familie, van de overheid, van justitie, van de publieke opinie was dermate overweldigend, dat hij geen enkele kans maakte. Wat restte was vluchten naar het buitenland. Ook een verzoek om gratie had geen enkel effect. Na de grote publiciteit rond de schaking van Catharina van Orlens zagen potentiële schakers kennelijk af van deze eigenrichting.

De eer van het meisje werd juist door het geweld, haar tegenstribbelen, niet aangetast. De ontering van het verkeren in de macht van iemand die zij niet wilde, dus van het beroofd zijn van haar vrijheid, woog zwaar. Maar die werd haar niet aangerekend. Zij werd geacht ongeschonden te zijn gebleven. Daarom wekte de verdediging van Catharina van Orlens, van wie bekend was dat ze twee nachten met Mortaigne had doorgebracht, zoveel negatieve reacties op.

1 De figuratie

Schaking formuleer ik als het innemen van een ongeoorloofde eerpositie van een jongeman en van een jonge vrouw. Het innemen van die eerpositie speelt zich af voor, tijdens en na het vertrek van het paar en leidt tot een huwelijk, dat al dan niet door de familie van het meisje wordt geaccepteerd. Gedurende dat proces vindt het vertrek plaats van een minderjarige dochter of jonge vrouw uit haar huis. De macht over haar is aan haar ouders of voogden ontnomen en hun eer is aangetast. Het is de jongeman, de jonge vrouw of het paar die de macht grijpt en de eer van de tegenpartij verkort.

In deze vijfde figuratie spelen zij echter een minder prominente rol. De strijd gaat tussen twee families die de macht over een rijke erfdochter claimen. De ene familie is die van haar moeder, de andere van haar vader. Een van haar ouders, of beide, zijn overleden. De verwanten van beide kanten spannen zich in om de macht over haar te verwerven, zodat ze kunnen beschikken over haar vermogen. Ze vechten dat tot aan de rechter toe uit. In deze figuratie begint het proces van schaking dus niet met het ontstaan van een relatie tussen een jongeman en een jonge vrouw, maar met een niet meer te overbruggen verschil van inzicht over haar toekomst. De familie van de moeder of de vader trekt eenzijdig en zonder overleg met de andere familie, maar niet zonder een zekere juridische rechtvaardiging, de macht over het meisje naar zich toe. De in haar eer en rechten aangetaste familie beziet deze daad als een schaking, een *crimen raptus*, en verwoordt de actie met begrippen uit het schakingsvertoog. Een dergelijke beschuldiging betekent dat de eer van de tegenpartij ernstig in twijfel wordt getrokken.

In tegenstelling tot de andere figuraties is het weinig zinvol een fasering op basis van veranderende machtsafhankelijkheden aan te brengen. Er is slechts één omslagpunt en dat is het ‘meenemen’ van de dochter. Deze figuratie is overigens niet herkend door Haks of Van Nierop.

Globaal verloopt de figuratie als volgt. Na het overlijden van een of beide ouders wordt het meisje ondergebracht bij óf de familie van haar vader óf die van haar moeder, of bij een instelling in opdracht van een van die partijen. Zoals we straks gaan zien gebeurt dat met de schriftelijk vastgelegde intentie dat zij niet uit die omgeving wordt geschaakt of een huwelijk aangaat zonder weten van de familie. In deze fase werken de beide families samen, althans zijn het eens over de behandeling van het meisje.

Maar zodra het meisje huwbaar wordt, gaan de partijen zich roeren. Ze hebben elk zo hun plannen met haar. Waarom zij niet samen de toekomst van de (half-)wees bepalen, is onduidelijk. Vermoedelijk zal bij het huwelijk van de ouders van het meisje dat later ‘geschaakt’ gaat worden, de kiem zijn gelegd. Een verklaring kan zijn dat dit huwelijk wel

werd aanvaard, maar niet leidde tot een versteviging van de relaties van de ene familie met de andere. Speelden er stands- of geloofsverschillen, of politieke of financiële kwesties? Deze verschillen waren toen overkomelijk, maar leefden na het overlijden van een van de echtgenoten op. De grote erfenis van het meisje kan ook een aanleiding zijn geweest⁷⁷⁷. De eer van de betrokken families komt in het geding wanneer duidelijk wordt dat het kapitaal aan een van hen voorbij dreigt te gaan, evenals de kans op een voor haar gunstig huwelijk van de erfdochter.

Dan neemt een van de families het initiatief door het meisje onder haar hoede te nemen. Dat gebeurt bijvoorbeeld door haar uit te nodigen voor een speelreisje maar haar niet meer terug te brengen. Deze doorslaggevende beslissing zorgt ervoor dat zij fysiek en dus *face-to-face* bij een van de families verblijft en de andere verlaat. Ik gebruik niet de terminologie van ontvoeren of schaken, maar van “onder haar hoede nemen”, want de familie of voogden zijn daartoe gerechtigd of menen gerechtigd te zijn. De rechtsbasis is te vinden in het testament van de overleden vader, of zoals we in één geval zullen zien, in de *Politieke Ordonnantie*. Enkele betrokkenen menen dat omdat ze de moeder of een oom van het meisje zijn, als een ‘natuurlijke’ voogd beschouwd mogen worden. Ze zijn echter niet als voogd benoemd. De achterblijvende familie protesteert tegen die eenzijdige handelwijze, eerst binnenskamers maar snel openbaar, omdat zij justitie of de overheid erbij betreft. Ze noemt het vertrek juist wel schaking en gebruikt termen uit het schakingsvertoog om de ernst van de daad en de eeraantasting te benadrukken.

En wat valt er te zeggen over het paar? De jongeman is een familielid of een goede bekende van de familie die het meisje *de facto* in haar macht neemt. Zijn rol en eerpositie en die van de erfdochter zijn ondergeschikt aan de familie-eer. Beiden handelen eervol en dragen dat conform het tegenvertoog, als eerzaam uit.

Deze figuratie omvat vijf van de 187 zaken. De eerste is van 1625, de laatste van 1721. Ik bespreek de vijf casussen waarin het gaat om de strijd tussen families over de macht over de erfdochter.

⁷⁷⁷ Dat geldelijk gewin boven het belang van de dochter stond, zien we wel meer, zoals bij Anna Maria Ernst van Bassen zoals beschreven in het hoofdstuk VII De Weigering. Ook de nu volgende vermelding uit 1626 in het dagboek van Alexander van der Capellen, Van der Capellen (1777/1778), 394, laat een dergelijke motivatie zien: “N.N. Cleyndput wort gecassotteert, met 2 roeden voor syn borst, om dat hy hadde raedt ende daet gegeven, dat syn vrouwen voordochter, out weinige dagen min als twaelf jaeren, buten wil ende kennisse van ’s kints momberen (quorum curatela filia non erat subiecta) ende haer vaders vrunden, van een Advocaet was vervoert, tegens genot van 1500. gulden Jaerlix ut ’s kints goet, ende ’t houwelick wort voor nul verclaert.”

2 Anna van Swanevelt tegen de voogden van haar dochter

“Sij sall u broeders huijsvrouwte werden”

De zaak van de nog geen twaalfjarige Maria Fijck van Hove (1613-?) kennen we onder andere uit de uitspraken van het Hof van Holland uit 1626 en de besluiten van de Staten van Holland⁷⁷⁸. Maria was de laatste telg uit een Rotterdams burgemeestersgeslacht⁷⁷⁹. Haar vader Dirck Fijck van Hove was vermoedelijk in 1615 of 1616 overleden⁷⁸⁰. In zijn testament van 20 juni 1615 had hij onder andere bepaald dat zijn dochter niet mocht huwen zonder toestemming van haar voogden. Er waren zeven voogden, onder wie volgens een aantekening van de Hoge Raad advocaat mr. Adriaen van der Goes en volgens een andere bron mr. Pieter van Oswaert⁷⁸¹, maar wie de andere voogden waren, staat niet in de stukken. Haar moeder Anna van Swanevelt was niet als voogd benoemd. Anna was een tweede huwelijk aangegaan met Roelant van de Leemput. Wie hij was of waar hij vandaan kwam is niet bekend. Anna was de tweede echtgenote van Dirck Fijck van Hove. Die was eerder gehuwd met Maria van Bekensteijn, welk huwelijk in 1592 was ontbonden door het Hof van Holland.

Dat er onenigheid was, blijkt uit een conflict dat tot in oktober 1625 tot aan de Hoge Raad werd uitgevochten⁷⁸². Die besloot tegen de wens van de voogden om Maria een gereformeerde schoolopleiding te laten volgen. De voogden wilden Maria door “een papistige schoolvrouw, van Empel bij sHertogenbosch hergecomen” laten instrueren.

Al in augustus 1625 benaderde Anna de advocaat Maerten Douw uit Leiden, die haar in de zaak voor de Hoge Raad bijstond, met een ander verzoek. Ze stelde voor dat hij met Maria zou huwen. Daartoe was Maerten wel genegen. Maria was weliswaar bijna twaalf jaar oud, maar “alom representeerde een persoon van sestien jaeren oudt”. Anna had Maria opgevoed en het meisje woonde bij haar. Maerten besprak de huwelijkse voorwaarden met zijn vader. Nog diezelfde maand werden de huwelijkse voorwaarden voor de baljuw, de oud-burgemeester en de predikant te Schoonhoven in aanwezigheid van Maria “met haer eijgen ende onbedwongen wil geslooten”. Maerten zou later opmerken dat hij dacht dat het om een “Godtlick, eerlick houwelick, met hem van eene religie” ging. Dit alles was geschied “sonder last, sonder t’eerste beleid” van Maerten Douw, want Maria Fijck van Hove en haar moeder waren de *causa prima et movens*, de eerste oorzaak en de initiatiefnemers van de zaak, zoals ook de voogden beweerden.

⁷⁷⁸ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5655, betreffende Maerten Simons Douw, Wouter Simons Douw en Maria van Swanevelt, 13 maart 1626, NL-HaNA, Staten van Holland, 3.01.04.01, inv.nr. 1780, Veenendaal-Barth (1987) Deel IV juli 1628-juli 1630 GS 245, 55 en 122.

⁷⁷⁹ Moquette (1920), 84; Bijlsma (1911), 183 ev.

⁷⁸⁰ Van der Tuijn (z.d.), nr. 207, folio 181v, d.d. 20-06-1625.

⁷⁸¹ Van der Vorm (2013), folio 200.

⁷⁸² NL-HaNA, Staten van Holland, 3.01.04.01, inv.nr. 1780; Nationaal Archief, Den Haag, Hoge Raad van Holland en Zeeland, nummer toegang 3.03.02, inventarisnummer 643, scan 184, 18 oktober 1625.

De voogden moeten zijn ingelicht over deze acties van Anna. Ze waren niet gevraagd om hun toestemming zoals het testament voorschreef. De in die tijd zwangere moeder wilde, omdat ze ziek was en vreesde snel te sterven, een snelle huwelijksvoltrekking. Ze besloot daarom haar dochter Maria op woensdag 8 oktober 1625 met Maria's min Neeltje Pietersdochter van Leiden naar Rotterdam te laten vertrekken "omme vuijt handen van haere voogden te sijn". Anna deed dit volgens het Hof om haar dochter "met Maerten Douw geweest zijnde Advocaet voor desen Hove te trouwen" en had haar "daertoe volle macht gegeven". Maria moest doorreizen naar Arnhem om vandaar Maerten met een brief te ontbieden voor de huwelijksvoltrekking.

Anna had Maertens broer Wouter in oktober 1625 gevraagd om naar Rotterdam te komen om te zien hoe het met Maria ging. Zij had hem verzocht haar te begeleiden naar een plaats waar Maria naar toe wilde gaan "omme de saecke vant voorschreven huwelijck ende oock de trouwe te vorderen". De familie Douw was dus nauw betrokken bij de plannen van Anna, voor zover duidelijk zonder argwaan. Anna had toen volgens Wouter Douw gezegd dat "het is mijn een dier pant ende sij sall u broeders (denoterende daer mede Maerten Douw) huijsvrouwe werden." Het begrip 'pand' werd ook gebruikt in de zaken van Aeltje Olinga en Catharina van Groll. Het drukt de verbondenheid uit tussen ouder of voogd en het meisje.

Maria's tocht naar Arnhem wijst op een vlucht naar het buitenland, in dit geval naar een soevereiniteit in het Duitse Rijk. Dat was zoals we zagen een bekend onderdeel van het schakingsproces. Maria ging met Wouter en haar meid naar Arnhem. Wouter keerde terug naar huis waar hij vernam dat Maerten in Rhenen was, en dat hun vader daar ook naartoe was gereisd. Wouter ging toen naar Rhenen om te zien hoe het met zijn vader en broer was. Die vroegen hem om naar Arnhem naar Maria te gaan. Na enige omzwervingen met en zonder zijn broer die nu met Maria samen reisde, probeerde Wouter in Rhenen een akte te krijgen waarin stond dat de huwelijksproclamaties waren afgekondigd.

Anna liet op 3 december 1625 notarieel vastleggen dat ze het volgens het Hof "pretense huwelijck" goedkeurde, evenals dat het vertrekken van haar dochter met haar "wille ende consent" was geschied om haar daar te laten huwen, in binnen- of buitenland, waar Maria dat wilde. Zij deed dit in het volle besef dat zij haar dochter niet mocht uithuwelijken zonder consent van de voogden. Ze had bij de huwelijkse voorwaarden bedongen dat zij een erfrente van 600 gulden per jaar zou ontvangen. Volgens haar had haar overleden man Dirck haar zelfs 800 gulden beloofd. Ondanks het testament, ondanks de wil van de voogden, ondanks zelfs een *mandement poenaal* van de Hoge Raad, had zij toch doorgezet.

"Seer quade schadelijcke ende schandelijcke consequentie"

Anna moet zijn gearresteerd en gevangengezet in de Voorpoorte van het Hof in Den Haag. Op 13 maart 1626 deed het Hof uitspraak. Uit deze voortvarende gang van zaken kunnen we

opmaken dat de zaak extraordinair⁷⁸³ is behandeld vanwege het overtuigende bewijs van de strafbaarheid van de betrokkenen. In de veroordeling stelde het Hof dat Maria Fijck van Hove, die op het moment van de veroordeling van haar moeder Anna van Swanevelt nog steeds in het buitenland verkeerde, aan de voogden was “ontvoert, onthouden, ende de macht ende de autoriteit” onttrokken. Het was een zaak “van seer quade schadelijcke ende schandelijcke consequentie”⁷⁸⁴. Anna werd voor eeuwig uit Holland, Zeeland, West-Friesland en Utrecht gebannen. Ze moest binnen 24 uur Den Haag verlaten, binnen drie dagen ook de landen van Holland, Zeeland, West-Friesland en Utrecht. Haar goederen werden geconfisqueerd. Uit het doopboek van Leiden wordt duidelijk dat die straf kennelijk een paar jaar later was ingetrokken, want op 11 augustus 1628 was Anna met de vader van Maerten getuige bij de doop van haar kleinzoon Dirck Douw⁷⁸⁵. Ook op 11 september 1629 was zij getuige, dit keer met Wouter Douw, van de doop van de volgende kleinzoon Simon Douw.

Wouter, de broer van Maerten Douw, was eveneens gevangene in de Voorpoorte toen hij op 13 maart 1626 veroordeeld werd door het Hof. Dat vond zijn handelwijze “seer quadelijck”. Wouter Douw werd als helper veroordeeld tot betaling van 600 ponden, de kosten van zijn gevangenschap en van justitie.

Maerten Douw werd eveneens op 13 maart 1626 door het Hof van Holland zonder verdere toelichting veroordeeld. Ook hij was in het buitenland. Maerten had een *crimen raptus* gepleegd “*falsi et prevaricationis* (vals en leugenachtig -rh), ende oversulcx te wesen eerloos menedich (meinedig -rh) ende infaem”. Het Hof verklaarde het huwelijk tussen en hem en Maria van “nul ende van onwaerden” en verbant hem voorts uit Holland, Zeeland, West-Friesland en Utrecht. Tevens werden al zijn goederen geconfisqueerd. Waarop de veroordeling van meened gebaseerd is, wordt niet toegelicht. Ook staat er niet dat hij niet langer als advocaat mocht optreden. Moeten we hieruit concluderen dat Maerten wel degelijk wist wat zich afspeelde tussen Anna en de voogden van Maria en daarover valse verklaringen had afgelegd?

Roelant van de Leemput, de tweede echtgenoot van Anna van Swanevelt, werd ook op 13 maart 1626 voor eeuwig gebannen. Hij was daartoe veroordeeld omdat hij bekende dat hij een kopie van het testament van Dirck Fijck van Hove had, waaruit bleek dat de erflater “andere voochden gestelt hadde als Anna van Swanevelt”. Maar hij had desalniettemin in augustus 1625 ingestemd in het huwelijk. Hij had de huwelijkse voorwaarden helpen opstellen en die enige dagen later opnieuw ter goedkeuring laten vaststellen te Schoonhoven. In die voorwaarden was vastgelegd dat Anna 1200 gulden zou genieten als jaarrente en dat hij na haar overlijden als langstlevende 400 gulden jaarlijks zou ontvangen. Dat stemde niet

⁷⁸³ Faber (1983), 30-32 en 261-263; Monballyu (1991): extraordinair wil zeggen dat de zaak zo helder is dat een gewone rechtsgang niet nodig is, feitelijke de normale gang van zaken.

⁷⁸⁴ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5655, betreffende de sententies van Maerten Simons Douw, Wouter Simons Douw en Maria van Swanevelt, 13 maart 1626.

⁷⁸⁵ ELO, Archiefnr. 1004 Doop-, Trouw en Begraafboeken Leiden, 11 augustus 1628, Dopen Pieterskerk, deel 221, en Hooglandsche Kerk, deel 233.

overeen met de bekentenis van Anna, die het had over 800 guldens. Deze verdraaiing van de feiten rekende het Hof hem zwaar aan, net als de volgende onwaarheid. In een verhoor dat hem op 30 oktober 1625 door commissarissen van de Hoge Raad was afgenomen, had hij tegen de waarheid in “tot Illusie en bespottinge vande Justitie” gezegd dat het paar te Rhenen was getrouwd. Dat huwelijk zou in aanwezigheid van Maertens broer en vader zijn gebeurd, en ’s avonds zou het gezelschap het huwelijk vrolijk hebben gevierd. Maar dat loog hij, er waren wel proclamaties geweest maar niet in aanwezigheid van Maria. Hij had het huwelijk van Maria bevorderd tegen de wil en dank van de voogden en tegen de bevelen van de Hoge Raad. Hij had haar aan haar voogden ontvoerd, onthouden en de “macht ende autoriteit haervoorschreven voochden over haer gegeven tenenmael geenverveert”. Zijn manier van doen werd beschouwd als schadelijk en schandelijk, vandaar de veroordeling: hij moest op zijn knieën God en justitie bidden om vergiffenis en moest “met een roede tusschen elken arm tot een spektakel gestelt” worden. Hij moest verklaren dit alles “hem van harten leet te wesen”. Ook hij werd verbannen, hij moest binnen 24 uur Den Haag en binnen drie dagen Holland verlaten, net als zijn vrouw. Zijn goederen werden hem afgenomen.

Rappel van ban

Maerten Douw deed in 1628 zijn eerste verzoek aan de Staten van Holland om intrekking van zijn verbanning⁷⁸⁶. Dat leidde tot niets. In Douws tweede verzoek in 1629, waarbij Maria zich had gevoegd, beschrijft hij hoe hij naar Arnhem reisde om te voldoen aan het verzoek van Maria om naar haar toe te komen. Hij wist haar echter acht dagen lang niet te vinden. Hij ontbood Maria’s stiefvader en zijn eigen vader om het huwelijk helpen doorgang te vinden. Maria bleek te Rhenen te zijn. Maria was zelf naar Douw komen reizen, “met haer eijgen wil van Aerhem tot [...] Rhenen”. Hiermee gaf hij aan, conform het tegenvertoog, dat zij geen slachtoffer was van een schaking maar ongedwongen naar Maerten was gegaan. Maar de lokale predikanten weigerden een huwelijk te sluiten, zodat het gezelschap per schip naar Breda ging. Vanwege de oorlog reisden ze naar Oost-Friesland, waar het huwelijk werd ingezegend op 18 november 1625⁷⁸⁷.

In Holland teruggekeerd hoorde Maerten van het “schrickelick geroup over hun trouwsaecten”, want tijdens hun reis naar Oost Friesland had de Hoge Raad op 18 oktober 1625 bepaald dat de partijen zich met Maria, voor de commissarissen van het Hof van Holland moesten melden. Anna mocht geen toegang tot haar hebben “maer wel in yemants

⁷⁸⁶ Veenendaal-Barth (1987) Deel IV juli 1628-juli 1630 GS 245, 55 en 122.

⁷⁸⁷ Veenendaal-Barth (1987) Deel IV juli 1628-juli 1630 GS 245, 55 en 122. Zo blijkt uit hun verzoek uit juli 1628 aan de Staten van Holland om pardon: “Maerten Douwe ende Maria Fijck 5 weeken min 12 jaeren oudt, t’samen getrouwt tot Nordeym, Eembderlant, om brieven van pardon over raptus met rappel van ban off tenminsten landwinninge”. Landwinning is een vorm van herstel van rechten na juridisch daartoe van vervallen verklaard te zijn.

presentie”⁷⁸⁸. Volgens Douws verzoek om rappel van ban was bij *mandement poenaal* hun huwelijk verboden op verzoek van de voogden. Douw had crimineel gehandeld en werd gezocht. Het paar begreep dat “doen alles te laet [...] ende de sake naer consciëntie niet reparabel” was. Ze woonden samen “in stilte een tijt tot Leijden”.

Douw zegt dat hij niet anders had begrepen dat het om een eerzaam huwelijk ging, voorgesteld door een moeder die de volle macht over haar dochter had, conform de goddelijke, natuurlijke, Romeinse wetten, maar ook het *Eeuwig Edict* van 1540. Dat was volgens hem ook vastgelegd in de *Politieke Ordonnantie* van 1580 die aan de moeder als langstlevende ouder het recht gaf haar dochter uit te huwelijken. Dat zou voogden “nijet aen gaen”. Douw verklaarde gehandeld te hebben “in goeder trouwe”. Hij trachtte op deze wijze zo eervol mogelijk over te komen. Hij was er niet van op de hoogte, zo beweerde hij, dat de moeder het consent van de voogden moest vragen voor een huwelijk van haar dochter. Volgens Douw was Anna van mening dat haar overleden man nooit aan haar recht als natuurlijke moeder wetten kon stellen door een testament.

Douw meldt voorts dat hij na zijn veroordeling drie jaar buiten Holland verbleef, zonder in die tijd “ijemandt ter werelt oorsaecke van claegen over hem te geven”. Maria wachtte “met patientie”, ondertussen zwanger, “hertgerust” op de zegen van God. Aan haar was een vrijgeleide verleend door de Staten van Holland om een kwartaal vrij in Leiden te verblijven “om al de werelt te toonen, dat haer trouw haar ernst en haer werck een feijt was”.

De reden van het verzoek om de ban op te heffen was dat zij hun huwelijk in Holland wilden voortzetten mede omdat hij een erfenis van 50.000 gulden van een oudoom zou kunnen opeisen. Er waren ook andere grote erfenissen te verwachten. Die konden volgens hem alleen worden ontvangen wanneer hun kinderen geëcht zouden zijn. Maria wilde officieel in Holland met Maerten trouwen “om den argelicken clanck van onecht te mijden”, dus om haar eer te repareren, maar ook omdat de “gemeente Godts onechte nijet aenneempt”. Ze kon dus als ongehuwd samenwonende geen lid zijn van een geloofsgemeenschap. Haar vader had in zijn testament aan haar geen eisen gesteld om instemming van haar voogden te vragen. Het was haar moeder die zij ter zake van het huwelijk met Douw, “soo als natuijrick ende Godtlick was, gehoorsaempt hadde”. Het paar hoopte dat de Staten zouden inzien in welke “desolaten staet” Douw verkeerde, nu hij zo veel jaren in het buitenland had verbleven.

Vervolgens somt Maerten Douw een aantal argumenten op die van zijn eerzaamheid moeten getuigen. Zijn beide ouders leven in Holland. Zijn “bestevaeder als een principael instrument anno 1570 met sijn goet ende bloet heeft geleijdt de fundamenten deser republique ende religie, die met sijn Collecte, gedaen tot Empden” geld bijeen had gebracht om de Prins over de Maas te helpen. Zijn vader had bij het beleg van Leiden gevochten. Douw meldt ook dat zijn vader de ware religie “onverdrooten gevolcht heeft”. Hij had veel belasting betaald. In

⁷⁸⁸ Nationaal Archief, Den Haag, Hoge Raad van Holland en Zeeland, nummer toegang 3.03.02, inventarisnummer 643, scan 184.

1624 had hij de brandewijnpacht over Holland verworven. Uit zijn voorbeelden blijkt dat hij zich niet richtte op het beschuldigen of zwart maken van zijn tegenstanders, de voogden van Maria, maar op het beschermen van zijn eer.

Het paar verzocht om brieven van pardon “over t voorseide raptus, met rappel van ban ter saecke van dien absolutelick” dat “de gevouchde (Maria -rh) nijet soo onlijdelick beschaedicht bleve als sij nu sittet, soo en conde haer schaede in eer ende goet van erfenissen niet wel gerepareert werden, als door ons (Staten van Holland -rh) pardon”. Maria verklaarde “wel te vreden wesende haer voochden te kennen int maecken” van huwelijkse voorwaarden en opnieuw de kerkelijke geboden in haar woonplaats te laten gaan, “naer behooren”. Haar voogden hadden kennelijk ingezien dat verdere oppositie geen zin meer had. Hun verzet was niet meer zo effectief als in 1628 toen het eerste verzoek van Maerten Douw om intrekking van de ban werd behandeld. Waarschijnlijk waren ze tevreden dat het vermogen van Maria Fijck van Hove niet naar Douw ging, zoals blijkt uit de uitspraak.

De Staten stemden op 21 maart 1629 in met het verlenen van pardon aan Douw voor het *crimen raptus* “vuijt sonderlinge gratie”. Daaraan voegden ze toe dat zij hem “stellen, ende restitueren weder tot sijnen goeden naeme, fame ende geruchte”. De gratie strekte zich echter niet uit over wat hem door het Hof ten laste was gelegd, “nopende de mesusen als Advocaet begaen”. De Staten stelden als voorwaarde dat Douw, conform het *Eeuwig Edict* van 1540, geen voordeel uit de goederen van Maria mocht genieten, en aan de armen uit zijn eigen goederen een som van 1000 guldens moest geven, waarna hij zijn brieven van rappel zou ontvangen⁷⁸⁹. Op 16 november 1629 huwde het paar, weer, en nu te Leiden⁷⁹⁰.

⁷⁸⁹ Ook Kersteman (1768), 489, noemt deze voorwaarde bij een pardon. Hij citeert Van Zurck (1757) paragraaf 6, noten 6 en 7.

⁷⁹⁰ ELO, Archiefnr. 1004 Doop-, Trouw- en Begraafboeken Leiden, inv.nr. 10 Nederlands Hervormd Ondertrouw (1575-1712), folio K-169. Op folio K-160 staat het paar op 10 augustus 1629 als aangetekend maar doorgehaald en in de kantlijn de opmerking dat “dese geboden sijn bij provisie ten bevelen van Burgemeesteren opgehouden” 12 augustus 1629.

3 Maria van Lier tegen de medevoogden van haar dochter

“Met violentie van haer eijge dochter berooft”

De volgende casus speelde zich af binnen een vooraanstaande Zeeuwse, adellijke familie. In zijn testament op gesteld in 1658 benoemde Pieter van Tuijll van Serooskerke, heer van Maelstede, als voogden over zijn kinderen Wilhelmina (1642-?) en Petronella (1655-1680) en als “regieringe van derselvers goederen”, “sijne wellieve huijsvrouw, vrouwe Maria van Lier, en de heer Jeronimus van Tuijll van Seroskercke, heer van Stavenisse”. Pieter overleed in hetzelfde jaar, 1658. Maria van Lier tot Heerjansdam (1625-1682) huwde vermoedelijk in 1659 met Johan van Braeckel (1620-1680). Hij was “gecommitteerde ter Vergaderinge van de Hooch Mogende Heeren Staten Generael der Verenigde Nederlanden”. Van enig ongenoegen over en weer blijkt niets, althans daarvan staat niets in de stukken.

Maar in de tweede helft van 1666 begonnen zich spanningen af te tekenen. Uit een rekest van april 1668 vernemen we wat er zich in dat jaar had afgespeeld. Dat rekest werd bij de Staten van Holland ingediend door Maria als medevoogdes over haar dochter Petronella, die de achternaam Van Maelstede droeg⁷⁹¹. De Staten zonden het voor een advies naar het Hof van Holland. Maria vertelde dat haar dochter altijd bij haar had gewoond. In september 1666 had Maria bezoek gekregen van haar zwager en medevoogd Hieronymus van Tuyl van Serooskerke (1635-1677) met het verzoek of haar dochter Petronella van Maelstede met hem mee mocht “om een speelreijse” te doen. Hij zou haar acht dagen later persoonlijk weer terugbrengen. Maria, vond het goed dat ze meeding. Omdat Petronella na enkele weken niet terugkwam, begon ze zich zorgen te maken. Hieronymus schreef Maria op 18 oktober 1666 dat zijn reis naar Holland nog voortging. Hij wilde er een klein reisje zo aan het einde van het zomerseizoen aan vast plakken. Met Petronella was alles wel. Maria hoefde zich niet ongerust te maken.

Maar Petronella kwam niet thuis. Op 9 november liet haar moeder vastleggen in een notariële akte dat zij een zoektocht had ondernomen met Wilhelmus Selonius, de onderwijzer van de zoon van haar tweede man Johan van Braeckel. Via Antwerpen en andere plaatsen reizend kwam zij erachter dat haar zwager met haar dochter naar Stavenisse, een dorp in de huidige gemeente Tholen was gegaan. Daar aangekomen waren harde woorden gevallen en ook dreigementen geuit: “Ick hebbe uw hier niet van doen, daer staet het vierkante gatt, gaet heenen” zei Hieronymus. Die nacht voer het gezelschap van Hieronymus met Maria en Petronella met een jacht naar Veere. Daar kwam het weer tot ruzie. Ook daar eiste Maria haar dochter op. Petronella wilde zelf ook graag terug: “ick wilde wel dat ick al bij mamatie was”, zo meldde haar moeder later in een rekest aan het Hof van Holland.

⁷⁹¹ <http://encyclopedievanzeeland.nl/Kapelle>: Maelstede naar het dorpje Kappelle ter Maelsteden in Zuid-Beveland, alwaar zich tot 1810 een slot een bevond.

Het gezelschap van Hieronymus met Maria van Lyer en Petronella van Maelstede reisde naar Middelburg en kwam aan bij het huis van de schoonmoeder van Hieronymus, waar beiden met “wondere bejegeningen sijn gerecontreert”. Zo werd haar dochter urenlang opgesloten. Maria vond dat “niet alleen affronteus, maer als eijge moeder van haer kindt intolerabel ende onlijdelijck sijnde”. Ze vond dat ze “seer onbeleefdelyck ende onfatsoenlijck” was behandeld. Haar was te verstaan gegeven dat zij maar beter heen kon gaan, dat ze er niets mee van doen had, dat ze haar dochter niet mocht zien.

Zij lichtte de burgemeester van Middelburg in van het feit dat Hieronymus haar dochter “haer met geweldt onthieldt”. Er was afgesproken dat zij en Hieronymus de volgende dag met de magistraat van die stad zouden overleggen. Haar zwager had “onderstaen dat geweldt te gebruiken, tusschen moeder ende dochter, dat hij heeft gecommandeert, dat sij suppliant in een Camer, ende haer dochter in een andere Camer soude slaepen”. Zij weigerde dat, waarop Hieronymus zei: “ick sal u soo klouwen”. Hij wilde haar slaan, maar zijn schoonmoeder hield hem tegen. Hieronymus heeft Petronella in een ander huis ondergebracht en is de volgende ochtend met haar weggegaan, tegen “de solemneele belofte gedaen” aan de burgemeester om te overleggen. Dat hij met haar dochter weg was merkte Maria toen zij naar het huis ging waar Hieronymus haar dochter “met macht ende puijre geweldt” had gebracht. Zij verliet Middelburg “met soo formeel violentie van haer eijge dochter berooft”, niet wetende waarheen haar zwager haar dochter had vervoerd.

Naderhand begreep ze dat hij met Petronella naar Dordrecht was gevaren. Ze verzocht aan de burgemeester aldaar om het jacht aan te houden, maar het schip verlegde de koers naar Rotterdam. Ze reisde daarnaartoe en confronteerde haar zwager opnieuw met de vraag waar haar dochter was. Hij antwoordde dat ze haar maar moest zoeken. Maria wilde dat Hieronymus met haar naar het huis van de Rotterdamse burgemeester Van der Meijden⁷⁹² zou gaan om over haar kind te spreken. Hij weigerde, waarop Maria bij de burgemeesters van Rotterdam aandrong om zich over de zaak te buigen.

Volgens Maria was er sprake van “feijtelijck ende geweldige onthoudinge, ende oock formele vervoeringe van plaets tot plaets van de suppliantes voornoemde dochter, maer omtrent sestien Jaeren oudt sijnde, ende sulcx in crimen raptus incidenterende, sijn begin en aenvangh hadde genomen *in territorio Hollandiae*”. Onder het voorwendsel van een speelreisje en de belofte van terugbrengen had Hieronymus de dochter “gelockt ende vervoerd.” Maria klaagde dat hij een baljuw was, die ambtshalve geweld diende te bestrijden, en dan toch dergelijke gedrag vertoonde. Het gewelddadig gevangen houden van haar dochter was volgens haar tegen Petronella’s “will ende danck” gebeurd. Het doel van de tegenpartij was “na alle apparentie ende presuntie ten eijnde om deselve aen een huwelijck te engageren, ’t welck sonder haer suppliantes goetvinden ende consent geenszins en kan geschieden.”

⁷⁹² Hij was de vader van Eleonora van der Meyden, die in 1664 via een dichtgetimmerde ton haar vaders huis wist te ontsnappen en er vandoor ging met Nicolaes van Vlooswijck, zie hoofdstuk VII De Weigering.

“Hare dochter t’ontrecken”

Maria van Lyer, als voogdes over Petronella van Maelstede en haar tweede echtgenoot Johan van Braeckel “voorsoo veel sijn autoriteit ende maritale macht de voorseide sijne huisvrouw in dese eenichsins nodich soude wesen”, richtten zich eind november 1666 tot het Hof van Holland vanwege het door Hieronymus niet terugbrengen van Petronella bij haar moeder⁷⁹³. Ze merkte op dat de overlast en het geweld zijn gedaan door “Edelluijden, welckers gesach omtrent subalterne bancken somwijle te groot is, dan omme bij deselve tot hun devoir gebracht ende gehouden te werden”. Het Hof had zelfs een deurwaarder naar Hieronymus gezonden om Petronella op te halen, maar die slaagde daar niet in. Hieronymus had geen respect getoond en weigerde de dochter terug te brengen. Op 13 november 1666 had hij een brief aan het hof geschreven, en de burgemeester en schepenen van Veere tot het versturen van eenzelfde reactie aangezet, waarin werd aangevoerd “dat die saecke in geen en deelen soude raecken het officie ofte employ van de voorseide Heere van Stavenisse, als bailluu, ende mits dien ter eerster instantie soude specteren aen de Vijerschare vande Stadt vander Veer, volgens derselver Recht ende privilegien”. Hieronymus had volgens Maria Petronella naar Holland gelokt en ontvoerd “om haer suppliante de opvoedinge van deselve ende deselve in sijn eijge macht te hebben, ende van haer, t’sij in cas van huwelyck ofte andersins nae sijn eijge goetvinden te disponeren”.

Op een *mandement van autorisatie* van het Hof na niet-verschijnen reageerde Hieronymus niet. Op 21 maart 1667 kwam de zaak op de rol van het Hof, maar noch Hieronymus noch iemand namens hem verscheen. Op het volgende *mandement crimineel* reageerde hij ook niet, “Twelck wesende een seer droevig stateren voor haer suppliante” dat haar nog steeds haar dochter haar werd onthouden door “die gene die deselve (aan) haer suppliante in effect hadde ontvoerd”. Ze klaagde dat de zaak niet opschoot. Dit was “ongehoordt in een Landt soo hooch alomme beroemt wegens de exacte administratie der justitie”. Ze wilde dat de zaak nu eindelijk behandeld zou worden “ende sulcx sij suppliante tot desreputatie van de justitie deser Landen niet langer en mochte rechteloos blijven”. Ze had gedacht dat ze na alle klachten en inspanningen haar “soude hebben laten erlangen complement van justitie, dewelcke in een welgepolicieerden Staet den minsten ingeseten en, selfs in de minste saecke, niet en kan, mochte, behoordt te werden geweygert, ende sulcx des te min in een soo importante ende sensible saecke, ende die is van soo sware consequentie, als dese haere saecke.” Ze merkte op dat de “cours der justitie” werd verhinderd, mede doordat de Staten van Zeeland de jurisdictie van het Hof van Holland meenden te moeten “contesteren” in hun missiven die zij van tijd tot tijd aan het Hof schreven. Maar ze kon niet rechteloos blijven en afgescheiden van haar eigen dochter, die in de provincie Holland door Hieronymus is “onthaeldt”. Daarom wendde ze zich uiteindelijk nogmaals als laatste

⁷⁹³ NL-HaNA, Hof van Holland, 3.03.01.01, inv.nr. 5280.

toevlucht tot de Staten van Holland “selfs ende sulcx tot den souverain van de provincie daar sij is woonende ende wt dewelcke haervoorseide Dochter haer effective is ontvoerd ende daerdoor sulcx het territoir van deselve Provincie in verscheijde respecten soo schandelijk is gevioleert, in een minderjarige dochter out omtrent sestien Jaeren, ende sulcx sijnde *personae privilegiatissimae*.” De Staten van Zeeland hadden zich volgens Maria niet ontzien met het Hof onbehoorlijk samen te spannen in een zaak van restitutie van een kind dat door zijn ingezetenen van Zeeland uit de provincie is gelokt en haar eigen moeder onthouden. Ze hoopte dat de Staten van Holland deze aantasting van hun territorium en bestuur naar behoren gingen herstellen. Ze verzocht om een bevel om haar ontvoerde dochter aan haar terug te geven in de “macht ende gesach van haer eijge moeder daeronder haer Godt heeft gestelt, ende daertoe alle wetten haer, ende voorts ijdereen obligeren”. Wat de uitkomst was van dit appel is niet bekend.

Afgezien van enkele vermeldingen dat Petronella graag naar huis wilde, weten we weinig van haar. We weten ook niet welke huwelijkskandidaat haar oom en voogd op het oog hadden. We weten zelfs niet waarom hij zo met haar omsprong, anders dan de beschuldigingen die Maria van Lyer uitte. Had zij een grote erfenis te verwachten? Wilde haar oom haar op een voor hem voordelige wijze uithuwelijken? Wel zien we dat Maria trachtte via de beschuldiging van ontvoering grip te krijgen op de machtige Hieronymus van Tuyll van Serooskerke. Die macht was zo groot dat het schakingsvertoog geen effect had. Dat was in tegenstelling tot de vorige casus, waarin de voogden het Hof wel wisten te bewegen tot een veroordeling van de schaker. Het lijkt erop dat Hieronymus kennis had en gebruikte maakte van een maas in de wet, namelijk het ontbreken van een regeling die voorzag in het beslechten van onenigheid tussen de voogden over de toekomst van hun pupil.

Petronella huwde in 1675 met Herman Schaep, heer van den Dam. In hoeverre dit huwelijk tot stand kwam met behulp van haar oom, is niet bekend.

4 Etta Coenders tegen de voogden van haar kleindochter

“Niet mooge werden misleidet ende vervoert”

Voor de schaking van de dertienjarige Truda Clant en haar zeventienjarige tante Bouwina Auwema door Lucas en Willem Clant in 1667 maak ik gebruik van het artikel van N. Tonckens uit 1962 en de daarin weergegeven stukken uit de procesdossiers⁷⁹⁴.

De betrokkenen waren allen verwant aan vooraanstaande Groninger adellijke families. Tonckens beschrijft deze zaak in het licht van de machts- en rechtsverhoudingen in het gewest Groningen. In 1667 was er een politiek conflict ontstaan tussen twee partijen in de Ommelanden. De vertegenwoordigers uit regio's Fivelingo en Hunsingo namen de macht over van die uit het Westerkwartier. De verliezers trachtten zich aan te sluiten bij de stad Groningen, als vanouds de gemeenschappelijke vijand van de Ommelanders. De voogden van Truda bevonden zich in de twee strijdende kampen. Die van vaderszijde maakten deel uit van de nieuwe machthebbers en steunden de Ommelander zaak. Die van haar moederszijde, waartoe de familie Coenders behoorde, waren de belangen van de stad Groningen toegedaan⁷⁹⁵.

Truda Clant was een rijke erfgename, althans er was sprake van een bedrag van 30.000 gulden dat zij kon verwachten. Daarover bestond onenigheid tussen de voogden. Haar echtgenoot zou heer van de borg Aykema te Grijskerk worden, een positie van belang. Ze werd opgevoed door haar grootmoeder, Etta Coenders, de tweede vrouw van Truda's grootvader. Etta was niet als voogd benoemd. De opvoeding van Truda was niet vrijblijvend, want er was een contract met Etta afgesloten door de voogden. Etta ontving kostgeld en een vergoeding voor een gouvernante en een meid. Voor de kamers die Truda in Etta's huis in de stad bewoonde, ontving ze huur. De grootmoeder moest “goede opsicht ende sorge draagen voor dese haere pupille, ten einde deselve van d'eene off ander persoon niet mooge werden misleidet ende vervoert.” Maar het was de voogden bekend geworden dat zij Truda toch “aen d'eene off ander hadde geëngageert, buiten derselver kennisse, wieten ende willen. Ditselve wierde dagelijcx meer ende meer gepractiseert van anderen (wie is onbekend -rh), soo trachteden de affectiën van dese haere pupillen buiten derselver consent te gewinnen.” Dit werd de voogden duidelijk in het voorjaar van 1667. Wie Etta op het oog had, is niet vermeld. De voogden besloten Truda elders onder te brengen.

Niet alleen Etta zocht een kandidaat. Ook Truda's voogd van moederszijde, Bocco Ketel, deed dat in die tijd en benaderde Mello Coenders op 5 februari 1667. Ketel beloofde zijn best te doen om hem aan Truda te koppelen. Als dat slaagde zou hij daarvoor geld krijgen of de toezegging dat een weeshuis 8000 gulden zou ontvangen. De andere voogden zochten

⁷⁹⁴ Tonckens (1962). Hierin zijn ook de teksten van relevante documenten weergegeven.

⁷⁹⁵ Tonckens (1962), 6.

eveneens een kandidaat en vonden die in de persoon van Lucas Clant, hun neef en Truda's achterneef.

Criminele ontvoering of een plezierreisje?

Op 18 juli 1667 was Truda Clant samen met haar tante Bouwina Auwema geschaakt, althans dat beweerde de benadeelde partij. Of hadden, zoals de andere partij stelde, Lucas Clant en zijn oom Willem Allard Clant op die dag met de twee jongedames een plezierreisje gemaakt en hadden ze naar het dorpje Spijk moeten reizen omdat ze 's avonds voor de gesloten poorten van de stad Groningen stonden. In Spijk woonde Lucas' stiefvader Reint Ubbena, die ook Truda's voogd was. Willem Clant verbleef daar bij zijn zus Maria, de vrouw van Reint. Net als in andere zaken gaven de partijen dus verschillende lezingen van de gebeurtenissen.

Etta Coenders was boos over de actie. Conform het schakingsvertoog stelde ze dat een criminele ontvoering had plaatsgevonden. De daders waren "rapteurs", de helpende voogden waren als medeplichtigen schuldig.

Het tegenvertoog van de tegenpartij zien we enige maanden later op 21 januari 1668 geformuleerd worden. Die partij meldde dat ze Lucas na gedurig aanhouden bereid had gevonden om Truda op te wachten, haar affectie te winnen en haar tenslotte ten huwelijk te vragen. Het plezierreisje paste volgens de tegenpartij in dit streven. Er was dus niets aan de hand. Maar volgens Tonckens moeten we dat met een korreltje zout nemen. Ze vermoedt dat de "ontvoering" (aanhalingstekens zijn van Tonckens) door de voogden op touw was gezet om Truda uit de woning van Etta te kunnen halen en haar uit te huwelijken nu de familie daar niet eensgezind over was. Maar of er sprake was van een schaking volgens het Ommelanders Landrecht was volgens haar betwistbaar. Het desbetreffende artikel 43 bepaalde: "Item soo wie een Jonck-vrouwe ofte een Vrouwe entschaket, dat is tegen haren willen ende tegen de wille van haer Oolderen ofte voorstanderes entvoert, al geeft de selve Vrouwe ofte Jonck-vrouwe daer nae haer consent daer toe, so salmen dien nochtans straffen aen den Hals, soo verre de Vrunden voor Recht komen dagen. In gelijcken manieren sal men straffen den genen, die ander luyden kinderen om die Oolderen te schatten ofte om de Kinderen te vervremden, vervoeren ofte vervoeren laten."

Tonckens haalt drie uitspraken van Truda aan, gedaan tijdens haar verblijf in Spijk. De eerste van 24 juli deed ze op verzoek van Etta Coenders, ze beweerde ze dat ze tegen haar zin was weggevoerd. De tweede was van 27 juli in het bijzijn van de predikant van Spijk en de 'wedman', een functie te vergelijken met een tegenwoordige deurwaarder. Toen zeiden zij en haar tante Bouwina dat de schaking met hun instemming was geschied. Op 30 juli vertelde Truda aan Reint Ubbena en zijn vrouw, dat ze Lucas niet als echtgenoot wenste: "Ick mag Joncker Lucas niet lijden en ick hebb' Joncker Lucas mijn leevent niet lijden moogen". Tonckens vindt de tweede uitspraak het meest vertrouwenwekkend⁷⁹⁶. Of die werkelijk

⁷⁹⁶ Tonckens (1962), 11 en 23.

geloofwaardig was, kunnen we niet achterhalen. Wel zeggen de uitspraken iets over de eerpositie van Truda Clant. Net als in andere casussen gaf de jonge vrouw haar verklaring af ten gunste van degene onder wiens gezag ze op dat moment stond. We moeten deze bekentenissen in dat licht beschouwen.

Als ik de gang van zaken in deze casus vergelijk met andere in deze figuratie, dan had de ‘schakende’ familie een rechtvaardigingsgrond: ze had alle recht om Truda te vervoeren en te koppelen aan een man van haar keuze. Er speelde niet zozeer een schaking, maar onenigheid binnen het gezelschap dat de voogdij uitoefende. En die onenigheid werkte door in de eer van de betrokkenen. De genoemde definitie spreekt van ontschaking als tegen de wil van haar familie en daarvan was nu juist geen sprake.

Twee keer geschaakt

Dat gold wel voor Bouwina. Haar moeder Etta was tegen haar wegvoeren. Van voogden over Bouwina wordt niet gesproken in de stukken. Zij was wellicht minder interessant vanwege het feit dat zij niet zou gaan beschikken over een grote erfenis. Uit de bronnen kunnen we opmaken dat haar eerste schaking op 18 juli 1667 past in de figuratie De Eigenrichting. Niets wees erop dat Bouwina en Willem Clant een relatie hadden of wilden hebben. Vanaf haar terugkeer in de stad Groningen eind juli 1667 werd zij onder druk gezet door haar ouders, onder wie haar moeder Etta Coenders, om Willem te vergeten. Ze moest schriftelijk beloven nooit met hem te trouwen. Kennelijk had Etta’s Willems bedoelingen doorzien, want hij zette zijn zinnen op haar. Dat blijkt uit twee incidenten.

Toen Etta met haar dochter Bouwina op 3 augustus 1667 een tochtje maakte, werd hun wagen ingehaald door Willem en zijn knecht, beiden te paard. Ze gingen voor de kar rijden en dwongen die tot “wechwendinge”, het versperren van de weg⁷⁹⁷. Hij wilde niet dat Bouwina daar reed, waarop haar moeder protesteerde “off men geen heeren- ende publijcke wegen muchte gebruicken.”

Willem bleek ook in een andere situatie eergevoelig te zijn. Op 4 augustus 1667 had Willem Clant aan Ludolph Coenders, de broer van Etta en haar juridische adviseur, laten weten “omme tijdt ende plaatse te noemen alwaer sij malkanderen met een pistole offte rapier sulden ontmoeten, uit oorsaecke dat de Heer Conders gesecht hadde, dat Juffer Bauwina Auwema liever an de kaecke soude sien dan hij haer soude trouwen”. Deze zeer eerverkortende en infame uitspraak liet Willem dus niet over zijn kant gaan. Dit is de enige keer dat een schaker iemand van de tegenpartij uitdaagde tot een duel.

Willem ontmoette Bouwina heimelijk en ze kregen een relatie. Bouwina, moegestreden van alle weerstand van haar moeder Etta tegen een eventueel huwelijk met Willem, maakte zich met hem uit de voeten in maart 1668. Zij huwden in hetzelfde jaar. Deze tweede schaking kwalificeer ik als een schaking die past in de figuratie De Weigering.

⁷⁹⁷ WNT: “wegwendige” (niet: wegwendinge).

Willem werd in oktober 1668 levenslang verbannen wegens de schaking in maart 1668, niet voor die van juli 1667. Daarbij wogen de “wechwendinge” en de dreiging met het duel mee. Ook het huwelijk met Bouwina werd ongeldig verklaard. Bouwina had het financieel zwaar, zwanger als zij was en nu gedwongen verlaten door haar man. Ze verzocht de Hoofdmannenkamer, een rechtsprekend- en bestuurscollege dat was gevestigd in en werkte voor de stad Groningen, te zorgen dat zij haar vaderlijk erfdeel zou ontvangen. Haar moeder werkte daaraan niet graag mee, ook niet toen zij daartoe gedwongen werd door uitspraken. Via een *venia aetatis*, een verklaring van meerderjarigheid, kon Bouwina toch haar erfdeel opeisen. Door de ongeldigheid van het huwelijk was zij weer minderjarig geworden, wat nu dus werd gecorrigeerd. Bouwina en Willem vroegen en kregen pardon van de burgemeester en raad. Ze kregen gratie nadat de raad positief advies van verwanten had ontvangen. De verbanning eindigde en hun huwelijk werd weer hersteld.

Willem kreeg evenwel het dringende bevel om zich niet in de buurt van Ludolph Coenders te begeven totdat “genoegsame reconciliatie” zou zijn geschied. Als hij hem toevallig tegen het lijf zou lopen in de stad, zou hij hem “moeten respecteren ende behoorlijke eere toe dragen, bij verlies van de vercregen gratie”. Willem liet zich daar niet door weerhouden en bejegende Coenders met minachting. Dat leidde tot een verbod om zich op de Grote Markt op te houden. Toen hij dat verbod overtrad en daar een niet genoemd persoon “ter oorsaecke alsdat hij hem nae behooren niet en soude hebben gesalueert, opentlijck heeft aengetast en gestoten” werd hij veroordeeld tot veertien dagen gijzeling en daarna verbannen uit de stad. Tonckens zag hierin niets anders dan “vaderlijke zorg” voor de heethoofdige Willem Clant en zijn jonge vrouw. Het karakter van Willem kan echter ook gelezen worden als meer dan normaal eerbewust, met een gevoelig *point d’honneur*. Zijn lichte ontvlambaarheid was in de stad niet gewenst en daarom zag de overheid zich genoodzaakt hem uit de stad te verwijderen. Een eerstraf dus.

Machtsstrijd om Truda Clant en haar vermogen

Truda verbleef de dagen na 18 juli 1667 met haar tante, Lucas en Willem Clant in Spijk. Haar oma Etta Coenders zocht hen op. Ze mocht haar dochter Bouwina Auwema en kleinkind Truda Clant wel spreken, maar niet meenemen. Zij ging toen naar de lokale rechter om een klacht in te dienen. Die zogeheten redger van de Vierburen⁷⁹⁸ voerde eind juli 1667 een onderzoek uit naar de ontvoering en sprak daartoe beide meisjes op de borg te Spijk. Die verklaarden zoals we zagen dat de schaking geheel op hun verzoek was geschied. Ze hadden weliswaar een eerdere getuigenis ondertekend op verzoek van Etta Coenders, maar wat daarin stond hadden ze niet gelezen en dus ongezien getekend. En daarin stond juist dat ze wel tegen hun wil waren vervoerd. De redger concludeerde dat er geen misdrijf was gepleegd, maar riep

⁷⁹⁸ Vóór 1795 werd onder Vierburen het gebied van de dorpen Godlinze, Losdorp, Bierum en Spijk verstaan. Dit gebied vormde één rechtsstoel en één waterstaatkundig verband, namelijk het Dijkrecht van de Vierburen.

toch de daders op. Hij deed dat vermoedelijk om de burgemeester en raad van de stad voor te zijn. De redger begreep dat die een criminele vervolging zouden instellen. Als hij nu de mannen zou berechten voor het ‘misdrijf’ dan kon de stad verder geen actie ondernemen. Deze stap was een geval van preventie, het uit de middeleeuwen stammende juridisch beginsel dat wanneer een rechter zich een zaak, waarvoor ook een andere rechter bevoegd was, zich had aangetrokken, die zaak niet meervoor de andere rechter kon worden gebracht⁷⁹⁹. Op deze wijze blokkeerde hij de rechtsgang van de stad. Lucas en Willem Clant werden door het gerecht in Vierburen op 30 september 1667 vrijgesproken.

Er werd door Ludolph Coenders ook een klacht wegens kwaadwillige ontvoering neergelegd bij de burgemeester en raad van Groningen. Die verschilde van de bovengenoemde klacht. Die van Etta noemde de ontvoering niet en bevatte geen beschuldiging. Zij verzocht alleen maar om hulp bij het terugkrijgen van de meisjes. De redactie van deze klacht wees er niet op dat die in overeenstemming was met het bovengenoemde artikel 43. Maar de tweede klacht had wel die strekking. Daarin werden Lucas en Willem aangeduid als vervoerders, te straffen “na rigueur ende anderen ten exempel over sulck een ongehoort crimen ende malversatie.” Aangezien de schaking in rechtsgebied van de stad was gepleegd, moest de klacht in de stad worden behandeld. De klacht van Spijk ging uit van het Ommerlander Landrecht.

Ludolph Coenders verwees naar de in zijn ogen soortgelijke *raptus* uit 1664 door Johan Diederik de Mortaigne van Catharina van Orlens. Het stadsbestuur besloot om tien soldaten naar Spijk te sturen om de beide jongedames “op de gevoeligste wijze herwaerts te brenghen” en bij tegenstand wapens te gebruiken. De vogels bleken echter bij hun aankomst gevlogen. Truda was naar Godlinze in het noordoosten van de provincie gegaan.

Coenders moest dus een nieuw rechtsmiddel inzetten om Truda terug te krijgen. Hij liet door het Hoofdmannenkamer een *de relaxando captivo* opstellen tegen de redger, of lokale rechter, van de streek de Vierburen, waaronder Godlinze viel. Die moest de twee jongedames uit hun ‘gevangenschap’ halen. De redger wilde echter niets doen zonder overleg met de Gecommitteerde Raden van de Ommelanden, de vijand van de stad. Die protesteerden tegen deze in hun ogen exorbitante handelwijze.

Het protest van de Ommelanders werd op 10 augustus voor de Hoofdmannenkamer gebracht. De eis werd aan Coenders toegewezen, Truda moest vrij. Maar dat gebeurde niet, ze was naar andere plaatsen vervoerd. Coenders richtte zich opnieuw tot burgemeester en raad van de stad om haar met militair geweld op te sporen. Maar die zonden dat verzoek weer door naar een andere rechtsinstantie.

Ludolph Coenders had getracht via een militair ingrijpen en via een civiele manier een *restitutio spolii* te krijgen, vrij vertaald het teruggeven van het gestolen goed aan de rechtmatige eigenaar. Met andere woorden het terugbrengen van Truda in de macht van haar

⁷⁹⁹ Tonckens (1962), 24.

grootmoeder Etta Coenders. De derde weg, via een strafrechtelijke actie, werd nu ook ingeslagen. Ludolph Coenders wees de schepenen van de stad op de schaking door de twee jonkers Clant gepleegd. Hij verzocht de stad om ze gevangen te zetten. Maar die kwamen dat tijdig te weten en doken onder in de Ommelanden. Hen werd door de stad verboden ooit met de “geabripieerde”, ontvoerde juffers te trouwen.

De voogden aan moederszijde werden door de Coendersen aangeklaagd. Die zouden de ontvoering hebben voorbereid en begunstigd. Ze wilden hen uit de voogdij ontslaan en zelf bepalen met wie Truda zou huwen. Maar die gingen daartegen in beroep. Zo werkten beide partijen via de rechter aan tal van vertragende en uiteindelijk doodlopende procedures.

Truda en Lucas huwden ondanks het verbod toch. De voogden van moederszijde waren akkoord, Etta en consorten niet. Het huwelijk werd vermoedelijk in Loga in Oost-Friesland gesloten. De tegenstanders zagen hierin een voortgezette wegvoering van een dertienjarig meisje. Naast huwelijkstoestemming ging nu ook de overdracht van goederen aan het paar spelen.

Etta en Ludolph deden er alles aan om het vrijgeven van de goederen van Truda te vertragen, ondanks tal van aanzeggingen en vonnissen. Ludolph zou zich baseren op de resolutie van de Staten van Holland van 2 april 1664 die Mortaigne en Catharina van Orlens verboden te huwen en, als ze dat toch deden, Mortaigne geen geld zou mogen ontvangen. De autoriteiten in Stad en Ommelanden wilden echter de zaak niet zo scherpstellen. Dat bleek uit de herziene vonnissen. De ‘rapt’ van Truda was door de voogden toegestaan. Er had geen schaking plaatsgevonden.

Etta en haar broer trachtten ook de kerkelijke afkondigingen te verhinderen. Etta wees op de jonge leeftijd van Truda, 13 jaar. Er was een huwelijk in 1667 ontstaan waarbij het meisje *de iure* was gehuwd met Lucas maar bij haar voogden bleef. Pas toen zij 15 was, en dus huwbaar volgens het stad Groninger recht, kon *de facto* het samenleven beginnen. Een volgende actie van Etta betrof de toestemming van Truda. Die moest onomstotelijk zijn. Volgens de verklaring die Truda in Spijk had afgelegd was die twijfelachtig. Het sterkste punt van de Coendersen was dat het proces wegens *rapt* was onderbroken of stilgelegd, waardoor geen uitspraak kon worden gedaan over de geldigheid van het huwelijk. Uiteindelijk lieten de Coendersen de zaak zoals die was.

Katalyserende werking

In processen van schaking zoals we die in de andere figuraties zien, verandert de machtsafhankelijkheid tussen de dochter (en de jongeman) enerzijds en haar familie anderzijds. In deze figuratie en vooral in deze casus is er een sluimerend conflict tussen families dat tot uitbarsting komt wanneer een jonge erfgename de facto uit de macht van de ene familie in de macht van de andere komt. De machtsafhankelijkheid van de dochter van haar familie is van ondergeschikt belang, in tegenstelling tot de machtsafhankelijkheid tussen

de beide families. De ‘machtsoverheveling’ maakt deel uit van het conflict. Die heeft een katalyserende werking.

De strijd tussen de families, hoe onoverzichtelijk ook de familieverhoudingen soms op ons overkomen, gaat over macht, eer en kapitaal. Als de een wordt verkort, dan wordt de ander ook aangetast: verlies van macht betekent verlies van eer en kapitaal. Direct maar ook vooral indirect blijkt uit de acties van de betrokkenen hoe precair de eer van de familie was en hoe belangrijk het beschermen ervan. De strijd laat actie en reactie zien, evenals erehandel en aanpassingen van de eerposities als gevolg en oorzaak van die acties en reacties. Een voordeel van de ene partij werd beschouwd als een nadeel van de andere, op grond waarvan actie vereist was: *een zero-sum* spel, dat zelfs voortging nadat de oorzaak van het spel allang uit het zicht was. Daarom duurde het zo lang voordat er een definitieve oplossing kwam. De strijd zelf rond de ‘schaking’ was al gestreden.

We zien in deze casus goed hoe het schakingsvertoog als middel werd ingezet in de strijd tussen de families. Je zou kunnen zeggen dat men zelfs het zware middel van het beschuldigen van schaking niet schuwde. Daarop stond ook in Groningen de doodstraf.

5 Hendrik Casimir Paul van Rammingen tegen de voogden van zijn nicht

“Niet moch vervoert ofte getransporteert”

Anna Henrietta Paul van Rammingen, gedoopt op 15 september 1705, was de enige dochter van de protestantse Hendrik Frederik Paul van Rammingen (overleden in mei 1707), brigadier in dienst van de Staten-Generaal en de katholieke Johanna Catharina Monnix uit Maastricht (overleden in december 1707)⁸⁰⁰. Haar vader had geen testament opgesteld. Haar moeder had dat wel gedaan en wees daarin haar broer Johan Baptist Monnix, haar zuster Anna Isabelle Monnix en Theodorus de Vaes, kannunik van de Sint Servaes te Maastricht, aan als voogden over Anna. Anna was gereformeerd gedoopt en zou in de religie van haar vader worden grootgebracht. Haar wachtte een groot fortuin uit de nalatenschap van haar ouders en haar adellijke familie van vaderszijde. In het dossier van deze zaak zit een paginalange lijst met goederen en landerijen die haar zouden toevallen. De voogden besloten Anna in een klooster in Luik onder te brengen.

De broer van haar vader, Hendrik Casimir Paul van Rammingen, (Paul van Rammingen is de familienaam) eveneens brigadier in dienst van de Staten-Generaal, maakte in 1709 bezwaren hiertegen bij de Staten-Generaal. In de eerste plaats was er geen gereformeerde voogd benoemd. Daarin moest worden voorzien. Ten tweede wilde hij dat haar voogden haar “sonder eenig uijtstel” terug zouden brengen naar Maastricht. De Staten-Generaal stemden in met de verzoeken en verzochten de Brabantse magistraat van de stad Maastricht hieraan uitvoering te geven. Anna Henrietta werd uiteindelijk ondergebracht in opnieuw een katholieke gemeenschap: het Bonnefantenklooster te Maastricht.

De anderen voogden wilden Hendrik Casimir niet toelaten als voogd, zoals blijkt uit een klacht die hij eind 1718 neerlegde bij de schout en schepenen van Maastricht. De reden waarom hij toen, na negen jaar, de zaak opnieuw aanhangig maakte, kan te maken hebben met het gegeven dat hij op de hoogte was gekomen van de plannen van de voogden met Anna. Hendrik Casimir meldt dat De Vaes en Monnix “self sig hebben laeten ontvallen van de pupille te willen uijthuwelijken ofte met de selve op d’eene ofte andere maniere t’handelen dat den suppliant (Hendrik Casimir dus -rh) niet verder daerinne te seggen soude hebben”. Hij kon niet anders concluderen dat hun “handel en maniere van doen” tot groot nadeel van Anna zou strekken. Haar goederen zouden in verkeerde handen vallen. Daarom richtte hij zich tot de stedelijke magistraat met het verzoek de eerwaarde moeder van het klooster te verordonneren dat zij goed op Anna zou letten zodat “de voorseide pupille uijt het clooster niet moch vervoert ofte getransporteert worden en daerinne te voorsien datter geen pastoor ofte andere priester bij mach koomen om deselve te kunnen trouwen”, totdat de magistraat anders zou beslissen. De schepenen van Maastricht gingen hiermee akkoord.

⁸⁰⁰ RHCL, Archiefnr. 20.091B Commissarissen-deciseurs Maastricht (rechterlijk), processen, inv.nr. 430.

De voogden moeten, zonder dat ik daar directe bewijzen voor heb, een jonge jurist bereid hebben gevonden om te helpen Anna buiten het bereik van Hendrik Casimir te houden. Servatius Gerardus van Aken (1693-1772) was afgestudeerd in de beide rechten, dat wil zeggen in het Romeinse en het canonieke recht. Hij was de zoon van Michaël Willem van Aken (1670-1742), burgemeester van Maastricht. Zijn moeder heette Elisabeth Clerx. Hij was katholiek. Welke relatie of verwantschap hij had met Monnix of De Vaes is niet duidelijk. Servatius zal zijn ingelicht over het verblijf van een gereformeerde erfgename in een klooster in zijn woonplaats. Hij bezocht haar enkele keren in 1720 en 1721. Blijkbaar was dat voldoende om haar ten huwelijk te vragen. Gezien het regime waaronder Anna leefde, zullen haar voogd en oom Johan Baptist Monnix geweten hebben van deze visites.

“Gefeliciteert”

Op 25 mei 1721 ging Servatius met Anna Henrietta en een zoon en dochter van Johan Monnix, dus neef en nicht van Anna, wandelen van het Bonnefantenklooster naar de “boompties” aan de Maas.

Plattegrond uit 1652 van Maastricht door Johannes Blaeu. De “boompties” of boompjes, het latere Stadspark, bevond zich in het begin van de achttiende eeuw aan de maasoever net buiten de zuidelijke stadswal. Het

Bonnenfantenklooster bevond zich nabij het riviertje de Jeker in het zuiden van de stad tussen de poort naar de binnenstad en de Tongerse Poort in het zuidwesten. Wikimedia Commons.

Het gezelschap kwam langs het huis van de deken van het kapittel ‘der collegiale Kercke’ van Onze Lieve Vrouwe. De deken was een oom van Servatius. Ze gingen naar binnen en daar werd Anna Henrietta van haar neef gescheiden. Toen deze neef argwaan begon te krijgen, zocht hij haar en vond haar in gezelschap van anderen. Daar stond zij op het punt iets te tekenen. De neef raadde haar af dat te doen. Het gezelschap sloeg dat advies in de wind. De neef ging naar zijn vader en diens medevoogd De Vaes om hiervan verslag te doen.

Het papier dat zij tekende was de huwelijksakte. Zij ging met Servatius vervolgens met een chaise naar Tongeren om, volgens hem, daar voor haar kleren te kopen “en haer in staet te stellen om met fatsoen de visites van geluckwenschingen wederkerende tot Maastricht t’ontfangen”. Hieruit blijkt dat Servatius ervan uitging dat de terugkomst van Anna te Maastricht geen vragen zou oproepen, integendeel, met instemming begroet zou worden door de eergroep waarin hij verkeerde.

Monnix kreeg toestemming van de Maastrichtse schepenen om het gezelschap te achterhalen. Hij reed met zijn zoon en de broer van Servatius, die schepenen van Maastricht was, en twee ruiters naar Tongeren. Maar daar stond de overheid niet toe dat ze het paar mee zouden nemen, omdat het rechtmatig gehuwd was. En toen bleek ook Monnix tevreden te zijn met de nieuwe situatie. Nog sterker: hij had “benefits zijn soon, den Heere schepenen van Aken, des informants Broeder, met alle teecken en van genoeg over dit huwelijk (...) gefeliciteert ende de selve geregaleert met een bouteille wijn.” De andere voogd De Vaes liet via zijn bediende aan Van Aken zijn felicitaties toekomen. In een verklaring van juli 1721 aan de Staten-Generaal als reactie op Paul van Rammingens klacht, voegde Servatius nog een zinnetje toe aan dit relaas. Monnix en Servatius’ broer verklaarden dat zij “alle die movementen hadde moeten doen pro forma ende om redenene die men voor als noch uijt consideratie wel wilt inhouden”. Dat wil dus zeggen dat Monnix een dubbelspel speelde. Enerzijds wendde hij boosheid voor en werkte hij samen met Hendrik Casimir Paul van Rammingen. Anderzijds zag hij met genoeg zijn nicht huwen met de ‘schaker’.

Uit het voorgaande en het verdere verloop van de casus kunnen we opmaken dat Servatius van Aken zijn juridische kennis gebruikte om de zaak samen met de voogd Monnix naar zijn hand te zetten. Hij was op katholieke wijze met Anna gehuwd, conform de bepalingen van het Concilie van Trente. Hij had een ‘katholieke schaking’ gepleegd⁸⁰¹, als het al een schaking was, gezien de medewerking van een voogd. Servatius maakte gebruik van de tegenstellingen tussen gereformeerden en katholieken in Maastricht, van de politieke situatie van ‘tweeherigheid’, waarin de Luikse bisschop en de Staten-Generaal de soevereiniteit over Maastricht deelden. Hij speelde het gegeven uit dat Hendrik Casimir nooit als voogd was

⁸⁰¹ Zie paragraaf 5.4.1 van hoofdstuk III.

benoemd. Servatius had de steun van zijn eergroep in de stad. Hij wist de machtsbalans met Hendrik Casimir in zijn voordeel uit te bouwen.

“Heijmelijcke, onbehoorlijcke en ongewoonelijcke streecken

Hendrik Casimir protesteerde pas in juli 1721 tegen de actie bij de Staten-Generaal. Zijn acties werden ondersteund door de voogd Monnix, die zoals wij weten dat *pro forma* deed. Hij stelde dat “seeckere Servatius van Aken, inwoonder van Maastricht van de Luijckse zijde” zijn nicht had ontvoerd, buiten het territorium van de staat had gebracht en meende dat hij met zijn nicht was gehuwd. Hij verzocht om plaatsing van zijn nicht onder zijn hoede of van haar andere voogden. Servatius mocht geen contact meer met haar hebben, zo eiste hij. Het Brabantse Hooggerecht moest geautoriseerd worden om de zaak af te handelen.

Het Hooggerecht sprak met alle partijen en deed verslag aan de Staten-Generaal. Daarin was naar voren gekomen dat als er een zaak zou zijn, deze volgens Servatius moest worden voorgelegd aan een geestelijke, katholieke rechter.

In augustus 1721 was er geen vervolg gekomen op deze acties, waarop Hendrik Casimir zich opnieuw tot de Staten-Generaal richtte, met het verzoek de zaak in handen te geven van het Brabants Hooggerecht en niet aan een geestelijke rechter. Dat zou volgens hem niet kunnen omdat Anna een onderdaan was van een gereformeerde staat en een kind van een gereformeerde vader. Hij verwees naar artikel 45 van het *Echt-Reglement* uit 1656, waarin staat dat geen geestelijke rechter buiten het grondgebied van de staat bevoegd is over deze zaak te oordelen. Hendrik Casimir Paul van Rammingen vond de actie een schaking, een “rapt ofte ontvoering”, tot doel hebbende Anna met “heijmelijcke, onbehoorlijcke en ongewoonelijcke streecken in het net te vangen”. Dat zijn termen die passen in het schakingsvertoog. Wat ook stak was dat Servatius van Aken na zijn ‘pretense’ huwelijk met Anna zich in de juridische strijd om haar vermogen bediende van de aanduiding *nomine uxoris*. Dat betekende dat hij sprak en handelde uit naam van zijn ‘echtgenote’, een kwalificatie die de tegenpartij vanwege de schaking ongefundeerd achtte. Van Anna Henrietta zelf vernemen we niets.

“Modo legitimo”

Op 24 juli 1721 reageerde Servatius van Aken, samen met zijn echtgenote, tegen de aantijgingen van haar oom Hendrik Casimir Paul van Rammingen dat hij haar zou hebben geschaakt. Tot aan haar trouwdag, 25 mei 1721, was ze in het klooster opgesloten. Het verzoek van 1718 van haar oom had ertoe geleid dat Anna nog nauwer werd geobserveerd. Servatius beschreef het lot dat Anna Henrietta moest ondergaan in het klooster. “Tot het uijtterste verdriet van haer Hendriette sij te nauwer wierd opgeslooten, en onder een seer schaers pensioen eerst van veertigh, en daer nae van sestigh Rijcxdaelders s’iaers en een schelling speel-geld s’weecks buijten genoeghsaeme liberteyt van met menschen te

converseren in 't voorseide clooster heeft moeten verblijven.” Zij werd gevangen gehouden totdat zij tegen haar genegenheid zou worden uitgehuwelijkt.

Laten we ons realiseren dat deze weergave, voor zover nog nodig, paste in het tegenvertoog. Niet alleen had Servatius een formeel juiste weg bewandeld om Anna te huwen, hij had haar zelfs uit haar benarde leefomstandigheden gehaald. Deze handelwijze werd later op zijn verzoek onderzocht door een aantal juristen, die hem, onder meer, op het punt van het ‘redden’ van Anna steunden.

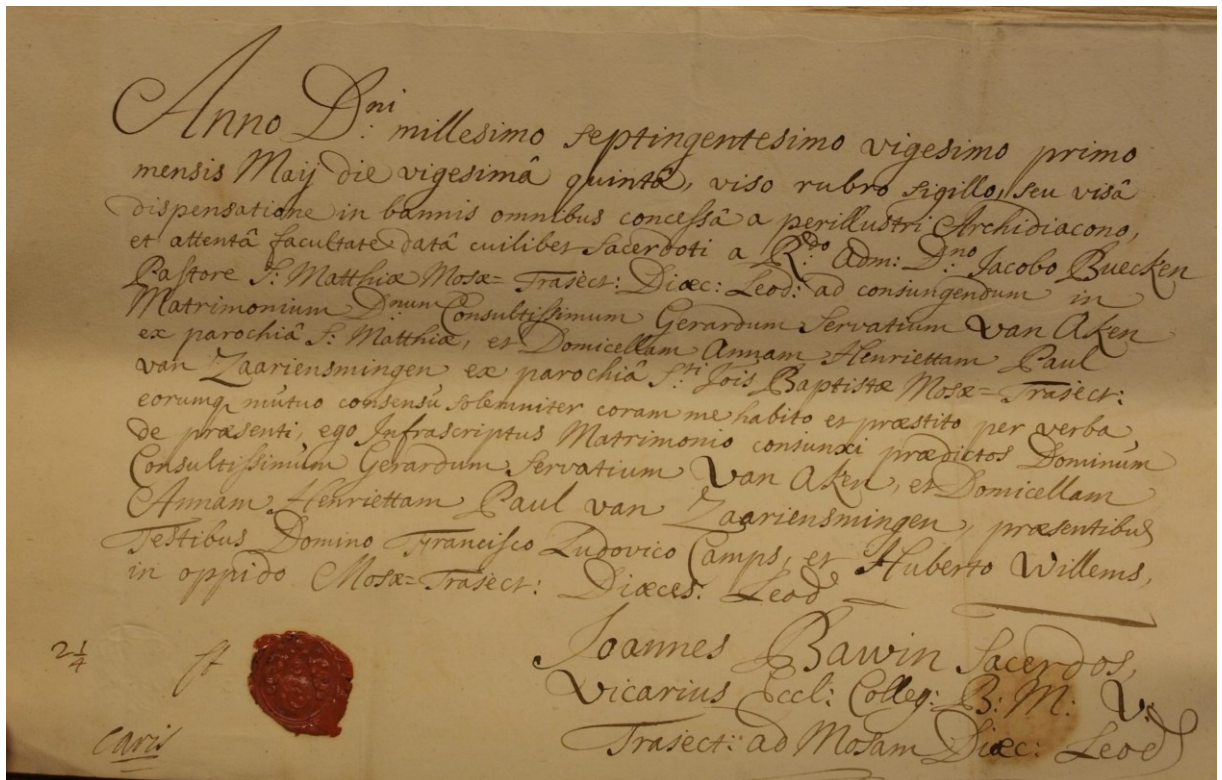
Servatius meende dat hij Anna “op eene behoorlijke wijze gerechercheert” had, dus zoals we in andere zaken tegenkomen een “eerlijke vrijage” had ondernomen. Om zijn eerpositie kracht bij te zetten uitte hij zijn ongenoegen over het feit, dat Paul van Rammingen hem aanduidde als “eenen Servatius van Aken, even of hij van ‘t grauwas, ende listighlijck verzwijgende” dat hij licentiaat in de rechten was, zoon van een voor de derde maal regerend burgemeester en van welgestelde familie.

Daarmee beoogde hij een eventueel argument van standsverschil te weerleggen. Ook dat maakte deel uit van het tegenvertoog. Hieruit blijkt dat Servatius niet helemaal gerust was op de goede afloop. Hij had te maken met een gereformeerde overheid, die moest worden overtuigd van zijn rechtmatige optreden. Want als dat zou slagen, kon hij het beheer van Anna's goederen op zich nemen.

Het paar had *modo legitimo*, op legitieme wijze, een huwelijk gesloten voor haar pastoor (die, zoals we zagen, de oom van Servatius was) met getuigen en na voorgaande dispensatie van de proclamaties. De oom had direct de andere voogden ingelicht. Die was van tevoren niet om instemming gevraagd omdat ze mogelijk tegen zouden zijn. Volgens het Concilie van Trente was toestemming van de ouders, laat staan van de voogden, vereist voor een geldig huwelijk. Op het niet vragen van die toestemming stond een boete of een censuur.

Servatius begreep dan ook niet waarom de voogden via Paul van Rammingen dit huwelijk voor een *rapt* wilden laten doorgaan, zeker nu ze al enkele maanden bij elkaar waren en Anna zwanger was. Hij kon niet geloven dat haar oom dit huwelijk teniet wilde doen. Zijn nicht zou dan door hem “in een eeuwige infamie” gehouden worden en zou niet kunnen profiteren van haar goederen. Het blijft merkwaardig deze argumentatie te volgen, terwijl we weten dat Servatius en de voogden Monnix en De Vaes samenwerkten tegen de ‘aangeboren voogd’ Hendrik Casimir Paul van Rammingen.

Een ander bewijs voor de rechtmatigheid van het huwelijk was het “rode zegel”. Het paar had kerkelijke, dat wil zeggen katholieke dispensatie gekregen voor het doen van de proclamaties.

“Rubro sigillo”, het rode zegel, van 25 mei 1721, waarmee Servatius en Anna Henrietta toestemming kregen om de proclamaties te passeren zodat snel een huwelijk kon worden aangegaan. Hun reis naar Tongeren en Luik had het oogmerk van het verwerven van dit zegel. RHCL, Archiefnr. 20.091B Commissarissen-deciseurs Maastricht (rechterlijk), processen, inv.nr. 430.

Servatius' handelwijze kreeg op 23 juli 1721 steun van een aantal Maastrichtse rechtsgeleerden. P. Hermes, P. Kerens, N. Ghijsen, P.G. Veugen en nog drie anderen haalden onder andere de rechtsgeleerde Anselmus aan, die meende dat een jongeman geen straf kan krijgen wanneer een jonge maagd “van selffs haar ten sijnen huijse begeeft ende haar toevlugt tegens de harde tractementen van voogden neemt”. Er was volgens hen een legitiem huwelijk gesloten en de goederen van Anna moesten onder het beheer van haar echtgenoot worden gebracht.

“Het project”

Deze ‘schaking’ zou passen in de figuratie De Overrompeling, ware het niet, dat er zoals we zagen redenen zijn om te veronderstellen dat Monnix en De Vaes meer wisten van de voorbereidingen tot deze actie. Beiden bleven slechts *pro forma* hun rol spelen als voogden van Anna en onderschreven de acties van haar oom Hendrik Casimir. Hun dubbelrol blijkt ook uit een overzicht van het gebeurde dat Servatius op 17 oktober 1721 aan het Brabants Hooggerecht voorlegde. Daarin verklaarde hij dat Monnix in Tongeren tegen hem had gezegd dat hij veel respect voor hem had. Monnix had van Vaes dezelfde dag, 25 mei 1721, over de ‘schaking’ gehoord dat “hij Munnix daer van oorsake was”. Dat hij, Monnix, “die movementen alleen maer pro forma en dede om zijn devoir te acquitteren ten regarde van de

Heeren Paul en Vaes”. Monnix had Anna op 25 mei 1721 uitgenodigd om te komen eten. Ze was toen naar zijn huis gebracht. “Waer van daen sij conform het project al lange te bevorens bij haer (niet Anna maar Monnix en Vaes -rh) gemackt gegaen is nae het huijs van de Heer Deken Clerxs”. En die was van tevoren verzocht om zijn huis te lenen voor de huwelijksplechtigheid. Monnix zou aldaar in aanwezigheid van zijn eigen kinderen hebben verklaard dat Anna gezien haar leeftijd de vrijheid had om haar eigen keuzes te maken. Hij werkte dus enerzijds als voogd mee aan de rechtszaak maar anderzijds kon hij zich geheel vinden in het huwelijk en de wijze waarop dat tot stand kwam. En Vaes wilde graag van zijn voogdijschap af, zo blijkt uit dat overzicht.

Hendrik Casimir Paul van Rammingen had maar weinig kans op succes. Hij was gereformeerd en woonde niet in Maastricht voor zover ik heb kunnen nagaan. Hij kon dus niet over een eergroep beschikken die hem steunde in zijn streven. Zijn beroepen op de Staten-Generaal hadden geen effect op de *status quo*, waarin Anna Henrietta en Servatius als echtpaar in Maastricht leefde. Zij was buiten zijn gezichtsveld, ondanks zijn oproepen om haar te sekwestreren. Hij zou geen testamentair voogd zijn. Toch meende hij daarover dat dit een “questie is over een saeke waerbij hem het recht als oom wesende aengebooren, om het welvaert van sijne nichte waer te nemen ende sooveel als het doenlijk is repareren het ongelijck die haer in particulieren ende hem ten dien obsichte is aengedaen worden.” Hij achtte zich dus bevoegd om de “defensie van haer gesamentlijcken voorrechten voor soo verre de selve op eene onbehoorde maniere beleedicht sijn op te nemen”. De voogden streefden naar “het welvaert van hunne respective nichte ende dat het ongelijck die haer ende haare familie door dese vervoeringe is aengedaen worden soo veel als het mogelijk is mocht herstelt woorden.” Ze wilden dat Anna van Servatius wordt “gesepareert *quo ad thorum et mensam* en dat sij gestelt zij in de plaetse waeruijt men sij vervoert heeft.” Maar dat wilden de andere voogden helemaal niet.

In deze zaak komt de strijd van eer tegen eer goed naar voren, evenals de wijze waarop de bescherming van de eer van de partijen grotendeels in juridische termen en procedures geschiedde. De eergroep rond Servatius bleek uiteindelijk te sterk. Die profiteerde van het voordeel dat zij bestond uit vooraanstaande inwoners van Maastricht, zowel katholiek als bestuurlijk van aanzien. Anna bevond zich in hun midden. Het beheer van het grote vermogen van Anna was al in hun handen via voogd De Vaes. De machtsbalans viel uit in hun voordeel. Dus in sociaal en financieel opzicht hadden zij een sterke eerpositie ten opzichte van de tegenpartij. Hendrik Casimir Paul van Rammingen kon daar te weinig tegenover zetten. Een beroep op de regionale en landelijke overheid, de Staten-Generaal, richtte weinig uit. Hij maakte geen deel uit van de Maastrichtse hoge kringen. Zijn eerpositie bleek ontoereikend.

6 Conclusie

De machtsstrijd in deze figuratie ging over de dochter en voltrok zich tussen aangetrouwde families. Sociale verschillen tussen de strijdende partijen of tussen de dader en de dochter waren niet groot. De partij die macht over een nicht of een dochter wist te verwerven had grote kans op succes om haar erfenis in de wacht te slepen. Daarvoor was die ‘schaking’ nodig, een strategische zet die tot beslissend voordeel zou leiden. ‘Schaking’ staat tussen aanhalingstekens, omdat het begrip schaking werd gebruikt door de benadeelde partij om de ernst van de daad aan te duiden, een daad waartoe de ‘schakende’ partij zich juist gerechtigd achtte. Er is in de ogen van de laatste geen sprake van een schaking.

De tegenpartij verwoordde haar standpunt met begrippen uit het schakingsvertoog. Er was sprake van een haar eer aantastende *crimen raptus*. Deze bevindingen leidden tot een rechtszaak, omdat de ‘schakende’ partij geen enkele behoefte toonde om de tegenpartij genoegdoening te geven.

Tijdens de rechtszaak werd duidelijk hoe de bescherming van de eer door beide partijen uitgedrukt werd in rechtstermen, vermogen en religie. Uit de opmerkingen tijdens de uitwisseling van stukken en argumenten blijkt telkens weer hoe belangrijk het beschermen van de eigen eer, de eigen reputatie en goede naam voor alle partijen was, evenals de noodzaak van het verwerven van de zeggenschap over het kapitaal van het meisje. Beide partijen wilden een concrete en eerzame oplossing voor het conflict.

De mogelijke aantasting van de persoonlijke eer van de dochter was niet direct in het geding, maar wel haar eerpositie. De ‘schakende’ familie wilde die verbinden met haar eigen eerpositie. Op deze wijze streefde ze naar sterkere eerpositie in haar eergroep. De handeling van het weggaan als zodanig was voor het meisje niet ontorend, omdat de ‘dader’ familie was of de steun van een deel van de familie had.

De samenleving had in deze vorm van schaking niet zozeer te maken met een maatschappelijk probleem van ongehoorzame jongeren, maar van een strijd tussen enerzijds de familie en familie-eer en anderzijds wat eervol en wat recht was. De familie-eer won, al was het maar omdat de *face-to-face* situatie, de *facto* macht over de dochter sterker was dan het *de iure* gezag. Partijen trachtten een machtspositie op te bouwen zodat de machtsbalans in hun voordeel zou uitslaan. Ze beïnvloedden het verloop van de strijd waarin zij terecht waren gekomen. Net als in andere figuraties was het doel niet zozeer het uitschakelen van de tegenpartij, maar het vasthouden aan de eigen eer, tot aan de hoogste rechtsinstanties toe. En in die eerstrijd was een ‘schaking’ een cruciaal moment.

Ook voor deze figuratie kan de vraag worden beantwoord, waarom de schaking plaatsvond. In dit geval was er dus geen schaking, maar het benoemen en voorstellen door de benadeelde partij van een legale daad als een schaking met behulp van het schakingsvertoog. In deze figuratie is ‘het zich ontfermen’ over het meisje het doel, zodat haar vermogen door

dat deel van haar familie dat haar bezit, wordt veiliggesteld. Meer dan in de andere figuraties is in deze eer gekoppeld aan geld.

Hoofdstuk X Conclusie

Schaking werd tot nu toe in studies gezien als een middel van de jongeman om een jonge vrouw, al dan niet met haar medewerking, tot een huwelijk te bewegen. Hij was verliefd op haar of zag financieel gewin. Hij gebruikte daarbij geweld of het meisje werkte mee. Schaking was een gevaarlijke, criminele onderneming die tot de doodstraf kon leiden en werd beschouwd als het aantasten van de openbare orde.

De centrale stelling van dit proefschrift is dat de belangrijkste bepalende factor de eer van de betrokkenen is geweest. Die had veel meer invloed op hun handelen dan voorheen aangenomen. Dat blijkt uit de bestudering van de casussen. Daarin zien we telkens verwijzingen naar het eerproces en de erehandel rond schaking en de strijd tussen de eer van de ene partij tegen die van de andere partij. Vanuit het eerproces is eveneens op te maken dat het gedrag en de houding van de jonge vrouw, dus haar persoonlijke eer en haar eerpositie, veel crucialer zijn bij schaking dan tot nu toe gedacht. Als derde nieuwe factor wil ik de invloed en betekenis van het eervertoog en het schakingsvertoog noemen.

In de Inleiding stel ik een aantal vragen. De kernvraag formuleer ik als: waarom vonden schakingen plaats? Andere vragen zijn: Welke vormen van schaking zijn te herkennen en op grond van welke criteria? Hoe verliepen die schakingen per vorm? Welke maatschappelijke rol en functie hadden ze? Welke invloed oefende het geloof uit op het gedrag van de betrokkenen? Welke historische ontwikkeling maakte elke schakingsvorm en schaking in het algemeen door? Ik wil die hier beantwoorden aan de hand van de bewijzen die ik in de bronnen heb gevonden. Ik eindig met een aantal suggesties voor verder onderzoek.

Waarom vonden schakingen plaats?

Mijn antwoord luidt: omdat de omgang tussen twee jonge mensen hun eerpositie ten opzichte van de familie van het meisje zo sterk deed wijzigen, dat hun persoonlijke eer onder druk van de eer van de familie van het meisje geen andere keuze overliet dan weg te gaan. Onderlinge machtsafhankelijkheid en eerreflexen beïnvloedden dit eerproces.

Het bewijs daarvoor vind ik het eerproces dat uit de casussen naar voren komt. Het eervertoog was een voortdurend, privaat maar ook maatschappelijk en dus publiek discours binnen eergroepen over de eerbaarheid van houding en gedrag van een lid, passend bij de staat en de stand van die persoon, reguleerde op deze wijze het gedrag van individuen. Hoe zwaar dat woog, zien we bij conflicten rond de keuze van een huwelijkspartner. In vooraanstaande families moest een huwelijk van een jonge dochter tenminste de familie-eer versterken. Dat daarbij de sociale en vermogenspositie van de jongeman meetelde, is evident. Het eervertoog en eerreflexen beïnvloedden het eerproces. Dat is het streven van een individu naar de meest gunstige balans tussen de persoonlijke eer en de groepseer, uitgedrukt in zijn eerpositie. Het eerproces laat een strijd zien tussen de eer van het individu of de groep

waartoe hij behoort en andere individuen of groepen die zijn eer (soms vermeend) aantasten. Vandaar de titel van deze dissertatie: *Eer tegen eer*.

Het eervertoog ontwikkelde zich daarbij tot het schakingsvertoog. De familie maar ook ‘de wereld’ trok het gedrag van de jongeman in het discours waarin dat als eerverlagend werd beschouwd. Men gebruikte allerlei begrippen die die eerverlaging omschrijven en het gedrag van het paar verklaren. Of dat overeenkwam met wat er werkelijk had plaatsgevonden, was minder relevant. Het proces van schaking, dus de aanloop tot het vertrek van het paar, het vertrek zelf en de periode daarna, was een aaneenschakeling van verandering van eerposities, van eerreflexen en erehandel van beide partijen -het paar en de familie van het meisje- met als doel de eigen eer (de familie-eer versus de eer van het paar) te beschermen. En het was juist de persoonlijke eer van de jongeman en de jonge vrouw die hen motiveerde door te zetten. Hoe sterker die zich ontwikkelde, des te moeilijker zou die, zonder geweld, te stoppen zijn. De rooms-katholieke idee van consensus tussen de twee partners vertaalde zich in de protestantse Republiek in acties ter bescherming van de eer van het paar.

Welke vormen van schaking zijn te herkennen en op grond van welke criteria?

Om het schakingsproces te volgen heb ik gekozen voor een format dat recht doet aan de onderlinge verhoudingen, afhankelijkheden en machtsrelaties: de figuratie. De daarmee te beschrijven machtsuitoefening was eergedreven en illustreert de onderlinge afhankelijkheid van de partijen. De familie kon de eigen eerpositie alleen maar beschermen door hun dochter, nicht of pupil onder hun toezicht terug te krijgen. De dochter en het paar hadden de toestemming van haar ouders nodig om te huwen en om zodoende een eerbaar leven te kunnen leiden.

De jongeman en de jonge vrouw onderling waren eveneens aan elkaar gebonden, vrijwel altijd uit wederzijdse liefde. Het meisje had hem nodig om te huwen en om de reis die buiten toestemming van haar familie was gemaakt eerbaar af te sluiten. De jongeman had haar nodig om te kunnen terugkeren zonder gearresteerd te worden op verdenking van schaking. Zowel de ouders als het paar zochten een krachtige machtspositie om hun eerpositie zo gunstig mogelijk te maken. De machtsafhankelijkheid kwam mede tot uitdrukking in *face-to-face* situaties. Maar ook onderweg had het paar steeds de behoefte te vernemen hoe de familie van het meisje dacht en handelde, op grond waarvan het de reis en het reisdoel afstemde.

Als criterium voor het indelen van een zaak heb ik de wijze gekozen waarop inbreuk is gemaakt op de situatie van rust, een in evenwicht verkerende machtsbalans, van heldere omgangsvormen tussen de betrokkenen uit diverse eergroepen die elkaars eerpositie respecteren. Doordat de grenzen tussen eergroepen -die van de toekomstige schaker en die van de jonge vrouw en haar familie- door persoonlijke verhoudingen te dicht worden benaderd en het evenwicht in de machtsbalans in gevaar kwam, ontstaan schakingen. De verschillende vormen van die grenserving bepaalden het verdere verloop tot na het

vertrek. Ik heb er drie geconstateerd. De eerste is de omgang die bekend was bij de familie van het meisje en door de familie werd gedoogd. Dat het paar of alleen de jongeman ondanks een afwijzing door de familie toch ‘ongehoorzaam’ was, of vanuit het paar of de jongeman geredeneerd niet de inbreuk op hun ontstane eerpositie kon accepteren, tekent het begin van de eerstrijd. De tweede betreft de omgang die vanaf het begin als clandestien is te beschouwen en verborgen bleef voor de familie van het meisje. Vooral het meisje is dan aan te rekenen dat zij haar familie niet inlichtte over haar verhouding en dus ongehoorzaam was. De eerstgenoemde vorm is verder in te delen in De Weigering en De Eigenrichting, de tweede in De Ontdekking en De Overrompeling. De derde is De Familieruzie, waarin de omgang van het paar door een van de partijen (de familie van de moeder en die van haar vader) werd ingezet om de eigen eerpositie te versterken. Het verwerven van het vermogen of, in eertermen geformuleerd, zich de eerpositie van het meisje toe-eigenen, stond daarbij centraal.

Hoe verliepen die schakingen per vorm?

Elke partij zette zijn of haar middelen in om de eigen eer te laten prevaleren en reageerde op aanvallen en aantastingen door de tegenpartij. Deze eerreflexen zijn in elke casus waar te nemen. Denk aan het escaleren, dat wil zeggen het betrekken van hogergeplaatsten bij de strijd, het achtervolgen, het vastleggen van getuigenissen bij notarissen, het zoeken van bevestiging van de eerzaamheid van het eigen optreden of het eeraantastende van de handelwijze van de tegenpartij. Fysiek geweld kon daarbij een overigens zeldzaam middel zijn om de eigen eerpositie te versterken. Het gebruik ervan, tot nu toe vaak als onderscheidende maatstaf opgevoerd, is te nuanceren door het te plaatsen in de figuraties. De werkelijke toepassing van geweld van de jongeman tegen de dochter zien we terug in slechts één figuratie: De Eigenrichting. In feite waren alle schakingen, behalve in De Eigenrichting en De Familieruzie, een kwestie van ‘doorgaan’ in de beperkte betekenis van Haks, van ‘meewerken van de dochter’. Het is het schakingsvertoog die elke medewerking door haar uitsloot. En dat botste met haar persoonlijke eer.

Het proces van schaking leidde vaak tot een patstelling waarbij de eer van de ene partij tegenover de eer van de andere stond. De machtsbalans tussen het paar en de familie van het meisje bleef in evenwicht, totdat een van beide partijen uit eerbehoud toegaf of er een verzoening ontstond. Dat gebeurde na verloop van tijd wanneer bijvoorbeeld de belangrijkste tegenspelers waren overleden of het belang van de ondertussen geboren zijnde kinderen werd onderkend. Een verzoening werd of binnenskamers afgerond of openlijk via gratie, genade of dispensatie van de soeverein tot stand gebracht.

Het verloop van een schaking illustreer ik nu aan de hand van de veranderingen in eerpositie van de jonge vrouw, de jongeman, het paar en de familie van het meisje.

De eerpositie van de jonge vrouw

Zij was in alle figuraties, De Familieruzie uitgezonderd, de beslissende figuur. Haar houding en gedrag, haar eerstrategie bepaalden de uitkomst, meer dan het geweld door de schaker of haar familie. Zij was degene die vanuit haar persoonlijke eer zich gedwongen voelde, niet anders kon, dan kiezen voor haar geliefde. Dat leidde tot een verandering van haar eerpositie en niet zelden ook verandering van eergroep toen zij haar familie verliet.

Voorafgaande aan het schakingsproces was zij een gehoorzame dochter die werd voorbereid op een huwelijk. Dat zij als erfdochter wellicht nauwlettender in de gaten werd gehouden dan andere leeftijdgenoten, kan hebben meegespeeld. De ouderlijke macht was sterk en het maakte niet veel uit door wie die werd uitgeoefend. Zelfs een relatief onbekende voogd kon grote invloed uitoefenen op haar en dus ook op de keuze van haar huwelijkspartner. Bij families in dorpen of stadsbuurten was het verschil in vermogenspositie tussen de (familie van de) jongeman en de familie van de jonge vrouw misschien minder groot. Toch zullen daar subtiele verschillen aanwezig zijn geweest die in het eervertoog zullen zijn aangewend om de juistheid van een partnerkeuze te bepalen.

Bij een enkele familie zien we dat de dochter al voordat er sprake was van een schaking of zelfs van een relatie met een jongeman een slechte verhouding had met haar ouders of voogden. In de meeste casussen werd die relatie slechter door de groeiende intimiteit tussen de jongeman en haar.

Haar relatief vrije handelingsruimte had invloed op de schaking. Zij had als jonge vrouw in de Republiek meer bewegingsvrijheid dan in bijvoorbeeld zuidelijke landen. Dat kan haar persoonlijke eer beïnvloeden hebben. In dit licht is het de vraag, waarom en hoe jonge vrouwen in deze omstandigheden dan toch tot de risicovolle en hun eerpositie bedreigende schaking konden komen. Door enkele jaren te wachten konden zij zonder ouderlijke toestemming huwen met de door hun gewenste man. Als antwoord daarop kunnen we stellen dat dat uitstel in die situaties waarin zij in een van de schakingsfiguraties -uitgezonderd De Familieruzie en een enkele casus uit De Eigenrichting- terecht kwam, niet meer mogelijk was. Haar persoonlijke eer liet dat niet meer toe, haar eerpositie binnen de familie was op een laagtepunt door de druk op haar vanuit de familie.

Dat kwam mede omdat zij zich, vaak uit liefde, al vergaand had verbonden met de jongeman. Ze heeft daarover een mening en laat die bijvoorbeeld in notariële verklaringen over de omstandigheden rond het vertrek blijken, hoewel we niet altijd weten of ze nu gedwongen is die te verkondigen of niet. Er wordt naar haar geluisterd, hoewel de indruk bestaat dat haar mening niet altijd serieus wordt genomen, tenzij dat in het belang van haar familie is. In rechtszaken is haar mening relevant, wordt ze gehoord, hoewel ze zelf geen rechtszaak start en dat ook niet mocht.

Vrijwel alle ouders kozen voor het helpen en niet voor het verstoten van hun dochter, van het haar aan haar lot overlaten. Het beeld dat na schaking het meisje verloederd en in

treurige omstandigheden een eerloos leven zou gaan leiden moeten we plaatsen in het schakingsvertoog. Er is geen enkel voorbeeld van dit droevig lot te vinden in de bronnen.

Is er een verschil te zien tussen de eergroepen van een jonge, minderjarige dochter of pupil of van een dochter die bijna meerderjarig is? Uit de casussen is dit niet op te maken. De verklaring hiervoor kan zijn dat een kind zijn ouders moet eren ongeacht zijn leeftijd.

We kunnen concluderen dat behoud en bescherming van haar persoonlijke eer haar dreef, haar wil bepaalde. Haar eerpositie veranderde het sterkst, vergeleken met die van de jongeman en haar familie. Zij “liet” zich niet schaken, dat zou dwars tegen haar persoonlijke eer in gaan. Als we haar vertrek als “doorgaan” betitelen, dan zou zij dat juist doen omdat zij dat in overeenstemming met haar persoonlijke eer achtte. We kunnen “laten schaken” wel begrijpen in een middeleeuwse context, waarin een jonge vrouw om een huwelijk met een haar onwelgevallige kandidaat, voorgesteld door haar familie te voorkomen, zich zogenaamd en vooraf georganiseerd tussen haar en de schaker, “liet schaken”.

De eerpositie van de jongeman

De eerposities van de jongemannen voorafgaande aan de start van het schakingsproces zijn divers. Soms was hij aanmerkelijk ouder dan het meisje. Dat gegeven wordt wel genoemd in het schakingsvertoog, maar het is meer een omstandigheid dan een bepalende factor voor een schaking.

Rond de meerderjarige jongeman is de dominante eergroep *niet* zijn familie. Integendeel, zijn familie blijft doorgaans op de achtergrond of die bevindt zich in het buitenland en weet nauwelijks wat zich afspeelt rond hem. Het gaat om zijn familie in de zin van zijn vader of voogd, de mensen die niet langer in een verticale relatie tot hem staan. Zij waarschuwen hem niet; sommige vaders van wat oudere jongemannen vinden diens optreden zelfs wel dapper. Wel zien we zusters, broers of neven hem vergezellen, die verkeren op voet van gelijkheid met hem. Soms bestaat zijn eergroep uit gelijken zoals bekenden, een enkele keer een vriend, collega's, buurjongens, militairen uit zijn eenheid.

Wanneer hij minderjarig is, is zijn vader, soms moeder of voogd nadrukkelijker aanwezig. Die keurt zijn handelwijze af vanwege de eerverlaging die de in zijn ogen te mislukken actie zal opleveren. Maar veel effect sorteert dat niet.

De tweede eergroep waarin hij verkeert, is die rond een hogergeplaatste persoon met wie hij zich verbonden heeft of zich wil verbinden. Hij heeft een beschermer die zijn handelwijze kent en daardoor, zij het soms niet zonder kritiek toestaat.

Hij verkeert in omstandigheden om de kostbare schaking uit te voeren. Hij heeft geld, tijd en personeel of vrienden, soms een woning die past bij zijn stand. Hij regelt onderdak onderweg, transport, wapens, geld voor losse uitgaven, voor geschenken aan zijn geliefde, voor kleding.

Maatschappelijk gezien herkennen we in zijn eerpositie twee aspecten. De eerste is dat hij een buurjongen of bekende van het meisje of haar familie is. Deze schakingen vinden plaats in buurten of dorpen en worden doorgaans via de gereformeerde kerk aangepakt. Een opvallende factor is dat het slechts in een enkel geval ging om een familielid, een neef bijvoorbeeld die een relatie aanging met zijn nicht. De jongeman was of een volkomen vreemde, of een buitenstaander, of een bekende jongeman die toch niet werd geaccepteerd als huwelijkskandidaat. Een relatie met het burger- of poorterschap, bijvoorbeeld dat een jongeman een huwelijk wilde om het burger- of poorterschap te verwerven, ben ik niet tegengekomen in de casusdossiers.

De tweede is dat hij een buitenstaander of vreemdeling, een buitenlander is. Dit ordeningsprincipe dat Roodenburg formuleerde, is geënt op Elias en Scotson. Schakingen gaan over de gering geschatte eerpositie van de jongeman als die van buiten de eigen eergroep van de familie komt of buiten de eergroepen met wie de familie zich zou willen verbinden. De vraag is wanneer een jongeman als buitenstaander werd beschouwd. Dat blijkt een keuze, een strategie. Het kan namelijk voor de familie nuttig zijn de jongeman conform het schakingsvertoog neer te zetten als een onbekende, zonder 'karakter' of 'kwaliteit'. Families zullen niet nalaten de ongeschiktheid van de jongeman door zijn andere, lagere, sociale achtergrond te benadrukken. Andersom zien we jongemannen die hun eigen status opschroeven. Buitenlandse officieren, soms in eigen land van een hogere status, lijken het middel van een overrompelende schaking te kiezen om de ouders van hun geliefde onder druk te zetten. Zijn eer is voor de familie van het meisje niet relevant, uitgezonderd in de figuratie De Weigering. Maar in enkele figuraties dong hij met anderen mee om de hand van het meisje of had hij al haar instemming, wat erop duidt dat hij deel uit maakte van de kringen waarin zij verkeerde en kennelijk voor haar wel voldoende eer had.

Vaak kon hij in de private omgeving van het meisje verkeren. Zijn motivatie is liefde, misschien ook lust, maar vooral zijn eer. De relatieve heimelijkheid helpt zijn relatie met haar te versterken en te laten groeien. Er moet een moment zijn waarop hij heeft beseft dat hij zijn eerpositie kan versterken via een huwelijk met een dochter uit een veel belangrijkere familie. Dat uiteindelijk door middel van een schaking in engere zin, een heimelijk vertrek of een publieke ontvoering, zou geschieden is te wijten aan de eerreflexen en machtsvervlechtingen die zich steeds sterker gingen manifesteren.

De daad zelf mag, vanwege het grote risico voor hem van het gearresteerd en berecht worden, als vermetel worden beoordeeld, zelfs soms doldriest. De meeste jongemannen blijken een sterke persoonlijke eer te hebben, die weinig ruimte voor twijfel overlaat. Hij wist dat het vertrek met het meisje opgevat kon worden als een schaking en dat al zijn goede bedoelingen in twijfel getrokken kunnen worden in het schakingsvertoog. Anders geformuleerd: zijn persoonlijke eer liet hem geen keuze, al zou dat ook de dood tot gevolg hebben. Een aantal anderen echter aarzelt en weegt de kansen af. Zij laten - misschien

gespeeld? - zich overtuigen door hun partner. Zelden wordt een financieel argument door hem aangedragen. Het is het schakingsvertoog dat geldzucht aan zijn gedrag koppelt.

Of de jongeman veel macht over de jonge vrouw heeft, is moeilijk te bepalen. Zij is beslist geen passief slachtoffer dat zich lijdzaam opstelt. Dat merkt hij, wanneer vanwege zijn persoonlijke eer en uit behoud van zijn eerpositie in zijn eergroep, nadat zijn eerzame pogingen om tot een huwelijk te komen, zijn gestrand, hij haar met geweld wegvoert. Zij strubbelt tegen, schreeuwt en neemt een houding aan die getuigt van het zoeken van een uitweg uit de benarde situatie. We zien dat hij niet in staat is, zelfs niet door te dreigen met verkrachting, haar zodanig te beïnvloeden dat zij zich met hem verbindt. Ook uit andere acties zien we dat het de jonge vrouw is, die nadrukkelijk de strategie bepaalt.

De jongeman maakt soms de indruk meer de jonge vrouw te volgen en haar bij haar problemen thuis te helpen dan dat zij hem kritiekloos volgt. Daarbij is het niet te zeggen welke spanningen of conflicten misschien al voordat hij in beeld kwam bij haar thuis, tussen de jonge vrouw en haar familie aanwezig zijn. Maar ook hiervoor moeten we eerst weten binnen welke figuratie de zaak speelt en daarna de casus onderzoeken om te zien hoe de relatie tussen de twee precies verliep.

De eerpositie van het paar

Liefde (niet de *amour fou*) is in drie van de vier hier besproken schakingsfiguraties de belangrijkste, zo niet de enige motivatie voor het vormen van een paar. Het paar zal niet uitbundig hun verhouding kenbaar maken, omdat het beseft dat dat misschien niet in goede aarde zal vallen bij haar familie. De twee formuleren voorzichtig dat ze genegenheid, ‘inclinatie’ hebben opgevat voor elkaar en dat ze die willen voortzetten in een huwelijk, in de nieuwe eerpositie van echtpaar. Het huwelijk was een belangrijk eerverhogend en statusgevend instituut. Dat ze ondanks de ook voor hen duidelijke bezwaren toch doorzetten, toont een zekere dapperheid maar ook jeugdige overmoed.

De belangrijkste eerpositie voor de jongeman en de jonge vrouw vormen zijzelf, als paar. Ze beginnen een eergroep te vormen, al snel uitgebreid met enkele vertrouwelingen als een dienstmeisje van de jonge vrouw en vrienden en collega’s van de jongeman. Hun beider persoonlijke eer wordt deels verenigd tot een nieuwe, die voor de buitenwereld in de vorm van een huwelijk zichtbaar moet worden. Ze doen dat op een gevaarlijke manier, namelijk door samen ongeoorloofd weg te gaan. Dat is gevaarlijk omdat die als schaking zal worden beschouwd door haar familie en de publieke opinie. Slechts een enkel paar moet vanwege onderlinge meningsverschillen de vlucht staken. Al snel ontstaat een wij-zij gevoel. Het paar ziet zichzelf als ‘wij’ vanwege hun relatie en het vertrek. Eenmaal buiten de invloedsfeer van de familie komend gedraagt het zich als een eerzaam echtpaar. Dat wordt nog versterkt door hun gezamenlijk rondreizen, ver van de *face-to-face* invloed van de familie, dat zij steeds meer als ‘zij’ beschouwen. Om de eerpositie van de jonge vrouw te repareren vanwege het

ongehuwd samen zijn, zal hij met haar huwen. Van verkrachting is geen sprake. Het gehele schakingsproces was een serieuze zaak en zelden een uit de hand gelopen pleziertocht of impulsieve daad. Beiden zullen in alle toonaarden publiekelijk verkondigen dat er geen schaking had plaatsgevonden.

Het paar toont zich niet bepaald getroffen door het eerverlies van haar familie. Dat is verder hun zaak. Het paar geeft door het vertrek een publieke uitdrukking aan hun persoonlijke autonomie. Zij beschouwen de vlucht als een eerbare, zo niet eerverhogende daad. Dat hun eerpositie door hun vertrek in gevaar is en de jongeman als eerloos wordt gekwalificeerd, achten zij een tijdelijke zaak, wat ik noem een kwestie van opgeschorte eer. Vanuit deze redenering is schaking, overigens niet in alle gevallen, voor het paar niet zo zeer te beschouwen als een vlucht, maar als een tijdelijke, voor het paar zelf eervolle afzondering. Ze dolen niet eerloos en aangeslagen rond of vervallen in liederlijke situaties, maar verwachten dat de familie zich neerlegt bij hun keuze.

Op zich lukt het vertrek. Dat is een belangrijke en onomkeerbare stap in het schakingsproces. Het paar zet de verhoudingen op scherp door haar ouders met hun streven, hun eerbare streven, te confronteren. Ook het paar escaleert, probeert familie en anderen, soms ook de overheid of de kerk te benaderen om op te treden als intermediair. Zwangerschap kan de druk op de familie nog meer verhogen, want dan ontstaat er een *fait accompli*. Er is een verschil te constateren in het verloop van een schaking tussen die, waarbij beide partijen protestants zijn, en die waarbij een of beide partners katholiek zijn, bijvoorbeeld bij schakingen die in de Staatse gebieden, enclaves en de omliggende katholieke soevereine staten plaatsvonden. Bij een 'katholieke schaking' trachtte de dader met de dochter na het vertrek tot de geslachtsdaad te komen en, met ontheffing van de publieke geboden, het "rode zegel" een priester te vinden om het huwelijk te voltrekken. De vlucht had juist hierom tot doel om op een katholiek territorium terecht te komen, want katholieken moesten in de Republiek voldoen aan protestantse huwelijksvoorschriften. Een ander kenmerk van een katholieke schaking zoals ik die in de Republiek aantrof, is de scheiding van de dochter en schaker alvorens zij in 'vrijheid' (in de praktijk wil dat zeggen dat zij weer terug in de macht van haar ouders kwam) moest beslissen over een huwelijk met de dader. Ook zie ik de Trentse opvatting terug dat de dader ter publieke genoegdoening en herstel van de eer van het meisje óf een bedrag, "dote", voor de kraamkosten en opvoeding van een eventueel kind moest voldoen óf haar moest huwen: "ghifte". Bij 'protestantse' schakingen moest het paar de ouders van het meisje overhalen, zo niet dwingen tot instemming. Bij 'katholieke schakingen' is de geslachtsgemeenschap van groot belang. Dat verklaart misschien het voorkomen van verkrachtingen bij schakingen in mediterrane gebieden. In protestantse streken had verkrachting als strategie om tot een huwelijk te komen geen zin.

Zelfs nadat het paar van elkaar was gescheiden, wisten beiden elkaar soms toch te vinden en lezen we in een huwelijksregister dat ze gehuwd zijn of dat er een pardon is

verstrekt. Meestal waren er dan een of meer kinderen. Alleen schakingen waarbij het meisje op de vlucht werd achterhaald, eindigden in het voordeel van haar familie.

Familie-eer: de eerpositie van de familie van de jonge vrouw

De eerpositie van de eergroep die bestaat uit de familie van het meisje maakte het noodzakelijk om haar goed uit te huwelijken. Zo'n huwelijk moest de familie-eer verder uitbouwen waardoor continuïteit en financiële geborgenheid voor de toekomst werden gewaarborgd. Een dergelijk huwelijk moest in de traditie van de familie passen en toegang bieden tot andere, vaak verwante families en hun netwerken. Het is de familie die als eergroep het meisje beoordeelt haar gedrag afzet tegen de eernormen die ze hanteert.

Dan wordt begrijpelijk wat voor zorg, boosheid en verdriet de ontdekking van een ongewenste kandidaat of het ongehoorzaam zijn van hun dochter, nicht of pupil teweegbracht. Deze als aantasting van de familie-eer beschouwde gedragingen zijn cruciaal in een schakingsproces. Kon de familie leven met een huwelijkskandidaat, dan was schaking niet nodig. Dat is de kern van schaking: als en zolang de familie de relatie tussen de jongeman en hun dochter of nicht kent en tolereert, kan er geen sprake zijn van schaking. De familie van een jonge vrouw bijt juist fel van zich af als zij meent dat de jongeman zijn plaats behoort te weten, die beneden de stand van de familie is. De familie maakt dus gebruik van haar eerpositie ten opzichte van de jongeman door zich zo 'verticaal' mogelijk te gedragen. Dit is misschien wel het epicentrum van de strijd van eer tegen eer. De dochter is daarbij niet passief, ze doet mee, speelt een rol in dit proces. Schaking is het horizontaliseringsproces dat de jongeman samen met haar nastreeft. Ze achten zich even goed, tegenover de grote weerstand hiertegen van haar familie, die zich gesteund weet door het eervertoog en als deel hiervan het schakingsvertoog, de wetgeving, overheid, justitie en de kerk. Zo kozen de families die wegen die voor hen het meeste succes zouden hebben. Ze deden snel een beroep op justitie, op de schepenbank, de Gewestelijke Staten of de Staten-Generaal. Ook de stadhouders werden soms door hen benaderd, Het paar wendde zich echter zelden uit eigen beweging tot justitie, maar wel tot de soeverein, vaak de Staten van de provincie waar zij vandaan kwamen. Het was de familie die de zaken aanhangig maakte, althans daarvoor kon kiezen.

De familie is doorgaans vermogend en regelt alle financiële zaken van het meisje, ook wanneer haar een erfenis staat te wachten. De angst voor het verliezen van het patrimonium, het familiekapitaal, aan een sociaal onbeduidende persoon was vanaf de late middeleeuwen de reden van ouders en overheid om een huwelijkswetgeving in te voeren. Tal van bepalingen maakten overdracht van kapitaal zonder de uitdrukkelijke toestemming van de familie onmogelijk. Ook notarieel kon een familie veel doen om eventuele kapitaaloverdracht te bemoeilijken of zelfs onmogelijk te maken. Omdat de strategie van de familie in tweede instantie (in eerste instantie op het beschermen en terughalen van hun dochter) gericht was op

het behoud van het vermogen, was de schaker conform het schakingsvertoog slechts uit op dat vermogen.

De familie-eer strekte zich dus uit tot de individuele levens van de leden. De kracht van de familie-eer werd nog eens versterkt door het eervertoog en de steun die de familie van de staat en de kerk kreeg. Ik ga nog een stap verder: het paar wenste als familie erkend te worden door de ‘wereld’, door de publieke erkenning door de familie van het meisje. Dat was hun wisselgeld: de schande van een ongeoorloofd vertrokken dochter kon worden uitgewist door het huwelijk te aanvaarden en het paar als familie in de eigen eergroep op te nemen. Een tweede argument vind ik in de afloophase van schakingen. Soms jaren na de vlucht werd het paar toch aanvaard mede vanwege de kinderen, die als kleinkinderen van de in hun eer aangetaste ouders van de jonge vrouw als onschuldig werden beschouwd.

Het gaat dus niet om twee families die strijden om een gunstig huwelijk, zoals De Munck dat voor de Oostenrijkse Nederlanden constateert, maar tussen de familie(-eer) van de dochter en de bedreiger ervan in de persoon van de jongeman. Schaking heeft te maken met de ongelijke relatie tussen de twee eergroepen, die rond de jongeman of het paar en die rond de familie van het meisje. Tussen de twee groepen beweegt de dochter of pupil. Als zij te ver afwijkt van de groepseer van haar familie dan zal die optreden mede om te zorgen dat de ‘wereld’, haar eergroep, geen verkeerde indruk zal krijgen. De eer van de dochter kan in de optiek van de familie alleen dan intact blijven wanneer zij gedwongen zou zijn weg te gaan, met geweld of door list en streken van de jongeman. Het meisje moet wel door de jongeman tot verliefdheid zijn gebracht en daarom niet langer tot een evenwichtig oordeel in staat zijn. De dochter verkeert soms kort, soms langdurig in die delicate schemerzone en dat beseft ze maar al te goed.

Slechts in een enkel geval is merkbaar dat de komst van een stiefouder de relatie van het meisje met haar biologische ouder onder druk zet en vervolgens mede lijkt te leiden tot een keuze voor een ongewenste geliefde met alle spanningen van dien.

Hoe belangrijk de familie en de familie-eer waren, zien we ook in de schakingsfiguratie De Familieruzie. De familie die het meisje opeiste had kennelijk weinig op met de andere familie, althans wenste geen continuering van de relatie. De persoonlijke eer van het meisje deed er niet toe.

Welke maatschappelijke rol en functie hadden schakingen en welke historische ontwikkeling maakten ze door?

Als vanzelfsprekend zie ik een nauwe relatie met de ontwikkeling van eer. We kunnen schakingen goed begrijpen omdat ze te plaatsen zijn in een context van eer, in het eervertoog en van daaruit specifiek in het schakingsvertoog. Het schakingsvertoog en de schaking maakten in de periode van 1580 tot 1795 een ontwikkeling door. Wat opvalt is eerder de verbreiding en verdieping van het schakingsvertoog dan enige inhoudelijke veranderingen. De

afkeuring en de eeraantasting werden in toenemende mate in een bepaald *frame* gepresenteerd, deels ongeacht de feitelijke gebeurtenissen. De betrokkenen beschreven in de periode rond 1600 de ontvoering en de manier waarop dat was geschied in reële, feitelijke termen, inclusief eerbegrippen. Hun eer was aangetast en dat werd als een vanzelfsprekende motivatie voor actie aanvaard. Maar of er een brede, publieke discussie gaande was over schaking en de verwerpelijkheid ervan, is moeilijker te constateren. Cats schreef erover en zijn invloed zal groot geweest zijn. Dat is ook te zeggen van de kluchten die ik buiten deze dissertatie heb gelaten. Daarin worden schakingen afgeschilderd als een ridicule strategie van de jongen, het meisje of haar familie.

Het schakingsvertoog werd in de loop van de zeventiende eeuw uitgebreid met de introductie van juridische acties als *spolie* en het uitvaardigen van plakkatens tegen schaking. Het schakingsvertoog werd gedetailleerder om de ernst van schaking te benadrukken. De dreiging met de doodstraf werd niet geschuwd. De jongeman was een buitenstaander, een eerloze en onwaardige persoon. Vanaf 1664 worden pamfletten gepubliceerd door de ouders, die op deze wijze proberen het publiek van de eerzaamheid van hun handelingen te overtuigen. Tot in het derde kwart van de achttiende eeuw maakten pamfletten deel uit van de eerstrijd. Na 1664 trad een daling op van het aantal schakingen, misschien vanwege de grote publiciteit rond gewelddadige schakingen. Die kwamen daarna nog slechts een enkele keer voor. Schaking als proces, als verschijnsel, verdween echter niet in de achttiende eeuw. Het schakingsvertoog bleef handelingen die wezen op een ongeoorloofd vertrek van een jonge dochter als schaking benoemen en krachtig veroordelen, tot tenminste in de jaren '90 van de achttiende eeuw. In Holland zal dat gestimuleerd zijn door het strenge plakkaat van 1751.

Als we naar de afzonderlijke figuraties kijken, zien we een paar opvallende ontwikkelingen. De Eigenrichting verdween eind zeventiende eeuw van het toneel. Ook De Familieruzie was een figuratie die relatief eerder ophield te bestaan. Van de andere drie zien we voorbeelden terug tot diep in de achttiende eeuw. Hoe kunnen we deze ontwikkelingen verklaren? Is er, om met Bert Koene te spreken, wanneer hij de zaak van Maria van Wassenaer (zie hoofdstuk VI De Overrompeling) overziet, een “botsing tussen enerzijds het oude wereldbeeld der Wassenaers, voor wie de hoogste plicht bestond uit het bewaken van de familie-eer, welke heilige verplichting in hun eigen ogen een nietsontziend optreden rechtvaardigde of zelfs eiste, en anderzijds een steeds steviger wortelend stelsel van rechten en plichten dat in principe voor iedere ingezetene van stad en land gold en dat door bestuurders en rechterlijke macht met toenemende overtuiging werd bewaakt.”⁸⁰² Of zit er iets in de redenering van Haks, dat de overheid in de loop van de achttiende eeuw schaking meer als een private dan een publieke zaak ging beschouwen, of, zoals hij het verwoordt: “Holland

⁸⁰² Koene (2011), 200-201.

gaf zijn publieke verantwoordelijkheid in het tegengaan van het doorgaan van jongeren nagenoeg op”⁸⁰³

Ik wil een ander beeld presenteren. We weten dat eer in de vroegmoderne tijd in alle, tenminste publieke contacten een rol speelde. Eer was een belangrijke zaak voor de vroegmoderne mens, die dagelijks aandacht en beschouwing vroeg. Wilde hij, maar ook zij, zijn of haar eer beschermen tegen het verlagen ervan door anderen, dan kon hij/zij zelf optreden, zijn/haar familie erbij betrekken of een autoriteit om hulp vragen. De autoriteiten zelf waren passief, althans ik zie hen zelden los van de familie, buiten een initiërende klacht van de benadeelden of in de eer aangetaste familie, optreden. De autoriteiten kwamen evenzo pas in beweging nadat het paar een gratieverzoek had ingediend.

Een rechtszaak volgde nadat de emoties van het vertrek waren getemperd en de gebeurtenissen in een perspectief konden worden geplaatst met behulp van het schakingsvertoog. Het betrekken van justitie was een middel om het eigen gelijk te halen, en dus een middel in de strijd van eer tegen eer, van het paar tegen de familie van de dochter.

Er werden diverse veroordelingen naderhand gepardonneerd. Daardoor kwam de weg vrij voor een huwelijk tussen de schaker met zijn geliefde. Een schakingsconflict eindigde in de meeste gevallen niet met de veroordeling maar met het vinden van een voor alle partijen aanvaardbare eerzame oplossing, al duurde dat soms jaren. De eer werd gerepareerd, dat wil zeggen de rijen gesloten, de openbare orde hersteld. Deze oplossing kreeg een publieke betekenis als die werd bevestigd door middel van een pardon, gratie of dispensatie verstrekt door de soeverein. Vanaf 1751 zien we in Holland families van zowel de schaker als de jonge vrouw een verzoek indienen bij de soeverein, de Staten, to een pardon. Overigens wil het verkrijgen van een pardon niet zeggen dat het paar als winnaar uit de eerstrijd met de familie kwam. Als we winst definiëren als het slagen van het paar in zijn opzet om een erkend huwelijk te mogen sluiten, om terug te keren naar de woonplaats van de familie van de dochter en om onbelemmerde toegang te krijgen tot de eerkring en het vermogen van haar familie, dan gold dit voor slechts een enkele zaak, waarbij de verschillen in eerposities van de families van de jongeman en jonge vrouw gering waren.

Dat het rechtssysteem zich steeds verder ontwikkelde en het recht halen een manier werd om de eigen eer te beschermen, doet niets af aan het belang dat eer bleef hebben. De in zijn eer aangetaste persoon kon gebruik maken van meer mogelijkheden om zijn recht, dus ook zijn eer, te beschermen.

Het beeld dat ik wil presenteren is dat eer niet verdween uit het bestaan, maar op steeds meer manieren tot uitdrukking kon komen. Minder spontaan en impulsief, direct en persoonlijk, *face-to-face*, maar meer geregeld door wetgeving en juridische acties, of in drukwerken als pamfletten of gedichten. Want als dit beeld klopt voor eer, moet het ook van toepassing zijn op schakingen. Dat schakingen tot aan het einde van de achttiende eeuw

⁸⁰³ Haks (2011), 46.

voorkwamen, zegt ook iets over de eergevoelens die bleven spelen. Het schakingsvertoog bleef tot aan het einde van de onderzochte periode van kracht. Dat is te zien aan de pamfletten en lastercampagnes. Ik zie dus geen verdwijnende ‘oude’ eeropvatting, maar het verwickelen en vervlechten van de eeropvattingen in de moderne rechtsstaat.

In tegenstelling tot wat Haks beweert, namelijk dat Holland de publieke verantwoordelijkheid voor het tegengaan van schakingen nagenoeg opgaf, zie ik nauwelijks een verandering in de rol van de autoriteiten. Families bleven de gehele periode van 1580 tot 1795 de overheid en de kerk opzoeken. Ik heb geen aanwijzing dat de overheid nu zo actief en vanuit zichzelf schaking bestreed, afgezien van het opstellen en afkondigen van plakkatens. De positie van de familie werd bijvoorbeeld in die van 1751 versterkt ten koste van de jongeren. Dat plakkaat liet eigenlijk geen middel meer over om nog zwaarder te straffen. En of dit plakkaat werkelijk effectief was, zoals Haks zich terecht afvraagt, is zeer de vraag, zeker vanaf 1783 toen de families van de beide jonge mensen een verzoek tot dispensatie konden indienen. Dat was de uitlaatklep die, hoe ironisch ook, een schaking toch, zij het ongetwijfeld na veel intrafamiliaal gesteggel, kon doen slagen. Daarbij merk ik op dat het aantal schakingen dat ik heb aangetroffen, laat zien dat het om bijzondere situaties ging, waarin de eer in combinatie met liefde, macht, geld, en vanwege de betrokkenheid van de partijen leidde tot het vertrek. Om nu vanwege de 187 gevallen, dus gemiddeld een per jaar, maatschappelijke ontwikkelingen te koppelen op een wijze zoals de hierboven geciteerde Koene en Haks doen, vind ik ver gaan.

Dat de maatschappelijke aanpak van schaking tamelijk constant bleef, zien we ook terug in de verhandelingen van juristen. Zij richtten zich op de Romeinsrechtelijke rechtsduiding van schaking. Zij concentreerden zich op bijzondere situaties en schakingen met geweld en eer. In de achttiende eeuw bespraken zij deze, ondertussen denkbeeldig geworden situaties als *crimen raptus*. Zij gingen uit van geweld of van verleiding door de jongeman die uit wellust de jonge vrouw schaakte. Dat er vele andere variaties bestonden waaruit een complexer beeld oprees, zien we niet terug in hun commentaren. Sommigen bespraken gevallen, maar een analyse op basis van de feiten is zeldzaam. Aantasting van de eer van de ouders door ongehoorzame of gedwongen dochters woog zwaar. Jurisprudentie zie ik vooral naar aanleiding van de schaking van Catharina van Orliens ontstaan. Die zaak wordt geregeld genoemd en gepresenteerd als een schokkende en ontwrichtende daad, waartegen niet genoeg gewaarschuwd kan worden.

De rechtszaken vanaf het einde van de zestiende eeuw laten een eenzijdige veroordeling door aanklager en rechter zien zonder veel belangstelling voor een verdediging. Vaak achtten de aanklager en de rechter de zaak zo evident, dat de zaak op extraordinaire wijze werd behandeld. Het enkele feit van de wegvoering zonder toestemming van de ouders was voldoende om de dader bij verstek te veroordelen tot verbanning, confiscatie van zijn goederen en betaling van de proceskosten. De dochter kwam in veel zaken niet voor, althans

haar mening werd niet gevraagd. Die telde alleen serieus mee om de dader te kunnen beschuldigen. De rechter en de aanklager volgden het schakingsvertoog. Het bewijzen van de schuld beperkte zich tot het wijzen op het slechte gedrag van het paar en vooral van de jongeman, zonder zich te bekommeren om de details. Weerleggingen door de verdediging geschiedde door in te gaan op de stellingen van de aanklager, die vervolgens weer inging op die van de verdediging. Diverse procesdossiers bevatten niet meer dan informatie van getuigen over wat er zich had afgespeeld. Lang niet alle zaken, ook niet de gerechtelijke procedures, leidden tot een uitspraak en een strafoplegging. Bij de meeste waarin dat wel gebeurde, was de dader al vertrokken naar het buitenland en kon hij bij verstek worden veroordeeld. De strafoplegging toont verder een gevarieerd beeld. In de eerste helft van de zeventiende eeuw bestaan ze uit het publiekelijk vergiffenis afsmecken. Er zijn verbanningen van daders die zijn gepakt of voortvluchtig zijn. Er worden boetes opgelegd. De doodstraf is maar één keer opgelegd in de Republiek. Maar evenzeer kwam het geregeld juist niet tot een rechtszaak omdat de familie van de jonge vrouw een andere oplossing koos.

Schaking was geen uiting van een dieper maatschappelijk conflict, maar van een in eer ingebouwde machtsongelijkheid. Mensen waren niet gelijk, iedereen had een plaats in een hiërarchie, soms in meerdere hiërarchieën, eergroepen dus, tegelijk. Men was buitenstaander of gevestigd. Men had gelijken in een *peer*-groep met wie men rekening moest houden, men kende hoger geplaatsten aan wie men respect was verschuldigd en lager geplaatsten die respect moesten tonen. Als we deze statische voorstelling verbinden met de behoefte om de samenleving als in rust en geordend te beschouwen, dan wordt duidelijk dat de grilligheid van het menselijk bestaan samen met persoonlijke eergevoelens zorgden voor onrust, strijd, concurrentie en dynamiek.

Het gebruik van het begrip figuratie stelde me in staat om schaking vanuit diverse perspectieven te analyseren. Juist de relatie van figuratie met eer, waarin we bij uitstek onderlinge afhankelijkheden en machtsbalansen zien, werkte goed. Het kan een onderwerp voor een volgend onderzoek zijn: bestond er in de Republiek een *eerfiguratie*, een complex van eeraspecten, waarmee we eer bij diverse maatschappelijke verschijnselen kunnen onderzoeken? Als we naar het duel kijken, zie ik al diverse overeenkomsten, maar ook verschillen. Maar zijn er ook conclusies te trekken als we bijvoorbeeld eer betrekken bij ‘handelsfiguraties’, ‘godsdiensfiguraties’ of bij militaire figuraties? Welk eervertoog domineerde daarbij? Een ander onderwerp is het per gewest onderzoeken van schakingen voorafgaande aan de reformatie. Pas dan kan duidelijk worden welke verschillen er waren met de vroegmoderne tijd vanaf 1580. En wat was de relatie tussen eer en recht, een onderwerp dat al eerder door diverse onderzoekers is aangeroerd? Ook de vergelijking van eeropvatting in de Republiek met die in de absolutistische monarchieën in de ons omringende landen kan veel kennis opleveren.

Samenvatting

Vooraanstaande families en de opkomende middenklasse ondervonden in de zestiende eeuw steeds meer hinder van het ongeoorloofd weggaan van een voor hen onaanvaardbare jongeman met hun welwillende minderjarige dochter of nicht die met elkaar wilden huwen. Gewelddadige ontvoeringen van vrouwen waren al verboden, maar nu werden ook clandestiene huwelijken aangepakt. Dat huwelijk was volgens de rooms-katholieke leer geldig maar bedreigde vanwege erfrechtelijke bepalingen de vermogenspositie van de familie van het meisje. Het eeuwig Edict van Karel V uit 1540 maakte financieel gewin voor iedereen die buiten weten en instemming van de familie wilde huwen, onmogelijk. De rooms-katholieke kerk beseftte dat het consensualisme, de leer die stelde dat een huwelijk tussen twee personen voor God werd gesloten en waarvoor instemming van de wederzijdse ouders niet was vereist, spanningen opriep. Tijdens het Concilie van Trente (1545-1563) werden er wel procedurele regels opgesteld om clandestiene huwelijken te ontmoedigen, doch de geldigheid ervan werd gehandhaafd. Het protestantisme eiste juist ouderlijke toestemming en accepteerde niet langer de consensuele verbintenis als enige basis voor een huwelijk.

De maatregelen konden echter schaking in de betekenis van het verschijnsel waarbij een jongeman met een jonge vrouw wegliep of haar tegen haar wil meenam, niet uitbannen. Schaking was overigens geen helder gedefinieerd begrip en kon verwijzen naar verleiding, verkrachting, ontvoering, *crimen raptus* of clandestiene huwelijken. In de periode van 1580 tot 1795 heb ik zo'n 200 casussen, met name in Holland, in archieven aangetroffen. Dat roept de vraag op waarom schakingen toch plaatsvonden.

Tot nu toe is in Nederlandse historiografie hierop geen eenduidig antwoord geformuleerd, en ook in literatuur uit Frankrijk of Engeland, of over mediterrane gebieden zijn nauwelijks analyses te vinden. De Vlaamse historicus Bert de Munck (2004) plaatst als een van de weinige onderzoekers, op basis van processtukken uit de Oostenrijkse Nederlanden in de achttiende eeuw verleiding waaronder schaking, in een breder maatschappelijk perspectief. Hij weerlegt de idee dat verleiding en schaking een gevolg zouden zijn van een groeiende vrijheid van partnerkeuze van een jongeman of jonge vrouw. Hij laat zien dat ontwikkelingen in de samenleving rond 1750 leidden tot een andere huwelijkspolitiek van families. Het verwerven van een gewenste huwelijkspartner was een familiestrategie waarbij een dochter werd ingezet.

In Nederland zijn de bevindingen van Donald Haks (1982 en 2011) veel geciteerd. Hij onderscheidt drie vormen van schakingen: in die waarbij de jongeman geweld gebruikt ('schaking'), die waarbij de jonge vrouw min of meer vrijwillig meegaat ('doorgaat') en die, waarbij er een speelreisje wordt geënceneerd door het paar om onder valse voorwendsels

toestemming van hun ouders te krijgen om samen op pad te gaan en vervolgens gehuwd thuis te komen. Deze benadering verklaart echter nog niet waarom schakingen plaatsvonden.

Om hierop tot een antwoord te komen, ben ik de vaak een chaotische indruk makende casussen gaan analyseren als een schakingfiguratie, naar Norbert Elias. Ik bestudeerde welke machtsvervlochteningen en onderlinge afhankelijkheden tussen de betrokkenen speelden. Mijn bronnenonderzoek levert daardoor andere en nieuwe factoren op. Bijvoorbeeld: het aantal schakingen met geweld, dus tegen de zin van het meisje geschied, was slechts 10% van het totale aantal. De rol van de minderjarige, ongehuwde vrouw was veel bepalender was dan tot nu toe is aangenomen. Tevens blijkt de rol van andere partijen zoals de familie en van de overheid veel groter was. Vooraanstaande families schakelden een rechter of bestuursorgaan in, terwijl in buurten en dorpen de gereformeerde kerk bemiddelend optrad. We zien ook een verschil tussen schakingen die plaatsvonden in katholieke enclaves (een paar zocht een priester om het huwelijk te sluiten) en in protestantse gewesten (paar moest ouderlijke toestemming verwerven en dwong door het vertrek de ouders van het meisje daartoe). Ook wordt liefde niet als een reden aangevoerd om te vertrekken. Zowel de jongeman als de jonge vrouw uitten wel ‘inclinatie’, genegenheid voor elkaar. Maar ze beseften ook dat wanneer zij stelden dat ze uit liefde waren weggegaan, hij zou worden gezien als de verleider en zij als het onschuldige, ‘onnozele’ meisje dat zich heeft laten meeslepen. Verkrachting kwam in de zaken niet voor. Geldzucht van de jongeman speelde niet, want hij heeft vaak zelf wel geld, al was het maar om de reis en het verblijf elders te bekostigen. Daarbij hielpen overigens ook de juwelen en het geld dat het meisje meenam. Machtsvervlochteningen zijn bijvoorbeeld aanwezig in het dilemma waarvoor het meisje stond. Was zij in de macht van haar familie, dan sprak zij haar afschuw uit over de jongeman. Was zij in de macht van haar geliefde, dan verwoordde zij de slechte behandeling die zij van haar familie had ondervonden.

De belangrijkste uitkomst is dat het plaatsvinden van schakingen samenhangt met eer. Eer was het begrip waarmee de maatschappelijk waarde van een persoon werd bepaald. Hoe beter het ‘goed gevoelen’ (Hugo de Groot) dat iemand bij anderen opriep, des te groter zijn of haar eer, des te sterker iemands eerpositie binnen een eergroep was. Een persoon onderging dat niet passief, maar handelde om zijn of haar persoonlijke eer te beschermen, desnoods door die van anderen aan te tasten. Het voortdurende discours waarin die eerposities werden besproken en geëvalueerd noem ik het eervertoog. Positieve woorden die we in de bronnen tegenkomen en tot het eervertoog behoren, zijn: eren, prijzen, loven, eerlijk, behoorlijk, betamelijk, eerbaar, eerzaam, deugd, kuisheid, achting, fatsoen, roem, faam, respectabel, aanzien, reputatie, vermaardheid, merite (verdienste), loffelijk, karakter, conduite, prestige, ‘krediet hebben’, grootmoedigheid. Negatieve begrippen zijn bijvoorbeeld: schande, schaamte, blaam, beschimping, notoir (berucht), belediging (iemand ‘leed’ aandoen), injurie (belediging), minachting, infaam, inhabel (niet toegestaan een openbare functie te bekleden), oneerlijk, hoon, laster, smaad, kwade reuk, onkuisheid, verongelijking, eerloos, spot en

scheldwoorden als schelm, dief of hoer. Termen als accommodatie, verzoening, satisfactie, amende of reparatie geven eerherstel aan.

Het eervertoog dat we specifiek bij schakingen aantreffen, noem ik het schakingsvertoog. Dat komt tot uitdrukking in het gebruik van negatieve begrippen die de eerverlaging van een vertrek moeten verklaren die weinig van doen heeft met het werkelijke gedrag van het paar of haar familie. Deze kunnen zijn: ontvoeren, vluchten, wegvoeren, vervorderen, wegbrengen, heengaan, weggaan, vertrekken, roven, convoyeren, ontschaken, maar ook: raptieur, debauchant die de dochter had geseduceerd (verleid) of geïnduceerd (aangezet) tot het verlaten van haar familie, constringentie, ontering, ruïne, armoede en ellende.

De daadwerkelijke conflicten, roddel, acties en reacties om eerverlaging tegen te gaan of die een ander aan te doen, duiden we aan met het begrip erehandel (Roodenburg 1992).

Om het begrip schaking los te maken van de connotaties “met geweld” en “vrijwillig”, duid ik alle vormen aan met het woord schaking. Ik gebruik het als neutraal begrip met als doel het proces aan te duiden dat begint met de eerste contacten van het paar tot aan de afloop. Schaking definieer ik als de door erehandel beheerste verandering van de eerposities van een jongeman en van een jonge vrouw, die tot uitdrukking komt in het gezamenlijk wegreizen. Het doel van schaking, het wegreizen, is het aangaan van een door de familie van de jonge vrouw ongewenst en de eerpositie van die familie aantastend huwelijk. Schaking in engere zin is de aanduiding van het moment van het vertrek.

Eer wordt door Nederlandse onderzoekers weinig gebruikt als analyse-instrument. Uitzonderingen zijn bijvoorbeeld Roodenburg (1992, 1996, 2004), Kooijmans (1997), Frijhoff (1999) en Gietman (2010). Recente literatuur uit het Engelse en Duitse taalgebied (Henderson Stewart (1994), Dinges (1997, 2004), Bowman (2006), Welsh (2008), Thomas (2009), Speitkamp (2010), Frevert (2011), Oprisko (2012)) wijst op een hernieuwde belangstelling voor de complexiteit van eer. De onderzoekers zijn het eens over het eminente belang van eer in de vroegmoderne tijd en dat voor eenieder het beschermen van de eigen eer en die van de eergroep waarin men verkeerde vanzelfsprekend was.

Op basis van de eerreflexen van de betrokkenen, dus de wijze waarop zij actie ondernamen om de eer van henzelf, van de familie en van de samenleving voor eerverlaging te behoeden, onderscheid ik drie soorten schakingsfiguraties.

De eerste soort kenmerkt zich door het heimelijke van de verhouding van het paar, dat zich in twee varianten voordeed. In het eerste ontstond een liefdesrelatie tussen een jonge man, vaak een knecht, koetsier of een onderwijzer, en een dochter van de familie voor wie hij werkte. Het paar wist dat haar ouders bezwaar zullen maken, maar hoopten toch op een gunstige uitkomst. Die hoop verdween wanneer haar familie ontdekte en realiseerde hoe ver de relatie zich had ontwikkeld. Ze verbood verdere omgang. In deze figuratie, die ik De Ontdekking noem, werd de familie-eer op deze wijze, vaak opzichtig en publiek, hersteld. Het

geweld dat haar ouders en familie haar aandeden om haar voor haar gedrag te straffen, het sociale isolement waarin zij haar hielden, de dwang om haar uit te huwelijken aan een voor het meisje onaanvaardbare kandidaat, beschouwde zij als ‘slavernij’. Dat is een begrip dat elk eergevoelig persoon opneemt als een reden om actie te ondernemen om de persoonlijke eer te herstellen. Toch bleef het paar elkaar schrijven of ontmoeten. Het had zich via een trouwbelofte aan elkaar verbonden, een belangrijke ‘erehandel’. Het paar vormde vanaf toen een prille eergroep. Het wist samen weg te gaan, welke vaak heimelijke gebeurtenis conform het schakingsvertoog werd gezien en uitgedragen als schaking.

In de tweede variant, die ik De Overrompeling noem, zijn die schakingen bijeengebracht die laten zien dat het paar onder druk van een mogelijke ontdekking besloot om de eer aan zichzelf te houden en de familie van het meisje te confronteren met hun wens om te huwen, ongeacht de sociale verschillen tussen hen en de wensen van de familie. Ze vertrokken samen, overigens vaak in het bijzijn van daartoe speciaal gevraagde getuigen, tot grote verrassing en verdriet van de ouders en familie van het meisje. De getuigen moesten naderhand kunnen verklaren dat het vertrek niet met geweld was geschied. Het paar ging naar het buitenland, dat gezien de vele soevereine gebiedjes in de Republiek vaak niet ver weg was. Daar wachtten ze op het moment dat haar familie begreep dat er geen ander alternatief meer was dan het huwelijk te accepteren. Dan kon soms jaren duren.

De tweede soort laat zien dat het jonge paar openlijk een verhouding had die, ondanks de soms subtiële sociale verschillen, leek te worden toegestaan door de familie van het meisje. Toen het paar een huwelijk voorstelde, gaven de ouders geen toestemming. De familie-eer liet een verbintenis niet toe. Dat het paar een verhouding mocht hebben, toont dat de familie verwachtte dat het meisje zich houdt aan haar wens om een ander te huwen, die meer tot familie-eer zou strekken en de continuïteit van de eerpositie van de familie zou garanderen. Deze weigering tastte de eer van de jongeman en van de jonge vrouw aan, omdat het door hen gewilde en vaak ook door hen met een trouwbelofte bezegelde omgang geen voortgang kreeg in een huwelijk. Er blijken dan twee eerreflexen mogelijk.

De eerste eerreflex is dat de jonge vrouw deze weigering niet kon aanvaarden. Zij bleef ondanks het verbod van haar familie haar geliefde zien. Toen de familie daarvan lucht kreeg, nam die maatregelen om elke communicatie te stoppen. Het meisje werd soms opgesloten en van elk zo belangrijk sociaal contact weggehouden. Zij beschreef deze situatie als slavernij. Zij wist via briefjes haar geliefde te bereiken. Die kon deze gang van zaken niet laten passeren. Het paar wist te ontsnappen. Direct werd het schakingsvertoog ingezet om de jongeman van een gewelddadige schaking te beschuldigen en de jonge vrouw als misleid en verleid te omschrijven. Deze figuratie noem ik De Weigering.

De tweede eerreflex is dat de jonge vrouw zich neerlegde bij het besluit van haar familie en die familie-eer prevaleerde boven die van echtgenote van de jongeman. Maar die zag een voor hem eerverhogend huwelijk mislukken en kon deze reputatieschade niet

aanvaarden. Hij organiseerde een vlucht, dat wil zeggen plande een moment waarop hij haar zal gaan ontvoeren. Hij wilde haar uit de macht van haar familie halen in de veronderstelling dat zij tijdens de vlucht wel tot inkeer zal komen en toch voor hem zal kiezen. De daad zelf zou hem eer opleveren van zijn eergroep. Hij deed de schaking in het openbaar, met veel vertoon van wapens en rumoer. Deze figuratie noem ik De Eigenrichting, want de schaker nam het recht in eigen hand.

De derde soort wijkt af van de andere twee, omdat het paar noch de jongeman noch de vaak zeer jonge dochter of nicht, een hoofdrol speelde. Het vermogen van het meisje was de inzet van een strijd tussen de familie van haar moeder en die van haar vader. Vaak was zij halfwees of wees. Beide families trachtten haar uit te huwelijken aan een door hen gewenste kandidaat, ook vaak een familielid, om haar vermogen te behouden.

Bij alle drie soorten en de varianten zien we na het vertrek een verheviging van de strijd tussen de partijen. Die strijd kreeg tevens een publiek karakter. De overheid, tot aan de Staten-Generaal, werd erbij betrokken, soms werd de kerk ingeschakeld. Het schakingsvertoog werd toegepast. Het paar en de enkele familieleden die het paar steunden, stelden daar tegenover een verweer met eerbegrippen uit het eervertoog. Het eerproces van schaking mondde uit in óf tot snel ingrijpen en terughalen van de dochter of nicht, óf bij uitblijven daarvan, tot een patstelling. Die eindigde wanneer een van beide partijen uit eerbehoud toegaf, bijvoorbeeld omdat de ontstane situatie onomkeerbaar werd bevonden vanwege de kinderen die het paar had gekregen. Eerherstel werd openlijk via gratie, genade of dispensatie van de soeverein tot stand gebracht. In enkele gevallen was zelfs dat niet meer mogelijk en kon de familie de eigen eer behouden door het meisje te verstoten.

De meeste zaken deden zich voor in de periode 1580 – 1720, met een opleving in de tweede helft van de achttiende eeuw. Deze ontwikkeling is wellicht te verklaren doordat eer steeds vaker in het juridische domein werd getrokken en minder een directe actie van de getroffen familie vroeg. De zaken in de achttiende eeuw betroffen vaker buitenlandse officieren. Ook zien we, althans in Holland, dan meer zaken die voor de soeverein, dat wil zeggen de Staten, werden gebracht, vanwege het verzoeken om dispensatie voor straffen genoemd in het strenge Plakkaat van 1751.

Het antwoord op de vraag waarom schakingen toch plaatsvonden ondanks de zware maatschappelijke, juridische druk, verwoord in het eervertoog en in het bijzonder het schakingsvertoog, luidt dan ook: omdat ter beperking van eerverlies de partijen niet anders konden handelen. De strijd, die erehandel, moest ertoe leiden dat de ene partij eer won en de tegenpartij eer verloor zodat de weg vrijkwam voor onderwerping en verzoening. Het vertrek van het paar, de schaking in engere zin, is als de belangrijkste stap in de erehandel te beschouwen.

Summary

Honour versus Honour. A Cultural History Study of Elopement in the Dutch Republic, 1580 – 1795

In the 16th century the authorities in the Low Countries (and elsewhere on the continent) took drastic steps to end marriages without parental consent or by forcing parents to consent to a marriage of minors by running away, i.e. elopements. The problem was not a possible lack of love between the two young people, but, as many researchers point out, a matter of safeguarding the family fortune. All actions were directed to stop the diffusing of capital just because a daughter who fell in love with the wrong man.

Emperor Charles V ruled in his *Eternal Edict* of 1540 that marriage without parental consent cannot lead to passing the fortunes of the family of the girl to the young man. Even at the Council of Trent (1545-1563) discussions ran high whether the parents should have the ultimate right to consent to marriage of boys over 14 and girls over 12 years old. But the doctrine of consensus between the youngsters prevailed., though with some impediments for runaway couples, as laid down in the encyclical letter *Tam etsi*. For instance, the two must be, after leaving their parents' home, separated and the girl questioned whether she was forced or not. Clandestine marriages were forbidden. They could only take place after banns and before several witnesses.

In the *Politieke Ordonnantie* of 1580, the protestants who just had come to power in Holland stated clearly that no marriages between minors could take place without parental consent. Minority in Holland meant for a girl being over 20 and a boy over 25 years. If older their parent could protest and bring their reasons forward to the local government.

These decrees didn't have the desired effect in the early modern Dutch Republic between 1580 and 1795, as the proclamation of new laws in the provinces of Utrecht in 1650 and in Gelderland, 1660, and even a stricter one in Holland in 1751, prove. I found at least 187 cases of elopement that took place in this period. There must have been more cases, a dark number of which we know nothing. I studied cases from all over the Republic, not only Holland. I analysed the archival files, also those of cases that were already mentioned in research literature. I found only a few articles of authors who gave their view on elopements and who tried to analyse the phenomenon.

Thus, the main question of my dissertation is: Why did elopements, or *schaking* in Dutch, take place in early modern Dutch Republic? Apparently, the new harsh laws and protestant doctrine didn't have the desired effect. Something else must have played a significant role.

Schaking or elopement is up till now defined as carrying off a woman with or without her consent. The latter type is called *schaking met geweld*, or violent abduction, the former

vrijwillige schaking, voluntary elopement. This typology was introduced by the Dutch historian Donald Haks in 1982. His analysis, based mostly on a mix of legal history and economic motives, was not meant to be profound or extensive, but it nevertheless is referred to in many studies.

The 187 cases show a variety of happenings, facts, insinuations, stories, emotional outbursts, secret notes, legal finetuning and testimonies. About 70 of them contain vivid descriptions of what happened between the two, young people and her parents. The sources give us an intimate insight in early modern life, but in quite a chaotic way. To deal with this I created some order in these chaotic events. I chose the instrument of figurations, loosely based on the views of sociologist Norbert Elias (1897-1990). His interdependent power relations and power balances offered me the way to classify elopements in two divisions. One group contains elopements of a couple whose relation was known to her family, and the other of couples whose relation was unknown.

The first division is based on the fact that family of the young woman was familiar with the affair of the young couple, and agreed to it. But when asked to consent to a marriage, the family however refused. The couple couldn't accept this decision and decided to go away, hoping her family would be forced by this outrageous behaviour to give their consent yet. I could this variety simply The Refusal. Sometimes only the daughter complied with her family and accepted their refusal, but not the young man. He felt betrayed, in my view dishonoured, which forced him to take drastic action. He planned a 'violent' abduction to get his girlfriend separated from her family. In a public show of force, either he took her up on the streets and ran off with her, or went into the house, sometimes a safe haven to protect her from him, and carried her off. I name this kind of elopement The Own Direction.

The second division show us parents or family who know nothing about the intimate relations between their daughter, niece, cousin or ward and a young man. In this division, we also see two different processes of elopement. The first is what I call The Discovery. Their love was found out by a member of the family, and suddenly, despite their hopes, the family reacted violently against the love between the daughter and her young man. In most cases, he was socially unacceptable, from a lower class. The ensuing events led to their flight. The other show us a secret affair, mostly between a foreign military officer and a girl of local standing, that came known the moment the pair escaped. The shocked family knew nothing and started a kind of posse to bring back the girl and have the young man arrested. I style this version as The Sweeping off.

Next to these four types of elopements, or elopement figurations as I call them, I found a fifth: The Family Feud. In this one or both parents of a minor girl had died. Both the families of her father and her mother want to take the fortune that she would inherit. Both parties plot to get her married with their own favourite. Sometimes they pretend to take the girl on a trip, with consent of the other party, and consequently keep her and marry her off.

Sometimes they organise and elopement after which the girl is married with their consent, but not with that of the guardians of the other, in law family.

After analysing the sources of these 187 cases I concluded that Haks' division in voluntary and violent elopements was not as strict as it suggests. Only 10 % of the cases were violent, 90 % non-violent. In some cases, it appeared that the youngsters did not run away, but were part of an organised action by a part of their family who sought to keep the often-considerable fortune within their own ranks at the costs of another part of the family, often their in-laws. A second finding was that the girl's part in the process of an elopement was important. She was the key-figure. A third conclusion is that elopements were not only a case between a young man and a minor, unmarried, often richer young woman, but between the couple and her family. The family, in a certain way, forced the couple to elope when it refused the young man as a candidate in marriage. The family was the third party. There was also a fourth party who influenced the elopement process: the authorities, like the local, the supreme provincial and national powers, and in a lesser degree the protestant church. Another conclusion is that rape was not part of elopements or abductions. In only one case the young man explicitly, according to the victim, threatened an unwilling girl with rape. But the most important finding, until now overlooked in Dutch studies, was the considerable and often decisive role of honour in the process of an elopement.

The five types of elopement figurations are all determined by honour. Of course, money, love and social climbing were important, but these aspects do not explain fully why a young man and a young woman, often after a long debate between them (I didn't find any spontaneous elopements, decided in an impulsive moment or mood, without any preparations), sometimes even after discussions with her parents (the parents of the young man are seldom in view and don't play a decisive role) decided to go for it. They knew they would be disgraced, they knew also they would deliberately disgrace her parents, her family. They put their future on this one card, hopefully their trump card, to get permission to marry by going away. I found that for the couple money was not a big issue, the young man often had some means of himself. Love was in almost all cases present, though not very much expressed, because that would signify that the young woman had been made 'love mad' by an evil man who was after her virginity and the family fortune. It is my conclusion that honour made them do and act, as it made her family do and act to protect their honour.

And why honour? Many researchers emphasize the importance of honour in early modern times. I refer to the views of, among others, Julian Pitt-Rivers (1968), Frank Henderson Stewart (1994), James Bowman (2006), Alexander Welsh (2008), Keith Thomas (2009), and Robert Oprisko (2012), to Martin Dinges (1997; 2004), Gerd Schwerhoff (2004), Dagmar Burkhart (2006) and Winfried Speitkamp (2010) and to Herman Roodenburg (1992; 1996; 2004), Lotte van de Pol (1992), Luc Kooijmans (1997) and Conrad Gietman (2010). They regard honour as a normal, acceptable characteristic of daily life, for every man or

woman. Honour signified a person's worth. It measures the 'good feeling' other people have of him or her. It was a kind of currency, a social capital that one could gain or lose, and which needed protection in a constant battle in the society, in the honour group in which one lived. To lose honour often meant losing it to someone else. A good reputation helped in daily life, in getting credit, in getting help from others, in finding the right husband or wife, in achieving a respectable position in society. And so, we can understand that the highly dishonouring action of elopement had a great impact, because it was in almost all case a deliberately choice, perhaps even a forced way of action because there wasn't any other left.

To understand honour as an essential aspect of elopement, I define several important key notions. The first is what I call het *eervertoog*, or the honour discourse. In early modern times a constant discussion was going on within honour groups about how a member behaved, reacted, lived per what was considered honorable by the honour group or not. We can even detect a special discourse concerning elopements. As soon as a young man and a minor girl ran away, this action is defined within the framework of a horrible elopement. That means that the girl must have been innocent and the boy the evil genius, who deserves the death penalty. This *schakingsvertoog*, or elopement discourse, turns up in almost every case. It has nothing to do with the factual behavior, it was a way to define and signify the actions of the pair, and foremost of the young man, as criminal and wrong.

Another key notion is what I call personal honour. Every person has this, and certainly many of the young men show a high sensitivity towards honour. But the same goes for the girl. Of course, she doesn't want to be abducted or eloping with her young man, realising this would dishonour her, but she presents herself as the one who 'asked' the young man to accompany her to a safe place, away from her family, who keeps her in 'slavery'. She can't accept this any longer and must, whatever the consequences, protect her personal honour.

Her family too has a kind of personal honor or group honour, which determines who is accepted as a member of their honour group and who isn't. So, a family who is confronted with an elopement feel sits very existence threatened and takes immediate action, like hunting the pair, calling in help from relatives or the authorities to end this terrible situation.

Next to personal honour I noticed the existence of honour position. That is the place a person has in an honour group. If someone wants to keep on being a part of this group, then he or she should behave according to the group honour discourse (or code). A *schaker*, eloper, is breaking into the group by taking away a member. This shocking action is very hard to repair. The honour group of the girl, her family, will not easily after all that has happened give the young man an honour position. He is often not very much interested in this; his personal honour and his honour position in his own honour group(s) is strengthened by his marriage to this girl of an important family. In several cases, we see that a couple is indeed allowed to marry, but must live outside the honour group of her family. Another proof is that many times, especially in the figuration of The Refusal, the daughter is allowed to return to the

honour group of her family if and when she leaves her lover and promises never to see them again or send him money or leave anything in her will, she must subject herself to her family, who will find her another husband, who will strengthen the honour position of the family.

We can then see the emotional impact of a young man who, being of a lower class than his beloved, sees a possibility to augment his personal honour by marrying her, and of a young girl who feels herself forced by her family to lose her honour position in her family just to protect her honour. Thus, a contest unfolds between the honour of the family against the honour of the young pair. Their subsequent actions, from both sides, are aimed at lowering the honour of the opposite party while protecting its own honour. This *erehandel*, or honour trade, consisting of 'honour reflexes' which must be expressed on pain of dishonour, continues until one of the parties accepts the status quo and subjects to the wishes of the other. In several cases this takes many years in which a stalemate develops and only ends after the deaths of important players. The ending of an elopement is, in the cases of more prominent families, a matter of asking and receiving, together with the couple, the grace of the sovereign. In the cases of people in towns or villages the local church council mediates a truce which helps both parties to come to terms with the new situation. But there are cases in which an accomodation' is no longer possible, because the personal honour of the father or group honour of the family of the girl prevents any reparation; of the lost honour.

So therefore, I define *schaking*, or elopement, not just as an abduction or running away of a young man with a minor girl to get married, but as a change in their honour positions, which is governed by honour trade and honour reflexes, of which the most important one is their running away. Their selfchosen seclusion is aimed at forcing the family of the girl to consent to their marriage which until then was refused as it affects the family honour position.

Bijlagen

1 Lijsten van 'geschaakte', ongehuwde jonge vrouwen

Per provincie, op jaar:

Brabant (17)

1609 Margareta Sara van Kessel
1634 Aleyt Pieters
1640 Petronella Stappars
1655 Johanna Catharina Bergaigne
1660? Barbara Santegoed
1661 Johanna Gans
1663 dochter Jacob Cox
1686 Maria van Houtert (Gemert)
1688 Catharina van Groll
1700 Sophia Alberts
1705 Catharina Johanna Duitz
1718 Allegonda van der Cruijs
1740 Alida van Oosterwijck
1742 Maria van Heijst
1757 Jacoba Adriana de Groulard
1766 Johanna van de Mortel
1778 Cornelia Constantia Bles

Friesland (2)

1648 Foockeltje van Eysinga
1663 Theodora Louisa van Sternsee

Gelderland (26):

1583 Anna van Haselholt genaamd Stockheim
1598 Maria Mom
1611 Elisabeth van Wijnbergen
1612 Walburg van Lynden
1619 Sophia Pieck
1622 Elisabeth Sophia van Wachtendonk
1622 Anna van Lawick
1626 stiefdochter Cleynput
1630 Maria Aaldertsdr Roosa
1636 Hermanna de Baecke
1641 Margaretha van Boshoff
1641 Sybilla van Dompeler
1643 Catharina Bruijns
1659 Emerentia Isabella Cox
1659 Catharina de Voocht
1698 Adriana van Rijnberck
1713 Maria Anna van Heukelom
1744? Maria Christoffels
1760 Albertine Elisabeth Neukirchen van Nyvenheim, markiezin de Champcenez
1767 Judith van Dorth

1776 Catharina Lucia van Lijnden
1778 Clara Stern
1782 Maria Helena Catharina van Basten
1786 Willemina Margaretha van Wullen
1786 Carolina van den Broeck
1787 Aleida van Vlierden

Groningen (8):

1667 Bouwina Auwema
1667 Truda Clant
1676 Eppelina Johanna Clant
1668 Frouke Everts
1717 Aeltje Olinga
1742 Josina Petronella Alberda
1790 Allegonda van Swinderen
1794 Josina Clant

Holland (96):

1589 Anna de Merode
1589 Odilie de Merode
1595 Catharina Bruijninck
1607 dochter jonker van Cuijl
1614 Aeltjen Roelofs
1617 Marijtgen Arisdochter
1619 Adriana de Backer
1622 Barbara Duyck
1622 Geertruijt Goris
1623 Maria Fijck van Hove
1626 Adriaentje Jans
1626 dochter Kotermans
1626 Neeltje Sijmens
1629 Maria Belgica
1636 Baltina Nobelaer
1638 Commerijn NN
1639 Maria van Wassenauer van Duijvenvoorde
1640 Margaretha van Assendelft
1640 Clara de Grau
1642 F.E.
1646 Hester Dijckmans
1647 Hester van Loo
1647 Katrijn Pelt
1649 Adriana van Assendelft
1651 dochter Pieter Mens
1652 Magdalena van Adrichem
1652 vriendin Frans van Geestdorp
1652 Wayntje Pathuys
1652 Isabeau de Wispelaer
1653 Catharina Bolnes
1654 Antonette Borre
1654 Margareta van Someren

1656 Emelia Coijmans
1660 nicht Valck
1661 Maria Cools
1663 Susanna Baptist Fornenbergh
1663 Eleonora. Constantia van der Meyden
1663 Amarentie Nuijs
1664 Catharina van Orliens
1666 vriendin Antoni van Paemburg
1666 Maria Catharina Sohier de Vermandois
1666 Petronella van Maelstede
1667 Lijsbeth van Oosterdijk
1668 Justina Barbette
1670 Janneken Eeuwouts
1674 Elisabeth Trist
1675 Margriet Verhagen
1676 Geertruydt van Wyck
1681 Eva Cohen
1682 Susanna van Milaenen
1682 Geertruyd van Outshoorn
1688 Susanne Crabbendam
1689 Marie Anne Boulie de Beauregard
1689 Anna van Wouw
1691 Agatha den Danser
1692 Maria Romana de Hooghe
1692 Pieternella Hobbema
1693 Margareta Jacoba Poppen
1694 Catharina Blauw
1699 Cornelia Velthuysen
1700 Elisabeth de Flines
1701 Cornelia Peerling
1708 Maria van Leeuwen
1709 Geertruid Bramen
1711 Johanna Catharina van Rietveld
1714 Rachel de Pinto
1721 Suzanna van Slingelandt
1730 Anna van Kouwenhoven
1735 Grietje Bordewis
1738 Catherine Grey
1739 dochter van Lapro
1740 Elisabet van Stamhorst
1740 Maria Magdalena Grevers
1742 Waltheria Sophia Repelaer
1744 Helena du Pont Riard
1745 Magdalena van Sorgen
1745 Judith Douglas
1747 J.M. v. W.
1747 Elisabeth Christina Visch
1748 Maria Jacoba de Surmont van Vlooswijk
1749 Anna Maria Ernst van Bassen
1750 Maria Petronella Victor

1759 vriendin Jan Arnoldus Pickhart
1762 Gratie Marcus
1764 Cornelia Gildemeester
1773 Agate Cornelia van Nooten
1773 Catharina Bertha Brouwer
1777 Gesina Anna van der Spyk
1780 Elisabeth Cornelia van Bergen van der Grijp
1780 Paulina Maria Cornelia le Leu de Wilhelm
1780 MariaGlockman
1782 Johanna Jacoba Herbertina Maurita van der Does van Noordwijk
1785 Maria van Oostrum
1787 Jansje Vijvers/Johanna van Stein
1787 Catharina Maria Nethercott
1790 Diderica Rachel Johanna Onder de Linden

Limburg (8):

1632 Josina Walburgis van Löwenstein-Wertheim
1660 Maria Helena van Gulpen
1688 Maria Catharina Sammen
1711 Christina Coenegracht
1714 Johanna Margarita Alexandrine Frens
1721 Anna Henrietta Paul van Rammingen
1736 Maria Theresia de Rossius
1744 Anna Elisabeth van Hondt

Overijssel (4):

1589 Anna Magdalena van Rheede
1599 Caspera Ripperda
1675 Anna Johanna van Ensse
1757 Anna Mechteld van Hövell

Utrecht (20):

1593 dochter Jan van Isselt
1624 Anna van Volenberg
1628 Agnes van Hanxelaar
1630 Catharina de Wael
1632 Maria van Oostrum
1643 Anna van Veen
1675 Maria Vivien
1675 Cornelia Wttenbogaert
1714 Hester del Sotto
1718 Maria van Bijleveld
1724 Johanna Meester
1733 Neeltje 't Hoen
1735 Maria Jacoba Meinertzhagen
1747 Anna Elisabeth Vlaer
1747 Catharina Antonia Pook
1758 Hillegonda van Tricht
1758 Maria van Berck
1779 Johanna Magdalena de Malapert

1782 Johanna Catharina Margareta Domselaar
1783 Brigitta Cornelia Philippina d'Ablaing van Giessenburg tot Nieuwerkerk

Zeeland (6):

1658 Johanna Appollony
1663 Cornelia Maes
1670 Josijngen de Smit
1679 Henriette Thibault
1695 Maatje Lans
1755 Elisabeth Bekker (Betje Wolff)

Op jaar:

1583 Anna van Haselholt genaamd Stockheim
1589 Anne Magdalena van Rheede
1589 Anna de Merode
1589 Odilie de Merode
1593 dochter Jan van Isselt
1595 Catharina Bruijninck
1598 Maria Mom
1599 Caspera Ripperda
1607 dochter jonker van Cuijl
1609 Margareta Sara van Kessel
1611 Elisabeth van Wijnbergen
1612 Walburg van Lynden
1614 Aeltjen Roelofs
1617 Marijtgen Arisdochter
1619 Adriana Backer
1619 Sophia Pieck
1622 Anna van Lawick
1622 Elisabeth Sophia van Wachtendonk
1622 Barbara Duyck
1622 Geertruijt Goris
1623 Maria Fijck van Hove
1624 Anna van Volenberg
1626 Adriaentje Jans
1626 dochter Kotermans
1626 Neeltje Sijmens
1626 stiefdochter Cleynput
1628 Agnes van Hanxelaar
1629 Maria Belgica
1630 Catharina de Wael
1630 Maria Aaldertsdr Roosa
1632 Maria van Oostrum
1632 Josina Walburgis van Löwenstein-Wertheim
1634 Aleyt Pieters
1636 Baltina Nobelaer
1636 Hermanna de Baecke
1638 Commerijn NN
1639 Maria van Wassenauer van Duijvenvoorde
1640 Petronella Stappars
1640 Margaretha van Assendelft
1640 Clara de Grau
1641 Margaretha van Boshoff
1641 Sybilla van Dompsele
1642 F.E.
1643 Catharina Bruijns
1643 Anna van Veen
1646 Hester Dijckmans
1647 Katrijn Pelt
1647 Hester van Loo

1648 Foockeltje van Eysinga
1649 Adriana van Assendelft
1651 dochter Pieter Mens
1652 vriendin Frans van Geestdorp
1652 Magdalena van Adrichem
1652 Wayntje Pathuys
1652 Isabeau de Wispelaer
1653 Catharina Bolnes
1654 Antonette Borre
1654 Margareta van Someren
1655 Johanna Catharina Bergaigne
1656 Emelia Coijmans
1658 Johanna Appollony
1659 Catharina de Voocht
1659 Emerentia Isabella Cox
1660 Maria Helena van Gulpen
1660 nicht Valck
1660? Barbara Santegoed
1661 Maria Cools
1661 Johanna Gans
1663 Susanna Baptist Fornenbergh
1663 dochter Jacob Cox
1663 Theodora Louisa van Sternsee
1663 Eleonora Constantia van der Meyden
1663 Cornelia Maes
1663 Amarentie Nuijs
1664 Catharina van Orliens
1666 vriendin Antoni van Paemburg
1666 Maria Catharina Sohier de Vermandois
1666 Petronella van Maelstede
1667 Bouwina Auwema
1667 Truda Clant
1667 Lijsbeth van Oosterdijk
1668 Frouke Everts
1668 Justina Barbette
1670 Janneken Eeuwouts
1670 Josijngen de Smit
1674 Elisabeth Trist
1675 Maria Vivien
1675 Cornelia Wttenbogaert
1675 Anna Johanna van Ensse
1675 Margriet Verhagen
1676 Eppelina Johanna Clant
1676 Geertruyd van Wyck
1679 Henriette Thibault
1681 Eva Cohen
1682 Susanna van Milaenen
1682 Geertruyd van Outshoorn
1686 Maria van Houtert
1688 Catharina van Groll

1688 Maria Catharina Sammen
1688 Susanne Crabbendam
1689 Marie Anna Boulie de Beauregard
1689 Anna van Wouw
1691 Agatha den Danser
1692 Maria Romana de Hooghe
1692 Pieterella Hobbema
1693 Margareta Jacoba Poppen
1694 Catharina Blauw
1695 Maatje Lans
1698 Adriana van Rijnberck
1699 Cornelia Velthuysen
1700 Sophia Alberts
1700 Elisabeth de Flines
1701 Cornelia Peerling
1705 Catharina Johanna Duitz
1708 Maria van Leeuwen
1709 Geertruid Bramen
1711 Christina Coenegracht
1711 Johanna Catharina van Rietveld
1713 Maria Anna van Heukelom
1714 Rachel de Pinto
1714 Johanna Margarita Alexandrine Frens
1714 Hester del Sotto
1717 Aeltje Olinga
1718 Allegonda van der Cruis
1718 Maria van Bijlevelt
1721 Suzanna van Slingelandt
1721 Anna Henrietta Paul van Rammingen
1724 Johanna Meester
1730 Anna van Kouwenhoven
1733 Neeltje 't Hoen
1735 Grietje Bordewis
1735 Maria Jacoba Meinertzhagen
1736 Maria Theresia de Rossius
1738 Catherine Grey
1739 dochter van Lapro
1740 Elisabeth van Stamhorst
1740 Maria Magdalena Grevers
1740 Alida van Oosterwijck
1742 Maria van Heijst
1742 Waltheria Sophia Repelaer
1742 Josina Petronella Alberda
1744 Anna Elisabeth van Hondt
1744 Helena du Pont Riard
1744? Maria Christoffels
1745 Magdalena van Sorgen
1745 Judith Douglas
1747 Elisabeth Christina Visch
1747 J.M. v. W.

1747 Anna Elisabeth Vlaer
1747 Catharina Antonia Pook
1748 Maria Jacoba de Surmont van Vlooswijk
1749 Anna Maria Ernst van Bassen
1750 Maria Petronella Victor
1755 Elisabeth Bekker (Betje Wolff)
1757 Anna Mechteld van Hövell
1757 Jacoba Adriana de Groulard
1758 Maria van Berck
1758 Hillegonda van Tricht
1759 vriendin Jan Arnoldus Pickhart
1760 Albertine Elisabeth Neukirchen van Nyvenheim, markiezin de Champcenez
1762 Gratie Marcus
1764 Cornelia Gildemeester
1766 Johanna van de Mortel
1767 Judith van Dorth
1773 Agate Cornelia van Nooten
1773 Catharina Bertha Brouwer
1776 Catharina Lucia van Lijnden
1777 Gesina Anna van der Spyk
1778 Clara Stern
1778 Cornelia Constanta Bles
1779 Johanna Magdalena de Malapert
1780 Maria Glockman
1780 Elisabeth Cornelia van Bergen van der Grijp
1780 Paulina Maria Cornelia le Leu de Wilhelm
1782 Johanna Catharina Margareta Domselaar
1782 Johanna Jacoba Herbertina Maurita van der Does van Noordwijk
1782 Maria.Helena Catharina van Basten
1783 Brigitta Cornelia Philippina d'Ablaing van Giessenburg tot Nieuwerkerk
1785 Maria van Oostrum
1786 Willemina Margaretha van Wullen
1786 Carolina van den Broeck
1787 Aleida van Vlierden
1787 Catharina Maria Nethercott
1787 Jansje Vijvers/Johanna van Stein
1790 Allegonda van Swinderen
1790 Diderica Rachel Johanna Onder de Linden
1794 Josina Clant

2 Literatuur

- Aa, A.J. van der, *Biografisch woordenboek der Nederlanden* (Haarlem 1852).
- Abbott, E., *A history of marriage* (London/New York 2010).
- Ankum, J.A., “Le mariage et les conventions matrimoniales des mineurs. Etudes sur le statut juridique des enfants mineurs dans l’histoire du droit privé néerlandais à partir du treizième siècle - IVA,1” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 46(1978) 203-249.
- Apeldoorn, L.J. van, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht* (Amsterdam 1925).
- Appiah, K.A., *The Honor Code. How Moral Revolutions Happen* (NewYork/London 2010).
- Baake, M.G.A., *Baake 1200-1670* (Valkenburg 1998).
- Bagby, L.M. Johnson, *Thomas Hobbes. Turning Point for Honor* (Plymouth 2009).
- Bailly, M.-C. le, *Een Haagse affaire. De verloren eer van Sophia van Noortwijck (1673-1710)* (Den Haag 2013).
- Bakker, N., J. Noordman, M. Rietveld-Van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: idee en praktijk, 1500-2000* (Assen 2010).
- Barahona, R., *Sex crimes, Honour and the Law in Early Modern Spain. Vizcaya, 1528-1735* (Toronto 2003).
- Barnard, T.C., *The Abduction of a Limerick heiress* (Dublin 1998).
- Baxter, V. and A.V. Margavio, “Honor, Self and Social Reproduction” *Journal for the Theory of Social Behaviour* 41(2010)2 122-142.
- Beek, P. van, “Drama in Tilburgse herberg in 1669” *Het Nieuwsblad van het Zuiden*, maandag 23 maart 1970 Serie heemkunde-artikelen onder redactie van Ben van de Pol.
- Beijerinck, F. en M.G. de Boer, *Het dagboek van Jacob Bicker Raye 1732-1772* (Amsterdam 1935).
- Berry, H. and E. Foyster (eds.), *The Family in Early Modern England* (Cambridge 2007).
- Besier, L.W.A., *Disquisitionem Historicam de Sociis Delinquendi. Proeve van een historisch onderzoek betrekkelijk de leer en de medepligtigheid, naar het Nederlandsch Strafrecht* (Utrecht 1852).
- Besier, G. en H. Seiwert (red.), *Religion-Staat-Gesellschaft, Zeitschrift für Glaubensformen und Weltanschauungen* 9(2008)1 Themanummer Sozial Normen und Skandalisierung
- Biesterveld, P. en H.H. Kuyper, *Kerkelijk Handboekje der Ned. Synoden [1568-1619] c.a.* (Kampen 1905).
- Bijlsma, R., “Rotterdamsche Regeeringsgeslachten uit den Bourgondisch-Oostenrijkschen Tijd” *Rotterdams Jaarboekje* Reeks 01 9(1911) 182-206.
- Bijl, M. van der, *Idee en Interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Historische studies uitgegeven vanwege het Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, XLII) (Groningen 1981).

- Bijleveld, W.J.J.C., "Bijdrage tot de geschiedenis van het geslacht van Maneil" *De Nederlandsche Leeuw* 43(1925) 106-112.
- Bijleveld, W.J.J.C., "Van den man, die Oud-Poelgeest herbouwde" *De Nederlandsche Leeuw* 58(1940) 292-294.
- Blécourt, A.S. en N. Japikse, *Klein Plakkaatboek van Nederland. Verzameling van ordonnantiën en plakaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak (14e eeuw tot 1794)* (Groningen/Den Haag 1919).
- Blok, A., "Eer en de fysieke persoon" *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18(1980) 211-230.
- Blok, A., "Rams and billy-goats: a key to the Mediterranean code of honour" *Man new series* 16(1981)3 427-440.
- Boonen, M., "De zaak Nobilen-Sammen. Schaking van een Maastrichtse schone" *De Maaseikenaar* 35(2004)4 195-197.
- Booy, E.P. de, "Dochters, dochters" *Oud-Utrecht* 45(1972)9 66-69.
- Bosman, M., *Elisabeth. de Flines. Een onmogelijke liefde in de achttiende eeuw* (Amsterdam 2008).
- Bourdieu, P., *Outline of a Theory of Practice* Deel 16 van de serie E. Gellner, J. Goody, S. Gudeman, M. Herzfeld and J. Parry (eds.), *Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology* (Cambridge 1977).
- Bourgondiën, M. van. "'Tot een beter, vreedzaam en arbeidzaam leven'. Opsluiting van onhandelbare familieleden in Hollandse werk- en verbeterhuizen gedurende de achttiende eeuw" *Jaarboek Centraal Bureau Genealogie* Deel 65 2011 51-87.
- Bousema-Valkema, A.G., "Uit de werkgroep Notariële Aktes. Onterving van geschaakte dochter" *Amersfoort en omstreken. Uitgave van de Afdeling Amersfoort en Omstreken van de Nederlandse Genealogische Vereniging* 17(2008)2 14-15.
- Bovenkerk, F. en E. Leuw, *Criminologische kennis en de toepasbaarheid daarvan* (Den Haag WODC 2007).
- Bowman, J., *Honor A History* (New York 2006).
- Brabantse Leeuw, De. Tijdschrift voor genealogie.*
- Bredius, A., "Nog een en ander over Hobbema" *Oud-Holland* 33(1915)1 193-198.
- Broers, E.J.M.F.C., *Van plakkaat tot praktijk. Strafrecht in Staats-Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw* (Nijmegen 2003).
- Bronsema, J.B., *Van Hugenpoth-Van Maneil: het voor- en nageslacht van Sara Warmoldina Baronesse Van Maneil en Walrad Otto Baron Van Hugenpoth tot den Berenclauw* (Nijmegen 1994-1996).
- Buijnsters, P.J., *Wolff en Deken* (Leiden 1984).
- Bunt, A.W. van der, "Nog eens Dirk Adolf van Reede" *Oud-Utrecht* 34(1961)2 16-18.
- Burkhart, D., *Eine Geschichte der Ehre* (Darmstadt 2006).

- Callenbach, J.R., “Een predikant als postillon d’amour” *Rotterdams Jaarboekje* Reeks 01 8(1910) 132-149.
- Carp, B.H., *Schaking* (Leiden 1881).
- Carroll, S., *Blood and Violence in Early Modern France* (Oxford 2006).
- Castiglione, B., *The Book of the Courtier* (Mineola 2003).
- Cesco, V., “Female Abduction, Family Honor, and Women’s Agency in Early Modern Venetian Istria” *Journal of Early Modern History* 15(2011)4 349-366.
- Cools, H, M. van Croesen en J. Pollman red., *Het Gelijk van de Gouden Eeuw. Recht, onrecht en reputatie in de vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum 2014).
- Cordes, R., *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674: leven en werk van een kleurrijk schrijver* (Hilversum 2008).
- Dargun, L. von, *Mutterrecht und Raubehe und ihre Reste im germanischen Recht und Leben* (Leipzig 1883).
- Davis, N. Z., *Fiction in the archives. Pardon Tales and their tellers in sixteenth-century France* (Stanford 1987).
- Delameillieure, C., “Dat zij ‘haers dancks ende moetswillen gegaen es” *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 13(2016)2 77-100.
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker 1998).
- Deseure, B., ““Tot maintien van sijne eer”: herberggevechten in ’s-Hertogenbosch” (1650-1800) *Brabants Heem* 59(2008)2 44-53.
- Dijck osa, L.G. van, “Haarlemse Brabanders” *De Brabantse Leeuw* 16(1967)1 158-160.
- Dinges, M., “Geschlecht und Ehre in der frühen Neuzeit. Französische und Deutsche Beispiele” *Volkskundig Bulletin* 23(1997)3 171-196.
- Dinges, M. “The uses of justice as a form of social control in Early modern Europe” in: H.W. Roodenburg en P. Spierenburg, *Social control in Europe 1500-1800* (Columbus 2004) 159-175.
- Dunn, C.S., *Damsels in Distress or partners in crime? The abduction of women in medieval England* (New York 2007).
- Dunn, C.S., *Stolen women in Medieval England. Rape, abduction and adultery, 1100-1500* (Cambridge 2012).
- Dunning, E. en J. Hughes, *Norbert Elias and Modern Sociology: Knowledge, Interdependence, Power, Process* (London 2013).
- Dursteler, E., *Renegade women. Gender, identity and boundaries in the early modern Mediterranean* (Baltimore 2011).
- Dyserinck, J., “Wolff en Deken” *De Gids* 56(1892) 253-300.
- Eeghen, I.H. van, “Een oude band met gedichten over ondergeschoven kinderen en geschaakte juffers” *Amstelodamum* 53(1966)11 207-212.

- Eeghen, I.H. van, "Een schaking in 1652" *Amstelodamum* 53(1966)11 238.
- Eeghen, I.H. van, "Een schaking in 1694 'om van het school leggen bevrijd te zijn'" *Amstelodamum* 57(1970)9 195-199.
- Eeghen, I.H. van, "Een merkwaardig Amsterdams archiefstuk of het 'advies' van schepenen van Amsterdam" in: *Negenenvijftigste Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* (Amsterdam 1967) 63-77.
- Eeghen, I.H. van, "Jacob Poppen en Frederick de Witt" *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* Deel 34 1980 98-117.
- Effen, J. van, *De Hollandsche Spectator*. Aflevering 106-150: 31 oktober 1732-3 april 1733 (S. Gabriëls ed.) (Leiden 1998); aflevering 151-195: 7 april 1733-7 september 1733 (M. de Niet ed.) (Leiden 1999); aflevering 196-240: 11 september 1733-12 februari 1734 (J. de Kruif ed.) (Leiden 2001); aflevering 31-60: 8 februari 1732-23 mei 1732 (E. Groenenboom-Draai ed.) (Leiden 1998).
- Egmont, F., "Brimeu, Marie de" *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014).
- Eijsten, J. jr., "Een schaking te Dordrecht in 1589" *Europa. Letterkundig maandschrift* (1900)5 101-124.
- Eysten, J. "Van eene geschaakte joffer" *Nederland* 64(1912)1, 89-107.
- Elias, N. en J.L. Scotson, *The established and the Outsiders. A sociological enquiry into community problems* (London 1994).
- Elias, N., *De hofsamenleving. Een sociologisch studie van koningschap en hofaristocratie* (Amsterdam 1997).
- Elias, N., *Wat is sociologie?* Aula pocket nr. 462 (Utrecht 1971).
- Elsevier, "Schaking van jufvr. Catharina Bruininck door Alfonso Cacho de Cantoulo a°. 1595" *De Navorscher* 19(1869), Nieuwe Serie 2e jrg. 229-234.
- Engelberts, F.J.G.W.C., *Een vergeten Proces* (Utrecht 1925).
- Espinosa, A., "Early modern state formation, patriarchal families, and marriage in absolutist Spain: the elopement of Manrique de Lara and Luisa de Acuna y Portugal" *Journal of Family History* 32(2007)1 3-20.
- Faber, S., *Strafrechtpleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811 De nieuwe menslievendheid* (Arnhem 1983).
- Farr, J., *Authority and sexuality in early modern Burgundy (1550-1730)* (Oxford 1995).
- Fischer, H.F.W.D., "De adviezen van de Leidse Professoren - In het bijzonder Tijdens Het Professoraat Van Everardus Bronchorst (1587-1627)" *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 29(1961)3 436-484.
- Flamant, A.J.A., "Limburgsche geschied- en oudheidkundige schetsen II. De schaking van eene abdis van Thorn door de graaf v.d. Bergh" *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg à Maestricht* Tome LIII Nouvelle Série Tome XXXIII (Maastricht 1917) 6-9.

Fockema Andreae, S.J., *Bijdragen tot de Nederlandsche Rechtsgeschiedenis 1e Bundel* (Haarlem 1888).

Fontaine Verwey, H. de la, “De geschiedenis van het Amsterdamse Ceasar-handschrift” *Zevenenzestigste Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* (Amsterdam 1975) 73-97.

Formsma, W.J., R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen 1987).

Foucault, M., *De orde van het vertoog* Vertaling C.P. Heering-Moorman (Meppel 1976).

Frevert, U., *Emotions in history -lost and found* (Budapest/New York 2011).

Frijhoff, W. en M. Spies, *Nederlandse Cultuur in Europese context Deel 1 1650* (Den Haag 1999).

Fruin, R., “Het proces van Gerrit van Bevervoorde” *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 3e reeks, 3e deel 1886 131-132.

Fruin, R., “Uit het dagboek van een Oud-Hollander” *De Gids* 33(1869) 369-416.

Gall, H.C., “De vermogensrechtelijke consequenties van een 17e-eeuwse maagdenroof” in: P.L. Nève en E.C.C. Coppens, *Sine invidia communico: opstellen aangeboden aan Prof. Dr. A.J. de Groot* (Nijmegen 1985) 105-111.

Gall, H.C., *Regtsgeleerde decisien. Aan de raadsheer Pieter Ockers toegeschreven aantekeningen betreffende uitspraken van het Hof (1656-1669) en de Hoge Raad (1669-1678) van Holland, Zeeland. en West-Friesland* (Amsterdam 2002).

Garrioch, D., *Neighbourhood and Community in Paris, 1740-1790* (Cambridge enz. 1986).

Gens Nostra. Tijdschrift van de Nederlandse Genealogische Vereniging.

Geselschap, J.E.J., “Triest avontuur van een schoolmeester” *Holland* 5(1973) 294-297.

Gids, De. *Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen*.

Gietman, C., *Republiek van Adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)* (Utrecht 2010).

Gietman, C. en A. Verschoor, *Een goed voor de eeuwigheid. De Gelderse Vicarie Sancti Nicolai, 1501-2001* (Utrecht 2001).

Gijswijt-Hofstra, M., *Wijkplaatsen voor vervolgd. Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18e eeuw* (Dieren 1984).

Gillissen, J., “Ouderlijke macht in het oud-Belgische recht” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 29(1961)4 484-506.

Goffman, E., *Framework analysis. An Essay on the Organization of Experience* (New York 1974).

Goffman, E., *Stigma* (New Jersey 1964).

Graadt van Roggen, W., “Politiek en Romantiek op Moersbergen” *Historia* 14(1949) 206-216.

Greilsammer, M., “Rapts de séduction et rapts violents en Flandre et en Brabant à la fin du Moyen-Âge” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 56(1988) 49-84.

- Groenendijk, B.R. (red.), *Losbandige jeugd: jongeren en moraal in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd* (Hilversum 2004).
- Grootes, E.K., “Heusheid en beleefdheid in de zeventiende eeuw” in: P. den Boer (red.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001) 131-145.
- Grumbkow, J. von en R. Bouwen, *Cultuur in organisaties* (Assen, 1991).
- Haan, A.J.M. de, “Het huis aan de gracht Herengracht nrs. 19 en 19a” *Jaarboek Die Haghe* 1974 149-173.
- Haas, A. de, *Wie de wereld bestiert, weet ik niet. Het rusteloze leven van Cornelis van der Gon, dichter en zeekapitein 1660-1731* (Amsterdam 2008).
- Haas, A. de, “Lindenaer, Johanna Dorothea” *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.
- Haas, A. de, “Stassinon, Isabelle Claire” *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014).
- Haase-Dubosc, D., *Ravie et enlevée. De l’enlèvement des femmes comme stratégie matrimoniale au XVIIe siècle* (Parijs 1999).
- Haks, D., “Schaking, doorgaan en speelreisjes” *Jaarboek Centraal Bureau Genealogie Deel* 65 2011 31-50.
- Haks, D., *Huwelijk en gezin in Holland in de 17e en 18de eeuw: processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17e- en 18e eeuwse gezinsleven* (Assen 1982).
- Hanley, S., ““The Jurisprudence of the Arrêts”: Marital Union, Civil Society, and State Formation in France, 1550-1650” *Law and history Review* 21(2003)1 1-40.
- Hardenberg, H., *Liefde in de pruikentijd, romantische verhalen uit oude papieren* (Den Haag 1976).
- Harrington, J.F., *Reordering Marriage and Society in Reformation Germany* (Cambridge 1995).
- Harrington, J.F., *The Faithful Executioner. Life and Death, Honour and Shame in the Turbulent Sixteenth Century* (London 2013).
- Heijden, M.P.C. van der, ““Aengaende den Houwelijcken state”: Huwelijk en strafrecht in de stedelijke rechtspraak van Delft 1550-1700” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 66(1998) 299-326.
- Heijden, M.P.C. van der, “Women as victims of sexual and domestic violence in seventeenth-century Holland: criminal cases of rape, incest and maltreatment in Rotterdam and Delft” *Journal of Social History* 33(2000)3 623-644.
- Heijden, M.P.C. van der, “Contradictory interests: Work, parents, and offspring in early modern Holland” *History of the Family* 9(2004), 355-370.
- Heijden, M.P.C. van der, E. van Nederveen Meerkerk en A. Schmidt, “Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek” *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 6(2009)3 26-52.

- Heijden, M.P.C. van der, *Misdadige vrouwen: criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam 2014).
- Heijden, M.P.C. van der en S.T.D. Muurling *Violence and gender in 18th century Bologna and Rotterdam* Draft papervoorgedragen op de ESSHC Session Crime and Gender 1600-1900: A European Perspective, Valencia, 2016.
- Hekman, B., *De affaire De Lalande-Lestevenon. Feit en fictie over een spraakmakend schandaal in het zeventiende-eeuwse Amsterdam* (Leiden 2010).
- Henderson Stewart, F., *Honor* (Chicago 1994).
- Henneke, W.M.A., *Ritueel in beeld. Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Breugel en zijn navolgers* (Amsterdam 2009).
- Heringa, J., *Eer en de hoogheid van de staat* (Groningen 1961).
- Hermans, C.R., *Geschiedenis der Illustre en Latijnsche scholen te 's Hertogenbosch: van haar ontstaan in den jare 1630, tot hare opheffing in den jare 1848* (Amsterdam 1852).
- Heusler, A., *Institutionen des Deutschen Privatrechts*, 2e deel (Leipzig 1886).
- Heyning, K., “Een buitenplaats als liefdesnest?” *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 33(2010)1 25-27.
- Hiskes, J.W., “Een ontvoering in 1790” *Driemaandelijks tijdschrift van de Vereniging voor genealogie en historie Westerwolde* 2(1981-1982)4 2-4.
- Huften, O., *The prospect before her. A history of Women in Western Europe 1500-1800* (New York 1998).
- Huizinga, J., *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (Amsterdam 2008).
- HuppelDePup. Afdelingsorgaan van de Nederlandse Genealogische Vereniging, afdeling Groningen.
- Huygens jr. C., *Journal van 21 oktober 1688 tot 2 september 1696* Eerste deel (Utrecht 1876).
- Huygens, Chr., *Oeuvres complètes* Boek 5 (Den Haag 1893).
- Jansen, M., “Abdias. Velingius, 1721-1803 ‘Een clandestijne huwelijx verlooving’” *Bossche Bladen* 2(2000)4 137-138.
- Jong, J.J. de, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad. Gouda, 1700-1780* (Amsterdam 1985).
- Jöris, J., “Schaking in Asten” *De Vonder* 7(2001)3 10-17.
- Kaiser, M., *Über das Impedimentum raptus mit besonderer Berücksichtigung der an der Minderjährigen begangenen Entführung* (Innsbruck 1858).
- Keunen, A. en H.W. Roodenburg (red.), “Schimpen en schelden: Eer en belediging in Nederland, 1600-1850” *Volkskundig Bulletin* 18(1992)3 Themanummer.
- Kloos, P., *Culturele antropologie. Een inleiding* (Assen 2002).

Knappert, H.E., “De “Baron”” *Van oude tijden. Schetsen uit Haarlem’s verleden* (z.p. 1923) 39-44.

Knappert de Groot, A., *De vaderlijke magt naar het oud-nederlandsch regt* (Leiden 1857).

Knappert, L., *Het zedelijke leven van onzer vaderen in de achttiende eeuw* (Haarlem 1910).

Kocken, J.P.A., “De gestolen dochter van Neerlangel, de schaking van Catharina van Groll. door Jelis Derricx van Berckel met behulp van zijn drie broers en zijn zwager” *Gens Nostra* 58(2003)11 583-598.

Koene, B., “De verboden liefde van Maria van Wassenaer” *Bijdragen en mededelingen. Historisch jaarboek voor Gelderland* Deel CII 2011 161-204.

Koning-Klaassen, F.W.M. de, ““De Berugte Zaake’. Amor en Justitia in achttiende-eeuws Breda” in: Th.E.A. Bosman ea. (red.), *Brabants recht dat is...: opstellen aangeboden aan prof. mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant* (Assen/Maastricht 1990) 149-163.

Kooijmans, L., *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997).

Kooy, G.A., *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland* (Assen 1985).

Krämer, F.J.L., “Stichtsche toestanden in de eerste jaren van het Erfstadhouderschap” *Onze Eeuw* 1(1901) 348-375.

Krämer, F.J.L., *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek, 1747-1787* Deel I (Amsterdam 1901).

Krol, H., “De zomerresidenties van het koopmans- en regentengeslacht Trip in Heemstede en omgeving (1636-1735)” *Oud-Heemstede Bennebroek* No. 83 22(1995) 39-49.

Kruijssen, A., *Ontvoerd* (Tielt 2013).

Lachance, A., *Séduction, amour et mariages en Nouvelle-France* (Montreal 2007).

Langendoen, A., “Orliens, Catharina van” *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014).

Leeneman van der Kroe, G.S. en J.W. IJntema, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (Amsterdam 1844).

Leeuwenberg-Steegh, V.F.C., “Huwelijksperikelen” *In het Land van Brederode. Historisch Tijdschrift voor het Land van Vianen* 12(1987)1 9-11. Themanummer Kommer en Kwel.

Lemmings, D., “Marriage and the Law in the Eighteenth Century: Hardwicke’s Marriage Act of 1753” *The Historical Journal* 39(1996)2 339-360.

Lenep, J. van, *Een schaking in de zeventiende eeuw* (Utrecht 1850).

Leuker, M.-Th. en H. Roodenburg, ““Die dan hare wyven laten afweyen”. Overspel, eer en schande in de zeventiende eeuw” in: G. Hekma en H.W. Roodenburg (red.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen 1988) 61-84.

Lijten, M.J.H.A., *Rondom het Echt-Reglement* (Tilburg 1980).

Lindenburg, M.A., “Het huwelijk van Jan Vermeer” *Delfia Batavorum. Historisch jaarboek voor Delft* Deel 13 (Delft 2004) 93-97.

- Maasen, A.M.A., “Het juridische gevecht van Jean Lambert de Rossius tegen het voorgenomen huwelijk van zijn meerderjarige dochter” *Limburgs tijdschrift voor genealogie* 30(2002)3 83-88.
- Maatje, G.A.F., “Heren van Vlooswijck, heren van Papekop” *Heemtjdinghen. Orgaan van de Stichts Hollandse Historische Vereniging* 31(1995)1 9-17.
- Maes, L.Th., *Vijf eeuwen Stedelijk Strafrecht* (Antwerpen/Den Haag 1947).
- Malcomson, A.P.W., *The pursuit of the heiress. Aristocratic marriage in Ireland, 1740-1840* (Belfast 2006).
- Manning, Ph., *Erving Goffman and Modern Sociology* (Cambridge Polity Press 1992).
- Mastrigt, C. van, “De Ontvoering van jonkvrouwe Barbara Duyck” *Ravelijn* 13(1995)3.
- Matthee, R., “The East India Company trade in Kerman wool, 1658-1730”, in: J. Calmard, *Etudes Safavides* (Parijs/Teheran 1993) 343-383.
- Matthey, I., “Eer is teer. Duellieren in Holland, 1600-1800” *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 7(2005)1 81-114.
- Matthey, I., *Eer verloren, al verloren. Het duel in de Nederlandse geschiedenis* (Zutphen 2012).
- McSheffrey, S. and J. Pope, “Ravishment, Legal Narratives, and Chivalric Culture in Fifteenth-Century England” *Journal of British Studies* 48(2009)4 818-836.
- Meer, D.J. van der, *Friens en de Van Sytzama's* (Alphen aan den Rijn 1994).
- Mees, W.C., “Een opzienbarende diefstal in de pruikentijd” *Rotterdams Jaarboekje* Reeks 6 1(1953) 89-111.
- Meeteren, A. van, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006).
- Middelnederlands woordenboek (MNW).
- Miller, W.I., *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland* (Chicago/Londen 1990).
- Mitterer, M., “Der Rapt de Séduction als Ehehindernis nach Gallikanischem Kirchenrecht” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 12(1922)1 55-109.
- Molhuysen, P.C. en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* Leiden 1911).
- Monballyu, J. “Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16e eeuw” in: H. Diederiks en H.W. Roodenburg (red.), *Misdaad, zoen en straf* (Hilversum 1991) 121-132.
- Mooij, C.C.M. de, *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum 1998).
- Moore, W., Wedlock. *How Britain's Worst Husband Met His Match* (London 2009).
- Moquette, H.C.H., “De Vicarieën in de St Laurenskerk” *Rotterdams Jaarboekje* Reeks 2 8(1920) 71-99.
- Moquette, H.C.H., “Een lastige pupil” *Rotterdams Jaarboekje* Reeks 01 10(1912) 53-80.

- Muchembled, R., *A History of Violence* (Cambridge 2012).
- Muir, E., *Rituals in Modern Early Europe* (Cambridge 2005).
- Mulier, S. Fzn, “De invoering van het burgerlijk huwelijk te Utrecht” in: H.C. Rogge en F. Pijper (red.), *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* (Den Haag 1903) 190-202.
- München, NN., “Ueber Entführung (raptus) überhaupt und insbesondere als Ehehindernis” *Zeitschrift für Philosophie und katholische Theologie* Neue Folge 2(1841)1 67-110; 2(1841)2 58-88; 2(1841)3 13-47; 2(1841)4 41-56.
- Munck, B. de, “Free Choice, modern love, and dependence: marriage of minors and rapt de séduction in the Austrian Netherlands” *Journal of Family History* 29(2004)2 183-205.
- Munck, B. de, “Jawoord aan een gebod? Over daders en slachtoffers van “Rapt de séduction” in de Oostenrijkse Nederlanden” in: C. Lis en H. Soly (red.), *Tussen dader en slachtoffer: jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussel, 2001) 195-225.
- Nagtegaal, H.K., “Het Delftse geslacht van der Dussen” *Ons Voorgeslacht* 60(2005) 301-338.
- Nanninga Uitterdijk, J., “Eene schaking in 1750” in: J. Nanninga Uitterdijk en L. van Hasselt (red.), *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* 11e deel/2e serie 1e deel (Zwolle 1896) 44-45.
- Nash, D. and A.-M. Kilday, *Cultures of Shame. Exploring Crime and Morality in Britain, 1600-1900* (London 2010).
- Nauta, D. en J.P. van Doren, *De nationale synode van Dordrecht 1578. Gereformeerden uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden bijeen* (Amsterdam. 1978).
- Navorscher, De. *Een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tusschen allen die iets weten iets te vragen hebben of iets op kunnen lossen.*
- Nederlandsche Leeuw, De. Maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde.*
- Nepveu, F.J.D., “Gerrit van Bevervoorde, wegens de schaking van Anna Magdalena van Reede te Brussel ter dood gebracht” *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 8(1885) 29-44.
- Nepveu, J.I.D., “*Tobias Morello*” *Studie en uitspanning. Verzamelde verhalen 1e deel.* (Utrecht 1852).
- Nierop, H.F.K. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Den Haag 1984).
- Nijdam, H., “Belichaamde eer, wraak en vete. Een historisch- en cognitief-antropologische benadering” *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123(2010)2 192-207.
- Nijdam, J., *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie naar de Oudfriese boeteregisters* (Hilversum 2008).
- Nijhoff, P., *Inventaris van het oud archief der gemeente Arnhem* (Arnhem 1860).
- NNBW, zie Molhuysen.

Noordegraaf, J. en M. van der Wal (red.), Lambert ten Kate Hzn. *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* Tweede deel (Alphen aan den Rijn 2001).

Nozeman, M., “Fornenbergh, Susanna van” *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014).

Oprisko, R.L., *Honor: a phenomenology* (New York/London 2012).

Outhwaite, R.B., *Clandestine Marriage in England 1500-1850* (Columbus 1995).

Overveldt, A.J.M. van, *De dualiteit van het kerkelijke en burgerlijk huwelijk* (Tilburg 1953).

Pacilly, G., “Contribution à l’histoire de la théorie du rapt de séduction - étude de jurisprudence -” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 13(1934)3 306-319.

Peltonen, M., *The Duel in Early Modern England* (Cambridge 2003).

Peristiany, J.G. and J. Pitt-Rivers (eds), *Honor and Grace in Anthropology* (Cambridge 1992).

Pipkin, A., “Every Woman’s Fear. Stories of Rape and Dutch Identity in the Golden Age” *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122(2009)3 290-305.

Pipkin, A., *Rape in the Republic, 1609-1725: Formulating Dutch Identity* (Leiden 2013).

Pitt-Rivers, J., “Honour and social status” *Honour and shame: The values of Mediterranean society* J.G. Peristiany ed., (Chicago 1966), 19-77.

Pitt-Rivers, J., “Honor” *International encyclopedia of the social sciences* (1968)6, 503-511.

Pol, Lotte C. van de, “Prostitutie en de Amsterdamse burgerij: Eerbegrippen in een vroegmoderne stedelijke samenleving” in: P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (red.) *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* (Meppel/Amsterdam 1992) 179-218.

Poole, le, F.A., “Iets uit het leven van Anna de Merode, huisvrouw van Justinus van Nassau” *Leids Jaarboekje* 1938 202-205.

Portengen, J., *Zicht op oud Valkenburg (ZH): van de Romeinse tot de Franse tijd* (Delft 1991).

Post, J.B., “Ravishment of women and the Statute of Westminster” in: J.H. Baker (ed.), *Legal records and the historian: papers presented to the Cambridge Legal History Conference, 7-10 July 1975, and Lincoln’s Inn Old Hall on 3 July 1974* (London 1978) 150-164.

Potjer, M.R., “Een tragische liefdesgeschiedenis uit 1778” *Arnhem De Genoeglijkste* 22(2002)2 99-102. Themanummer Rond de Sjoel. Grepen uit de joodse geschiedenis in Arnhem.

Power, Th.P., *Forcibly without her consent. Abductions in Ireland, 1700-1850* (New York 2010).

Prevenier, W., “Vrouwenroof als middel tot sociale mobiliteit in het 15e eeuwse Zeeland” in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* Aula pocket nr. 145 (Utrecht 1987) 410-424.

Probert, R., “Control over Marriage in England and Wales, 1753-1823: The Clandestine Marriages Act of 1753 in Context” *Law and History Review* 27(2009)2 413-450.

Pruim, J., “Een maagd van Orléans” *Jaarboek van Vereniging Die Haghe* 1968 53-86.

- Raa, F.J.G. ten en F. de Bas, *Het Staatse leger, 1568-1795. Deel V: Van het sluiten van den vrede te Munster tot de verheffing van Prins Willem III van Oranje tot kapitein- en admiraal-generaal der Vereenigde Nederlanden, (1648-1672)* (Breda 1921).
- Rappard, W.A. van, *Briefwisseling tussen Simon van Slingelandt en Sicco van Goslinga, 1697-1731* (Den Haag 1978).
- Redactie, "Alberts, Sophia" *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014).
- Redactie, "Meinertzhagen, Maria Jacoba" *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014).
- Roever, N. de, "Eene schaking in de achttiende eeuw" *Amsterdamsch Jaarboekje voor geschiedenis en letteren* 1(1888) 3-55.
- Roijen, R. van, "Een kortstondig geluk" *Leids Jaarboekje* 1947 99-106.
- Roijen, R. van, "Lief en leed in vroeger tijden (Aanvulling op L.Jb. 1947, bh. 99 e.vv.)" *Leids Jaarboekje* 1949 92-96.
- Romein, J. en Annie Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (Amsterdam 1977).
- Roodenburg, H.W., *Onder Censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990).
- Roodenburg, H.W., "De notaris en de erehandel. Beledigingen voor het Amsterdamse notariaat, 1700-1710" in: A. Keunen en H.W. Roodenburg (red.), *Volkskundig Bulletin* 18(1992)3 367-388. Themanummer Schimpen en schelden: Eer en belediging in Nederland, 1600-1850.
- Roodenburg, H.W., "Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans" *Volkskundig Bulletin* 22(1996)2 129-148.
- Roodenburg, H. en P. Spierenburg (red.), *Social control in Europe Vol 1 1500-1800* (Columbus 2004).
- Rooijakkers, G., *Eer en schande. Volksgebruiken van het oude Brabant* (Nijmegen 1995).
- Roosenboom, H., "Alberts, Sophia (1683-1707) Bekeerlinge" in: J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders Deel 3* (Meppel/Amsterdam 1995).
- Roper, L., "Will and honor: sex, words and power in Augsburgs criminal trials" *Radical History Review* 43(1989)1 45-71.
- Roper, L., *The Holy Household. Women and morals in Reformation Augsburg* (Oxford 1989).
- Ruff, J.R., *Violence in Early Modern Europe 1500-1800* (Cambridge 2001).
- Saint-Simon, Duc de, *La Cour de Louis XIV* (Parijs z.j.).
- Saint-Simon, Duc de, *Memoires*. Vertaling A. Brassinga (Amsterdam 1996).
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *De voorname huizen en gebouwen van s-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen: aantekeningen uit de Bossche schepenprotocollen, loopende van 1500-1810 Deel2* ('s-Hertogenbosch 1913).

- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, “Een fraaie professor” *Taxandria* 23(1916) Derde reeks derde jaargang 151-152.
- Sassen, F.L.R., “Levensberichten van de hoogleraren der Illustre School te ’s-Hertogenbosch 1636-1810” *Varia Historica Brabantica* III (’s-Hertogenbosch 1969) 275-284.
- Sassen, A., *De protocollen der Helmondsche notarissen (1595-1789)* (’s-Hertogenbosch 1890).
- Saunders, C. J., *Rape and Ravishment in the Literature in Medieval England* (Cambridge 2001).
- Schama, S., *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2013).
- Scheltema, J., *Volksgebruiken der Nederlanden bij het vrijen en trouwen* (Utrecht 1832).
- Schmidt, C., *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950. Een sociologische benadering* (Amsterdam 1986).
- Schramm, E., *Ehe und Familie im Strafrecht: eine strafrechtsdogmatische Untersuchung* (Tübingen 2011).
- Schopenhauer, A., *Aphorismen zur Lebensweisheit* [1850] www.feedbooks.com.
- Schouten, H.J., “Eene schaking te Zierikzee in 1663” *De Nieuwe Gids* (1927) I 441-442.
- Schwerhoff, G., “Social control of violence, violence as social control: the case of early modern Germany” in: H. Roodenburg en P. Spierenburg (red.), *Social control in Europe* Vol 1 1500-1800 (Columbus 2004) 220-246.
- Setten, G.J. van, “Dordt, Johanna Magdalena Catharina Judith van” *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2009; 2014).
- Sievens, M.B., *Stray Wives. Marital Conflict in Early National New England* (New York 2005).
- Simmel, G., “The Persistence of Social Groups: I” *American Journal of Sociology* 3(1897) 662-698.
- Sinclair, O., *Gretna Green. Scotland’s gift to Lovers* (Heigham 1989).
- Sloan, K.A., *Runaway daughters. Seduction, Elopement, and Honor in Nineteenth-Century Mexico* (Albuquerque 2008).
- Sloet, L.A.J.W., “Gerrit van Bevervoorde schaakt iure militari Juffer Anna Magdalena van Rheden in het jaar 1589” *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 2e reeks 10e deel 1880 259-292.
- Smits, E.J.F. en W.J. Formsma, *Gedenkboek 750-jarig bestaan van Aduard* (Groningen 1952).
- Speitkamp, W., *Ohrfeige. Duell und Ehrenmord. Eine Geschichte der Ehre* (Stuttgart 2010).
- Spierenburg, P., “Masculinity, Violence and Honor: An Introduction” in: P. Spierenburg (ed.), *Men and Violence. Gender, Honor and Rituals in Modern Europe and America* (Columbus 1998) 1-36.

- Spierenburg, P., *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse betterhuizen* (Hilversum 1995).
- Storme, H., *Die Trouwen wilt voorsichtelijck. Predikanten en moralisten over de voorbereiding op het huwelijk in de Vlaamse bisdommen (17^e-18^e eeuw)* (Leuven 1994).
- Strange, C., R. Cribb and Chr. Forth (eds.), *Honour, Violence and Emotions in History* (London 2014).
- Sumner, W.G., *Folkways. A study of Mores, Manners, Customs and Morals* (Newton Abbot 2002).
- Swaan, A. de, "Schade en schande: over schandalen" in: W. Heuves en A. Boerwinkel (red.), *Een wijze van kijken. Psychoanalyse en schaamte* (Amsterdam 1996) 27-36.
- Swalve, E.B., *Justinus van Nassau. Meest naar onuitgegeven stukken* (Amsterdam 1858).
- Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantse geschiedenis en volkskunde.*
- Swart, E., "'Man tegens man'. Eer en recht in het conflict van Filips van Hohenlohe en Maria van Nassau tegen Maurits van Nassau, ca 1584-1606", in: H. Cools, M. van Croesen en J. Pollman red., *Het Gelijk van de Gouden Eeuw. Recht, onrecht en reputatie in de vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum 2014), 33-46.
- Taylor, S. K., *Honor and violence in Golden Age Spain* (New Haven & London 2008).
- Tennekes, J., *De Onbekende dimensie. Over cultuur, cultuurverschillen en macht* (Leuven/ Apeldoorn 1990).
- Thoen, I., *Strategic affection? Gift Exchange in Seventeenth-Century Holland* (Amsterdam 2007).
- Thomas, K., "The double standard" *Journal of the History of Ideas* 20(1959)2 195-216.
- Thomas, K., *The ends of Life* (Oxford 2009).
- Tiemes, W., "Loewenstein, Josina van" *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014).
- Tinniswood, A., *The Verneys. A True Story of Love, War and Madness in Seventeenth-Century England* (London 2008).
- Thurst, B.A., *The martial ethic in early modern Germany. Civic Duty and the Right of Arms* (London 2011).
- Tonckens, N., "Een ontvoering in Stad en Lande in de zeventiende eeuw" *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 30(1962) 5-57.
- Tourneux, A., *Liber Amicorum Raphaël de Smedt Miscellanea Neerlandica XXXVI* (Leuven 2001).
- Tricht, H.W. van, *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft Deel 1* (Culemborg 1976).
- Tuijn, A. van der, *Rechterlijk Archief Zouteveen, inventarisnummer 17, Giftboek, 02-06-1602 t/m 06-07-1629* www.hogenda.nl (Rhoon, z.d.).
- Turner, V., "Liminal to liminoid in play, flow and ritual. An essay in competitive symbology" *Rice University studies* 60(1974)3 53-92.
- Turner, V., *The Anthropology of Performance* (New York 1987).

- Turner, V., *The ritual process. Structure and Anti-structure* (New Brunswick 2008).
- Veenendaal-Barth, J.W., *N. Stellingwerff en S. Schot. Particuliere notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640* (Den Haag 1987).
- Verhoeven, J., “Erving Goffmans kaderanalyse: een negatie van Herbert Blumers symbolisch interactionisme” *Tijdschrift voor sociologie* 4(1983)3 319-352.
- Verlouw, J., “Magdalena, Magdalena. De liefde van Gerrit van Bevervoort bezongen in het album amicorum van Margaretha van Mathenesse” *Queeste* 16(2009)1 1-14.
- Vickermann-Ribémont, G., “Seduction and royal law, a legal question in Marvaux’s le paysan parvenu” *Dix-huitième siècle* 34(2002)1 435-450.
- Vickery, A., *The Gentleman’s daughter* (London 1998).
- Vloten, J. van, ed. *Jacob Cats, Alle de werken. Deel 1* (Zwolle 1862).
- Volbeda, M., “Ernst van Bassen, Anna Maria” *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014).
- Volbeda, M., “Grebber, Catharina de” *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014).
- Volbeda, M., “Vlierden, Aleida Elisabeth Reiniera van” *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014).
- Volbeda, M., “Uytenbroeck, jonkvrouw” *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014).
- Vorm, T. van der, *Transporten en schuldbrieven van Charlois 1612-1628 (GA Rotterdam. – ora Charlois inv. 13)* www.hogenda.nl versie 1.0 d.d. 27-10-2013.
- Vos van Steenwijk, A.N. de, *Het geslacht De Vos van Steenwijk in het licht van de geschiedenis van de Drentse Adel* (Assen/Amsterdam 1976).
- Vries, B. de, “Een niet alledaagse geschiedenis van een schaking” in: S. de Haan ea. (red.), *Friesland vroeger: uit de archiefkast van het Rijksarchief in Friesland* (Drachten 1987) 51-54.
- Vrolijk, M., *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)* (Hilversum 2004).
- W(eijers), J., “Historisch allerlei. Het geslacht Assendelft” *Bulletin 62 van de Stichting Vriendenkring van het Streekmuseum Hoeksche Waard* augustus 1993 15-23.
- Waardt, H. de, “Inleiding: naar een geschiedenis van de eer” *Leidschrift* 12(1996)2 7-16. Thema nummer Eer en belediging.
- Wächter, C.G. von, “Die Verbrechen der Entführung und der Nothzucht, nebst einer Erörterung der s.g. Fleischesverbrechen im engeren Sinn” in: C.G. von Wächter (red.), *Abhandlungen aus dem Strafrechte* Deel 1 (Leipzig 1835) 20-101.
- Walker, G., “Rereading Rape and Sexual Violence in Early Modern Europe” *Gender and History* 10(1998)3 1-25.
- Walker, G., “Sexual coercion and law in Europe, 1500-1750” in: S. Toulalan en K. Fisher (ed.), *The Routledge history of sex and the body. 1500 to the present* (New York/London 2013) 429-443.

- Walker, G., “*Strange Kind of Stealing*” in: M. Roberts en S. Clarke (eds.), *Woman and Gender in Early Modern Wales* (Cardiff 2000) 50-74.
- Warmelo, P. van en F.J. Bosman, “*Hendrik Brouwer, Regsgeleerde. Oor die Huwelijksreg*” (Johannesburg 1967).
- Wartena, R., “Huwelijksdispensatiën in Gelderland 1617-1775, Publicatie 27 van de Vereniging Veluwe Geslachten, 1984” *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* Deel 57 2003 10-15.
- Welsh, A., *What is honor? A question of Moral imperatives* (Newhaven/London 2008).
- Wetzels, F., “Elisabeth Someruell” *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014).
- Wijnaendts Francke, C.J., *Evolutie van het huwelijk. Eene sociologische studie* (Leiden 1894).
- Winkel, J. te, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde V. Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van de Republiek der Vereenigde Nederlanden (3)* (Haarlem 1924).
- Wissing, P. van, *Henri van Bulderen (1718-1794) en zijn Zutphensche Courant* (Hilversum 2001).
- Witte van Citters, J. de, “Eenige nog bijna ongebruikte bronnen voor de kennis van het Oud-Hollandsch regt” *Themis, regtskundig tijdschrift* Tweede verzameling, zesde deel 20(1859) 125-144.
- Wolters, W.P. en H.C. Rogge, *Over Batavische Arcadia, door Johan van Heemskerck. Met eene inleiding en aantekeningen voorzien* (Amsterdam 1869).
- Wolzogen Kühr, S.I. von, *De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der achttiende eeuw* (Leiden 1914).
- Woordenboek der Nederlandse Taal (WNT).
- Wydooghe, B., ““Monsieur Remy que diable!? Schaking en collocatie omstreeks 1740 - Rechtsgebied Ieper” *Ons Heem* 56(2003)3 18-27.
- Yans, M., “Textes Liégeois relatifs au rapt et au consentement paternel (Fin du XVIIIème siècle)” *Annuaire d'histoire Liégeois* Fascicule 1(16) IV (1948) 23-49.
- Z.a., “Het Lantrecht van Drenthevan 1712” uitgegeven door het provinciale bestuur van Drenthe, facsimile. Derde Boek (z.p. 1979).
- Z.a., “Notes and queries, medium of inter-communication for literary men, artists, antiquaries, genealogists, etc.” Second series, Volume First, January-June 1856, (London 1856) febr 23, 155-156.
- Z.a., “Schaking of huwelijk uit vrije wil?” *De Brabantse Leeuw* 45(1996) 227.
- Zeggelen, M. van, *De Plaetse aan de Veght. Romantisch Verleden van het huis Over-Holland* (Amsterdam 1929).
- Zunderman, P., *Transcriptie Civiele rechtspraak 1686-1692 Oldebroek Archief Richterambt, Civiele rechtspraak 1686-1692* (z.p. 2010).

3 Gedrukte werken van voor 1800

A., P.v.d., *Gestrafte lijdelloosheit of duidelyk bewys, Dat het Beredeneert Vertoog van C. de Witt, predikant en professor in de Oostersche Taalen in 's-Hertogenbosch. Aengaende een Clandestine Verloovinge en Huwelyks voltrekkinge buiten 's Lants, en buiten kennisse der ouderen, Gansch onbillyk, ergerlyk, en een Leraar in Godts Kerke onbetamelyk zy* (Rotterdam 1748). KB Knuttel 18203⁸⁰⁴.

Aitzema, L. van, *Saken van Staet en Oorlogh, in, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden Vijfde deel.* (Den Haag 1670).

Allart, J., *Groot Placat boek, Inhoudende de placcaten ende Ordonnantien Van de Hoog Mog. Heeren Staaten Generaal der Verenigde Nederlanden Deel 8* (Amsterdam 1795).

Berckel, M. van, *Vertoog ofte consideratien den Hove van Hollandt met behoorlyck respect gesuggereert ofte over-gegeven, by, ofte van wegen de huysvrouw ende de vrunden van Cornelis de Witt tegen de valsche aenbrenginge ofte beschuldiging van Willem Tichelaer* (z.p., 1672). KB Knuttel 10184.

Berg, I. van den, *Kort begryp van de vier deelen van het Nederlandse Advysboek* (Amsterdam 1709).

Berg, I. van den, *Neder-lands Avysboek inhoudende verscheide consultatie en advysen Tweede deel* (Amsterdam 1694).

Beaumont, H. van, *Placaet van de Staten van Hollant ende West-Vrieslandt verbod op gebruik van vaartuigen bij vervoeren van personen zondervoorweten van de gecommitteerde raden* (Den Haag, 1664). KB Knuttel 8958.

Binckes, S., *Verklaaringe van de Statuten, ordonnantien, Reglementen en Costumen van Rechte in Friesland* (Leeuwarden 1785).

Boel, T., *Decisien en observatien, door wylen den Heer, en Mr Joannes Loenius* (Amsterdam 1712).

Boey, T., *Woorden-tolk of verklaring dervoornaamste onduitse en andere woorden* (Den Haag 1773).

Bor, P.C., *De Nederlandsche Historien, Derde Stuk, Oorsprongk, begin, en vervolg der Nederlandsche oorlogen* (Amsterdam 1681).

Bor, P.C., *Vervolg van de Nederlantsche oorloghen ende geschiedenissen. Vierde deel* (Leiden, Amsterdam 1630).

Bridat, l'abbé, "Observations intéressantes sur le Traité de la Séduction, par M. Fournel, Avocat au Parlement de Paris" *Journal Littéraire de Nancy* Tome VII 1782 118-132.

Broes, B., *Leerredenen over den Heidelbergschen Catechismus door Petrus Curtenius* Derde deel (Leiden 1792).

⁸⁰⁴ Zie "The Early Modern Pamphlets Online" in de website van de Koninklijke Bibliotheek (KB). De nummering van de pamfletten is van W.P.C. Knuttel.

Capellen, R.J. van der, *Alexander van der Capellen. Gedenkschriften Deel 1* (Utrecht 1777/1778).

Cats, J., *'s Werelds begin, midden, eynde, besloten in den Trouwingh, met den proef-steen van den zelven* (Amsterdam 1702).

Cats, J., *Alle de wercken, so ouden als nieuwen, Van de Heer Jacob Cats, Ridder, oudt Raedpensionaris van Hollandt &c* (Amsterdam 1658).

Cau, C., *Eeuwich Edict van Keyser Karel in date den 4 October 1540, 'Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantiën ende edicten van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden Deel 1* (Den Haag 1655).

Cau, C., *Groot.-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantiën ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden Deel 2* (Den Haag 1664).

Cauwe, F. *Teghen-verghift Teghen een groote Peste van het Christendom, te weten: de Ydelheit, Oneerbaerheyt, ende Overdaet der vrouwelycke kleederen ende cieraeten.* (Gent 1676).

Damhouder, J. de, *Practycke ende handbouck in Criminele Zaeken, verchiert met zommeghe schoone figuren* (Leuven 1555).

Deken, A. en B. Wolff, *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (Den Haag 1782).

Deken, A. en B. Wolff, *Historie van den heer Willem Leevend* (Den Haag 1784).

Ermerins, J., *Eenige Zeeuwsche oudheden, uit echte stukken opgeheldert* (Middelburg 1794).

Fournel, M., *Traité de la séduction, considérée dans l'ordre judiciaire* (Parijs 1781).

Gally, H., *Some considerations upon Clandestine Marriages* (Londen 1750).

Geesdorp, C., *Verbael Gehouden by Cornelis Geesdorp Luytenant van de Guarde van haer Ed.Gro.Mog. Heeren de Staten van Hollandt en West-vrieslant, Cornelis vander Beecke, eerste deurwaarder, ende Iohan Broeckman, mede Deurwaerder van den Hove van Hollant. Noopende haer Reyse naer Breemen, Aenkomste, ende het gepasseerde aldaer, wegens het over leveren ende het Eschapperen van Johan Diederick van Mortaigne, sedert den 8. April, tot den 16 April 1664* (Utrecht 1664). KB Knuttel 8955

Genootschap van Rechtsgeleerden, een, *Honderd rechtsgeleerde observatien uijt de Inleydinge tot de Hollandsche Rechtsgel. van wylen Mr Hugo de Groot Deel I* (Den Haag 1776).

Gottfried, J. L. en S. de Vries, *Historische Kronyck; vervattende een nauwkeurige en volkomene beschryvingh der aldergedenckwaerdigste geschiedenissen des werelds, van den aenvangh der scheppingh tot op 't jaer Christi 1576* 2 Delen in 3 banden (Leiden 1698).

Groenewegen van der Made, S., *Alphabet der Hollandsche regten, ofte Bladt-wyzer en korten inhoud van de Inleyding tot de Hollandsche Regts-Geleerdheit beschreven door den heer Hugo de Groot* (Amsterdam 1729).

Groenewegen van der Made, S., *Inleydinge tot de Hollantsche Regts-Geleertheit, beschreven by Hugo de Groot.* (Delft, 1664). Idem, (Amsterdam 1652).

Hamerster, D., *Naukeurige en duidelyke verklaring over de statuten, ordonnantiën, reglementen, en costumen van rechte in Friesland* (Leeuwarden 1745).

Happel, E.W., *Historia Moderna Europae, oder eine Historische Beschreibung Deß Heutigen Europae* (Ulm 1692).

Hasselt, J. van, *Aantekeningen en Byvoegzelen op de consultatie, advysen en advertenties van verscheidenen treffelyke rechtsgeleerden in Holland bekend onder de naam van de Hollandsche Advysen Tweede deel* (Nijmegen 1781).

Hasselt, J. van, *Verhandeling over de misdaden en der selver straffen* (Arnhem 1764).

Hogendorp, D. van, *Verhandeling der lyfstraffelyke misdaaden en haare berechtinge getrokken uyt de schriften van Benedict Carpozov* (Amsterdam, 1772).

Hoven, Ae. van den, *De Student, Stalknecht* (Amsterdam 1700).

Huber, U., *Heedendaegse Rechtsgeleertheyt, soo elders, als in Frieslandt gebruikelyk* Rotterdam 1742).

Kemp, F.A. van der, *'T Gezag, de macht en de grenzen der militaire rechtbank in de Verenigde Nederlanden Zevende deel* (Amsterdam 1792).

Kersbergen, A.C., "Een liefde aan de Leuehaven" *Rotterdams Jaarboekje* Reeks 04 7(1939) 115-137.

Kersteman, F. L., *Rechtsgeleerd Kweekschool; of, sleutel der crimineele practyk* Tweede deel (Amsterdam 1789).

Kersteman, F.L., *Hollandsch Rechtsgeleert Woorden-boek* (Amsterdam 1768).

Knibbe, D., *De leere der gereformeerde kerk volgens de order van de Heidelbergse katechismus* (Leiden 1713).

Krul, J.H., *Minne-spiegel ter deughden: bestaende in verscheide minnebeelden* (Amsterdam 1650).

L., A., *Nederlandsch Gedenkboek of Europische Mercurius, LXIste stuk Eerste Deel* (Den Haag 1750).

Laar, C. van, *Het groot ceremonie-boek der beschaafde zeeden* (Amsterdam 1735).

Leeuwen, S. van, *Costumen, keuren ende ordonnantiën van het baljuschap en de lande van Rijnland* (Leiden/Rotterdam 1667).

Leeuwen, S. van, *Proces crimineel en Regtelyke bewering over het voorval of en hoe verre in Lijfstraffelijke saken de wil voor de daad mag opgenomen, en gestraft worden* (Amsterdam 1686).

Leeuwen, S. van, *Rooms-Hollands Regt* (Amsterdam 1708).

Lindener Zoutelandt, J.D. van, *Mémoires de la Famille & de la Vie de Madame* (Den Haag 1710).

Loon, W. van, *Groot Gelders Placaet-boeck* (Nijmegen 1701).

Muinck, A. de, *Korte Verantwoordinge van Mr Alexander de Muinck de Jonge, oud-Burgemeester der Stadt Middelburgh, &c. Gedaegde in Persoon, tegen de Gedruckte en*

gedivulgeerde Biljetten, uytgegeven door Mr. Francois Velters op de naem van de Heer Meester Johan Rademacher, Balliuw Geintituleert Citatie (z.p. 1679). KB Knuttel 11685
Muinck, A. de, *Korte aanwysinge van de Validiteyt van de Brieven van Abolitie, verleent by den Heere Stadhouder deser Provincie van Zeeland, aan Mr Alexander de Muncq op den 20. July 1681* (z.p. 1702). KB Knuttel 14860.

Mulders, A., *Korte memorie van rechten, gedaen maken en den Edelen Hove van Holland overgelevert, uyt den naeme van Anna Mulders Weduwe van Bernard Everards, in de saeke van haer soon George Everards, gedaegde by mandement crimineel met de clause van edicte, op ende tegens den Procureur Generaelimpetrant in 't selve cas.* (z.p. [1690]).

Nassau la Leck, L.Th. van, *Algemeen beredeneerd register op alle de voornaamste rechtsgeleerde advysen, consultatie, advertissementen, decisien, observatien en sententien* (Utrecht 1778).

Nederlandsche Jaerboeken van het koninkrijk der Nederlanden, inhoudende een Verhael van de merkwaardigste geschiedenissen, die voorgevallen zyn binnen den omtrek der Vereenigde Provintien Elfde deel Tweede stuk (Amsterdam 1757); Twaalfde Deel (Amsterdam 1758); Eenentwintigste Deel behelzende Byvoegsels op de Jaerboeken van 1756 tot 1759.

Nicolson, Sir Walter Philip, *Receuil van stukken, relatief tot de berugte zaake Tusschen Walter Philip Nicolson, ridder baronnet. en Vrouwe de Douarriere Carpenter* (z.p. 1773).

Papon, J., *Trias judiciaire du second notaire de Jean Papon* (Lyon 1580).

Pots, A., *De president ende Raden over Hollandt/Zeelandt ende Vrieslandt*, opsporingsbevel voor Johan Diederik de Mortaigne, zijn handlangers en Catharina van Orliens (Den Haag 1664). KB Knuttel 8947; zie ook KB Knuttel 8952.

Reyd, E. van, *Historie der Nederlantscher oorlogen, begin en voortganck tot den jare 1601* (Leeuwarden 1650).

Robinet, J.-B., *Dictionnaire universel des sciences* Tome vingt-huitieme (Londen 1783).

Rooseboom, G., *Receuil van verscheide Keuren, en Costumen. Midtsgaders Maniere van procederen binnen de Stadt Amsterdam* (Amsterdam 1666).

Scheltus, I., *Groot-placaetboek, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden* Deel 7 (Den Haag 1770).

Schomaker, J., *Instructoire en Decisoire consultatien en Advisen* Eerste deel (Nijmegen/Amsterdam 1738).

Schopman, J. en F. Ellinckhuyzen, "Casuspositie" in: A.L.(red.), *Nederlandsch gedenkboek of Europische Mercurius* LXe stuk 1^e deel (Amsterdam 1749) 305 -314.

Schorer, W. en H. van Wyn, *Dertig rechtsgeleerde vragen uit de Inleidinge tot de Hollandsche Regtsgeleerdheid* van wylen Mr. Hugo de Groot (Den Haag 1777).

Schrassert, J., *Codex Gelro Zutphanicus ofte Handboek, vervattende het Summier van veele saecken de Politie ende Justitie in den Furstendom Gelre ende Graafschap Zutphen betreffende* (Harderwijk 1740).

Soet, J., *Maagden-baak voorgesteld in minnelijke leer-beeldjes vast gemaakt door verscheyden historiën. Alsmede eenighe soete sangversjes* (Amsterdam 1641).

Tichelaer, W. en G. Hagius, *Waerachtigh Verhael, van 't gepasseerde In, ende ontrent der saecken, tusschen Willem Tichelaer, Mr. Chriurgyn tot Piershil En Mr. Cornelis de Witt, Ruward van Putten* (z.p. 1672). KB Knuttel 10206.

Trassberg, P.P. von, *Articul-brief, waer by eenige Annotatien ghevoecht zijn* (Groningen 1664).

Viverius, J., *Wintersche avonden of Nederlandsche vertellingen* (Amsterdam 1665).

Vries, S. de, *D' eedelse tijdkortingh der weet-geerige verstanden: of de groote historische rariteit-kamer* (Amsterdam 1682-1684).

Wagenaar, J., *Vaderlandsche Historie* (Amsterdam 1786).

Water, J. van de, *Groot Placcaatboek vervattende alle de Placaten, Ordonantien en Edicten, der Edele Mogende Heeren Staten 's Lands van Utrecht; mitsgaders van de Ed. Groot Achtb. Heeren Borgermeesteren en vroedschap der Stad Utrecht* Eerste deel (Utrecht 1729).

Weickard, M.A., *De Wysgeerige arts* 2^e deel (Dordrecht 1793).

Wijn, H. van, N.C. Lambrechtsen, A. Martini, E.M. Engelberts ea (red.), *Byvoegsels en aanmerkingen voor het dertiende deel der vaderlandsche historie van Jan Wagenaar* (Amsterdam 1794).

Witsen Geysbeek, P.G., *Dichterlijke werken van Jacob Cats. Ridder, raadpensionaris van Holland* (Amsterdam 1828).

Witsen Geysbeek, P.G., *De eer en de eerezucht der menschen van de belagschlyke zyde beschouwd in eene boertige verhandeling, voorgelezen in de maatschappij: felix merites* (z.p. 1796).

Witt, C. de, *Beredeneert vertoog Wat van eene clandestiene verloovinge, en huwelyks voltrekkinge buiten 's Lants, en buiten kennisse der Ouderen te oordelen zy, en Hoe billyk daarteegen de kerkelyke censuur, ter weeringe van dusdaanig eene Ergernisse, geoeffent werde* (Amsterdam 1748). Niet in KB, wel besproken in KB Knuttel 18203.

Witt, C. de, *Afgeparste Verantwoording op de gravamina of bezwaarnissen ingebracht door D. Abdias Velingius. A.L.M. Phil Doct en Predikant te 's Bosch, Tegen het bereedeneert vertoog, wat van eene Clandestine verloovinge, en Huwelyks-voltrekkinge buiten 's Lants, en kennis der Ouderen te oordeelen zy, en Hoe billyk daarteegen de Kerkelyke Censuur, ter weeringe van dusdaanig eene ergernisse geoeffent werde* (Amsterdam 1749). KB Knuttel 18246.

Z.a., (nr.148) "Het karakter van een eerlyk man" *De Onderzoeker* Derde deel 1771 345-352.

Z.a., "Vertoog, over de nuttigheid om de zugt tot roem aan te moedigen en te versterken" in: *Hedendaagse vaderlandsche letter-oefeningen benevens Mengelwerk* Eerste deel, tweede stuk (Amsterdam 1772) 511-519.

Z.a., *Advis van Regtsgeleerden tot bewys van de validiteyt van de brieven van abolitie* (Den Haag 1703).

Z.a., *Brief en Deductie tot Justificatie van de conduite dewelke zijn Excel: Heinrich Walraet Grave van Waldeck Piermont en Culemborg gebruykt heeft ontrent de saecke van Johan Diderich van Mortaigne Sedert dat den selven Iuffrouw Catarina van Orliens Vyt 's-Gravenhage is vervoert ende tot Culemborch gebracht heeft, Geschiet den 8/18 Martii 1664. Aen Haer Ho: Mo: overgegeven den 12. April 1664* (Utrecht 1664). KB Knuttel 8956.

Z.a., *Brief Van de Vrye Rijcx Stadt Breemen, Aen Haer Ho: Mog. De Heeren Staeten Generael. Mitsgaders Attestatien, Bewijsen ende Verklaringhe, van veele Officieren der Stadt Breemen, Raeckende het eschapperen van Johan Diederick van Mortaigne* (Utrecht 1664). KB Knuttel 8957.

Z.a., *Brieven van abolitie by zyn Hoogheid den heere Prince van Orange verleend aan Mr. Alexander de Muinck in dato den 20 July 1681* (z.p. 1702). KB Knuttel 14859.

Z.a., *Citatie, Gedaan ten versoeke van de Heer Johan Rademacher, bailiu der stad Middelburg, causa officii Eysscher in cas Crimineel contra Mr. Alexander de Muinck, Gedaaghde.* (Middelburg 1679). KB Knuttel 11683.

Z.a., *De seer grouwelicke ontschakinge vande Edele Jonckvrouwe Catharina van Orleans door Hans Diderick van Mortaigne en 't geene daer ontrent gepasseerd is* (Gorcum 1664). KB Knuttel 8944.

Z.a., *De Ware Bekinghe en Violente vervolgingen van Eva Cohen, nu genaemt Elisabeth* (London, [1680]). KB Knuttel 11802.

Z.a., *De wonderbare slimheid, van bedrog en list in den tegenwoordigen waereld ten toon gesteld* (z.p. 1763).

Z.a., *Edict van den Keyzer van dan 28. september 1784 raekende het houwelyk* (Brussel 1784).

Z.a., *Haegsche Juffer Roof, Of Verhael van het gepasseerde ontrent het Rapieren en wegh voeren van Juffr, Catharina van Orliens, Door Johan Diederik Mortaigne, en het gene daer so in Den Hage als in Culemborgh is gepasseert* (Leiden 1664). KB Knuttel 8945.

Z.a., *Haegs-kermisch-praetgen over het gevange-nemen van Jacobus Overheul. Om dieswille dat een burgemeesters dogter van Delft, Zara vander Dusschen genaemt, geseyt wierdt met hem te willen door-gaen.* (Den Haag 1664). KB Knuttel 8967.

Z.a., *Leben des Grafen von Tottleben, ehemaligen Obristen in den Diensten der General-Staaten der vereinigten Provinzen* (Köln 1762).

Z.a., *Maendelyksche Berichten, uit de andere waereld, of de spreekende dooden. Bestaande in redeneeringen tusschen allerhande verstorven potentaten en personagiën van rang. Vijftiende deel, vijfde stuk, mei 1762* (Amsterdam 1762).

Z.a., *Memorie Gedaan maken ende de Ed: Mo: Heeren Gecommitteerde uyt de vergadering van Haar Ho: Mo: de Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden overgegeven uyt*

de naam en van wegens Jan François Baron d'Eysschen, Heere van Triest, en Catharina Antonetta van Hartzheym, Vrouwe van Triest, egte Man en Vrouw wonende althans alhier in de Hage, dienden tot Rescontre van sekere Missive door de Magistraat van Ceulen, op den 1. Maart 1737, aan haar Ho: Mo: geschreven (z.p. z.d.).

Z.a., Nader memorie uyt de naam van Frederik de Wit, aan de schepenen der Stad Amsterdam overgegeven, ter defensie van François de Wit, zyn soon (z.p. z.d.).

Z.a., Nader Redenen & Motiven, dienende tot fundament van de Requeste, uyt name en van wege Jacob Poppe tegens Fr. De Wit, over en ter saecke van het vervoeren, seduceeren en verbergen van Margareta Jacoba. Poppen (z.p. z.d.).

Z.a., Project tot het aanstellen van makelaars, in huwelyken. Waar in op een klare wyze werd aangetoont, het redres van veele kwade trouw-verbonden. En schakingen van jonge dochters in Nederlanden (z.p. 1764).

Z.a. Provisionele Interdictie, ende Reglement By den Hove van Hollant tot laste van Iacob Overheul Geemaneert, ten dien fine, hy zijne voorgaende Desseynen, ontrent Juffrouw Sare vander Dussen, Dochter van den Burgermeester vander Dussen, sal hebben uyt te voeren (z.p. 1664). KB Knuttel 8968.

Z.a., Registers der Stucken, begrepen in alle delen des Groot Gelderschen Placaet-boecks (Arnhem 1740).

Z.a., Roskam op de vermeedering der veelvuldige bedrieglykheeden en overtredinge in de Brouwery dezer Weereld (Zutphen 1764). KB Knuttel 20874

Z.a., Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden Deel 6 (Amsterdam 1746).

Zurck, E. van, Codex Batavus (Rotterdam 1757).

4 Archieven en collecties

Het toekennen van de Internationaal Standard Identifier for Libraries and Related Organizations wordt sinds 2008 door het Nationaal Archief aan archiefdiensten toegekend. De code bestaat uit de landsaanduiding, een afkorting van de vestigingsplaats en vaak initialen van de naam van de dienst. Er zijn steeds meer archiefdiensten die deze ISIL-code gaan gebruiken. Bij het citeren van hun archieven heb ik daarmee rekening gehouden. Het Nationaal Archief heeft daarnaast een citeerinstructie voor archieven die afwijkt van vele andere archiefdiensten. Ook die instructie heb ik gevolgd.

Archief Delft (AD)

www.archief-delft.nl

Archiefnr. 845 Collectie Tromp, 1626-1966

Archief Eemland (AE), Amersfoort

www.archiefeemland.nl

Toegangsnr. 01.001 Stadsbestuur Amersfoort, 1300-1810

Brabant Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

www.bhic.nl

Archiefnr. 19 Raad van Brabant, 1586-1811

Archiefnr. 7618 Schepenbank Land van Ravenstein, 1538-1810

Drents Archief (DA), Assen

www.drentsarchief.nl

Archiefnr. 60 Havixhorst te De Wijk, 1635-1830

Erfgoodcentrum Achterhoek Liemers (ECAL), Doetinchem

www.ecal.nl

Archiefnr. 0576 Familie Scholten en verwanten te Winterswijk en elders, 1602-1973

Erfgood Leiden en Omstreken (ELO)

www.erfgoedleiden.nl

Archiefnr. 0501A Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SAII)), 1574-1816

Archiefnr. 1004 Doop-, Trouw- en Begraafboeken Leiden 1575-1859

Gelders Archief (GA), Arnhem

www.geldersarchief.nl

Archiefnr. 0124 Hof van Gelre en Zutphen, (1425) 1543-1811(1902)
Archiefnr. 0176 Retroacta Burgerlijke Stand (RBS)/Dooop-, Trouw- en Begraafboeken (DTB)
Gelderland
Archiefnr. 0207 Burgerlijke Stand Gelderland, 1811-20^e eeuw
Archiefnr. 0370 Heren en Graven van Culemborg, 1241-1810
Archiefnr. 0439, 0439 Huizen Waardenburg en Neerijnen, 1288-1999
Archiefnr. 0630 Familie Van Leeuwen, 1602-1847
Archiefnr. 0908 Familie van Rhemen; Handschriften, 1565-1794
Archiefnr. 1707 Gelderse Landdagsrecessen, 1581-1798

Gemeentearchief Gemert (GG)

www.gemeentearchiefgemert.nl

Archiefnr. AG.082 Schepenbank Gemert, 1473-1810

Groninger Archieven (GrA)

www.groningerarchieven.nl

Archiefnr. 124 Burgerlijke Stand, retro-acta, 1596-1877

Archiefnr. 551 Familie Van Maneil, 1602-1804

Archiefnr. 552 Familie Van Swinderen en De Marees van Swinderen, 1370-1982

Archiefnr. 1534 Volle gerecht van de stad Groningen, 1600-1811

Het Utrechts Archief (HUA)

www.hetutrechtsarchief.nl

Archiefnr. 11-2 Familie van Persijn, 1630-1888

Archiefnr. 34 Notarissen; Notariële akten, 1560-1811

Archiefnr. 203 Familie van Bijlevelt, 1562-1947

Archiefnr. 204 Familie de Malapert, 1368-1816

Archiefnr. 239-1 Hof van Utrecht, 1530-1811

Archiefnr. 702-7 Stad Utrecht, gerecht, 1577-1795

Archiefnr. 1231 Doop-, huwelijks- en begraafregisters Everdingen, Hagestein en Vianen,
1598-1812

Historisch Centrum Overijssel (HCO), Zwolle

www.historischcentrumoverijssel.nl

Archiefnr. 046.1 Richterambt Delden, 1548-1811

Archiefnr. 0230.1 Bevervoorden tot Oldemeule, familie Van, 1345-1974

Archiefnr. 0238.1 Heerkens, familie (1371) 1614-1908 (1982)

Archiefnr. 1140 Nederlands Hervormde Gemeente te Zwolle 1581-1950

Hoge Raad van Adel (HRA), Den Haag

www.hogeraadvanadel.nl

Collectie Anthonius Matthaeus

Jan Menze van Diepen Stichting, Slochteren

www.vandiepencollectie.nl

Collectie JMD-T

Lincolnshire Archives (LA), Lincoln (UK)

www.lincolnshire.gov.uk/archives

Manuscripts of the Earl of Ancaster

Nationaal Archief (NL-HaNA), Den Haag

www.gahetna.nl

Toegang 1.01.02 Staten-Generaal, merendeel 1576-1796

Toegang 1.02.14 Legatie Frankrijk, 1747-1810

Toegang 1.08.11 Nassause Domeinraad vanaf 1581, merendeel 1581-1811

Toegang 1.10.92 De Mortaigne, 1639-1761

Toegang 1.10.27 Collectie Taalman Kip, 1271-1954

Toegang 1.10.37 Hardenbroek, van, Ambtelijke stukken, 1480-1791

Toegang 3.01.04.01 Staten van Holland na 1572, 1572-1795

Toegang 3.01.05 Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en West-Friesland, 1621-1795

Toegang 3.01.09 Gedeputeerden van Haarlem ter Dagvaart, merendeel 1603-1787

Toegang 3.01.27.01 Grafelijkheidsrekenkamer Registers, merendeel 1446-1728

Toegang 3.03.01.01 Hof van Holland, 1428-1811

Toegang 3.03.02 Hoge Raad van Holland en Zeeland, 1582-1797

Toegang 3.20.23 Familie Heereman van Zuydtwijck, 1360-1880

Toegang 3.20.52 Familiearchief Van Slingelandt-De Vrij Temminck, 1550-1813

Regionaal Archief Dordrecht (RAD)

www.regionaalarchiefdordrecht.nl

Archiefnr. 27 Nederlands Hervormde gemeente van Dordrecht, 1572-1969

Archiefnr. 731 Polder “De lage nesse”, 1602-1961

Regionaal Archief Rivierenland (RAR), Tiel

www.regionaalarchiefrivierenland.nl

Archiefnr. 0874 Handschriftencollectie Culemborg, 1500-heden

Regionaal Archief Tilburg (NL-TbRAT)

www.regionaalarchieftilburg.nl

Archiefnr. NL-TbRAT-14 Schepenbank van Tilburg en Goirle, 1492-1810

Archiefnr. NL-TbRAT-115 Notariële archieven Tilburg, 1577-1935

Archiefnr. NL-TbRAT-851 Notariële archieven Oisterwijk, 1594-1925

Archiefnr. NL-TbRAT-867 Inventaris van de collectie Doop-, Trouw- en Begraafboeken van Oisterwijk., 1597-1910, trouwboek Oisterwijk nr. 15, 1733-1787 (Nederduits gereformeerd) 1733-1787

Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), Maastricht

www.rchl.nl

Archiefnr. 01.001 Staten van het Overkwartier van Gelre, 1404-1794

Archiefnr. 16.1143 Familie Vrijthof te Bemelen/Maastricht, 18^e-19^e eeuw

Archiefnr. 20.086A Brabants Hooggerecht Maastricht, 1314-1796

Archiefnr. 20.091B Commissarissen-deciseurs Maastricht (rechterlijk), processen

Rijckheyt, Centrum voor Regionale Geschiedenis (Rijckheyt)

www.rijckheyt.nl

Archiefnr. 001 Schepenbank Heerlen 1479-1796

Stadsarchief Amsterdam (SAA)

www.stadsarchief.amsterdam.nl

Archiefnr. 376 Nederlands Hervormde Gemeente te Amsterdam; Kerkenraad, 1578-1975

Stadsarchief Breda (SB)

www.stadsarchief.Breda.nl

Archiefnr. ARC0197 Notarissen te Breda, 1543-1925

Stadsarchief Deventer (StD)

www.stadsarchiefdeventer.nl

ID 0723 Retroacta burgerlijke stand (DTB) Deventer, 1542-1811

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (NL-HtSA)

www.stadsarchief.nl

Archiefnr. 001 Oud Stadsarchief, 1262-1810

Archiefnr. 014 Oud Rechterlijk Archief der Schepenbank, 1366-1811

Archiefnr. 072 Notarissen met standplaats 's-Hertogenbosch voor 1842

Archiefnr. 189 Archief van de kerkenraad van de Hervormde Gemeente, 1629-1794

Streekarchief Midden-Holland (SMH), Gouda

www.samh.nl

Archiefnr. 0001 Archief van de stad Gouda, 1311-1815

Tresoar, Leeuwarden

www.tresoar.nl

Archiefnr. 14 Hof van Friesland, 1504-1811

Archiefnr. 326 Familie thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg

Waterlands Archief, Purmerend (WAP)

www.waterlandsarchief.nl

Archiefnr. 0717 Notarissen ter standplaats Edam, 1574-1842

Westfries Archief (WA), Hoorn

www.westfriesarchief.nl

Archiefnr. 1685 Notarissen in West-Friesland tot 1843, 1552-1842

Zeeuws Archief (ZA), Middelburg

www.zeeuwsarchief.nl

Archiefnr. 339 Hervormde Gemeente te Sint Anna ter Muiden, 1612-1971 (1976)

Archiefnr. 2705 Hervormde Gemeente te Zoutelande, 1702-1990

5 Websites

www.ancestry.com
www.archive.org
www.archieven.nl
www.bertdefries.nl
www.books.google.nl
www.cbg.nl
www.dbnl.nl
www.delpher.nl
www.digitalestanboom.nl
www.dutch-regiments.tk
www.earlymoderntexts.com
www.etymologie.nl
www.familysearch.org
www.feedbooks.com
www.geaknowhow.net
www.genlias.nl
www.gtb.inf.nl
www.historici.nl
www.kb.nl
www.kb.nl/bronnen-zoekwijzers/kb-collecties/oude-drukken-tot-1801/pamfletten
www.meertens.knaw.nl
www.newadvent.org
www.openlibrary.org
www.resources.huygens.knaw.nl
www.rijksmuseum.nl
www.rkddocumenten.nl
www.schaking.nl
www.thefreelibrary.com
www.thelatinlibrary.com/justinian
www.thuisinbrabant.nl
www.wiewaswie.nl
www.wikipedia.de
www.wikipedia.nl

6 Index op personen, plaatsen, relevante eerbegrippen en wetten

- 's Gravesande, 136
's-Hertogenbosch, 132, 151, 152, 164, 165, 166,
167, 168, 170, 171, 173, 203, 204, 219, 220, 223,
225, 226, 273, 274, 276, 294, 320, 348, 354, 366
accommodatie, 38, 62, 63, 133, 162, 173, 209, 235,
258, 280, 316, 373, 394
accomodation honorable, 146
Afrika, 211
Aitzema, Lieuwe van, 389
Aken, Michaël Willem van, 417
Aken, Servatius Gerardus van, 417, 418, 419, 420,
421, 422
Alberts, Sophia, 69
Alkmaar, 144, 187
Alva, hertog van, 125
Amelonse, Johanna Christina van, 216
amende honorable, 101
Amersfoort, 226, 232
Amsterdam, 78, 144, 148, 160, 161, 195, 199, 200,
202, 214, 218, 219, 241, 243, 273, 274, 285, 297,
315, 316, 330, 335, 370
Ankum, Hans, 8, 80, 81, 84
Antwerpen, 36, 220, 222, 229, 237, 252, 253, 405
Appollony, Johanna, 250
Arnhem, 72, 208, 209, 210, 211, 227, 228, 236,
237, 239, 240, 257, 259, 303, 352, 364, 383, 385,
400, 402
Artichovski, Christoffel, 194
Assendelft, Adriana van, 233, 255, 256
Assendelft, Gerrit van, 255
Assendelft, Margaretha van, 233, 255, 256
Auwema, Bouwina, 390, 409, 410, 411, 412
Axel, 189
Aykema, borg, 409
Baecke, Hermann de, 125, 126, 127, 128, 135,
136, 145, 146, 155, 209, 211
Baecke, Johan de, 125, 126, 127, 128, 134, 135,
136, 145, 146
Bakkum, 377
Balbiaen, 358
Barahona, Renato, 19, 22, 42, 43, 44, 49, 106
Bataafse Republiek, 17
Batavia, 219, 249
Beetgum, 306
Beijerland, 211
Bekensteijn, Maria van, 399
Bekker, Betje (Elisabeth), 30, 245, 246, 247, 248,
249
Bekker, Chrisje, 247
België, 36
Benetru, Johan, 69
Bentheim, 378, 381
Benthuisen, 132
Berchem, 376
Berckel, Maria van, 390
Bergen op Zoom, 240, 284, 303, 314
Bergen van der Gryp, Elisabeth van, 331, 332, 334
Bergier, Major, 222
Berlaymont, Charles de, 125
Bern, 223, 224, 225
Berne, Waltheric de, 223, 224, 225
Bernis, François-Joachim, 221
Besier, L.W.A., 388
Besoijen, 233
Bevervoorde, Gerrit van, 144, 346, 347, 350, 352,
364, 382, 383, 384, 385
Beverwijk, 86, 294
Bicker Raije, Jacob, 18, 218, 219, 229
Bierum, 3
Bijleveld, Dirk van, 140, 141, 150, 151, 163, 164
Bijleveld, Maria van, 140, 141, 150, 163, 164
Biskaje, 19, 22, 42
Blaricum, 347
Blauw, Catharina, 18
Bles, Constantia, 248, 251
Bles, Cornelis, 250
Boetselaer, Frederik Hendrik baron van den, 373
Boey, Timon, 68, 95
Bois, Maximiliaan du, 31, 347, 348, 352, 365, 382
Bok, Pieter, 200, 201, 202, 218
Bologna, 42
Bolsward, 306
Bor, Pieter, 295
Bordewis, Grietje, 294
Borssele, Wolfert van, 189, 190
Boshoff, Margaretha van, 129, 130, 147, 148, 153,
154, 155, 156, 178, 211, 327
Boshoff, Rodolff van, 153
Boshoff, Rogier van, 129
Bosman, Machiel, 18, 30, 121
Boulie de Beauregard, Marie Anne, 344, 345, 350,
357, 362, 364, 366, 368, 372, 377, 378, 379, 380,
381, 393, 395
Bourdieu, Pierre, 57, 100
Bouwmeester, Beerent, 147
Boven, Jean Baptist van, 219
Bowman, James, 25, 48, 51, 53, 54, 56
Boxtel, 219
Brabant, 88, 151, 162, 184, 226, 237, 239, 240,
348, 349, 350, 366, 386
Braeckel, Johan van, 405, 407
Brakel, 233
Breda, 287, 292, 299, 320, 339, 402
Brederode, Amalia Wilhelmina van, 344
Brederode, Reinoud van, 385
Bremen, 388
Brimeu, Marie de, 143
Broers, Erik-Jan, 21
Brouwer, Hendrik, 71, 79, 80, 90, 91, 92, 93, 94,
159, 166, 188, 253, 274, 275, 276, 306, 366, 367,
368, 369, 371
Brugge, Richard ten, 191
Bruijninck, Catharina, 18, 123, 124, 133, 134, 143,
144, 145, 173, 293
Bruijninck, Nicolaes, 123, 133, 134, 144, 173
Brunswijk, hertog van, 276

Brunswijk, prins van, 201, 218, 243, 245
 Brussel, 199, 220, 221, 223, 270, 384, 385
 Buchelius, Arnoldus, 385
 Buijnsters, Piet, 245, 246, 248, 249
 Buren, 20, 309, 311
 Burggraaf, Willem van de, 309
 Burgos, 212
 Burkhart, Dagmar, 51, 59, 61
 Bussche, Ernst von dem, 203, 251
 buurt- of dorpsseer, 58, 279
 Cacho de Caupulo, Alfonso, 123, 124, 130, 133, 134, 143, 144, 145, 173, 293
 Callenbach, Jacobus, 132, 164
 Capellen, Alexander van der, 303, 365
 Castilië, 43, 45, 60
 Cats, Jacob, 17, 19, 31, 62, 70, 90, 93, 104, 107, 343, 435
 Cesco, Valentina, 22, 42, 43, 45, 46, 49
 Chombach, François, 203, 220, 221, 277
 Cijse, Theodora van der, 236
 Clant, Lucas, 409, 410, 412, 413, 414
 Clant, Truda, 390, 409, 410, 411, 412, 413, 414
 Clant, Willem, 409, 410, 411, 412, 413
 Clant, Willem Allart, 410
 Clerx, Elisabeth, 417
 Clockmans, Frederick Hendrick, 255
 Clunder, Cornelis, 322
 Clunder, Jan, 262, 286, 292, 301, 308, 322, 323, 324, 327, 331
 Coenders, Etta, 409, 410, 411, 412, 413, 414
 Coenders, Ludolph, 411, 412, 413, 414
 Coenders, Mello, 409
 Coevorden, 381
 Cohen do Brasil, Abraham, 197
 Cohen, Eva/Elisabeth, 71, 157, 197, 198, 199, 206, 214, 215, 269, 270
 Cohen, Jacob, 198, 199, 214, 270
 Cohen, Mordechai, 198
 Cohen, Mozes, 215
 Coldenhove, 129, 147
 Colmschate, 3
 Conincks, Frederick, 233, 255, 256
 Cox, Emerentia, 360
 Crachtsen of Cratzen, Hermanna, 127
 Crayvanger, Aernout, 93, 285, 292, 297, 298, 307, 308, 315, 316, 317, 318, 319, 323, 327
 Culemborg, 17, 20, 80, 162, 234, 235, 238, 241, 307, 309, 310, 312, 316, 317, 327, 362, 368, 369, 370, 371, 373, 378, 387, 388
 Daendels, Herman Willem, 288, 290
 Dam, heer van den, 408
 Decianus, Tiberius, 159
 Dedel, Johan Willem, 184, 186, 187
 Deil, 352
 Delfshaven, 177, 180, 233, 255
 Delft, 82, 176, 177, 178, 181, 189, 190, 197, 207, 228, 255, 299, 300, 319, 331, 333
 Den Haag, 123, 130, 136, 143, 144, 145, 149, 161, 176, 181, 184, 189, 205, 208, 212, 215, 227, 236, 252, 253, 255, 270, 271, 273, 291, 309, 317, 320, 321, 326, 344, 354, 356, 372, 373, 377, 380, 381, 389, 400, 402
 Den Helder, 377
 Dericx, Jelis, 345, 350, 356, 357, 362, 374, 376, 377, 391, 392, 393
 Dericx, Tonis, 356
 Deventer, 125, 156, 228
 Dideriks, NN, 200, 216, 271
 Dieden, heer van, 293
 Dieren, 211
 Dietz, 24
 Dieu, Lodovicus Daniël de, 331, 332, 333, 334
 Dijckmans, Gerrit, 153, 212, 227, 236, 237
 Dijckmans, Hester, 212, 227, 236, 237, 282
 Dijckmans, Jan Jacobsz, 236
 Dijckmans, Margaretha, 212, 236
 Dinges, Martin, 73, 100, 101, 107, 108
 Dinther, 376
 Does van Noordwijk, Johanna Jacoba Herbertina Maurita van der, 252
 Dokkum, 305
 Doorn, 304
 Dordrecht, 12, 136, 211, 284, 303, 309, 313, 314, 390, 406
 Dorp, Geertrui van, 261
 Doubleth, Philip, 343, 355, 371
 Douglas, Abraham, 197, 200, 271
 Douglas, Judith, 81, 93, 200, 215, 216, 217, 271, 272, 311
 Douw, Dirck, 401
 Douw, Maerten, 399, 400, 401, 402, 403, 404
 Douw, Simon, 401
 Douw, Wouter, 400, 401
 Drenthe, 12, 308, 323, 324, 329, 330, 378
 Duitsland, 202, 208, 218, 242, 243, 252
 Dussen, Bruno van der, 286, 291, 299, 320, 321, 328, 329
 Dussen, Catharina van der, 286, 320, 321, 327
 Dussen, Dirck van der, 177, 178, 179, 184, 189, 190, 197
 Dussen, Gerard van der, 320, 321
 Dussen, Jacob Adriaen van der, 320, 321
 Dussen, Jacob en Hieronimus van der, 328
 Dussen, Magdalena van der, 183
 Dussen, Sara van der, 3, 91, 118, 122, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 318
 Dyserinck, Johan, 249
 E., F., 234, 235
 E., H.W., 234
Echt-Reglement, 38, 86, 88, 151, 165, 239, 240, 260, 275, 276, 419
 Edam, 238
 Eeghen, I. van, 18
 eer, persoonlijke, 13, 14, 15, 16, 43, 54, 56, 58, 60, 69, 104, 109, 110, 111, 112, 124, 126, 127, 130, 131, 133, 134, 136, 139, 142, 146, 158, 169, 172, 205, 227, 280, 282, 318, 337, 339, 349, 394, 423, 425, 426, 428, 429, 430, 431, 434
 eeraantasting, 58, 111

eeraspect, 14, 178, 187
 eerbaar, 27, 33, 34, 69, 75, 76, 89, 94, 230, 257, 293, 300, 376, 432
 eerbaarheid, 54, 86, 91, 93, 105, 107, 134, 177, 227, 259, 272, 353, 386, 425
 Eerbeek, 129
 eerbied, 10, 83, 169, 201, 217
 eercode, 13, 16, 45, 53, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 64, 73, 104, 112, 118, 172, 198
 eerconflict, 14, 25
 eergevoel, 15, 54, 58, 105, 109, 110, 111, 112, 156, 192, 203, 329
 eergevoelig, 54, 158, 411
 eergroep, 14, 15, 46, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 70, 73, 91, 104, 105, 110, 111, 112, 116, 128, 140, 143, 155, 165, 172, 173, 174, 176, 192, 205, 247, 249, 275, 279, 282, 295, 299, 304, 318, 329, 337, 338, 339, 348, 350, 359, 381, 382, 385, 394, 396, 418, 419, 422, 423, 425, 426, 428, 429, 430, 431, 433, 434, 438
 eerlijk, 50, 55, 58, 62, 87, 105, 107, 127, 129, 155, 163, 182, 187, 212, 224, 226, 280, 329, 350, 357, 365, 382, 392
 eerloos, 15, 50, 55, 62, 73, 87, 91, 106, 107, 126, 162, 188, 245, 264, 281, 317, 321, 388, 390, 391, 401, 429, 432
 eerperspectief, 259
 eerpositie, 13, 14, 15, 16, 25, 33, 39, 44, 45, 58, 67, 73, 90, 96, 99, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 133, 134, 136, 137, 144, 155, 160, 165, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 195, 197, 205, 224, 225, 235, 247, 248, 249, 261, 270, 279, 280, 282, 290, 291, 292, 296, 300, 323, 327, 337, 338, 339, 345, 349, 350, 351, 354, 364, 366, 367, 368, 372, 385, 386, 394, 395, 397, 398, 411, 415, 420, 422, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 436
 eerproces, 54, 99, 111, 112, 425
 eerreflex, 338, 396
 eerreflexketen, 283, 340
 eerretoriek, 60, 61, 100, 175
 eerstrategie, 15, 111, 112, 122, 128, 149, 192, 205, 428
 eerverhogend, 55, 432
 eerverhoging, 14
 eerverlaging, 15, 44, 46, 53, 73, 96, 131, 172, 214, 250, 280, 311, 426
 eervertoog, 25, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 70, 73, 96, 100, 104, 111, 112, 113, 131, 169, 171, 172, 173, 175, 176, 217, 235, 236, 241, 293, 425, 426, 428, 433, 434, 438
 eervol, 50, 55, 107, 144, 361, 365, 368, 398, 403, 423
 eerzaamheid, 14, 106, 143, 157, 403, 427
Eeuwig Edict, 9, 78, 80, 163, 233, 253, 403, 404
 Eeuwouts, Janneken, 390, 391
 Effen, Justus van, 17, 62, 64, 65
 Eijsten, J. jr., 18, 290, 295
 Eindhoven, 219
 Elburg, 125, 127
 Elias, Norbert, 25, 56, 114, 115, 117, 118, 119, 123, 430
 Elisabeth I, koningin van Engeland, 326
 Emden, 12
 Emmen, Aleyt Pieters Jans, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 364, 365, 366, 386
 Empel, 399
 Enbers, Pieter, 274, 277
 Engeland, 38, 39, 54, 60, 104, 197, 215, 269, 326
 Enschoot, 349
 erehandel, 13, 14, 38, 39, 45, 52, 56, 81, 99, 100, 101, 102, 111, 112, 115, 117, 119, 136, 142, 169, 171, 172, 188, 192, 249, 370, 415, 425, 426
 Ernst van Bassen, Anna Maria, 18, 30, 311
 Erp Taalman Kip, familie van, 331
 Everhard, Bernard, 157
 Everhard, Jurriaen, 71, 72, 92, 130, 131, 132, 136, 137, 138, 139, 148, 149, 150, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 174, 272, 327, 369
 Evers, Henrik, 129, 130, 147, 148, 153, 154, 155, 156, 169, 178, 327
face-to-face, 51, 62, 100, 105, 303, 339, 398, 423, 426, 431, 436
 Faget van Assendelft, Johan Willem du, 233
 Faget, Anna Catharina du, 233
 Faget, Simon du, 233, 256
 familie-eer, 13, 16, 29, 34, 40, 47, 57, 58, 68, 75, 126, 134, 135, 152, 155, 164, 173, 205, 209, 235, 255, 270, 280, 321, 322, 336, 338, 349, 385, 398, 423, 425, 426, 433, 434, 435
 Fannius, Cornelis, 190, 373
 Fijck van Hove, Dirck, 399, 401
 Fijck van Hove, Maria, 325, 356, 399, 401, 404
 Finson, Arnoldus, 237, 239, 240
 Flamant, A.J.A., 18
 Flines, Elisabeth de, 18, 30, 121
 Flory, Gilles van, 144, 145
 Fockema Andreae, Sybrandus, 80
 Franeker, 166, 173
 Frankrijk, 3, 37, 38, 39, 63, 64, 100, 185, 199, 213, 220, 229, 230, 288, 343, 357
 Frederik Hendrik, stadhouder, 236
 Frevert, Ute, 48
 Friesland, 227, 285, 322, 378, 401, 402, 414
 Frijhoff, Willem, 49, 51, 55, 104, 111, 112, 116, 117
 Fruin, Robert, 20, 362, 383, 384
 Galenus, 108
 Gall, Heleen, 255
 Gargon, Franciscus Henricus, 245
 Gargon, Mattheus, 245
 Gargon, Matthijs, 245, 247, 248
 Garrioch, David, 100
 Geesdorp, Cornelis, 388
 Gelder, Hendrikske van, 71
 Gelderland, 84, 86, 87, 238, 259, 282, 305, 384
 Geldermalsen, 347, 352
 Geldern, 252
 Gelre, Arnold van, 232

Gendt, Johanna van, Vrouwe van Cralingen, 233, 255
 Gendt, Otto van, 204, 293, 303, 304, 326
 Genesis, 10
 Geurtsz, Willem, 347
 Ghijsen, N., 421
 Gietman, Conrad, 20, 30, 31, 52, 61, 112, 340, 346, 365, 384, 385
 Gijsberts, Jan, 349
 Gijswijt-Hofstra, Marijke, 20, 309, 310, 327
 Gilbert, Marie Tomasin, weduwe, 344, 357, 380
 Gildemeester, Cornelia, 86, 229, 230, 231, 336
 Gingien, NN, 222, 344, 345, 350, 357, 362, 377, 378, 379, 380, 381, 388, 393, 394
 Glanodernheim, 256
 Gmeling, Georg Adam, 24
 Godlinze, 412, 413
 Goes, Adriaen van der, 399
 Goes, van der, advocaat, 209
 Goes, Willem, 190, 373
 Goffman, Erving, 100, 105, 310
 Goirle, 250, 251
 Goldenstege, Roeloff, 388
 Gon, Cornelis van der, 30, 241
 Gorcum, 386
 Gorcum, Aert Adriaenssoon van, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 357, 365, 386, 394
 Gorcum, Johan Adriaenssoon van, 348
 Gouda, 18, 264, 286, 287, 291, 299, 300, 301, 307, 319, 320, 321, 328, 339
 Gousardt, 388
 Graeuw, Dirck Jansz, 264, 265
 Graffenried de St Jean, François Louis de, 278
 Graswinckel, Harmen, 327
 Grave, 195
 Grebber, Catharina de, 94, 467
 Greilsammer, Myriam, 8
 Grijpskerk, 409
 Groenewegen van der Made, Simon, 91, 158, 159
 groepseer, 25, 58, 111, 112, 113, 425, 434
 Groll, Catharina van, 30, 325, 345, 362, 364, 366, 368, 374, 392, 393, 400
 Groningen, 3, 12, 14, 18, 271, 301, 306, 308, 321, 322, 330, 331, 381, 409, 410, 411, 412, 413, 415
 Groot, Hugo de, 50, 58, 89, 105
 Groulard, Jacoba Adriana de, 82, 203, 204, 216, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 274, 275, 276, 278
 Groulard, Johan de, 203, 260
 Groulard, Steven Harpert de, 203
 Guinea, 211
 Gulick, 147
 Gulpen, Maria Helena van, 195, 196, 200, 213, 214, 259, 260, 262, 263
 Gulpen, Peter van, 264
 Gulpen, Wilhelm van, 261
 Guy, Frederick de, 380
 Haarlem, 18, 144, 148, 227, 381
 Haas, Anna de, 30
 Haase-Dubosc, Danielle, 37, 38, 49, 63, 207, 395
 Haastrecht, 265
 Haghuijs, Adriaan ten, 18, 69, 93, 206, 272, 275, 286, 287, 288, 290, 291, 292, 299, 300, 301, 323, 327, 328, 330, 339
 Haghuijs, Melchior Gerard ten, 331
 Haghuijs, Willemijna ten, Zie Schrauwen, Willemina, 291
 Haghuijs, Wolter ten, 330
 Haghuijs, Wouter ten, 288
 Haks, Donald, 18, 20, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 70, 76, 79, 92, 116, 148, 273, 296, 318, 339, 397, 435, 437
 Halsteren, Henrica van, 127
 Ham, Jenneken van, 345, 356, 393
 Hannover, Anna van, 222, 225
 Happel, Eberhard, 343, 344
 Hardenbroek, Gijsbert Jan van, 18
 Haren, 308, 322
 Haren, Willem van, 220, 221
 Harpon, kapitein-luitenant, 220
 Harten, Hermannus, 86, 192, 336
 Hasselt, Johan Jacob van, 88
 Hattem, 288
 Havermans, Corst, 226, 232
 Havikshorst, huize, 322
 Heerdt, Thimon Cornelis van, 86, 252, 254, 333, 336
 Heerenveen, 306
 Heijde, Ter, 287
 Heijden, Manon van der, 3, 42, 96, 98
 Heijnsbergius, Cornelis, 240
 Heijst, Johan van, 82
 Heijst, Maria van, 82, 444
 Heinenoord, 233
 Helvoirt, 219
 Henderson Stewart, Frank, 25, 48, 49, 50, 53, 54, 59, 60, 109
 Hermans, C.R., 166
 Hermes, P., 421
 Hernpeck, Leonard van, 192
 Herpen, 356, 376
 Heukelom, 349
 Heukelom, Maria Anna van, 71, 72, 160
 Heurn, Cornelis van, 148, 156
 Heusden, 171, 233
 Hinojosa, Catharina de, 258, 259
 Hinojosa, Clara de, 194, 258
 Hobbes, Thomas, 54
 Hodshon, Joan, 229
 Hoerstgen, 252
 Hoevenaers, waard te Culemborg, 371
 Hoey, Abraham van, 24
 Hoey, Cornelia van, 24
 Hoising, Harmannus, 81, 93, 200, 215, 216, 217, 271, 272, 311
 Holland, 12, 14, 15, 20, 22, 23, 26, 27, 31, 33, 74, 77, 79, 80, 83, 86, 91, 93, 97, 150, 176, 182, 185, 188, 189, 190, 194, 198, 228, 243, 257, 258, 259, 265, 286, 313, 321, 322, 329, 330, 339, 357, 369, 377, 380, 401, 402, 403, 435, 436

Holle, Israel van, 147, 148
 Hongarije, 342
 Hooft, P.C., 347, 365, 382
 Hooghe, Maria Romana de, 30, 241
 Hooghe, Romeyn de, 241
 Hoogstraaten, 251
 horizontale eer, 53, 56, 127, 310, 368
 Horschen, 152
 Houttuyn, Maarten, 246
 Hugenpoth tot den Berenclauw, Walrad Otto van, 3
 Hulhusen, heer van, 293, 303
 Hulst, Pieter van, 294
 Huygens, Christiaan, 18, 143, 342, 343, 371, 389
 Huygens, Constatijn, 143
 Huygens, Susanna, 355, 394
 Huyssen, heer van, 297
 IJsselmonde, 290
 IJsselstein, 20, 150, 307, 309, 315
 Istrië, 22, 43, 46
 Jans, Gertie, 228
 Jansen, Jan, 301
 Jong, J.J. de, 18, 290
 Jongbloet, Jacob, 311
 Justinianus, 74, 75, 76, 268, 323
 Jutphaas, 252
 Kaiserslautern, 257
 Kampen, 126, 146, 228, 237, 239
 Karel V, 9
 Kate, Lambert ten, 67
 Katwijk, 377
 Keetman, Klaas Pieter, 238
 Kempnaer, Hendrik de, 168, 169, 171, 220
 Kerens, P., 421
 Kersteman, Franciscus Lievens, 68, 94, 95, 149, 163, 219
 Ketel, Bocco, 409
 Kien, vaandrig, 187
 Kiliaen, Cornelis, 67
 Kinschot, Clara van, 227
 Kinschot, Gaspar van, 227, 228, 239
 Kinschot, Nicolaes van, 227, 228
 Kleef, 77, 152, 167, 168, 170, 171, 203, 227, 236, 242, 335, 336
 Klockenaer, Daniël, 241
 Knappert, L., 18
 Knibbe, David, 76, 163
 Knightsbridge (Engeland), 215
 Knollys, Sir Thomas, 284, 290, 295, 296, 314
 Kocken, J.P.A., 18
 Koene, Bert, 18, 30, 259, 435, 437
 Kol, Johan, 244
 Kommerijn, 358
 Kooijmans, Luuc, 25, 48, 57, 58, 116, 131
 Koolwijk, 345, 356, 374
 Korte, Jan Sweere, 309
 Kostverloren, 358
 Kraan, Aart Willem, 310, 311
 Kromsdorf, slot, 342
 Krüger, Johan, 252
 Krul, Jan Harmensz., 358
 Landschot, juffrouw, 187
 Langendijk, Pieter, 19
 Langerak, heer van, 373
 Lannoij, 277
 Lawick, Anna van, 31, 347, 350, 352, 364, 365, 366
 Leemput, Roelant van de, 399, 401
 Leerdam, 20, 80, 309
 Leeuwarden, 296
 Leeuwen, Simon van, 50, 79, 92, 93, 324
 Leiden, 143, 144, 145, 148, 227, 244, 331, 381, 399, 400, 401, 403, 404
 Lekkerland, heer van, 320
 Lennep, Jacob van, 18
 Lestevenon, Mattheus, 221, 222, 229, 230
 Leuker, Maria-Theresia, 105, 106, 107
 Lex Unica Codex, 72, 74, 75, 238, 256, 268, 271, 323
 Lindenaer, Johanna Dorothea, 18
 Lisse, 148
 Luik, 196, 213, 214, 260, 261, 262, 263, 264, 416
 Luinga, borg te Bierum, 3
 Lyer, Maria van, 405, 406, 407, 408
 Maasdam, 212, 236
 Maastricht, 195, 203, 214, 259, 260, 263, 264, 416, 417, 418, 419, 422
 Maelstede, heer van, 405
 Maelstede, Petronella van, 405, 406, 407
 Malapert, Johanna Magdalena de, 252
 Malapert, Louis de, 252
 Maneil, Sara Warmoldina Willemina van, 3
 Maneil, van, 3
 Manrique, Anton, heer van Maasdam, 236
 Manrique/Manrijcke, Antoni, 212, 227, 236, 237
 Mansvelt, Carel graaf van, 384
 Mansvelt, Elisabeth gravin van, 346, 347, 385
 Mansvelt, Peter Ernst graaf van, 384
 Marquette, heer van, 226
 Maurits, Prins, 123, 134, 143, 144, 214, 314, 382, 383
 Mechelen, 220
 Meij, Johan de, 320, 321
 Meijden, burgemeester Van der, 406
 Meijden, Eleonora van der, 176, 187, 297, 307, 315, 326
 Mens, Pieter, 67, 77, 238
 Menthen, Philip, 71
 Merode, Anna de, 157, 161, 212, 222, 225, 284, 292, 295, 300, 311, 313, 314, 326
 Merode, Anna en Odelia(Ottilia/Odelie) de, 314
 Merode, Johan IX de, 284
 Merode, Odilie de, 284, 296, 300
 Meurs, Adolf van, 383
 Middachten, heer van, 305
 Middelburg, 249, 250, 266, 268, 269, 406
 Mill, 374
 Moersbergen, 304
 Molhuijsen, Coenraat, 220
 Monnix, Anna Isabelle, 416
 Monnix, Johan Baptist, 416, 417
 Monnix, Johanna Catharina, 416

Montfoort, heer van, 295
 Montpouillan, markiezin van, 344, 350, 379, 380, 381, 394
 Morgan, Sir Thomas, 284, 290, 292, 295, 296, 313, 314, 326
 Mortaigne de Potelles, Caspar Cornelis de, 342
 Mortaigne, Hans Jurriaen de, 343, 344, 388
 Mortaigne, Johan Diederik de, 69, 93, 176, 183, 184, 186, 222, 340, 342, 343, 344, 354, 355, 356, 357, 362, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 387, 388, 389, 390, 393, 394, 396, 413, 414
 Mourel, Elisabeth St., 18
 Muchembled, Richard, 42
 Muiden, 347
 Muijden, Cornelia van, 317, 319
 Muijden, Pieter van, 318
 Muinck, Alexander de, 71, 266, 267, 268, 269
 Mulder, 'juffrouw', 130, 131
 Mulders, Anna, 157, 161
 Munck, Bert de, 22, 36, 38, 39, 40, 41, 47, 434
 Naaldwijk, 136
 Nassau, 24, 214, 227
 Nassau-Dietz, Willem Frederik van, 227, 285
 Nauwen, Derk Aerts, 353, 365
 Nederlands-Indië, 288
 Nederveen Meerkerk, Elise van, 96
 Neerlangel, 18, 345, 356
 negatieve eer, 53
 Nellissen, Leo, 4
 Nepveu, F.J.D., 384
 Nepveu, J.I.D., 18
 Neuchâtel, 222, 224, 225, 276
 Neuenhaus, 378, 381
 Nierop, Henk van, 18, 20, 28, 29, 30, 34, 67, 70, 233, 255, 385, 397
 Nieuwenaar, graaf van, 383
 Nijmegen, 232
 Noordwijk, 377
 O'Brien, Nicolas, 86, 228, 229, 230, 336
 Odernheim, 257
 Oisterwijk, 219, 277, 349, 352, 386
 Oldambt, 66
 Oldenbroek, 125, 135
 Oldenburg, 388
 Olifiers, Wouter, 82
 Olinga, Aeltje, 286, 290, 293, 301, 302, 308, 322, 323, 324, 325, 327, 356, 400
 Olinga, Waalcke, 286
 Olivier, Jacques, 381
 Ommelanden, 409, 413, 414
 Onder de Linden, Diderica, 335, 336
 Oostenrijkse Nederlanden, 38, 39, 220, 434
 Oosterwijk, 250
 Oost-Europa, 200, 388
 Oost-Nederland, 52, 61, 340
 Oostrum, Johan van, 304, 326
 Oprisko, Robert, 25, 48, 52, 54, 55, 59, 99
 Orliens, Catharina van, 18, 35, 69, 92, 93, 116, 176, 183, 186, 343, 354, 355, 362, 364, 368, 370, 378, 389, 395, 396, 413, 414, 437
 Orliens, David van, 343
 Orliens, Karel van, 9, 343
 Osenbrugge, Ernst van, 227, 237
 Osenbrugge, Maarten van, 228
 Osenbrugge, Simon van, 228
 Osenbrugge, Thijs van, 228
 Oss, 149, 374, 392
 Ossendrecht, 228, 237, 239
 Oswaert, Pieter van, 399
 Oterlijk, juffrouw, 229
 Ottens, Jan Jacob, 335
 Oudaen, Joachim, 297, 307, 315
 Overheul, Jacob, 80, 91, 118, 122, 176, 177, 179, 185, 189, 190, 191
 Overheul, Nicolaes, 177
 Overijssel, 3, 125, 238
 Overveen, 227, 236
 Palache, Rebecca, 197, 198, 214, 269, 270
 Pallandt, Margaretha van, 284, 313, 314
 Palts, 287, 329, 330
 Palts, keurvorst van de, 287, 292, 329, 330, 392
 Pandelaerts, Catharina, 237
 Panneel, Samuel, 250
 Papekop, heer van, 297, 307, 315
 Parijs, 221, 229
 Parma, hertog van, 383
 Paul van Rammingen, Anna Henrietta, 416, 417, 418, 419, 422
 Paul van Rammingen, Hendrik Casimir, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422
 Paul van Rammingen, Hendrik Frederik, 416
 Paulussen, Jan, 356
 Pauw, Reinier, 343
 Pauwels, Bartholomeus, 250
 Peltonen, Markku, 53
 Peronne, 229
 Persijn, Alexander? van, 222
 Petten, 377
 Petten, heer van, 255
 Philips II, 125
 Pieck, familie, 233
 Piershil, 390
 Pieters, Cornelis, 67, 238
 Pietersdochter, Neeltje, 400
 Pijll, Jan Crispijn, 146
 Pipkin, Amanda, 19
 Pitt-Rivers, Julian, 25, 28, 48, 50, 51, 53, 54, 57, 60, 73, 105, 109
 Plaet(?), Jenneken Willemsen, 135
 Plaet, Derck Willemsen, 125, 126, 127, 128, 130, 134, 135, 136, 145, 146, 155, 209
 plakkaat van 1751, Hollands, 15, 33, 34, 68, 79, 80, 84, 86, 94, 95, 231, 245, 253, 273, 331, 332, 333, 335, 336, 339, 435
 Plantijn, Christoffel, 67
point d'honneur, 110, 112, 395, 412
 Pol, Lotte van de, 51, 107, 111, 112
Politieke Ordonnantie, 77, 79, 80, 88, 96, 151, 165, 209, 233, 236, 319, 335, 367, 398, 403
 Pompe van Slingelandt, Cornelis, 388

Pont Riard, Helena du, 241
 Pook, Catharina, 310
 positieve eer, 53
 Post, Willem, 140, 141, 150, 151, 163, 164
 Pous, Sebastiana, 228
 Prato, Willem de, 203, 204, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 273, 274, 276
 Prevenier, Walter, 104
 Pronier, Isabelle, 195, 196, 213, 214, 262
 Pronier, Louise, 195, 196
 Pronier, Samson, 195, 196, 197, 203, 213, 214, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 272
 Pruisen, koning van, 273
 Raaphorst, Gerrit van, 94
 Rademacher, Johan, 266
 Raesfelt, Agnes van, 129, 147, 153
 Raesfelt, Reinier van, 305
 Raesfelt, Rodolf van, 147, 148, 153
 Rave, Maria Leonora, 261
 Ravenstein, 17, 345, 377, 391, 392, 393
 Ravensteyn, kasteel, 348
 Rechteren, graaf van, 252, 273
 reflexieve eer, 60
 Repelaer, Waltheria, 309
 Republiek, 97
 reputatie, 15, 20, 37, 38, 40, 44, 51, 55, 57, 58, 59, 62, 69, 74, 98, 100, 105, 106, 111, 125, 143, 158, 164, 165, 169, 177, 178, 179, 181, 185, 202, 207, 235, 236, 240, 251, 252, 258, 292, 298, 301, 307, 316, 321, 328, 342, 357, 386, 395, 423
 Reynd, E. van, 383, 384
 Rheden, 72, 465
 Rheede, Anna Magdalena van, 144, 346, 347, 352, 362, 383, 385
 Rheede, Hendrik van, 346, 347, 385
 Rheinland, 252
 Rhenen, 208, 400, 402
 Ridder, Belia de, 204, 219, 275, 276
 Rietveld, Johanna Catharina van, 18, 69, 93, 162, 187, 206, 286, 287, 290, 291, 292, 299, 308, 319, 320, 327, 328, 339
 Rietveld, Melchior van, 286, 320, 321, 328
 Rijnberk, Maria van, 18
 Ringeweert, borg, 322
 Rixen, Frederik, 356, 373, 374, 387
 Roelofs, Aeltjen, 347, 364, 365
 Roels, Willem, 148
 Roever, N. de, 18, 79, 200, 273
 Roij, Dorothea de, 255
 Roijen, R. van, 18, 143
 Romein, Jan en Annie, 247, 248
 Roodenburg, Herman, 3, 20, 25, 48, 57, 60, 74, 96, 99, 100, 101, 105, 106, 107, 112, 123, 249, 430
 Ropta State, 285, 296
 Rosa, Ariaantje, 307
 Rotterdam, 42, 132, 151, 152, 164, 166, 169, 170, 173, 181, 286, 290, 297, 308, 315, 316, 320, 400, 406
 Roulas, Daniel, 381
 Rozendaal (Gld), 211
 Ruff, J.R., 21
 Ruysch, Johan, 157
 Ruytenburg, Jan van, 343, 344, 362, 369, 372
 S., J., 234, 235
 Sältzer van Elwingen, Wolf Heinrich, 194, 195, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 256, 257, 258, 259, 293
 Sältzer von Elbingen, Johan Hartman, 257
 Sasse van Ysselt, A.F.O. van, 166
Satisfaktionsfähig, 209
 Schaep, Herman, 185, 408
 Schaijk, 374
 schakingsfiguratie, 25, 117, 118, 119, 428, 431, 434
 schakingsvertoog, 13, 15, 19, 38, 57, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 117, 119, 122, 126, 132, 134, 135, 137, 140, 149, 152, 154, 155, 158, 159, 161, 163, 166, 171, 173, 174, 175, 176, 180, 192, 196, 198, 204, 205, 209, 214, 217, 219, 220, 226, 227, 229, 231, 234, 235, 237, 241, 245, 256, 265, 266, 270, 275, 280, 281, 282, 296, 309, 313, 316, 317, 320, 338, 342, 343, 346, 354, 358, 368, 395, 397, 398, 408, 410, 415, 419, 423, 425, 426, 429, 430, 433, 434, 435, 436, 437, 438
 Scheijdt, Frederik, 82, 203, 204, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 273, 276, 277, 278
 Schenckenschans, 126
 Scheveningen, 123, 200, 233, 272
 Schimmelpenninck, Hendrick, 191
 Schinck, jonker, 261
 Schmidt, Ariadne, 96
 Schol, Dirk, 197
 Schoonhoven, 265, 399, 401
 Schopenhauer, Arthur, 50
 Schot/Scott, Maria Wilhelmina, 19, 42, 43, 44, 47, 203, 276, 277
 Schrauwen, Wilhelmina, 288
 Schwartz/Suartz, Otto de, 204, 220, 223, 224
 Schwartzenberg, Anthony thoe, 227, 285, 290, 296, 305
 Schwerhoff, Gerd, 59, 102, 138
 Scotson, John L., 56, 430
 Seivertits, baron van, 242
 Selonius, Wilhelmus, 405
 Selwerd, 301, 324
 Shakespeare, William, 36
 's-Hertogenbosch, 152, 167, 170, 223, 353, 399
 Silvolde, 129, 156
 Simmel, Georg, 55, 57
 Sint Anna ter Muiden, 250
 Sint Janspoort te Arnhem, 210, 211, 383
 Slicher, Antonius, 320, 321
 Sloet, L.A.J. W., 352, 362, 383, 384
 Sluis, 343, 388
 Smit, Josijngen de, 250
 Sorgen, Magdalena van, 309
 Spanje, 19, 42, 43, 44, 49, 106, 196, 384
 Speier, Hans, 52
 Speitkamp, Winfried, 48, 52, 73, 101, 106
 Spierenburg, Pieter, 20, 42, 360
 Spies, Marijke, 51, 55, 104, 116, 117

Spijk, 410, 412, 413, 414
 Staats-Brabant, 17
 Staats-Limburg, 17
 Starckenborg, Agatha van, 285, 296, 306, 307
 Stavenisse, 405
 Stavenisse, heer van, 405, 407
 Stavoren, 377, 378
 Steiguer, monsieur, 223
 Steijn, Simon, 208, 209
 Sternsee, Theodora van, 227, 285, 296, 305
 Stolwijk, 276
 Strijen, 211
 Strijen, raadsheer, 374
 Swanevelt, Anna van, 399, 401
 Szeged, 342, 388
Tam etsi, 10
 Taylor, Scott K., 19, 42, 43, 44, 45, 47, 60, 100, 124
 tegenvertoog, 15, 64, 70, 71, 73, 91, 118, 122, 124, 126, 129, 134, 140, 149, 157, 158, 159, 161, 169, 176, 177, 198, 200, 217, 266, 296, 300, 310, 344, 354, 398, 402, 410, 420
 Terneuzen, 189, 190, 191
 Texelius, Johannes, 297
 Texelius/Tagselius, Johannes, 297, 298, 315, 316
 Thibault, Henriette, 266, 268, 269
 Tholen, 240, 250, 405
 Thomas, Keith, 54, 55, 60, 104
 Tichelaer, Willem, 390, 391
 Tilburg, 220, 250, 251, 252, 348
 Tocqueville, Alexis de, 53
 Todtleben, Gottlob Kurt Heinrich von, 79, 200, 201, 202, 203, 217, 218, 242, 243, 245, 273, 330
 Tolbert, 238
 Tonckens, N., 18, 409
 Tongeren, 418, 421
 Trente, Concilie van, 8, 10, 37, 46, 313, 393, 418, 420
 Tricht, Hillegonda van, 18, 192
 Trist, Dirck, 264
 Trist, Elisabeth, 264, 265
 Trist, Hendrick, 265
 Tromp, Anna Maria, Vrouwe van Nieuwlandt, 69
 Tromp, Jacoba, 203
 Tromp, Maarten Harpertsz, 203
 Tuijll van Serooskerke, Hieronymus van, 405, 406, 407, 408
 Tuijll van Serooskerke, Pieter van, 405
 Twente, 346
 Ubkena, Reint, 410
 Ubkena-Clant, Maria, 410
 Udenhout, 353, 365
 Utrecht, 14, 20, 80, 81, 84, 86, 91, 140, 150, 187, 188, 237, 252, 256, 282, 369, 372, 387, 393, 401
 V., G.V., 234
 Vackers, Maria Catharina, 198
 Vaes, Theodorus de, 416, 417, 418, 420, 421, 422
 Velde, Cornelis van der, 189, 190
 Velingius, Abdias, 77, 132, 141, 142, 151, 157, 164, 165, 166, 168, 170, 171, 172
 Velingius, Wilhelmus, 132, 151, 164
 Velsen, 212
 Velters, François, 266, 268, 269
 Velthuysen, Cornelia, 70, 93, 187, 285, 290, 292, 297, 298, 300, 307, 308, 315, 316, 317, 318, 323, 327, 339
 Velthuysen, Isaac, 286, 297, 307, 316
 Veluwe, 228
 Venetië, 43, 45, 211
 Venus, 67, 238, 338
 verbanning, 12, 30, 70, 73, 79, 83, 84, 91, 157, 161, 250, 256, 265, 276, 277, 279, 329, 331, 367, 388, 391, 402, 412, 437
 Verboom, Huich, 199
 Verboom, Michiel, 71, 157, 196, 197, 198, 199, 206, 214, 215, 269, 270
 Verdugo, Francisco, 384
 VerHaar, N., 252
 Verswaen, Cathalina, 264
 verticale eer, 53, 56, 124, 127, 144, 195, 208, 293, 297, 368, 429
 Verwer, Lambert Jansz., 347
 Veugen, P.G., 421
 Vianen, 17, 20, 80, 140, 141, 150, 162, 163, 164, 238, 241, 245, 307, 309, 310, 329, 330, 378
 Victor, Maria Petronella, 18, 79, 80, 198, 200, 201, 202, 217, 218, 219, 242, 273, 330
 Vierburen, 412, 413
 Vijvers, Jansje, 86, 192, 336
 Vinck, Cornelis, 189, 191
 Visch, Elisabeth Christina, 132, 141, 142, 151, 164, 168, 173
 Visch, Geertruijt, 132, 164, 165
 Visch, Jacob, 132
 Viverius, Jacobus., 358
 Vlaanderen, 184
 Vlaardingen, heer van, 343
 Vlaer, Anna Elisabeth, 244
 Vlierden, Aleida van, 30, 288, 290
 Vlissingen, 245, 247, 249
 Vlooswijk, Nicolaes van, 176, 187, 290, 297, 307, 315, 326
 Volkel, 374
 Volkerts, Isack, 298, 347, 365, 382
 Vondel, Joost van den, 19, 389
 Voocht, Catharina de, 77, 133, 143, 176, 198, 227, 228, 237, 239
 Voocht, Louis de, 227, 237, 239, 240
 Voocht, Willem de, 228
 Voorschoten, 144
 Voorst, Maria van, 194
 Vorden, 147
 Vos, Johannes Ludovicus de, 230
 Vrij, Jacob de, 311
 Vught, 203, 204, 219, 277, 348, 349, 350, 352
 Wachtendonk, Elisabeth van, 303, 326
 Wael, Catharina de, 304, 326
 Wageningen, 226
 Walcheren, 250
 Walker, Garthine, 42

Walz, Rainer, 59
 Wassenaer van Duijvenvoorde, Maria van, 18, 30, 194, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 252, 256, 259, 293, 435
 Wassenaer, Arent van, 194, 195, 258, 259
 Wassenaer, Johan van, 157, 176, 194, 207, 232, 249, 257, 266
 Wassenaer, Machteld van, 194
 Wassenaer, Peter van, 74, 258
 Wassenaer, Petronella van, 194
 Wassenaer, Pieter van, 194
 Wassenaer, Theodora van, 194
 Wassenaer, Willem van, 194, 208, 258
 Weber, L.H., 252
 Weimar, 342
 Well, 345, 376
 Well en Bergen, 345
 Welsh, Alexander, 25, 48, 51, 53, 60, 106, 107, 109, 110, 128
 Wesele, Anthony van, 271
 Wesele, van, 271
 Westerkwartier, 409
 West-Europa, 51, 60, 97
 West-Friesland, 91, 188, 237, 252, 256, 265, 393, 401
 Wierich, overste-luitenant, 153
 Wiersse, huis De, 147, 153, 154
 Wijnbergen, Elisabeth van, 87, 226, 232
 Wijnbergen, Johan van, 232
 wij-zijgevoel, 56
 Willem III, 268, 269, 390
 Willem IV, 222, 311
 Willemstad, 211
 Willoughby, John Lord, 290, 313, 314
 Wispelaer, Isabeau de, 238
 Witt, Cornelis de, 77, 390
 Witt, Cornelius de, 165, 166
 Wolff, Adriaan, 249
 Wolzogen Kühn, Suzanne I. von, 245
 Woudrichem, 230
 Wouw, Anna Rijsbergen van, 71, 72, 92, 130, 131, 136, 137, 138, 148, 149, 150, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 166, 211, 327
 Wouw, Lucia van, 130, 148, 156
 Wouw, Pieter van, 136, 138, 139, 156, 157, 161
 Wtenbogaert, Johannes, 133, 173
 Zaltbommel, 352
 Zandvoort, 144
 Zee, Samuel van der, 215
 Zee, Saumel van der, 215
 Zeeland, 104, 189, 237, 245, 256, 266, 269, 343, 393, 401
 Zelhem, 147
zero-sum spel, 44, 54, 100, 158, 235, 415
 Zoet, Jan, 358
 Zuid-Europa, 45
 Zurck, Eduard van, 93, 94, 162
 Zutphen, 87, 125, 129, 148, 153, 156, 383
 Zweden, 387
 Zweden, koning van, 342, 388
 Zwitserland, 221, 222, 223, 276
 Zwolle, 125, 145, 146